

Reliktplanter

Levende fortidsminder

Bernt Løjtnant

2017

Reliktplanter

Levende fortidsminder

Indholdsfortegnelse

1. Forfatterens forord
2. Hvorfra stammer udtrykkene ”reliktplanter” og ”levende fortidsminder” ?
3. Metode
4. Nyt om levende fortidsminder
5. English summary
6. Hvornår og hvordan kom reliktplanterne til Danmark?
7. Levende oldtidsminder
8. Oversigt over ægte levende fortidsminder
9. De ægte levende fortidsminders udbredelse og økologi
10. Oversigt over indigene levende fortidsminder
11. De indigene levende fortidsminders udbredelse og økologi
12. Reliktplanternes spredningsbiologi
13. Dvaleplantensamfund
14. Andre gamle lokalitetstyper, som kan være voksesteder for reliktplanter
15. Nyopdagede kulturplanter – dvs. plantearter som ikke tidligere har været erkendt som kulturplanter
16. Ti oversete reliktarter
17. Danmarks bidrag til kulturplanternes verden
18. Moderne klosterhaver på godt og ondt
19. ”Naturlige” reliktplante-samfund ved frilandsmuseer
20. Floraforurening og floraforfalskning med reliktplanterne ved borge som eksempler
21. Reliktplanternes anvendelser:
Bifoderplanterne

Bærbuskene og frugttræerne
Duftplanterne
Farveplanterne
Foderplanterne
Giftplanterne
Hegnsplanterne
De hallucinogene planter
Kosmetikplanterne
Krydderurterne
Køkkenurterne
Legetøjsplanterne
Lægeplanterne
Prydplanterne
Snapseurterne
De tekniske planter
Teplanterne
Trolddomsplanterne
Veterinærplanterne
Vinplanterne
Andre anvendelser
Fra nyttig til ”unyttig”

22. Borgenes reliktarter
23. Reliktplanterne ved Erik Menveds 4 tvangsborge
24. Ny strategi for plejen af ruiner
25. Plejeforslag for reliktplante-lokaliteter
26. Nyfortolkning af navnene i Simon Paulli: Flora Danica (1648)
27. Ballastplanter – levende kulturminde fra sejlskibenes tid
28. Levende apoteker
29. Bondehaveplanter
30. Middelalderlige vejhegn
31. Rødliste over reliktplanter
32. En del store bestande af levende fortidsminder må være gamle
33. Christiansø - Danmarks artsrigeste reliktplante-lokalitet
34. Bølgekrønet Storkenæb – et artseksempel
35. Sommer-Hvidblomme – et artseksempel
36. Kalkmaleriernes blomster – de ældste danske planteillustrationer

37. Original middelaldermad
38. De middelalderlige pryddplanter og duftplanter bør have en renæssance
39. Genbrug af gamle gener
40. Klimaændringen et gode for reliktpanterne
41. Reliktpanter som invasive arter
42. Vejkantens levende fortidsminder
43. Hittidige og fremtidige undersøgelser af reliktpante-lokaliteter
44. Præsentation af 2000 reliktpantefund fra 100 danske middelalder-lokaliteter.
45. Middelalderlige planter i Fjends Herred – før og nu
46. Er der en sammenhæng mellem reliktarternes anvendelse og deres forekomst ?
47. Dette studies relevans for det øvrige Europa
48. NordGens indsamlinger af danske reliktpanter
49. Vurdering af de levende fortidsminder som kildemateriale
50. Grundprincipper for samarbejde mellem kulturhistorikere og kulturbotanikere
51. De klassiske kilder
52. Bernt Løjtnants publikationsliste
53. Brevkunst – og levende fortidsminder
54. Tipoldemors stauder
55. Haldum Kirke – et lokalitetseksempel
56. Moesgaard Skovmølle – et lokalitetseksempel
57. Spentrup præstegårdslund - et lokalitetseksempel
58. Kirkelandsbyen Falslev – et lokalitetseksempel
59. Langør fiskerleje – et lokalitetseksempel
60. Herregården Skovsgårds levende fortidsminder – eksempel på populær lokalitetsbeskrivelse
61. Agersø – Storebælts kulturbotaniske perle
62. En pragtfuld reliktpante-lokalitet på Bognæs (Roskilde Fjord)

63. De levende fortidsminder i Mols Bjerges landsbyer
64. En stump af Skanderborgs historie
65. Fuglsang - et lille strædes blomster
66. Nyt om kirkeborge
67. Hvad blot 11 reliktarter fortæller om borgen Tårnborg ved Korsør
68. Nogle ukrudtsplanters kulturbotanik
69. Far'en er ukendt og mor'en er et skrog!
70. Græskirkegården – den oprindelige kirkegårdstype
71. Perler!
72. Man dræber ikke en digter ved at myrde ham
73. Reliktplanterne bør beskyttes og bevares bedre

Litteratur.

1. Forfatterens forord

Det var apoteker Jens Lind, som i 1918 lagde grunden til disciplinen reliktplanter eller studiet af levende fortidsminder. Det skete med den lille bog, ”Om Lægeplanter i danske Klosterhaver og Klosterbøger.” Siden er dette folkekære studium behandlet af utallige forfattere – især lægeplanternes verden er behandlet af mange. Langt de fleste artikler og bøger herom er dog meget populære og skrevet af ikke-fagfolk. Og langt hovedparten af alle disse publikationer bygger på afskrifters afskrift med dertil knyttede fejl og mangler. Kun forholdsvis få publikationer bundet i videnskabelige undersøgelser, herunder metodiske primærundersøgelser i naturen. Særligt skal fremhæves hortonomens Jens Østergaards artikler og botanikerne Søren Ødums, Lise Tilges og Johan Langes afhandlinger. Hertil kommer etnobotanikerne Harald Nielsen og V. J. Brøndegaards fremragende værker. Anno 1993, da dette projekt påbegyndtes, var der dog ingen, som havde overblik over, hvor mange reliktplanter der findes her i landet, eller hvor de findes, eller hvad de har været brugt til herhjemme.

I sin epilog skriver Lind i 1918: ”Ved at gentage disse Besøg på de samme Pladser og ved at besøge flere Voldsteder og Ruinpladser vil der sikkert kunne findes endnu flere Relikter fra Middelalderens Haver. Enhver, der har interesse for slige Undersøgelser, kan skaffe nye Oplysninger om Fortidens Havebrug ved at undersøge Nutidens Plantevækst.” Det være hermed gjort, da forfatteren siden 93 har registreret 2600 middelalder-lokaliteter. Og det har ikke været kedeligt. Det er jo alle de fornemste kulturminder, som vi taler om. Nemlig alle de smukkeste, flotteste og de kulturhistorisk mest interessante klostre, borge, herregårde, præstegårde, møllegårde og kirker foruden alle de yndigste fiskerlejer og alle de hyggeligste landsbyer.

De middelalderlige kulturplanter med alle de sjove og spændende historier har interesseret forfatteren siden han var dreng. To mennesker har dog i særlig grad haft betydning for hans skoling udi de levende fortidsminder, nemlig dyrlæge Eiler Worsøe og professor Johan Lange.

Mange andre fagfolk, især fra museerne, har også hjulpet mig på allerbedste måde. Det gælder ikke mindst en hel række inspektører fra Nationalmuseet, og herfor bringer jeg min bedste tak.

Flere hundrede landmænd, især større jordbrugere, har altid beredvilligt givet forfatteren lov til at færdes overalt ved deres altid smukke gårde. Det vil forfatteren gerne takke for.

Følgende personer takkes alle for god hjælp:

Christian Adamsen, Jens Balsby Nielsen, Finn Bjerregaard, Else Marie Boyhus, Torben Dehn, Guri Dybsand, Niels Faurholdt, Jon Feilberg, Anders Fischer, Kirsten Frandsen, Holger N. Garner, Jens Gregersen, Søren Grøntved Christiansen, Bo Göran Johansson, Alfred Hansen, Hanne Hansen, Harald K. Hansen, Per Hansen, Finn Harritz, Lotte Hedeager, Tino Hjorth Bjerregaard, Anette Hoff, Eigil Holm, Birger Jensen, Frank Jensen, Henrik Jørgensen, Jytte Kallehave, Torsten Krienke, Kristian Kristiansen, Lamai Kristoffersen, Sten Larris, Peder Lütken, Ole Lyshede, Simon Lægård, Christina Løjtnant, Ingeborg Løjtnant, Ole Mortensen, Henrik Møller, Helge Nielsen, Ivan Nielsen, Tom Nielsen, Jens Mogens Olesen, Olaf Olsen, Rikke Agnete Olsen, Søren Olsen, Aage Pedersen, Ulla Pinborg, Gerd Poulsen, Birger Prehn, Morten Rasmussen, Jens Ole Ravn-Nielsen, Jens Chr. Schou, Lars Skipper, Finn Skovgaard, Erik Skriver, Svein Solberg, Bo Stephensen, Bjørn Stürup, Bent Søholm Jepsen, Finn Th. Sørensen,

Jørgen Terp Laursen, Svend Thorsen, Kirsten Tind, Henrik Tranberg, Lila Towle, Erik Wessberg, Eiler Worsøe, Henrik Ærenlund Pedersen, Søren Ødum og Hans Øllgaard.

Ikke mindst Jens Gregersen har bidraget med mange fornemme tegninger og akvareller. Men alle de medvirkende kunstnere takkes på det varmeste:

Lars Abrahamsen, Niels Peter Andreasen, Sten Asbirk, Falke Bang, Claus Bering, Palle Bregnhøi, Gunhild Brink, Per Sloth Carlsen, Kim Elnef, Joakim Engel, Susanne Gabs, Holger N. Garner, Hans Haagentoft, Aksel Hansen, Eigil Holm, Freddy Jensen, Anette de Jonquères, Bent Johnsen, Jimmy Lassen, Barbro Lindberg, Christina Løjtnant, Kirsten L. Madsen, Allan Malchau, Kamma Martens, Bo Mossberg, Birte Mølgaard, Bent Nielsen, Thomas Nielsen, Jens Olesen, Jens Overgaard Christensen, Lise Pflug, Nils Rasmussen, Jens Ole Ravn-Nielsen, Pia Ribers, Vivian Rose, Ole Runge, Niels Ryberg, Kirsten Røjle, Jens Chr. Schou, Niels Sloth, Per Sloth Carlsen, Trine Theut, Maria Thorsen, Carl Chr. Tofte og Tove Øllgaard.

En ganske særlig tak skal bringes til min trofaste og dygtige assistent, Kim Elnef samt til min redaktør Hans Guldager Christiansen, som har turdet binde an med denne usædvanlige publikation – som er den hidtil største om reliktplanter. Jeg bringer også en stor tak til bogens professionelle tilrettelægger Lars Abrahamsen. Endvidere tak til Tino Hjorth Bjerregaard. Også en stor tak til de følgende fonde, som generøst har givet økonomisk støtte til trykningen af bogen: Augustinus Fonden, Niels Bohrs Fond, Letterstedtska Föreningen, Dronning Margrethes og Prins Henriks Fond, 15. Juni Fonden og Aage V. Jensens Fonde. Desuden en glad tak til Dansk Botanisk Forening, som 2 gange har givet økonomisk støtte til mine feltundersøgelser.

Hvor intet andet er nævnt, er fotos taget af forfatteren.

Sammen med de artikler, rapporter og bøger, som forfatteren har publiceret siden 1970'erne har denne bog som sit primære formål at give læseren en indføring i de væsentligste aspekter omkring reliktplanterne. *Det har været et hovedformål med mine studier at skabe et solidt grundlag for den videnskabelige disciplin, som vi herefter kan kalde for studiet af reliktplanter.* Bogens 73 artikler er ordnet således, at de første 53 artikler er en faglig indføring i disciplinen, mens de sidste 20 artikler har en mere populærvidenskabelig karakter.

Det er mit håb, at læserne vil finde fornøjelse i denne bog. Og det sjoveste ville jo være, om du selv gik i gang med at undersøge nogle af de hundredvis af blomsterrige lokaliteter, som blot ligger og venter på at blive kulturbotanisk undersøgt. Du vil ikke blive skuffet, for mange af disse steder vil helt sikkert vise sig at være kulturbotaniske perler.

Oktober 2011
(Suppleret med enkelte noter 2017)

Bernt Løjtnant

Manuskriptet har ligget hen hos forlaget Rhodos fra 2011 til i dag – altså i mere end 6 år uden at Rhodos (v. Ruben Blædel og Gertrud Jensen) har lavet noget som helst af værdi. Den smule ”korrektur”, som Rhodos har fabrikeret, er noget ubrugeligt makværk. Fogeden (en dommer) har sørget for, at jeg har fået mine illustrationer retur – men kun nogle af dem ! Nu bliver også Civilretten (Byretten) involveret, da direktør Ruben

Blædel ikke vil aflevere fondspengene, i alt 454.000 kroner. Jeg er langt fra den eneste forfatter, som er blevet mishandlet af Rhodos. *Jeg ser mig nødsaget til at advare alle forfattere og andre om at benytte og støtte forlaget Rhodos.*

Manuskriptet publiceres hermed, men uden de mere end 800 illustrationer (især akvareller af mange kunstnere), da jeg endnu ikke har fondspengene. Derfor kan manuskriptet ikke udgives på et forlag. Det kan vare år inden retten skaffer mig fondspengene. Tænk sig, at man skal føre en retssag for at få sine egne penge !

2. Hvorfra stammer udtrykket ”reliktplante” og ”levende fortidsminde” ?

Definitionen på reliktplanter: Et relikt er et levn fra fortiden. Reliktplanter er således levende levn eller levende fortidsminder.

Den første, som anvendte udtrykket ”relikt” om en plante var vist Jens Lind. Det gjorde han i sit klassiske værk: ”Om Lægeplanter i danske Klosterhaver og Klosterbøger.” I dette værk bruger Jens Lind på side 54 udtrykket ”relikter”. Flere forfattere har siden hyppigt brugt udtrykket ”reliktplanter”. En af de første må være Johan Lange, som i 1975 brugte udtrykket i: ”Reliktplanter ved Ørslevkloster. Ørslev Kloster: 39-45, Viborg”.

Udtrykket ”levende fortidsminder” er vanskeligere at placere. Jens Lind anvendte allerede i 1915 titlen: ”Levende planter som fortidsminder”. Det var nemlig overskriften på hans artikel i Historisk Aarbog for Skive og Omegn Bd. 7, 1915. Og i Gartnertidende (Bd. 1: 404-410, 1919) brugte Lind udtrykket: ”Levende mindesmærker”. I Skalk 1964 (4) brugte Søren Ødum udtrykket ”levende fortidsfund” som overskrift på en artikel om dvaleplanter.

I 2000 skrev jeg til Johan Lange for at få svar på, hvorfra udtrykket ”levende fortidsminder” stammer. Johan Lange svarede således: ”Jeg husker ikke præcis men mener jeg i samråd med tidligere rigsantikvar Olaf Olsen besluttede mig til at kalde en artikel til ”Nationalmuseets Arbejdsmark” (1969: 58-72 + 3 upaginerede sider) for ”levende fortidsminder”. Tre år efter fremkom artiklen i let revideret stand som en selvstændig bog, nu på 40 mindre sider”. Nu har vi således tidsbestemt udtrykket ”levende fortidsminder” til 1969. Men sjovt nok har selvsamme Johan Lange allerede i 1968 publiceret en lille artikel i Menighedsrådenes Blad (46 (11): 241-242) med overskriften ”Levende fortidsminder ved kirkegårdsmure.” Året 1968 er vist første gang, at udtrykket ”levende fortidsminder” er blevet trykt og publiceret. Siden 68 er udtrykket blevet brugt mange gange af en lille håndfuld kulturbotanikere, heriblandt forfatteren til disse linier.

Fig. 1. Bulmeurt (*Hyoscyamus niger*), Knudshoved Odde, er reliktplanten frem for nogen. Foto Jon Feilberg.

3. Metode

Denne undersøgelse bygger primært på feltundersøgelser og på de skriftlige primærkilder fra middelalderen og renæssancen.

I perioden 1993-2011 er undersøgt 2600 middelalder-lokaliteter. Antallet af undersøgte lokaliteter fordeler sig således: landklostre (55), borge (300), hovedgårde (slotte, herregårde og større gårde (350)), bøndergårde (enestegårde 30), møllegårde (74), præstegårde (37), præstegårdslunde (60), kirkelandsbyer (161), landsbyer uden kirke (176), landsbykirker (846), enlige kirker (147), ødekirker, gamle kirkegårde og kirkeruiner (57), fiskerlejer (156), købstæder (44), købstadshaver (8) og øvrige lokaliteter (80). – Hermed er de fleste landklostre og de fleste større og store borge samt de fleste fiskerlejer undersøgt. Med hensyn til de øvrige lokalitetstyper skulle et repræsentativt udsnit af lokalitetstypernes steder være undersøgt.

Ca. 90 % af lokaliteterne er kun besøgt én gang – inden for perioden maj-august. Ca. 250 af de vigtigste lokaliteter er registreret to eller flere gange. Nogle af de fornemste lokaliteter er besøgt mange gange, f.eks. Kalø Slotsruin, Stadil Kirke, Vitskøl Kloster, Øm Kloster, Vordingborg Slotsruin, Nyborg Slot, Buderup Ødekirke og en snes andre enestående kulturminde.

De fleste af lokalitetstyperne har ikke tidligere været undersøgt, eller også har kun et par lokaliteter af typen været undersøgt. Det drejer sig om slotte, præstegårde, møllegårde, større gårde, bøndergårde, præstegårdslunde, ødekirker, fiskerlejer og købstæder. Også kun ganske få hovedgårde og borge er tidligere undersøgt. Derimod er en længere række klostre, kirker og landsbyer tidligere blevet undersøgt af andre.

De egne, som er bedst undersøgt i forbindelse med denne undersøgelse er Østjylland mellem Mariager Fjord og Vejle Fjord. Temmelig mange lokaliteter er også undersøgt i Himmerland og på Fyn, Lolland og i Vestjylland og Vestsjælland. Færrest er undersøgt på Sjælland og på Bornholm, hvor dog i alt ca. 300 lokaliteter er undersøgt. Mange svært tilgængelige steder er undersøgt, f.eks. ”lukkede” småøer som Sprogø, Hjelm og Hjortholm. Det samme gælder mange afsides småøer foruden mange isolerede borge og klostre. Også mange gårde, især hovedgårde, som almindeligvis ikke er åbne for publikum, er undersøgt.

Lokaliteterne er i det store og hele udvalgt tilfældigt. Det er især de lokaliteter, som lå på min vej, som er undersøgt. Dog er omtrent alle klosterruiner, fiskerlejer og større og store borge undersøgt.

Når så mange lokaliteter er undersøgt, så skyldes det, at forfatteren har ønsket at få et indblik i, hvilke reliktarter der findes, hvor reliktarterne findes og hvor almindelige de forskellige reliktarter er.

Kun arter, der forekommer som vildtvoksende, er registreret. Dyrkede planter er således ikke medtaget.

Blandt de klassiske primærkilder er det især Harpestreng, Pedersen, Smid, Block og Paulli, som er studeret, jævnfør artiklen: De klassiske kilder. Blandt de sekundære kilder er det især de seriøse feltundersøgelser, som er konsulteret, jævnfør artiklen: Hidtidige og fremtidige feltundersøgelser af reliktplante-lokaliteter.

Man kan spørge, hvorfor forfatteren ikke også har undersøgt reliktfloren i de gamle danske provinser, primært Halland – Skåne – Blekinge og Slesvig – Holsten. Hertil er at sige, at det har været en tilstrækkelig stor mundfuld at undersøge reliktfloren inden for det nuværende Danmarks grænser.

I nærværende bog findes flere artikler af metodisk karakter, således artiklerne 3, 43, 47, 49, 50 og 51. Formålet med denne bog har således blandt andet været at skabe en ny videnskabelig disciplin, nemlig studiet af reliktplanter. Der henvises også til publikation nr. 32, 68, 84, 176, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 220, 221, 223, 227, 228, og 232 i forfatterens publikationsliste.

I modsætning til, hvad man hidtil har antaget, kan reliktplanterne findes på alle de steder, hvor der boede mennesker i middelalderen: klostre, borge, hovedgårde, møllegårde, præstegårde, bøndergårde (enestegårde), landsbyer, fiskerlejer og købstæder. Og der er ikke blot tale om nogle få arter. Reliktplanterne udgør således henved 20 % af den danske flora.

Reliktplanterne er blot en lille men hidtil overset brik i alle de ovennævnte rige kulturhistoriske miljøer. Det er dog en brik, som fortæller meget om forfædrenes havebrug og hele liv.

Talrige lokaliteter kan herefter klassificeres som værdifulde kulturbotaniske lokaliteter.

Figurtekster

Fig. 1. Bulmeurt (*Hyoscyamus niger*). Akvarel af Carl Chr. Tofte.

4. Nyt om levende fortidsminder

I perioden 1993-2011 har forfatteren registreret de levende fortidsminder på 2600 middelalder-lokaliteter. Det har bragt megen ny viden for dagen om de levende fortidsminder, f. eks:

Apoteker Jens Lind, som i 1918 udgav den første publikation om levende fortidsminder, arbejdede kun med få reliktarter. Forfatteren opererer med mere end 250. Lind har kun kortfattede noter fra blot 35 lokaliteter.

Af litteraturen fremgår det, at de levende fortidsminder kun findes ved klostre og i landsbyer og ved nogle borge (anno 2011) og herregårde. De findes imidlertid på alle de steder, hvor der boede mennesker i middelalderen: klostre, borge, hovedgårde ("herregårde" og slotte), møllegårde og vandmøllegårde, præstegårde, meget gamle bøndergårde (enestegårde), kirker, præstegårdslunde, landsbyer, fiskerlejer og købstæder.

Det hævdes ofte, at det især var Cistercienserne og Benediktinerne, som dyrkede urter. Det er ikke rigtigt. Der er således registreret levende fortidsminder ved klostre/klosterruiner af så godt som alle munke- og nonneordener.

Det hævdes almindeligvis (f.eks. Lund (2000)), at det var munkene, som indførte det avancerede havebrug til Norden. Det er næppe rigtigt. Der er således konstateret en længere række haveplanter fra Danmark fra tiden før munkene kom til landet (Lange 1997). Desuden er flertallet af de kun 138 middelalderlige klosterstiftelser fra tiden efter 1400, mens næsten alle de lidt over 1000 borge er fra tiden 1150-1350. Og temmelig mange borge er betydeligt rigere på relikter end klostrene. Med hensyn til vort tidlige havebrug spillede borgherrerne en langt større rolle end munkene.

Der er et nøje sammenhæng mellem de levende fortidsminder ved klostrene og borgene. Det kunne tyde på, at munkene og borgherrerne benyttede de samme haveplaner.

De levende fortidsminder er ikke, som hævdet af Jensen (1989), primært udbredt efter klimatiske og jordbundsmæssige forhold. Som gamle kulturplanter er de ifølge sagens natur især udbredt efter, hvor de oprindeligt blev dyrket. Langt de fleste arter af levende fortidsminder står således på eller nær det sted, hvor de blev dyrket i gamle dage.

Idet arterne tildeles henholdsvis 0, 1, 2 eller 3 point alt efter deres indikatorværdi på middelalderlig havekultur, kan lokaliteterne klassificeres som værende af:

0 point: uden betydning

1-10 point: af lokal betydning

11-20 point: af regional betydning

21-30 point: af national betydning

over 30 point: af international betydning

Såfremt en lokalitet opnår 5 point eller mere, er der erfaringsmæssigt overvejende sandsynlighed for, at lokaliteten rummer middelalderlig kulturbund.

De levende fortidsminder er fortidsminder på lige fod med guldmønter, potteskår og stenøkser. De er oven i købet levende. Derfor, og fordi de fortæller utrolig meget om fortiden, bør de overalt søges bevaret. De levende fortidsminder fortæller f.eks. om:

sygdomsbehandling, husdyrsygdomme, overtro, madlavning, syltning, teer, honningavl, frugtavl, grøntsagsdyrkning, plantefarvning, snaps, ølbrygning, uldkartning, rebfremstilling og tøjvask.

Mange lokaliteter er nu undersøgt. Men især mange hovedgårde, møllegårde, præstegårde, kirker og ikke mindst landsbyer mangler at blive undersøgt. Mange af disse endnu ikke undersøgte lokaliteter er sikkert kulturbotaniske perler.

Ved en række borge og klostre kan de levende fortidsminder aldersdateres. F.eks. må de levende fortidsminder ved Kalø Slotsruin på den lille ø, Kalø, være fra efter 1313, da borgen blev anlagt, og fra før 1670'erne, da borgen blev nedbrudt og forladt. På samme måde må de levende fortidsminder ved Refshaleborg på den lille ø, Borgø, være fra før 1256, da borgen blev ødelagt under et bondeoprør. Det bemærkes, at der ikke eller næsten ikke har været anden bebyggelse på de to øer end borgene. Ved 52 andre borge kan de levende fortidsminder på tilsvarende måde aldersdateres. Det har givet en lang række aldersrekorder (se Løjtnant 2007) i forhold til oplysningerne om arternes indførelstidspunkt i Lange (1999).

De kulturbotanisk rigeste lokaliteter rummer 40-50 reliktarter. Det gælder de største borge, adskillige hovedgårde og landsbyer samt en del købstæder.

De levende fortidsminder fortæller, at der var flere haver ved borgene og gårdene: humlehave, køkkenhave, urtehave, prydhave og frugthave.

Flere nye arter er registreret som dvaleplanter, således: Ager-Kål (*Brassica campestris*), Bleg Kongelys (*Verbascum lychnitis*), Bondetobak (*Nicotiana rustica*), Hjertebladet Gåsefod (*Chenopodium hybridum*), Hvid Tandbæger (*Ballota nigra* ssp. *foetida*), Korn-Valmue (*Papaver rhoeas*), Læge-Jordrøg (*Fumaria officinalis*), Mørk Kongelys (*Verbascum nigrum*) og Opium-Valmue (*Papaver somniferum*).

I et større antal rapporter fra omkring 2000 hævder Danmarks Naturfredningsforening, at der i gennemsnit kun findes 1 reliktart ved hver af de danske landsbykirker. Det er ikke rigtigt. Ved mange kirker findes 8-15 reliktarter og ved nogle få findes 30-40.

En totalregistrering af levende fortidsminder i Mariager Kommune (Løjtnant og Elnef) har vist, at der i gennemsnit kun er 2-3 km. mellem reliktplante-lokaliteterne. Da en del levende fortidsminder desuden forekommer i store bestande, og da temmelig mange af arterne er almindelige eller hyppige, så er de levende fortidsminder generelt af stor floristisk betydning. Henved 20% af den danske floras arter kan optræde som meget gamle relikter.

Det gentages ofte, at munkene og andre middelaldermennesker kun dyrkede lægeplanter, køkkenurter og måske nogle få krydderurter. Det er ikke rigtigt. Man dyrkede derimod urter af alle slags til allehånde formål: foruden lægeplanter, krydderurter og køkkenurter også prydblader, teplanter, farveplanter, tekniske planter, hegnsplanter, giftplanter, veterinærplanter, kosmetikplanter, hallucinogene planter, snapseurter, foderplanter, duftplanter, bifoderplanter, bærbuske, frugttræer, vinplanter og trolddomsplanter.

Det hævdes almindeligvis, f.eks. Lund (2000), at middelalderhaverne var rene "nyttehaver". Det er ikke rigtigt. Prydbladerne, duftplanterne, de hallucinogene planter og kosmetikplanterne fortæller om lidenskaber.

Det hævdes almindeligvis, at middelalderhaverne var små, usle og fattige. Det er næppe rigtigt. Der findes mange levende fortidsminder ved temmelig mange klostre og borge. Haverne ved i hvert fald en del klostre og borge kan derfor have været store. Det kan ikke undre, at kongerne, ridderne og biskopperne havde store og fine haver ved deres fornemme borge og gårde. De mange relikter, som vi finder i landsbyerne og i fiskerlejerne, ved møllegårde og præstegårde og mindre enestegårde vidner dog også om artsrige haver i middelalderens lavere samfundslag.

Det område i landet, som er rigest på levende fortidsminder er Ertholmene. Bornholm er også forbløffende rig på relikter. Knap så rige er egne som Mols Bjerger, Samsø, Hindsholm og Als.

Ø-landsbyer på små øer er desuden generelt betydeligt rigere på levende fortidsminder end de store øers og Jyllands landsbyer.

I Norge opererer man med en lang række ballastplanter, som skulle stamme fra sejlskibenes tid. Forfatterens undersøgelser har vist, at en større del af disse ”ballastplanter” i virkeligheden er levende fortidsminder, som stammer fra fiskerlejernes og havnebyernes gamle haver.

Der er skrevet meget om især de gamle lægeplanter. Langt de fleste af disse artikler og bøger er udpræget populære og bygger på afskrifters afskrift med dertil hørende fejl og unøjagtigheder. Kun ret få artikler er fagligt lødige og originale. Den væsentligste kilde til de levende fortidsminder er Simon Paullis Flora Danica fra 1648. Det er en bog, som den kendte botaniker Carl Christensen latterliggør og håner i Den danske Botaniks Historie. Paulli har et ind imellem ualmindeligt barsk og bramfrit, men efter min mening fornøjeligt sprog. Og det kunne Carl Christensen slet ikke kapere. Ikke desto mindre var Carl Christensen én af de allerdygtigste og allermost produktive forfattere. Forfatteren har i en længere artikel søgt at give Simon Paulli og hans pragtværk oprejsning.

Johan Lange hævder i flere publikationer (se f.eks. Jørgensen & Thomsen (2000)) at en given middelalderart kom til landet netop omkring det tidspunkt, da den første gang omtales i en skriftlig dansk kilde. Der er imidlertid grund til at påpege, at en art sagtens kan have været i Danmark meget længe – måske i adskillige århundreder eller længere – inden den første gang omtales i en af de meget få skriftlige kilder fra den danske middelalder og renæssance, primært Harpestræng, Pedersen, Smid, Block, Paulli og Gartner.

Johan Lange, Anemette Olesen og andre har anlagt en efterhånden lang række af moderne ”klosterhaver” ved klostre, borge og herregårde. I disse haver dyrkes et tilfældigt sammenrend af arter, som formentlig aldrig har været dyrket ved det pågældende kloster. Kun reliktplanterne fortæller om, hvad der blev dyrket på stedet i middelalderen, da skriftlige oplysninger ikke findes. Disse nye haver er derfor videnskabeligt underlødige. Samtidig spreder havernes arter sig til omgivelserne, så vi ikke længere kan finde ud af, hvad der er gammelt eller nyt. Øm Klosterruin og Vitskøl Klosterruin, hvor der findes moderne klosterhaver, er nu ødelagte som kulturbotaniske lokaliteter på grund af sådan floraforfalskning. Også f.eks. Brahetrolleborg og Vordingborg Slotsruin er i høj grad præget af floraforfalskning ligesom Spøttrup og Esum Kloster. Moderne klosterhaver bør kun anlægges ved f.eks. frilandsmuseer, hvor den uomgængelige floraforfalskning er af mindre betydning. Såfremt man ønsker at anlægge haver med ”gamle urter” ved klostre, borge og hhovedgårde, da bør man kun indplante stedets egne reliktarter i haverne.

Næsten alle de arter, som hidtil har været regnet for middelalderlige levende fortidsminder, er indførte arter. Mange oprindeligt hjemmehørende (indigene) arter var imidlertid lige så højt skattede i middelalderen og renæssancen, som de indførte arter. Forfatteren arbejder med i alt ca. 80 indigene arter som middelalderlige relikter.

43 af de levende fortidsminder er sjældne. 13 er desuden klassificeret som sårbare og 11 som akut truede af udryddelse og 1 som muligvis forsvunden.

Skønt det har været forbudt siden 1. marts 1981, giftsprøjtes der stadig ved og på temmelig mange kirkediger, hvilket ikke blot udrydder de levende fortidsminder. Giftsprøjtningen får også diget til at bryde sammen, og det er meget dyrt at genopbygge et kirkedige. Mange andre steder anvendes gasbrænder. Denne behandling med gasbrænder er lige så ødelæggende for de levende fortidsminder og for digets stabilitet som giftsprøjtning. Derfor bør brug af gasbrænder på kirkediger også være forbudt.

Det er konstateret, at moderne naturpleje er den væsentligste trussel mod reliktarterne ved borge. Især byborgene plejes alt for intensivt. De store, veltrimmede plæner bør udlægges som blomstereng, der kun slås én gang i juli. Det vil ikke blot give de levende fortidsminder bedre livsvilkår. Det vil også gøre borgomgivelserne mere historisk korrekte. Samtidig vil publikum få en bedre og rigere oplevelse. Endelig vil man kunne spare mange penge ved at reducere plejen.

Talrige arter af levende fortidsminder er fundet på nye lokaliteter. Det gælder også en lang række sjældne arter.

Undersøgelser som denne kendes endnu ikke fra vore nabolande, eller fra andre lande i øvrigt. Undersøgelsens resultater kan imidlertid umiddelbart overføres til det øvrige Nordeuropa, særligt de gamle danske provinser Halland, Skåne, Blekinge og Slesvig-Holstein samt Sydnorge.

Siden 2007 har det stået stadig mere klart, at mange af de mere eller mindre ”glemte” kulturplanter har et kolossalt økonomisk potentiale. Det gælder f.eks. de mere end 50 næsten glemte køkkenurter, krydderurter og teplanters anvendelse inden for havebruget og inden for restaurationsbranchen.

Efter et halvt århundredes arbejde med reliktplanterne tør jeg afslutningsvis konkludere:

Reliktplanterne er af fundamental kulturhistorisk betydning. Heri er flere førende forskere inden for arkæologi og historie enige.

Naturhistorisk (botanisk) er reliktplanterne også af meget stor betydning. Reliktplanterne udgør for det første henved 20% af den danske flora. For det andet forekommer de på tusindvis af lokaliteter rundt om i landet – og tusinder har levende fortidsminder i deres egen have. Desuden er mange af reliktplanterne ikke sjældne.

Horticulturelt vil reliktplanterne også kunne få stor betydning. Tænk blot på de snesevis af mere eller mindre glemte køkkenurter, krydderurter, teplanter, pryddplanter og duftplanter.

Planteforædlingsmæssigt har reliktplanterne et meget stort potentiale, jævnfør forfatterens artikler ”Genbrug af gamle gener” og ”Bevaringsværdige gén-pools af

reliktplanter.”

Kulinarisk har reliktplanterne allerede haft stor betydning. Det er således blandt andet ”de gamle urter” som er årsagen til ”Det Nordiske Køkken” og f.eks. Nomas succes. Men der er mange glimrende ”glemte” urter, som Noma og andre restauranter endnu ikke har afprøvet.

Medicinsk gemmer flere af de mange gamle lægeplanter og veterinærplanter sandsynligvis på gode egenskaber.

Undervisningsmæssigt er de levende fortidsminder altid godt stof, f.eks. for naturvejledere og for andre undervisere. Rigtig mange mennesker synes således, at reliktplanternes kombination af kulturhistorie og naturhistorie er interessant.

Musealt vil blandt andet frilandsmuseer, og også andre museer, kunne drage nytte af reliktplanterne.

Genbankmæssigt har reliktplanterne fået stadig større betydning – et arbejde som påbegyndtes så sent som i 2007 på forfatterens foranledning. I perioden 2007-11 har NordGen (tidligere Nordisk Genbank) således indsamlet et stort antal danske reliktplanter.

Turistmæssigt kan reliktplanterne få væsentlig betydning. Og hvis vi ligesom f.eks. svenskerne var bedre til at sælge vores kulturarv til turisterne, kunne vi ifølge de danske turistmyndigheder nemt tjene 7 milliarder kroner mere hvert eneste år. Der er nemlig store penge i kulturturisme – og her kommer de levende fortidsminder og alle deres hyggelige og fornemme levesteder ind i billedet.

Sammenfattende kan vi konkludere, at reliktplanterne har et overordentligt stort økonomisk potentiale.

Videnskabeligt, såvel naturhistorisk som kulturhistorisk, gemmer reliktplanterne på en kolossal mængde hemmeligheder. Døren til denne rige verden er hermed åbnet på klem.

Figurtekster

Fig. 1. Løjtnanten har fundet en Dorothealilje (*Leucojum vernum*). Tegning Per Sloth Carlsen.

Fig. 2. En af Mariager Klosters Birgittinernonner kigger på den første Dorothealilje af frossen jord. Tegning Per Sloth Carlsen.

Fig. 3. Dorothealilje (*Leucojum vernum*). Akvarel Per Sloth Carlsen.

5. Relic Plants – a Living Heritage

During the period 1993-2011 this author has registered relic plants in 2600 medieval localities. This work has brought to light new knowledge about living relic plants, e.g.

The farmacist Jens Lind, who published the first study about relic plants in 1918, worked with few species of relics, while this author operates with more than 250. Lind only wrote brief notes about 35 localities.

According to literature, living relic plants can be found only close to monasteries/convents, in villages and close to some castles and manor houses. But it appears that they can be found wherever people lived in the Middle Ages: monasteries/convents, castles, manor houses, water mills, rectories, very old, isolated farm houses, churches, groves belonging to rectories, villages, fishing villages, and market towns.

The Cistercians and the Benedictines, in particular, are often said to be the ones who grew herbs. This is not so! Living relic plants have been registered close to monasteries/convents and ruins of practically all monastic orders and orders of nuns.

Monks are normally said (e.g Lund (2000)) to be the ones who introduced advanced horticulture to Scandinavia. This is hardly so, since a fairly large number of garden plants have been registered in Denmark from the time before the monks first arrived in the country (Lange 1997). Moreover, the majority of the only 138 medieval monastic institutions date from the time after the year 1400, while almost all of the more than 1000 castles date from the period 1150-1350. Quite a few castles are even richer in relics than the monasteries/convents.

There is a close connection between living relics from monasteries and castles. This might indicate that monks and lords of castles used the same plans when they laid out their gardens.

Living relic plants are not (as maintained by Jensen (1989)) distributed primarily according to climatic and soil conditions. Being old cultivated plants they are quite naturally distributed according to the places where they were originally grown. Thus, the overwhelming majority of living relic plants can be found at or close to the place where they used to be grown in the old days.

If the species are allotted 0, 1, 2 or 3 points respectively, according to their significance for medieval horticulture, localities may be classified as being:

0 point: without significance

1-10 points: of local significance

11-20 points: of regional significance

21-30 points: of national significance

more than 30 points: of international significance

If a locality gets 5 points or more, experience tells us that the locality in question will most likely contain layers of soil of medieval culture.

Living relic plants are relics just like gold coins, broken pottery, and stone axes. They are even alive! Therefore, and because they tell us so much about our past, they should be preserved everywhere. Among other things, living relic plants tell us about treatment of illnesses, illnesses in domestic animals, superstition, cooking, preserving, teas, bee-keeping and the production of honey, fruit and vegetable growing, vegetable dyeing, snaps, brewing of beer, carding of wool, rope making and washing.

Many localities have now been investigated, but quite a lot of manor houses, rectories, churches and, in particular, villages still remain to be investigated. Many of these not yet investigated localities will no doubt turn out to be gems of botanical culture.

Living relic plants located close to castles and monasteries/convents may be dated. For instance, the living relic plants close to Kalø Slotsruin (the ruin of the castle of Kalø) on the small island of Kalø, must date from after 1313, when the castle was built, and before the 1670s when the castle was demolished and abandoned. Similarly, the living relic plants at Refshaleborg on the small island of Borgø must be from before 1256, when the castle was destroyed during a peasants' revolt. It is worth noticing that there were next to no other buildings on the islands than the castles. The living relic plants close to 52 other castles may be dated in the same way. This has given us a large number of age records compared to the information about the time of import found in Lange (1999).

The richest localities – as seen from the point of view of botanical culture – contain 40-50 species. This goes for the biggest castles, several manors and villages, and quite a number of market towns.

Living relic plants tell us that there were several kinds of gardens close to castles and farmhouses: hop gardens, vegetable gardens, ornamental gardens, and orchards.

Several new species have been registered as dormant plants: Field Mustard (*Brassica campestris*), White Mullein (*Verbascum lychnitis*), Sacred Tobacco (*Nicotiana rustica*), Sowbane (*Chenopodium hybridum*), Black Horehound (*Ballota nigra* ssp. *foetida*), Field Poppy (*Papaver rhoeas*), Common Fumitory (*Fumaria officinalis*), Dark Mullein (*Verbascum nigrum*) and Opium Poppy (*Papaver somniferum*).

In quite a lot of reports from about the year 2000 The Danish Society for Nature Conservation claim that, on an average, only one relic species can be found close to Danish village churches. This is not so! Near many churches, 8-15 relic species can be found – and, in some cases, 30-40.

A total registration of living relic plants in the municipality of Mariager has shown that, on an average, there are only 2-3 kilometres between localities with relic plants. As quite a few living relic plants appear in great populations, and as many of the species are quite common and frequent, living relic plants may be said to be of great importance from the point of view of flora. More than 20% of the species of the Danish flora can appear as very old relic plants.

It is often said that monks and other medieval people only grew medical plants, vegetables and, perhaps, a few herbs. This is not so! They grew herbs of all sorts for all kinds of purposes: besides medical plants, herbs and vegetables also ornamental plants, tea plants, plants for dyeing, technical plants, plants for fences, poisonous plants, veterinary plants, plants for cosmetics, hallucinatory plants, weeds for snaps, plants for fodder, plants for scent, plants for bee-keeping, berry bushes, fruit trees, vines, and plants of witchcraft.

It is often maintained, e.g. Lund (2000), that medieval gardens were solely kitchen gardens. This is not so! Ornamental plants, plants for scent, hallucinatory plants and plants for cosmetics tell about passions.

Medieval gardens are frequently said to be small, miserable and poor. This is hardly so! Many living relic plants can be found close to monasteries/convents and castles. It is no wonder that kings, knights and bishops had fine gardens next to their impressive castles and manor houses. But the many relics that we find in villages and fishing villages, close to water mills, rectories, and small, isolated farms bear witness to gardens with many species also in the lower social classes of the Middle Ages.

The locality in Denmark which is richest in living relic plants is the islands of Ertholmene. The island of Bornholm is also surprisingly rich in relics. Localities like Mols Bjerge and the islands of Samsø and Als and the peninsula of Hindsholm are almost just as rich.

Generally, villages on small islands are considerably richer in living relic plants than villages on the big islands and in Jutland.

In Norway they talk about a large number of so-called “ballast plants”, which are said to date back to the time of sailing ships. The investigations of this author have shown that a great part of these “ballast plants” are really living relic plants originating from the old gardens of fishing villages and sea ports.

Many articles have been written about old medical plants in particular. The great majority of these articles are quite simple and based on the copying of copies, thus repeating mistakes and inaccuracies. Only very few of these articles can be characterized as valuable and original from a professional point of view. – The most important source of Danish living relic plants is Simon Paulli’s work *Flora Danica* from 1648. This book is being ridiculed and mocked by the well-known botanist Carl Christensen in his book *Den danske Botaniks Historie* (The History of Danish Botany). In an article of some length, this author has tried to rehabilitate the good name of Simon Paulli and his magnificent work.

In several publications, e.g. Jørgensen and Thomsen (2000), Johan Lange claims that a given medieval species came to this country just about the time when it was first mentioned in a written Danish source. However, there is every reason to call attention to the fact that a species may have been in Denmark for a very long time – perhaps for several centuries, or even longer – before being mentioned for the first time in one of the very few written sources from the Danish Middle Ages and Renaissance, primarily Harpestreng, Pedersen, Smid, Block, Paulli, and Gartner.

In recent years, Johan Lange, Anemette Olesen and others have laid out a large

number of modern “monastery gardens” close to monasteries, castles and manor houses. In these gardens, a random bunch of species is grown that most likely was never grown close to the “monastery” in question. Only the relic plants can tell what was grown on the locality in the Middle Ages, as written information is non-existent. Therefore, these new gardens are inferior from a scientific point of view. Simultaneously, species spread from these gardens to the surroundings, so we shall no longer be able to distinguish between old and new species. The localities of Øm Klosterruin (The ruins of the monastery of Øm) and Vitskøl Klosterruin (The ruins of the monastery of Vitskøl), where modern monastery gardens have been laid out, have thus been destroyed as places of botanical interest, due to this faking of the flora. Other places where this faking has taken place are, for instance, Brahetrolleborg and Vordingborg Slotsruin (The ruins of the castle of Vordingborg), Spøttrup and Esrum Kloster (The monastery of Esrum). Modern monastery gardens should be laid out only in open-air museums where the unavoidable faking of the flora is of less importance. If somebody wants to lay out gardens with “old herbs” close to monasteries/convents, castles and manor houses, they should plant only local relic plants.

Almost all of the species that have been considered as living relic plants so far are imported species. However, in the Middle Ages and the Renaissance, many originally indigenous species were as highly appreciated as the imported ones. This author has included approximately 80 indigenous species as being medieval relics.

43 of the living relic plants are rare. 13 of these are characterized as vulnerable, 11 as acutely threatened by extinction, and 1 as probably extinct.

In spite of the fact that a ban has been in existence since March 1981, pesticides are still used close to and on quite a few stone fences near churches. The result is not only the extermination of living relic plants. The use of pesticides may also make the fences break down, and it is very expensive to rebuild a stone fence. – In many other places gas burners are used, but this treatment is just as destructive to the living relic plants and to the stability of the church fence as the use of pesticides. Therefore, the use of gas burners on church fences should be banned.

It has been demonstrated that modern cultivation of nature is the main threat against species of relic plants close to castles. City castles, in particular, are nursed much too intensively. Big, well-trimmed lawns should be laid out as flower meadows, which are mown only once a year, in July. This would not only improve the living conditions of living relic plants. It would also make the surroundings of the castles more historically correct. At the same time, the public would get a better and richer experience. Finally, lots of money could be saved by reducing the nursing.

Numerous species of living relic plants have been found in new localities. This also goes for a large number of rare species.

Investigations like the one published here are not known in our neighbouring countries, or in other countries, for that sake. However, the results of the investigation may be transferred directly to the rest of Northern Europe, particularly the old Danish provinces of Halland, Skåne, Blekinge (Sweden), Slesvig-Holstein (Germany), and Southern Norway.

Since 2007 it has been quite obvious that many of the more or less “forgotten” culture plants have enormous economic potential. This is true of the more than 50 almost forgotten vegetables, herbs and tea plants being used in gardening and in restaurants.

After working with living relic plants for many years I dare make the following, final conclusion:

Living relic plants are of fundamental importance to the history of civilization. Several prominent scholars within archaeology and history agree on this.

From the point of view of natural history and botany, living relic plants are also of very great importance. First of all, living relic plants make up almost 20% of the Danish flora. Secondly, they can be found in thousands of localities all over the country – and thousands of people have living relic plants in their own gardens.

Horticulturally, living relic plants may also become of great importance. Just think of the scores of more or less forgotten vegetables, herbs, tea plants, ornamental plants and plants for scents.

From the point of view of improvement of plants, living relic plants have enormous potential, cp. the author’s articles in this work “Genbrug af gamle gener” (Reuse of old genes) and “Bevaringsværdige gen-pools af reliktplanter” (Gene-pools of living relic plants worthy of preservation).

From a culinary point of view, living relic plants have already had great influence. Thus, “old herbs” play an important part in the successes of “The Nordic Kitchen” and the Noma restaurant. But there are still many splendid, “forgotten” herbs that Noma and other restaurants have not tried, yet.

From the point of view of medicine, several of the old medical and veterinary plants no doubt have good hidden properties.

Educationally, living relic plants are always interesting food for thought, e.g. to rangers and other teachers. Very many people find the combination of history of civilization and natural history in living relic plants interesting.

Open air museums and other museums may also profit by living relic plants.

From the point of view of gene banks, the importance of living relic plants is continually increasing, the work with gene-pools starting as late as in 2007. In the period 2007-2011 NordGen (Nordic Genetic Resource Centre, formerly The Nordic Gene Bank) has collected a large number of Danish living relic plants.

Tourism may also profit by living relic plants. And if, like the Swedes, we Danes could learn how to sell our cultural heritage to tourists, we might earn as much as 7 thousand million Danish crowns more every year, according to Danish tourist authorities. You can make plenty of money from culture tourism, and this is where living relic plants and all their rich and fashionable habitats come into the picture.

To sum up, it may be concluded that living relic plants have enormous economic potential.

From the point of view of science - natural history as well as cultural history - living relic plants may tell us an enormous amount of secrets. The door to this rich world is hereby half-opened.

Figurer

Fig. 1. In the old market towns, 30 – 80 relic plants from the Middle Ages can be found. The town of Horsens. Watercolour by Jens Gregersen.

Fig. 2. Near castles from the Middle Ages you can find more than 25 medieval relic plants. The castle of Spøttrup.

Fig. 3. Near medieval manor houses you will typically find 20 – 40 relic plants from the Middle Ages. The manor house of Åkær. Watercolour by Jens Gregersen.

6. Hvornår og hvordan kom reliktplanterne til Danmark?

Vi ved ikke, hvornår reliktplanterne kom til Danmark. Johan Lange skriver i flere af sine publikationer, at planterne kom til Danmark, omtrent på det tidspunkt, da de første gang omtales i en dansk litteraturkilde, f.eks. i Harpestreng (ca. 1300). Men en kulturplante kan sagtens have været i Danmark meget længe, før den første gang omtales i den meget sparsomme litteratur fra middelalderen. I øvrigt er Harpestrengs omtale af en plante ikke ensbetydende med, at planten dyrkedes i Danmark allerede i 1200-tallet. På den anden side er der næppe tvivl om, at Harpestreng kendte sine planter, som han sikkert har stiftet bekendtskab med under sit ophold på den berømte Salerno-skole i Italien, hvor han studerede i længere tid. Harpestreng døde ca. 1244.

Ældre end Harpestrengs angivelser er i øvrigt en række danske kalkmalerier, som illustrerer forskellige planter, se artiklen: Kalkmaleriernes blomster – de ældste danske planteillustrationer. Endnu ældre er sagaerne, som blandt andet omtaler Husløg (*Sempervivum tectorum*), Hylde (*Sambucus nigra*) og ”Græsløg”, som formentlig er Skovløg (*Allium scorodoprasum*).

Alle forfattere er enige om, at det var munkene, som bragte de gamle kulturplanter (især lægeplanter men også køkkenurter og f.eks. frugttræer) til Danmark. Det ældste danske kloster blev grundlagt 1050 (Slesvig). Herefter fulgte nogle klostre i 1100-tallet, f.eks. Esrum (grundlagt 1151), Vitskøl (1158), Sminge (1165), Øm (1172), Eskilsø (ca. 1150) og Æbelholt (ca. 1176). De fleste danske klostre er dog fra 1400-tallet, og de er således yngre end de fleste borge, som er fra 1100 – 1300-tallet. Det er muligt, at de fleste borgherrer på f.eks. Kalundborg, Bastrup og Refshaleborg har fået deres planter fra de samtidige, første klostre. Men det kan ikke udelukkes, at borgherren (kongen, ridderen, biskoppen) selv har stået for planteindførslerne – de havde jo både ressourcerne og de nødvendige internationale forbindelser.

Lange (1997) dokumenterer da også, at en lang række kulturplanter kom til Danmark betydeligt før, at de første klostre blev bygget i Norden, se artiklen: Levende oldtidsminder. Disse planter som Skvalderkål (*Aegopodium podagraria*), Opium-Valmue (*Papaver somniferum*), Rundbladet Mynte (*Mentha suaveolens*), Jernurt (*Verbena officinalis*), Bulmeurt (*Hyoscyamus niger*), Selleri (*Apium graveolens*) og Skarntyde (*Conium maculatum*) er altså kommet til Danmark før 1050. Og det er sandsynligt, at arkæologerne i fremtiden vil finde endnu flere indførte kulturplanter fra oldtiden. I hvert fald var de første vikinger i 800-tallet vidt berejste. Men det var deres forgængere i jernalderen og i bronzealderen også. Således peger mange arkæologiske fund på, at der var livlige handelsforbindelser mellem Norden og det fjerne udland allerede i jernalderen og også i bronzealderen. Ja selv bondestenalderens folk havde kontakter til udlandet. Under alle omstændigheder var handelsforbindelserne allerede meget tidligt i orden. Og allerede for 6000 år siden (bondestenalderens begyndelse) var befolkningen vant til at dyrke planter, nemlig markafgrøder. Derfor er det ikke usandsynligt, at man allerede på det tidspunkt også dyrkede diverse nyttige urter (køkkenurter, lægeplanter, krydderurter, farveplanter o.s.v.) i en have ved gården. Det gælder også, selvom vi først kender de pågældende arter fra højmiddelalderens skrifter (især Harpestreng) og fra nogle få tidligt nedlagte klostre (Sminge og Eskilsø) og borge (Bastrup, Refshaleborg, Lilleborg, Sprogø og Hjelm) samt fra en længere række fund af makrofossiler (Jensen 1985 og 1986) fra højmiddelalderen.

I øvrigt er det sandsynligt, at en række af de klassiske kulturplanter, som Paulli (1648) omtaler, allerede er indført i oldtiden (Løjtnant 2007).

Hvorfra stammer reliktplanterne?

Reliktplanterne stammer både fra Danmark samt fra udlandet. De reliktplanter, som har deres oprindelse her i landet, kaldes i denne bog for ”indigene levende fortidsminder”. Gode eksempler er Ramsløg (*Allium ursinum*), Dansk Ingefær (*Arum alpinum* ssp. *danicum*), Blå Anemone (*Hepatica nobilis*) og Humle (*Humulus lupulus*). Det er dog absolut muligt, at en større del af de indigene levende fortidsminder også delvist er indførte fra udlandet. Alle de reliktplanter, som udelukkende er indført fra udlandet, kaldes her for ”ægte levende fortidsminder”. Alle disse arter er ikke oprindeligt hjemmehørende (indigene) i Danmark. Eksempler er klassiske lægeplanter som Læge-Hjertesvand (*Leonurus cardiaca*), Læge-Kulsukker (*Symphytum officinale*) og Læge-Hundetunge (*Cynoglossum officinale*). Hovedparten af de ægte levende fortidsminder stammer oprindeligt fra Mellemeuropa og en større del også fra Sydøsteuropa og Sydeuropa. Færre stammer fra Den nære Orient.

Hvordan kom reliktplanterne til Danmark?

Vi ved ikke ret meget om, hvordan de indførte arter af reliktplanter, altså de ægte levende fortidsminder, kom til landet. I omtrent alle sammenhænge er det munkene, som tillægges de første og de fleste planteindførsler. Og der er næppe heller tvivl om, at munkene, som jo i hele deres virke var udpræget internationalt orienterede, stod bag mange nyindførte og fremmede kulturplanter, såvel lægeplanter som f.eks. køkkenurter og frugttræer. Men det er næppe hele sandheden. Allerede Jens Lind og Jens Østergaard er inde på, at også andre grupper allerede tidligt kan have indført diverse nytteplanter her til landet. Her skal nævnes nogle eksempler:

Kongerne var ligesom munkene udpræget internationalt orienterede. Gennem studierejser, handelsforbindelser, krige og f.eks. ægteskaber kom kongerne i kontakt med mange fremtrædende personer i udlandet. Det er sandsynligt, at alle disse kontakter blandt andet førte til, at der blev indført ”kostelige vækster” (Løjtnant 2003) til kongeriget. I hvert fald er det en kendsgerning, at vi i dag finder de rigeste reliktplantesamfund ved netop de store kongsborge. Eksempler er Kalø, Kalundborg, Vordingborg, Skjoldnæs og Hammershus. Det er muligt, at disse borges lægeplanter m.m. kom fra de allerede eksisterende klostre. Men det kan også være, at kongen og hans mænd selv stod for planteindførslerne.

De gejstlige, f.eks. biskopperne, var ligeledes vidt berejste. Flere biskopper anlagde borge, f.eks. Spøttrup, Hald Slot, Hjortholm og Kalundborg, ligesom en biskop var involveret i byggeriet af Hammershus. Ved de nævnte borge kan vi i dag finde adskillige eller ligefrem mange reliktplanter. I hvor høj grad prælater stod bag planteindførsler, ved vi ikke. Det er dog sandsynligt, at de i forbindelse med studie- og tjenesterejser hjembragte værdifulde nytteplanter.

Om ridderne kan siges omtrent det samme som om kongen og de gejstlige. De mest velhavende adelige byggede borge og senere store pragtboliger, og ved dem anlagde de prægtige haver, hvis planteinventar vi i dag genfinder i stedernes levende fortidsminder. Eksempler er borgen Bastrup og renæssanceslottene Gl. Estrup, Boller, Rosenvold,

Tirsbæk, Borreby, Katholm og Vallø.

Læger og studerende har sikkert også hjembragt nyttige urter fra udlandet. F.eks. har Henrik Harpestreng måske haft planter med sig hjem fra den berømte lægeskole i Salerno. På samme vis har Simon Paulli måske haft lægeplanter med sig hjem fra Tyskland, Holland og fra Paris, hvor han arbejdede og studerede.

Der er ingen, som har nævnt handelsfolkenes rolle i forbindelse med planteindførsler. Det er dog sandsynligt, at driftige handelsfolk allerede meget tidligt har indset, at der var penge i at handle med noget så fundamentalt som førsteklasses lægeurter, køkkenurter, krydderurter og f.eks. farveplanter og téplanter som Hvidløg (*Allium sativum*), Ært (*Pisum arvense*), Pastinak (*Pastinaca sativa*), Citronmelisse (*Melissa officinalis*), Kongelys (*Verbascum* spp.), Mynte (*Mentha* spp.) og Farve-Vajd (*Isatis tinctoria*) og sikkert også mange andre arter.

Vi kan konkludere, at det er sandsynligt, at en lang række kulturplanter sandsynligvis er kommet her til landet, før munkene fra omkring 1050 påbegyndte deres virke herhjemme. Vi kan også konkludere, at munkene næppe var alene om indførslerne af kulturplanter. Kongerne, gejstlige, riddere, væbnere, videnskabsfolk, krigere, studerende og handelsfolk har sikkert også indført mange nytteplanter.

Figurer

Fig. 1. Her ved Ring Kloster står der en længere række reliktpanter. Man plejer at sige, at det var munkene, som indførte vores rigdom af kulturplanter. Der er næppe heller tvivl om, at munkene stod for mange planteindførsler. Men det er vist lige så sikkert, at kongerne og andre også stod for mange planteindførsler, og en stor del af disse fandt sikkert sted allerede i oldtiden. I øvrigt blev de fleste klostre først anlagt sent i middelalderen. Dog blev Ring Kloster, som var et nonnekloster under Benediktinerordenen, formentlig allerede grundlagt i slutningen af 1100-tallet. Akvarel Jens Gregersen.

7. Levende oldtidsminder

Levende oldtidsminder, det vil sige planterelikter fra tiden før 1050 (se tabel 1), er endnu ikke med sikkerhed påvist i Danmark. Men de levende fortidsminder ved borgene Bastrup og Refshaleborg kommer tæt på, da de formentlig er over 750 år gamle, se tabel 2. De levende fortidsminder ved Eskilsø Klosterruin og Sminge Klosterruin kan tilsvarende være fra før 1200. På Eskilsø vokser blandt andre Æselfoder (*Onopordum acanthium*), Vild Selleri (*Apium graveolens*), Kransburre (*Marrubium vulgare*), Læge-Hundetunge (*Cynoglossum officinale*) og Uldbladet Kongelys (*Verbascum densiflorum*). Ved Sminge er kun registreret Filtet Kongelys (*Verbascum thapsus*).

En række forhistoriske anlæg er undersøgt. Det drejer sig bl.a. om Aggersborg, Fyrkat, Borremose, Ridebanen, Jels, Husvold og Troldhøj Ring. Flere af disse anlæg kan dog ifølge Olsen (1996) være middelalderlige. Der er ikke fundet reliktplanter ved de 7 nævnte anlæg, bortset fra Stor Nælde (*Urtica dioica*)

De levende oldtidsminder behøver ikke at være individer eller kloner, som er over 1000 år gamle. Der kan også være tale om planter, som flere gange siden oldtiden har sået sig på stedet f.eks. Bulmeurt (*Hyoscyamus niger*) eller Kongelys (*Verbascum spp.*). Ødum har påvist, at Bulmeurt kan ligge i dvale i op imod 700 år.

De levende oldtidsminder bør især søges blandt de arter, som vi ved kom til Danmark allerede i oldtiden (se tabel 3). De bør også søges blandt dvaleplanterne, se tabel 4, og blandt de arter, som har kraftig vegetativ formering. Det drejer sig f.eks. om arter som Stor Nælde (*Urtica dioica*), Ramsløg (*Allium ursinum*) og Skvalderkål (*Aegopodium podagraria*).

Ødum (1965) angiver, at Alm. Spergel (*Spergula arvensis*) og Hvidmelet Gåsefod (*Chenopodium album*) kan være spiret frem af lag, der stammer tilbage til år 200. Ødum (in litt. 1999) oplyser dog, at disse resultater fra Vestervig kan være tvivlsomme. Ødums næstældste prøver stammer tilbage til 1300-tals lag (Sjørring og Asmild Kloster) og omfatter dvaleplanter som Filtet Kongelys (*Verbascum thapsus*), Bulmeurt (*Hyoscyamus niger*) og Ager-Kål (*Brassica campestris*).

Det bemærkes at hele 7 arter optræder i 2 af tabellerne: Skarntyde (*Conium maculatum*), Opium-Valmue (*Papaver somniferum*), Bulmeurt (*Hyoscyamus niger*), Alm. Hyld (*Sambucus nigra*), Uldbladet Kongelys (*Verbascum densiflorum*) og Filtet Kongelys (*Verbascum thapsus*). Stor Hundepersille (*Aethusa cynapium* var. *gigantea*) optræder i hele 3 af tabellerne.

Sammenfattende må det konkluderes, at der er gode muligheder for, at der kan findes levende oldtidsminder i Danmark.

Tabel 1. Definitioner:

Levende oldtidsminder: Oldtidsrelikter, det vil sige relikter fra tiden før 1050. Endnu ikke påvist i Danmark.

Egte levende fortidsminder: Indførte arter, som står som middelalder-relikter. Ca. 170 arter i Danmark.

Indigene levende fortidsminder: Indigene (oprindeligt vilde) arter, som står som middelalder-relikter. Ca. 80 arter i Danmark.

Levende fortidsminder: Samlebetegnelse for levende oldtidsminder, ægte levende fortidsminder, indigene levende fortidsminder og andre reliktpanter, som er minimum 100 år gamle.

Tabel 2. Oversigt over reliktarterne ved borgene Refshaleborg og Bastrup. Refshaleborg blev ødelagt i 1256 og ikke genopbygget. Bastrup blev opgivet og forladt ved midten af 1200-årene (oplysning Nationalmuseet).

	Refshaleborg	Bastrup
Alm. Hyld (<i>Sambucus nigra</i>)	x	
Alm. Katost (<i>Malva sylvestris</i>)		x
Alm. Rejnfan (<i>Tanacetum vulgare</i>)		x
Dansk Ingefær (<i>Arum alpinum</i> ssp. <i>danicum</i>)	x	
Farve-Reseda (<i>Reseda luteola</i>)		x
Filtet Kongelys (<i>Verbascum thapsus</i>)	x	
Glat Burre (<i>Arctium lappa</i>)	x	
Humle (<i>Humulus lupulus</i>)	x	
Kommen (<i>Carum carvi</i>).		x
Kræge (<i>Prunus domestica</i> ssp. <i>insititia</i>)		x
Læge-Hundetunge (<i>Cynoglossum officinale</i>)		x
Læge-Oksetunge (<i>Anchusa officinalis</i>)		x
Løgekarse (<i>Alliaria petiolata</i>)		x
Marts-Viol (<i>Viola odorata</i>)		x
Mørk Kongelys (<i>Verbascum nigrum</i>)		x
Vellugtende Aftenstjerne (<i>Hesperis matronalis</i>)		x
Pastinak (<i>Pastinaca sativa</i>)		x
Rød Tandbæger (<i>Ballota nigra</i> ssp. <i>nigra</i>)		x
Sæbeurt (<i>Saponaria officinalis</i>)		x
Skov-Abild (<i>Malus sylvestris</i>)		x
Skvalderkål (<i>Aegopodium podagraria</i>)	x	
Stor Hundepersille (<i>Aethusa cynapium</i> var. <i>gigantea</i>)	x	
Stor Nælde (<i>Urtica dioeca</i>)	x	
Uldbladet Kongelys (<i>Verbascum densiflorum</i>)		x

Tabel 3. Indførte kulturplanter, som Lange (1997 & 1999) angiver fra den danske oldtid; det vil sige fra tiden før 1050:

Alm. Hyld (*Sambucus nigra*)
 Bulmeurt (*Hyoscyamus niger*)
 Havekål (*Brassica oleracea*)
 Jernurt (*Verbena officinalis*)
 Koriander (*Coriandrum sativum*)
 Læge-Stokrose (*Althaea officinalis*)
 Opium-Valmue (*Papaver somniferum*)

Rundbladet Mynte (*Mentha suaveolens*)
Selleri (*Apium graveolens*)
Skarntyde (*Conium maculatum*)
Skvalderkål (*Aegopodium podagraria*)
Stor Hundepersille (*Aethusa cynapium* var. *gigantea*)
Sæbeurt (*Saponaria officinalis*)
Valnød (*Juglans regia*)
Sødæble (*Malus x domestica*)

Tabel 4. Oversigt over dvaleplanter; det vil sige arter, hvis frø kan bevare spireevnen i flere hundrede år:

Ager-Kål (*Brassica campestris*)
Bleg Kongelys (*Verbascum lychnitis*)
Bondetobak (*Nicotiana rustica*)
Bulmeurt (*Hyoscyamus niger*)
Filtet Kongelys (*Verbascum thapsus*)
Have-Malurt (*Artemisia absinthium*)
Hjertebladet Gåsefod (*Chenopodium hybridum*)
Hvid-Tandbæger (*Ballota nigra* ssp. *foetida*)
Korn-Valmue (*Papaver rhoeas*)
Kors-Vortemælk (*Euphorbia lathyris*)
Læge-Hjertespannd (*Leonurus cardiaca*)
Læge-Jordrøg (*Fumaria officinalis*)
Mørk Kongelys (*Verbascum nigrum*)
Opium-Valmue (*Papaver somniferum*)
Pigæble (*Datura stramonium*)
Rød Tandbæger (*Ballota nigra* ssp. *nigra*)
Skarntyde (*Conium maculatum*)
Stor Hundepersille (*Aethusa cynapium* var. *gigantea*)
Stortandet Hjertespannd (*Leonurus marrubiastrum*)
Uldbladet Kongelys (*Verbascum densiflorum*)
Æselfoder (*Onopordum acanthium*)

Mange lokaliteters reliktpanter kan være flere tusinde år gamle!

Reliktpanterne ved middelalderborgene Refshaleborg, Sprogø og Bastrup og ved de ældgamle klostre Sminge og Eskilsø kan som oven for omtalt være overordentlig gamle, nemlig henved 750-800 år gamle. Mange andre relikter kan dog være endnu ældre. Det drejer sig om relikterne i mange landsbyer, fiskerlejer og købstæder og ved mange gårde, f.eks. hovedgårde. Lad os tage hovedgårdene som eksempel. Alene på Djursland findes der i dag næsten 50 store gårde (herregårde, slotte, godser). Eksempler er de prægtige renæssanceslotte Rosenholm, Gl. Ryomgård, Skaføgård, Gl. Estrup, Katholm og Rugård. Disse slotte blev for flertallets vedkommende bygget i slutningen af 1500-tallet, og ved alle de nævnte slotte er der registreret 15-40 relikter. Disse relikter kan stamme helt tilbage fra 1500-tallet. Det vil sige, at de måske er mere end 400 år gamle. Men de kan sagtens være langt ældre! Det skyldes, at de nævnte gårdes historie med stor

sandsynlighed skriver sig endda meget langt tilbage i tiden. De nuværende renæssanceslotte fra 1500-tallet har nemlig med stor sandsynlighed haft en middelalderlig forgænger. Det kan have været en borg. De fleste borge skriver sig tilbage til 11/1200-tallet. Men også disse ældgamle borge kan have haft forgængere – og nu er vi tilbage i oldtiden. Hvorfor er det sandsynligt, at renæssanceslottene har haft forgængere, som blev bygget i vikingetiden, eller før? Forklaringen er enkel. Nutidens slotte ligger alle på steder, som ud fra et agrarøkonomisk synspunkt er ideelle. Renæssanceridderen beskæftigede sig nemlig ikke kun med drabelige turneringer og med sangespil og leg. Han var frem for alt landmand. Og så var han hovedrig og magtfuld. Derfor kunne han lægge sin gård næsten hvor han ville. Og selvfølgelig har han lagt sin gård på det allerbedste sted. Nemlig på det sted, som var det bedste for ham som landmand. Det var typisk på et sted, hvor jorden var letmuldet og god. Og så skulle der også være brede enge, hvor høet til dyrenes vinterfodring kunne bjærges. Smukt skulle der også være. Derfor ligger renæssanceslottene typisk på steder med smukke ind- og udsigter, som er kranset af søer, ådale, skove og måske hav. Men middelalder-borgherren og hans forgængere i vikingetiden, jernalderen, bronzealderen og i bondestenalderen tænkte på omtrent samme måde som vores renæssanceridder. De var nemlig alle frem for alt landmænd. Altså: på de steder, som ud fra et landbrugsøkonomisk synspunkt er ideelle, har der formentlig ligget gårde siden de ældste tider. Gl. Estrups Kongelys kan derfor sagtens være mere end 400 år gammel. Måske var det allerede en middelalderborgherre, en storbonde fra vikingetiden eller en bronzealderbonde, som første gang dyrkede Kongelysen, fordi den er en så glimrende teplante, farveplante og lægeplante. Menneskets behov har jo ikke ændret sig væsentligt gennem de sidste 6000 år. Vi har til alle tider sat pris på omtrent de samme ting. Reliktplanterne leverer blandt andet god medicin, skønne farver til klæderne, dejlige krydderier til maden, gode teer, husdyrmedicin og de skønneste og mest velduftende blomster samt mange andre gode ting. Og alle disse kvaliteter har der til alle tider været behov for. Derfor kan den Kongelys, som i dag står i Gl. Estrups borggård, sagtens have en tip, tip, tip.....oldemor, som blev sået første gang for 1000 år siden – eller før. Jeg siger ikke, at Gl. Estrups Kongelys kan føre sine aner 6000 år tilbage. Men det er overvejende sandsynligt, at nogle af Gl. Estrups reliktplanter er mere end 400 år gamle.

Næste gang du kigger på en Katost i landsbyhækken, på en Svaleurt i fiskerlejet eller på en Kongelys ved herregården, så er det ikke usandsynligt, at du stirrer på et levende oldtidsminde.

Figurtekster

Fig. 1. Æselfoder (*Onopordum acanthium*) er en dvaleplante, hvis frø kan bevare spireevnen i flere hundrede år. Hvis der graves i jorden, kan den så pludseligt dukke frem igen. Landsbyen Borup ved Randers.

Fig. 2. Filtet Kongelys (*Verbascum thapsus*). Også filtet kongelys er en dvaleplante, som ikke sjældent dukker frem, når der graves ved gamle ruiner. Gl. Estrups borggård.

Fig. 3. Vi kunne måske forvente, at der forekommer levende oldtidsminder på oldtids kæmpehøje; men det gør der ikke ifølge Henrik Tranberg, som har undersøgt mange kæmpehøje. Der kan dog findes ganske mange interressante arter på oldtidshøjene, f.eks. den meget sjældne Vår-Kobjælde (*Pulsatilla vernalis*). I forbindelse med et projekt for Verdensnaturfonden fandt forfatteren således denne smukke plante på 2 midtjyske kæmpehøje i 1980'erne. Maleri af Palle Bregnhøj.

Fig. 4. Kystsamfundene rummer sædvanligvis ikke levende fortidsminder. Dog kan arter som f.eks. Skarntyde (*Conium maculatum*), River (*Asperugo procumbens*), Bulmeurt (*Hyoscyamus niger*) og Farve-Vajd (*Isatis tinctoria*) en sjælden gang vokse på tangvolde. Som oftest forekommer de nævnte arter dog kun på steder, hvor der ikke er langt til middelalderlig bebyggelse. Maleri af Gunhild Brink.

Fig. 5. Forfatteren har ikke fundet reliktarter på heder. Maleri af Birte Mølgaard.

Fig. 6. Oldtidens kornsorter har ikke kunnet overleve som relikter. Tegning af Trine Theut.

Fig. 7. Marker kan af og til huse arter som Skarntyde (*Conium maculatum*) og Stor Hundepersille (*Aethusa cynapium* var. *gigantea*). Tegning af Niels Ryberg.

Fig. 8. Egen kan blive så gammel, at den kan betegnes som et levende oldtidsminde – f.eks. Kongeegen. Tegning Allan Malchau.

8. Oversigt over ægte levende fortidsminder

De ægte levende fortidsminder er de indførte arter, der står som middelalder-relikter.

De ægte levende fortidsminder omfatter alle de arter, som Jens Lind, Jens Østergaard, Søren Ødum og Johan Lange med flere omtaler som levende fortidsminder, samt yderligere lidt over 100 arter. Hertil kommer 78 arter af indigene levende fortidsminder.

Neden for omtales i alt 167 arter som ægte levende fortidsminder eller som mulige sådanne.

Sikre og mulige ægte levende fortidsminder

I de tilfælde, hvor det har været muligt, er der anført en lokalitet, hvor arten optræder som ægte levende fortidsminde. Det er især en række slots- og borgruiner, som angives som eksempler på en lokalitet, hvor arten optræder som ægte levende fortidsminde. På disse oftest øde og afsides steder, hvor yngre floraforurening er minimal, kan de fundne arter med rimelig sikkerhed anses for at være gamle levende fortidsminder, som hører stedet til. I temmelig mange tilfælde kan bestanden aldersdateres. En større del af disse bestande kan anses for at være sikre middelalder-relikter.

Det er kun de arter, hvor en lokalitet er angivet, som er registreret som sikre middelalder-relikter. Alle de øvrige arter er kun registreret som mulige ægte levende fortidsminder. De mulige ægte levende fortidsminder er sådanne arter, som i gammel tid blev dyrket og benyttet på forskellig måde, og som gang på gang forekommer som forvildede på middelalderbund.

Aldersdatering

Lange (1999) aldersdaterer Italiensk Skilla (*Scilla italica*) ved Kærstrup Voldsted, idet han skriver: "Formentlig dyrket før fraflytningsåret (1630) at dømme efter vedvarende forekomst af planten på tomten." Johan Lange går ud fra, at der ikke har været senere bebyggelse med havebrug på Kærstrup-voldstedet, og det ligger da også afsides på en bred mark. Rikke Agnete Olsen (pers. comm.) oplyser imidlertid, at der var senere gårde, som nu er borte, med haver, som gik hen over voldstedet. Der er ingen tvivl om, at reliktplanterne er gamle; men de kan altså stamme fra haver, der er fra tiden efter 1630. Voldstedet er dog meget stenet samt stejlt, så det forekommer ikke sandsynligt, at der har været senere haver på voldstedet.

Mange steder kan der have været yngre bebyggelse ved voldstederne, efter at den oprindelige borg blev nedbrudt, brændte, forfaldt eller blev fraflyttet, f.eks. Lilleborg. Andre steder ligger voldstedet så tæt på eksisterende bebyggelse, at nyere floraforurening ikke kan udelukkes, f.eks. Ørkil, Bastrup og Bygholm. Når man står på stedet, er man dog sjældent i tvivl om, hvorvidt planterne er meget gamle relikter eller ej. De fleste af de gamle urter, som står på Bygholms borgbanke, hører således nok til borgen, eftersom de kun står på motten. De fleste steder har man således et klart billede af, at planterne er meget gamle på stedet. Vi kan også tillade os at gå ud fra, at langt hovedparten af de gamle kulturplanter, som står på de ofte meget afsides beliggende voldsteder, rent faktisk

er meget gamle (middelalderlige), da de fleste borge kun var i brug i perioden ca. 1200 - ca. 1400. Men i en del tilfælde kan yngre floraforurening ikke udelukkes.

De ægte levende fortidsminder er især fundet ved middelalder-lokaliteter som klostre, borge, hovedgårde, møllegårde, præstegårde, kirker, præstegårdslunde og i landsbyer, fiskerlejer og købstæder.

Reliktarternes anvendelse

Det hævdes ofte, at middelaldermenneskene kun dyrkede lægeplanter og måske nogle få krydderurter. Som det fremgår af oversigten nedenfor, er dette ikke rigtigt. I middelalderen dyrkede man tværtom urter af alle slags til allehånde formål.

Oplysningerne om arternes anvendelse i oversigterne over ægte levende fortidsminder og over indigene levende fortidsminder er sammenstillet ud fra en lang række referencer; hovedkilden har været Brøndegaards Folk og Flora, hvis oplysninger er systematiseret. Adskillige af de 20 anvendelsesgrupper behandles kun periferisk af Brøndegaard, og nogle emner behandles slet ikke f. eks. de hallucinogene arter, giftplanter, bifoderplanter og kosmetikplanter. Den eneste gruppe, som Brøndegaard behandler udførligt, er lægeplanterne.

Arterne havde ofte mere end én anvendelse. F. eks. var Filtet Kongelys både teplante, lægeplante, bifoderplante, teknisk plante, farveplante, kosmetikplante og prydplante. Hvilken anvendelse, der var den vigtigste, er vanskeligt at sige, og sådan er det oftest. Det skal dog nævnes, at det næppe altid var den medicinske anvendelse, som var den vigtigste, hvilket ellers ofte hævdes.

I alt 167 arter optræder som ægte levende fortidsminder og 78 arter som indigene levende fortidsminder. Alle disse arters væsentligste anvendelser er angivet i oversigten over ægte levende fortidsminder og i oversigten over indigene levende fortidsminder. På grundlag af oplysningerne om arternes anvendelse i disse to artikler, er den nedenstående oversigt udarbejdet:

I alt 177 arter (73 %) havde anvendelse som lægeplanter

141 arter (57 %) var prydplanter

71 arter (29 %) var køkkenurter

54 arter (22 %) var bifoderplanter

41 arter (16 %) var veterinærplanter

36 arter (15 %) var trolddomsplanter

32 arter (13 %) var krydderurter

31 arter (13 %) var duftplanter

31 arter (13 %) var teplanter

24 arter (10 %) var farveplanter

24 arter (10 %) var snapseurter

13 arter (5,2 %) var hallucinogene planter

11 arter (4,5 %) var vinplanter

10 arter (4 %) var tekniske planter

8 arter (3,2 %) var bærbuske

8 arter (3,2 %) var kosmetikplanter

7 arter (2,4 %) var frugttræer

7 arter (2,4 %) var giftplanter

5 arter (2 %) var hegnplanter
2 arter (0,8 %) var foderplanter

Indikatorer på middelalderligt havebrug

Lange (1969) indfører begrebet stedfasthed. Arternes stedfasthed spiller en afgørende rolle, når man skal afgøre, om en art er en god eller en dårlig indikator på middelalderligt havebrug. Johan Lange klassificerer arterne som henholdsvis stedfaste og ikke stedfaste.

Ikke stedfaste arter kan sprede sig noget. Nogle få arter kan sprede sig temmelig meget. Eksempler på det sidste er Pastinak (*Pastinaca sativa*) og Cikorie (*Cichorium intybus*) langs de større veje. Det er dog undtagelsen at se spredning af større omfang. Som hovedregel står reliktplanterne på det sted eller meget nær det sted, hvor de oprindeligt blev dyrket.

De bedste indikatorer er de stedfaste og sjældne arter, som er indført i middelalderen, og som ikke har været dyrket i lang tid. Eksempler er Katteurt (*Nepeta cataria*), Læge-Hjertespannd (*Leonurus cardiaca*), Kransburre (*Marrubium vulgare*), Slangeroed (*Aristolochia clematitis*), Stolthenriks-Gåsefod (*Chenopodium bonus-henricus*), Rapunsel-Klokke (*Campanula rapunculus*) og Sommer-Hyld (*Sambucus ebulus*). Det er fælles for alle disse arter, at de har haft en dokumenteret anvendelse i middelalderen.

Dvaleplanterne er også, når de pludselig dukker op i en udgravning, blandt de bedste indikatorer.

Ikke stedfaste og almindelige arter, der stadig dyrkes, er de dårligste indikatorer.

I det følgende inddeles reliktplanterne i 4 grupper efter deres indikatorværdi på middelalderligt havebrug.

- 0: Almindeligvis dårlige indikatorer. Disse arter tildeles 0 point.
- 1: Ret gode indikatorer. 1 point.
- 2: Gode indikatorer. 2 point.
- 3: Meget gode indikatorer. 3 point.

På grund af den anvendte metode er relativt mange arter tildelt 0 point. Disse arter kan imidlertid somme tider være ret gode eller endog meget gode indikatorer på middelalderligt havebrug. Det gælder f.eks. Marts-Viol (*Viola odorata*) ved en række øde beliggende borgruiner. 0-arterne bør derfor alt i alt ikke negligeres ved kulturbotaniske undersøgelser. 0-arterne er overalt med til at understrege en lokalitets kulturbotaniske værdi. Hvor der optræder flere 0-arter sammen, f.eks. i landsbyer, er det et indicium på, at stedet rummer gammel kultur. Ved f.eks. Bønnet Slotsruin findes en snes 0-arter. De er i sig selv nok til at vise, at anlægget er meget gammelt.

Lange (1969) skriver: ”Dog vil forekomsten af en eller endnu bedre af flere af de såkaldte dvaleplanter ... kunne bevise, at der er tale om virkelig gammel, d.v.s. middelalderlig havekultur.” Dette accentuerede vi i Foreløbig status over den danske flora (1977).

Idet reliktplanterne tildeles 0 – 3 point alt efter deres indikatorværdi på middelalderligt havebrug, opstilles følgende regel: hvis en lokalitet opnår 5 point, er der erfaringsmæssigt næsten altid tale om meget gammel, måske middelalderlig kulturbund.

Der kan være tydelig forskel på en arts indikatorværdi i Jylland og på Fyn – Sjælland. Et eksempel er Rød Hestehov (*Petasites hybridus*). Denne art findes kun hist og her i Jylland, mens den er almindelig og i egne meget almindelig på Øerne. I Jylland er Rød Hestehov en meget god indikator på middelalderligt havebrug. På Øerne er den kun en ret god indikator. Som et kompromis tildeles arten 2 point. Et andet eksempel er Dansk Ingefær (*Arum alpinum* ssp. *danicum*). Denne art er indført i Jylland, undtagen mod sydøst, hvor den også forekommer som spontan. På Øerne er den både spontan og indført og i egne almindelig. I Jylland er arten oftest en meget god indikator. På Øerne er den kun en ret god indikator. Som et kompromis tildeles Dansk Ingefær 2 point. Tilsvarende kan siges om blandt andet følgende arter: Humle (*Humulus lupulus*), Uldbladet Kongelys (*Verbascum densiflorum*), Rød Tandbæger (*Ballota nigra*), Ramslæg (*Allium ursinum*), Filtet Burre (*Arctium tomentosum*) og Hulrodet Lærkespore (*Corydalis cava*).

Idet arterne ud fra deres indikatorværdi på middelalderligt havebrug tildeles 0 – 3 point, kan lokaliteterne klassificeres i følgende grupper alt efter deres kulturbotaniske betydning:

- 0** point: Uden betydning/uden interesse.
- 1-10** point: Af lokal betydning/af interesse.
- 11-20** point: Af regional betydning/af stor interesse.
- 21-30** point: Af national betydning/af meget stor interesse.
- Over 30** point: Af international betydning/af største interesse.

Denne kvantificering, der blandt andet vil kunne være af betydning i pædagogisk, planlægningsmæssig og fredningsmæssig sammenhæng, letter meget sammenligningen af de enkelte lokaliteter, idet man hurtigt og nemt får et udtryk for lokalitetens kulturbotaniske værdi. Således kan de store borgruiner Kalø, Kalundborg, Vordingborg og Hammershus kortfattet klassificeres som værende af international kulturbotanisk betydning.

Scoreindekset hviler på de fundne arter. I den forbindelse er det væsentligt at påpege, at de fleste af de undersøgte lokaliteter kun er besøgt én gang. På denne ene ekskursion er næppe fundet mere end 50-60 % af stedets levende fortidsminder. Dette er der taget højde for i den ovenstående klassificering.

Poppendieck (1996) klassificerer blandt andet de følgende arter som Stinzenplanzen ("borgplanter"), og de må anses for at være kandidater til tabellen over ægte levende fortidsminder: *Scilla bifolia* (Tobladet Skillia), *Rubus spectabilis* (Laksebær), *Telekia speciosa* (Tusindstråle), *Hemerocallis flava* (Gul Daglilje), *H. fulva* (Brun Daglilje), *Allium carinatum* (Kølet Løg), *A. paradoxum* (den kaldes vist for "Spøjslæg"), *Anemone apennina* (Blegblå Anemone), *Buglossoides purpureocaerulea* (Bjerg-Stenfrø), *Iris sibirica* (Sibirisk Iris), *Reynoutria japonica* (Japan-Pileurt), *Rubus odoratus* (Rosen-Brombær), *Symphytum tuberosus* (Knold-Kulsukker) og *Veronica filiformis* (Tråd-Ærenpris).

En længere række andre arter er også kandidater til listen, f.eks. *Astrantia major* (Stor Stjernesmærme), *Centaurea montana* (Bjerg-Knopurt), *Epimedium alpinum* (Alpe-Bispehue), *Glycyrrhiza glabra* (Lakridsrod), *Ligustrum vulgare* (Liguster), *Meum athamanticum* (Bjørnerod), *Ribes alpinum* (Fjeld-Ribs), og *Syringa vulgaris* (Alm. Syren). Ved kulturbotaniske undersøgelser bør alle de ovennævnte arter noteres.

En større del af reliktplante-samfundene er fra tiden efter middelalderen

En større del af reliktplanterne ved gårde og i landsbyer, fiskerlejer, købstæder og ved kirker er fra tiden efter middelalderen. Disse forekomster repræsenterer således ikke ægte levende fortidsminder eller indigene levende fortidsminder, men nok levende fortidsminder. Hvor stor andelen af eftermiddelalderlige levende fortidsminder er, kan vi kun gisne om. Men den må være betydelig; især mange prydplanter kan forekomme yngre.

Mange af de arter, der står i landsbyer mv., er imidlertid de samme, som står som sikre middelalderrelikter ved de aldersdaterede ruiner. Derfor kan vi formode, at de også i hvert fald somme tider kan være middelalderlige i landsbyen. Det fremvises der mange eksempler på i landsbyer som Agersø, Tunø, Endelave, Liltved, Esby, Sondrup, Toftum, Ålstrup, Boes, Emborg, Viby, Tranekær, Besser, Brundby, Nordby og Gudhjem. Det samme gør købstæder som f.eks. Mariager, Ebeltoft, Ribe og Stege.

Mange af de levende fortidsminder har ikke været i almindelig dyrkning meget længe og forekomsterne af disse arter må derfor være gamle, tabel 1.

Mange bestande af levende fortidsminder er meget store, og må derfor være gamle, kapitlet herom.

Når man står på stedet, er man i øvrigt kun sjældent i tvivl om, hvorvidt en bestand er meget gammel eller ej.

De ældste reliktplante-samfund er af særlig interesse. Det gælder mange samfund af reliktplanter ved klostre og borge, som blev nedlagt allerede i middelalderen. Cirka 50 af disse samfund kan aldersdateres (Løjtant 2007).

Tabel 1.

Eksempler på arter som tidligt (før ca. 1800) eller endnu tidligere gik ud af almindelig dyrkning. De fleste af arterne i tabellen er blandt de bedste indikatorer på middelalderligt havebrug.

Alm. Katost (<i>Malva sylvestris</i>)	Kransburre (<i>Marrubium vulgare</i>)
Bleg Kongelys (<i>Verbascum lychnitis</i>)	Kæmpe-Mynte (<i>Mentha x villosanervata</i>)
Bulmeurt (<i>Hyoscyamus niger</i>)	Liden Katost (<i>Malva pusilla</i>)
Døvnælde (<i>Lamium album</i>)	Læge-Hjertespannd (<i>Leonurus cardiaca</i>)
Enbo Galdebær (<i>Bryonia alba</i>)	Læge-Hundetunge (<i>Cynoglossum officinale</i>)
Filtet Burre (<i>Arctium tomentosum</i>)	Læge-Jordrøg (<i>Fumaria officinalis</i>)
Galnebær (<i>Atropa belladonna</i>)	Læge-Kulsukker (<i>Symphytum officinale</i>)
Glat Burre (<i>Arctium lappa</i>)	Læge-Springknap (<i>Parietaria officinalis</i>)
Gærde-Kørvel (<i>Anthriscus caucalis</i>)	Lodden Mynte (<i>Mentha x villosa</i>)
Hjertebladet Gåsefod (<i>Chenopodium hybridum</i>)	Marietidsel (<i>Silybum marianum</i>)
Jernurt (<i>Verbena officinalis</i>)	
Katteurt (<i>Nepeta cataria</i>)	

Mesterrod (*Peucedanum ostruthium*)
Polei-Mynte (*Mentha pulegium*)
Rapunsel-Klokke (*Campanula rapunculus*)
Rundbladet Hareøre (*Bupleurum rotundifolium*)
Rundbladet Katost (*Malva neglecta*)
Rød Tandbæger (*Ballota nigra* ssp. *nigra*)
Skvalderkål (*Aegopodium podagraria*)
Slangerod (*Aristolochia clematitis*)

Sommer-Hyld (*Sambucus ebulus*)
Stolthenriks-Gåsefod (*Chenopodium bonus-henricus*)
Stor Hundepersille (*Aethusa cynapium* var. *gigantea*)
Stortandet Hjertespad (*Leonurus marrubiastrum*)
Svaleurt (*Chelidonium majus*)
Sæd-Dodder (*Camelina sativa*)
Tvebo Galdebær (*Bryonia dioeca*)
Vår-Brunrod (*Scrophularia vernalis*)

Reliktplanterne spiller en stor rolle i den danske flora

De ægte levende fortidsminder omfatter 167 arter og de indigene levende fortidsminder 78 arter. Langt de fleste af disse arter er omtalt i de seriøse floraer så som Raunkiær's Flora, Rostrup/Jørgensens Flora, Dansk Feltflora, Den Store Nordiske Flora og Den Nye Nordiske Flora.

Den danske flora anslås i almindelighed til at omfatte ca. 1200 arter (karsporeplanter, nåletræer og blomsterplanter). Hvis vi forsigtigt anslår antallet af arter i den danske flora til 1500 (antallet af indigene arter plus antallet af naturaliserede anthropochore arter), så betyder det, at reliktpflanterne udgør ikke mindre end 16 % af den danske flora. Hertil kommer, at en større del af reliktpflanterne er mere eller mindre almindelige, ligesom Løjtnant & Elnes (2007) har vist, at der kun er 1-2 km. mellem reliktplante-lokaliteterne. Reliktpflanterne præger således ved såvel deres antal som ved deres hyppighed i høj grad den danske flora.

Tabel 2.

Oversigt over arter, der kan optræde som ægte levende fortidsminder eller som mulige sådanne. Arternes væsentligste anvendelser i middelalderen er angivet. Ved alle arter, hvor det er muligt, er anført en lokalitet, hvor arten optræder som ægte levende fortidsminde.

Med udråbstegn er angivet, hvor mange gange forfatteren har registreret de pågældende arter:

- !: kun set én gang
- !!: kun set få gange
- !!!: set mange gange

Arternes indikatorværdi på middelalderligt havebrug er angivet således:

- 0: Almindeligvis dårlige indikatorer
- 1: Ret gode indikatorer
- 2: Gode indikatorer
- 3: Meget gode indikatorer

Aconitum napellus (Ægte Stormhat). – Prydplante, lægeplante, giftplante. (Hvidkilde) !!! - 0

Acorus calamus (Kalmus). – Lægeplante, veterinærplante, køkkenurt, krydderplante, snapseurt, trolddomsplante. (Haxholm Voldsted). !!! - 3

Aegopodium podagraria (Skvalderkål). – Køkkenurt, foderplante, lægeplante. (Gl. Arreskov). !!! - 0

Aethusa cynapium var. *gigantea* (Stor Hundepersille). – Lægeplante. (Refshaleborg). !!! - 2

Althaea rosea (Have-Stokrose). – Prydplante. !!! - 0

Anchusa officinalis (Læge-Oksetunge). – Lægeplante. (Kalø Slotsruin). !!! - 0

Anthemis tinctoria (Farve-Gåseurt). – Farveplante. !!! - 1

Anthriscus caucalis (Gærde-Kørvel). – Køkkenurt? (Kalø Slotsruin). !!! - 1

Apium graveolens (Vild Selleri). – Køkkenurt, lægeplante. !! - 1

Aristolochia clematitis (Slangerod). – Lægeplante, veterinærplante, trolddomsplante. (Vive Kirke) !! - 3

Armoracia rusticana (Peberrod). – Krydderurt, lægeplante, veterinærplante, køkkenurt, kosmetikplante. (Hammershus). !!! - 0

Artemisia abrotanum (Ambra). – Duftplante, lægeplante, krydderurt, trolddomsplante. ! - 2

Artemisia absinthium (Ægte Malurt). – Duftplante, snapseurt, lægeplante, veterinærplante krydderurt. (Vitskøl Klosterruin). !!! - 1

Arum alpinum ssp. *maculatum* (Plettet Ingefær). – Lægeplante, køkkenurt, veterinærplante, prydpilante, krydderurt. (Kalundborg Slotsruin). !!! - 2

Arum italicum (Italiensk Arum). – Prydpilante. !!! - 1

Asarum europaeum (Hasselurt). – Lægeplante, prydpilante, veterinærplante, trolddomsplante. (Bønnet Slotsruin). !!! - 1

Atropa belladonna (Galnebær). – Lægeplante, hallucinogen plante, giftplante. (Aalholm Slot). !! – 1

Ballota nigra ssp. *nigra* (Rød Tandbæger). – Lægeplante, bifoderplante. (Øm Klosterruin). !!! - 3

Ballota nigra ssp. *foetida* (Hvid Tandbæger). – Anvendelse som Rød Tandbæger. !! - 3

Berberis vulgaris (Alm. Berberis). – Hegnsbusk, lægeplante, bærbusk, farveplante, prydpilante. (Hammershus). !! - 1

Bistorta officinalis (Slangeurt). – Prydpilante, køkkenurt, lægeplante. !!! - 3

Brassica campestris (Ager-Kål). – Køkkenurt, lægeplante. (Vitskøl Klosterruin, dvaleplante). !! - 1

Brassica nigra (Sort Sennep). – Anvendelse som Ager-Kål. !! - 1

Bryonia alba (Enbo Galdebær). – Lægeplante, veterinærplante, trolddomsplante. !!! – 3

Bryonia dioeca (Tvebo Galdebær). – Anvendelse som Enbo-Galdebær. (Viborg Borgvold) !!! - 3

Bunium bulbocastanum (Jordkastanie). – Køkkenurt. !! - 2

Bupleurum rotundifolium (Rundbladet Hareøre). – Lægeplante, veterinærplante, trolddomsplante. (Ikke fundet som levende fortidsminde ved denne undersøgelse) - 3

Camelina sativa (Sæd-Dodder). – Køkkenurt. ! - 2

Campanula latifolia var. *macrantha* (Bredbladet Klokke). – Prydpilante, køkkenurt, farveplante? !!! - 2

Campanula rapunculoides (Ensidig Klokke). – Køkkenurt, prydpilante. !!! – 0

Campanula rapunculus (Rapunsel-Klokke). – Køkkenurt. !! - 3

Chaerophyllum bulbosum (Kørvelroe). – Køkkenurt. (Ikke fundet som levende fortidsminde ved denne undersøgelse) - 0

- Cheiranthus cheiri* (Gyldenlak). – Prydplante, duftplante, lægeplante. !!! - 1
- Chelidonium majus* (Svaleurt). – Lægeplante, farveplante, veterinærplante, trolddomsplante, hallucinogen plante. (Gl. Brattingsborg, Samsø). !!! – 3
- Chenopodium bonus-henricus* (Stolthenriks-Gåsefod). – Køkkenurt, lægeplante, veterinærplante. (Essenbæk Klostersruin). !!! - 3
- Chenopodium hybridum* (Hjertebladet Gåsefod). – Køkkenurt, lægeplante? (Mariager Klosterkirke, dvaleplante). !!! - 3
- Chenopodium murale* (Mur-Gåsefod). – Anvendelse som Hjertebladet Gåsefod. (Kalundborg Slotsruin) !! - 3
- Chenopodium polyspermum* (Mangefrøet Gåsefod). - Anvendelse som Hjertebladet Gåsefod. !!! - 1
- Cichorium intybus* (Cikorie). – Lægeplante, køkkenurt, trolddomsplante, farveplante. (Søby Volde). !!! - 0
- Clematis vitalba* (Skovranke). – Prydplante. (Bønnet Slotsruin). !!! – 0
- Colchicum autumnale* (Høst-Tidløs). – Lægeplante, prydblade, giftplante. (Kalundborg Slotsruin). !!! - 0
- Conium maculatum* (Skarntyde). – Lægeplante, veterinærplante, giftplante. (Jørgen Friis's Hald). !!! - 3
- Conopodium majus* (Svinenød). – Køkkenurt. (Gjorslev) ! - 0
- Corydalis lutea* (Gul Lærkespore). – Prydplante, lægeplante, hallucinogen plante. !!! - 0
- Corydalis solida* (Langstillet Lærkespore). - Prydplante, lægeplante, hallucinogen plante. !!! - 1
- Crocus vernus* (Vår-Krokus). – Prydplante, lægeplante, bifoderplante. !!! - 1
- Cydonia oblonga* (Kvæde). – Frugtbusk. (Bønnet Slotsruin). ! - 0
- Cymbalaria muralis* (Vedbend-Torskemund). – Prydplante. (Trøjborg Slotsruin). !!! - 0
- Cynoglossum officinale* (Læge-Hundetunge). – Lægeplante, farveplante. (Kalø Slotsruin). !!! - 2
- Daphne laureola* (Laurbær-Dafne). – Prydplante !! - 0
- Daphne mezereum* (Pebertræ). – Prydbusk, lægeplante, veterinærplante, duftplante, farveplante. !! - 0
- Datura stramonium* (Pigæble). – Lægeplante, trolddomsplante, giftplante, prydblade, hallucinogen plante. (Holbæk, dvaleplante). !!! - 2
- Dianthus barbatus* (Studenternellike). – Prydplante, duftplante. !! - 0
- Digitalis purpurea* (Fingerbøl). – Prydplante, lægeplante. (Drost Peders Høj). !!! – 0
- Dipsacus fullonum* (Gærde-Kartebolle). – Kosmetikplante, lægeplante, prydblade. (Kalø Slotsruin). !!! - 2

- Doronicum pardalianches* (Panter-Gemserod). – Prydplante, lægeplante. (Gurre Slotsruin). !!! - 2
- Eranthis hyemalis* (Erantis). – Prydplante. (Bønnet Slotsruin). !!! - 0
- Euphorbia cyparissias* (Cypres-Vortemælk). – Lægeplante, prydblade. !!! - 1
- Euphorbia dulcis* (Knold-Vortemælk). – Anvendelse som Cypres-Vortemælk. !! - 2
- Euphorbia esula* (Langbladet-Vortemælk). - Anvendelse som Cypres-Vortemælk. !! – 2
- Euphorbia lathyris* (Kors-Vortemælk). - Anvendelse som Cypres-Vortemælk. !! - 1
- Fragaria moschata* (Spansk Jordbær). – Køkkenurt. ! - 0
- Fritillaria imperialis* (Kejserkrone). – Prydplante, lægeplante, køkkenurt. !!! - 2
- Fritillaria meleagris* (Vibeæg). - Prydplante, lægeplante. ! - 2
- Fumaria officinalis* (Læge-Jordrøg). – Lægeplante, farveplante, hallucinogen plante, trolddomsplante. (Øm Klosterruin, dvaleplante). !!! - 2
- Galanthus nivalis* (Vintergæk). – Prydplante, bifoderplante, lægeplante. (Kærsgård Voldsted). !!! - 0
- Galega officinalis* (Læge-Stregbælg). – Lægeplante, prydblade. ! – 2
- Geranium phaeum* (Bølgekrone Storkenæb). – Prydplante. !!! - 2
- Geranium pratense* (Eng-Storkenæb). – Prydplante. !!! - 1
- Helleborus foetidus* (Stinkende Nyserod). – Lægeplante, prydblade. !! - 2
- Helleborus viridis* (Grøn Nyserod). - Lægeplante, prydblade, veterinærplante. !! - 1
- Hesperis matronalis* (Vellugtende Aftenstjerne). – Duftplante, prydblade, køkkenurt. (Alling Klosterruin). !!! - 2
- Hieracium aurantiacum* (Pomerans-Høgeurt). – Prydblade. !!! - 0
- Hylotelephium telephium* ssp. *telephium* (Rød Sct. Hansurt). – Prydblade, køkkenurt, lægeplante. !!! - 0
- Hyoscyamus niger* (Bulmeurt). – Lægeplante, giftplante, hallucinogen plante, trolddomsplante. (Æbelholt Klosterruin, dvaleplante). !!! - 3
- Hyssopus officinalis* (Isop). – Lægeplante, krydderurt, teplante, prydblade, veterinærplante. (Ikke fundet som levende fortidsminde ved denne undersøgelse). - 3
- Inula helenium* (Læge-Alant). – Lægeplante, krydderurt, prydblade, snapseurt, veterinærplante. !!! - 3
- Iris germanica* (Have-Iris). – Prydblade, lægeplante, duftplante. !!! - 1
- Lamium album* (Døvnælde). – Lægeplante, bifoderplante, køkkenurt, farveplante. (Brattingsborg

ved Hald). !!! - 0

Lathyrus tuberosus (Knold-Fladbælg). – Køkkenurt. (Ikke fundet som levende fortidsminde ved denne undersøgelse). - 0

Lathyrus latifolius (Flerårig Fladbælg). – Prydplante. !!! – 0

Leonurus cardiaca s. str. (Læge-Hjertespand). – Lægeplante, bifoderplante, prydplante. (Hammershus). !!! - 3

Leonurus marrubiastrum (Stortandet Hjertespand). – Anvendelse som Læge-Hjertespand. (Ikke fundet som levende fortidsminde ved denne undersøgelse). - 3

Leucojum aestivum (Sommer-Hvidblomme). – Prydplante. !! - 2

Leucojum vernum (Dorothealilje). – Duftplante, prydplante, lægeplante. (Maribo Klosterruin). !!! - 0

Levisticum officinale (Løvestikke). – Krydderurt, lægeplante, køkkenurt, veterinærplante, trolddomsplante. !!! - 1

Lilium bulbiferum (Brand-Lilje). – Prydplante. ! - 0

Lilium candidum (Madonnalilje). – Prydplante, kosmetikplante, duftplante, lægeplante. ! - 0

Lilium martagon (Krans-Lilje). – Prydplante, lægeplante, teplante, køkkenurt. !!! - 1

Lonicera xylosteum (Dunet Gedeblad). – Prydplante. (Kærstrup Voldsted). !! - 0

Lunaria annua (Judaspenge). – Prydplante. !!! - 0

Lychnis chalconica (Brændende Kærlighed). – Prydplante. !!! - 0

Lycium barbarum (Bukketorn). – Hegnsplante, lægeplante. (Sprogø Voldsted). !!! - 0

Lysimachia punctata (Prikbladet Fredløs). – Prydplante. !!! - 0

Malva moschata (Moskus-Katost). – Prydplante, lægeplante, teplante. !!! – 1

Malva neglecta (Rundbladet Katost). – Lægeplante, bifoderplante, køkkenurt, teplante. (Sprogø Voldsted). !!! - 2

Malva pusilla (Liden Katost). – Anvendelse som Rundbladet Katost. (Hjelm Voldsted). !! - 2

Malva sylvestris (Alm. Katost). – Anvendelse som Rundbladet Katost. (Hakenør Voldsted). !!! - 1

Malus sylvestris (Skov-Abild). – Frugttræ, teplante, trolddomsplante, vinplante, lægeplante, farveplante. (Bastrup Stenhus). !!! - 0

Marrubium vulgare (Kransburre). – Lægeplante, bifoderplante, trolddomsplante. (Eskilsø Klosterruin). ! - 3

Matricaria recutita (Vellugtende Kamille). – Lægeplante, teplante, veterinærplante, duftplante, snapseurt. !!! - 0

Melissa officinalis (Citronmelisse). – Duftplante, bifoderplante, teplante, lægeplante, prydblante, krydderurt, snapseurt. !!! - 1

Mentha x gentilis (Eng-Mynte). – Duftplante, bifoderplante, lægeplante, teplante, krydderurt, snapseurt. !!! - 1

Mentha pulegium (Polei-Mynte). – Lægeplante. (Ikke fundet som levende fortidsminde ved denne undersøgelse). – 3

Mentha x piperita (Pebermynte). – Anvendelse som Eng-Mynte. !! - 2

Mentha x piperita var. *crispula* (Krusemynte). - Anvendelse som Eng-Mynte. ! - 2

Mentha spicata (Grøn Mynte). - Anvendelse som Eng-Mynte. !!! - 3

Mentha suaveolens (Rundbladet Mynte). - Anvendelse som Eng-Mynte. !!! - 2

Mentha x villosa (Lodden Mynte). – Anvendelse som Eng-Mynte. !!! - 3

Mentha x villosonervata (Kæmpe-Mynte). – Anvendelse som Eng-Mynte. (Glenstrup Klosterruin). !! - 3

Muscari botryoides (Perlehyacint). – Prydblante, bifoderplante. !!! - 0

Myrrhis odorata (Sødkærm). – Køkkenurt, krydderurt, lægeplante, prydblante, snapseurt. (Skovgårde Voldsted). !!! – 2

Narcissus poeticus var. *recurvus* (Pinselilje). – Prydblante, duftplante, lægeplante. (Vitskøl Klosteruin). !!! - 2

Narcissus pseudonarcissus var. *silvestris* (Påskelilje). – Anvendelse som Pinselilje. !!! - 0

Nepeta cataria (Katteurt). – Lægeplante, hallucinogen plante, krydderurt, teplante, bifoderplante. (Kalø Slotsruin). !! - 3

Nicotiana rustica (Bondetobak). – Lægeplante, tobak. (Hobro, dvaleplante). !! - 1

Oenothera biennis (Toårig Natlys). – Prydblante, køkkenurt. !!! - 0

Onopordum acanthium (Æselfoder). – Lægeplante, køkkenurt, prydblante. (Vesborg Voldsted, dvaleplante). !!! - 2

Ornithogalum nutans (Nikkende Fuglemælk). – Prydblante, køkkenurt. !!! – 1

Ornithogalum umbellatum (Kost-Fuglemælk). – Anvendelse som Nikkende Fuglemælk. (Hindsgavl Slotsruin). !!! - 0

Paeonia officinalis (Bonderose). – Prydblante, lægeplante. !! - 0

Papaver rhoeas (Korn-Valmue). – Lægeplante, hallucinogen plante. (Lilleborg). !!! - 0

Papaver somniferum (Opium-Valmue). – Lægeplante, hallucinogen plante, prydblante, giftplante. (Tønderhus, dvaleplante). !!! - 0

Parietaria officinalis (Læge-Springknap). – Lægeplante, veterinærplante. !!! - 2

- Pastinaca sativa* (Pastinak). – Køkkenurt, lægeplante, trolddomsplante. (Vitskøl Klosteruin). !!! - 0
- Petasites hybridus* (Rød Hestehov). – Lægeplante, bifoderplante, prydblade. (Antvorskov Klosterruin). !!! - 2
- Petroselinum crispum* var. *vulgare* (Bredbladet Persille). – Krydderurt, køkkenurt, lægeplante, trolddomsplante. (Hammershus). !!! - 3
- Peucedanum ostruthium* (Mesterrod). – Veterinærplante, lægeplante, trolddomsplante, prydblade. ! - 3
- Physalis alkekengi* (Jødekirsebær). – Prydblade, køkkenurt, lægeplante. !!! - 0
- Prunus cerasus* (Surkirsebær). – Frugttræ, bifoderplante, køkkenurt, vinplante, snapseurt, lægeplante. (Øm Klosterruin). !! - 0
- Prunus domestica* ssp. *insititia* (Kræge). – Frugttræ, hegnsplante, vinplante, snapseurt, lægeplante. (Øm Klosterruin) !!! - 3
- Reseda luteola* (Farve-Reseda). – Farveplante. (Kalø Slotsruin). !!! - 3
- Ribes rubrum* ssp. *sylvestre* (Have-Ribs). – Bærbusk, vinplante, lægeplante. (Gl. Søholm Voldsted). !!! - 0
- Ribes uva-crispa* (Stikkelsbær). - Bærbusk, vinplante, lægeplante. (Aagaard Voldsted). !!! - 0
- Rosa x alba* (Hvid Rose). – Prydblade, lægeplante. (Ikke med sikkerhed fundet som levende fortidsminde ved denne undersøgelse). - 2
- Rosa majalis* var. *foecundissima* (fyldt Maj-Rose). – Prydblade, duftplante, lægeplante. !! - 3
- Sambucus ebulus* (Sommer-Hyld). – Lægeplante. !! - 3
- Sambucus nigra* (Alm. Hyld). – Lægeplante, bifoderplante, duftplante, vinplante, teplante, bærbusk, prydblade, trolddomsplante. !!! - 0
- Saponaria officinalis* (Sæbeurt). – Prydblade, lægeplante, duftplante. (Bastrup Stenhus). !!! - 0
- Scilla amoena* (Himmelblå Skilla). – Prydblade. !!! - 1
- Scilla italica* (Italiensk Skilla). – Prydblade, bifoderplante. (Kærstrup Voldsted). !!! - 0
- Scilla non-scripta* (Klokke-Skilla). - Prydblade, bifoderplante. !!! - 0
- Scopolia carniolica* (Skopolaminurt). – Hallucinogen plante, lægeplante. ! - 3
- Scorzonera hispanica* (Slangemyrder). – Køkkenurt, lægeplante. (Vesborg Voldsted). ! - 2
- Scrophularia vernalis* (Vår-Brunrod). – Bifoderplante. !!! - 3
- Sedum album* (Hvid Stenurt). – Prydblade. !!! - 0
- Sedum rupestre* (Bjerg-Stenurt). - Prydblade. !!! - 0

Sedum sexangulare (Seksradet Stenurt). - Prydplante. !!! - 0

Sempervivum arachnoideum (Spindelvævs-Husløg). – Prydplante, lægeplante, trolddomsplante. !! - 0

Sempervivum tectorum (Alm. Husløg). – Prydplante, køkkenurt, lægeplante, trolddomsplante. !!! - 0

Silybum marianum (Marietidsel). – Prydplante, lægeplante, trolddomsplante. !! - 3

Smyrniium perfoliatum (Lundgylden). – Prydplante, køkkenurt. !! - 0

Symphytum officinale (Læge-Kulsukker). – Lægeplante, veterinærplante, bifoderplante, prydblade. (Hammershus). !!! - 3

Tanacetum balsamita (Balsam). – Duftplante, krydderurt, prydblade, teplante, lægeplante. !!- 3

Tanacetum macrophyllum (Storbladet Rejnfan). – Prydblade. !!! - 0

Tanacetum parthenium (Matrem). - Prydblade, lægeplante, veterinærplante, krydderurt, trolddomsplante. (Vesborg Voldsted). !!! - 0

Tanacetum vulgare var. *crispum* (Romersk Rejnfan). – Duftplante, trolddomsplante, prydblade, lægeplante, krydderurt, farveplante. !!! - 2

Tragopogon porrifolius (Havrerod). – Køkkenurt, lægeplante, prydblade. (Hammershus). !! - 3

Tulipa sylvestris (Skov-Tulipan). – Prydblade, køkkenurt. !!! - 3

Veratrum album (Hvid Foldblad). – Prydblade, lægeplante. !! - 0

Verbascum lychnitis (Bleg Kongelys). – Teplante, bifoderplante, prydblade, veterinærplante, kosmetikplante, farveplante, lægeplante. (Antvorskov Klosterruin). !! – 3

Verbascum phlomoides (Hjertebladet Kongelys). – Anvendelse formentlig som Bleg Kongelys. ! - 0

Verbascum speciosum (Kandelaber-Kongelys). - Prydblade, lægeplante ? teplante ? Kosmetikplante ? !!! - 2

Verbena officinalis (Jernurt). – Lægeplante, trolddomsplante, veterinærplante. ! - 3

Veronica longifolia (Langbladet Ærenpris). – Prydblade. !! - 0

Vinca minor (Liden Singrøn). – Prydblade, lægeplante. !!! - 0

Viola odorata (Marts-Viol). – Prydblade, bifoderplante, duftplante, lægeplante. (Sprogø Voldsted). !!! - 0

Tabel 3

Oversigt over ægte levende fortidsminder

(dansk – Latin)

Ager-Kål (*Brassica campestris*)
Alm. Berberis (*Berberis vulgaris*)
Alm. Husløg (*Sempervivum tectorum*)
Alm. Hyld (*Sambucus nigra*)
Alm. Katost (*Malva sylvestris*)
Ambra (*Artemisia abrotanum*)
Balsam (*Tanacetum balsamita*)
Bjerg-Stenurt (*Sedum rupestre*)
Bleg Kongelys (*Verbascum lychnitis*)
Bonderose (*Paeonia officinalis*)
Bondetobak (*Nicotiana rustica*)
Brand-Lilje (*Lilium bulbiferum*)
Bredbladet Klokke (*Campanula latifolia* var. *macrantha*)
Bredbladet Persille (*Petroselinum crispum* var. *vulgare*)
Brændende Kærlighed (*Lychnis chalcedonica*)
Bukketorn (*Lycium barbarum*)
Bulmeurt (*Hyoscyamus niger*)
Bølgekronet Storkenæb (*Geranium phaeum*)
Cikorie (*Cichorium intybus*)
Citronmelisse (*Melissa officinalis*)
Cypres-Vortemælk (*Euphorbia cyparissias*)
Dorothealilje (*Leucojum vernum*)
Dunet Gedeblad (*Lonicera xylosteum*)
Døvnælde (*Lamium album*)
Enbo Galdebær (*Bryonia alba*)
Eng-Mynte (*Mentha x gentilis*)
Eng-Storke­næb (*Geranium pratense*)
Ensidig Klokke (*Campanula rapunculoides*)
Erantis (*Eranthis hyemalis*)
Farve-Gåseurt (*Anthemis tinctoria*)
Farve-Reseda (*Reseda luteola*)
Fingerbøl (*Digitalis purpurea*)
Flerårig Fladbælg (*Lathyrus latifolius*)
Fyldt Maj-Rose (*Rosa majalis* var. *foecundissima*)
Galnebær (*Atropa belladonna*)
Grøn Mynte (*Mentha spicata*)
Grøn Nyserod (*Helleborus viridis*)
Gul Lærkespore (*Corydalis lutea*)
Gyldenlak (*Cheiranthus cheiri*)
Gærde-Kartebolle (*Dipsacus fullonum*)
Gærde-Kørvel (*Anthriscus caucalis*)
Hasselurt (*Asarum europaeum*)
Have-Iris (*Iris germanica*)
Have-Ribs (*Ribes rubrum* ssp. *sylvestre*)
Have-Stokrose (*Althaea rosea*)
Havrerod (*Tragopogon porrifolius*)
Himmelblå Skilla (*Scilla amoena*)
Hjertebladet Gåsefod (*Chenopodium hybridum*)
Hjertebladet Kongelys (*Verbascum phlomoides*)
Hvid Foldblad (*Veratrum album*)

Hvid Rose (*Rosa x alba*)
Hvid Stenurt (*Sedum album*)
Hvid Tandbæger (*Ballota nigra* ssp. *foetida*)
Høst-Tidløs (*Colchicum autumnale*)
Isop (*Hyssopus officinalis*)
Italiensk Arum (*Arum italicum*)
Italiensk Skilla (*Scilla italica*)
Jernurt (*Verbena officinalis*)
Jordkastanie (*Bunium bulbocastanum*)
Judaspøge (*Lunaria annua*)
Jødekirsebær (*Physalis alkekengi*)
Kalmus (*Acorus calamus*)
Kandelaber-Kongelys (*Verbascum speciosum*)
Katteurt (*Nepeta cataria*)
Kejserkrone (*Fritillaria imperialis*)
Klokke-Skilla (*Scilla non-scripta*)
Knold-Fladbælg (*Lathyrus tuberosus*)
Knold-Vortemælk (*Euphorbia dulcis*)
Korn-Valmue (*Papaver rhoeas*)
Kors-Vortemælk (*Euphorbia lathyris*)
Kost-Fuglemælk (*Ornithogalum umbellatum*)
Kransburre (*Marrubium vulgare*)
Krans-Lilje (*Lilium martagon*)
Krusemynte (*Mentha x piperita* var. *crispa*)
Kræge (*Prunus domestica* ssp. *insititia*)
Kvæde (*Cydonia oblonga*)
Kæmpe-Mynte (*Mentha x villosanervata*)
Kørvelroe (*Chaerophyllum bulbosum*)
Langbladet Ærenpris (*Veronica longifolia*)
Langbladet-Vortemælk (*Euphorbia esula*)
Langstilket Lærkespore (*Corydalis solida*)
Laurbær-Dafne (*Daphne laureola*)
Liden Katost (*Malva pusilla*)
Liden Singrøn (*Vinca minor*)
Lodden Mynte (*Mentha x villosa*)
Lundgylden (*Smyrniium perfoliatum*)
Læge-Alant (*Inula helenium*)
Læge-Hjertespad (*Leonurus cardiaca*)
Læge-Hundetunge (*Cynoglossum officinale*)
Læge-Jordrøg (*Fumaria officinalis*)
Læge-Kulsukker (*Symphytum officinale*)
Læge-Oksetunge (*Anchusa officinalis*)
Læge-Springknap (*Parietaria officinalis*)
Læge-Stregbælg (*Galega officinalis*)
Løvestikke (*Levisticum officinale*)
Madonnalilje (*Lilium candidum*)
Mangefrøet Gåsefod (*Chenopodium polyspermum*)
Mariatidse (*Silybum marianum*)
Marts-Viol (*Viola odorata*)
Matrem (*Tanacetum parthenium*)
Mesterrod (*Peucedanum ostruthium*)
Moskus-Katost (*Malva moschata*)
Mur-Gåsefod (*Chenopodium murale*)
Nikkende Fuglemælk (*Ornithogalum nutans*)
Opium-Valmue (*Papaver somniferum*)
Panter-Gemserod (*Doronicum pardalianches*)

Pastinak (*Pastinaca sativa*)
Pebermynte (*Mentha x piperita*)
Peberrod (*Armoracia rusticana*)
Pebertræ (*Daphne mezereum*)
Perlehyacint (*Muscari botryoides*)
Pigæble (*Datura stramonium*)
Pinselilje (*Narcissus poeticus* var. *recurvus*)
Plettet Ingefær (*Arum alpinum* ssp. *maculatum*)
Polei-Mynte (*Mentha pulegium*)
Pomerans-Høgeurt (*Hieracium aurantiacum*)
Prikbladet Fredløs (*Lysimachia punctata*)
Påskelilje (*Narcissus pseudonarcissus* var. *sylvestris*)
Rapunsel-Klokke (*Campanula rapunculus*)
Romersk Rejnfan (*Tanacetum vulgare* var. *crispum*)
Rundbladet Hareøre (*Bupleurum rotundifolium*)
Rundbladet Katost (*Malva neglecta*)
Rundbladet Mynte (*Mentha suaveolens*)
Rød Hestehov (*Petasites hybridus*)
Rød Sct. Hansurt (*Hylotelephium telephium* ssp. *telephium*)
Rød Tandbæger (*Ballota nigra* ssp. *nigra*)
Seksradet Stenurt (*Sedum sexangulare*)
Skarntyde (*Conium maculatum*)
Skopolaminurt (*Scopolia carniolica*)
Skov-Abild (*Malus sylvatica*)
Skovranke (*Clematis vitalba*)
Skov-Tulipan (*Tulipa sylvestris*)
Skvalderkål (*Aegopodium podagraria*)
Slangemyrder (*Scorzonera hispanica*)
Slangerod (*Aristolochia clematitis*)
Slangeurt (*Bistorta officinalis*)
Sommer-Hvidblomme (*Leucojum aestivum*)
Sommer-Hyld (*Sambucus ebulus*)
Sort Sennep (*Brassica nigra*)
Spansk Jordbær (*Fragaria moschata*)
Spindelvævs-Husløg (*Sempervivum arachnoideum*)
Stikkelsbær (*Ribes uva-crispa*)
Stinkende Nyserod (*Helleborus foetidus*)
Stolthenriks-Gåsefod (*Chenopodium bonus-henricus*)
Stor Hundepersille (*Aethusa cynapium* var. *gigantea*)
Storbladet Rejnfan (*Tanacetum macrophyllum*)
Stortandet Hjertespad (*Leonurus marrubiastrum*)
Studenternellike (*Dianthus barbatus*)
Surkirsebær (*Prunus cerasus*)
Svaleurt (*Chelidonium majus*)
Svinenød (*Conopodium majus*)
Sæbeurt (*Saponaria officinalis*)
Sæd-Dodder (*Camelina sativa*)
Sødskærm (*Myrrhis odorata*)
Toårig Natlys (*Oenothera biennis*)
Tvebo Galdebær (*Bryonia dioeca*)
Vedbend-Torskemund (*Cymbalaria muralis*)
Vellugtende Aftenstjerne (*Hesperis matronalis*)
Vellugtende Kamille (*Matricaria recutita*)
Vibeæg (*Fritillaria meleagris*)
Vild Selleri (*Apium graveolens*)
Vintergæk (*Galanthus nivalis*)

Vår-Brunrod (*Scrophularia vernalis*)
Vår-Krokus (*Crocus vernus*)
Ægte Malurt (*Artemisia absinthium*)
Ægte Stormhat (*Aconitum napellus*)
Æselfoder (*Onopordum acanthium*)

Figurtekster

Fig. 1. Vår-Brunrod (*Scrophularia vernalis*) er temmelig sjælden. Hyppigst er den i Nordøstfyns og Vestsjællands landsbyer. Særligt smukke bestande findes ved en række hovedgårde, f.eks. Hverringe og Holsteinborg. Foto fra hovedgården Kongsdal.

Fig. 2. Kræge (*Prunus domestica* ssp. *insititia*) er ret almindelig i landsbyernes hegn og krat. Også ved hovedgårdene er den hyppig. Den gulfrugtede form, Gul Havreblomme, forekommer kun hist og her. Foto fra hovedgården Brahetrolleborg, som oprindeligt var et kloster.

Fig. 3. Dorothealilje (*Leucojum vernum*) er hyppig som relik i gamle haver. Især i præstegårdslunde og ved de gamle hovedgårde kan der træffes store og meget smukke bestande. Foto fra hovedgården Trudsholm nær Hadsund.

Fig. 4. Rapunsel-Klokke (*Campanula rapunculus*) er meget sjælden, og i dag findes den måske kun ved Tirsbæk Slot. Foto fra hovedgården Gl. Estrup, hvor den blev giftsprøjtet væk i 2007.

Fig. 5. Skov-Tulipan (*Tulipa sylvestris*), som også kaldes for Vild Tulipan, findes hist og her i Østjylland og særligt på Øerne. Skov-Tulipan forekommer især ved klostre, kirker, hovedgårde og ikke mindst i præstegårdslunde. Foto fra Mårslet præstegårdshave.

Fig. 6. Nikkende Fuglemælk (*Ornithogalum nutans*) er ret almindelig som relik, især i herregårdsparker og i de store præstegårdshaver, hvor den gerne står ved foden af de gamle lindetræer (*Tilia* spp.). Ofte danner den store og smukke bestande. Foto fra Bidstrup hovedgård.

Fig. 7. Bleg Kongelys (*Verbascum lychnitis*) er meget sjælden. Som gammel relik kendes den kun fåtalligt fra Vitskøl og Antvorskov klostre og fra hovedgårdene Kollerup og Boller samt fra Vordingborg Slotsruin. Foto fra Vitskøl klosterruin.

Fig. 8. Eng-Salvie (*Salvia pratensis*) er især i ældre tid fundet under omstændigheder, som kunne tyde på, at den var en gammel relikplante. I dag ses Eng-Salvie kun meget sjældent som tilfældigt indslæbt. Tegning Claus Bering.

Fig. 9. Læge-Hundetunge (*Cynoglossum officinale*) er en af de klassiske relikarter. Akvarel Jens Gregersen.

Fig. 10. Den berømte Lægeplante, Læge-Kulsukker (*Symphytum officinale*) er sjælden i Nørrejylland og i Midt- og Vestjylland. I det sydlige Østjylland samt på Fyn og Sjælland er den halvsjælden. Særlig hyppig synes den at være på Lolland og Sydfyn. Tegning Gunhild Brinck.

Fig. 11. Cikorie (*Cichorium intybus*) er en af de hyppigste relikarter, særligt på Øerne. Akvarel Lise Pflug.

9. De ægte levende fortidsminders udbredelse og økologi

Allerede Hornemann og E. Rostrup har ”...haft Øje for, at de danske Planters Fordeling ikke blot er afhængige af Jordbundens beskaffenhed” (Lind 1918). Men ikke alle yngre botanikere har det. De ægte levende fortidsminder anses således i dag for at være udbredt efter jordbundsmæssige og klimamæssige forhold (Vestergaard & Hansen 1989, Jensen 1989). Men de ægte levende fortidsminder er ifølge sagens natur især udbredte efter, hvortil de blev indført og dyrket i middelalderen og senere. Da de fleste af arterne er mere eller mindre stedfaste, står de endda oftest nær det sted, hvor de oprindeligt blev dyrket. Kun sekundært er de ægte levende fortidsminder udbredt efter jordbund og klima. Da de fleste ægte levende fortidsminder er sydlige frodigbundsarter, trives de især i landets østlige og sydlige egne. Men det var også her, at der var størst middelalderaktivitet (størst befolkningstæthed og derfor også mest havebrug).

De ægte levende fortidsminder er således snævert knyttet til helkultur, især menneskets bosteder, hvor de i sin tid blev dyrket.

Inddeling af de ægte levende fortidsminder efter udbredelse i Danmark

De arter, der optræder som ægte levende fortidsminder, kan groft fordeles i de 4 følgende udbredelsesgrupper:

- I. De fleste arter har (eller havde) deres hovedudbredelse på Øerne og i Østjylland. Det gælder f.eks. Gærde-Kørvel (*Anthriscus caucalis*), Rød Tandbæger (*Ballota nigra* ssp. *nigra*), Katteurt (*Nepeta cataria*) og Kransburre (*Marrubium vulgare*).
- II. Temmelig mange arter findes (eller fandtes) i hele landet, undtagen i hedesletteegnene. Det gælder f.eks. Læge-Hjertespannd (*Leonurus cardiaca*), Læge-Kulsukker (*Symphytum officinalis*) og Stolthenriks-Gåsefod (*Chenopodium bonus-henricus*).
- III. Temmelig mange arter findes (eller fandtes) overvejende på Øerne, f.eks. Mur-Gåsefod (*Chenopodium murale*), Jernurt (*Verbena officinalis*) og Læge-Stokrose (*Althaea officinalis*).
- IV. Enkelte arter findes i hele landet, f.eks. Skarntyde (*Conium maculatum*) og Tvebo Galdebær (*Bryonia dioeca*).

I Danmark findes der flest levende fortidsminder i de egne, der siden gammel tid har været tættest bebyggede. Det er egne fra det østlige Jylland over Fyn, Sjælland og Sydhavsøerne til Bornholm. Færre levende fortidsminder er der i Midt- og Nordjylland. Færrest er der i hedesletteegnene. Flest levende fortidsminder er der på Bornholm.

Ujævn udbredelse

Nogle arter af levende fortidsminder synes at være almindelige og nogenlunde jævnt

udbredt over større dele af landet, f.eks. Matrem (*Tanacetum parthenium*), Stor Hundepersille (*Aethusa cynapium* var. *gigantea*) og Alm. Katost (*Malva sylvestris*). Andre har en mere ujævn eller ligefrem klumpet udbredelse. Her skal nævnes nogle eksempler på lokale hyppighedsafvigelser.

Gul Havreblomme (*Prunus domestica* ssp. *insititia*) er kun registreret hist og her til temmelig sjældent. Derfor var det overraskende at finde den i 5 landsbyer på Søvindegnen. Også omkring Mariager Fjord er denne gulfrugtede sort af Kræge ret almindelig.

Hjertebladet Gåsefod (*Chenopodium hybridum*) anses for at være sjælden/meget sjælden i Jylland. Ikke desto mindre er arten på Mariagerregnen ikke blot fundet ved Mariager Kloster men også i landsbyen Falslev samt ved to meget gamle bøndergårde, samt yderligere et par steder på egnen.

Dorothealilje (*Leucojum vernum*) er ikke sjælden som reliktplante. Som sikker middelalderrelikt er den dog sjælden. Den findes dog ejendommeligt nok ved alle tre Birgittinerklostre i Norden (Vadstena i Sverige samt Mariager og Maribo).

Rundbladet Katost (*Malva neglecta*) har vist sig at være almindelig i fiskerlejer, særligt på Bornholm. I øvrigt er arten ikke almindelig.

Farve-Vajd (*Isatis tinctoria*) og Farve-Reseda (*Reseda luteola*) – to berømte farveplanter – er påfaldende hyppige på Bornholm.

Stortandet Hjertespad (*Leonurus marrubiastrum*) blev i 1800-tallet fundet en snes steder på Lolland. Trods intens eftersøgning ved Alfred Hansen, Anfred Pedersen og forfatteren er den ikke genfundet.

Den klumpede udbredelse er overalt et resultat af en særlig, lokal anvendelse af arterne.

Bioinvasioner

Nogle af de meget gamle kulturplanter, der optræder som ægte levende fortidsminder, har vist sig at være usædvanligt standhaftige og spredningsaggressive.

Det gælder f.eks. ukrudstarter som Skvalderkål (*Aegopodium podagraria*), Ensidig Klokke (*Campanula rapunculoides*) og Stor Nælde (*Urtica dioeca*). Skvalderkål og Stor Nælde optræder ofte i store bestande. Arter som Ramsløg (*Allium ursinum*) i løvskove, Pastinak (*Pastinaca sativa*) langs veje og Rød Hestehov (*Petasites hybridus*) langs herregårdslandskabernes grøfter og veje udviser mange lokale og regionale eksempler på bioinvasioner.

De levende fortidsminder er overalt knyttet til helkultur, især haver og disses nære omgivelser. På marker og i halvkultursamfund (enge, heder, moser, overdrev og skove) forekommer de kun sjældent.

Lokalitetstyperne

Det klassiske levested for de levende fortidsminder er landklostrenes ruiner (Lind 1918). Jens Lind føjer også hovedgårde og nogle landsbyer og borge til. Jens Østergaard (se litteraturlisten) omtaler reliktplanter fra klosterruiner, borgruiner og landsbyer. Johan

Lange (1969) skriver i Nationalmuseets Arbejdsmark, at nogle af de bedste lokaliteter er borge og med hensyn til landsbyerne, fremhæver han kirkelandsbyerne. Tillge (1967) og (1971) peger især på præstegårdslundene og hovedgårdene.

Endnu anno 2007 havde man ikke noget samlet eller klart overblik over, hvor de levende fortidsminder især findes. Forfatteren har påvist, at de levende fortidsminder kan findes i antal på følgende lokalitetstyper. Nye lokalitetstyper er mærket !

Klostre
Borge
Slotte !
Herregårde (store hovedgårde)
Større gårde ! (mindre hovedgårde)
Meget gamle bøndergårde ! (enestegårde)
Møllegårde !
Præstegårde !
Præstegårdslunde
Kirkelandsbyer
Landsbyer uden kirke !
Kirker
Ødekirker !, gamle kirkegårde ! og kirkeruiner !
Fiskerlejer !
Købstæder !

Det vil sige, at de levende fortidsminder nu er kendt fra alle de steder, hvor der er middelalderbebyggelse (og dermed middelalderligt havebrug).

I gammel tid blev de arter, der kan optræde som levende fortidsminder, dyrket på de ovennævnte steder. I århundredernes løb spredte de sig fra haverne til omgivelserne, og her kan de så i dag registreres som levende fortidsminder.

Nogle lokaliteter er under ét mere kulturbotanisk værdifulde end andre. Vigtige er de store landklostres ruiner. Endnu vigtigere er de store borgruiner. Mange slotte og hovedgårde har også en meget rig flora af levende fortidsminder. Det samme gælder for mange landsbyer, især landsbyer uden kirke. Kirkerne er i dag ikke så rige som for 50 år siden, hvilket skyldes intensiv renholdelse.

Mennesket er en central plantefordelende faktor

Jensen (1989) skriver 4 sider, hvor han præsenterer 13 efter forfatterens mening arbitrære sociologiske inddelinger af de anthropochore arter. De 13 grupper er i det alt væsentlige baseret på de biotoper, hvor planterne vokser. Men ægte levende fortidsminder er eksempelvis at finde i hele 11 af de 13 grupper. Når man betænker, at de ægte levende fortidsminder findes på et relativt lille udvalg af biotoptyper, er Jensens inddeling ikke tilfredsstillende. I øvrigt omtaler Jensen kun 67 af de henved 2000 anthropochore arter, som er fundet i Danmark. Blandt de 67 arter er ikke mindre end 45 ægte levende fortidsminder, hvilket ikke er repræsentativt for den store anthropochore gruppe. Det ville også have været nærliggende, om Jensen havde omtalt mennesket som en central plantefordelende faktor. Men dette berøres kun kortfattet og oversigtligt.

Reliktplante-samfundene

Samfundene med reliktplanter er alle helkultur-samfund, som groft kan inddeles således:

- I. Dvaleplante-samfund
- II. Ruin-samfund
- III. Ukrudtsamfund i og ved haver
- IV. Kirkediger
- V. Præstegårdslunde
- VI. Vejukanter

- I. Dvaleplante-samfundene: disse optræder ikke sjældent, men meteorisk i købstæder (tomter, byggepladser, udgravninger). Også hvor arkæologerne graver ved ruiner, optræder dette samfund. De levende fortidsminder i dvaleplante-samfundene udgøres især af lægeplanter. Særligt karakteristisk er en *Hyoscyamus-Verbascum-Conium*-association (Bulmeurt, Kongelys, Skarntyde). Floristisk karakteriseres dvaleplante-samfundene af enårige og toårige pionerplanter (ukrudt). Karakteristisk er store bestande af Gåsefod (*Chenopodium* spp.) og Mælde (*Atriplex* spp.). Hertil kommer spredte forekomster af dvaleplanter (se nedenfor). Ofte forekommer 3-5 af disse dvaleplanter, som især er lægeplanter. Tilfældigt forvildede prydblplanter er påfaldende hyppige i dvaleplante-samfundene.
- II. Ruin-samfundene: med hensyn til ruin-samfundene (klostre og borge) er lighederne større end forskellene. De levende fortidsminder ved ruinerne udgøres især af lægeplanter. Særligt karakteristisk er en *Nepeta-Marrubium-Ballota-Leonurus*-association (Katteurt, Kransburre, Tandbæger, Hjertespad). De fleste steder træffer vi i dag kun rester af dette samfund i form af Tandbæger og Hjertespad. Floristisk karakteriseres ruin-samfundene af tørngesamfund med arter som Udbladet Kongelys (*Verbascum densiflorum*), Bulmeurt (*Hyoscyamus niger*), Svaleurt (*Chelidonium majus*), Marts-Viol (*Viola odorata*), Alm. Katost (*Malva sylvestris*), Skarntyde (*Conium maculatum*), Humle (*Humulus lupulus*), Burre (*Arctium* spp.), Læge-Hundetunge (*Cynoglossum officinale*), Skvalderkål (*Aegopodium podagraria*) og Stor Nælde (*Urtica dioeca*). Stedvis dominerer de levende fortidsminder vegetationen.
- III. Ukrudtssamfundene ved haver: disse samfund i landsbyer, fiskelejer og købstæder og ved gårde er ikke blot rige på lægeplanter. Vigtige grupper er også prydblplanter og køkkenurter. De levende fortidsminders historie er også haveukrudtets historie. Især i køkkenhaven kan findes adskillige enårige og toårige arter af levende fortidsminder. På mere sluttet bund men stadig i helkultur-samfund (gamle levende hegn, gamle brede hække, jorddiger, stengærder, gadekær, gadejord o.s.v.) findes især toårige og flerårige arter. I øvrigt karakteriseres ukrudts-samfundene af arter som Sæbeurt (*Saponaria officinalis*), Læge-Hjertespad (*Leonurus cardiaca*), Rød Tandbæger (*Ballota nigra* ssp. *nigra*), Svaleurt (*Chelidonium majus*), Marts-Viol (*Viola odorata*), Akeleje (*Aquilegia vulgaris*), Alm. Katost (*Malva sylvestris*), Judaspenge (*Lunaria annua*), Rød Hestehov (*Petasites hybridus*), Matrem (*Tanacetum parthenium*), Fingerbøl (*Digitalis purpurea*), Stor Hundepersille (*Aethusa cynapium* var. *gigantea*), Kræge (*Prunus domestica* ssp. *insititia*), Ensidig Klokke (*Campanula rapunculoides*) og Dansk Ingefær (*Arum alpinum* ssp. *danicum*). Hyppigt optræder 10-20 af disse arter i landsbyer og ved gårdene.

- IV. Kirkediger: på digernes krone træffes et mere stabilt samfund domineret af græsser (*Poaceae*) og Stenurter (*Crassulaceae*) og toårige og flerårige urter. Særlig karakteristisk er en *Malva-Chelidonium-Saponaria*-association (Katost, Svaleurt, Sæbeurt). I øvrigt karakteriseres kirkedigerne af de samme arter reliktplanter, som findes i landsbyerne.
- V. Præstegårdslundenes skovprægede urtesamfund domineres af liljer (*Liliaceae* & *Amaryllidaceae*). Særlig karakteristisk er en *Ornithogalum-Scilla-Narcissus*-association (Fuglemælk, Skilla, Narcis). Floristisk karakteriseres præstegårdslundene og andre lunde i og ved landsbyer og gårde af arter som Klokke-Skilla (*Scilla non-scripta*), Påskelilje (*Narcissus pseudonarcissus* var. *silvestris*), Pinselilje (*Narcissus poeticus* var. *recurvus*), Nikkende Fuglemælk (*Ornithogalum nutans*), Kost-Fuglemælk (*Ornithogalum umbellatum*), Russisk Skilla (*Scilla sibirica*), Erantis (*Eranthis hyemalis*), Vintergæk (*Galanthus nivalis*), Dorothealilje (*Leucojum vernalis*), Skov-Tulipan (*Tulipa sylvestris*), Krans-Lilje (*Lilium martagon*) og skovbundsarter som Løgekarse (*Alliaria petiolata*), Storkonval (*Polygonatum multiflorum*), Liljekonval (*Convallaria majalis*), Dansk Ingefær (*Arum alpinum* ssp. *danicum*), Plettet Ingefær (*Arum alpinum* ssp. *maculatum*), Skovmærke (*Asperula odorata*), Ramsløg (*Allium ursinum*) og anemoner (*Anemone* spp.).
- VI. Vejkanter: en række toårige og flerårige reliktplanter optræder hyppigt på vejkanter, f.eks. Cikorie (*Cichorium intybus*), Pastinak (*Pastinaca sativa*), Burre-arter (*Arctium* spp.), Stor Nælde (*Urtica dioica*), Skvalderkål (*Aegopodium podagraria*) og Kongelys (*Verbascum* spp.). Sjældent kan optræde arter som Læge-Kulsukker (*Symphytum officinale*), Æselfoder (*Onopordum acanthium*), Stolthenriks-Gåsefod (*Chenopodium bonus-henricus*), Læge-Alant (*Inula helenium*) og Farve-Gåseurt (*Anthemis tinctoria*).
Det er især vejkanter nær landsbyer og hovedgårde, som rummer reliktarter.

Naturaliserede arter i kystsamfund

En række arter, der optræder som ægte levende fortidsminder, er fuldt naturaliserede i kystsamfund. Det vil sige, at de med hensyn til frugtsætning mm. er fuldt tilpassede den danske natur.

På strandvolde i de sydøstlige egne af landet (men også ved f.eks. Kalø i Østjylland) drejer det sig om arter som Farve-Vajd (*Isatis tinctoria*), Læge-Hundetunge (*Cynoglossum officinale*), Asperges (*Asparagus officinalis*), River (*Asperugo procumbens*), Gærde-Kørvel (*Anthriscus caucalis*), Have-Malurt (*Artemisia absinthium*), Bulmeurt (*Hyoscyamus niger*) og Skarntyde (*Conium maculatum*). Oftest ligger der fiskerlejer eller landsbyer tæt ved disse reliktplante-bestande.

I strandenge og strandrørsumpe finder vi Selleri (*Apium graveolens*) og Læge-Stokrose (*Althaea officinalis*) stå, som om de var naturligt hjemmehørende (spontane), hvad de sikkert også delvist er.

På lerede kystskrænter forekommer Filtet Kongelys (*Verbascum thapsus*) som fuldt naturaliseret, men den kan sikkert også være spontan her.

Der forekommer kun få arter af ægte levende fortidsminder i halvkultursamfund som

eng, hede, overdrev, mose og skov, f.eks. Ramsløg (*Allium ursinum*) og Fingerbøl (*Digitalis purpurea*) i skove.

Naturaliserede arter

Mere end halvdelen af de ægte levende fortidsminder er naturaliserede. De øvrige arter klarer sig vegetativt. Flere sådanne arter er bestandsdannende f.eks. Rød Hestehov (*Petasites hybridus*), Sæbeurt (*Saponaria officinalis*) og Kalmus (*Acorus calamus*).

Dvaleplanter

Dvaleplanter er arter, hvis frø kan ligge meget længe (flere hundrede år) i jorden og alligevel bevare spireevnen. Når frøene, f.eks. ved gravning, kommer op til overfladen i iltrige lag, kan de spire. Ødum har påvist, at den gamle kulturjords frøbank er rig på arter. Dvaleplanterne er blandt de arter, som gang på gang dukker op i Ødums gamle jordprøver.

Lange (1969) henregner følgende arter til dvaleplanterne: Bulmeurt (*Hyoscyamus niger*), Filtet Kongelys (*Verbascum thapsus*), Stor Hundepersille (*Aethusa cynapium* var. *gigantea*), Skarntyde (*Conium maculatum*), Kors-Vortemælk (*Euphorbia lathyris*), Have-Malurt (*Artemisia absinthium*), Læge-Hjertespad (*Leonurus cardiaca*), Æselfoder (*Onopordum acanthium*) og Rød Tandbæger (*Ballota nigra* ssp. *nigra*). Hertil kan føjes følgende arter, der synes at kunne optræde som meget gamle dvaleplanter: Bondetobak (*Nicotiana rustica*), Uldbladet Kongelys (*Verbascum densiflorum*), Bleg Kongelys (*V. lychnitis*), Mørk Kongelys (*V. nigrum*), Hvid Tandbæger (*Ballota nigra* ssp. *foetida*), Læge-Jordrøg (*Fumaria officinalis*), Opium-Valmue (*Papaver somniferum*), Korn-Valmue (*Papaver rhoeas*), Hjertebladet Gåsefod (*Chenopodium hybridum*) og Ager-Kål (*Brassica campestris*).

Gammel jord

Et særligt frodigt selskab af reliktplanter træffes på det, som Simon Paulli (1648) kalder for ”gammel jord”. Det vil sige jord, som er særligt humøs, mørk, løs og specielt næringsrig.

Gammel jord træffes på alle de steder, hvor der siden meget gammel tid har været havebrug.

Et typisk eksempel er skrænten nedenfor stegersfløjen ved Kalø Slotsruin. På denne stejle og brede skrænt er der i 350 år smidt affald ud fra køkkenet. På skrænten findes et samfund, der udelukkende består af levende fortidsminder. Dominanter er Gærde-Kørvel (*Anthriscus caucalis*), River (*Asperuga procumbens*) og Rød Tandbæger (*Ballota nigra* ssp. *nigra*). Hertil kommer Læge-Hjertespad (*Leonurus cardiaca*), Bulmeurt (*Hyoscyamus niger* - ustadig), Katteurt (*Nepeta cataria*), Læge-Hundetunge (*Cynoglossum officinale*), Rundbladet Katost (*Malva neglecta*), ustadig, Alm. Katost (*Malva sylvestris*), Farve-Reseda (*Reseda luteola*), Gærde-Kartebolle (*Dipsacus fullonum*), Skarntyde (*Conium maculatum*), Læge-Oksetunge (*Anchusa officinalis*), Alm. Hyld (*Sambucus nigra*), Læge-Stenfrø (*Lithospermum officinale* - ustadig), Liden Burre (*Arctium minus*), Glat Burre (*A. lappa*), Gyldenburre (*A. nemorosa* ssp. *pubens*), Filtet Kongelys (*Verbascum thapsus*), ustadig, Mørk Kongelys (*V. nigrum*), Stor Nælde (*Urtica dioeca*) og Løgekarse (*Alliaria petiolata*). Hertil kommer måske også Kransburre

(*Marrubium vulgare*); den er sidst set ved slottet i 1970'erne (Eiler Worsøe, pers. comm.). Kransburre kan siden 70'erne være overset ved Kalø, da botanisering på den meget stejle og tæt bevoksede skrænt er vanskelig.

Gammel jord findes ikke mindst, hvor der gennem århundreder er smidt affald, f.eks. uden for hoveddiget, uden for kirkediget og uden for borgmuren.

På gammel jord kan Skarntyde (*Conium maculatum*) og Bulmeurt (*Hyoscyamus niger*) blive 3 meter høje (sic!) (Hammershus).

De vigtige småbiotoper

De vigtige småbiotoper ved gårdene og rundt om i landsbyerne og fiskerlejerne er blandt andet stengærder, jorddiger, gamle levende hegn, brede gamle hække, smålunde, vejkanter, kratbevoksede skrænter, gadejorden, gadekæret og kirkedigerne og den udyrkede bræmme uden for kirkediget.

Paulli beskriver arternes nære tilknytning til kulturmiljøet

I relation til økologi og levende fortidsminder er det interessant, at allerede Paulli (1648) ofte beskriver arternes nære tilknytning til kulturmiljøet. Således skriver han eksempelvis om Svaleurt (*Chelidonium majus*): ”Den store Chelidonie finder mand fornemmeligen paa gamle øde Steder, på Kirckegaarde hos eller ocsaa på murene, og huor der tilforn hafuer varit bygt paa, seer mand den icke i mindre Mangfoldighed at voxe, oc undertiden groer den vel ocsaa hos Gierder.” Det er en beskrivelse, som er mere rammende, end den vi finder i flertallet af de moderne floraer.

Særligt kulturbotanisk rige lokaliteter

Blandt de fornemste lokaliteter for levende fortidsminder finder vi de store klosterruiner: Vitskøl, Glenstrup, Alling, Øm, Eskilsø, Æbelholt, Antvorskov og Maribo. Endnu artsrigere er de store borgruiner: Kalø Slotsruin, Bygholm Slotsruin, Tørning Voldsted, Jungshoved Slotsruin, Skjoldnæs Slotsruin, Kalundborg Slotsruin, Vordingborg Slotsruin og Hammershus Slotsruin. Til de bedste lokaliteter hører også en række slotte, hovedgårde og større gårde: Jægerspris, Holsteinborg, Borreby, Tirsbæk og Kollerup. Hertil kommer en række landsbyer med en særlig rig reliktplanteflora; eksempler er Liltved, Nordby, Brundby, Besser, Anholt By, Endelave By, Tunø By, Helnæs og Agersø By. Købstæder kan også være usædvanligt rige f.eks. Mariager, Ebeltoft, Ribe, Skælskør, Kalundborg, Vordingborg, Sandvig-Allinge og Svaneke. Til rækken af fornemme lokaliteter kan føjes fiskerlejerne Hirsholmene og Bølshavn. Den rigeste forekomst af reliktplanter findes på Christiansø.

Ø-biogeografi og relikter

Mange reliktplante-lokaliteter ligger som øer i kulturlandskabet. Særligt isolerede forekommer en længere række borgruiner at være. Det gælder f.eks. store borge som Kalø, Hammershus, Sprogø, Refshaleborg, Ravnsborg, Engelborg, og i nogen grad også Tårnborg, Jungshoved, Dronningholm, Søborg, Gurre og Bastrup. For flertallet af disse

lokaliteter gælder det oven i købet, at man kender relikternes alder på stederne. Vi ved således, hvornår borgene blev nedlagt og i nogle tilfælde ved vi også, hvornår borgene blev anlagt.

Ø-biogeografisk er ”borgøerne” små. De er også isolerede. Og vi kender relikternes alder. Derfor må de nævnte middelalderborge være velegnede til ø-biogeografiske studier.

Figurtekster

Fig. 1. Læge-Alant (*Inula helenium*) er temmelig sjælden. Efter at vejkantslåningen er blevet mindre intens, ser man den oftere.

Fig. 2. Læge-Springknap (*Parietaria erecta*) er meget sjælden i Jylland; men den forekommer hist og her på de sydlige øer.

Fig. 3. Rød Hestehov (*Petasites hybridus*) danner ligesom Ramsløg (*Allium ursinum*) flere steder egentlige bioinvasioner.

Fig. 4. Sommer-Hyld (*Sambucus ebulus*) er blevet meget sjælden.

Fig. 5. Lundgylden (*Smyrniium perfoliatum*) er sjælden som relik. Den er dog hyppig i Nordby på Samsø, ligesom der står en stor bestand i parken til Holsteinborg.

Fig. 6. Ru Kulsukker (*Symphytum asperum*) og Foder-Kulsukker (*S. asperum* x *officinale*) står talrige steder, som om de er gamle relikter, blandt andet hyppigt ved præstegårde, møllegårde og hovedgårde. Lange skriver i Kulturplanternes Indførselshistorie, at Ru Kulsukker og Foder-Kulsukker kom til landet i henholdsvis 1807 og omkring 1920.

10. Oversigt over indigene levende fortidsminder

Langt de fleste af de arter, som man hidtil har anset for at være middelalderlige relikter, er indførte arter. Det er alle de arter, som kan optræde som ægte levende fortidsminder. Men i middelalderen dyrkede man også mange af de oprindeligt vilde (indigene) arter som lægeplanter, prydblader og madplanter med mere. Mange af de vilde arter var lige så højt ansete som de indførte (Lange 1997). Det er disse kulturspredte indigene arter, der står som middelalder-relikter, som her kaldes for indigene levende fortidsminder.

Man nøjedes ikke med at indsamle de vilde arter

Spredt i litteraturen findes oplysninger om, at man i vikingetid og middelalder indsamlede vilde planter til køkkenbrug, se f.eks. Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder under ”Vilde madplanter” og ”Køkkenurter”. Vi ved samtidig fra ikke mindst Brøndegaards Folk og Flora, at talrige vilde planter blev udnyttet på forskellig måde førhen. En del forfattere, f.eks. Jens Lind, Jens Østergaard, Lise Tillge og Johan Lange nævner kort i andre sammenhænge, at visse arter, f.eks. Alm. Rejnfan (*Tanacetum vulgare*) og Skov-Løg (*Allium scorodoprasum*) måske kan have været dyrket meget tidligt.

Mange arter blev udnyttet

Der findes over 150 vilde danske madplanter (Løjtant 1998). Hertil kommer over 200 arter, som har været anvendt som lægeplanter. Til disse mange arter skal lægges prydbladerne og alle de øvrige nyttige arter. De bedste af alle disse arter har man tidligt dyrket på linie med de indførte arter.

De indigene arter har været oversete

Ligesom vi i dag anser flere af de indigene prydblader, f.eks. Liljekonval (*Convallaria majalis*), Bredbladet Klokke (*Campanula latifolia*) og Engblomme (*Trollius europaeus*) for lige så værdifulde, som mange af de indførte prydblader, således var mange af de hjemlige lægeplanter i middelalderen og renæssancen lige så meget anvendt som de indførte lægeplanter, jævnfør Harpestræng, Pedersen, Smid og Paulli.

De indigene nytteplanter, som vokser så frodigt omkring os, har blot – både i moderne lægeplante-litteratur og i studiet af levende fortidsminder – været oversete i forhold til de indførte arter.

Arter er tidligt hentet ind fra naturen

Paulli (1648) er med til at give os forklaringen på mange indigene levende fortidsminder. Paulli nævner således hyppigt, at der hentes vilde planter ind fra naturen til haverne. Eksempler er Alm. Løvefod (*Alchemilla vulgaris*), Blå Anemone (*Hepatica nobilis*), Strand-Malurt (*Artemisia maritima*), Alm. Månerude (*Botrychium lunaria*) – den kan man ikke få til at gro, skriver Paulli - Liljekonval (*Convallaria majalis*), Alm. Torskemund (*Linaria vulgaris*), Storkonval (*Polygonatum multiflorum*), Melet Kodriver

(*Primula farinosa*), Hvidpletlet Lungeurt (*Pulmonaria officinalis*), Opret Kobjælde (*Pulsatilla vulgaris*), Sannikel (*Sanicula europaea*), Betonie (*Stachys officinalis*) og Svalerod (*Vincetoxicum hirundinaria*). Den dag i dag hentes der kodrivere (*Primula* spp.), anemoner (*Anemone* spp.) og kobjælder (*Pulsatilla* spp.) og mange andre ind til haverne, og sådan har det sikkert været siden de ældste tider.

Almindelige arter kan være vanskeligt at erkende som dyrkningslevn

Det er ikke alle de indigene kulturplanter, som er lige nemme at erkende som indigene levende fortidsminder. Arter som f.eks. Alm. Røllike (*Achillea millefolium*) og Alm. Syre (*Rumex acetosa*) har måske nok været dyrkede. Men i den græsvegetation, som f. eks. dækker de fleste ruiner, er disse meget almindelige overdrevsarter vanskelige at erkende som dyrkningslevn.

Men oftest er arterne nemme at erkende som dyrkningsrelikter, da de på stederne findes uden for deres naturlige miljøer.

Mange indigene arter er i vidt omfang kulturspredte

Tabellen indeholder en oversigt over de arter, der kan optræde som indigene levende fortidsminder.

Som indigene regnes også de arter, som i egne er mere almindelige som indførte. Det gælder f.eks. arter som Stor Nælde (*Urtica dioeca*), Humle (*Humulus lupulus*), Dansk Ingefær (*Arum alpinum* ssp. *danicum*), Filtet Kongelys (*Verbascum thapsus*) og Bredbladet Klokke (*Campanula latifolia*).

Almindelige og sjældne indigene levende fortidsminder

Ved de arter, hvor det er muligt, er anført en lokalitet, hvor arten optræder som indigent levende fortidsminde, det vil sige som et middelalderligt levn. De øvrige arter, de mulige middelalderlige indigene levende fortidsminder, er sådanne arter, som i gammel tid har været benyttet på forskellig måde, og som gang på gang optræder som vildtvoksende på middelalderlig kulturbund. Ofte bærer de præg af at være dyrkningslevn.

Det er især en række borg- og slotsruiner, som angives som eksempler på lokaliteter, hvor arterne optræder som indigene levende fortidsminder. På disse oftest øde og afsides steder, hvor yngre floraforurening er minimal, kan de fundne arter med rimelig sikkerhed anses for at være gamle levende fortidsminder, som hører stedet til. Da mange af ruinerne er forladt allerede i middelalderen, kan arterne anses for at være middelalderlige relikter her.

På flere af de lokaliteter, som er nævnt i oversigten, kan det ikke udelukkes, at arterne er naturligt forekommende. Det gælder f.eks. Alm. Rejnfan (*Tanacetum vulgare*) ved Jungshoved, Svalerod (*Vincetoxicum hirundinaria*) på Sprogø og Alm. Sct. Hansurt (*Hylotelephium telephium* ssp. *maximum*) ved Lilleborg. Arternes forekomstmønster på disse steder tyder dog på, at arterne er indført hertil.

Til sidst i tabeloversigten er angivet, hvor mange gange forfatteren har set arten som

indigent levende fortidsminde eller som muligt indigent levende fortidsminde:

!: kun set én gang

!!: kun set få gange

!!!: set mange gange

Arternes indikatorværdi på middelalderligt havebrug er angivet således:

0: Almindeligvis dårlige indikatorer

1: Ret gode indikatorer

2: Gode indikatorer

3: Meget gode indikatorer

Arternes væsentligste anvendelser i gamle dage er angivet.

I alt 78 arter er hermed registreret som indigene levende fortidsminder.

Ajuga reptans (Krybende Læbeløs). – Prydplante, bifoderplante. **!!! – 0**

Alliaria petiolata (Løgekarse). – Krydderurt, lægeplante, køkkenurt. **!!! – 0**

Allium scoenoprasum (Purløg). – Krydderurt. **!! – 0**

Allium scorodoprasum (Skov-Løg). – Køkkenurt, krydderurt, lægeplante. **!!! - 0**

Allium ursinum (Ramsløg). - Køkkenurt, krydderurt, lægeplante. **!!! – 2**

Althaea officinalis (Læge-Stokrose). – Lægeplante, prydblade. **!! – 2**

Anemone nemorosa (Hvid Anemone). – Prydplante, kosmetikplante, bifoderplante, lægeplante. **!!! - 0**

Anemone ranunculoides (Gul Anemone). – Prydplante, bifoderplante, lægeplante. (Kærsgård Voldsted). **!!! – 1**

Angelica archangelica ssp. *litoralis* (Strand-Kvan). – Lægeplante, køkkenurt, snapseurt, trolddomsplante. **!!! – 0**

Aquilegia vulgaris (Akeleje). – Prydplante, lægeplante, snapseurt. (Vissing Kloster). **!!! - 0**

Arctium lappa (Glat Burre). – Køkkenurt, bifoderplante, lægeplante, teknisk plante, trolddomsplante, veterinærplante. (Bastrup Stenhus). **!!! - 0**

Arctium minus (Liden Burre). – Anvendelse som *A. lappa*. (Nielstrup Voldsted). **!!! - 0**

Arctium pubens (Gyldenburre). - Anvendelse som *A. lappa*. (Kalø Slotsruin). **!! - 3**

Arctium tomentosum (Filtet Burre). - Anvendelse som *A. lappa*. (Borren ved Borreby). **!!! - 1**

Arum alpinum ssp. *danicum* (Dansk Ingefær). – Lægeplante, køkkenurt, prydblade,

krydderurt, veterinærplante. (Aagård Voldsted) !!! - 2

Asparagus officinalis (Asperges). – Køkkenurt, lægeplante. (Kalundborg Slotsruin). !!! – 0

Asperugo procumbens (River). – Køkkenurt? (Vesborg Slotsruin). !!! – 2

Asperula odorata (Skovmærke). – Duftplante, bifoderplante, lægeplante, teplante, snapseurt, veterinærplante. !!! – 0

Calla palustris (Kærmysse). – Prydplante, lægeplante. (Gl. Fussingø). !! – 1

Campanula glomerata (Nøgleblomstret Klokke). – Prydplante (ikke fundet som levende fortidsminde ved denne undersøgelse).

Campanula latifolia (Bredbladet Klokke). – Prydplante, køkkenurt, farveplante? (Bygholm Slotsruin). !!! – 2

Carum carvi (Kommen). – Krydderurt, køkkenurt, snapseurt, lægeplante, veterinærplante. (Bastrup Stenhus). !!! – 0

Chaerophyllum temulentum (Hulsvøb). – Lægeplante. (Kærstrup Voldsted). !!! – 0

Cirsium heterophyllum (Forskelligbladet Tidsel). – Prydplante, bifoderplante. !! – 1

Convallaria majalis (Liljekonval). – Duftplante, prydpilante, bifoderplante, lægeplante, veterinærplante. (Gl. Obdrupgård Voldsted). !!! – 0

Cornus sanguinea (Rød Kornel). – Prydplante. !! – 0

Corydalis cava (Hulrodet Lærkespore). – Prydplante, lægeplante, hallucinogen plante. (Huneborg Voldsted). !!! - 1

Corydalis pumila (Finger-Lærkespore). – Anvendelse som *C. cava*. ! – 1

Corylus avellana (Hassel). – Frugtbusk, hegnsplante, lægeplante, trolddomsplante. (Bønnet Slotsruin). !!! - 0

Geranium sanguineum (Blodrød Storkenæb). – Prydplante, bifoderplante. !!! – 0

Geranium sylvatica (Skov-Storkenæb). – Prydplante, farveplante. ! – 1

Hepatica nobilis (Blå Anemone). – Prydplante, bifoderplante, lægeplante. !!! - 1

Hippophae rhamnoides (Havtorn). – Bærbusk, hegnsplante, lægeplante, snapseurt, prydpilante, farveplante. (Hammershus). !!! – 0

Humulus lupulus (Humle). – Teknisk plante, lægeplante, køkkenurt, veterinærplante. (Ravnsborg Slotsruin). !!! – 2

Hylotelephium telephium ssp. *maximum* (Alm. Sct. Hansurt). – Lægeplante, bifoderplante, køkkenurt, trolddomsplante, veterinærplante. (Lilleborg). !!! - 1

- Ilex aquifolium* (Kristtorn). – Prydplante, lægeplante, snapseurt. !!! – 0
- Inula britannica* (Soløje-Alant). – Prydplante. ! – 1
- Isatis tinctoria* (Farve-Vajd). – Farveplante. !!! - 2
- Lamiaeum galeobdolon* (Guldnælde). – Prydplante. (Lilleborg). !!! - 0
- Lepidium latifolium* (Strand-Karse). – Krydderurt, køkkenurt. (Engelborg). !!! - 0
- Lithospermum officinale* (Læge-Stenfrø). – Lægeplante. (Kalø Slotsruin). !!! – 2
- Lunaria rediviva* (Vedvarende Måneskulpe). – Prydplante (ikke fundet som levende fortidsminde ved denne undersøgelse.)
- Lysimachia nummularia* (Pengebladet Fredløs). – Prydplante, lægeplante. (Volstrup). !!! - 0
- Matteucia struthiopteris* (Strudsvinge). – Prydplante, køkkenurt, lægeplante. !!! – 0
- Nasturtium microphyllum* (Alm. Brøndkarse). – Lægeplante, krydderurt, køkkenurt, veterinærplante. !!! – 0
- Nasturtium officinalis* (Læge-Brøndkarse). – Anvendelse som *N. microphyllum* (ikke fundet som levende fortidsminde ved denne undersøgelse).
- Origanum vulgare* (Alm. Merian). – Krydderurt, lægeplante, prydblade, veterinærplante, bifoderplante, farveplante. (Skovgårde Voldsted). !!! – 1
- Paris quadrifolia* (Firblad). – Prydplante, lægeplante, farveplante, veterinærplante. (Skærvad Voldsted). !! – 0
- Petasites albus* (Hvid Hestehov). – Prydplante, lægeplante? !! - 1
- Phyllitis scolopendrium* (Hjortetunge). – Prydplante, lægeplante. !! - 1
- Polemonium caeruleum* (Jakobsstige). – Prydplante, bifoderplante. !! - 0
- Polygonatum multiflorum* (Storkonval). – Prydplante, lægeplante. (Gammelholm Voldsted). !!! – 0
- Primula elatior* (Fladkravet Kodriver). – Prydplante, lægeplante, duftplante. !! - 0
- Primula veris* (Hulkkravet Kodriver). – Prydplante, duftplante, lægeplante, teplante, køkkenurt, veterinærplante. (Alling Klosterruin). !!! - 0
- Primula vulgaris* (Storblomstret Kodriver). – Prydplante. !!! - 0
- Prunus avium* (Fuglekirsebær). – Frugttræ, bifoderplante, snapseurt, lægeplante, teplante, vinplante. !! - 0

Prunus padus (Alm. Hæg). – Prydplante, frugttræ, vinplante, bifoderplante, lægeplante. (Gl. Søholm Voldsted). !!! – 0

Pulmonaria obscura (Alm. Lungeurt). – Prydplante, lægeplante, køkkenurt. !! – 0

Ribes nigrum (Solbær). – Bærbusk, bifoderplante, lægeplante, teplante, vinplante, snapseurt. (Gammelhald Voldsted). !! – 1

Rosa pimpinellifolia (Klit-Rose). – Prydplante, bifoderplante, lægeplante. !! – 0

Rubus fruticosus (Brombær). – Bærbusk, lægeplante, snapseurt, vinplante, farveplante, teplante, veterinærplante. !!! – 0

Rubus idaeus (Hindbær), - Bærbusk, lægeplante, vinplante, teplante. !!! – 0

Rumex x longifolius (By-Skræppe). – Lægeplante. !!! – 0

Rumex obtusifolius (Butbladet Skræppe). – Køkkenurt, lægeplante, trolddomsplante. !!! - 0

Sanguisorba minor ssp. *minor* (Blodstillende Bibernelle). – Prydplante, lægeplante. !! - 2

Sanguisorba officinalis (Kvæsurt). - Prydplante, lægeplante, trolddomsplante. !! - 3

Sedum acre (Bidende Stenurt). – Prydplante, lægeplante. !!! - 0

Stachys officinalis (Betonie). – Prydplante, lægeplante, bifoderplante, trolddomsplante (ikke fundet som levende fortidsminde ved denne undersøgelse).

Tanacetum vulgare (Alm. Rejnfan). – Lægeplante, prydpilante, bifoderplante, trolddomsplante, duftplante, farveplante. (Jungshoved Voldsted). !!! - 0

Turritis glabra (Tårnurt). – Køkkenurt? (Kjællinghøl Voldsted). !!! - 0

Urtica dioeca (Stor Nælde). – Køkkenurt, lægeplante, teknisk plante, foderplante, farveplante, trolddomsplante. (Kalø Slotsruin). !!! - 0

Valeriana officinalis (Læge-Baldrian). – Lægeplante. (Næsholm Voldsted). !! - 0

Valerianella locusta (Tandfri Vårsalat). – Køkkenurt. (Vitskøl Klosterruin). !!! - 0

Verbascum densiflorum (Uldbladet Kongelys). – Prydplante, bifoderplante, lægeplante, teplante kosmetikplante, farveplante, veterinærplante, teknisk plante. (Dronningholm Voldsted). !!! - 3

Verbascum nigrum (Mørk Kongelys). – Anvendelse som *V. densiflorum*. (Øm Klosterruin). !!! - 0

Verbascum thapsus (Filtet Kongelys). - Anvendelse som *V. densiflorum*. (Ravnsborg Slotsruin). !!! - 3

Vincetoxicum hirundinaria (Svalerod). – Lægeplante. (Sprogø Voldsted). !!! – 0

Tabel 1

Oversigt over indigene levende fortidsminder

(Dansk – Latin)

Akeleje (*Aquilegia vulgaris*)
Alm. Brøndkarse (*Nasturtium microphyllum*)
Alm. Hæg (*Prunus padus*)
Alm. Lungeurt (*Pulmonaria obscura*)
Alm. Merian (*Origanum vulgare*)
Alm. Rejnfan (*Tanacetum vulgare*)
Alm. Sct. Hansurt (*Hylotelephium telephium* ssp. *maximum*)
Asparges (*Asparagus officinalis*)
Betonie (*Stachys officinalis*)
Bidende Stenurt (*Sedum acre*)
Blodrød Storkenæb (*Geranium sanguineum*)
Blodstillende Bibernelle (*Sanguisorba minor* ssp. *minor*)
Blå Anemone (*Hepatica nobilis*)
Bredbladet Klokke (*Campanula latifolia*)
Brombær (*Rubus fruticosus*)
Butbladet Skræppe (*Rumex obtusifolius*)
By-Skræppe (*Rumex x longifolius*)
Dansk Ingefær (*Arum alpinum* ssp. *danicum*)
Farve-Vajd (*Isatis tinctoria*)
Filtet Burre (*Arctium tomentosum*)
Filtet Kongelys (*Verbascum thapsus*)
Finger-Lærkespore (*Corydalis pumila*)
Firblad (*Paris quadrifolia*)
Fladkravet Kodriver (*Primula elatior*)
Forskelligbladet Tidsel (*Cirsium heterophyllum*)
Fuglekirsebær (*Prunus avium*)
Glat Burre (*Arctium lappa*)
Gul Anemone (*Anemone ranunculoides*)
Guldnælde (*Lamium galeobdolon*)
Gyldenburre (*Arctium pubens*)
Hassel (*Corylus avellana*)
Havtorn (*Hippophae rhamnoides*)
Hindbær (*Rubus idaeus*)
Hjortetunge (*Phyllitis scolopendrium*)
Hulkravet Kodriver (*Primula veris*)
Hulrodet Lærkespore (*Corydalis cava*)
Hulsvøb (*Chaerophyllum temulentum*)
Humle (*Humulus lupulus*)
Hvid Anemone (*Anemone nemorosa*)
Hvid Hestehov (*Petasites albus*)
Jakobsstige (*Polemonium caeruleum*)
Klit-Rose (*Rosa pimpinellifolia*)
Kommen (*Carum carvi*)

Kristtorn (*Ilex aquifolium*)
Krybende Læbeløs (*Ajuga reptans*)
Kvæsurt (*Sanguisorba officinalis*)
Kærmysse (*Calla palustris*)
Liden Burre (*Arctium minus*)
Liljekonval (*Convallaria majalis*)
Læge- Brøndkarse (*Nasturtium officinale*)
Læge-Baldrian (*Valeriana officinalis*)
Læge-Stenfrø (*Lithospermum officinale*)
Læge-Stokrose (*Althaea officinalis*)
Løgekarse (*Alliaria petiolata*)
Mørk Kongelys (*Verbascum nigrum*)
Nøgleblomstret Klokke (*Campanula glomerata*)
Pengebladet Fredløs (*Lysimachia nummularia*)
Purløg (*Allium schoenoprasum*)
Ramsløg (*Allium ursinum*)
River (*Asperugo procumbens*)
Rød Kornel (*Cornus sanguinea*)
Skov-Løg (*Allium scorodoprasum*)
Skovmærke (*Asperula odorata*)
Skov-Storke­næb (*Geranium sylvatica*)
Solbær (*Ribes nigrum*)
Soløje-Alant (*Inula britannica*)
Stor Nælde (*Urtica dioeca*)
Storblomstret Kodriver (*Primula vulgaris*)
Stor Konval (*Polygonatum multiflorum*)
Strand-Karse (*Lepidium latifolium*)
Strand-Kvan (*Angelica archangelica* ssp. *litoralis*)
Strudsvinge (*Matteucia struthiopteris*)
Svalerod (*Vincetoxicum hirundinaria*)
Tandfri Vårsalat (*Valerianella locusta*)
Tårnurt (*Turritis glabra*)
Uldbladet Kongelys (*Verbascum densiflorum*)
Vedvarende Måneskulpe (*Lunaria rediviva*)

Figurtekster

Fig. 1. Ramsløg (*Allium ursinum*) er muligvis oprindelig vild i SØ. Danmark. Langt de fleste forekomster skyldes dog dens dyrkning i gamle dage. Herom vidner de talrige forekomster i landsbyer, i hovedgårdsparker og i præstegårdslunde.

Fig. 2. Nogle parkforekomster af Hulkravet Kodriver (*Primula veris*) skyldes måske den tidligere dyrkning af arten som lægeplante m.m.

Fig. 3. Filtet Burre (*Arctium tomentosum*) er især hyppig på Øerne. I Nørrejylland er den sjælden.

Fig. 4. Humle (*Humulus lupulus*) er måske oprindelig vild i SØ. Danmark. Langt de fleste af artens forekomster skyldes dog, at Humle førhen var en meget almindeligt dyrket ølbrygningsplante.

Fig. 5. Stillitsen ynder Burrens olierige frugter. Tegning Jens Gregersen.

11. De indigene levende fortidsminders udbredelse og økologi

De indigene levende fortidsminder har både en spontan og en antropochor udbredelse, idet de både forekommer som oprindeligt vilde og som kulturspredte.

Størstedelen af de indigene levende fortidsminder har en overvejende spontan udbredelse; men de har fået suppleret deres naturlige forekomster med dyrkede og forvildede forekomster ved menneskets gamle bosteder. Dette gælder blandt andet en længere række skovarter, eksempelvis Hvid Anemone (*Anemone nemorosa*), Blå Anemone (*Anemone hepatica*), Fladkravet Kodriver (*Primula elatior*), Storblomstret Kodriver (*Primula vulgaris*), Skovmærke (*Asperula odorata*), Stor Konval (*Polygonatum multiflorum*), Liljekonval (*Convallaria majalis*), Guldnælde (*Lamium galeobdolon*) og Hvid Hestehov (*Petasites albus*). På tilsvarende måde har flere overdrevarsarter fået forøget deres udbredelse, f.eks. Hulkravet Kodriver (*Primula veris*), Blodrød Storkenæb (*Geranium sanguineum*), Merian (*Origanum vulgare*), Mørk Kongelys (*Verbascum nigrum*), Alm. Rejnfan (*Tanacetum vulgare*) og Kommen (*Carum carvi*).

En del indigene arter er i egne overvejende kulturspredte. Det gælder f.eks. de følgende arter i størstedelen af Nørrejylland: Hulrodet Lærkespore (*Corydalis cava*), Ramsløg (*Allium ursinum*), Gul Anemone (*Anemone ranunculoides*), Hæg (*Prunus padus*) og Dansk Ingefær (*Arum alpinum* ssp. *danicum*).

Nogle af de indigene arter, som har været mest dyrkede, forekommer overvejende som forvildede fra dyrkning i Danmark. Det gælder arter som Stor Nælde (*Urtica dioeca*), Uldbladet Kongelys (*Verbascum densiflorum*) og Humle (*Humulus lupulus*). De nævnte arter er forholdsvis almindelige som relikter.

En række indigene arter, der altid har været sjældne som spontane, forekommer i dag helt overvejende som dyrkede og forvildede, f.eks. Betonie (*Stachys officinalis*), Akeleje (*Aquilegia vulgaris*), Kvæsurts (*Sanguisorba officinalis*), Purløg (*Allium schoenoprasum*), Jakobsstige (*Polemonium caeruleum*) og Strudsvinge (*Matteuccia struthiopteris*). De nævnte arter er sjældne som relikter.

En del indigene arter forekommer også som tilfældigt indslæbte, f.eks. Burrearterne (*Arctium* spp.), Tandfri Vårsalat (*Valerianella locusta*), Hulsvøb (*Chaerophyllum temulentum*), Løgekarse (*Alliaria petiolata*) og Mælkebøtte (*Taraxacum vulgare*).

Foruden de spontane forekomster, de dyrkede forekomster i haver, reliktplante-forekomsterne og eventuelle indslæbte forekomster, er nogle arter hyppigt plantet i det åbne kulturlandskab. Det drejer sig især om vedplanterne Hassel (*Corylus avellana*), Havtorn (*Hippophae rhamnoides*) og Hæg (*Prunus padus*).

Sammenfattende kan det konkluderes, at en større del af de arter, der optræder som indigene levende fortidsminder, i høj grad er kulturspredte.

Alle de indigene arter, der optræder som indigene levende fortidsminder, er revet ud af deres naturlige miljø. Det sker, når de plantes i en have, hvor de slet ikke hører naturligt hjemme. Derfor kan de indigene levende fortidsminder i almindelighed let registreres som kulturrelikter.

De fleste af de indigene arter, der dyrkes i haver er udpræget sejlvivede. Derfor klarer både den Blå Anemone (*Anemone hepatica*) og Engblomme (*Trollius europæus*) sig i staudebedet, skønt deres naturlige miljø er meget forskelligt fra havens.

I de gamle bondehaver og herregårdsparker findes ofte lunde. Her klarer en række skovplanter sig fint. Eksempler er Strudsvinge (*Matteuccia struthiopteris*), Blå Anemone (*Anemone hepatica*), Hvid Anemone (*Anemone nemorosa*), Gul Anemone (*Anemone ranunculoides*), Liljekonval (*Convallaria majalis*), Stor Konval (*Polygonatum multiflorum*), Guldnælde (*Lamium galeobdolon*), Ramsløg (*Allium ursinum*), Dansk Ingefær (*Arum alpinum* ssp. *danicum*), Bredbladet Klokke (*Campanula latifolia*), Humle (*Humulus lupulus*), Hulrodet Lærkespore (*Corydalis cava*), Fladkravet Kodriver (*Primula elatior*), Plettet Ingefær (*Arum alpinum* ssp. *maculatum*) samt Skovmærke (*Asperula odorata*).

Det er især i havernes og parkernes lunde, krat og gamle hegn, samt på diger, gærder og i ”blomsterenge”, at vi finder de indigene levende fortidsminder. Antallet af indigene blomsterplanter i Danmark kan forsigtigt anslås til ca. 1200. Antallet af tilfældigt indslæbte arter er imidlertid betydeligt større. Hertil kommer, at flere hundrede indførte kulturplanter (især prydplanter) kan træffes som forvildede.

Vi kan herefter konkludere følgende om den ”danske” flora: Hovedparten af de ca. 3.000 arter af blomsterplanter, som kendes fra den danske ”natur”, er indslæbte, og en større del af resten er forvildede fra dyrkning. Størstedelen af den ”danske floras” arter er således ikke danske. Hertil kommer, at en væsentlig del af de indigene arters forekomster er kulturbetingede, idet de også forekommer i helkultursamfund som f.eks. i haver og på ruderater eller i halvkultursamfund som f.eks. på vejkanter og i gamle hegn, diger, gærder og kulturskove.

Figurer

Fig. 1. Filtet Burre (*Arctium tomentosum*) er temmelig sjælden i Nørrejylland. I den øvrige del af landet forekommer den ret almindeligt.

Fig. 2. Humle (*Humulus lupulus*) er hyppig i landsbyer og ved gårde og borge.

Fig. 3. Klit-Rose (*Rosa pimpinellifolia*) har forfatteren kun set som reliket ved Råbjerg Kirke og ved Romlund Kirke.

Fig. 4. Det kan ikke udelukkes at visse forekomster af Fandens Mælkebøtte (*Taraxacum vulgare*) er dyrkningslevn.

12. Reliktarternes spredningsbiologi

Reliktarternes spredningsbiologi er en nøgledisciplin i forbindelse med reliktarternes stedfasthed, som er et væsentligt begreb i forbindelse med studiet af reliktplanter. Begrebet stedfasthed er således afgørende med hensyn til reliktplanternes indikatorværdi på middelalderlig kulturbund. Nogle arter er således dårlige indikatorer, mens andre er gode indikatorer på middelalderlig kulturbund.

Nedenfor gennemgås planternes forskellige spredningsformer med eksempler fra reliktplanternes gruppe.

Planterne kan spredes ved:

- VII. Vind
- VIII. Vand
- IX. Dyr
- X. Selvspredning
- XI. Mennesket
- XII. Kombinationsspredning

I. Vindspredning

I. a. Spredning med svævehår

Som eksempler på reliktplanter, der har spredning med svævehår, kan nævnes Skovranke (*Clematis vitalba*) og en længere række kurvblomstrede som Havrerod (*Tragopogon porrifolius*), Pomerans-Høgeurt (*Hieracium aurantiacum*), Æselfoder (*Onopordum acanthium*), Forskelligbladet Tidsel (*Cirsium heterophyllum*), Panter-Gemserod (*Doronicum pardalianches*), Læge-Alant (*Inula helenium*) og Have-Skorzoner (*Scorzonera hispanica*).

Vindspredning er potentielt en form for langdistancespredning. Ikke desto mindre synes arter som f.eks. Havrerod, Læge-Alant og Panter-Gemserod at være stedfaste; det vil sige, at de står tæt på det sted, hvor de oprindeligt blev dyrket. Når disse arter ikke spredes til omgivelserne, kan det skyldes, at omgivelserne ikke byder på egnede voksesteder. I det hele taget ligger mange af reliktplante-lokaliteterne som f.eks. præstegårdslunde, kirkediger, ruiner, landsbyer, fiskerlejer, herregårdsparker osv. som øer i landbrugshavet. Langdistancespredning ved f.eks. vindspredning er således oftest i højere grad teoretisk end praktisk. Og det er årsagen til, at selv arter med teoretisk langdistancespredning i form af vindspredning i praksis kan være stedfaste og derfor gode indikatorer på middelalderlig kulturbund.

I. b. Vindslyngspredning

Til denne gruppe af arter, hvor den høje frugtstand ruskes af efterårsvinden, hører forholdsvis mange arter. Eksempler er Kongelys-arterne (*Verbascum* spp.), Fingerbøl (*Digitalis purpurea*), Bredbladet Klokke (*Campanula latifolia*), Bulmeurt (*Hyoscyamus niger*), Pigæble (*Datura stramonium*), Ægte Stormhat (*Aconitum napellus*), Gærde-Kartebolle (*Dipsacus fullonum*), Skarntyde (*Conium maculatum*), Stor Hundepersille (*Aethusa cynapium* var. *gigantea*), Rød Tandbæger (*Ballota nigra*), Læge-Hjertespannd (*Leonurus cardiaca*), Krans-Lilje (*Lilium martagon*), Katteurt (*Nepeta cataria*), Bondetobak (*Nicotiana rustica*), Opium-Valmue (*Papaver somniferum*), Farve-Reseda (*Reseda luteola*) og Vår-Brunrod (*Scrophularia vernalis*). Vindslyngspredning er en form for kortdistancespredning; men set over en relevant tidshorizont på 500 år kan selv kortdistancespredning føre til spredning over længere afstande – i hvert fald teoretisk. Under alle omstændigheder er klosterruinens Filtede Kongelys, præstegårdslundens Bredbladede Klokke og borgens Bulmeurt i praksis stedfaste.

I praksis har planterne ofte mere end een spredningsmåde. Ofte er der således tale om kombinationsspredning. Kalø Slotsruin ligger på en lille ø, og Kaløs mange reliktplanter er snævert knyttet til ruinen – relikterne er altså stedfaste. Men i 96 vandrede jeg hele vejen rundt om øen, og ved øens nordøstlige hjørne stod jeg pludselig over for et lille selskab af reliktplanter: Bulmeurt, Skarntyde, Rød Tandbæger, Alm. Katost og Læge-Hundetunge (*Cynoglossum officinale*). Planterne stod på nogle lave strandvolde, og hertil må de være ført af havstrømmen fra ruinen. Bulmeurt, Skarntyde, Rød Tandbæger og Alm. Katost har almindeligvis vindslyngspredning, mens Læge-Hundetunge har epizoiske spredning. Men de pågældende 5 arter kan altså også have havspredning – i hvert fald over kortere strækninger. Altså et eksempel på kombinationsspredning, hvilket spredningsbiologisk set er hensigtsmæssigt.

I. c. Vingede frø og frugter

Butbladet Skræppe (*Rumex obtusifolius*) har vingede nødder, som også er forsynet med pigge, som kan hæfte nødderne til dyr – altså endnu et eksempel på kombinationsspredning. Andre arter med vingede frø og frugter er Kvan (*Archangelica angelica* ssp. *norvegica*), Farve-Vajd (*Isatis tinctoria*), Judaspenge (*Lunaria annua*), Vedvarende Måneskulpe (*Lunaria rediviva*) og Skilla-arter (*Scilla* spp.). Humle (*Humulus lupulus*) har tilsvarende små nødder med vingede højblade. Jødekirsebær har store, oppustede frugthylstre, som kan blæses bort af vinden. Inden i det oppustede bæger sidder frøene gemt i et bæ, som kan ædes af fugle, pattedyr inclusive mennesker. Endnu et eksempel på kombinationsspredning.

II. Vandspredning

Alle lette frø og frugter kan spredes med vand. Det betyder, at frø og frugter, som er specielt bygget til vindspredning, også kan spredes af vand.

II. a. Regnspredning

Et bredt spektrum af arter med små og lette frø kan spredes med regnen. Med regnen kan frøene blive ført ned til et egentligt vandløb, og så bliver der også tale om vandløbspredning.

II. b. Vandløbspredning

Lette frø og frugter af alle slags kan spredes med vandløb og af strømme i søer. Een relikrtart er særligt tilpasset vandløbspredning, nemlig Kalmus (*Acorus calamus*). Kalmus sætter ikke modne frugter i Danmark. Alligevel har den vandløbsspredning, idet stumper af den store, svampede jordstængel let river sig løs. Disse stumper kan så føres bort af åens strøm for siden at slå rod, hvor de nu lander. Kalmus blev dyrket ved middelalderklostrene, og den står endnu som relikrt tæt ved Øm og Alling klostre. Der lå en længere række klostre i Gudenåsystemet, og i dag er Kalmus hyppig i Gudenåsystemet, altså et eksempel på langdistancespredning. I vandløb er Kalmus således ikke stedfast. Det er den derimod i borgenes og renæssanceslottenes voldgrave, da den ikke har muligheder for at sprede sig fra voldgravens stillestående vand.

Særligt tilpassede vandløbspredning er Brøndkarse (*Nasturtium* spp.), Sommer-Hvidblomme (*Leucojum aestivum*) og Vibeæg (*Fritillaria meleagris*).

Frø og frugter af mange arter kan flyde i kortere tid. Ifølge Ridley (1930) kan frugterne af f.eks. Læge-Kulsukker (*Symphytum officinale*) og Æselfoder (*Onopordum acanthium*) flyde i 2½ døgn. Tilsvarende kan frøene af eksempelvis Bulmeurt (*Hyoscyamus niger*) flyde i 1½ døgn, ligesom frugtstandene af Humle (*Humulus lupulus*) kan flyde i 3 dage.

II. c. Havspredning

Mange af de frø og frugter, som når ud i havet, går til grunde, fordi saltet dræber dem. En række relikrtarter synes dog at kunne tåle de saltkoncentrationer, som vi har i de indre farvande. I hvert fald træffer vi ikke sjældent typiske relikrtarter på de indre farvandes strandvolde, og især på steder, hvor bunden er blandet op med tang. Eksempler på sådanne arter er River (*Asperugo procumbens*), Skarntyde (*Conium maculatum*), Asparges

(*Asparagus officinalis*), Bulmeurt (*Hyoscyamus niger*), Alm. Katost (*Malva sylvestris*), Pigæble (*Datura stramonium*) og Farve-Vajd (*Isatis tinctoria*). Strandvoldenes reliktarter findes vist altid tæt på fiskerlejer, sjældnere havnebyer. Arter som Vild Selleri (*Apium repens*) og Læge-Stokrose (*Althaea officinalis*) er særligt tilpassede havspredning.

III. Dyrespredning

Her i landet kan både fugle, pattedyr og myrer sprede frø og frugter. De vigtigste spredningsmåder er:

74. Endozoisk spredning: dyrene æder frugten, og frøene passerer tarmen uskadt.
75. Epizoisk spredning: frø og frugter hænger fast i dyrene ved hjælp af børster, pigge eller lim eller frøene hænger fast i mudder på dyrene.
76. Myrespredning, hvor myrer slæber frø til deres bo, fordi frøene er forsynet med et fedtleget (elaiosom), som myrerne gerne æder.

III. a. Endozoisk spredning

En hel række arter har saftige frugter, som gerne ædes af fugle og/eller pattedyr. Eksempler er Alm. Hyld (*Sambucus nigra*), Kræge (*Prunus domestica* ssp. *insititia*), Skov-Abild (*Malus sylvatica*), Asparges (*Asparagus officinalis*), Ribs (*Ribes rubrum*), Solbær (*Ribes nigrum*), Stikkelsbær (*Ribes uva-crispa*), Enbo Galdebær (*Bryonia alba*), Tvebo Galdebær (*Bryonia dioeca*), Galnebær (*Atropa belladonna*), Jødekirsebær (*Physalis alkekengi*), Surkirsebær (*Prunus cerasus*), Firblad (*Paris quadrifolia*), Dansk Ingefær (*Arum alpinum* ssp. *danicum*), Alm. Berberis (*Berberis vulgaris*), Bukketorn (*Lycium barbarum*) og Alm. Hæg (*Prunus padus*).

Endozoisk spredning kan være såvel kort- som langdistancespredning. Dog har Solbærren ved borgruinen Niels Bugges Hald, Ribsen ved borgruinen Bjørnkær og Stikkelsbærren ved borgruinen Gl. Aagård tilsyneladende ikke spredt sig mange meter gennem de forløbne 350-600 år.

Man kan undre sig over, at reliktplanterne med fuglespredning, som er potentiel langdistancespredning, ikke spreder sig mere, end de gør. Som eksempel kan tages Tvebo Galdebær i landsbyen Esby på Helgenæs. Esbys planter af Tvebo Galdebær sætter tusindvis af røde bær. Tvebo Galdebær er imidlertid kun fundet i Esby og ikke i de 4 andre landsbyer på Helgenæs, skønt disse byder på mange egnede voksesteder. Det bemærkes, at alle landsbyer på Helgenæs er grundigt undersøgt flere gange. Galdebærren har

haft århundreder til at sprede sig til nabolandsbyerne Fejrup, Ørby, Kongsgårde og Borup, som kun ligger halvanden til fire km fra Esby. Men det har den altså ikke gjort. Hvordan kan det nu være? Der er næppe tvivl om, at Galdebærrens bær bliver spist af drosselfuglene i de koldeste vinter måneder, når udbuddet af insekter og andre smådyr er minimalt. Vi ved også, at vinterens Solsorte, Sjaggere og Vinddrokler gerne flyver lidt omkring, og et par km er inden for disse fugles strejfen. Selvfølgelig kan det være, at Galdebærren er giftig for fuglene – ligesom for mennesker. Men det er nu ikke sandsynligt. Mere sandsynligt er det, at Galdebærrens frø har dårlig spiring. Senior scientist Svein Solberg fra NordGen oplyser imidlertid, at deres indsamling af den nærtstående Enbo Galdebær (*Bryonia alba*) fra Rønne har en høj spiringsprocent – næsten 100 procent, efter vernalisering (kuldebehandling) og eet års lagring. Under alle omstændigheder er Tvebo Galdebærs manglende spredning en indlysende årsag til, at arten er sjælden og samtidig en god indikator på middelalderlig kulturbund.

III. b. Epizoisk spredning

Adskillige af reliktarterne er tilpasset spredning med pattedyr som ræve, harer og rådyr, idet disse plantearters frø og frugter kan hænge fast i dyrenes pels. Eksempler på arter med epizoisk spredning er River (*Asperugo procumbens*), Læge-Hundetunge (*Cynoglossum officinale*), Skovmærke (*Asperula odorata*) og Burre-arterne (*Arctium* spp.).

Epizoisk spredning kan både være kortdistance, mellemdistance og måske også langdistancespredning.

Læge-Hundetunge er almindelig ved Kalø Slotsruin. Men arten står også ovre ved p-pladsen på landsiden et par km. fra ruinen. Hertil kan arten være spredt med hunde. Nok så sandsynligt er det dog, at Læge-Hundetungens frugter har sat sig fast i en turists sokker og bukser, som så er blevet rensset af på p-pladsen inden køreturen hjem.

Når Stor Nælde (*Urtica dioeca*) har haft så stor succes (Stor Nælde er udbredt over det meste af Verden), så skyldes det, at frøene er tilpasset spredning med pelse, fjer og tøj.

Epizoisk spredning kan også ske ved, at klæbrige frø hæfter sig til pattedyr og fugle.

Epizoisk spredning kan endelig foregå ved, at frø eller frugter spredes ved ”mudderspredning”, f.eks. ved at mudder med frø sætter sig fast på fugles fødder. Reliktplanter af mange slags kan lejlighedsvis have ”fuglefodsspredning”.

Det er oplagt, at Burrerne har epizoisk spredning, og det er lige så oplagt, at Solbær (*Ribes nigrum*) har endozoisk spredning, at f.eks. Skarntyde (*Conium maculatum*) har vindslyngspredning, og at Havrerod (*Tragopogon porrifolius*) har vindspredning. Mange andre arters spredningsmåde er dog ikke nær så oplagt. Hvordan spredes f.eks. Læge-Jordrøg (*Fumaria officinalis*) og Alm. Katost (*Malva sylvestris*)? Jordrøgens frø er ganske små, mens Katostens spaltefrugter er forholdsvis store. Både Jordrøgens og Katostens delfrugter kan dog flyde. Begge arter kan således spredes med vandstrømme. Begge arter kan desuden spredes med f.eks. kvæg, som æder planterne. Vi må således huske på, at grønne planter er herbivorenes mad. Og mange plantearters frø og frugter passerer uhindret igennem dyrenes tarmkanal. Både Jordrøg og Katost kan sikkert også spredes ved fuglefodsspredning. I øvrigt er Jordrøgens frø så små, at de kan spredes over kortere afstande med vinden, og desuden spredes de gerne af myrer. Og som det er omtalt i det foregående, kan Alm. Katost også spredes med havstrømme. Både Jordrøg og Alm. Katost er således gode eksempler på arter med kombinationsspredning.

III. c. Myrespredning

Forbløffende mange plantearters frø spredes med myrer. Planternes lokkemiddel er olie, som myrerne gerne æder. Olien findes i reglen i et såkaldt myrelegeme (elaiosom), som sidder som et vedhæng på frøet eller frugten. I enkelte tilfælde sidder olien ikke i et legeme, men i selve frøskallen. Eksempler er Ramsløg (*Allium ursinum*) og Nikkende Fuglemælk (*Ornithogalum nutans*). Som eksempler på andre reliktplanter med myrespredning kan nævnes Vintergæk (*Galanthus nivalis*), Hasselurt (*Asarum europaeum*), Læge-Jordrøg (*Fumaria officinalis*), Svaleurt (*Chelidonium majus*), Farve-Reseda (*Reseda luteola*), Kors-Vortemælk (*Euphorbia lathyris*), Marts-Viol (*Viola odorata*), Stinkende Nyserod (*Helleborus foetidus*), Storblomstret Kodriver (*Primula vulgaris*), Læge-Oksetunge (*Anchusa officinalis*), Læge-Kulsukker (*Symphytum officinale*) og Døvnælde (*Lamium album*). Også Anemonerne (*Anemone* spp.) og Lærkesporerne (*Corydalis* spp.) har myrespredning. Myrespredning er kortdistancespredning. Set over en lang tidshorisont kan også myrespredning dog føre til spredning over længere afstande. Og i hvert fald har mange husejere sikkert undret sig over, hvorfor stenhøjens Marts-Viol pludselig dukker op under havehækken og oppe ved husmuren.

IV. Selvspredning

Marts-Viol (*Viola odorata*) smutter selv frøene ud af kapslen; men herved spredes frøene kun lidt. Længere spredes de med myrer. Også Storkenæb-arter (*Geranium* spp.) har selvspredning. Det samme har Balsamin-arterne

(*Impatiens* spp.) f.eks. den mægtige Kæmpe-Balsamin (*Impatiens glandulifera*), som af og til træffes i fugtige skovkanter, ved søbredder og på vejkanter ved haver, hvor den kan være et yngre relik.

V. Spredning ved menneskets virksomhed

Alle relikarterne er bevidst spredt af mennesker. Spredningen kan dog også foregå ubevidst. Læge-Hundetunges (*Cynoglossum officinale*) frugter kan f.eks. sidde fast i vores tøj. Og en hel række arters frø kan sidde i mudderet på vores sko og støvler, og kommer jorden ind i bilen, kan frøene føres vidt omkring. I praksis synes den ubevidste spredning af relikplanterne dog ikke at være omfattende.

XIII. Kombinationsspredning

I realiteternes verden spredes planterne ikke kun med enten vind, vand eller dyr. Mange planter spredes på flere måder. Biologisk set er dette hensigtsmæssigt. Alle vindsprede frø er eksempelvis så lette, at de kan flyde på vandet. Frø som spredes af vand, kan tilsvarende også spredes med mudder, og alle de dyresprede frø og frugter kan også spredes af mennesker.

De stedfaste relikarters spredning

De stedfaste arter, som er de bedste indikatorer på middelalderlig havekultur, vokser erfaringsmæssigt ikke langt fra de steder, hvor de oprindeligt blev dyrket.

Nedenfor skitseres de stedfaste relikarters spredningsmetode i korte træk:

Slangerod (*Aristolochia clematitidis*) og Sommer-Hyld (*Sambucus ebulus*) sætter ikke modne frugter i Danmark. Derimod formerer de sig gerne vegetativt. Den fyldte Maj-Rose (*Rosa majalis* var. *foecundissima*) sætter i almindelighed heller ikke frugter; men også Maj-Rose har effektiv vegetativ formering.

Kalmus (*Acorus calamus*) sætter ikke modne frugter i Danmark; men i vandløb spreder Kalmus sig gerne med løsrevne rhizomstumper,

Krægens (*Prunus domestica* ssp. *insititia*) stenfrugter spredes af såvel fugle som pattedyr, som også omfatter mennesker. Desuden er Krægen bestandsdannende, da den gerne formerer sig vegetativt.

Marietidsel (*Silybum marianum*) og Havrerod (*Tragopogon porrifolius*) har

med deres fnokklædte frugter effektiv vindspredning. Også Læge-Alant (*Inula helenium*) har vindspredning.

Enbo Galdebær (*Bryonia alba*) og Tvebo Galdebær (*Bryonia dioeca*) sætter talrige bær, som spredes af fugle.

Læge-Hjertespannd (*Leonurus cardiaca*) har vindslyngspredning; men Hjertespannden kan også have regnskylspredning og mudderspredning. Desuden kan Hjertespanndens frø i kortere tid holde sig flydende i vandløb, ligesom de ret små frugter vel også kan spredes over kortere afstande med vinden. En længere række andre arter synes at have samme type af kombinationsspredning som Hjertespannden: Katteurt (*Nepeta cataria*), Kransburre (*Marrubium vulgare*), Stortandet Hjertespannd (*Leonurus marrubiastrum*), Rød Tandbæger (*Ballota nigra*), Hvid Tandbæger (*Ballota nigra* ssp. *foetida*) og Mynte-arterne (*Mentha* spp.). Også de følgende arter hører formentlig til denne gruppe: Mesterrod (*Peucedanum ostruthium*), Skopolaminurt (*Scopolia carniolica*), Balsam (*Tanacetum balsamita*), Skov-Tulipan (*Tulipa sylvestris*), Bleg Kongelys (*Verbascum lychnitis*), Jernurt (*Verbena officinalis*), Vår-Brunrod (*Scrophularia vernalis*), Isop (*Hyssopus officinalis*), Slangeurt (*Bistorta officinalis*), Rundbladet Hareøre (*Bupleurum rotundifolium*), Bredbladet Persille (*Petroselinum crispum* var. *vulgare*), Bulmeurt (*Hyoscyamus niger*) og Rapunsel-Klokke (*Campanula rapunculus*). Farve-Reseda (*Reseda luteola*) har samme kombinationsspredning som Hjertespannd; men Farve-Reseda spredes desuden af myrer. Det samme gælder Læge-Kulsukker (*Symphytum officinale*) og Svaleurt (*Chelidonium majus*). Også Gåsefod-arterne (*Chenopodium* spp.) har ligesom Hjertespannd vindslyngspredning m.m. Dog har Gåsefod-arterne også fuglespredning, da nogle fugle gerne æder frøene af Gåsefod. Stolthenriks-Gåsefod (*Chenopodium bonus-henricus*) har desuden myrespredning.

Det er i spredningsmæssig henseende væsentligt at vide, om de stedfaste reliktarternes frø og frugter overhovedet er spiringsdygtige. Nordgens foreløbige forsøg med de mange reliktarter, som er indsamlet i Danmark, viser, at flertallet af reliktarterne har god spiringsevne.

Konklusion

Planterne spreder sig, også selvom det ikke altid er oplagt, hvordan denne spredning foregår. Oftest er der tale om kombinationsspredning.

Planterne har effektive spredningsmåder. Alligevel er det en kendsgerning, at reliktplanterne typisk står på eller tæt på det sted, hvor de oprindeligt blev dyrket. Den væsentligste årsag til, at vi ikke finder reliktplanterne flere hundrede meter fra klosteret, borgen eller hovedgården er, at omgivelserne

er uegnede som levesteder for reliktplanterne, eftersom der typisk er tale om dyrkede jorder i omdrift.

Figurtekster

Fig. 1. Havrerod (*Tragopogon porrifolius*) har vindspredning. Foto Jon Feilberg.

Fig. 2. Skarntyde (*Conium maculatum*) er et typisk eksempel på en art med vindslyngspredning. Foto Helge Nielsen.

Fig. 3. Farve-Vajd (*Isatis tinctoria*) er et eksempel på en art med vingede frugter, hvorved frugterne lettere spredes med vinden. Foto Hans Guldager Christiansen.

Fig. 4. Alm. Berberis (*Berberis vulgaris*) har endozoisk spredning. Foto Jon Feilberg.

Fig. 5. Læge-Hundetunge (*Cynoglossum officinale*) har epizoisk spredning. Foto Jon Feilberg.

13. Dvaleplantесamfund

Emnet dvaleplanter og dvaleplantесamfund er behandlet af forfatteren i Kvangård Nr. 38: 27-32, 2008. I denne artikel præsenteres i alt 21 arter af dvaleplanter.

Dvaleplantесamfund møder vi, hvor der foretages udgravninger i købstadsmidterne. Ikke mindst, hvor arkæologer foretager udgravninger af klostre og borge, kan der også fremkomme flere forskellige arter af dvaleplanter.

I den ovennævnte artikel fremhæves det ønskelige i, at arkæologer registrerer dvaleplanterne og de øvrige reliktpanter, når de foretager arkæologiske udgravninger af middelalderlig bebyggelse.

Udgravningernes flora er typisk domineret af Hvidmelet Gåsefod (*Chenopodium album*), som af og til kan stå som frodige, meterhøje ”skove”. Svine-Mælde (*Atriplex patula*) er også almindelig foruden andre arter af Gåsefod. Forvildede haveplanter – især prydanter – er også hyppige, ligesom en række tilfældigt indslæbte arter.

Dvaleplanternes pludselige fremkomst efter måske århundreders dvale er et fænomen, som har fascineret forfatteren siden Johan Lange beskrev emnet i 1969 (Lange 1969). Flere af de nedenstående floraiagttagelser er derfor henvend 40 år gamle. Der er tale om udskrifter fra forfatterens ekskursions-notesbøger.

I Palle Gravesens og Peter Winds store rapportoversigter over botaniske lokaliteter findes spredte oplysninger om floraen på hustomter og i udgravninger. Men så vidt forfatteren ved, så er der ikke tidligere publiceret en samlet oversigt over danske dvaleplantесamfund med dertil hørende reliktarter.

Neden for præsenteres 28 eksempler på dvaleplantесamfund.

1. 25. & 26. sept. 1971: Hustomt på Sdr. Boulevard i Odense overfor Kasernen.

Dvaleplanter: Filtet Kongelys (*Verbascum thapsus*), Hjertebladet Gåsefod (*Chenopodium hybridum*).

Andre arter: Grøn Gåsefod (*Chenopodium suecicum*), Figenbladet Gåsefod (*Chenopodium ficifolium*), Blågrøn Gåsefod (*Chenopodium glaucum*), Rød Gåsefod (*Chenopodium rubrum*) og Hvidmelet Gåsefod (*Chenopodium album*). Flere af disse arter er måske reliktarter, d.v.s. kulturlevn.

2. 26. sept. 1971: Hustomt på Nyborgvej 63 i Odense.

Dvaleplanter: Hjertebladet Gåsefod (*Chenopodium hybridum*).

Andre arter: Kermesbær (*Phytolacca americana*) og Kantbæger (*Nicandra physalodes*).

3. 26. sept. 1971: Udgravning mellem Odense Rådhus og Albani Kirke.

Dvaleplanter: Læge-Jordrøg (*Fumaria officinalis*).

Andre relikter: Stolthenriks-Gåsefod (*Chenopodium bonus-henricus*), Katost (*Malva* sp.) og Sort Sennep (*Brassica nigra*).

4. 26. sept. 1971: Ruderat på Kronprinsessegade 1 i Odense (ned mod Odense Å).

Dvaleplanter: Mangefrøet Gåsefod (*Chenopodium polyspermum*) – dvaleplante ?

Andre relikter: Farve-Reseda (*Reseda luteola*), Bølgekronet Storckenæb (*Geranium phaeum*) og Sødskærm (*Myrrhis odorata*). De to sidstnævnte måske plantede.

5. 21. aug. 1972: Stor udgravning centralt i Randers, hvor nu ”Slotscentret” ligger. Her har tidligere ligget klostre.

Dvaleplanter: Bondetobak (*Nicotiana rustica*), Bulmeurt (*Hyoscyamus niger*), Filtet Kongelys (*Verbascum thapsus*), Stor Hundepersille (*Aethusa cynapium* var. *gigantea*), Læge-Jordrøg (*Fumaria officinalis*), Skarntyde (*Conium maculatum*), Hjertebladet Gåsefod (*Chenopodium hybridum*) og Opium-Valmue (*Papaver somniferum*).

Andre relikter: Alm. Katost (*Malva sylvestris*), Rundbladet Katost (*Malva neglecta*), Cikorie (*Cichorium intybus*), Pastinak (*Pastinaca sativa*), Svaleurt (*Chelidonium majus*) og Sæbeurt (*Saponaria officinalis*).

6. 22. aug. 1976: Byggetomt ved kasernen i Århus.

Dvaleplanter: Stor Hundepersille (*Aethusa cynapium* var. *gigantea*), Opium-Valmue (*Papaver somniferum*) og Korn-Valmue (*Papaver rhoeas*).

7. 1. aug. 1981: Byggetomt centralt i Skanderborg – nær den bevarede stump af fæstningsterrænet.

Dvaleplanter: Opium-Valmue (*Papaver somniferum*) og Filtet Kongelys (*Verbascum thapsus*).

8. 4. sept. 1983: Udgravning ca. 150 meter fra Klosterkirken i Horsens.

Dvaleplanter: Korn-Valmue (*Papaver rhoeas*), Læge-Jordrøg (*Fumaria officinalis*) og Stor Hundepersille (*Aethusa cynapium* var. *gigantea*).

9. 20. sept. 1983: Udgravning ved Tvilum Klosterkirke (uden for syddiget).

Dvaleplanter: Bulmeurt (*Hyoscyamus niger*), Læge-Hjertespannd (*Leonurus cardiaca*) og Filtet Kongelys (*Verbascum thapsus*).

Andre relikter: Svaleurt (*Chelidonium majus*) og Rød Sct. Hansurt (*Hylotelephium* ssp. *telephium*).

10. 20. juli 1985: Udgravning ved Øm Klosteruin – se figuren i “Blomsternes Danmark” af Gregersen & Løjtnant 1997 side 191.

Dvaleplanter: Bulmeurt (*Hyoscyamus niger*), Læge-Hjertespannd (*Leonurus*

cardiaca), Læge-Jordrøg (*Fumaria officinalis*) og Rød Tandbæger (*Ballota nigra* ssp. *nigra*).

Andre relikter: Svaleurt (*Chelidonium majus*) og Alm. Katost (*Malva sylvestris*).

11. 22. juli 1985: Vitskøl Kloster. Udgravning langs den østvendte front af klosteret mellem Klosterhaven og ruinerne.

Dvaleplanter: Skarntyde (*Conium maculatum*), Stor Hundepersille (*Aethusa cynapium* var. *gigantea*), Bulmeurt (*Hyoscyamus niger*), Filtet Kongelys (*Verbascum thapsus*), Bleg Kongelys (*Verbascum lychnitis*), Ager-Kål (*Brassica campestris*), Opium-Valmue (*Papaver somniferum*) og Læge-Jordrøg (*Fumaria officinalis*).

Andre relikter: Svaleurt (*Chelidonium majus*), Ensidig Klokke (*Campanula rapunculoides*), Sæbeurt (*Saponaria officinalis*) og Marts-Viol (*Viola odorata*).

12. 20. aug. 1985: Udgravning i Holbæk, nær Vandrerhjemmet.

Dvaleplanter: Pigæble (*Datura stramonium*), Læge-Jordrøg (*Fumaria officinalis*) og Uldbladet Kongelys (*Verbascum thapsiforme*).

13. 22. juli 1988: Arkæologisk udgravning af Kalundborg Slot.

Dvaleplanter: Bulmeurt (*Hyoscyamus niger*), Uldbladet Kongelys (*Verbascum thapsiforme*) og Stor Hundepersille (*Aethusa cynapium* var. *gigantea*).

Andre relikter: Svaleurt (*Chelidonium majus*), Alm. Katost (*Malva sylvestris*) og Hamp (*Cannabis sativa*, relik?)

14. 11. aug. 1992: Brandtomt på Kalø Slotsruins centrale borgplads, se ”Blomsternes Danmark” af Gregersen & Løjtnant 1997 side 190.

Dvaleplanter: Bulmeurt (*Hyoscyamus niger*) og Læge-Hjertespannd (*Leonurus cardiaca*).

Andre relikter: Alm. Katost (*Malva sylvestris*).

15. 3. juli 1995: Ruderat centralt i Sønderborg.

Dvaleplanter: Hjertebladet Gåsefod (*Chenopodium hybridum*) og Læge-Jordrøg (*Fumaria officinalis*).

Andre relikter: Mynte (*Mentha* sp.) og Alm. Katost (*Malva sylvestris*).

16. 13. juli 1995: Byggetomt ved gågaden centralt i Assens (Fyn).

Dvaleplanter: Stor Hundepersille (*Aethusa cynapium* var. *gigantea*), Læge-Jordrøg (*Fumaria officinalis*) og Opium-Valmue (*Papaver somniferum*).

Andre relikter: Skovranke (*Clematis vitalba*), Vedbend-Torskemund (*Cymbalaria muralis*), Enbo Galdebær (*Bryonia alba*), Merian (*Origanum*

vulgare) og Alm. Katost (*Malva sylvestris*).

17. 14. juli 1996: Mindre bjerg af fyldjord i den vestlige udkant af Skælskør. Fyldjorden stammede ifølge de lokale fra udgravninger i den centrale del af byen.

Dvaleplanter: Stor Hundepersille (*Aethusa cynapium* var. *gigantea*) og Udbladet Kongelys (*Verbascum thapsiforme*).

Andre relikter: Filtet Burre (*Arctium tomentosum*), Ramsløg (*Allium ursinum*), Peberrod (*Armoracia rusticana*), Vellugtende Aftenstjerne (*Hesperis matronalis*) og Humle (*Humulus lupulus*).

18. 25. juli 1996: Hustomt centralt i Viborg – mindre end 100 meter fra Domkirken.

Dvaleplanter: Mørk Kongelys (*Verbascum nigrum*) og Stor Hundepersille (*Aethusa cynapium* var. *gigantea*).

Andre relikter: Glat Burre (*Arctium lappa*), Liden Burre (*Arctium minus*), Alm. Katost (*Malva sylvestris*), Marts-Viol (*Viola odorata*), Kost-Fuglemælk (*Ornithogalum umbellatum*) og Matrem (*Tanacetum parthenium*).

19. 28. juli 1997: Usædvanlig dyb udgravning af Tønderhus (nedrevet 1677) – ved biblioteket centralt i Tønder.

Dvaleplanter: Bulmeurt (*Hyoscyamus niger*), Stor Hundepersille (*Aethusa cynapium* var. *gigantea*), Læge-Jordrøg (*Fumaria officinalis*) og Opium-Valmue (*Papaver somniferum*).

Andre relikter: Rundbladet Katost (*Malva neglecta*), Judaspenge (*Lunaria annua*), Læge-Kulsukker (*Symphytum officinale*), Akeleje (*Aquilegia vulgaris*) og Panter-Gemserod (*Doronicum pardalianches*).

Andre arter: Mangefrøet Gåsefod (*Chenopodium polyspermum*) – dvaleplante?

20. 20. juni 1998: Udgravning langs en af Vordingborg Slotsruins mure.

Dvaleplanter: Bulmeurt (*Hyoscyamus niger* var. *pallida*) - 3 små, blomstrende eksemplarer.

21. 26. juli 2000: Udgravning tæt ved Domkirken i Ribe.

Dvaleplanter: Læge-Jordrøg (*Fumaria officinalis*). – PS: Udgravningen var stor og havde ligget hen i mere end $\frac{3}{4}$ år. Alligevel fandtes kun Læge-Jordrøg. De store opgravede jordmasser, som var deponeret uden for byen, blev også undersøgt. Her fandtes ejendommeligt nok også kun Læge-Jordrøg.

22. 28. juli 2001: Hustomt og udgravning ved havnen i Nakskov.

Dvaleplanter: Læge-Jordrøg (*Fumaria officinalis*).

Andre relikter: Løvestikke (*Levisticum officinale*), Farve-Reseda (*Reseda luteola*)

og Alm. Katost (*Malva sylvestris*).

23. 5. august 2002: Kystskred neden for borgen Vesborg på Samsø.

Dvaleplanter: Æselfoder (*Onopordum acanthium*).

Andre relikter: Have-Skorzoner (*Scorzonera hispanica*) og River (*Asperugo procumbens*).

24. 24. Juni-oktober 2006: Stor byggetomt ved Adelgade i det indre Hobro.

Dvaleplanter: Bulmeurt (*Hyoscyamus niger*), Bondetobak (*Nicotiana rustica*), Filtet Kongelys (*Verbascum thapsus*), Stor Hundepersille (*Aethusa cynapium* var. *gigantea*) og Æselfoder (*Onopordum acanthium*).

Andre relikter: Humle (*Humulus lupulus*), Butbladet Skræppe (*Rumex obtusifolius*), Ensidig Klokke (*Campanula rapunculoides*), Sæbeurt (*Saponaria officinalis*), Alm. Hyld (*Sambucus nigra*), Fingerbøl (*Digitalis purpurea*), Matrem (*Tanacetum parthenium*), Gærde-Kartebolle (*Dipsacus fullonum*), Svaleurt (*Chelidonium majus*) og Stor Hundepersille (*Aethusa cynapium* var. *gigantea*).

25. 22. juli 2007: "Brandtomt" – på grund af heftig herbicidsprøjtning i æblehaven ved Kollerup Hovedgård nær Hadsten.

Dvaleplanter: Læge-Hjertespad (*Leonurus cardiaca*), Filtet Kongelys (*Verbascum thapsus*) og Mørk Kongelys (*Verbascum nigrum*).

Andre relikter inden for 10 meters radius: Citronmelisse (*Melissa officinalis*), Tårnurt (*Turritis glabra*), Alm. Katost (*Malva sylvestris*) og Uldbladet Kongelys (*Verbascum thapsiforme*).

26. Juli-oktober 2009: byggetomt ved kirkegården i Mariager (ved hjørnet mellem Sognegade og Kirkegade).

Dvaleplanter: Opium-Valmue (*Papaver somniferum*).

Andre relikter: Alm. Katost (*Malva sylvestris*) og Svaleurt (*Chelidonium majus*).

27. 3. juli 2010: Skred i større stendige centralt i Agersø By.

Dvaleplanter: Kors-Vortemælk (*Euphorbia lathyris*) og Læge-Jordrøg (*Fumaria officinalis*).

Andre relikter inden for 10 meters radius: Rundbladet Katost (*Malva neglecta*), River (*Asperugo procumbens*), Ensidig Klokke (*Campanula rapunculoides*) og Marts-Viol (*Viola odorata*).

28. Maj-oktober 2010: Byggetomt i landsbyen Falslev øst for Mariager. Matrikel 9a & b. Tomten, som er ca. 80 x 100 meter, støder op til kirkegårdens norddige. Tomten ligger ca. 120 m. NNØ for præstegården. Kirken, som ifølge Nationalmuseet blev anlagt 1100 -1125, ligger ca. 100 m. syd for tomtens

sydlige grænse. På tomten har ligget Falslevgårds stuehus. Falslevgård kan ifølge Trap Danmark føre sin historie tilbage til 1600-tallet. Huset blev revet ned i vinteren 2009/10. Tomten er på to sider omgivet af gamle hegn. Tomten henligger nu (april 2011) som parkeringsplads

Dvaleplanter: Opium-Valmue (*Papaver somniferum*), Læge-Jordrøg (*Fumaria officinalis*), Mørk Kongelys (*Verbascum nigrum*), Hjerterbladet Gåsefod (*Chenopodium hybridum*), Læge-Hjertespad (*Leonurus cardiaca*) og Pigæble (*Datura stramonium*).

Andre relikter: Alm. Katost (*Malva sylvestris*), Kræge (*Prunus domestica* ssp. *insititia*), Hyld (*Sambucus nigra*), Døvnælde (*Lamium album*), Fingerbøl (*Digitalis purpurea*) og Matrem (*Tanacetum parthenium*).

Levn fra prydhaven: Filtet Hønsetarm (*Cerastium tomentosum*), Bonderose (*Paeonia officinalis*), Blodrød Storkenæb (*Geranium sanguineum*), Eng-Storkenæb (*Geranium pratense*), Erantis (*Eranthis hyemalis*), Rød Stenurt (*Sedum spurium*), Italiensk Skilla (*Scilla italica*), Klokke-Skilla (*Scilla non-scripta*), Akeleje (*Aquilegia vulgaris*), Ru Kulsukker (*Symphytum asperum*), Studenternellike (*Dianthus barbatus*), Marts-Viol (*Viola odorata*), Liden Singrøn (*Vinca minor*), Stor Singrøn (*Vinca major*) og Mangebladet Lupin (*Lupinus polyphyllus*). – Bemærk at omtrent alle disse prydplanter er gamle og robuste arter, som tilhører gruppen: ”tipoldemors stauder.”

Dvaleplanternes hyppighed

I de oven for omtalte 28 dvaleplante-samfund er registreret i alt 18 forskellige arter af dvaleplanter. Det vil sige, at 3 af de i alt 21 arter af dvaleplanter ikke er registreret. Det drejer sig om Have-Malurt (*Artemisia absinthium*), Stortandet Hjertespad (*Leonurus marrubiastrum*) og Hvid Tandbæger (*Ballota nigra* ssp. *foetida*).

De 18 registrerede dvaleplanters hyppighed afspejler sig i antallet af de samfund, hvori de forekommer:

1. Læge-Jordrøg (*Fumaria officinalis*): 13.
2. Stor Hundepersille (*Aethusa cynapium* var. *gigantea*): 10.
3. Bulmeurt (*Hyoscyamus niger*): 8.
4. Opium-Valmue (*Papaver somniferum*): 8.
5. Filtet Kongelys (*Verbascum thapsus*): 7.
6. Hjerterbladet Gåsefod (*Chenopodium hybridum*): 5.
7. Læge-Hjertespad (*Leonurus cardiaca*): 5.
8. Mørk Kongelys (*Verbascum nigrum*): 3.
9. Uldbladet Kongelys (*Verbascum thapsiforme*): 3.
10. Bondetobak (*Nicotiana rustica*): 2.
11. Korn-Valmue (*Papaver rhoeas*): 2.
12. Pigæble (*Datura stramonium*): 2.
13. Skarntyde (*Conium maculatum*): 2.
14. Æselfoder (*Onopordum acanthium*): 2.
15. Ager-Kål (*Brassica campestris*): 1.
16. Bleg Kongelys (*Verbascum lychnitis*): 1.
17. Kors-Vortemælk (*Euphorbia lathyris*): 1.
18. Rød Tandbæger (*Ballota nigra* ssp. *nigra*): 1.

Det kan ikke undre, at de to ret almindelige arter, Læge-Jordrøg og Stor Hundepersille, er de to hyppigste blandt reliktdvaleplanterne. Umiddelbart kan det måske derimod undre, at Bulmeurten er den tredjehyppigste. Det vil sige, at den er hyppig i dvaleplantesamfundene. Bulmeurt regnes jo almindeligvis for at være temmelig sjælden, og det er den også. Forklaringen er, at vi næsten udelukkende træffer den på ruderattomter, altså i dvaleplantesamfund. Og sådanne tomter med frodig vegetation er ikke almindelige, idet de fleste tomter kun får lov til at ligge i få uger. Forfatteren erindrer kun én gang at have set Bulmeurt i tæt sluttet græsvegetation. Det var på øen Sprogø, hvor der stod tre meterhøje eksemplarer i overdrevsvegetationen lidt neden for Valdemar den Stores borg. Det kan måske også undre, at de temmelig sjældne arter Hjertebladet Gåsefod og Læge-Hjertespad er nr. 6 og 7 på listen. Forklaringen er, at de som dvaleplanter naturligvis har en forkærlighed for dvaleplantesamfund. Bondetobak er fundet i 2 af de 28 samfund og Bleg Kongelys i eet. Begge arter er i øvrigt så sjældne at de ikke engang er omtalt i "Dansk Feltflora", men blot nævnt med navn. Begge arter bør naturligvis medtages i en kommende udgave af "Dansk Feltflora".

Konklusivt kan det konstateres, at dvaleplantesamfundene er en delmængde af ruderatsamfundene. Dvaleplantesamfundene er karakteristiske ved forekomsten af middelalderlige kulturplanter, som har den egenskab, at de er dvaleplanter.

Figurer

Fig. 1. Skarntyde (*Conium maculatum*). Akvarel Aksel Hansen.

Fig. 2. Bulmeurt (*Hyoscyamus niger*). Akvarel Christina Løjtnant.

Fig. 3. Bulmeurt (*Hyoscyamus niger*). Foto Hans Guldager Christiansen.

Fig. 4. Bulmeurt (*Hyoscyamus niger*). Tegning Jens Gregersen.

Fig. 5. Hjertebladet Gåsefod (*Chenopodium hybridum*). Foto Hans Guldager Christiansen.

Fig. 6. Kors-Vortemælk (*Euphorbia lathyris*). Tegning Pia Ribers.

Fig. 7. Kors-Vortemælk (*Euphorbia lathyris*). Tegning Pia Ribers.

Fig. 8. Rundbladet Katost (*Malva neglecta*) kan muligvis optræde som dvaleplante. Foto Hans Guldager Christiansen.

14. Andre gamle lokalitetstyper som kan være voksesteder for reliktplanter

Da forfatteren i 92 besluttede at undersøge de levende fortidsminder grundigt i felten, måtte han til en begyndelse beslutte, hvilke lokaliteter han ville undersøge. Litteraturen var ikke til større hjælp, da den på det tidspunkt især opgav nogle klostre af Cistercienser- og Benediktinerordenen som voksesteder for reliktplanter. Jens Lind og senere Jens Østergård, Johan Lange, Lise Tillge og Søren Ødum angav også nogle borge, landsbyer, præstegårdslunde og enkelte hovedgårde og landsbyer som levesteder for levende fortidsminder. Dette bekræftedes af forfatterens egne undersøgelser fra 65-92. Med hensyn til de relevante lokalitets-undersøgelser var det foreliggende materiale dog ikke tilfredsstillende. Forfatteren måtte derfor selv finde ud af, hvilke lokalitetstyper, der skulle undersøges. Efter nogen overvejelse konkluderede han, at der formentlig kunne forekomme reliktplanter på alle de steder, hvor der havde boet mennesker i middelalderen – eftersom det vel næppe kun var nogle få munke, borgherrer og f.eks. nogle få landsbyboere, som havde behov for køkkenurter, farveplanter, lægeplanter, tepanter, krydderurter, bærbuske og frugttræer o.s.v. Forfatteren gik derfor i 93 i gang med at undersøge relik floraen på følgende lokalitetstyper:

1. Klostre af alle ordener (især landklostre)
2. Borge (især de større og store)
3. Hovedgårde (slotte, ”herregårde” og ”større gårde” – jvf. Geodætisk Instituts terminologi)
4. møllegårde (vandmøller)
5. Præstegårde
6. Bøndergårde (enestegårde)
7. landsbyer (med og uden kirke)
8. Landsbykirker (romanske og gotiske)
9. Præstegårdslunde (lunde ved præstegårde) og ”kirkelunde” (lunde ved kirker)
10. Fiskerlejer
11. Købstæder

Flere af de ovennævnte lokalitetstyper havde ikke tidligere været erkendt som levesteder for levende fortidsminder f.eks. diverse klosterordener, små borge, ”større gårde” (proprietærgårde), møllegårde, præstegårde, bøndergårde (enestegårde), landsbyer uden kirke og fiskerlejer samt købstæder. Det skulle dog snart vise sig, at også disse lokaliteter ofte er gode og ikke så sjældent blandt de bedste levesteder for reliktplanter.

Der findes imidlertid også andre typer af gammel og i nogle tilfælde middelalderlig bebyggelse, som kan være levesteder for reliktplanter. Dette bringes der nogle eksempler på i det følgende:

1. Ødekirker

Godt en halv snes ødekirker er undersøgt, og disse er generelt bedre levesteder for levende fortidsminder end de landsbykirker, som stadig er i brug til kirkelige formål.

Det skyldes især, at ”plejen”, d.v.s. driften af disse kirkers grønne friarealer og diger er mindre intensiv end ved de kirker, som stadig bruges som folkekirker. Fine eksempler på forholdsvis reliktrige ødekirker er Buderup Ødekirke, Rolsø Ødekirke og Mårup Ødekirke, som alle 3 omtales af Løjtnant (2006). Et fjerde eksempel er Skagen Tilsandede Kirke lidt syd for Skagen, hvor der i de store sanddyner overraskende står en større bestand af den herostratisk berømte læge- og giftplante, Skarntyde (*Conium maculatum*) foruden 3 arter af vilde roser. Rosen har siden de ældste tider været kærlighedens blomst og et smukt og varmt symbol for såvel Jomfru Maria som Jesus. Men om de tre vildrosearter er spontane eller plantede på stedet er uvist.

2. Kirkeruiner

Lidt mere end en snes kirkeruiner er undersøgt, og ved flere af disse er fundet reliktplanter, dog i alle tilfælde kun nogle få arter. Ved f.eks. Tvorup Kirkeruin ved Nr. Vorupør er eksempelvis registreret Sødskærm (*Myrrhis odorata*) og den gammeldags Påskelilje (*Narcissus pseudonarcissus* var. *sylvestris*). Ved Hundslund Kirkeruin nær Hjallerup er tilsvarende fundet Liljekonval (*Convallaria majalis*), Rød Stenurt (*Sedum spurium*) og Filtet Hønsetarm (*Cerastium tomentosum*). Ved Hou Kirkeruin nær Mariager vokser blandt andet Læge-Hjertespad (*Leonurus cardiaca*) og Alm. Katost (*Malva sylvestris*). Også f.eks. Skt. Alberts Valfartskirke på Ærø er undersøgt. Det var 2 år efter, at denne ruin var blevet udgravet. Forfatteren havde håbet at finde dvaleplanter; men bortset fra et enkelt eksemplar af Mørk Kongelys (*Verbascum nigrum*) fandtes sådanne ikke. Den forholdsvis rige reliktplantaer ved Vridsløse og Ladby kirkeruiner er beskrevet af Løjtnant (2006), ligesom Finstrup og Bjarup kirkeruin er behandlet i en af forfatterens rapporter til Skov- og Naturstyrelsen.

3. Gamle, nedlagte landsbykirkegårde

Knap 20 gamle, nedlagte landsbykirkegårde er undersøgt. Flertallet af disse er voksesteder for reliktplanter. I de fleste tilfælde dog kun for nogle få arter. Eksempler er Nørre Lyngby, Rindby, Oksby, Rubjerg, Vorup og Assentoft, som alle er behandlet af Løjtnant (2006). Enkelte af de gamle nedlagte kirkegårde er dog forholdsvis rige på relikter: Vitskøl, Kyholm, Krogsbæk, Tvis, Ladby og Vridsløse (Løjtnant 2006).

4. Ødelandsbyer

Forfatteren har besøgt lidt over 10 steder i egnen mellem Randers og Mariager fjorde, hvor der ifølge Kulturhistorisk Museum i Randers skulle have ligget landsbyer. Alle disse steder henlå imidlertid som dyrkede marker, og der blev ikke fundet reliktplanter, ej heller i omgivelserne. Den eneste ødelandsby med ruiner, som forfatteren har undersøgt, er Ulkerup Skovlandsby på Sjælland. Men heller ikke her fandtes reliktplanter

5. Ødegårde

Den eneste mindre ødegård, som er undersøgt, er Kelstruplund i Hem Sogn/Onsild herred. Her fandtes Akeleje (*Aquilegia vulgaris*), Liljekonval (*Convallaria majalis*) og Mørk Kongelys (*Verbascum nigrum*).

6. Hovedgårdsruiner og slotsruiner

De ældste slotsruiner henregnes i denne bog til borgene. De fornemste eksempler er Kalø, Bygholm, Vordingborg og Kalundborg Slotsruin. Disse ruiner er blandt de kulturbotanisk rigeste og mest værdifulde reliktplante-lokaliteter. Kalø og Bygholm er behandlet i denne bogs artikel om Erik Menveds tvangsborge. Kalundborg er behandlet af Guldager Christiansen & Prehn og Vordingborgs reliktplantaer er behandlet af forfatteren – se litteraturfortegnelsen bagerst i denne bog

Blandt ruinerne efter yngre hovedgårde og slotte kan nævnes Gl. Barritskov ved Juelsminde, Hammershøjruinen ved Horsens, Gl. Østergårds ruin ved Fjellerup og f.eks. Trøjborg-ruinen i Sønderjylland. På disse steder er dog kun fundet et fåtal reliktarter. Andre yngre ruiner som Gl. Broløkke (se nedenfor), Gl. Fussingø (se nedenfor), Bønnet (se Løjtnant 2003), Gl. Haxholm (Hagsholm)(se artiklen om borgenes reliktarter) og Skovgårde (se artiklen om borgenes reliktarter) henregner Rikke Agnete Olsen i sine voldstedsbøger til borgene, skønt der vel snarere er tale om ruiner efter renæssance-hovedgårde og –slotte.

Neden for bringes reliktplante-liste fra en række slotsruiner. Hovedparten af disse lokaliteter har været borge.

Asserbo Slotsruin: Skvalderkål (*Aegopodium podagraria*), Stor Nælde (*Urtica dioeca*) og Læge-Baldrian (*Valeriana officinalis*).

Broløkke Slotsruin (Gl. Broløkke): Rød Tandbæger (*Ballota nigra*), Hjerterbladet Gåsefod (*Chenopodium hybridum*), Sødskærm (*Myrrhis odorata*), Filtet Burre (*Arctium tomentosum*), Farve-Reseda (*Reseda luteola*), Alm. Katost (*Malva sylvestris*), Nikkende Fuglemælk (*Ornithogalum nutans*), Svaleurt (*Chelidonium majus*), Filtet Kongelys (*Verbascum thapsus*) og Rød Hestehov (*Petasites hybridus*).

Bønnet Slotsruin: se Løjtnant (2003).

Egholm Slot: ingen reliktplanter registreret.

Fussingø Slotsruin: Panter-Gemserod (*Doronicum pardalianches*), Vintergæk (*Galanthus nivalis*), Skov-Forglemmigej (*Myosotis sylvatica*) og Kærmysse (*Calla palustris*).

Gurre Slotsruin: Peberrod (*Armoracia rusticana*), Skvalderkål (*Aegopodium podagraria*), Svaleurt (*Chelidonium majus*), Panter-Gemserod (*Doronicum pardalianches* – stor bestand ved teglovnene), Ensidig Klokke (*Campanula rapunculoides*), Alm. Hyld (*Sambucus nigra*), Døvnælde (*Lamium album*), Stor Nælde (*Urtica dioeca*), Vellugtende Aftenstjerne (*Hesperis matronalis*) og Butbladet Skræppe (*Rumex obtusifolius*).

Hagenskov Slotsruin: Storbladet Rejnfan (*Tanacetum macrophyllum*), Humle (*Humulus lupulus*), Alm. Katost (*Malva sylvestris*), Matrem (*Tanacetum parthenium*) og Stor Hundepersille (*Aethusa cynapium* var. *gigantea*).

Hakenør Slotsruin: Alm. Katost (*Malva sylvestris*) og Skarntyde (*Conium maculatum*).

Hald Slot (Jørgen Friis Hald): Skarntyde (*Conium maculatum*).

Hindsgavl Slotsruin: Alm. Katost (*Malva sylvestris*), Bulmeurt (*Hyoscyamus niger*), Kost-Fuglemælk (*Ornithogalum umbellatum*), Læge-Hundetunge (*Cynoglossum officinale*), Skarntyde (*Conium maculatum*), Rød Tandbæger (*Ballota nigra*), Kulsukker (*Symphytum* sp.), Burre (*Arctium* sp.), Dansk Ingefær (*Arum alpinum* ssp. *danicum*), Løgekarse (*Alliaria petiolata*) og Mørk Kongelys (*Verbascum nigrum*).

Hvarre Slotsruin: intet registreret.

Hverringe Slotsruin (Gl. Hverringe): Filtet Kongelys (*Verbascum thapsus*) og Døvnælde (*Lamium album*).

Jungshoved Slotsruin: Akeleje (*Aquilegia vulgaris*), Alm. Hyld (*Sambucus nigra*), Alm. Katost (*Malva sylvestris*), Døvnælde (*Lamium album*), Erantis (*Eranthis hyemalis*), Glat Burre (*Arctium lappa*), Grøn Nyserod (*Helleborus viridis*), Gærde-Kartebolle (*Dipsacus fullonum*) næppe meget gammel reliktplante, Hulkravet Kodriver (*Primula veris*), Klokke-Skilla (*Scilla non-scripta*), Marts-Viol (*Viola odorata*), Matrem (*Tanacetum parthenium*), Pinselilje (*Narcissus poeticus* var. *recurvus*), Påskelilje (*Narcissus pseudonarcissus* var. *sylvestris*), Rejnfan (*Tanacetum vulgare*) her måske middelalderlig reliktplante, Rød Tandbæger (*Ballota nigra*), Skov-Løg (*Allium scorodoprasum*), Skvalderkål (*Aegopodium podagraria*), Solbær (*Ribes nigrum*), Stikkelsbær (*Ribes uva-crispa*), Stolthenriks-Gåsefod (*Chenopodium bonus-henricus*), Stor Nælde (*Urtica dioeca*), Sødæble (*Malus x domestica*) ikke gammel reliktplante og Vintergæk (*Galanthus nivalis*)

Næsbyhoved Slotsruin: Stor Hundepersille (*Aethusa cynapium* var. *gigantea*), Narcis (*Narcissus* sp.), Glat Burre (*Arctium lappa*), Filtet Kongelys (*Verbascum thapsus*) og Mørk Kongelys (*Verbascum nigrum*).

Skjern Slotsruin: Stor Nælde (*Urtica dioeca*) og Vinbjergsnegl.

Skjoldnæs Slotsruin. Alm. Hyld (*Sambucus nigra*), Butbladet Skræppe (*Rumex obtusifolius*), Dorothealilje (*Leucojum vernalis*), Fladkravet Kodriver (*Primula elatior*), Glat Burre (*Arctium lappa*), Hulrodet Lærkespore (*Corydalis cava*), Løgekarse (*Alliaria petiolata*), Skov-Forglemmigej (*Myosotis sylvatica*), Solbær (*Ribes nigrum*), Stikkelsbær (*Ribes uva-crispa*), Stor Nælde (*Urtica dioeca*) og Svaleurt (*Chelidonium majus*).

Skærvad Slotsruin (Gl. Skærvad): Ribs (*Ribes rubrum*), Stikkelsbær (*Ribes uva-crispa*), Solbær (*Ribes nigrum*), Svaleurt (*Chelidonium majus*), Skov-Forglemmigej (*Myosotis sylvatica*), Firblad (*Paris quadrifolia*) og Humle (*Humulus lupulus*).

Søborg Slotsruin. Narcis (*Narcissus* sp.), Bulmeurt (*Hyoscyamus niger*), Marts-Viol (*Viola odorata*), Rød Tandbæger (*Ballota nigra*), Svaleurt (*Chelidonium majus*), Stor Hundepersille (*Aethusa cynapium* var. *gigantea*), Alm. Katost (*Malva sylvestris*), Skarntyde (*Conium maculatum*), Læge-Oksetunge (*Anchusa officinalis*), Stikkelsbær (*Ribes uva-crispa*), Løgekarse (*Alliaria petiolata*) og Butbladet Skræppe (*Rumex obtusifolius*). (Kun kirken står tilbage af slottet).

Tislot Slotsruin (Gl. Tislot): Hvid Anemone (*Anemone nemorosa*), Gul Anemone (*Anemone ranunculoides*), Løgekarse (*Alliaria petiolata*), Skovmærke (*Asperula odorata*), Dansk Ingefær (*Arum alpinum* ssp. *danicum*) og Stikkelsbær (*Ribes uva-*

crispa).

Trøjborg Slotsruin: Alm. Hyld (*Sambucus nigra*), Butbladet Skræppe (*Rumex obtusifolius*), Døvnælde (*Lamium album*), Humle (*Humulus lupulus*), Liden Burre (*Arctium minus*), Rød Hestehov (*Petasites hybridus*), Skvalderkål (*Aegopodium podagraria*), Stor Nælde (*Urtica dioeca*), Strudsvinge (*Matteucia struthiopteris*) og Vedbend-Torskemund (*Cymbalaria hederifolia*).

Trygge Slotsruin: Alm. Katost (*Malva sylvestris*), Korn-Valmue (*Papaver rhoeas*), Mørk Kongelys (*Verbascum nigrum*) og Filtet Kongelys (*Verbascum thapsus*).

Tørning Slotsruin: Alm. Katost (*Malva sylvestris*), Stor Hundepersille (*Aethusa cynapium* var. *gigantea*), Alm. Hyld (*Sambucus nigra*), Stor Nælde (*Urtica dioeca*), Skvalderkål (*Aegopodium podagraria*) og Svaleurt (*Chelidonium majus*) samt Vinbjergsnegl.

Tårnborg Slotsruin: Se denne bogs artikel om denne ruin.

Ørkild Slotsruin: Skvalderkål (*Aegopodium podagraria*), Liden Burre (*Arctium minus*), Rød Tandbæger (*Ballota nigra*), Stor Nælde (*Urtica dioeca*), Mørk Kongelys (*Verbascum nigrum*) og Filtet Kongelys (*Verbascum thapsus*).

Østerholm Slotsruin: Filtet Kongelys (*Verbascum thapsus*), Stikkelsbær (*Ribes uva-crispa*), Løgekarse (*Alliaria petiolata*), Mørk Kongelys (*Verbascum nigrum*) og Alm. Hyld (*Sambucus nigra*).

7. Gamle kroer

En snes gamle kroer, bl.a. kongeligt privilegerede kroer, er registreret, og ved flertallet af disse er registreret nogle få reliktarter. Eksempler er:

a. Ved **Fladbro Kro** ved Randers er registreret Glat Burre (*Arctium lappa*), Liden Burre (*Arctium minus*), Alm. Katost (*Malva sylvestris*) og Krusemynte (*Mentha x piperita* var. *crispa*). Fundomstændighederne tyder på, at den sidstnævnte er en nyere kulturflygtning på dette sted.

b. Ved **Hvidsten Kro** mellem Randers og Mariager er registreret Læge-Hjertespannd (*Leonurus cardiaca*), Alm. Katost (*Malva sylvestris*) og Matrem (*Tanacetum parthenium*).

c. Ved **Fuglsø Kro** i Mols Bjerge er registreret Cikorie (*Cichorium intybus*), Alm. Katost (*Malva sylvestris*), Læge-Oksetunge (*Anchusa officinalis*), Skov-Forglemmigej (*Myosotis sylvatica*) og Judaspenge (*Lunaria annua*).

d. Ved **Vesterskerninge Kro** nær Ollerup er registreret Fingerbøl (*Digitalis purpurea*), Marts-Viol (*Viola odorata*) og Alm. Katost (*Malva sylvestris*).

e. Ved **Gundestrup Fægekro** nær Lammefjorden er registreret Svaleurt (*Chelidonium majus*), Nikkende Fuglemælk (*Ornithogalum nutans*), Uldbladet Kongelys (*Verbascum densiflorum*), Marts-Viol (*Viola odorata*), Moskus-Katost (*Malva moschata*) og Bjørnerod (*Meum athamanticum*). Den sidstnævnte synes at

være en nyere haveflygtning.

f. Relikterne ved **Postgården** i Mariager er omtalt af Løjtnant & Elnef (2007)

g. Ved **Jægerspris Færgesgård** i Horns Herred er registreret Læge-Oksetunge (*Anchusa officinalis*), Stor Hundepersille (*Aethusa cynapium* var. *gigantea*), Rød Tandbæger (*Ballota nigra*) og Rundbladet Katost (*Malva neglecta*).

h. Ved **Bregninge Kro** på Ærø er registreret Alm. Katost (*Malva sylvestris*) og Glat Burre (*Arctium lappa*)

i. Ved **Langtved Færgetro** ved Holbæk er ved den nærliggende strand (på strandvolde) registreret Skarntyde (*Conium maculatum*), Alm. Katost (*Malva sylvestris*), Farve-Vajd (*Isatis tinctoria*), Bulmeurt (*Hyoscyamus niger*) og Pastinak (*Pastinaca sativa*).

j. Ved **Skovmøllen** tidligere vandmøllegård, nu kro) i Marselisborg Skov er blandt andet registreret Skarntyde (*Conium maculatum*), Kræge (*Prunus domestica* ssp. *insititia*), Alm. Katost (*Malva sylvestris*), Dansk Ingefær (*Arum alpinum* ssp. *danicum*) og Svaleurt (*Chelidonium majus*). Se denne bogs artikel om denne lokalitet.

Skønt vel ikke alle de eksisterende kroer har haft en middelalderlig forgænger, så synes det som om, at der i hvert fald ved nogle af kroerne har været haver allerede i meget gamle dage. I disse haver er der formentlig ikke blot blevet dyrket urter til den private husholdning, men vel også køkken- og krydderurter til kroens køkken – akkurat som vi ser det ved adskillige kroer og andre restauranter i dag.

8. Gamle apotekerhaver

I litteraturen omtales flere apotekerhaver fra ældre tid. Det angives dog i alle tilfælde, at disse haver ikke længere eksisterer. Enkelte steder har man oprettet nye ”apotekerhaver”, hvor der i gamle dage lå sådanne haver. Kun én af disse moderne haver er besøgt, nemlig apotekerhaven i Rudkøbing. I denne have er der dog ikke levn fra gammel tid. Med hensyn til artsudvalg og floraforfalskning henvises til kapitlet om moderne klosterhaver på godt og ondt.

9. Fattiggårde, helligåndshuse, hospitzer, herberger, gamle hospitaler og Skt. Jørgensgårde

Det fremgår af litteraturen, at der kun er bevaret forholdsvis få fattiggårde m.v. De fleste af disse huse var i øvrigt beliggende i købstæderne. Derfor kan det ikke forventes, at man kan finde gamle urter, som direkte kan relateres til de pågældende huse. Eventuelle relikter, som måtte stamme fra fattighusene m.v., indgår derimod i købstædernes relikthflora som sådan. Enkelte af de pågældende gårde er dog stadig eksisterende; men der er ikke fundet relikter ved dem. Det gælder således den tidligere fattiggård i Fåborg (som nu er vandrerhjem). Ved f.eks. Testrup Hospitalsruin og Testrup Bispegårdsruin er der heller ikke fundet relikter. Det samme gælder for det gamle hospital i Udbyneder.

10. Gamle smedier

I gamle dage lå smedien gerne lidt afsides (p.g.a. brandfare) i forhold til selve gården/landsbyen. Skønt der sædvanligvis ikke var beboelse i selve smedien, og måske derfor heller ikke have ved denne, er en række meget gamle smedier (bl.a. ved renæssanceslotte) undersøgt. Som man kunne forvente, er kun få relikter registreret ved smedierne.

Ved **Gl. Estrups** smedie (fra 1761) er kun registreret den omtrent allestedsnærværende (dog kun på gammel kulturbund) Døvnælde (*Lamium album*). Gl. Estrup er et renæssanceslot.

Ved **Løvenholms** (renæssanceslot) smedie står i vejkanthen Erantis (*Eranthis hyemalis*), Skvalderkål (*Aegopodium podagraria*) og Ru Kulsukker (*Symphytum asperum*) – den sidstnævnte er et vel kun godt 100 år gammelt relik.

Ved **Skaføgårds** (renæssanceslot) smedie er kun registreret Skov-Forglemmigej (*Myosotis sylvatica*) og Stor Hundepersille (*Aethusa cynapium* var. *gigantea*).

Ved **Hesselagergårds** (renæssanceslot) smedie står en stor bestand af Foder-Kulsukker (*Symphytum x uplandicum*), som formentlig kun er ca. 100 år gammel, samt Glat Burre (*Arctium lappa*).

Ved **Overgaard** (renæssanceslot) smedie er der ikke registreret relikter. Smediens næromgivelser henligger i beton og asfalt, og resten er herbicidsprøjtet.

”Den gamle Smedie” ved **Rugård** (renæssanceslot): Løgekarse (*Alliaria petiolata*), Brombær (*Rubus fruticosus*), Kristtorn (*Ilex aquifolium*), Hyld (*Sambucus nigra*) og Stor Nælde (*Urtica dioeca*).

Ved ”Den gamle Smedie” i **Mariager** (købstadsmedie) står Skov-Forglemmigej (*Myosotis sylvatica*).

Ved den yngste af de to smedier i **Mariager** (købstadsmedie) står Erantis (*Eranthis hyemalis*), Døvnælde (*Lamium album*) og Vintergæk (*Galanthus nivalis*).

Ved landsbysmedien i **Skrødstrup** vokser Døvnælde (*Lamium album*), Akeleje (*Aquilegia vulgaris*), Erantis (*Eranthis hyemalis*), Skvalderkål (*Aegopodium podagraria*) og Marts-Viol (*Viola odorata*).

De få arter, som er registreret ved smedier, er alle almindelige arter, som vel har spredt sig til smedien fra den nærliggende gård eller fra den nærliggende landsby.

11. Gamle vejhegn

Som det fremgår af denne bogs artikel om middelalderlige vejhegn og om hegnsplanter, kan der findes adskillige meget gamle reliktarter i vejhegn nær landsbyer og hovedgårde. Et yderligere eksempel er det gamle, brede hegn nær den større gård Tueagergård på Horne Land. I dette hegn står Læge-Hjertespannd (*Leonurus cardiaca*), Kræge (*Prunus domestica* ssp. *insititia*), Liden Burre (*Arctium minus*), Sct. Hansurt (*Hylotelephium telephium* ssp. *maximum*), Cikorie (*Cichorium intybus*) og Dansk Ingefær (*Arum alpinum* ssp. *danicum*).

12. Vejkanter

Som det fremgår af denne bogs artikel om vejkanter, kan der stå en del levende fortidsminder på vejkanter, især når disse ligger nær landsbyer eller nær gamle gårde, især hovedgårde.

13. Jorddiger, stendiger og stengærder

Disse lokalitetstyper hører generelt til de småbiotoper, hvor der findes flest reliktarter. Det gælder især, når de ligger i eller tæt ved landsbyer eller meget gamle gårde.

Et fornemt eksempel på et reliktdige er fortediget i Esby på Helgenæs. Et andet eksempel er de mægtige stengærder ved Gunderslevholm H. på Sjælland. Et tredje fornemt eksempel er det store dige, som løber igennem landsbyen Helnæs på Sydfyn. Et fjerde eksempel er de fine stendiger, som afgrænser hovedgården Holsteinborgs park (Vestsjælland). Endelig er der alle kirkedigerne, som er klassiske levesteder for levende fortidsminder. Særligt i Thy og Han Herred er der mange kirkediger, som er i flot stand, og som derfor rummer reliktplanter.

Såfremt digerne og gærderne er beliggende i det åbne land, er de kun undtagelsesvist levesteder for gamle reliktplanter.

14. Hollandske møller

Alle de møllegårde, som er registreret i forbindelse med denne undersøgelse, er møllegårde med vandmølle. Disse gårde kan for flertallets vedkommende føre deres historie tilbage til middelalderen.

De hollandske møller, som er vindmøller, er betydeligt yngre. 8 hollandske møller er undersøgt, uden at der er fundet andet end almindeligheder som Cikorie (*Cichorium intybus*), Stor Nælde (*Urtica dioeca*), Skvalderkål (*Aegopodium podagraria*), Alm. Katost (*Malva sylvestris*) og f.eks. Burre-arter (*Arctium* spp.). Alle de nævnte arter er almindelige på enhver gammel kulturbund, og de hører derfor nødvendigvis ikke til møllen. Ved stubmøllen i Brundby på Samsø er kun registreret Alm. Katost (*Malva sylvestris*) og Glat Burre (*Arctium lappa*).

15. Flækker og stationsbyer

Nogle landsbyer og fiskerlejer har i tidens løb vokset sig så store, at de har omtrent samme størrelse som de mindste købstæder. På trods af urbaniseringen har flere af disse små byer interessante reliktplanter. Det gælder f.eks. Rønde på Djursland, hvor der står Jyllands nu eneste kendte bestand af den meget sjældne Sommer-Hyld (*Sambucus ebulus*). Et andet eksempel er stationsbyen Langå, som er kendt for sin bestand af den meget sjældne Slangeroed (*Aristolochia clematitis*). Gudhjem på Bornholm er vel den mindre by i Danmark, som er rigest på reliktarter, f.eks. sjældne arter som Kandelaber-Kongelys (*Verbascum speciosum*), Bredbladet Persille (*Petroselinum crispum* var. *vulgare*), Knold-Vortemælk (*Euphorbia dulcis*), Læge-Kulsukker (*Symphytum officinale*), Sporebaldrian (*Centranthus ruber*), Brændende Kærlighed (*Lychnis chalcidonica*) og Løvstikke (*Levisticum officinale*). Marstal på Ærø er vist ikke voksested for store sjældenheder. Men Marstal er til gengæld

hjemsted for en forbavsende lang række mere almindelige levende fortidsminder.

16. ”Kloge” mænd og koners haver

Der findes en righoldig litteratur omkring især 1800-tallets kloge folk. Forfatteren har dog kun været i én af disse haver. Det er Rasmine Rasks have på Fyn. Rasmine Rask var én af mine forældres venner, og dengang i 50'erne og 60'erne lavede hun gerne medicin til min mor. Min far, som var hortonom, var særligt glad for Rasmines lille husmandshave, fordi den rummede ”gamle urter”. Det vil sige arter, som man almindeligvis ikke dyrkede, f.eks. Svaleurt (*Chelidonium majus*). Jeg erindrere, at mine forældre var imponerede over Rasmines store lærdom. Rasmine Rask nedstammede i direkte linie fra den internationalt berømte Rasmus Rask. Rasmine var en flittig forfatter, især skrev hun om almuens havebrug.

Fyns mest berømte ”kloge mand” var ”Kloge Søren” fra Frørup. Kløge Søren praktiserede først i 1900-tallet. I 1990'erne søgte jeg forgæves efter hans hus i Frørup. Kløge Søren udgav blandt andet det lille hefte ”Homøopatisk Rådgiver”. Folk valfartede i stort antal til Søren, og allerede tidligt blev han en holden mand med egen Ford T-bil.

17. Købstadshaver

I forbindelse med registreringen af hovedgårdene, møllegårdene og præstegårdene er haverne i langt de fleste tilfælde blevet undersøgt i deres helhed. Dette gælder imidlertid kun i ringe grad med hensyn til købstads-, landsby- og fiskerlejhaverne.

Købstæderne er sædvanligvis usædvanligt rige på reliktarter, og langt flertallet af disse relikter må stamme fra købstadshaverne.

Forfatteren har kun undersøgt et mindre antal haver fra de centrale dele af købstæderne, altså formentlig købstædernes ældste haver. Men de få haver, som er undersøgt viser, at de kan være rige på gamle relikter. Her skal blot bringes et par eksempler.

I Ribe er et par haver på Sct. Laurentiigade (nr. 11 og 13) undersøgt, og her voksede de store sjældenheder Slangeroed (*Aristolochia clematitis*) og Tvebo Galdebær (*Bryonia dioeca*) foruden en længere række mere almindelige reliktarter.

I Allinge blev en enkelt have undersøgt. I denne stod der en længere række relikter, heriblandt sjældne arter som Læge-Hjertespand (*Leonurus cardiaca*), Kandelaber-Kongelys (*Verbascum speciosum*) og Gul Læge-Kulsukker (*Symphytum officinalis* var. *ochroleuca*). Den sidstnævnte omtaler allerede Paulli (1648) som dyrket i købstadshaver.

I en gammel købstadshave i Vordingborg stod de sjældne arter Rosen-Katost (*Malva alcea*) og Læge-Alant (*Inula helenium*), og deres forekomst i haven tydede ikke på, at de var bevidst dyrkede. Egentlig ukrudt var med sikkerhed den temmelig sjældne Enbo Galdebær (*Bryonia alba*).

Centralt i Skælskør blev der i en gammel have registreret Enbo Galdebær (*Bryonia alba*), Svaleurt (*Chelidonium majus*), Rød Tandbæger (*Ballota nigra*) og Filtet Kongelys (*Verbascum thapsus*).

I ”Dommerhaven” ved kirken i Mariager er registreret mange relikter, se Løjtnant & Elnef (2007).

De ovennævnte pilotundersøgelser tyder på, at der vil kunne findes endnu flere reliktplanter i købstæderne end hidtil antaget. Det ville således være interessant, om der blev undersøgt et tilfældigt og repræsentativt udvalg af meget gamle købstadshaver fra en række købstæder. I øvrigt henvises til Paulli (1648), som mange gange henviser til de ”fornemme” haver i købstæderne.

18. Landsbyhaver

Ligesom der kun er undersøgt få købstadshaver er også kun få landsbyhaver undersøgt i deres helhed. (Utallige forhaver er derimod checket). Det synes dog som om, at også landsbyhaverne kan være forholdsvis rige på relikter. På Bornholm har Tino Hjorth Bjerregaard fundet den meget sjældne Jernurt (*Verbena officinalis*) og de temmelig sjældne arter Skov-Tulipan (*Tulipa sylvestris*) og Læge-Hjertespannd (*Leonurus cardiaca*) i flere gårdhaver.

Det kunne være interessant, om et repræsentativt udvalg af landsbyhaver blev undersøgt kulturbotanisk.

19. Degnegårde og kannikegårde

På Bornholm har Tino Hjorth Bjerregaard siden 2000 registreret adskillige gamle degne- og kannikegårde. Disse er med hensyn til levende fortidsminder omtrent så rige som præstegårds-, møllegårds- og enestegårdshaverne.

20. Fyrtårne

I Agder Naturmuseums serie ”Natur i Sør” 2006 – 3 bringer Per Arvid Åsen en ualmindelig smuk og interessant rapport om plantereliker ved en længere række sydnorske fyrtårne. Ved flertallet af disse fyrtårne findes adskillige reliktarter som f.eks. Skov-Tulipan (*Tulipa sylvestris*). Også herhjemme har vi en række forholdsvis gamle fyrtårne.

De høje, slanke blinkfyr kan kun føre deres danske historie tilbage til 1805. En eventuel havekultur ved fyrtårnene kan dog være betydeligt ældre, da det er sandsynligt, at der før blinkfyrene har stået vippefyr på stederne. Vippefyrenes historie går herhjemme tilbage til 1561. Og før de egentlige fyr har der måske været bavne på stederne, og sådanne bavne kan føre deres historie tilbage til oldtiden.

Vegetationen omkring 4 af fyrtårnene er undersøgt særligt grundigt:

1. Fyrtårnet på **Hjelm** – se artiklen Borgenens reliktarter (Mark Stig's borge).
2. Fyrtårnet på **Sprogø** – se artiklen Borgenens reliktarter (Valdemar den Stores borg).
3. Fyrtårnet ved **Vesborg** på Samsø – se Løjtnant (2008) (også en borg).
4. Fyrtårnet på **Christiansø** – se artiklen Christiansø – Danmarks artsrigeste reliktplante-lokalitet (En nyere fæstning)

Alle disse 4 fyrtårne er plantet brutalt oveni middelalderborge. Forfatteren har hidtil opfattet de gamle urter ved disse 4 fyrtårne som hørende til borgene. Men måske hører de i hvert fald delvis til fyrtårnet? Herudover er floraen ved 3 fyrtårne langs Djurslands østkyst undersøgt:

5. Sletterhage Fyr.

Alm Katost (*Malva sylvestris*) er almindelig ved fyret, mens Rundbladet Katost (*Malva neglecta*) kun forekommer i 2 individer.

6. Gjerrild Fyr.

Fyrtårnet er på alle sider omgivet af tætklippede græsplæner. Ingen relikter registreret.

7. Fornæs Fyr.

Fyrtårnet er omgivet af moderne haveanlæg og en parkeringsplads. Ingen relikter. I et krat 75 m fra fyrtårnet står nær stranden Dansk Ingefær (*Arum alpinum* spp. *danicum*), Døvnælde (*Lamium album*), Skvalderkål (*Aegopodium podagraria*), Stor Nælde (*Urtica dioeca*), Alm. Katost (*Malva sylvestris*), Kost-Fuglemælk (*Ornithogalum umbellatum*), Nikkende Fuglemælk (*O. nutans*), Alm. Hyld (*Sambucus nigra*) og Påskelilje (*Narcissus pseudonarcissus*).

21. Byernes store slotte

Byernes store slotte er i smuk stand. Deres omgivelser er også pæne. Men ud fra et reliktplante-synspunkt er parkerne alt for veltrimmede. Anakronistisk er det jo, når de store plæner er karseklippede, og når en stor del af resten er dækket af perlegrus, fliser og beton. Jeg skal foreslå, at plænerne udlægges i blomsterenge. Så vil kommunen ikke blot spare mange penge, det vil også give relikterne bedre levevilkår. Blomsterengen slås kun én gang om året (juli).

Sønderborg Slot: Stor Hundepersille (*Aethusa cynapium* var. *gigantea*), Svaleurt (*Chelidonium majus*) og Alm. Katost (*Malva sylvestris*).

Silkeborg Slot (slotsruin): Kalmus (*Acorus calamus*), Skvalderkål (*Aegopodium podagraria*), Løgekarse (*Alliaria petiolata*), Solbær (*Ribes nigrum*) og Stor Nælde (*Urtica dioeca*).

Nordborg Slot: Skvalderkål (*Aegopodium podagraria*), Stor Hundepersille (*Aethusa cynapium* var. *gigantea*), Løgekarse (*Alliaria petiolata*), Ensidig Klokke (*Campanula rapunculoides*), Stikkelsbær (*Ribes uva-crispa*), Matrem (*Tanacetum parthenium*) og Marts-Viol (*Viola odorata*).

Ålborghus: Stor Hundepersille (*Aethusa cynapium* var. *gigantea*), Marts-Viol (*Viola odorata*), Alm. Katost (*Malva sylvestris*) og Ensidig Klokke (*Campanula rapunculoides*).

Koldinghus: Marts-Viol (*Viola odorata*), Svaleurt (*Chelidonium majus*), Rød Hestehov (*Petasites hybridus*), Alm. Katost (*Malva sylvestris*) og Slangeroed (*Aristolochia clematitis*, fundet af Jens Chr. Schou, Hobro, pers comm.).

Kronborg: Farve-Reseda (*Reseda luteola*), Læge-Oksetunge (*Anchusa officinalis*), Peberrod (*A Armoracia rusticana*), Æselfoder (*Onopordum acanthium*), Bulmeurt (*Hyoscyamus niger*), Svaleurt (*Chelidonium majus*), Rundbladet Katost (*Malva neglecta*), Alm. Katost (*Malva sylvestris*) og Alm. Sct. Hansurt (*Hylotelephium telephium* ssp. *maximum*). Disse relikter stammer formentlig fra renæssanceslottets

forgænger Krogen. Forfatteren har skrevet om relikterne ved Kronborg/Krogen i Naturens Verden.

Nyborg Slot: Rød Tandbæger (*Ballota nigra*), Alm. Katost (*Malva sylvestris*), Sødskærm (*Myrrhis odorata*), Rød Hestehov (*Petasites hybridus*) og Matrem (*Tanacetum parthenium*).

Skanderborg "Slot": Blå Anemone (*Anemone hepatica*), Skvalderkål (*Aegopodium podagraria*), Ensidig Klokke (*Campanula rapunculoides*), Erantis (*Eranthis hyemalis*), Alm. Katost (*Malva sylvestris*), Skov-Forglemmigej (*Myosotis sylvatica*), Stikkelsbær (*Ribes uva-crispa*), Tandfri Vårsalat (*Valerianella locusta*) og Marts-Viol (*Viola odorata*) samt Ru Kulsukker (*Symphytum asperum*), som dog næppe er mere end ca. 100 år gammel (kun kirken står tilbage slottet).

Vardehus: Kalmus (*Acorus calamus*).

Vi kan konkludere, at de meget gamle reliktarter kan findes på en lang række forskellige lokalitetstyper, og altså ikke kun ved nogle få klostre og ved nogle få store borge og i præstegårdslunde samt ved landsbykirker. Dette var ellers den almindelige antagelse indtil 1990'erne.

Lad mig slutte denne gennemgang med et par mere specielle eksempler på levesteder for levende fortidsminder:

Søulkens bjesk

Ved Frederik den Syvendes Kanal ved Løgstør findes et indre Kanalhus ved Løgstør og et ydre ved Lendrup Strand. Ved det ydre Kanalhus stod der endnu i 1966 en stor, smuk plante af den temmelig sjældne Have-Malurt (*Artemisia absinthium*) lige til højre for husets indgangsdør. Her stod den så dejligt bekvemt, så den pensionerede lods hurtigt og nemt kunne snuppe en tot til bjesken. Malurten blev sprøjtet væk med plantegiften Herbatox i 67 – hvorfor vides ikke. Til højre for døren stod også en del Brændenælde (*Urtica dioica*). Brændenælden er en udpræget nitrat- og fosforplante. (Der er forholdsvis meget af begge dele i urin). Tilbage er nu kun en større bestand af en anden eutrof art, nemlig Glat Burre (*Arctium lappa*), som står et par meter nordøst for huset.

Forårsdigterens lille have ved Hohøj

Ved det lille minimuseum ved landets største kæmpehøj, nemlig Hohøj ved Mariager, har der for godt et halvt århundrede siden været en lille have. For dengang boede Mariagers forårsdigter, Nis Petersen (1897-1943) efter sigende i hytten. (Om Nis Petersens forhold til Mariager kan man læse i Jørgen Toubros bog: Nis Petersen og Mariager – en litterær vagabond (1991)).

Den beskedne have er i dag næsten druknet i græsser og alskens vilde urter. Der er dog nogle levende havelevn, som nok har hilst på Nis. F.eks. Pengebladet Fredløs (*Lysimachia nummularia*) og den sjældne men yndige Vår-Kærminde (*Omphalodes verna*) og de endnu tidligere forårsbebudere Erantis (*Eranthis hyemalis*) og Vintergæk (*Galanthus nivalis*). Vi ved fra hans omfattende digtning, at Nis P. satte stor pris på blomster, ikke mindst forårets florale skønhed. Men Nis satte også pris på andre ting. Vi finder nemlig en usædvanlig tæt bestand af den halvsjældne krydderurt, Sødskærm (*Myrrhis odorata*). Sødskærmens sorte frugter giver en ualmindelig god, sød og stærk

kryddersnaps – med den fine duft af Kongen af Danmarks Bolsjer. Og det er en kendt sag, at Nis Petersen ikke havde det mindste imod en god dram – eller to. Så det er sikkert derfor, Sødskærmen står så frodigt i hans have. For den langsommelige tilberedning af kørvelsuppe med fedt flæsk havde næppe hans bevågenhed – selv om det smager dejligt en kold april dag. For så tidligt er Sødskærmens første sprøde skud nemlig fremme.

Heksens urtegård

I 1989 botaniserede jeg i den smukke Gravlevdal ved Rold Skov. På vejen hen til Gravlev Kirke kom jeg tilfældigt forbi en forfalden rønne, som nok havde stået ubeboet i adskillige år. Af gammel vane slog jeg et slag rundt i haven og fandt ikke overraskende Peberrod (*Armoracia rusticana*), Alm. Hyld (*Sambucus nigra*), Stor Nælde (*Urtica dioeca*), Kruset Tidsel (*Cirsium crispus*) og Døvnælde (*Lamium album*). Lidt sjovere var det med Ægte Stormhat (*Aconitum napellus*), Alm. Katost (*Malva sylvestris*), Skærm-Vortemælk (*Euphorbia helioscopia*), Stor Hundepersille (*Aethusa cynapium* var. *gigantea*), Liden Burre (*Arctium minus*) og Mørk Kongelys (*Verbascum nigrum*). Men overraskende var det at finde Rød Sct. Hansurt (*Hylotelephium telephium* ssp. *telephium*) – en berømt trolddomsplante, som i dag ikke så ofte dyrkes som prydblade. Øjnene blev dog spærret op, da jeg pludselig stod over for en mandshøj Galnebær (*Atropa belladonna*) med snesevis af store, sorte, glinsende frugter. Hvem havde boet her? Forfatteren kender kun de gammelkendte forekomster af Galnebær ved Ålholm Slot og Føns. Ved Brahetrolleborg og Vordingborg Slotsruin er den et falsk levende fortidsminde, eftersom planterne disse to sidste steder stammer fra moderne urtegårde.

Det måtte være en meget speciel person, som havde boet i huset. Galnebær er jo ikke en plante, som man sædvanligvis dyrker i haven. Dertil er den alt for giftig, og de skinnende sorte bær alt for indbydende for børn. Nogle dage senere gav højskoleforstander Ole Veje fra Støvring Højskole mig forklaringen. Det var vores kendteste heks, Danny Druehyld, som i en kortere årrække havde boet i det meget lille hus ved den øde markvej – som løber så ualmindeligt smukt langs vestsiden af Gravlev Sø.

Dette er et nutidigt eksempel på, at de gamle urter stadig spredes.

Det kunne være interessant at få undersøgt nogle nye og gamle heksehaver, f.eks.:

Danny Druehylds have i Rold Skov (hvor Danny boede i 1990'erne).

”Den kloge kones” have i Mern i Sydsjælland.

”Kloge Sørensen” og Petra Mosegårds have i Frørup på Østfyn.

”Brændekildeskrædderens” have i Brændekilde på Midtfyn. Brændekildeskrædderen var far til den berømte Rasmus Rask. Ved midten af 1900-tallet var det den ”kloge kone”, Rasmine Rask, som praktiserede i Brændekilde, se foran under ”Kloge mænds og koners haver.”

Flere ideer kan hentes fra f.eks.: H. P. Hansen: Kloge folk I & II. 1960 og 1961. Rosenkilde og Bagger.

Her ligger altså et stykke detektivarbejde og venter på den interesserede læser.

Berømtheden bor kolossalt langt ude i ødemarken!

Den folkekære TV-mand, Søren Ryge Petersen, har som så mange andre berømt heder hemmelig adresse. Søren Ryges adresse skal heller ikke afsløres her. Det skal blot konstateres, at han bor på Djursland – ualmindeligt afsides langt ude ad en lang og smal lille markvej. I vejkanten ved Søren's hus stod i 2010 den berømte lægeplante Filtet Kongelys (*Verbascum thapsus*). Søren's nabo bor godt 1½ km. borte ad samme vej, og her står en lang række relikter. Overraskende vokser den sjældne Surkirsebær (*Prunus cerasus*) i et hegn. Endnu mere overraskende var det at stå overfor en usædvanlig stor bestand (over 500 m²) af den temmelig sjældne Gul Havreblomme (*Prunus domestica* ssp. *insittia* "flavum"), som ellers er sjælden på Djursland. Blandt de øvrige relikter ved det lille fine hus kan nævnes Svaleurt (*Chelidonium majus*), Sæbeurt (*Saponaria officinalis*), Læge-Oksetunge (*Anchusa officinalis*), Liden Burre (*Arctium minus*), Humle (*Humulus lupulus*), Glat Burre (*Arctium lappa*), Filtet Kongelys (*Verbascum thapsus*), Butbladet Skræppe (*Rumex obtusifolius*), Rød Hestehov (*Petasites hybridus*), Marts-Viol (*Viola odorata*) og Stikkelsbær (*Ribes uva-crispa*) samt Ribs (*Ribes rubrum*).

Sælfangerstationens levende fortidsminder

Mejlø er en mindre, usædvanligt blomsterrig ø, som ligger i det druknede morænelandskab i Lillestrand lidt syd for Fyns Hoved. Mejlø er kendt for sine usædvanligt mange ualmindelige, sjældne og meget sjældne arter af blomsterplanter, se Løjtnant et al. (1994). På Mejlø forekommer imidlertid også ikke mindre end 9 arter af reliktarter, som med overvejende sandsynlighed er kommet til øen ved menneskets hjælp. Disse arter er den meget sjældne Katteurt (*Nepeta cataria*) og de temmelig sjældne relikter Læge-Hjertespad (*Leonurus cardiaca*) og Bulmeurt (*Hyoscyamus niger*) foruden Skarntyde (*Conium maculatum*), Filtet Kongelys (*Verbascum thapsus*), Læge-Hundetunge (*Cynoglossum officinale*), Filtet Burre (*Arctium tomentosum*), Stor Hundepersille (*Aethusa cynapium* var. *gigantea*) og Alm. Katost (*Malva sylvestris*). Flere af disse er forholdsvis stedfaste. Da flertallet af arterne desuden forekommer nær hverandre, så er det overvejende sandsynligt, at de er indført til stedet af mennesker. Der er imidlertid ingen spor efter bebyggelse på øen. Men da de stedfaste og sjældne relikter Katteurt, Hjertespad og Bulmeurt indikerer, at der har været beboelse på Mejlø, skrev jeg til Kerteminde Museum og til godset Brockdorff, som ejer øen.

Godsejeren på Brockdorff, Vistoft Larsen, kender kun til en stenalderboplads. Det er da også velkendt, at der kan samles fine oldsager fra Ertebølle-tiden rundt om på det lave vand ved øen, hvilket jeg selv har gjort. Det er dog ikke sandsynligt, at Mejlø's reliktarter stammer helt tilbage fra stenalderen. Erland Porsmose fra Kerteminde Museum kender heller ikke til middelalderlig bebyggelse på Mejlø, og han skriver, at øen så vidt vides aldrig har været permanent bebygget. Derimod skriver Porsmose, at der har været temporære fangststationer i området. Sådanne sælfangst-stationer fra såvel vikingetid som fra 1500 – 1600-tallet er således lokaliseret på Fyns Hoved, som ligger kun knap 3 kilometer NNV for Mejlø. Det er overvejende sandsynligt, at vore relikter på Mejlø stammer fra middelalderen/renæssancen, da der sandsynligvis har været sælfangststation på øen. Endnu den dag i dag ser man jævnligt sæler omkring Mejlø; og det er i øvrigt en kendt sag, at fiskerne førhen spændte garn ud mellem Mejlø og nabooen Bogø, med det formål at fange sæler.

Frillens fine hus ved slottet

En kendt prins besøgte ofte det store Hagenskov Slot på Sydfyn. Prinsen elskede nemlig både det gode fiskeri ved slottet samt sin frille "Grevinde Danner". Hendes lille gård

ligger kun et par stenkast fra slottet, og da det i dag (1997) ejes af en ejendomsmægler, er det i fineste stand. I den lille prydelige have vokser der bagerst og under de brede hække en længere række levende fortidsminder på ”tålt ophold”: Alm. Katost (*Malva sylvestris*), Dansk Ingefær (*Arum alpinum* ssp. *danicum*), Læge-Oksetunge (*Anchusa officinalis*), Vellugtende Aftenstjerne (*Hesperis matronalis*), Rød Hestehov (*Petasites hybridus*), Rød Tandbæger (*Ballota nigra*), Stikkelsbær (*Ribes uva-crispa*), Storbladet Rejnfan (*Tanacetum macrophyllum*) og Stor Hundepersille (*Aethusa cynapium* var. *gigantea*).

Moderne ”klosterplanter”

I det lille blad, Fynsk Natur, blev mit fund fra midten af 90’erne af den meget sjældne Galnebær (*Atropa belladonna*) ved hovedgården Brahetrolleborg (som oprindeligt var et Cistercienserkloster) nævnt som et meget overraskende fund. Hverken forfatteren eller redaktøren af Fynsk Natur var dengang i slutningen af 90’erne klar over, at Galnebærren er et ”falsk levende fortidsminde” ved Brahetrolleborg. Jeg fandt nemlig senere ud af, at planten stammer fra en moderne klosterhave, som blev nedlagt allerede i 1980’erne. Galnebærren er ikke det eneste falske levende fortidsminde ved det store gods, Brahetrolleborg. Forfatteren har således inden for de seneste år fundet ud af, at det også gælder andre floristiske specialiteter ved godset, således også Kors-Vortemælk (*Euphorbia lathyris*) og Grøn Mynte (*Mentha spicata*). Ved Brahetrolleborg findes dog også en længere række ægte levende fortidsminder, f.eks. Kalmus (*Acorus calamus*), Rød Hestehov (*Petasites hybridus*), Kræge (*Prunus domestica* ssp. *insititia*), Bølgekronet Storkenæb (*Geranium phaeum*), Humle (*Humulus lupulus*), Matrem (*Tanacetum parthenium*), Skarntyde (*Conium maculatum*), Stor Hundepersille (*Aethusa cynapium* var. *gigantea*), Filtet Kongelys (*Verbascum thapsus*), Alm. Katost (*Malva sylvestris*), Cikorie (*Cichorium intybus*), Glat Burre (*Arctium lappa*), Ensidig Klokke (*Campanula rapunculoides*) og Gærde-Kartebolle (*Dipsacus fullonum*).

Spredning af reliktplanter fra botaniker-haver

De fleste af os botanikere kender vist én eller flere andre botanikere, som ikke blot ynder at kigge efter blomster i naturen, men som også har fornøjelse i at dyrke botaniske specialiteter i haven, f.eks. reliktplanter. Vi kender vist også alle eksempler på, at de botaniske rariteter spreder sig fra botaniker-haven til nabohaverne. Det skal der hermed bringes et par eksempler på:

Da forfatteren var knægt i 50’erne havde han en lille have ved vores sommerhus i landsbyen Andebølle på Fyn. Det er derfor, at den ellers sjældne Håret Kartebolle (*Dipsacus pilosus*) og Humle (*Humulus lupulus*) står spredt i landsbyen i dag. (Kartebollen havde jeg hentet i Næsbyhovedskoven).

Min gode ven Eiler Worsøe og hans hustru, Ellen, havde en stor have i landsbyen Værum nær Randers. I Ellen og Eilers have vrimlede det med alskens urter. Efter Ellen og Eilers død for nogle år siden, blev haven overtaget af nye ejere, som har omformet haven til en ordinær parcelhushave. Men på vejkanterne i havens nære omgivelser står der stadig levende levn efter Eilers botaniker-have, f.eks. Skov-Tulipan (*Tulipa sylvestris*) og Hvid Hestehov (*Petasites albus*).

Flere botanikere beretter om, at sjove urter spreder sig fra deres egen have til nabohaverne. Niels Faurholdts nabo undrer sig f.eks. nok over, hvad Vår-Brunrod (*Scrophularia vernalis*) er for en sag. Og Hans Guldager Christiansens nabo nyder måske snart godt af både Filtet Kongelys (*Verbascum thapsus*) og Kors-Vortemælk (*Euphorbia*

lathyrus), ligesom Birger Prehn f.eks har spredningsaggressive arter som Læge-Springknap (*Parietaria officinalis*) og Æselfoder (*Onopordum acanthium*) i sin have.

Det ville ikke være vanskeligt at finde frem til endnu flere specielle lokaliteter med reliktplanter. De ovennævnte eksempler må dog indtil videre være tilstrækkelige til at vise, at reliktplanterne – ud over de klassiske lokalitetstyper – også kan forekomme de besynderligste steder. Men der er altid en historisk forklaring.

Figurer

Fig. 1. Læge-Hundetunge (*Cynoglossum officinalis*) er hyppig ved borgene. Akvarel Jens Gregersen.

Fig. 2. Lokaliteterne kan også blive for gamle: Vikingebroen over Vejle Ådal, hvor der ikke findes reliktplanter. Akvarel Jens Gregersen.

Fig. 3 og 4. Tjørn (*Crataegus* sp.). Akvareller Lise Pflug.

Fig. 5. Eg (*Quercus* sp.) Tegning Allan Malchau.

Fig. 6. Stynede poplet (*Populus* sp.). Tegning Gunhild Brink.

15. Nyopdagede kulturplanter – dvs. plantearter, som ikke tidligere har været erkendt som kulturplanter

I middelalderen og renæssancen blev flere hundrede forskellige plantearter dyrket som prydplanter, lægeplanter og som køkken- og krydderurter m. m., se artiklerne ”Oversigt over ægte levende fortidsminder” og ”Oversigt over indigene levende fortidsminder.” Det skal pointeres, at det kun er de allermest robuste og spredningsdygtige arter, som har overlevet som relikter.

Det har ikke tidligere været erkendt, at der blev dyrket hundredvis af kulturplanter allerede i meget gamle dage, altså allerede i middelalderen. Mange af de gamle kulturplanter, er dog mere eller mindre glemte i dag. Det gælder særligt en længere række køkkenurter, farveplanter, veterinærplanter og lægeplanter.

Ganske mange arter har ikke tidligere været anset for at være reliktplanter. Flertallet af disse arter har dog længe været erkendt som kulturplanter. Nogle få arter har imidlertid ikke tidligere været anset for at være kulturplanter. Det gælder de 7 arter, som omtales nærmere nedenfor. Disse 7 arter er alle indførte her til landet. De 7 arter forekommer helt overvejende på middelalderlig kulturbund som f.eks. ved ruiner eller middelalderborge, ved meget gamle hovedgårde eller i landsbyer eller ved fiskerlejer. Disse lokalitetstyper er omtrent alle middelalderlige – og sandsynligvis endnu ældre. Endelig er det typisk, at de 7 arter næsten altid vokser sammen med flere andre, typiske reliktarter på de gamle kulturpladser. Væsentligt er det også, at alle arterne har egenskaber, som gør dem anvendelige og gode som nytteplanter for mennesker.

De nyerkendte kulturplanter, som omtales nærmere nedenfor, er følgende:

1. Bleg Kongelys (*Verbascum lychnitis*)
2. Gærde-Kørvel (*Anthriscus caucalis*)
3. River (*Asperugo procumbens*)
4. Hjertebladet Gåsefod (*Chenopodium hybridum*)
5. Mur-Gåsefod (*Chenopodium murale*)
6. Stortandet Hjertespad (*Leonurus marrubiastrum*)
7. Tårnurt (*Turritis glabra*)

Det bemærkes, at det i vores kulturkreds vist kun yderst sjældent sker, at en planteart, som ingensinde før har været omtalt som kulturplante i litteraturen, pludselig bliver erkendt som en gammel og nyttig kulturplante.

1. Bleg Kongelys: Bleg Kongelys er en meterhøj, toårig urt, som i modsætning til de øvrige danske Kongelys-arter har grenet blomsterstand og hvidlige blomster.

Forfatteren fik sit første bekendtskab med Bleg Kongelys i 1965, da han botaniserede ved Vitskøl Klosters maleriske ruiner. Her stod Bleg Kongelys nemlig i et par snese flot blomstrende individer, og de fleste stod på toppen af murkronerne. Allerede dengang fandt forfatteren det påfaldende, at denne smukke art, som tydeligvis var fuldt naturaliseret, knap nok var omtalt i floraerne. Han fandt det også påfaldende, at arten stod i selskab med en hel række klassiske lægeplanter, som var typiske reliktarter. Det gjaldt arter som Filtet Kongelys (*Verbascum thapsus*), Pastinak (*Pastinaca sativa*), Læge-Stenfrø (*Lithospermum officinale*), Alm. Katost (*Malva sylvestris*), Svaleurt (*Chelidonium majus*) og Læge-Hjertespand (*Leonurus cardiaca*).

Bleg Kongelys forekommer stadig som relikvium ved Vitskøls ruiner. Men især på grund af en for hård og intensiv ”naturpleje” (bl.a. slåning ved ruinmurenes fod) har bestanden i de senere år kun været på i alt 5-10 blomstrende individer. Også restaureringen af ruinerne for en snes år siden medførte en decimering af relikviumplanterne, skønt denne restaurering foregik under stor hensyntagen til de gamle urter, idet restaureringsteknikerne og håndværkerne fuldt ud fulgte de mundtlige og skriftlige råd, som Johan Lange og forfatteren gav dengang i 80’erne.

I 1978 fandt forfatteren så Bleg Kongelys i antal på Antvorskov klosterruins mure. Ligesom ved Vitskøl stod arten især på murkronerne, og også her voksede Bleg Kongelys sammen med andre reliktarter.

Ved Antvorskov er plejen unødvendig hård, og der er slet ingen grund til, at murkronernes sparsomme vegetation slås med buskrydder flere gange årligt. I øvrigt er det besynderligt, at myndighederne ikke følger de enkle plejeplaner, som de selv har foranlediget udarbejdet af forfatteren for mere end 20 år siden. De få resterende eksemplarer af Bleg Kongelys og alle de andre kønne og sjældne relikviumplanter høvles altså stadig ned flere gange om året af de ministerielt ansatte ”naturplejere”, som bedst kan betegnes som hærværksmænd.

Da så forfatteren for en halv snes år siden også så Bleg Kongelys stå som relikvium ved den middelalderlige hovedgård, Kollerup, stod det ham endelig helt klart, at Bleg Kongelys måtte være en gammel kulturplante. Også ved Kollerup står arten nemlig flere steder i selskab med for længst anerkendte gamle kulturplanter. Eksempler er klassiske relikviumplanter som Læge-Hjertespand, Citronmelisse (*Melissa officinalis*), Alm. Katost, Uldbladet Kongelys (*Verbascum densiflorum*), Filtet Kongelys, Rundbladet Katost (*Malva neglecta*) og Svaleurt, se Løjtnant (2008).

Endelig i 2010 fandt forfatteren så Bleg Kongelys ved Boller Slot, som er kendt for sine mange reliktarter. Sidst i juli stod der 3 blomstrende eksemplarer af Bleg Kongelys ved den nordlige indgang til parken. Det bemærkes, at forfatteren i perioden 1965-2007 har botaniseret mere end 18 gange ved Boller Slot – uden at se Bleg Kongelys.

Tino Hjorth Bjerregård har desuden netop fortalt forfatteren, at han har fundet Bleg Kongelys flere steder ved Vordingborg Slotsruin.

Men hvad har Bleg Kongelys så været brugt til i gamle dage? Gennem den ældste, danske lægeplantelitteratur er det dokumenteret, at f.eks. Filtet Kongelys allerede i middelalderen og renæssancen blev brugt som lægeplante og kosmetikplante. Flere gamle kilder omtaler også Kongelysens anvendelse som teplanter og farveplanter. Der er desuden skrevet meget om, at de store Kongelys-arter har været anvendt som tekniske planter (til fakler).

På grund af sit forekomstmønster på ældgamle kultursteder og på grund af den Bleg Kongelys nære slægtskab med de andre Kongelysarter er det sandsynligt, at Bleg Kongelys har været anvendt som lægeplante og måske også som både teplante, farveplante og kosmetikplante. Som fakkelpilante har Bleg Kongelys derimod næppe været anvendt, da dens blomsterstand er grenet. Ved Kollerup anser ejeren (Pia Selchau Mark) Bleg Kongelys for en prydpilante – og køn er den jo også.

Bleg Kongelys kan en sjælden gang optræde som adventiv, det vil sige som tilfældigt indslæbt og forvildet. Som sådan har forfatteren set den på en vejskrænt i Slagelse (1984). Også i Løgstør er den set som forvildet, eller snarere som udsået. I Løgstør fandtes Bleg Kongelys således i 1990'erne sammen med Læge-Hjertespannd på nogle fortove i den centrale bydel. En af beboerne oplyste imidlertid, at hun nogle år tidligere havde udsået de to arter i sin have. Frøene havde hun hentet ved Vitskøl.

I forbindelse med Atlas Flora Danica-projektet er Bleg Kongelys fundet 11 steder. Ud over forekomsten ved Vitskøl, drejer det sig om 10 adventive fund (lossepladser, vejkanter, grusgrave, havne).

Ifølge TBU-arkivet er Bleg Kongelys fundet i 15 TBU-distrikter. Kun 6 af fundene (bla. Vitskøl og Antvorskov) er fra efter 1950. De øvrige 4 nyere fund er fra distrikt 4 ("10 km. n.f. Hobro"), distr. 37 ("Kroghave ved Gedser"), distr. 40 ("Karlslunde") og distr. 46 ("Amager Fælle"). Vi kan konkludere, at Bleg Kongelys er såvel indført som tilfældigt indslæbt og forvildet.

Ved Vitskøl Klosterruin, Antvorskov Klosterruin, Kollerup Hovedgård, Boller Slot og ved Vordingborg Slotsruin er Bleg Kongelys naturaliseret og stedfast.

Bleg Kongelys er meget sjælden, og da myndighederne besynderligt nok efterstræber den på livet ved både Vitskøl og Antvorskov, er den klassificeret som sårbar. Ved Kollerup værner ejeren, godsejer Pia Selchau-Mark, om Bleg Kongelys og denne herregårds mange andre levende fortidsminder.

Det er helt overvejende sandsynligt, at Bleg Kongelys er et meget gammelt relikv ved både Vitskøl, Antvorskov, Kollerup, Boller og Vordingborg Slot. Det er ikke utænkeligt, at Bleg Kongelys er middelalderlig på de nævnte 5 steder – om end det ikke entydigt og klart kan dokumenteres. Ruinerne ved Vitskøl og Antvorskov er således ikke middelalderlige men fra 1700-tallet. Stederne er dog alle middelalderlige, og flere af Bleg Kongelys relikv-følgearter har ikke været dyrket i flere hundrede år. Derfor, og fordi Kongelysene siden de ældste tider på forskellig måde har haft anvendelse som nytteplanter, er det sandsynligt, at Bleg Kongelys er et middelalderligt relikv i Danmark.

I øvrigt må Bleg Kongelys henregnes til dvaleplanternes gruppe (Løjtnant 2008).

2. Gærde-Kørvel: Gærde-Kørvel har uden tvivl været anvendt som køkken- og krydderurt i meget gamle dage, skønt den intetsteds i litteraturen omtales som kulturplante.

Flere forhold taler for, at Gærde-Kørvel er en gammel kulturplante. For det første forekommer Gærde-Kørvel oftest på middelalderlig kulturbund, og her står den typisk sammen med andre middelalder-relikver. For det andet er Gærde-Kørvel meget tidligt fremme. Den er således tjenlig til brug allerede ved midten af april, og vi mennesker har

altid haft en særlig forkærlighed for urter, som er tidligt fremme. For det tredje har hele den unge plante en fin kørvelduft. For det fjerde og femte er Gærde-Kørvel let dyrkelig, og den formerer sig gerne og optræder ofte i større bestande.

Forfatteren har afprøvet Gærde-Kørvel i køkkenet, og han kan herefter meddele, at den er fin såvel som suppeurt, som spinatplante og som krydderi i salaten. Og særlig glad er han for den, fordi den er så tidligt fremme. På det punkt svarer den altså til sin nære slægtning Have-Kørvel (*Anthriscus cerefolium*), og ligesom denne har Gærde-Kørvel måske også været anvendt som lægeplante. Andre nære slægtninge er Spansk Kørvel (*Myrrhis odorata*) og Vild Kørvel (*Anthriscus silvestris*). Spansk Kørvel eller Sødskærm, som er en hyppig reliktplante, er med rette berømt som både krydderurt, køkkenurt, lægeplante og som snapsurt. Vild Kørvel er en udmærket men overset fødevarerplante. Det er særligt den fyldige rod fra den enårige plante, som er velsmagende og god.

Når forfatteren ikke er i tvivl om, at Gærde-Kørvel er en gammel kulturplante, så skyldes det ikke mindst plantens fine duft men også, at den især findes på middelalderbund, hvor den næsten altid står som en typisk relikrtart sammen med andre relikrtarter.

Typiske lokaliteter for Gærde-Kørvel er ifølge forfatterens erfaringer fiskerlejer, landsbyer, hovedgårde og borge. I landsbyen Dråby ved Ebeltoft står Gærde-Kørvel talrigt på en vejskrænt sammen med klassiske relikrtarter som Læge-Hjertespend (*Leonurus cardiaca*), Filtet Kongelys (*Verbascum thapsus*), Rød Tandbæger (*Ballota nigra* ssp. *nigra*), Alm. Katost (*Malva sylvestris*) og Svaleurt (*Chelidonium majus*). Ved hovedgården Kollerup vokser Gærde-Kørvel i hundredvis på en skrænt sammen med typiske relikrtarter som Rundbladet Katost (*Malva neglecta*), Læge-Hjertespend, Skvalderkål (*Aegopodium podagraria*) og Uldbladet Kongelys (*Verbascum densiflorum*). På den stejle skrænt nedenfor Kalø Slots køkkenfløj står Gærde-Kørvel i tusindvis som bunddække sammen med River (*Asperugo procumbens*) i et selskab af andre relikrtplanter som Rød Tandbæger, Læge-Hjertespend, Alm. Katost, Katteurt (*Nepeta cataria*), Glat Burre (*Arctium lappa*) og flere andre relikrtarter. På en lav vejskrænt i landsbyen Esby på Helgenæs står Gærde-Kørvel sammen med relikrtarterne Kandelaber-Kongelys (*Verbascum speciosum*), Svaleurt, Alm. Katost, og Læge-Alant (*Inula helenium*).

I TBU-afhandlingen skriver Bjarne Egholm, at Gærde-Kørvel er indslæbt. Forfatteren er dog af den mening, at Gærde-Kørvel også er indført her til landet.

Gærde-Kørvel forekommer hist og her på Øerne, mens den er ret sjælden i Jylland. Dog forekommer den hist og her i Mols Bjerge området. I TBU-afhandlingen fra 1950 angiver Bjarne Egholm, at Gærde-Kørvel er en forsvindende art.

3. River: River forekommer især på strandvolde samt på middelalderlig kulturbund, nemlig i fiskerlejer, landsbyer og ved f.eks. borge. På disse meget gamle kultursteder vokser arten typisk sammen med klassiske relikrtarter. Ved borgen Vesborg er River fundet sammen med Bulmeurt (*Hyoscyamus niger*). Ved Hammershus finder vi River i et selskab af Bulmeurt, Alm. Katost, Læge-Hjertespend og Bredbladet Persille (*Petroselinum crispum* var. *vulgare*). I Sandvig vokser River tæt sammen med Enbo Galdebær (*Bryonia alba*). I landsbyen Udby er River fundet på et dige sammen med Rød Tandbæger, Sæbeurt (*Saponaria officinalis*) og Asparges (*Asparagus officinalis*). I landsbyen Agersø står River på et gærde, hvor også Kors-Vortemælk (*Euphorbia lathyris*) vokser. Ved hovedgården Sparretorn er River fundet sammen med Alm. Katost og Svaleurt. På den stejle skrænt neden for Kalø Slots køkkenfløj står River som et bunddække sammen med Gærde-Kørvel i et højstaudesamfund af typiske relikrtarter som

Rød Tandbæger, Læge-Hjertespan, Alm. Katost, Katteurt og Glat Burre med flere. Alle de nævnte følgearter er typiske middelalderlige reliktarter, og alle de nævnte lokaliteter har middelalderlig kulturbund.

Personligt synes jeg, at River smager fælt. Andre synes derimod, at River (og især de kødfulde frugter) har en behagelig agurkesmag. God i salaten er den dog ikke, da hele planten er armeret af små tornagtige børster. Det kan imidlertid ikke udelukkes, at River har haft anvendelse som køkkenurt. Mere sandsynligt er det dog, at den har haft anvendelse som lægeplante, ligesom flere andre rubladede, f.eks. Læge-Kulsukker (*Symphytum officinale*), Læge-Hundetunge (*Cynoglossum officinale*), Læge-Oksetunge (*Anchusa officinalis*) og Læge-Stenfrø (*Lithospermum officinale*)

River anses i almindelighed for at være oprindeligt hjemmehørende, altså indigen i Danmark, f.eks. på stenede strandvolde. Det forekommer dog forfatteren sandsynligt, at den på hovedparten af sine voksesteder så som i landsbyer, fiskerlejer og ved borge snarere er oprindeligt indført. Det understøttes af, at den på disse voksesteder typisk vokser sammen med klassiske reliktarter, som alle er indførte.

River forekommer hist og her på Øerne, mens den er temmelig sjælden i Jylland. I Jylland findes den overvejende i de frodige morænejordsegne.

River synes at være i tilbagegang, og i hvert fald er den ikke længere typisk for lossepladser, eftersom de fleste af disse i dag er ”kontrollerede”, hvilket vil sige, at affaldet hurtigt efterdækkes med råjord.

Ved borgene og i landsbyerne og fiskerlejerne er River naturaliseret.

Hverken i den danske eller i den udenlandske litteratur er River omtalt som kulturplante.

4. & 5. Hjertebladet Gåsefod og Mur-Gåsefod: Ifølge Dansk Feltflora er Hjertebladet Gåsefod temmelig sjælden, og den skulle være meget sjælden i Jylland. I den lille Mariager Kommune har forfatteren dog registreret Hjertebladet Gåsefod på ikke mindre end i alt 5 lokaliteter i landsbyer og ved gamle gårde. Desuden har vi fundet den på en byggetomt i Hobro. Endvidere har Elsa Krogh, som er medlem af Frøsamlerne, fundet den i sin køkkenhave 4 km vest for Mariager. Elsa Krogh har også fundet Hjertebladet Gåsefod på en byggetomt i Mariager. På Mariager-Hobro-egnen er Hjertebladet Gåsefod således ikke egentlig sjælden. Forfatterens samlede antal fund af Hjertebladet Gåsefod gennem de seneste 30 år er dog ikke mere end 16, og de er næsten alle fra nyblottet middelalderbund, især tomter og køkkenhaver samt arkæologiske udgravninger, se også artiklen om dvaleplanter.

Der er næppe tvivl om, at Hjertebladet Gåseurt er en egentlig dvaleplante (Løjtnant 2008). Det vil sige, at dens frø kan ligge i jorden i meget lang tid (sandsynligvis i flere hundrede år) og alligevel bevare spireevnen. De opgravede jordmasser, som arten typisk vokser frem på, er således bevisligt ofte af meget høj alder, og det er da også karakteristisk, at den typisk står sammen med typiske dvaleplanter som Bulmeurt (*Hyoscyamus niger*), Skarntyde (*Conium maculatum*), Kongelys (*Verbascum* spp.) og f.eks. Stor Hundepersille (*Aethusa cynapium* var. *gigantea*), hvis frø bevisligt kan bevare spireevnen i flere hundrede år.

Hjertebladet Gåsefods sociologi og dens bundethed til middelalderbund særligt i købstæder, ved hovedgårde og i landsbyer tyder på, at den er en gammel kulturplante.

Det samme gør dens kulinariske egenskaber, idet dens mange og store blade er spiselige og gode, omend en enkelt af mine bekendte synes, at den som spinat har en lidt ubehagelig og ram smag.

Allerede i 1977, nemlig i bogen ”Foreløbig status over den danske flora” opfattede Eiler Worsøe og forfatteren Hjertebladet Gåsefod som en middelalderlig køkkenurt. Denne opfattelse er blevet styrket i takt med, at arten er blevet registreret på et yderligere antal middelalder-bopladsler. I vor litteratur i øvrigt er Hjertebladet Gåsefod dog intetsteds beskrevet som kulturplante, og den må derfor opfattes som en planteart, som først inden for de senere år er blevet erkendt som kulturplante.

Hjertebladet Gåsefod må anses for at være indført, og den må klassificeres som temmelig sjælden – især i Jylland. Arten synes at være i tilbagegang. I øvrigt kan arten også træffes som tilfældigt indslæbt. Hjertebladet Gåsefod er arkæofyt, da allerede Kylling nævner den (1688).

Ligesom Hjertebladet Gåsefod er Mur-Gåsefod intetsteds i litteraturen omtalt som kulturplante. Mur-Gåsefod er en nær slægtning til Hjertebladet Gåsefod. Mur-Gåsefod er dog betydeligt sjældnere, og arten må betegnes som sjælden. Forfatteren har således kun fundet Mur-Gåsefod tre gange, nemlig i to fynske landsby-køkkenhaver samt ved Kalundborg Slotsruin. Både med hensyn til sin morfologi og sociologi og også med hensyn til dens forekomstmønster og kulinariske egenskaber minder Mur-Gåsefod meget om Hjertebladet Gåsefod. Derfor er det sandsynligt, at Mur-Gåsefod er en reliktplante, altså en meget gammel kulturplante. Også Mur-Gåsefod kan dog optræde som tilfældigt indslæbt. Mur-Gåsefod synes at være i tilbagegang, og i hvert fald var den hyppigere i 1800-tallet end i dag (Pedersen 1968).

6. Stortandet Hjertespannd: Stortandet Hjertespannd er en nær slægtning til den berømte, indførte lægeplante Læge-Hjertespannd (*Leonurus cardiaca*), som er en af de klassiske reliktplanter.

Stortandet Hjertespannd blev i årene 1837-1876 fundet i en række landsbyer på Lolland: Dannemare, Gloslunde, Abed, Alminde, Landet, Skodsebølle, Ryde, Magletving, Højreby Tjennemarke, Østofte, Harpelunde, Højsmarke, Roløkke, Errindlev, Tårs og ved Hellinge Gård (Stensgård). Alle disse steder er den forgæves eftersøgt af Alfred Hansen i 1950'erne og af Anfred Pedersen i 1967 (Pedersen 1969). I alle de nævnte landsbyer er den også forgæves eftersøgt af forfatteren i 1996. Det er ejendommeligt, at Stortandet Hjertespannd kun er fundet på Lolland over en blot 40-årig periode. Hansen (1954) er da også inde på, at arten kan være overset på Lolland. Det er muligt, at planten er helt forsvundet. Det kan dog ikke udelukkes, at Stortandet Hjertespannd er en dvaleplante ligesom Læge-Hjertespannd, hvorfor den måske pludselig kan dukke frem igen. Stortandet Hjertespannd bør fortsat eftersøges på Lolland.

Stortandet Hjertespannds forekomst på Lolland kan bedst tolkes derhen, at der netop i denne egn har været en særlig lokal anvendelse af arten. Ligesom Læge-Hjertespannd har Stortandet Hjertespannd måske været anvendt som lægeplante.

Der er næppe tvivl om, at Stortandet Hjertespannd er indført til Lolland, og der er næppe heller tvivl om, at arten blev dyrket. Intetsteds i litteraturen er Stortandet Hjertespannd dog omtalt som kulturplante.

7. Tårnurt: Tårnurt er intetsteds i litteraturen omtalt som kulturplante. Arten er dog

formentlig en ældgammel kulturplante, da den især forekommer på middelalderlig kulturbund såsom i landsbyer og ved kirker og hovedgårde. På klinter, bakker og i grusgrave og i skovkanter forekommer Tårnurt dog også. Forfatteren har blandt andet fundet Tårnurt ved Kjællinghøl Voldsted, ved kirkerne Haldum og Vissing, i landsbyerne Esby, Sondrup og Haslund, ved Randlev præstegård og ved hovedgårdene Gl. Vosborg, Kollerup og Fuglsøgård. På disse middelalderlige lokaliteter forekommer Tårnurt typisk sammen med klassiske reliktarter.

I morænejordsegnene forekommer Tårnurt hist og her, mens den er sjælden vest for Hovedtilstandslinien. Som reliktplante må Tårnurt betegnes som temmelig sjælden.

I TBU-afhandlingen anføres det, at det ikke med sikkerhed kan afgøres, om Tårnurt er oprindelig altså indigen her i landet. Forfatteren anser det dog for sandsynligt, at den er indført til sine voksesteder i landsbyerne og ved præstegårdene, kirkerne, hovedgårdene og borgene. Pedersen (1958) angiver, at Tårnurt er i tilbagegang.

Tårnurt har formentlig været anvendt som salatplante. De mange, saftige forsommerblade og den sprøde blomsterstand har således en spæd og behagelig kålsmag. Hele den unge plante er ifølge forfatterens erfaringer ikke alene fin som salat; den er også god som spinat og som blancheret grøntsag.

En række andre af de arter, som er med i oversigten over ægte levende fortidsminder, er også miskendte som gamle kulturplanter. Eksempler er Gyldenburre (*Arctium nemorosum* ssp. *pubens*), By-Skræppe (*Rumex x longifolius*), Butbladet Skræppe (*Rumex obtusifolius*), Skopolaminurt (*Scopolia carniolica*), Lodden Mynte (*Mentha x villosa*) og Strand-Karse (*Lepidium latifolium*).

Figurtekster

Fig. 1. Bleg Kongelys (*Verbascum lychnitis*). Tegning Jens Chr. Schou.

Fig. 2. Bleg Kongelys (*Verbascum lychnitis*). Vitskøl Klosterruin.

16. Ti oversete reliktarter

Gul Havreblomme er et eksempel på en overset reliktplante. Gul Havreblomme er behandlet i afsnittet om frugttræer. En længere række andre reliktarter er også almindeligere end feltfloraerne angiver, og f.eks. bør de 10 arter, som omtales nedenfor, medtages med fuld beskrivelse i f.eks. ”Dansk Feltflora”. For det første fordi de pågældende arter findes på mere end blot et par lokaliteter, og for det andet fordi de er fuldt naturaliserede.

1. Kandelaber-Kongelys (*Verbascum speciosum*)

Kandelaber-Kongelys er en pragtfuld plante, som kan blive over 3 meter høj med hundredvis af store guldgule blomster.

Kandelaber-Kongelys er slet ikke så sjælden. Jeg vil bedømme dens hyppighed som ”temmelig sjælden” og i egne forekommer den ”hist og her”. Nævnes kan f.eks., at den står på en vejskrænt i Hadsten, ligesom den vokser vildt et enkelt sted i Randers. Ved Borreby Slot står den også flot. I Mols Bjerger er den registreret på vejskrænter i landsbyerne Esby og Vistoft, ligesom der vokser en mindre bestand på vejkantarealerne mellem Femmøller og Basballe. På det nordøstlige Bornholm er Kandelaber- Kongelys hyppig, idet den er fundet i såvel Sandvig-Allinge som i Gudhjem og Svaneke. I Rønne vokser den også. I Gudhjem er Kandelaber- Kongelys ligefrem almindelig i den gamle bydel. Tino Hjorth Bjerregård oplyser, at Gudhjems indbyggere værner om den smukke plante.

Ligesom den nærtstående Bleg Kongelys (se artiklen ”Nyopdagede kulturplanter”) bør Kandelaber- Kongelys optages med fuld artsbeskrivelse i feltfloraerne. I ”Den Store Nordiske Flora” og i ”Den Nye Nordiske Flora” findes smukke illustrationer af Kandelaber- Kongelys.

Kandelaber- Kongelys har sikkert siden Arilds tid været anvendt som prydblante – og måske også som farveplante, teplante og kosmetikplante.

Kandelaber- Kongelys er fuldt naturaliseret på sine voksesteder, f.eks. i Gudhjem.

2. Plettet Ingefær (*Arum alpinum* ssp. *maculatum*)

Plettet Ingefær (*Arum alpinum* ssp. *maculatum*) angives i Dansk Feltflora at være sjælden. Det er en dog ikke. I herregårdsparker står den ofte som forvildet. Og i præstegårdslundene er den ligefrem ret almindelig. I præstegårdslundene vokser Plettet Ingefær oftest sammen med Dansk Ingefær (*Arum alpinum* ssp. *danicum*). I ”Dansk Feltflora” har Plettet Ingefær status af selvstændig art. Jeg stiller mig dog tvivlende overfor, hvorvidt Plettet Ingefær er en selvstændig art. I præstegårdslundene træffes den således næsten altid sammen med den uplettede Dansk Ingefær. Og i adskillige lunde (f.eks. Spentrup) findes overgangsformer mellem de to ”arter”. Efter at have studeret Plettet Ingefær på et halvt hundrede voksesteder, vil jeg konkludere, at Plettet Ingefær blot er en melanistisk form (d.v.s. en form med særligt meget mørkt farvestof) af Dansk Ingefær – som i øvrigt også kan få et par ord med på vejen. Dansk Ingefær betragtes i ”Dansk Feltflora” som en særlig dansk underart (ssp. *danicum*). Det er muligt, at Dansk Ingefær er indigen, altså oprindeligt hjemmehørende i SØ. Danmark. Men i Jylland nord

for Gyllingnæs – Mols Bjerger er den anthropochor, nemlig et indført og forvildet levende fortidsminde. Også på Øerne er de mange landsby- og hovedgårds-forekomster levende fortidsminder - altså indførte. At kalde planten for ”dansk” og ”ssp. *danicum*” er altså ofte noget af en tilsnigelse. I øvrigt er skillekarakterene mellem Dansk Ingefær og Plettet Ingefær af overlappende karakter og derfor tvivlsomme. Sammenfattende vil jeg klassificere Plettet Ingefær som en mørklødet form af Dansk Ingefær, som overvejende ikke er ”dansk” men indført.

Plettet Ingefær formerer sig såvel ved frugter som vegetativt. Plettet Ingefær er således fuldt naturaliseret.

Plettet Ingefær er en af tipoldemors stauder, og særligt i gamle haver er den hyppig som prydblante.

3. Bredbladet Klokke (*Campanula latifolia*)

Ifølge ”Dansk Feltflora” forekommer Bredbladet Klokke hist og her på Øerne, mens den i øvrigt er sjælden eller manglende. Bredbladet Klokke skulle altså være sjælden i Jylland. Det er den dog ikke. Bredbladet Klokke forekommer således hist og her i Jyllands morænejordsegne, da den er hyppig som relict i lunde ved møllegårde, i herregårdsparker og ikke mindst i præstegårdslunde. På disse steder optræder arten som levende fortidsminde, og som relict kan den også findes på anden middelalderbund, f.eks. ved Erik Menveds store tvangsborger (se artiklen: ”Erik Menveds tvangsborger”). I landsbyer og ved herregårde er det ofte varianten *macrantha*, som vi finder, og ikke sjældent er det i en hvidblomstret form. Da Bredbladet Klokke er en statelig og op til 130 cm høj plante, som bærer indtil en snes 5 cm lange klokkeblomster, er den svær at overse. Således er den iøjnefaldende ved middelalderborgene Bygholm og Bjørnkær.

Bredbladet Klokke har sikkert siden de ældste tider været anvendt som prydblante. Desuden er de unge blade og skud ifølge min erfaring gode i salaten. Som spinat er den også fin. De unge skud er desuden fortræffelige som blancheret grønsag, og de store himmelblå klokkeblomster gør enhver salat festlig.

4. Krans-Lilje (*Lilium martagon*)

Krans-Lilje har fuld artsomtale i ”Dansk Feltflora”. Arten angives imidlertid at være sjælden. Sjælden er den dog ikke. Jeg vil karakterisere dens hyppighed som ”hist og her”, idet Krans-Lilje er ret almindelig i præstegårdslunde, ligesom den er hyppig i lunde ved hovedgårde. Også ved præstegårde (f.eks. Astrup) er den ikke sjælden.

Krans-Lilje er en dejlig og oven i købet robust og meget blomstervillig løgplante. Derfor kan det undre, at den ikke er almindelig i moderne haver. Men i vore haver burde denne plante få følgeskab af de ovenfor omtalte førsteklases prydblante Kandelaber-Kongelys, Plettet Ingefær og Bredbladet Klokke. Hvorfor er disse glimrende prydblante gledet i glemmebogen? Velsagtens fordi vi fjollede haveejere har en tendens til at mene, at det nye er bedre end det gamle.

Krans-Lilje er formentlig en ældgammel prydblante. Måske har den også haft en smule anvendelse som lægeplante. Hvis man ellers nænner det, så er de gyldne løg (deraf navnet Gyldenløg) glimrende som oliesvitsede med rødvin og chili.

Krans-Lilje formerer sig såvel vegetativt som med frø. Arten er således fuldt naturaliseret. Ofte forekommer Krans-Lilje i større bestande i herregårdsparkene, i præstegårdslundene og i præstegårdshaverne.

5. Stinkende Nyserod (*Helleborus foetidus*)

Slægten *Helleborus* er slet ikke omtalt i ”Dansk Feltflora” – mærkeligt nok. Hele to arter af Nyserod eller Juleroser burde nemlig medtages med fuld artsomtale i feltfloraen. Den første art er Stinkende Nyserod, som mere kærligt kunne benævnes Forårs-Juleroser. Denne tidlige forårsbebuder har jeg bl.a. registreret i fiskerlejet Bølshavn, ved kirken i Haslund, i landsbyerne Dråby og Gjerrild og i en lund ved Thorsager præstegård. Desuden står den i strædet Fuglsang i Mariager. Altså er arten ikke meget sjælden som forvildet.

Man kan mene, hvad man vil om Forårs-Julerosens prydværdi. Men med 10-20 purpurkantede, store klokkeblomster prøver den da efter bedste evne at gøre opmærksom på sig selv. Den lugter ikke godt, og prangende er den heller ikke. Men den er i hvert fald anderledes, og så blomstrer den allerede tidligt i april. Jeg kan anbefale Forårs-Julerosen som staude. Dog skal man være opmærksom på, at den har en tendens til at brede sig lidt vel rigeligt.

Vel er forårets Juleroser ikke berømt som prydblade. Til gengæld er den som andre arter af slægten Nyserod/Juleroser berømt som lægeplante – nemlig som middel mod sindssygdomme.

Forårs-Juleroser bør med i feltfloraerne, da den ikke er meget sjælden, og da den flere steder er fuldt naturaliseret. Men når Forårs-Juleroser ikke er fundet så mange steder, så hænger det naturligvis sammen med, at arten ikke er med i feltfloraerne. Floristerne er ganske enkelt ikke opmærksomme på den. I ”Den Nye Nordiske Flora” er der dog en smuk illustration af Forårs-Juleroser.

Forårs-Juleroser er især fundet på vejkanter og vejskrænter. I landsbyen Dråby nær Ebeltoft står den på en vejskrænt sammen med typiske reliktarter som Svaleurt, Rød Tandbæger, Alm. Katost, Læge-Hjertespad og Enbo Galdebær.

Grøn Nyserod (*Helleborus viridis*) er vist betydeligt sjældnere end Forårs-Juleroser. Selv har jeg kun fundet Grøn Nyserod ved Linå Kirke i Midtjylland samt ved kirken lidt nord for borgen Jungshoved.

6. Kæmpe-Mynte (*Mentha x villosanervata*)

Mynterne er et taxonomisk mareridt. I forbindelse med mine reliktplantestudier har jeg ikke sjældent fundet mynter, og oftest har jeg haft vanskeligt ved at navngive disse mynter, som er af hybridogen oprindelse. En af disse hybrid-mynter er Kæmpe-Mynte. I somrene 2009 og 2010 var jeg imidlertid så heldig, at mynte-specialisten Torsten Krienke var med mig ude på en række ekskursioner i det jyske. Under disse ekskursioner analyserede vi en række mynteforekomster, blandt andet 4 myntebestande, som herefter kan klassificeres som *Mentha x villosanervata*.

Mentha x villosanervata er angivelig en hybrid mellem *Mentha longifolia* og *Mentha spicata*, og i hvert fald har Kæmpe-Mynte Grøn Myntes karakteristiske og behagelige duft.

Skønt mynterne er usædvanligt kritisk behandlet i ”Dansk Feltflora” (af Ole Seberg), så er *Mentha x villosanervata* dog ikke behandlet som ”art” i feltfloraen. I kommende udgaver af ”Dansk Feltflora” bør Kæmpe-Mynte dog behandles med fuldstændig artsbeskrivelse, da den ikke synes at være meget sjælden. Jeg kan således hermed meddele følgende forekomster af Kæmpe-Mynte: I den sydlige udkant af landsbyen Ajstrup (nær Hadsund) står der en mere end 75m² stor bestand af Kæmpe-Mynte på en våd græsmark. Arten er desuden registreret ved Hjerritsdal Mølle, hvor den står ved kildebækken. Også ved sydvestsiden af Glenstrup Sø står en mindre bestand af Kæmpe-Mynte. Endelig vokser den ved Glenstrup Klosterruin. Da jeg tilbage i 1982 fandt *Mentha x villosanervata* ved Glenstrup Klosterruin var stedets mynter imponerende. De var henved 1½ meter høje. Derfor fik de navnet Kæmpe-Mynte. I Ajstrup, ved Hjerritsdal Mølle og ved Glenstrup Sø er planterne dog kun 60-80 cm. høje, men altså dog af anseelig størrelse.

Kæmpe-Mynte er desuden ifølge Niels Faurholdt fundet ved Jægerspris Slot og ved Tryggevalde Å. En gennemgang af samlingerne i Herb. AAU og C vil formentlig vise, at Kæmpe-Mynte er betydelig hyppigere end vi hidtil har troet.

7. Maj-Rose (*Rosa majalis*)

I ”Dansk Feltflora” er Maj-Rose blot nævnt med navn til sidst i artsnøglen. Og det er en fejl. Det fremgår således klart af TBU-arkivet og af TBU-afhandlingen, at Maj-Rose er en indigen dansk plante, som er registreret på en længere række lokaliteter specielt i Nordsjælland, på Bornholm og i det nordvestlige Jylland. Men når en art ikke er med i de gængse feltfloraer, så bliver den naturligvis heller ikke registreret. I ”Den Store Nordiske Flora” og i ”Den Nye Nordiske Flora” er der imidlertid fine illustrationer af Maj-Rose, og derfor kan vi forvente, at arten fra slutningen af 90’erne og fremover vil blive registreret på nye og flere lokaliteter. Maj-Rose ligner i den enkelte form Hunderose. Dog er den let kendelig på de parvise bladtorne ved bladfæsterne. Selv har jeg registreret den fyldte form (var. *foecundissima*) som forvildet på 3 lokaliteter, nemlig ved Hyllested Kirke, i landsbyen Tårup nord for Auning og ved Stadil Kirke. Ved Stadil Kirke står der en større bestand uden for syddiget.

Maj-Rose er en af de middelalderlige roser. F.eks. står der et bredt hegn af Maj-Rose ved renaissance-herregården Støvringgård.

Af og til træffer jeg ”gamle roser” som forvildede i landsbyer og ved gamle gårde. Hvid Rose (*Rosa x alba*) er en af disse roser, som bør medtages med fuld beskrivelse i feltfloraerne.

8. Klokke-Skilla (*Scilla non-scripta*)

I ”Dansk Feltflora” er Klokke-Skilla blot nævnt med navn efter artsnøglen. Besynderligt. Klokke-Skilla er jo ret almindelig som forvildet omkring gamle beboelser. Der er således næppe den landsby eller herregårdspark, hvor vi ikke møder Klokke-Skilla som forvildet. I præstegårdslundene er Klokke-Skilla ligefrem almindelig, og ofte forekommer den i større bestande. Enkelte steder forekommer den endda i meget store og tætte bestande. Et af de smukkeste syn, som foråret byder på. Den hvide blomsterform er ikke sjælden. Klokke-Skilla er fuldt naturaliseret. Også Russisk Skilla (*Scilla sibirica*) og Himmelblå Skilla (*Scilla amoena*) burde med fuld artsbeskrivelse i feltfloraerne.

9. Bredbladet Persille (*Petroselinum crispum* var. *vulgare*)

Bredbladet Persille er en typisk ”bornholmer”, ligesom Kandelaber-Kongelys og Knold-Vortemælk. Og det er vel fordi, at den bare og kun findes på Bornholm, at den ikke er med i feltfloraerne. Denne karakteristiske varietet er ikke engang nævnt i ”Dansk Feltflora”. Varieteten er dog let kendelig, da dens blade er helt flade. Bredbladet Persille er ikke sjælden på Bornholm, og varieteten formerer sig ivrigt med frø. På Christiansø er Bredbladet Persille ligefrem almindelig. Desuden forekommer den som relikv på Frederiksø, i Allinge, Gudhjem og ved Hammershus. Tino Hjorth Bjerregård har desuden fundet Bredbladet Persille i Tejn.

10. Knold-Vortemælk (*Euphorbia dulcis*)

Knold-Vortemælk er slet ikke nævnt i ”Dansk Feltflora”. Og det på trods af, at arten er naturaliseret og ikke sjælden på Bornholm.

Forfatteren har fundet Knold-Vortemælk på Christiansø (ved soldaterhaverne) og i Svaneke samt flere steder i Gudhjems gamle bydel. Her står den især på vejskrænter og typisk sammen med andre relikvarter som Svaleurt, Alm. Katost og Rød Tandbæger. Mens disse linier skrives (aug. 2011) har Tino Hjorth Bjerregård skrevet et brev til mig, hvori han fortæller: ”Jeg har her i sommer fundet en meget stor bestand af Knold-Vortemælk ved fiskerlejet Tejn. Tejn har jeg ellers besøgt mange gange – men det er jo dejligt, når man finder noget nyt. Knold-Vortemælk er fundet langs en ”skovsti” i udkanten af byen. I alt er der ca. 7-10 m² på en strækning på ca. 20 m. med hundredvis af individer.”

Knold-Vortemælk sætter gerne frugter, og den synes derfor at være naturaliseret på sine bornholmske voksesteder.

Knold-Vortemælk er en ydmyg plante, og det er uklart, hvad dens anvendelse har været i gamle dage. Det er dog nok som lægeplante, at den har haft anvendelse – ligesom flere andre Vortemælks-arter.

I ”Den Nye Nordiske Flora” er der en smuk illustration af Knold-Vortemælk.

Figurtekster

Fig. 1. Plettet Ingefær (*Arum alpinum* f. *maculatum*). Foto Jon Feilberg.

Fig. 2. Bredbladet Klokke (*Campanula latifolia*). Foto Jon Feilberg.

17. Danmarks bidrag til kulturplanternes verden

I litteraturen nævnes det ofte, at Kvan (*Archangelica angelica*) er Nordens ældste kulturplante. Det er muligvis rigtigt. Under alle omstændigheder er Kvan den første plante, som omtales som egentligt dyrket. Det kan dog vel være, at Skov-Løg (*Allium scorodoprasum*) – vikingernes ”Græsløg” – er lige så gammel. Også Humle (*Humulus lupulus*), Alm. Hyld (*Sambucus nigra*), Ramsløg (*Allium ursinum*), Brændenælde (*Urtica dioeca*) og f.eks. Dansk Ingefær (*Arum alpinum*) konkurrerer om førstepladsen.

Den megen omtale af Kvan kan føre til det indtryk, at Kvan er den eneste kulturplante, som har nordisk oprindelse. Bratberg (2005) og flere med hende skriver endda, at Kvan er Nordens måske eneste bidrag til den internationale medicin- og grønsagskultur. Dette er dog ikke rigtigt. Ganske mange kulturplanter har helt eller delvist nordisk eller dansk oprindelse. Tænk blot på de mange arter af indigene levende fortidsminder, som er lægeplanter. De indigene levende fortidsminder er jo alle oprindeligt vilde, danske planter, som tidligt blev taget i kultur, og som sådan har spredt sig omkring klostre, borge, hovedgårde og i landsbyer og fiskerlejer m.v. Tænk også på populære køkkenurter som Asperges (*Asparagus officinalis*), Purløg (*Allium schoenoprasum*), Have-Syre (*Rumex acetosa*), Kommen (*Carum carvi*) og Merian (*Origanum vulgare*). Disse 5 arter vokser alle vildt i den danske natur, og det er sandsynligt, at de tidligt blev hentet i naturen for at blive taget i kultur. Og måske er der stadig nogle, som om vinteren driver Strandkål (*Crambe maritima*) frem i sandbed. Strandkål er under alle omstændigheder en af de lækreste vilde køkkenurter. Vi kan også tænke på de mange arter af indigene levende fortidsminder, som er populære pryddplanter. Eksempler er Blå Anemone (*Anemone hepatica*), Hvid Anemone (*Anemone nemorosa*), Blodrød Storkenæb (*Geranium sanguineum*), Liljekonval (*Convallaria majalis*), Akeleje (*Aquilegia vulgaris*), Pengebladet Fredløs (*Lysimachia nummularia*), Skovmærke (*Asperula odorata*), Strudsvinge (*Matteucia struthiopteris*), Forskelligbladet Tidsel (*Cirsium heterophyllum*), Bredbladet Klokke (*Campanula latifolia*), Soløje-Alant (*Inula britannica*), Læge-Stokrose (*Althaea officinalis*), Nøgleblomstret Klokke (*Campanula glomerata*), Engelskgræs (*Armeria maritima*), Jakobsstige (*Polemonium caeruleum*), Uldbladet Kongelys (*Verbascum densiflorum*), Himmelblå Lungeurt (*Pulmonaria angustifolia*), Stor Konval (*Polygonatum multiflorum*), Fladkravet Kodriver (*Primula elatior*), Kvæsurt (*Sanguisorba officinalis*) og Betonie (*Stachys officinalis*). Det bør nævnes, at der hersker berettiget tvivl om, hvorvidt flere af ovennævnte arter virkelig er oprindeligt hjemmehørende (indigene) i Danmark. Det gælder for arterne Kvæsurt, Akeleje, Jakobsstige, Læge-

Stokrose. Betonie og Uldbladet Kongelys.

En række andre kulturplanter kan ligeledes være af dansk oprindelse. Nogle eksempler er Rød Kornel (*Cornus sanguinea*), Havtorn (*Hippophae rhamnoides*), Kristtorn (*Ilex aquifolium*), Alm. Hæg (*Prunus padus*), Enebær (*Juniperus communis*), Alm. Røn (*Sorbus aucuparia*), Druedyld (*Sambucus racemosa*), Klit-Rose (*Rosa pimpinellifolia*), Kvalkved (*Viburnum opulus*), Hvidtjørn (*Crataegus laevigata*), Vedbend (*Hedera helix*), Dunet Gedeblad (*Lonicera xylosteum*) og Æble-Rose (*Rosa rubiginosa*).

Vi kan også tage et kig på landmandens græsmarker eller på vores græsplæner. Her står ”danske kulturplanter” side om side: Eng-Rottehale (*Phleum pratense*), Eng-Rævehale (*Alopecurus pratense*), Krybhvene (*Agrostis stolonifera*), Alm. Hvene (*Agrostis tenuis*), Alm. Hundegræs (*Dactylis glomerata*), Alm. Rajgræs (*Lolium perenne*), Rød Svingel (*Festuca rubra*), Alm. Kamgræs (*Cynosurus cristatus*), Alm. Rapgræs (*Poa trivialis*), Eng- Rapgræs (*Poa pratense*) og Eng-Svingel (*Festuca pratense*). Vibeke Meyer fra Trifolium Frø oplyser (pers. comm.), at deres frø af græsser m.v. kan have såvel dansk som udenlandsk oprindelse. At frøene har dansk oprindelse, betyder ikke blot, at frøene er produceret i Danmark, men også at moderplanten til sorterne er af dansk oprindelse. Det vil sige, at sorterne moderplanter oprindeligt er hentet i den danske natur.

Kløvere, det vil sige Rødkløver (*Trifolium pratense*), Hvidkløver (*Trifolium repens*) og Alsikekløver (*Trifolium hybridum* s. str.) kan også være danske. Landmanden dyrker somme tider også andre kulturplanter, som kan være af dansk oprindelse. Det gælder f.eks. Alm. Kællingetand (*Lotus corniculatus*) og Rundbælg (*Anthyllis vulneraria*). Hertil kommer, at stamformerne til den dyrkede Gulerod (*Daucus carota* ssp. *sativus*) og til Foderbede (*Beta vulgaris* var. *rapacea*) og til Sukkerroe (*Beta vulgaris* var. *altissima*) vokser vildt på de danske strande, nemlig Vild Gulerod (*Daucus carota*) og Strand-Bede (*Beta vulgaris* ssp. *maritima*). Det bør nævnes, at både den dyrkede Gulerods og roernes genetik og systematik er indviklet.

Hjemme i haverne har vi også bærbuske, som har nære vilde slægtninge, nemlig Ribs (*Ribes rubrum*) og Solbær (*Ribes nigrum*) foruden Hassel (*Corylus avellana*).

Ude i skoven dyrkes der også træer af dansk proveniens, om end ikke alle de danske skoves sorter af skovtræer er danske. Men nogle er. Eksempler er Bøg (*Fagus sylvatica*), Alm. Eg (*Quercus robur*), Vinter-Eg (*Quercus petraea*), Spids-Løn (*Acer platanoides*), Skov-Ælm (*Ulmus glabra*), Ask (*Fraxinus excelsior*), Vorte-Birk (*Betula pendula*), og Rød-El (*Alnus glutinosa*). Også alleernes Storbladet Lind (*Tilia platyphyllos*) og Småbladet

Lind (*Tilia cordata*) kan være danske.

I øvrigt er det et spørgsmål om sikkert oldnordiske kulturplanter som Humle, Ramsløg, Dansk Ingefær, Brændenælde og Skov-Løg er af oprindelig dansk eller af udenlandsk oprindelse. Skov-Løg er en vildtvoksende dansk plante, og de fleste forfattere mener også, at de 4 førstnævnte arter vokser vildt i sydøstdanske løvskove og sumpe. Men derfor kunne de gamle, dyrkede typer af arterne jo godt være af udenlandsk oprindelse. Humle, Ramsløg, Dansk Ingefær og Brændenælde er mere eller mindre almindelige som relikter i f.eks Nørrejylland, hvor de 4 arter ikke forekommer spontant; det vil sige som oprindeligt vilde. Til Nørrejylland er de 4 arter altså indførte. Under alle omstændigheder er en anden oldnordisk kulturplante som Alm. Hyld (*Sambucus nigra*) med sikkerhed oprindelig indført og altså ikke af dansk oprindelse.

Vi kan konkludere, at Kvan så langt fra er den eneste kulturplante, som har nordisk oprindelse. I øvrigt er det besynderligt, at NordGen ofrer betydelige ressourcer på den højnordiske Kvan – eftersom næsten ingen længere dyrker den. Kvan dyrkes således næppe mere i Norge og Island. På Færøerne dyrkes den stadig og spises og bruges i snaps, osv., og den findes stadig i kvangårde på Færøerne. I Mellemeuropa dyrkes Kvan i mindre målestok til medicinske formål.

Sammenfattende må vi konkludere, at Danmark har bidraget væsentligt til kulturplanternes verden.

Figurtekster

Fig. 1. En stor del af de kulturplanter, som dyrkes i det danske havebrug og i agerlandet er af dansk oprindelse, idet moderplanterne til de dyrkede sorter oprindeligt er hentet i den danske natur.

Landskabet omkring Haldrup ved Horsens Fjord. Akvarel Jens Gregersen.

Fig. 2, 3 & 4. Ved Odder Å findes Brøndkarse (*Nasturtium microphyllum*). Akvarel Jens Gregersen.

18. Moderne klosterhaver på godt og ondt

Den nyanlagte klosterhave ved Esrum er anlagt af professor Johan Lange og apoteker Sv. E. Sandermann Olsen. Haven blev anlagt i 1999. I haven dyrkes ca. 70 arter. Kun en tredjedel af disse optræder som relikter ved danske klosterruiner. De øvrige arter er de sædvanlige lægeplanter og krydderurter, som man i disse kredse har besluttet sig for, at munkene dyrkede. Det er stort set det samme kontingent af arter, der dyrkes i alle de andre moderne klosterhaver, nemlig alle de giftigste, kønneste og mest velduftende urter som Isop (*Hyssopus officinalis*), Grøn Mynte (*Mentha spicata*), Citronmelisse (*Melissa officinalis*), Kvæsurts (*Sanguisorba officinalis*) og Betonie (*Stachys officinalis*). Vi kan godt tillade os at gå ud fra, at disse arter og 25 andre rent faktisk ikke har været almindeligt dyrkede ved klostre i middelalderen. Havde de været det, ville de sandsynligvis have overlevet som relikter, og det har de ikke – i hvert fald ikke ved klostrene. Det bemærkes, at der ikke findes skriftlige kilder, som fortæller om, hvad der dyrkedes ved de danske middelalderklostre. Kun reliktpflanterne fortæller herom.

Et tilfældigt udvalg af arter

I den danske middelalder og renæssance anvendte man flere hundrede forskellige planter som lægeplanter. Alene Paulli behandler hen ved 400 forskellige arter indgående. Det er et tilfældigt lille udvalg af disse mange arter, som dyrkes i de moderne klosterhaver. Det er uforståeligt, hvorfor man ikke har anlagt en autentisk urtegård ved Esrum, Vitskøl og Øm og alle de andre steder. Det vil sige en have med stedets egne reliktarter – og kun dem.

Ved f.eks. Esrum kunne man også have koncentreret sig om de reliktarter, som er fundet ved de øvrige Cistercienserklostre. Publicerede artslistes med i alt mange arter foreligger for både Øm og Vitskøl. Som minimum kunne man havde forventet, at man havde valgt blandt de mange arter, som er fundet som relikter ved de mange danske middelalderklostre. Jens Lind, Jens Østergaard, Holger Garner og forfatteren med flere har publiceret fyldige artslistes fra temmelig mange klostre. Men man har altså valgt et fuldstændigt tilfældigt udvalg af arter. Derfor er denne og andre moderne klosterhaver videnskabeligt underlødige.

I øvrigt er det mærkeligt, at Johan Lange har anlagt de moderne klosterhaver ved Esrum og Asmild med flere steder. For i Skalk (1966 (2): 29-30) tordner han imod sådanne haver, fordi de spreder floraforfalskning.

Voldsom floraforurening og floraforfalskning

Ikke mindre end 45 af Esrum-havens arter spreder sig gerne med frø, frugter og rodsrud. Allerede efter blot 5 år var Esrum-lokaliteten så forurenede med fremmede frøkilder, at stedet nu er ødelagt som kulturbotanisk lokalitet.

Ud over Esrum kender forfatteren moderne og kraftigt floraforurenede klosterhaver fra både Øm, Vitskøl, Æbelholt, Asmild, Dueholm og Brahetrolleborg – samt fra mere end en snes andre klostre, borge og herregårde. En af dens slags haver havde været rigeligt. Ved f.eks. Øm er langt de fleste ”relikter” falske levende fortidsminder, som stammer fra den lille urtegård. Også på steder med moderne borghaver, er floraforfalskningen kraftig, f.eks. Spøttrup og Vordingborg. Hvis man ved Øm, Spøttrup og Vordingborg havde

anlagt autentiske urtegårde, ville man have undgået floraforfalskningen – og misinformationen af publikum. De tre steder er nu ødelagte som kulturbotaniske lokaliteter.

Autentiske urtegårde

Ved f.eks. Øm og Vitskøl samt ved Spøttrup og Vordingborg er der registreret så mange relikter af såvel ægte levende fortidsminder som af indigene levende fortidsminder, at der sagtens kunne etableres en autentisk urtegård. Det vil sige en mindre have med stedets egne reliktarter. Så havde man undgået floraforfalskningen, og haverne ville samtidig være videnskabelige korrekte.

Ved Esrum er derimod kun registreret ret få relikter, i alt 10. Til gengæld er der mange vilde arter, som kan indplantes i haven. Førhen var de oprindeligt vilde (indigene) arter lige så højt værdsatte som de indførte arter. Højt estimerede vilde urter var således almindelige arter som Ager-Padderok (*Equisetum arvense*), Alm. Agermåne (*Agrimonia eupatoria*), Alm. Kvik (*Elytrigia repens*), Alm. Løvefod (*Alchemilla vulgaris*), Alm. Mangeløv (*Dryopteris filix-mas*), Alm. Pimpinelle (*Pimpinella saxifraga*), Alm. Rejnfan (*Tanacetum vulgare*), Alm. Røllike (*Achillea millefolium*), Alm. Syre (*Rumex acetosa*), Alm. Torskemund (*Linaria vulgaris*), Bidende Stenurt (*Sedum acre*), Blåhat (*Knautia arvensis*), Brunelle (*Prunella vulgaris*), Butbladet Skræppe (*Rumex obtusifolius*), Engelsød (*Polypodium vulgare*), Feber-Nellikerod (*Geum urbanum*), Fersken-Pileurt (*Polygonum maculosa*), Følfod (*Tussilago farfara*), Gederams (*Chamaenerion angustifolium*), Gedeskæg (*Tragopogon pratense*), Glat Vejbred (*Plantago major*), Grå Bynke (*Artemisia vulgaris*), Gul Snerre (*Galium verum*), Gyldenris (*Solidago virgaurea*), Gåse-Potentil (*Potentilla anserina*), Hulkravet Kodriver (*Primula veris*), Hulsvøb (*Chaerophyllum temulentum*), Hvid Anemone (*Anemone nemorosa*), Hvidkløver (*Trifolium repens*), Hvidmelet Gåsefod (*Chenopodium album*), Håret Høgeurt (*Hieracium pilosella*), Kåltidsel (*Cirsium oleraceum*), Liden Burre (*Lappa minor*), Liljekonval (*Convallaria majalis*), Løgekarse (*Alliaria petiolata*), Mælkebøtte (*Taraxacum vulgare*), Nælde-Klokke (*Campanula trachelium*), Prikbladet Perikon (*Hypericum perforatum*) og mange flere. Alle disse arter er almindelige.

Brændenælde (*Urtica dioeca*), Burre (*Arctium* spp.) og Bynke (*Artemisia vulgaris*) er ikke så skønne og slet ikke så pragtfulde som Betonie (*Stachys officinalis*), Isop (*Hyssopus officinalis*) og Salvie (*Salvia* spp.) – som intetsteds forekommer som relikter. Men det er nok mere sandsynligt, at de Esrum munke anvendte Brændenælde, Burre og Bynke end Betonie, Isop og Salvie.

Forfatteren fik ideen til de autentiske urtegårde for mange år siden. Men autentiske urtegårde har vi hidtil kun anlagt i Mariager (BL og Jens Chr. Schou) og ved Kalundborg Slotsruin Hans Guldager Christiansen, Birger Prehn og BL) – begge steder ved museerne.

De moderne klosterhaver er musealt underlødige

Da de moderne klosterhaver ikke giver noget sandt billede af, hvad munkene dyrkede, og da disse haver spreder kraftig floraforfalskning, må de betegnes som uheldige. Musealt (altså videnskabeligt) set må de betegnes som underlødige. De bør derfor snarest alle nedlægges.

Mange fejlbestemte arter

I flere af museumshaverne er adskillige af arterne fejlbestemt. I Øms lille klosterhave er de fleste arter dog korrekt bestemt. Det samme gælder for den lille klosterhave ved Asmild. I den største og meget blomsterrige klosterhave ved Vitskøl, er der adskillige svipsere. Det samme gælder ikke mindst for den store borghave ved Spøttrup og for landets smukkeste museumshave: Vordingborg Slotshave. I den store landbrugshistoriske have ved Gl. Estrup, er flertallet af arterne derimod fejlbestemt, og størstedelen af resten er uden navn. I øvrigt er en større del af arterne i f.eks Spøttrup-haverne af amerikansk oprindelse. Flertallet af disse arter har de danske middelaldermunke derfor næppe haft kendskab til!

På de skilte, som står ved planterne, gives der korte oplysninger om arternes anvendelse i gamle dage. Disse oplysninger er i almindelighed fornuftige, om end det ofte er de mest frivole og saftige oplysninger som serveres, hvilket Esrum-haven er et godt eksempel på. Særligt gode oplysninger findes på skiltene ved Asmild. De oplysninger, som bringes om arternes anvendelse i Gl. Estrup-haverne og ikke mindst ved Spøttrup er derimod sluddervorne.

Museumshavernes positive betydning

De moderne ”klosterhaver” og ”borghaver” er alle fagligt underlødige, da det er et tilfældigt sammenrend af arter, som dyrkes i haverne. Pædagogisk og fagligt botanisk er alle disse haver ikke gode. Haverne har dog også en vis værdi, da de stimulerer publikums interesse for de gamle urter og for botanik og kulturhistorie i almindelighed. Man kunne dog opnå en bedre påvirkning med en autentisk urtegård.

Nogle sublime fund af ”reliktplanter”

Forfatteren har registreret hundredvis af falske levende fortidsminder ved de klostre, borge og herregårde, hvor der er anlagt moderne ”museumshaver”. Her skal blot nævnes nogle få eksempler fra nogle få lokaliteter. De nævnte arter er alle sjældne eller endog meget sjældne som ægte reliktarter:

1. Rapunsel-Klokke (*Campanula rapunculus*), Læge-Alant (*Inula helenium*), Enbo Galdebær (*Bryonia alba*) og Læge-Springknap (*Parietaria officinalis*) med flere ved borgen Spøttrup.
2. Kransburre (*Marrubium vulgare*), Enbo Galdebær (*Bryonia alba*), Citronmelisse (*Melissa officinalis*), Ambra (*Artemisia abrotanum*) og Rundbladet Mynte (*Mentha suaveolens*) med flere ved Øm Klosteruin.
3. Grøn Mynte (*Mentha spicata*) og Løvestikke (*Levisticum officinale*) med flere ved Boller Slot.
4. Kors-Vortemælk (*Euphorbia lathyris*), Galnebær (*Atropa belladonna*) og Grøn Mynte (*Mentha spicata*) med flere ved hovedgården Brahetrolleborg.
5. Hjertebladet Kongelys (*Verbascum phlomoides*) med flere ved Vitskøl Klosterruin.
6. Galnebær (*Atropa belladonna*), Kalmus (*Acorus calamus*) og Læge-Springknap (*Parietaria officinalis*) ved Vordingborg Slotsruin.

Jeg ved, at en hel række fund af de ovennævnte arter på de nævnte steder har bibragt snesevis af amatørbotanikere stor begejstring – og flere af fundene har fundet vej til faglitteraturen.

Så derfor synes jeg, at vi skal drysse lidt Cæsar-mønter ud ved Kalø Slot og Hammershus. For så bliver disse borge jo meget mere interessante! Det lyder tåbeligt. Men det er altså netop det, som I gør d' herrer, når I vover jer ind i det botaniske med jeres fortvivlede munke- og lægeplante haver. Fordi I synes, at alle de kønne og velduftende krydderurter er interessante, så er det jo ikke ensbetydende med, at kongerne, munkene, ridderne og biskopperne dyrkede dem for mange, mange år siden.

Om føje år kan vi gøre utallige fund af falske levende fortidsminder ved de efterhånden alt for mange klostre, borge og herregårde, hvor der er anlagt munkehaver/lægeplante haver. Vi må håbe, at alle disse kulturbotanisk og pædagogisk underlødige museumshaver bliver nedlagt hurtigst muligt.

Figurtekster

Fig. 1. Kransburre (*Marrubium vulgare*) er blevet yderst sjælden. Den står ved Øm, men her er den i dag en flygtning fra den moderne klosterhave.

Fig. 2. Bleg Kongelys (*Verbascum lychnitis*) og Pastinak (*Pastinaca sativa*) er oprindelige relikter ved Vitskøl Klosterruin.

Fig. 3. Uldbladet Kongelys (*Verbascum thapsiforme*) og Bulmeurt (*Hyoscyamus niger*) står her som en-årige rosetter ved Æbelholt Klosterruin. Begge arter er oprindelige relikter ved Æbelholt.

19. ”Naturlige” reliktplante-samfund ved frilandsmuseer

I flere af dette værks kapitler behandles problemerne omkring de videnskabeligt underlødige, moderne ”klosterhaver”, som vi efterhånden har fået alt for mange af ved klostre, borge og hovedgårde. I disse haver dyrkes overvejende arter, som formentlig aldrig har været dyrket på stederne i middelalderen. Endelig spreder alle disse fremmede arter sig fra bedene til omgivelserne, så vi ikke længere er i stand til at afgøre, hvad der er oprindelige relikter, og hvad der er nye, falske levende fortidsminder. Desuden har de store klosterhaver, som vi finder dem ved Vitskøl Kloster, Gl. Estrup, Spøttrup og Vordingborg Slot næppe megen lighed med middelalderens haver. Værst er det, at en hel række kendte klostre, borge og hovedgårde er ødelagt som kulturbotaniske lokaliteter på grund af falske levende fortidsminder.

I gamle dage udnyttede man ikke blot de arter, som dyrkedes i haverne. Man udnyttede i høj grad også de vildtvoksende arter (Lange 1997). Nogle af disse arter var oprindeligt vildtvoksende (indigene). Andre var oprindeligt indførte men allerede tidligt forvildede kulturplanter. Disse sidste arter klassificerer vi i dag som reliktarter, idet der er tale om meget gamle kulturlevn. Både de indigene arter og relikterne kunne samles på de udyrkede pletter i landsbyen, hvilket Paulli (1648) nævner gang på gang. Relikterne kunne blandt andet samles omkring gårdene. Ved nutidens gårde står der typisk middelalderlige kulturplanter som Svaleurt (*Chelidonium majus*), Alm. Katost (*Malva sylvestris*) og Ensidig Klokke (*Campanula rapunculoides*) op ad gårdenes længer. Ved gårde, hvor renholdelsen ikke er intensiv, kan der stå 4 eller flere relikter ved længerne. I middelalderen, da reliktarterne var langt hyppigere end i dag, har der sikkert stået endnu flere forvildede kulturplanter langs gårdlængerne, specielt da renholdelsen i middelalderen næppe heller var så effektiv som i dag.

Neden for beskrives en særlig havetype, som kan kaldes for ”naturlige reliktplante-samfund”. Det er en havetype, som har særlig interesse for museer som f.eks. Frilandsmuseet, Den Fynske Landsby og centre som Lejre, Hjerl Hede og Middelaldercentret i Nykøbing Falster.

Det naturlige reliktplantesamfund består af reliktplanter, som sås og plantes op ad en gammel bindingsværklænge. Bedene er ca. 1,5 m. brede og følger længerne i deres helhed. Inderst plantes høje arter (tabel 1); i mellemgrunden halvhøje (tabel 2) og i forgrunden lave arter (tabel 3). Bedet, som er veludviklet ca. 2 år efter anlæggelsen, kan være smukt og forlener bygningerne med en sand frodighed, især hvis bedet tilføres rigeligt med kompost. Plantematerialet kan hentes fra landsbyer, kirker, fiskerlejer og fra andre middelalder-lokaliteter i den region, hvori museet ligger. Bedet bør ikke forsynes med skilte, da det vil gå ud over det ”naturlige” helhedsindtryk.

Naturlige reliktplantesamfund blev i 1983 anlagt ved Museumsgården i Paderup ved Randers (Løjtnant 1983). Disse bede blev en af Museumsgårdens smukkeste og største publikumsattraktioner. Autentiske urtegårde (med stedernes egne reliktarter) er også anlagt ved Mariager Museum og ved Kalundborg Slotsruin.

Der er ca. 150 landsby-reliktarter fra middelalderen at vælge imellem. I tabel 1 – 3 præsenteres 75 indførte, middelalderlige kulturplanter.

Bedene vil kræve en del kvalificeret men overkommeligt lugningsarbejde, da planterne plantes så tæt, at uønsket ukrudt skygges ihjel.

Det er vigtigt, at bedene er dybmuldede og i god gødningskraft. Det vil i høj grad gavne bedenes frodighed, om mulden iblandes større mængder kompost.

De fleste arter kan fremskaffes som frø og frugter. Mange af de flerårige arter kan med fordel plantes.

Fra en kulturbotanisk rig landsby kan hentes 15 – 25 arter. De fleste løg- og knoldplanter kan hentes i egnens præstegårdslunde.

Nogle af de mange reliktplanter er kulturbotanisk vigtigere end andre. Til de vigtigste gamle kulturplanter hører meget almindelige arter som Brændenælde (*Urtica dioeca*), Skvalderkål (*Aegopodium podagraria*), Ensidig Klokke (*Campanula rapunculoides*), Døvnælde (*Lamium album*) og Burre (*Arctium* spp.). Da de tre førstnævnte er spredningsaggressive, bør de ligesom f.eks. Grøn Mynte (*Mentha spicata*) plantes i en nedgravet plastikspand, som rager et par cm. op over jordoverfladen.

Det kan ressourcemæssigt næppe lade sig gøre at fylde reliktplantebedet med nye arter for hver eneste meter rundt om gården. Man kan dog udmærket plante den samme art med f.eks. 5 meters mellemrum gården rundt.

Reliktplanterne kan give et glimrende indblik i, hvad der vokser af reliktplanter i netop denne egn landsbyer. Samtidig står planterne netop på et af de steder, hvor de typisk står og især stod ude i landsbyerne.

Tilsammen fortæller bedenes urter meget om landsbyboernes liv i gamle dage – se f.eks. Brøndegaards ”Folk og Flora” og Harald Nielsens ”Lægeplanter og trolddomsurter”.

Med hensyn til registrering, beskrivelse og katalogisering behandles de indsamlede reliktplanter helt som museets andre genstande.

Tabel 1.

Eksempler på høje arter til bedets baggrund.

Bondetobak (*Nicotiana rustica*)
Bredbladet Klokke (*Campanula latifolia*)
Filtet Burre (*Arctium tomentosum*)
Filtet Kongelys (*Verbascum thapsus*)
Fingerbøl (*Digitalis purpurea*)
Glat Burre (*Arctium lappa*)
Gærde-Kartebolle (*Dipsacus fullonum*)
Have-Stokrose (*Althaea rosea*)
Kejserkrone (*Fritillaria imperialis*)
Læge-Alant (*Inula helenium*)
Løvstikke (*Levisticum officinale*)
Opium-Valmue (*Papaver somniferum*)
Skarntyde (*Conium maculatum*)
Stor Hundepersille (*Aethusa cynapium* var. *gigantea*)
Uldbladet Kongelys (*Verbascum densiflorum*)

Ægte Stormhat (*Aconitum napellus*)

Æselfoder (*Onopordum acanthium*)

Tabel 2.

Eksempler på mellemhøje arter til bedets mellemgrund.

Alm. Katost (*Malva sylvestris*)
Balsam (*Tanacetum balsamita*)
Bulmeurt (*Hyoscyamus niger*)
Bølgekronet Storkenæb (*Geranium phaeum*)
Cikorie (*Cichorium intybus*)
Citronmelisse (*Melissa officinalis*)
Eng-Storke­næb (*Geranium pratense*)
Emsidig Klokke (*Campanula rapunculoides*)
Farve-Reseda (*Reseda luteola*)
Grøn Mynte (*Mentha spicata*)
Have-Iris (*Iris germanica*)
Judaspenge (*Lunaria annua*)
Jødekirsebær (*Physalis alkekengi*)
Krans-Lilje (*Lilium martagon*)
Liden Burre (*Arctium minus*)
Læge-Hjertes­pand (*Leonurus cardiaca*)
Læge-Hundetunge (*Cynoglossum officinale*)
Læge-Kulsukker (*Symphytum officinale*)
Læge-Oksetunge (*Anchusa officinalis*)
Mørk Kongelys (*Verbascum nigrum*)
Panter-Gemserod (*Doronicum pardalianches*)
Pastinak (*Pastinaca sativa*)
Peberrod (*A Armoracia rusticana*)
Pigæble (*Datura stramonium*)
Rød Hestehov (*Petasites hybridus*)
Rød Tandbæger (*Ballota nigra*)
Skvalderkål (*Aegopodium podagraria*)
Stor Nælde (*Urtica dioeca*)
Svaleurt (*Chelidonium majus*)
Sæbeurt (*Saponaria officinalis*)
Søds­kærm (*Myrrhis odorata*)
Toårig Natlys (*Oenothera biennis*)
Vellugtende Aftenstjerne (*Hesperis matronalis*)
Ægte Malurt (*Artemisia absinthium*)

Tabel 3.

Eksempler på lave arter til bedets forgrund.

Alm. Husløg (*Sempervivum tectorum*)
Cypres-Vortemælk (*Euphorbia cyparissias*)
Dansk Ingefær (*Arum alpinum* ssp. *danicum*)
Døvnælde (*Lamium album*)
Erantis (*Eranthis hyemalis*)
Farve-Gåseurt (*Anthemis tinctoria*)
Italiensk Skilla (*Scilla italica*)
Klokke-Skilla (*Scilla non-scripta*)

Kost-Fuglemælk (*Ornithogalum umbellatum*)
Langstilket Lærkespore (*Corydalis solida*)
Liden Singrøn (*Vinca minor*)
Læge-Jordrøg (*Fumaria officinalis*)
Marts-Viol (*Viola odorata*)
Matrem (*Tanacetum parthenium*)
Moskus-Katost (*Malva moschata*)
Nikkende Fuglemælk (*Ornithogalum nutans*)
Pinselilje (*Narcissus poeticus*)
Plettet Ingefær (*Arum alpinum* ssp. *maculatum*)
Pomerans-Høgeurt (*Hieracium aurantiacum*)
Påskelilje (*Narcissus pseudonarcissus*)
Rundbladet Katost (*Malva neglecta*)
Skov-Tulipan (*Tulipa sylvestris*)
Vellugtende Kamille (*Matricaria recutita*)
Vintergæk (*Galanthus nivalis*)

Figurtekster

Fig. 1. Bleg Kongelys (*Verbascum lychnitis*) ved Antvorskov Klosterruin. Foto Hans Guldager Christiansen.

Fig. 2. Liden Burre (*Arctium minus*) ved Antvorskov Klosterruin. Foto Hans Guldager Christiansen.

20. Floraforurening og floraforfalskning

Med reliktplanter ved borge som eksempler

Floraforurening og floraforfalskning er et væsentligt problem for studiet af reliktplanter, da det er autenciteten som trues.

Nedenfor belyses emnet med en række borge og et kloster som eksempler.

Ved floraforurening forstås den utilsigtede og ubevidste forurening med fremmede arter. Floraforurening bliver vi ofte nødt til at leve med.

Ved floraforfalskning forstås den bevidste forurening med fremmede arter. Floraforfalskning er unødvendig og uacceptabel, når den eksempelvis sker på kirkediger og ved ruiner.

Intern floraforurening

Floraforurening kan være såvel intern som ekstern. Ved intern floraforurening forstås den stadige forurening med arter, som finder sted af et anlæg, som længe er i brug. Anlæg, som har været i brug meget længe, vil have kraftig intern floraforurening. Anlæg, som kun har været i brug i kort tid, vil kun have ringe intern floraforurening.

3 borge med kraftig intern floraforurening: Nyborg, Sønderborg og Kronborg (Krogen). (Disse 3 borge er meget gamle).

3 borge med moderat intern floraforurening: Kalø, Gurre og Hammershus. (Disse 3 borge er middelgamle).

3 borge med svag intern floraforurening: Bastrup, Hjelm og Eriksvolde. (Disse 3 borge havde kun en kort levetid).

Intern floraforurening bliver vi nødt til at leve med.

Ekstern floraforurening

Ved ekstern floraforurening forstås den forurening med arter, som til stadighed og utilsigtet finder sted fra omgivelserne.

3 borge med mulighed for kraftig ekstern floraforurening: Ørtil, Bygholm og Kalundborg. (Disse 3 borge ligger i byområder).

3 borge med mulighed for moderat ekstern floraforurening: Tårnberg, Næsbyhoved og Hagenskov. (Disse 3 borge ligger i kun svagt urbaniserede områder).

3 borge med ringe eller ingen ekstern floraforurening: Hjortholm (Stavns Fjord), Refshaleborg og Næsholm. (Disse 3 borge ligger øde uden tilknytning til anden bebyggelse).

Floraforfalskning bør undgås

Floraforfalskning bør alle steder begrænses mest muligt, da denne forfalskning er uheldig. Floraforfalskning opstår typisk, når museer og andre anlægger lægeplante haver og andre haver med gamle urter ved klostre, borge, herregårde og i købstæder. Man bilder publikum ind, at netop disse arter blev dyrket på dette sted i gamle dage. Men det ved man kun sjældent noget om – det er næsten altid kun reliktplanterne, som fortæller herom. Arterne spreder sig fra haverne til ruinerne, og der opstår falske levende fortidsminder. Det kunne man have undgået ved kun at dyrke stedets egne levende fortidsminder. Man kunne med andre ord have anlagt en autentisk urtegård, se kapitlet herom.

3 borge med kraftig floraforfalskning: Spøttrup, Gl. Estrup og Vordingborg. (Ved disse borge er anlagt store og gamle museumshaver) med et tilfældigt sammenrend af arter.

Ved de tre nævnte borge burde man havde anlagt autentiske urtegårde med stedets egne reliktarter; så havde man undgået floraforfalskningen.

Det er således ikke sjældent at se museer lade hånt om fundamentale museale principper som saglighed og autencitet.

Overalt hvor vi i dag dyrker planter, vil der kunne ske en forurening af den oprindelige genpool. Et sådan genflow fra fremmede provenienser anses af nogle for at være det aktuelt største naturfredningsmæssige og genbankmæssige problem.

Kulturbotanisk knytter der sig ofte særlig interesse til de anlæg, som er uden floraforfalskning, og som kun har ringe eller moderat intern og ekstern floraforurening.

Et grelt eksempel på floraforfalskning: Øm Klosteruin

Ved bynære ruiner som f.eks. Vordingborg, Kalundborg og Ørkil er der potentiel fare for floraforurening. Når man står ved ruinerne, synes denne forurening dog ikke at være tydelig. Anderledes forholder det sig med de ruiner, hovedgårde, slotte og borge, hvor der er anlagt nyere ”klosterhaver”. Særligt grelle eksempler på floraforfalskning findes ved Spøttrup, Gl. Estrup, Esrum, Asmild, Vordingborg, Vitskøl og Øm. Alle disse steder findes moderne såkaldte kloster- eller borghaver.

Neden for er sammenstillet en liste over alle ”reliktplanterne” ved Øm klosterruin inklusive de falske levende fortidsminder.

Akeleje (*Aquilegia vulgaris*) **F**
Alm. Husløg (*Sempervivum tectorum*) **F** (Plantet af Holger Garner)
Alm. Hyld (*Sambucus nigra*)
Alm. Katost (*Malva sylvestris*)
Ambra (*Artemisia abrotanum*) **F** (Findes ikke længere som ægte relik)
Blå Kræge (*Prunus domestica* ssp. *insititia*)
Bonderose (*Paeonia officinalis*) **F** (Plantet af Holger Garner)
Bukketorn (*Lycium barbarum*)
Bulmeurt (*Hyoscyamus niger*)
Citronmelisse (*Melissa officinalis*) **F**
Dansk Ingefær (*Arum alpinum* ssp. *danicum*)

Døvnælde (*Lamium album*)
 Enbo Galdebær (*Bryonia alba*) **F**
 Ensidedig Klokke (*Campanula rapunculoides*)
 Filtet Kongelys (*Verbascum thapsus*) **F** (Indsået fra Voer Kloster af Holger Garner)
 Fingerbøl (*Digitalis purpurea*) **F**
 Galnebær (*Atropa belladonna*) **F**
 Gul Havreblomme (*Prunus domestica* ssp. *insititia*)
 Gærde-Kartebolle (*Dipsacus fullonum*) **F**
 Have-Timian (*Thymus vulgaris*) **F** (Udsået som bunddække af Holger Garner)
 Humle (*Humulus lupulus*) **F** (Plantet)
 Jernurt (*Verbena officinalis*) **F**
 Judaspenge (*Lunaria annua*) **F**
 Kalmus (*Acorus calamus*)
 Kransburre (*Marrubium vulgare*) **F** (Ikke længere som ægte relikv)
 Liden Burre (*Arctium minus*)
 Læge-Alant (*Inula helenium*) **F** (Plantet)
 Læge-Hjertespad (*Leonurus cardiaca*)
 Læge-Hundetunge (*Cynoglossum officinale*) **F**
 Læge-Jordrøg (*Fumaria officinalis*)
 Læge-Oksetunge (*Anchusa officinalis*) **F**
 Læge-Springknap (*Parietaria officinalis*) **F** Plantet af Holger Garner)
 Læge-Stokrose (*Althaea officinalis*) **F** (Plantet af Holger Garner)
 Marts-Viol (*Viola odorata*) **F**
 Matrem (*Tanacetum parthenium*) **F**
 Moskus-Katost (*Malva moschata*)
 Mørk Kongelys (*Verbascum nigrum*)
 Panter-Gemserod (*Doronicum pardalianches*) **F** (Plantet af Holger Garner)
 Påskelilje (*Narcissus pseudonarcissus*) **F** (Plantet af Holger Garner)
 Rundbladet Katost (*Malva neglecta*)
 Rundbladet Mynte (*Mentha suaveolens*) **F**
 Rød Tandbæger (*Ballota nigra* ssp. *nigra*)
 Skarntyde (*Conium maculatum*)
 Skvalderkål (*Aegopodium podagraria*)
 Stikkelsbær (*Ribes uva-crispa*)
 Stor Hundepersille (*Aethusa cynapium* var. *gigantea*)
 Stor Nælde (*Urtica dioeca*)
 Stor Stjerneskræm (*Astrantia major*) **F** (Plantet af Holger Garner)
 Surkirsebær (*Prunus cerasus*) nu forsvundet
 Svaleurt (*Chelidonium majus*)
 Sæbeurt (*Saponaria officinalis*) **F** (Plantet af Holger Garner)
 Sødskærm (*Myrrhis odorata*)
 Æselfoder (*Onopordum acanthium*) **F**

Tabel 1.

Floraliste fra Øm Kloster, som blev anlagt i 1172 og nedrevet i 1561. Arter, som er falske levende fortidsminder er mærket **F**. Disse falske levende fortidsminder er især arter, som er forvildet fra klosterhaven som er anlagt i 1925. Atter andre arter er af tidligere museumsleder Holger Garner plantet rundt om for at ”forbedre” stedets bestand af gamle urter.

Som nævnt i indledningen anlagde Jens Lind i 1925 som en afdeling af klostermuseet en urtegård med klosterplanter. Der har været rettet kritik mod anlæggelsen af denne have,

da man herefter ikke længere kan skelne mellem de oprindelige reliktplanter og senere spredning fra den nutidige plantesamling (bortset fra dvaleplanterne fra seneste udgravning). En sådan kritik er i almindelighed da også berettiget, men i Øm Klosters tilfælde kan anlæggelsen af urtegården nok alligevel skønnes forsvarlig. For det første havde Jens Lind foretaget en grundig undersøgelse af stedets reliktplanter (1918), i alt 12 arter, som udgør grundelementet i museets urtegård. Dernæst er haven en seriøs udstilling, en vigtig del af museets formidling, der fortæller om, hvad en klosterhave var, og hvilken betydning den havde i klostर्सamfundets liv og gerning.” (Garner, 1995).

Herimod kan indvendes følgende: for det første var Linds undersøgelse af ruinområdet ikke grundig. Lind registrerede således kun under halvdelen af stedets oprindelige reliktarter. For det andet er havens pædagogiske værdi tvivlsom, eftersom over 50 af havens arter slet ikke forekommer som relikter på stedet. Det skal i den forbindelse pointeres, at man intet kender til de danske klostres planteinventarier fra skriftlige kilder. Kun reliktplanterne fortæller om de urter, som blev dyrket ved de danske middelalderklostre. Herefter fremstår Linds have som et poppet og usagligt haveanlæg, ikke mindst fordi ruinområdet i dag er druknet i floraforfalskning fra Linds urtehave og herefter fuldstændig ødelagt af Garners ”forbedringer”. Langt hovedparten af de informationer, som publikum får om de gamle urter, er således falske – eller i bedste fald udokumenterede. Jens Lind kunne have undgået den massive artsforurening, hvis han i stedet havde anlagt en autentisk urtegård; det vil sige en klosterhave med stedets egne reliktarter.

Jens Lind kunne eventuelt have suppleret haven med en lang række oprindeligt vilde arter, som siden gammel tid har været anvendt som lægeplanter, se f.eks. Paulli: *Flora Danica*, 1648.

Forfatteren har undersøgt reliktfloren ved Øm Klosterruin ca. 20 gange indenfor perioden 1965-2008.

Figurer

Fig. 1. Den lille Øm Klosterhave i det tidlige forår. Foto 1996.

21. Reliktplanternes anvendelser

Omtrent alle forfattere er enige om, at middelalder- og renæssancebøndernes haver var usle og fattige på arter. Men er det mon rigtigt? Disse forfattere tror, at de var fattige; men der er rent faktisk ikke mange pålidelige kilder, som fortæller, at de var fattige. Derimod er der en længere række kilder, som fortæller om frodige haver for 100, 200 og 350 år siden. Simon Paulli nævner i 1648 mange gange de arter, som bønderne dyrkede. Han fortæller f.eks., at de dyrkede mange Påskeliljer (*Narcissus pseudonarcissus*), som de solgte på markedet. Paulli nævner også mange gange de ”fornemme” købstadshaver. Paulli beretter også mange gange om alle de arter, som bønderne henter fra naturen til haverne. Endelig taler landsbyernes og fiskerlejernes mange reliktarter deres tavse sprog. Mange af disse mere end 200 arter har ikke været almindeligt dyrkede i mere end 150-200 år. Men så må de alle have været dyrket før 1850.

Vi kan med sikkerhed slå fast, at renæssancebønderne ikke blot dyrkede lægeplanter og nogle få krydderurter – hvilket ellers ofte hævdes. De dyrkede derimod planter til alle slags formål, jævnfør de 20 nedenstående afsnit. Man forbløffes over de gamle landsby- og fiskerlejhavers florale rigdom, og i hvert fald var havebruget for 350 år siden langt rigere og langt mere sofistikeret end hidtil antaget. Man kan så spørge, om det avancerede havebrug pludselig opstod i renæssancen med udgivelsen af Blocks Horticultura Danica i 1647 og Paullis Flora Danica i 1648? Næppe, jævnfør artiklen om levende oldtidsminder og det nedenstående afsnit om prydplanter. Der er altså næppe tvivl om, at i hvert fald nogle sjællandske (Paulli skriver især om sjællandske forhold) renæssancebønder og -fiskeres haver var forholdsvis rige på arter. Og det er faktisk også det mest sandsynlige, for bønderne og fiskerne var jo aldeles afhængige af deres haver. De skulle jo nødvendigvis være selvforsynende med så godt som alt lige fra rodfrugter til alle slags grøntsager foruden alt i bær og frugt, teplanter og krydderurter m.m. De gamles haver var ej heller rene ”nyttehaver”, som det ellers ofte påstås. Konerne dyrkede skam også prydplanter og duftplanter. Herom fortæller både Block og Paulli, og også mylderet af reliktplanter vidner herom. Vi kan herefter slå fast: Allerede ved midten af 1600-tallet, altså i renæssancen, var købstadshaverne fine og frodige på arter. Tilsvarende var bønderhaverne ikke usle og fattige på arter, og deres haver var ikke rene ”nyttehaver”, da der også blev dyrket prydplanter og duftplanter.

Sammenfattende må vi konkludere, at både købstadsfolket og også bøndernes havebrug var langt mere sofistikeret i renæssancen end hidtil almindeligvis antaget. På samme måde fortæller de mange reliktplanterfund ved borgene om rige borghaver allerede for 350-750 år siden. Det fortæller de forholdsvis mange relikter ved borge som Bastrup, Refshaleborg, Sprogø, Kalø, Bygholm, Gurre, Søborg, Skjoldnæs, Jungshoved, Kalundborg, Vordingborg og f.eks. Hammershus - se artiklerne ”Borgenes reliktarter”, ”Reliktplanterne ved Erik Menveds 4 tvangsborge”, ”Levende apoteker” og ”Andre gamle lokalitetstyper som kan rumme reliktarter”.

Bifoderplanterne

Førhen var biavl langt vigtigere end i dag. Det gjaldt specielt for 150 år siden og før. For dengang var honning den eneste sukkerkilde, som jævne mennesker havde til rådighed, da rørsukker fra Vestindien var dyrt.

Det er ikke usandsynligt, at flere af reliktarterne somme tider blev dyrket som biplanter, skønt de pågældende arter også havde andre anvendelser. De fleste reliktplanter med kønne blomster søges af bierne. Særlig vigtige bifoderplanter er f.eks. Merian (*Origanum vulgare*), Døvnælde (*Lamium album*), Grøn Mynte (*Mentha spicata*), Rød Tandbæger (*Ballota nigra* ssp. *nigra*), Katteurt (*Nepeta cataria*), Kransburre (*Marrubium vulgare*), Vår-Brunrod (*Scrophularia vernalis*), Hulkravet Kodriver (*Primula veris*) og Hjertespad (*Leonurus officinalis*). De ovennævnte arter optræder alle som reliktplanter.

Især en række tidligt blomstrende arter er vigtige for bierne, da marts og april er en kritisk periode for bierne, da der er relativt få tidligt blomstrende arter til rådighed i den vilde natur. Som eksempler på tidligt blomstrende urter kan nævnes reliktarter som Rød Hestehov (*Petasites hybridus*), Erantis (*Eranthis hyemalis*), Vår-Krokus (*Crocus vernus*), Vintergæk (*Galanthus nivalis*), Blå Anemone (*Anemone hepatica*), Hvid Anemone (*Anemone nemorosa*), Gul Anemone (*Anemone ranunculoides*) og Marts-Viol (*Viola odorata*).

Kun enkelte arter blev udelukkende anvendt som biplanter. Et eksempel er Vår-Brunrod (*Scrophularia vernalis*). Vår-Brunrod er temmelig sjælden, men forekommer dog ved en række sjællandske hovedgårde, ligesom den forekommer i flere landsbyer. Som eksempler på lokaliteter kan nævnes hovedgårdene Kongsdal, Holsteinborg og Hverring. Den klassiske fynske lokalitet for arten er Viby Kirke; men Vår-Brunrod findes også i flere landsbyer på Hindsholm-halvøen (Løjtnant et al. 2007).

Figurtekster

Fig. 1. Erantis (*Eranthis hiemale*) er en af de forårsbebudere, som bierne gerne trækker på. Foto Jon Feilberg.

Bærbuskene og frugtræerne

Ved middelalderborgene var der flere haver. For det første Humlehaven, hvilket er dokumenteret gennem fund af Humle som relik ved temmelig mange borge. For det andet køkkenhaven, med køkken- og krydderurterne, som også har leveret mange relikter. For det tredje urtegården med alle lægeplanterne, veterinærplanterne, duftplanterne, farveplanterne o.s.v., som har resulteret i rigtig mange relikter. Svagest repræsenteret er prydhaven. Men ved en række især sent nedlagte borge er der dog fundet adskillige prydelige arter, ligesom prydplanterne er almindelige i især præstegårdslunde, i landsbyer, købstæder og ved renæssanceslottene. Den 5. have er frugthaven, som vi skal se nærmere på i det følgende:

Bortset fra det, som reliktarterne fortæller, ved vi ikke ret meget om gårdenes bær- og frugthaver i middelalderen. Vi ved dog fra Jyske Lov, at man havde frugthaver. Der findes også enkelte skriftlige oplysninger om, at der fandtes frugthaver ved borgene. I dag er det reglen, at der findes frugthaver og bærhaver ved gårdene, og den tradition er altså ældgammel.

Med hensyn til arternes anvendelser henvises til Brøndegaards dejlige og usædvanligt informationsrige værk ”Folk og Flora”.

Neden for bringes kortfattede noter om de bærbuske og frugtræer, som kan eller som

muligvis kan optræde som gamle relikter.

1. *Berberis vulgaris* (Alm. Berberis). Indført. Berberis blev brugt til hegn; samtidig kunne bærrene laves til grød, saft, vin og marmelade. Anvendes eksempelvis også som farveplante. Alm. Berberis står som ægte levende fortidsminde ved Hammershus; i øvrigt meget sjældent som meget gammelt reliket.
2. *Corylus avellana* (Hassel). Indigen. Hassel var selvskrevet i frugthaven. Ved hovedgårde og præstegårde står der ofte meget gamle nøddehegn – ofte i to rækker, så den danner løngange. Hassel står som indigent levende fortidsminde ved Bønnet Slotsruin. Som meget gammelt reliket synes Hassel at være sjældent.
3. *Cydonia oblonga* (Kvæde). Indført. Stod endnu for 90 år siden som ægte levende fortidsminde ved Bønnet Slotsruin. Det bør undersøges, om den har overlevet naturplejen i 1990'erne. Som meget gammelt reliket kendes Kvæde kun fra Bønnet.
4. *Hippophae rhamnoides* (Havtorn). Indigen. Havtorn var hyppigt plantet i især NV-Jylland. En typisk hegns- og sandflugtsplante. Bærrene kan laves til grød, saft, marmelade og syltetøj. Råsyltet er bærrene fine til stærk ost – en slags ”mini pepper balls.” Ikke registreret som levende fortidsminde.
5. *Malus x domestica* (Sødæble). Indført. Sødæble var sammen med Pære (*Pyrus communis*) det hyppigste frugttræ ved gårdene og borgene. Pære og Æble kan ikke overleve i århundreder uden at blive podet op. Derfor er de to arter ikke registreret som meget gamle levende fortidsminder. Men gamle sorter, som eksperter mente var uddøde, er dog fundet en del steder. Som eksempler kan nævnes de gamle æblesorter ”Markus” og ”Bygholmæblet”. Markus står stadig i en skovkant ved Vær Kirke og i Bygholm Slotspark står stadig et kæmpestort eksemplar af Bygholmæblet. Begge disse sorter har vi fået opformeret. Markus er et stort, rødt, saftigt og velmagende spiseæble. Også Bygholmæblet er en fortræffelig sort, som både er eminent som spiseæble og som husholdningsæble.
6. *Malus sylvatica* (Skov-Abild). Indført. I formentlig middelalderlige herregårdshegn træffes gamle individer, f.eks. Kalø, Fussingø, Barritskov, Moesgård og Palsgård. Stedvis plantet i gammel tid, f.eks. i Langå Egeskov. Kendes som ægte levende fortidsminde fra borgene Kalø og Bastrup. Skov-Abild er hvinende sur, men ristet er den lækker. Skov-Abild kan også anvendes til f.eks. vinfremstilling.
7. *Prunus avium* (Fuglekirsebær). Indigen. Hyppig ved gårde, især på Bornholm. Meget opvækst har man fjernet, men de bedste Fuglekirsebær har man skånet, som f.eks. ved Rangle mølle. Ikke med sikkerhed registreret som et meget gammelt levende fortidsminde.
8. *Prunus cerasus* (Surkirsebær). Indført. Dendrologerne Søren Ødum og Johan Lange har meddelt forfatteren, at de ikke kender reliketforekomster af Surkirsebær. Står som muligt ægte levende fortidsminde ved klostrene Ørslev og Æbelholt. Forfatteren fandt den også for ca. 40 år siden ved Øm Kloster, men her har jeg ikke kunnet genfinde den.
9. *Prunus domestica* ssp. *insititia* (Kræge). Indført. Den blå Kræge er ret almindelig

som reliket i Østdanmark. Som ægte levende fortidsminde står den eksempelvis ved Kalø, Fussingø og Bønnet. Den gule Kræge (Gul Havreblomme), som almindeligvis anses for at være sjælden, står hist og her i og ved landsbyer, hvor den vel ofte er et ægte levende fortidsminde. Den klassiske lokalitet for Gul Havreblomme er Øm Kloster.

I visse egne, f.eks. omkring Mariager Fjord, er Gul Havreblomme ligefrem almindelig i heggn, og flere steder danner den store krat. På afstand kan disse bestande kendes på deres gullige løv. Kræger er meget forskellige. Nogle er blå, små og sure. Nogle er grønne og andre er gule. Nogle er store og velsmagende, f.eks. krægerne på Skanderborgs fæstningsterræn. De fleste Kræger er blå og smager udmærket. Ved Fussingø, Brahetrolleborg og Kalø Slotsruin findes krydsningen mellem Kræge og *Prunus spinosa* (Slåen). Krægen kan anvendes til f.eks. grød, marmelade, saft, vin og til svesker.

10. *Prunus padus* (Hæg). Indigen. Almindelig, også i Østjylland, hvor den ellers anses for at være ret sjælden. I Østjylland står den eksempelvis ved de fleste hovedgårde og i mange præstegårdslunde. Her er den formentlig et indigent levende fortidsminde. Hægs frugter kan anvendes til grød, saft og syltetøj, ligesom frugterne kan spises rå med mælk. Sjælden i Midt-, Vest- og i Nordjylland – dog hyppig ved hovedgårde i Himmerland.
11. *Ribes nigrum* (Solbær). Indigen og indført. Står som indigent levende fortidsminde ved borgen Niels Bugges Hald. I øvrigt sjælden som meget gammel reliket. Solbær anvendes som bekendt både som spisefrugt og til saft, gelé, syltetøj, vin og også som snapsurt er den fortræffelig.
12. *Ribes rubrum* (Ribs). Indført og muligvis også indigen. Står eksempelvis som ægte levende fortidsminde ved voldstederne Gl. Søholm og Bjørnkær. I øvrigt sjælden som meget gammel reliket. Ribs anvendes til gelé, saft, grød og til vin.
13. *Ribes uva-crispa* (Stikkelsbær). Indført. Stikkelsbær er det hyppigste reliket blandt bærbuskene. Den står som ægte levende fortidsminde ved nogle borge, som blev nedlagt før 1650, f.eks. Gl. Borreby og Gl. Aagård. Også rundt om ved gårdene og i landsbyer træffer vi hyppigt Stikkelsbær som forvildet. Disse fund er dog næppe alle meget gamle reliketplante-forekomster. De fleste af disse forekomster er vist af forholdsvis ung herkomst. Den meget gamle Stikkelsbærtype er af en særlig varietet med små blade, små torne og små, hårede, gule velsmagende frugter. Stikkelsbær anvendes ikke mindst som spisefrugt og til kompot.
14. *Rubus* spp. (Brombær). Indigene og indførte. Almindelig i landsbyer og ved gårde og ikke mindst i lunde og på stendiger. Ofte står Brombær i vældige krat, f.eks. hyppigt *R. armeniacus*, sjældnere f.eks. *R. laciniatus*. Brombær er endnu ikke registreret som sikkert indigent eller ægte levende fortidsminde, men nok som levende fortidsminde. F.eks. står *R. laciniatus* ved Gl. Hagsholm, som blev nedlagt i 1765. Brombær har mange anvendelser: grød, saft, gelé, syltetøj og marmelade. Flere af arterne er desuden fortræffelige spisefrugter.
15. *Rubus idaeus* (Hindbær). Indigen og indført. Hyppig ved gårde og i landsbyer. Endnu ikke med sikkerhed registreret som meget gammelt levende fortidsminde. Anvendelse som Brombær.
16. *Sambucus nigra* (Alm. Hyld). Indført. Almindelig overalt. Endnu ikke med

sikkerhed registreret som ægte levende fortidsminde. Jens Lind rapporterede først i 1900-tallet om et ældgammelt eksemplar, som stod ved borgen Refshaleborg på Borgø i Maribo Sø. Refshaleborg blev ødelagt i 1256. Blomsterne giver en førsteklasses te og frugterne er førsteklasses til suppe.

17. *Sorbus aucuparia* (Alm. Røn). Indigen. Bærrene kan blandt andet bruges til gelé. Denne gelé bliver bedst, såfremt der anvendes ca. en tredjedel sure æbler, f.eks. Skov-Abild. Endnu ikke registreret som levende fortidsminde.

Som det fremgår af det ovenstående, er der en rimelig god dokumentation for, at der også i meget gamle dage var en bær- og frugthave ved borgene og gårdene. De skriftlige kilder fra middelalderen er dog karrige med oplysninger om frugthaver. Vi ved dog fra Jyske Lov, at man havde frugthaver allerede i højmiddelalderen. Der findes også andetsteds enkelte oplysninger om, at der fandtes frugthaver ved borgene – de fleste borge blev nedlagt før 1400. I dag er det reglen, at der findes bærbuske og en frugthave ved gårdene, og den tradition er sikkert ældgammel.

Figurtekster

Fig. 1. Hyld (*Sambucus nigra*) er en af de middelalderlige bærbuske, som stadig er meget populær.

Duftplanterne

For 100 år siden og før var duftplanterne højt estimerede. Planternes duft var ofte vigtigere end deres udseende.

Duftplanterne er af to slags. For det første er der de arter, som har vellugtende blomster. For det andet er der de arter, som spreder vellugt, når bladene knuses. De egentlige duftplanter, det vil sige arter med vellugtende blomster, er mærket ”**B**” i den nedenstående oversigt. Arter, som optræder som relikter, er mærket !

50 eksempler på duftplanter

Ambra (*Artemisia abrotanum*) !
Balsam (*Tanacetum balsamita*) !
Centifolie-Rose (*Rosa centifolia*) **B** !
Citronmelisse (*Melissa officinalis*) !
Citron-Timian (*Thymus x citriodorus*)
Diktam (*Dictamnus albus*) **B**
Dorothealilje (*Leucojum vernum*) **B** !
Duftreseda (*Reseda odorata*) **B**
Floks (*Phlox paniculata*) **B**
Fransk Rose (*Rosa gallica*) **B** !
Grøn Mynte (*Mentha spicata*) !
Gyldenlak (*Cheiranthus cheiri*) **B** !
Have-Iris (*Iris germanica*) **B** !
Have-Malurt (*Artemisia absinthium*) !
Have-Nellike (*Dianthus caryophyllus*) **B**

Hulkrauet Kodriver (*Primula veris*) **B !**
 Hvid Rose (*Rosa x alba*) **B !**
 Hyacint (*Hyacinthus orientalis*) **B**
 Hyld (*Sambucus nigra*) **B !**
 Kalmus (*Acorus calamus*) **!**
 Kaprifolie (*Lonicera periclymenun*) **B**
 Kejserbusk (*Viburnum farreri*) **B**
 Klit-Rose (*Rosa pimpinellifolia*) **B !**
 Krusemynte (*Mentha x piperita* var. *crispula*) **!**
 Lavendel (*Lavandula officinalis*) **B**
 Levkøj (*Matthiola incana*) **B**
 Liljekonval (*Convallaria majalis*) **B !**
 Lodden Mynte (*Mentha x villosa*) **!**
 Madonnalilje (*Lilium candidum*) **B !**
 Maj-Rose (*Rosa majalis*) **B !**
 Marts-Viol (*Viola odorata*) **B !**
 Merian (*Origanum vulgare*) **!**
 Pebermynte (*Mentha x piperita*) **!**
 Pebertræ (*Daphne mezereum*) **B**
 Pinselilje (*Narcissus poeticus*) **B !**
 Påskelilje (*Narcissus pseudonarcissus*) **B !**
 Romersk Rejnfan (*Tanacetum vulgare* var. *crispum*) **!**
 Rude (*Ruta graveolens*) **B**
 Rundbladet Mynte (*Mentha suaveolens*) **!**
 Rynket Rose (*Rosa rugosa*) **B**
 Skovmærke (*Asperula odorata*) **!**
 Studenternellike (*Dianthus barbatus*) **B !**
 Syren (*Syringa vulgaris*) **B !**
 Sødskærm (*Myrrhis odorata*) **!**
 Vellugtende Kamille (*Matricaria recutita*) **B**
 Vellugtende Aftenstjerne (*Hesperis matronalis*) **B !**
 Vellugtende Lathyrus (*Lathyrus odoratus*) **B**
 Vellugtende Pibeved (*Philadelphus coronarius*) **B**
 Vinterjasmin (*Jasminum nudiflorum*) **B**
 Æble-Rose (*Rosa rubiginosa*) **B !**

De ovenstående arter har i dag især anvendelse som prydplanter og/eller som krydderurter.

De fleste vil nok mene, at langt hovedparten af arterne i oversigten er velduftende. Nogle vil dog måske synes, at f.eks. Romersk Rejnfan, Have-Malurt, Merian, Sødskærm og Ambra er lige lovlig krydrede. Den stærktduftende Kalmus finder nogle skøn; andre synes, at den er kvalm. Det samme kan siges om Rude, som nogle finder skøntduftende, mens andre synes, at dens lugt er modbydelig.

Alle de 50 arter i oversigten har en tydelig duft og flertallet af arterne dufter forholdsvis kraftigt. Men talrige – flere hundrede – andre arter, såvel dyrkede som vildtvoksende, har også en god duft, som dog oftest er ret svag.

Ikke mindre end 33 af de 50 arter i oversigten kan optræde som gamle relikter. Det er et udsagn for, at duftplanterne førhen spillede en stor rolle.

Tabellens arter bringer gode dufte af alle slags. Lige fra forårets fine aromaer i form af Hulkravet Kodriver, Dorothealilje, Påskelilje, Pinselilje og Pebertræ til skærsommernattens sødmefyldte Diktam, Pibeved, Kejserbusk og Kaprifolie. Mange af arterne udsender de fineste parfumer som Marts-Viol, Vellugtende Aftenstjerne, Klit-Rose og Maj-Rose. Andre rummer tunge dufte som Hyacint og Rude. Nogle river næsten i næsen som Pebermynte. Hertil kommer alle de stærkt krydrede dufte fra Ambra, Balsam og Citronmelisse. Selv om vinteren bringer urterne gode dufte. Det være sig i potpourrier, Kamillen i tedåsen, de tørrede krydderplanter til madlavningen, kryddersnapsene eller f.eks. Skovmærke-kransen under loftsbjælkerne.

Barndommens gode dufte glemmer vi ikke

Hvem husker ikke duften af barndommens Fillippaæble – eller duften af julens mandariner, brune småkager og svedne grankviste. Duftopfattelsen er nøje koblet med den dybe hukommelse, især med barndommens duftoplevelser. Derfor er duft haver så populære blandt gamle mennesker. Meget har vi glemt, men barndommens gode dufte og lykkelige minder glemmer vi ikke. Duftplanterne var og er populære, fordi de bringer os gode mindelser fra en ellers glemt tid.

For at forstå duftplanternes særligt store betydning førhen, må vi prøve at sætte os ind i middelaldermenneskets duftverden. For 150 år siden og før havde man ikke hele det virvar af dufte, som vi i dag omgiver os med: Hånd sæbe, vaskemidler, Eau de toilette & cologne, parfumerede soft drinks, deodoranter, shampoo, balsam, parfumer, tandpasta, barbersprit o.s.v. I gamle dage var planterne hovedkilden til gode dufte.

Forfatterens første oplevelse med velduftende urter skriver sig tilbage til 1949, da min hortonom-far viste rundt i urtegården ved klostret (Nonnebakken) i Odense. Ingensinde glemmer jeg de dejlige dufte af Mynte, Lavendel og Hjertensfryd. Senere har jeg på mange egne ekskursioner oplevet, hvordan gamle ansigter lyser op i glædelsens lys ved duften af de gamle urter. Min første egentlige duft have fandt jeg ved Vitskøl Kloster. Det var Magda Leth som i 60'erne oprettede den første duft have, som også kaldes for blindehaven. Senere er der anlagt duft haver flere steder rundt om i landet, især nær plejehjem.

Duftplanterne er gamle reliktplanter

Duftplanterne er blandt de ældste reliktplanter. Duftplanter som Hulkravet Kodriver, Dorothealilje, Marts-Viol og Vellugtende Aftenstjerne er således hyppige ved tidligt nedlagte borge som f.eks. Gurre, Gl. Borreby (Borren), Bønnet, Kærstrup, Skjoldnæs og mange flere.

Rundt i landsbyerne træffer vi tilsvarende Merian, Citronmelisse, mynterne foruden f.eks. Sødskærm som relikter. Ved gårde af alle slags træffer vi endnu flere duftplanter som gamle relikter: Dorothealilje, Pinselilje, Påskelilje og igen også Vellugtende Aftenstjerne og Marts-Viol. Flere af duftplanterne er som de sidstnævnte almindelige. Andre er sjældne som relikter f.eks. Madonnalilje (Vejerslev Klosterkirke), Maj-Rose (Stadil og Hyllested kirker), Romersk Rejnfan (f.eks. Råbjerg Kirke og Christiansø), Kæmpe-Mynte (f.eks. Jægerspris Slot), Pebermynte (Tirsbæk Slot), Gyldenlak (Gudhjem), Citronmelisse (f.eks. Tunø By), Klit-Rose (Råbjerg Kirke) og Rundbladet Mynte (f.eks. Svaneke).

Adskillige af arterne i oversigten er glimrende krydderurter f.eks. Ambra, Have-Malurt,

Sødskærm, Citronmelisse, Citron-Timian, Merian, Romersk Rejnfan og alle mynterne. Fortræffelige tepanter er mynterne og Citronmelisse.

Duftplanterne påvirker i høj grad vore tanker og følelser. De får os til at huske vore lykkeligste minder. De dejlige dufte giver en ekstra dimension til haveoplevelsen. Derfor kan det ikke undre, at duftplanterne synes at have fået en renæssance. Mange moderne haveejere er således interesserede i at skabe et vellugtende hjørne i haven. Med tabellens mange arter kan det nemt lade sig gøre, idet de fleste af arterne kan erhverves i staudgartnerierne.

Rylander Hansen & Lyshede omtaler i URT 2009: 34-40 de parfumeplanter, som i udlandet er vigtige ved fremstilling af parfumeprodukter. Herhjemme har småpiger vist til alle tider lavet ”parfume” ved at komme vellugtende rosenblade fra f.eks. Rynket Rose i vand; men herudover har parfumeplanterne vist ikke været anvendt herhjemme.

Figurtekster

Fig. 1. Hulkravet Kodriver (*Primula veris*)

Fig. 2. Marts-Viol (*Viola odorata*)

Fig. 3. Citronmelisse (*Melissa officinalis*)

Fig. 4. Rude (*Ruta graveolens*)

Fig. 5. Ægte Malurt (*Artemisia absinthium*)

Fig. 6. Lavendel (*Lavandula officinalis*)

Farveplanterne

Når man læser i den tilgængelige litteratur om middelalderens havebrug, så får man det indtryk, at der kun blev dyrket lægeplanter og nogle få krydderurter. Dette er forkeret. Planterne havde mange forskellige anvendelser. Anvendelserne som farveplanter, prydplanter, duftplanter og køkkenurter kan have været vigtigere end den medicinske anvendelse. Vi har blot vor viden om de middelalderlige urter fra 3-4 middelalderlige lægebøger. I disse lægebøger har den medicinske anvendelse naturligvis førstehjælpsprioritet. Der er ingen skrifter fra middelalderen, som fortæller om farveplanter, prydplanter, duftplanter, køkkenurter eller andet. Det var først Block (1647) og Paulli (1648), som gjorde det. Der er altså historiske årsager til grund for, at lægeplanterne har fået en særlig fremtrædende og ofte overdreven rolle. Der er dog også en psykologisk faktor. Lægeplanternes ofte fantastiske medicinske anvendelser er således mere spændende og pirrende end den mere jordnære og prosaiske anvendelse som f.eks. køkkenurter og farveplanter. Men når vi finder Læge-Hundetunge (*Cynoglossum officinale*), Kongelys (*Verbascum* spp.) og Svaleurt (*Chelidonium majus*) ude ved borgene og i landsbyerne, så kan det meget vel være fordi, netop disse arter havde anvendelse som farveplanter, og de pågældende arters anvendelse som lægeplanter kan have været sekundær.

Farvergården i Ebeltoft

I Ebeltoft ligger den meget gamle farvergård som museum. I den uglejede have står ikke overraskende flere af de allermest berømte farveplanter som ukrudt, nemlig Farve-Vajd (*Isatis tinctoria*), Farve-Gåseurt (*Anthemis tinctoria*) og Brændenælde (*Urtica dioeca*). Disse tre arter farver henholdsvis blå, gult og grønt. I haven står også meget Rød Hestehov (*Petasites hybridus*) og i rækker står overraskende Tusindstråle (*Telekia speciosa*) og Bredbladet Klokke (*Campanula latifolia*). Måske har disse tre arter også været anvendt som farveplanter?

De fleste arter farver gult

Som det fremgår af tabellen, farver de fleste arter gult eller grønt. Smukt gult farver Farve-Reseda også kaldet Vau (*Reseda luteola*) og Farve-Gåseurt (*Anthemis tinctoria*). Særligt eftertragtede farveplanter var også Vajd (*Isatis tinctoria*), som farver klart blå og Læge-Hundetunge (*Cynoglossum officinale*) som farver rødt. Vajd og Hundetunge har formodentlig været dyrket over hele landet; men det er især i de sydøstlige egne, at de har kunnet overleve som relikter.

Som relikter står Farve-Reseda eksempelvis ved borgene Bastrup, Jungshoved og Kalø. Læge-Hundetunge (*Cynoglossum officinale*) står også som relikter ved disse 3 borge. Da disse borge blev nedlagt tidligt, er det altså meget gamle typer af Vau og Hundetunge, som står ved disse borge. Farve-Reseda er især hyppig i de bornholmske fiskerlejer; mens den er sjælden eller manglende i resten af landet.

Talrige af de oprindeligt vilde (indigene) arter blev anvendt til plantefarvning

Mere end 100 oprindeligt vilde (indigene) danske plantearter har været anvendt til plantefarvning. Det gælder f.eks. Eng-Skær (*Serratula tinctoria*), Hedelyng (*Calluna vulgaris*), Ask (*Fraxinus excelsior*), Guldblomme (*Arnica montana*) og Tagrør (*Phragmites australis*). I Brøndegaards storværk, Folk og Flora, kan man læse meget om de vilde plantearter, som blev benyttet til plantefarvning.

Allerede i Simon Paullis Flora Danica fra 1648 omtales indsamling af farveplanter, f.eks. blev Eng-Skær indsamlet i stor stil. Eng-Skær farver hvidt klæde gult og blå tøj grønt. Brøndegaard skriver en hel side om Eng-Skær. I dag er Eng-Skær meget sjælden.

Også mange af de indførte arter blev anvendt til plantefarvning

Mange af de indførte arter blev også anvendt til klædefarvning. I den nedenstående tabel er opført de gamle, dyrkede farveplanter, som kan optræde som relikter. Det bemærkes, at de fleste af arterne også har haft andre anvendelser, f.eks. som køkkenurter, lægeplanter og/eller som prydplanter.

Alm. Berberis (*Berberis vulgaris*) – gult
Alm. Hyld (*Sambucus nigra*) – brunt, grågråt
Cikorie (*Cichorium intybus*) – gult
Døvnælde (*Lamium album*) – gult

Farve-Gåseurt (*Anthemis tinctoria*) – gult
Farve-Reseda (*Reseda luteola*) - blå, gult, olivengrønt
Farve-Vajd (*Isatis tinctoria*) – blå
Firblad (*Paris quadrifolia*) – gult, brunt, purpurrødt
Havtorn (*Hippophae rhamnoides*) – gult
Hæg (*Prunus padus*) – grønt
Kongelys (*Verbascum* spp.) – gult
Kræge (*Prunus domestica* ssp. *insititia*) – brunt, askegråt, orange
Liljekonval (*Convallaria majalis*) – gult
Læge-Alant (*Inula helenium*) – blå
Læge-Hundetunge (*Cynoglossum officinale*) – mørkegråt, rødt
Læge-Jordrøg (*Fumaria officinalis*) – gult
Merian (*Origanum vulgare*) – rødbrunt, purpur
Pebertræ (*Daphne mezereum*) – gult, gulbrunt
Romersk Rejnfan (*Tanacetum vulgare* var. *crispum*) – gult, gulgrønt, grønt
Rød Kornel (*Cornus sanguinea*) – purpur
Sct. Hansurt (*Hylotelephium telephium*) – gult
Skarntyde (*Conium maculatum*) – gult
Skov-Abild (*Malus sylvestris*) – gult, gyldenbrunt, grågrønt
Skov-Storkenæb (*Geranium sylvatica*) – sort
Sommer-Hyld (*Sambucus ebulus*) – violet
Stor Nælde (*Urtica dioeca*) – gult, gulgrønt, olivengrønt
Svaleurt (*Chelidonium majus*) – gult, indigoblåt

Ægte Malurt (*Artemisia absinthium*) – gult, grønt

Farveplanterne spillede en stor rolle

Mere end 100 af de indigene arter og mere end 30 af de indførte arter blev hyppigt eller i hvert fald lejlighedsvist anvendt som farveplanter. Før den kemiske industris farver fik overtaget for knap 150 år siden, havde befolkningen således mange gode farver til rådighed. Og det var ikke kun de fornemme, som gik med farvede klæder, eftersom vi ikke mindst finder de gamle farveplanter som relikter ude i landsbyerne og i fiskerlejerne.

Det er undertegnede opfattelse – efter at have foretaget reliktplante-registrering på 2600 middelalder-lokaliteter i perioden 1993-2011 (og også fra ca. 1960-93 har jeg undersøgt talrige af den slags lokaliteter) – at farveplanterne førhen spillede en langt større rolle, end det fremgår af litteraturen. For hvem ville gå i skidengråt vadmél, når naturen vrimlede med de skønneste farver?

Man kan læse mere om plantefarvning i følgende bøger:

Dokkedal, L., 1976: Om plantefarvning. – København.

Fischer, B.K., 1983: Uld og linnedfarvning i Danmark 1720-1830.

Hanson, G.A., 1977: Plantefarvning: 100 opskrifter på plantefarvning.

Nielsen, E., 1983: Farvning af planter. – København.

Nielsen, E., 1983: Uld, spinning, farvning med planter. – København.

Sundström, F., 2002: Växtfärgning: med örter, svampar och lavar. – Stockholm.

På internettet kan man også læse meget om plantefarvning.

Figurtekst

Fig. 1. Liden Klokke (*Campanula rotundifolia*) kan farve blå. Det samme kan Bredbladet Klokke (*Campanula latifolia*) måske? Akvarel Falke Bang.

Foderplanterne

Det var ikke kun enghø, roer og korn, som blev anvendt som foder. Også vilde planter blev i gamle dage anvendt som foderplanter, f.eks. Hvidmelet Gåsefod (*Chenopodium album*) og Mælder (*Atriplex* spp.).

Også en række relikter blev anvendt som foderplanter:

- j.** Stor Nælde (*Urtica dioeca*) ædes ikke af køer og får, når den er frisk. De æder den dog gerne, når den er tørret. Frøene af Stor Nælde blev indsamlet til svinefoder. Brøndegaard skriver i Folk og Flora, at hakkede grønne eller tørre Nælder er velegnet som foder til såvel svin som kvæg, heste og fjerkræ. Under Anden Verdenskrig blev Brændenælden indsamlet til fodermel. Forsøgsvis har man også prøvet at dyrke Stor Nælde som foder til husdyr.
- k.** Foder-Kulsukker (*Symphytum x uplandicum*) og Ru Kulsukker (*Symphytum asperum*), som Johan Lange i Kulturplanternes Indførselshistorie fører tilbage til henholdsvis 1887 og ca. 1920 i Danmark, er blevet indsamlet og også dyrket som svinefoder. De to arters forekomstmønster ved f.eks. hovedgårde og præstegårde tyder på, at de to arter har en længere historie i Danmark end Lange angiver; men floraoplysninger fra 1700- og 1800-tallet tyder dog ikke herpå. Folkelige navne fra 1920'erne og til ind i 1940'erne for Ru Kulsukker er Porkin, Porkins, Purkin og Porkæng afledt af fransk ”porc”, altså svinefoderplante. Brøndegaard skriver meget om Kulsukker som svine-, kvæg- og hønsefoder, fra 1800-tallets sidste fjerdedel til ind i 1940'erne. Som det fremgår af teksten er Kulsukker-arterne ikke meget gamle relikter. Dog kan de godt kaldes for levende fortidsminder, da forekomsterne kan være henved 100 år gamle.

Følgende relikterarter er somme tider blevet anvendt som foderplanter:

1. Burre (*Arctium* spp.)
2. Cikorie (*Cichorium intybus*)
3. Kommen (*Carum carvi*)
4. Kræge (*Prunus domestica* ssp. *insititia*)
5. Mælkebøtte (*Taraxacum vulgare*)
6. Rød Hestehov (*Petasites hybridus*)
7. Skov-Abild (*Malus sylvestris*)
8. Skvalderkål (*Aegopodium podagraria*)

Løvfodring

Vi ved, at man i vore nabolande (Norge, Sverige og Tyskland) anvendte løvfoder af især Ælm (*Ulmus glabra*), Ask (*Fraxinus excelsior*) og Lind (*Tilia cordata*) som foder til kvæg og får. I S.C.A. Tuxen: Husdyrbruget (København) fra 1893 angives det da også herhjemmefra, at Poppel (*Populus* spp.), Pil (*Salix* spp.), Lind, Ask og El (*Alnus glutinosa*) kan anvendes som løvfoder. Simon Paulli skriver i sin Flora Danica fra 1648, at der står Ask og Lind på kirkegårdene. I flere meget gamle visitatsbøger står der tilsvarende, at der forekommer Ælm, Ask og Lind på kirkegårdene. Johan Lange har undersøgt et mindre antal kirkegårde, og han fandt ud af, at Ælm, Ask og Lind stadig er de almindeligste kirkegårdstræer (se førsteudgaven af Danmarks Natur). På grundlag af det ovenstående fremsatte Johan Lange den teori, at disse 3 træarter blev anvendt som løvfoder i ufredstider (højmiddelalderen), når befolkningen søgte tilflugt i kirkerne og kvæget blev indespærret på kirkegården Lange (1971). Under opholdet på kirkegården, hvis græs (se Løjtnant 2006) hurtigt blev trådt i stykker, kunne kvæget leve af løvfoder fra kirkegårdstræerne. Kviste af Ælm, Ask og Lind kan anvendes som foder såvel sommer som vinter. Også disse tre arters blade (såvel de friske som de tørrede) ædes meget gerne af kreaturerne. Og det er altså de samme træarter, som efter middelalderen er blevet plantet på kirkegårdene i perioden 1965-2011, skønt den oprindelige brug af arterne som løvfoder for længst er gået i glemmebogen. Det er derfor ikke forkert at betragte kirkegårdens Ælme, Aske og Linde som relikter. Forfatteren har undersøgt træbestandene på flere hundrede kirkegårde - og han kan bekræfte, at det netop er Ask og Lind og især tidligere også Ælm (altså inden Ælmesygens hærgen), som er de hyppigste kirkegårdstræer. Vore ”nationaltræer” Bøg (*Fagus sylvatica*) og Eg (*Quercus* spp.) er derimod sjældne på kirkegårdene.

Figurer

Fig. 1. Rød Gåsefod (*Chenopodium rubrum*). Tegnet af Kamma Martens.

Giftplanterne

Mange tror, at al naturmedicin fra ”Guds Grønne Apotek” er uskyldig. Intet er mere fejlagtigt ! Faktisk er det sådan, at alle de giftigste plantearter har været brugt medicinsk. Ja, der findes næppe én eneste giftig plante, som ikke har været brugt som lægeplante – måske lige bortset fra Gifttyde (*Cicuta virosa*). Og som helhed betragtet er naturmedicin langt farligere end apotekermedicin.

9 af de allergifligste reliktplanter er Skarntyde (*Conium maculatum*), Ægte Stormhat (*Aconitum napellus*), Høst-Tidløs (*Colchicum autumnale*), Fingerbøl (*Digitalis purpurea*), Bulmeurt (*Hyoscyamus niger*), Pigæble (*Datura stramonium*), Galdebær (*Bryonia* spp.), Galnebær (*Atropa belladonna*) og Opium-Valmue (*Papaver somniferum*). Alle er de berømte lægeplanter, og alle behandles de nærmere nedenfor.

1. Skarntyde (*Conium maculatum*) forekommer i Danmark kun som indført kulturplante. Skarntyde er især hyppig på Øerne. I Nørrejylland er den ret sjælden. Den står gerne i landsbyer og ikke mindst i fiskerlejer og ved borge.

Indeholder 5 forskellige giftige alkaloider blandt andet det dødeligt giftige coniin. Forgiftningssymptomer: synsforstyrrelser, sindsforvirring, lammelser og til slut kvælningsdøden – ved fuld bevidsthed. Prognose: alvorlig. Skarntyde blev anvendt mod en meget lang række forskellige lidelser – men kun i meget små doser. Skarntyde beholdt sin popularitet som giftplante langt ind i middelalderen, da giftbægeret var fyrsters bekvemme middel til at likvidere rivaler. Skarntyde forveksles især med Stor Hundepersille (*Aethusa cynapium* var. *gigantea*) – som også er meget giftig. Ukyndige kan også forveksle Skarntyde med den spiselige Vild Kørvel (*Anthriscus silvestris*). Skarntydes kendetegn: stængelen glat, blåduget og rødplettet, blomster grønlig. Vild Kørvels kendetegn: stængel furet og rent grøn uden røde pletter. Blomster rent hvide. Men forvekslinger sker af og til, ofte med katastrofale følger. Det skyldes blandt andet, at Skarntydens rod dufter behageligt gulerodsagtigt. Skarntyde står eksempelvis som reliket ved klostrene Øm, Vitskøl og Esrum og ved borgene Kalø, Gurre og Hammershus. Som fiskerleje-lokaliteter kan nævnes Hirsholmene, Christiansø og Bølshavn.

2. Ægte Stormhat (*Aconitum napellus*) er havens giftigste stauede. Dødelig dosis er blot 3-5 gram. Stormhat træffes en sjælden gang forvildet ved gårde, vandmøller og i landsbyer. Indeholder alkaloidet aconitin. Dødelig dosis er 2 gram for en lille hund og 350 gram for en hest. Formentlig Europas giftigste plante. Forgiftningssymptomer: mavekramper, og død i form af åndedræts- og hjertelammelser – ved fuld bevidsthed. Prognose: alvorlig. Stormhat har især været brugt som giftplante. Kejser Neros giftblanderske, Lacusta, ombragte flere af kejserens rivaler med Stormhat. I Burma, Indien og Nordamerika har Stormhat været brugt som pilegift. Stormhat-arter kan kun forveksles med andre giftige arter af Stormhat og Ridderspore (*Consolida & Delphinium* spp.). Som reliket står Stormhat f.eks. i landsbyen Femmøller og ved herregården Hvidkilde.
3. Høst-Tidløs (*Colchicum autumnale*) er en almindelig haveplante. Som reliket er den ret almindelig ved gamle gårde. Indeholder alkaloidet colchicin. Forgiftningssymptomer: mavekramper, central lammelse, åndenød og død efter 2-3 dage ved lammelse af åndedræt og kredsløb. Prognose: alvorlig. Kan forveksles med den uskyldige Krokus (*Crocus* spp.), senest da Poul Thomsen i en efterårsudsendelse i DR Derude anbefalede ”Krokus” som salatpynt. Det var der flere, som reagerede på – og efter den påglædende udsendelse fik min kone og jeg besøg af en lettere forvildet Poul T. Tidløs er god mod podagra og gigt. Valdemar Atterdag led af podagra og derfor fik han Tidløs-mikstur. På grund af sine erobringstogter lagde Atterdag sig ud med de mægtige Lübeckere. Derfor blev han tvunget til at underskrive en ydmygende og forarmende fredsaftale. Men dagen inden Lübeckerne ankom foranledigede en af Atterdags betroede embedsmænd, at han blev myrdet – med Tidløs. Og så kunne Valdemar Atterdag jo ikke underskrive dokumenterne – og landet var reddet for en tid. Således fortæller sagnet. Tidløs står eksempelvis som reliket ved Kalundborg Slotsruin, og i f.eks. præstegårdslunde og herregårdsparker er Tidløs slet ikke sjælden som gammelt levn.
4. Fingerbøl (*Digitalis purpurea*) er knap så giftig som Skarntyde og Ægte Stormhat men dog alligevel meget giftig. Dødelig dosis for et voksent menneske er 20 gram. Den smukke Fingerbøl er en yndet haveplante. Som gammel reliket står Fingerbøl især ved mange kirker, særligt i Nørrejylland. Også ved middelalderborge forekommer den, f.eks. ved Drost Peders Høj. I landsbyer er den ret almindelig som reliket. Indeholder digitalisglykosiderne digitalin,

digitoxin, gitarin og gitoxin. Forgiftningssymptomer: opkastning, diarre, hallucinationer og ekstrasystoler. Prognose: alvorlig. Digitalis er en berømt og nyttig hjertemedicin, og også som sårhelende middel er den god. Fingerbøl kan kun forveksles med andre ligeledes meget giftige Fingerbøl-arter.

5. Bulmeurt (*Hyoscyamus niger*) er temmelig sjælden og forekommer kun ved meget gammel beboelse. Den dukker typisk op, når der graves i købstædernes bymidter og ved klostre og borge. Står hvert år ved Øm Kloster, Æbelholt Kloster, Kalø Slotsruin, Vordingborg Slotsruin, Ravnsborg Slotsruin og Hammershus. Bulmeurt indeholder de meget giftige alkaloider hyoscyamin, atropin og scopolamin. Visse unge mennesker eksperimenterer med dens påståede hallucinogene virkning; men de bryder sig næppe om hovedsmerterne, de mareridtagtige hallucinationer, kramperne, taleforstyrrelserne, åndedrætsnøden, lammelserne, komaen – og døden. Overlever patienten rusen, får han de frygteligste tømmermænd. Prognose: sædvanligvis gunstig. Bulmeurt blev brugt mod en hel række lidelser. Dog var det især som hekse- og trolddomsplante, at den blev brugt. I Danmark kan Bulmeurt næppe forveksles med andre arter. I Middelhavsområdet findes nærtstående, ligeledes dødeligt giftige Bulmeurt-arter. Nogle forfattere påstår, at munkene anvendte Bulmeurt som bedøvelsesmiddel ved deres ofte store og indgribende operationer. Det er dog næppe sandsynligt, når man tager Bulmeurtens særdeles ubehagelige bivirkninger i betragtning. Iøvrigt virker Bulmeurt ikke bedøvende. Til gengæld bliver patienten nemt voldsom. En patient, som ikke er bedøvet, men som spjætter, er ikke nem at operere. Det er langt mere sandsynligt, at munkene brugte Opium-Valmue (*Papaver somniferum*), se nedenfor. I meget små doser kan Bulmeurt anvendes som afrosidiakum (elskovsmiddel); mens Skarntyde virker modsat, hvorfor Skarntyde da også kaldes for ”Munkenes og Nonnernes Urt”. Man kan så spørge, hvorfor Bulmeurt er hyppig ved klostre, mens Skarntyde er sjælden ved klostre. Iøvrigt henvises til kapitlet om hallucinogene planter.
6. Pigæble (*Datura stramonium*) forekommer hist og her, især i landsbyer. Og ligesom Bulmeurt er den en dvaleplante. Pigæble indeholder omtrent de samme meget giftige alkaloider som Bulmeurt. Pigæble har været brugt på samme måde som Bulmeurt – blot er forgiftningerne af endnu længere varighed. Pigæble kan forveksles med sjældne, indslæbte Pigæble-arter, men de er lige så giftige, som den almindelige Pigæble. I parker og havestuer dyrkes andre arter af Pigæble (Engletrompet); de er også dødeligt giftige.
7. Enbo Galdebær (*Bryonia alba*) og Tvebo Galdebær (*Bryonia dioeca*) er begge sjældne som relikter, især Tvebo Galdebær. Galdebærarterne forekommer kun som relikter ved meget gammel bebyggelse. De forekommer især i købstædernes gamle bymidter og ved klostre og borge. Indeholder giftstofferne saponin, bryonin og bryonicin. Forgiftningssymptomer: smertefulde betændelser, væskende nekroser, blodig diarre, nyrebeskadigelser og død efter åndedrætslammelse. Prognose: alvorlig. Børn kan fristes til at spise de indbydende røde bær (Tvebo Galdebær) eller de sorte bær (Enbo Galdebær). Dødelig dosis for børn er blot 15 bær – for voksne 40-50 bær. Galdebær blev anvendt ved adskillige lidelser og Galdebærarterne blev ofte brugt som erstatning for den dødeligt giftige Alrune (*Mandragora officinalis*). Enbo Galdebær er temmelig sjælden. Hyppigst er den på tomter i de gamle købstæders bymidter, f.eks. Kerteminde, Svendborg, Fåborg, Assens og Bogense. I de fleste bornholmske købstæder findes den også. Tvebo Galdebær er sjælden. Den vokser

eksempelvis i Ribe, i landsbyen Esby, i Hobro, ved Løgumkloster, i Ebeltoft og på Viborg Borgvold.

8. Galnebær (*Atropa belladonna*) er meget sjælden. Forfatteren kender kun til de gammelkendte forekomster ved Føns og Ålholm. Desuden er den set ved en vildtfoderplads i Rugård Sønderskov, ligesom den står som "vild" ved Vordingborg Slotsruin og ved Brahetrolleborg. De to sidstnævnte steder er den et falsk levende fortidsminde, da den her stammer fra moderne "klosterhaver". Indeholder bl.a. alkaloiderne hyoscyamin og atropin. Galnebær er dødelig giftig. Selv meget små mængder saft kan medføre forgiftning. De sorte, solbærlignende frugter ser indbydende ud. Dødelig dosis for en 5-årig er 3-5 bær. Forgiftningssymptomerne er beslægtet med Bulmeurts, Pigæbles og Alrunes. Prognose: sædvanligvis gunstig. Galnebær har ligesom Pigæble og Bulmeurt været anvendt som trolddomsplante, men også som egentlig lægeplante blev den anvendt. Bærrene ser ikke blot indbydende ud, de smager også sødt og behageligt. Derfor er det problematisk, at arten dyrkes i flere moderne "klosterhaver", hvor der kommer mange børn. Eksempler er Vitskøl, Spøttrup og Vordingborg. På et tidspunkt ender det galt. (Forfatteren har da også flere gange sagt til de ansvarlige gartnere, at de bør fjerne Galnebær fra deres moderne "klosterhave").
9. Opium-Valmue (*Papaver somniferum*) er en populær haveplante, smuk som den er. Flere embedsmænd i statsforvaltningen har oplyst forfatteren om, at Opium-Valmue ifølge bekendtgørelsen om euforiserende stoffer ikke må dyrkes i haver, ej heller som prydplante. Andre siger, at den ikke er forbudt. Opium-Valmue er en af de almindeligste bondehaveplanter. Også i nyere haver er den almindelig. Og har man én gang fået den i haven, så slipper man aldrig af med den igen, da frøene kan bevare spireevnen i flere hundrede år – og valmuen sætter mange frø. Opium-Valmue er meget giftig. Indeholder alkaloiderne morfin, kodein, thebain, papaverin og narkotin. Råopium er et effektivt sovemiddel og et lige så effektivt smertestillende medikament. Forgiftningssymptomer: træthed, svimmelhed, opkastning, søvn og til sidst bevidstløshed. Prognose: gunstig. Skønt giftig er Opium-Valmue altså ikke så farlig som f.eks. Bulmeurt, se ovenfor. Opium-Valmue kan forveksles med flere andre storblomstrede Valmuer, som dog også er giftige. Råopium, som udvindes af de umodne kapsler, er et stærkt vanedannende rusmiddel, hvis anvendelse, besiddelse og forhandling er strafbar. Opium-Valmue findes hist og her som relik, og både i købstæder og ved klostre og borge er den blandt de hyppigste dvaleplanter.

Fortegnelse over berømte men giftige lægeplanter

+: giftig. ++: dødeligt giftig.

Arter som kan optræde som meget gamle relikter er mærket !

Som det fremgår af denne lange oversigt er mange af de klassiske lægeplanter giftige eller ligefrem dødeligt giftige. Hertil kommer en endnu længere række af lægeplanter, som er sundhedsskadelige. Ingen af planterne i oversigten bør benyttes til selvmedicinering. (Det bemærkes, at der blandt eksperterne ikke altid er enighed om, hvorvidt en plante bør betegnes som giftig eller som dødelig giftig).

Alm. Berberis (*Berberis vulgaris*) + !

Alm. Mangeløv (*Dryopteris filix-mas*) +
 Betonie (*Stachys officinalis*) + !
 Bondetobak (*Nicotiana rustica*) ++ !
 Bulmeurt (*Hyoscyamus niger*) ++ !
 Cypres-Vortemælk (*Euphorbia cyparissias*) + !
 Dansk Ingefær (*Arum alpinum* ssp. *danicum*) + !
 Dunet Gedeblad (*Lonicera xylosteum*) + !
 Enbo Galdebær (*Bryonia alba*) ++ !
 Fingerbøl (*Digitalis purpurea*) ++ !
 Firblad (*Paris quadrifolia*) + !
 Galnebær (*Atropa belladonna*) ++ !
 Gifttyde (*Cicuta virosa*) ++
 Gul Anemone (*Anemone ranunculoides*) + !
 Hasselurt (*Asarum europaeum*) + !
 Hvid Anemone (*Anemone nemorosa*) + !
 Hvid Foldblad (*Veratrum album*) ++ !
 Høst-Tidløs (*Colchicum autumnale*) ++ !
 Jernurt (*Verbena officinalis*) + !
 Klase-Kortlæbe (*Teucrium scorodonia*) + !?
 Kors-Vortemælk (*Euphorbia lathyris*) ++ !
 Kærmysse (*Calla palustris*) + !
 Langbladet-Vortemælk (*Euphorbia esula*) + !
 Liden Singrøn (*Vinca minor*) + !
 Liguster (*Ligustrum vulgare*) + !
 Liljekonval (*Convallaria majalis*) + !
 Læge-Hjertespannd (*Leonurus cardiaca*) + !
 Læge-Jordrøg (*Fumaria officinalis*) + !
 Læge-Kulsukker (*Symphytum officinale*) + !
 Opium-Valmue (*Papaver somniferum*) ++ !
 Pebertræ (*Daphne mezereum*) ++ !
 Pigæble (*Datura stramonium*) ++ !
 Pinselilje (*Narcissus poeticus*) + !
 Plettet Ingefær (*Arum alpinum* ssp. *maculatum*) + !
 Polei-Mynte (*Mentha pulegium*) + !
 Påskelilje (*Narcissus pseudonarcissus*) + !
 Skarntyde (*Conium maculatum*) ++ !
 Slangerod (*Aristolochia clematitis*) ++ !
 Sommer-Hyld (*Sambucus ebulus*) + !
 Stor Hundepersille (*Aethusa cynapium* var. *gigantea*) ++ !
 Stormhat (*Aconitum napellus*) ++ !
 Svalerod (*Vincetoxicum hirundinaria*) + !
 Svaleurt (*Chelidonium majus*) + !
 Sæbeurt (*Saponaria officinalis*) + !
 Taks (*Taxus baccata*) ++ !
 Tvebo Galdebær (*Bryonia dioeca*) ++ !
 Tykskulpet Brøndkarse (*Nasturtium officinale*) + !
 Ægte Malurt (*Artemisia absinthium*) + !
 Æselfoder (*Onopordum acanthium*) + !

Figurtekster

Fig. 1. Kors-Vortemælk (*Euphorbia lathyris*) er sjælden som relikvt; den står dog

eksempelvis på et stendige i Agersø By. Som moderne prydblade er den ikke almindelig.

Fig. 2. Stor Hundepersille (*Aethusa cynapium* var. *gigantea*) er ret almindelig som relikv. På frodig bund kan Stor Hundepersille blive op imod halvanden meter høj.

Fig. 3. Enbo Galdebær (*Bryonia alba*) er temmelig sjælden. Den forekommer dog eksemplvis som relikv i de fleste fynske og bornholmske købstæder.

Fig. 4. Skarntyde (*Conium maculatum*) forekommer hist og her som relikv på Øerne og i det sydlige Østjylland. I det øvrige Jylland er den ret sjælden – især i Vestjylland og nord for Limfjorden.

Hegnsplanterne

En hel række relikvarter optræder som hegnsplanter (se tabel 1). Det bemærkes, at flertallet af arterne i tabel 1 er tornede. Og forfatteren vil hermed vove den påstand, at man før pigtråden og det elektriske hegn ikke kun i enkelttilfælde, men helt generelt plantede tornede arter i markhegnene. Man kan for nemheds skyld kalde disse arter for ”pigtrådsarter”. Jævnfør i øvrigt den udbredte anvendelse af den stærkt tornede Figenkaktus (*Opuntia ficus-indica*) som markskelplante i middelhavsområdet.

Pigtråden kom først til Danmark engang i 1880’erne, og det elektriske hegn i 1930’erne. Meget tyder på, at man før 100 år siden og før ikke mindst plantede tornede arter i markhegnene. I forhold til ældre tiders gærdselshegn er ”pigtrådshegn” af levende planter ikke blot en enkel og let løsning. De levende pigtrådshegn holder også meget længere end gærdselshegnene.

De gamle, levende pigtrådshegn står typisk på jorddiger eller på stendiger (ensidige stengærder). De kan dog også stå på kassegærder (dobbeltsidige stengærder). Digerne er ofte forsynet med én eller to grøfter, hvilket gør det endnu vanskeligere for kreaturerne at gå igennem hegnene. Kombinationen af grøfter, diger/gærder og levende pigtrådshegn er ikke blot langtidsholdbare men også effektive hegn.

En gennemgang af Jørgensen & Rune (2005) viser, at antallet af løvbuske og –træer, som kan træffes i hegn, kan anslås til ca. 100 arter. I alt 24 af disse, det vil sige 24% er tornede arter. I denne bogs artikel ”Middelalderlige vejhegn” opregnes i alt 42 arter af løvbuske og –træer fra de gamle hegn. Ikke mindre end 36% af disse er tornede. Der er således signifikant flere tornede arter i de gamle hegn end i landskabet i øvrigt. Det kan kun skyldes, at man førhen især plantede tornede arter i hegnene. Udtrykket ”pigtrådsarter” om disse arter er derfor relevant.

Oprindeligt vildtvoksende eller indførte og plantede?

Det er sandsynligt, at en række arter, som hidtil er blevet anset for at være oprindeligt vildtvoksende (indigene) i virkeligheden er indførte og plantede. Det gælder således med stor sandsynlighed en række Brombær-arter (*Rubus fruticosus* coll.). F.eks. står den indførte *Rubus laciniatus* i hegn ved Haxholm Slotsruin. Haxholm Slot blev nedbrudt og forladt i 1765. Også flere arter af Rose (*Rosa* spp.) er formentlig ikke kun oprindeligt hjemmehørende men også plantede. I Dansk Feltflora og i Rostrups Flora angives eksemplvis Filt-Rose (*Rosa tomentosa*) og Blågrøn Filt-Rose (*Rosa sherardi*) blandt

andet at forekomme i hegn. Forklaringen herpå kan være den, at disse arter oprindeligt er plantede i hegnene. De nævnte Roser er derfor at betragte som gamle pigtrådsarter. Da Blågrøn Filt-Rose og især Filt-Rose ikke er fuldt naturaliserede i Danmark, har de længe været i tilbagegang, og i dag er de derfor sjældne, hvilket specielt gælder Filt-Rose.

Det fremgår af det ovenstående, at en række Brombær- og Rosen-arters spontanitet bør revurderes.

Tabel 1.

Oversigt over reliktarter, som optræder som hegnplanter.

Arter med spiselige frugter er mærket: **S**

Tornede arter er mærket: **T**

Alm. Berberis (*Berberis vulgaris*) **ST**
Alm. Hyld (*Sambucus nigra*) **S**
Alm. Hæg (*Prunus padus*) **S**
Brombær (*Rubus fruticosus* coll.) **ST**
Bukketorn (*Lycium barbarum*) **T**
Dunet Gedeblad (*Lonicera xylosteum*)
Fjeld-Ribs (*Ribes alpinum*)
Hassel (*Corylus avellana*) **S**
Havtorn (*Hippophae rhamnoides*) **ST**
Hindbær (*Rubus idaeus*) **ST**
Humle (*Humulus lupulus*)
Kristtorn (*Ilex aquifolium*) **T**
Kræge (*Prunus domestica* ssp. *insititia*) **ST**
Ribs (*Ribes rubrum*) **S**
Rød Kornel (*Cornus sanguinea*)
Skovranke (*Clematis vitalba*)
Skov-Abild (*Malus sylvatica*) **ST**
Solbær (*Ribes nigrum*) **S**
Stikkelsbær (*Ribes uva-crispa*) **ST**
Surkirsebær (*Prunus cerasus*) **S**
Syren (*Syringa vulgaris*)
Tornblad (*Ulex europaeus*) **T**

Figurtekster

Fig. 1. Det er næppe tilfældigt, at en længere række af de gamle hegns arter har spiselige frugter, tabel 1. Det er således sandsynligt, at disse bær- og frugtbuske er plantede, hvorfor de i de gamle hegn er at betragte som levende fortidsminder – på samme måde som ”pigtrådsarterne”.

Fig. 2. Det er formentlig ikke tilfældigt, at adskillige af de gamle hegns arter nemt lader sig stævne og styne. Eksempler er Hassel (*Corylus avellana*) og Ask (*Fraxinus excelsior*) foruden arter af Poppel (*Populus* spp.) og Pil (*Salix* spp.) Akvarel af Gunhild Brink.

Fig. 3. Tjørn (*Crataegus* spp.) er en af hegnenes mange tornede arter. Tidligere tiders ”Pesttorn” var nok også især Hvidtjørn. Pesttorn blev plantet på massegrave efter f.eks.

mund- og klovsyge. Forsvarsmæssigt har Tjørn også været anvendt, f.eks. i forbindelse med general Ryes skanser. Akvarel af Trine Theut.

Fig. 4. Forfatteren ved af egen erfaring, at Berberis (*Berberis vulgaris*) for blot 60 år siden var hyppig i f.eks. fynske hegn. Berberis er imidlertid forbudt ved lov, og nu er den overalt sjælden. De fleste hegn på Fyn er borte. De var så smukke med alle deres Syrener (*Syringa vulgaris*), Hæg (*Prunus padus*) og ikke mindst Tjørne (*Crataegus* spp.).

Fig. 5. Flere af de gamle hegns roser (*Rosa* spp.) er formentlig plantede. Akvarel af Susanne Gabs.

Fig. 6. Nogle af de Havtorn (*Hippophae rhamnoides*), som står i de gamle, nordjyske hegn er uden tvivl plantede. Akvarel af Joakim Engel.

Fig. 7. Det åbne land er (næsten) altid præget af levende hegn. Søndermølle, et tilløb til Liver Å. Akvarel Jens Gregersen.

De hallucinogene planter

Nedenfor omtales 13 hallucinogene arter. Alle disse 13 arter optræder som relikter.

1. Bønderne havde pligt til at dyrke Hamp (*Cannabis sativa*) i gamle dage, og de havde pligt til at dyrke ganske megen Hamp. Det var fordi kongen ikke var interesseret i at importere den dyre hamp, som jo var uundværlig til reb.

Gennem danskens årtusindgamle handelsforbindelser med de arabiske lande og også Indien (områder hvor cannabis stadig er et legalt nydelsesmiddel), har man selvfølgelig kendt til hash og marihuana. Derfor skulle det undre, om ikke også nogle af de gamle, danske bønder fandt behag i at indtage deres Hamp på forskellig måde.

Hampen er fundet som et muligt reliket ved Kalundborg Slotsruin. Eller måske er det en lokal marihuanaryger, som har sået den ud på dette lidt afsides sted?

Brøndegaard skriver hele 7 store sider om Hamp, men omtaler mærkværdigvis ikke artens hallucinogene virkning.

Allerede Harpestræng (1200-tallet) og Smid (1500-tallet) omtaler Hamp som lægeplante.

Larris (1979) fremhæver Hamp frem for andre hallucinogene arter. Hamp er, som Larris skriver: fortrinlig hallucinogen og uden kedelige bivirkninger. Dette synes en længere række læger og psykiatere ikke at være enige med Larris i. Især børn og helt unge kan tage skade af hashrygning. Iøvrigt kaldes hash blandt andet for ”stærk tobak” - og tobak er som bekendt ikke uskadeligt.

2. Opium-Valmue (*Papaver somniferum*) er en vældig populær haveplante – men den er forbudt ved lov ifølge Plantedirektoratet, mens andre myndigheder siger det modsatte.

Af Opium-Valmuens grønne frøkapsel udvindes råopium, hvoraf der kan udvindes morfin, heroin, kodein mm. Råopium er det stærkeste bedøvende, smertestillende, beroligende og søvndyssende naturlægemiddel. Det er også et effektivt – men stærkt

vanedannende – rusmiddel.

Allerede Harpestræng og Paulli omtaler opium som lægemiddel. Paulli påpeger opioms farlighed, idet han blandt andet skriver: "... men alt det som om Opio er at sige, det er intet for den gemene Mand." Paulli nævner f.eks. visse ammers farlige vane med at give skrigende småbørn opium, "... som at de selff kand komme til at sofue oc snorcke som hine vilde Heste ...". Men ammen skal passe på, for ... thi det skee ofte, oc kand snart hende sig, at Børnene falde saa dybt i Søfn her efter, ... saa de med det samme quælis oc døe ..."

Vi ved, at der allerede i gamle dage (f.eks. i Kina) var mange, som var afhængige af opium – og således har det sikkert været siden de ældste tider, også herhjemme. I dag er hundredtusinder Verden over afhængige og ødelagte af opium-stoffer, især heroin.

Opium-Valmuen er et almindeligt relikvium i gamle haver. Arten dukker også gerne op, hvor arkæologer graver. F.eks. dukkede den op, da der i henholdsvis 1980'erne og 1990'erne blev gravet ved henholdsvis Vitskøl Kloster og Tønderhus Slot.

Har man først én gang fået Opium-Valmue i haven, så slipper man aldrig af med den igen, da frøene kan bevare spireevnen i flere hundrede år. Den er således en dvaleplante. Opium-Valmuen sætter talrige frø, som blandt andet kan anvendes som birkes.

Brøndegaard skriver 8 sider om Opium-Valmue. Men skønt hans værk handler om planternes anvendelse, så nævner han ikke med ét ord de mange millioner, som siden oldtiden og til i dag er blevet morfinister af Opium-Valmue. Hvilken berøringsangst. Tror han virkelig, at problemet forsvinder, hvis blot man undlader at omtale det? Iøvrigt kendte jeg Brøndegaard som en særdeles vidende, klog, fantasifuld og behagelig mand.

Dansk dyrkede Opium-Valmuer indeholder lige så mange morfinstoffer som de afghanske.

Opium-Valmue er én af de ældste kulturplanter, idet den herhjemme kan føres tilbage til 2-300-tallet.

3. Svaleurt (*Chelidonium majus*). Svaleurtens indholdsstoffer er beslægtede med Valmuens. Svaleurt er almindelig ved alle typer af middelalder-beboelse (som f.eks. klostre, borge, hovedgårde, landsbyer, kirker og fiskerlejer).

Svaleurt har foruden som hallucinogen plante også været anvendt som trolddomsplante, veterinærplante og som farveplante og lægeplante. Det er sandsynligt, at det ikke mindst er som hallucinogen plante, at Svaleurt har været anvendt. Herpå tyder dens anvendelse som trolddomsplante også.

Svaleurt er påvist arkæologisk fra 900-tallet (Langeland). Kælenavn for arten – i hvert fald i det centrale Randers – er "Fattigmandsopium". Og fattige er de jo.

4. Gul Lærkespore (*Corydalis lutea*) indeholder protopin og er hallucinogen.

Da Gul Lærkespore findes i omtrent enhver gammel have, er forfatterens kælenavn for arten "Husmodertjald".

Larris skriver om Gul Lærkespore: "Gul Lærkespore er en lille og nøjsom plante, der

blomstrer i al den tid, der går fra Hampen bliver sået til Hampen bliver høstet – at vi ikke skal savne noget at ryge på i mellemtiden.”

Gul Lærkespore er et almindeligt relik, især på kirkediger og i gamle haver. Indtil restaureringen i 1980'erne, var Antvorskovs maleriske ruiner hyllet i de smukkeste hængende haver af Gul Lærkespore.

Johan Lange kan kun føre Gul Lærkespore tilbage til 1817 i Danmark. Hele plantens udbredelsesmønster og hele dens forekomst i øvrigt tyder dog meget på, at den er en endog meget gammel borger i Danmark.

5.- 6. Hulrodet Lærkespore (*Corydalis cava*) indeholder også protopin og er derfor hallucinogen. Det samme er eksempelvis Langstilket Lærkespore (*Corydalis solida*).

Hulrodet Lærkespore er ret almindelig som oprindeligt vildtvoksende på Øerne og i SØ. Jylland. Den er også almindelig som relik, f.eks. i de himmerlandske præstegårdslunde. Langstilket Lærkespore står især som relik i og ved gamle haver.

7. Læge-Jordrøg (*Fumaria officinalis*) indeholder også protopin og ”Den lille Røg” er som Sten Larris skriver:”... en lille og uanselig ukrudtsplante. Den er svær at udrydde; men det ville da også være en skam. Den virker nemlig hallucinogen.” Læge-Jordrøg er en dvaleplante ligesom den ret nærtstående Opium-Valmue. Ifølge Larris med flere er Jordrøg ikke så hallucinogen som Lærkespore eller den nærtstående Løjtnantshjerte (*Dicentra spectabilis*). Den sidstnævnte er en almindelig prydblade i haverne, se denne bogs bagside.

Johan Lange aldersdaterer ikke Jordrøg, skønt der er tale om en indført kulturplante. Arten er fundet ved en hel række klostre og borge, og den er derfor med sikkerhed middelalderlig (eller ældre) i Danmark. Jordrøg dukker typisk op, hvor der har været foretaget jordarbejde.

8.-9. Frøene fra Filtet Kongelys (*Verbascum thapsus*) og Udbladet Kongelys (*Verbascum thapsiforme*) har ifølge Larris en vis hallucinogen virkning, når de ryges. De virker også bedøvende. Under 1. Verdenskrig blev Kongelysfrø anvendt som bedøvelsesmiddel, når man løb tør for opium. Begge arter findes hist og her som relikter ved klostre, borge, hovedgårde og kirker samt i landsbyer og gamle haver. Begge arter er middelalderlige i Danmark.

10.–12. Sten Larris kalder Bulmeurt (*Hyoscyamus niger*), Pigæble (*Datura stramonium*) og Galnebær (*Atropa belladonna*) for de ”stærke men farlige” hallucinogener. De tre arter, som med en fællesbetegnelse kaldes for ”de stærke natskygger”, indeholder blandt andet de dødeligt giftige alkaloider hyoscyamin og scopolamin. Galnebær især også atropin og Pigæble daturin. Selv i yderst små mængder har de stærke natskygger en særdeles kraftig virkning. Blandt forgiftningssymptomerne er blandt andet mareridtagtige syner, kvælningsfornemmelser, gangbesvær, taleforstyrrelser, kramper og flere andre ubehagelige bivirkninger, som kan vare ved i lange perioder. Uhyggelige flash backs er almindelige, og det gælder især for Pigæble (Kim Elnef, pers. comm.). Larris skriver, at selv små tripdoser kan være farlige.

Forstavelen ”gal” i Galnebær fortæller, at man bliver gal (sindssyg) af Galnebær – og altså også af de to andre stærke natskygger.

De stærke natskygger har en meget rig etnobotanik. Vi ved eksempelvis, at tyske bødler gav delikventen (oftest hekse som skulle brændes) Bulmeurt, for at mildne oplevelsen af henrettelsen. Vi ved også, at hekse indtog de stærke natskygger som trolddomsmiddel – og det var der sikkert også andre som gjorde i gamle dage. I Tyskland var det en almindelig praksis, at kroværten satte Bulmeurt til øllet – for så slog det virkelig. De tyske myndigheder havde et værre bøvnl med disse kroværter, som spillede hasard med krogæsternes liv og helbred. Og sådan kunne der fortælles mange andre drabelige historier om Bulmeurt, Pigæble og Galnebær; der henvises til Harald Niensens gode bog: Lægeplanter og trolddomsurter.

Også i nyeste tid er der talrige mennesker, som har prøvet de stærke natskygger og ikke kun nogle få hundrede halvfjerdser hippier. Hertil er at sige, at når så mange har prøvet noget, der er så stærkt, og som de slet ikke kender virkningen af, så er der sandsynligvis også nogen, som er døde af det. At indtage de stærke natskygger er at lege med døden. I forhold til de stærke natskygger er Hamp, Svaleurt, Lærkespore og de andre ”ufarlige” og ”uskyldige”, som Larris skriver.

Larris skriver om de stærke natskygger, at de er farlige, selv ved rigtig behandling. I svage doser skulle de stærke natskygger kunne give gode hallucinogene oplevelser. Men problemet er: hvad er en svag dosis? I øvrigt varierer god tripdosis givetvis fra person til person, ligesom alkaloid-indholdet varierer fra plante til plante og ikke mindst fra plantedel til plantedel. Men det kan dog nævnes, at munkene og nonnerne anvendte Bulmeurt som afrodisiakum (elskovsmiddel). Skarntyde (*Conium maculatum*), som blev kaldt for ”Munkenes og Nonnernes Urt”, anvendte de til det modsatte. Bulmeurt er langt hyppigere ved klostre end Skarntyde.

Konklusion: Hold jer langt væk fra Bulmeurt, Pigæble og Galnebær som nydelsesmiddel. De er ikke blot ubehagelige. De er dødsens farlige.

Pigæble forekommer hist og her som relik, især i landsbyer. Bulmeurt er temmelig sjælden. Den forekommer især ved klostre og borge f. eks ved borgene Kalø, Hindsgavl, Kronborg (hvor borgen Krogen tidligere lå), Hammershus, Tønderhus, Vordingborg, Sprogø, Gurte, Kalundborg og Ørkil. Som eksempler på klostre kan nævnes Vitskøl, Øm, Esrum, Antvorskov, Æbelholt og Eskilsø. Galnebær er meget sjælden. Den står ved Ålholm Slot, som er en borg fra 1100-tallet. Galnebær står desuden ved herregården Brahetrolleborg, som er et tidligere kloster; men her er den en flygtning fra en nu nedlagt moderne klosterhave. Galnebær står også på Vordingborg Slotsruins fæstningsterræn. Også her er den en flygtning - nemlig fra den moderne Slotshave. Bulmeurt kan i Danmark føres tilbage til 700-tallet. Pigæble omtales første gang i Hans Razmussen Blocks Horticultura Danica fra 1647. Galnebær omtales første gang i Henrick Smids berømte lægebog fra 1577. Der hersker dog berettiget tvivl om, hvorvidt det virkelig er Galnebær, som Smid omtaler i sin bog. Det er sandsynligt, at også Pigæble og Galnebær blev indført meget tidligt.

13. Skopolaminurt (*Scopolia carniolica*), som er meget sjælden som relik, er nært beslægtet med Galnebær. Arten er giftig, og dens danske navn hentyder til plantens indhold af det hallucinogene stof scopolamin. Som relik kender forfatteren kun Skopolaminurt fra en vejkant ved Skårupøre på Sydfyn.

En række andre danske arter, der ikke optræder som relikter, er også hallucinogene. Det

gælder Bittersød Natskygge (*Solanum dulcamara*), Strand-Hornskulpe (*Glaucium flavum*), Sort Natskygge (*Solanum nigrum*) med flere. Hertil kommer en længere række svampe. I øvrigt henvises til Sten Larris' hallucinogenologi.

Mange tror, at hallucinogene planter er noget, som hører de glade 60'ere og de flippede 70'ere til. Men det er ikke rigtigt. Også i meget gamle dage var der mennesker, som var opiums- og hashnydere. Det er næppe heller nogen ny erkendelse, at Svaleurt, Lærkespore, Natskygge og de andre kan give besynderlige oplevelser. Og det er i hvert fald ældgammel viden, at de stærke natskygger er særdeles kraftige troldomsplanter.

Hallucinologerne Kim Elnef, Per Hansen, Tino Hjorth Bjerregaard og Sten Larris takkes for værdifuld hjælp.

Spids Nøgenhat i et kalkmaleri

I forbindelse med reliktpplantestudier har forfatteren siden 1965 besøgt mere end 1100 kirker. I ret mange af disse findes planter i kalkmalerierne; men de er i de fleste tilfælde stiliserede og rent ornamentelle. Men der er dog en længere række eksempler på identificerbare planter i kalkmalerier, f.eks. i Udbyneder Kirke, som hørte under den store hovedgård, Overgård. I øvrigt henvises også til artiklen om kalkmaleriernes blomster og til artiklen om Bølgekronet Storckenæb.

Udbyneder Kirke er overdådigt udsmykket med kalkmalerier. I skibet findes et fint halvmeterstort maleri, som pudsigt nok viser den stærkt hallucinogene svamp, Spids Nøgenhat (*Psilocybe semilanceata*, fig. 8.). Det er første gang, at en svamp er påvist i et kalkmaleri. Det pågældende kalkmaleri er dateret til 1500-1523.

Det overrasker slet ikke forfatteren, at man afbilder en hallucinogen svamp i et kalkmaleri. Mange tror ganske vist, at hallucinogene rusmidler kun hører nutiden til. Men sådan er det slet ikke. Rusmidlerne er langt, langt ældre, og de omtales i selv den allerældste litteratur. Hermed blot nogle eksempler:

Den stærkt hallucinogene Bulmeurt (*Hyoscyamus niger*) hører vi f.eks. allerede om i forbindelse med oldtidstemplet Delphi, hvor de pythiske jomfruer lod sig beruse af dampene fra Bulmeurtens frø, som kastedes på ilden. Man kan læse mange andre ældgamle historier om ”de stærke natskygger” i Nielsen (1965). Som reliket er Bulmeurt ret sjælden.

Tilsvarende hører vi allerede om Rød Fluesvamp (*Amanita muscaria*) som rusmiddel i forbindelse med de gamle korbjæver på Kamtjatkahalvøen. På en freske i Abbaye de Plaincourault er der i øvrigt et maleri af Rød Fluesvamp (Wasson 1969: 180/181).

Hamp (*Cannabis sativa*) omtales eksempelvis allerede af Herodot (f. 484 f. Kr.). Herodot beretter om skyterne, at de tog hampefrø og kastede dem på glødende sten i deres telt, hvorefter de løb ind i røgen, som fik dem til at vræle af henrykkelse. Hamp er ikke med sikkerhed fundet som reliket.

Opium-Valmue (*Papaver somniferum*) omtales allerede som smertestillende middel af flere oldgræske læger og f.eks. Galen (i 100-tallet) gør opmærksom på, at Opium-Valmuen brugtes som rusmiddel (Nielsen 1980). Som reliket er Opium-Valmuen temmelig almindelig.

Vin af vinplanten (*Vitis vinifera*) omtales talrige gange i den ældste litteratur, f.eks. mangfoldige gange i Bibelen. Nu kan vi vende tilbage til Udbyneder Kirke. For i denne kirkes korhvælving findes mange smukke afbildninger af drueklaser, såvel grønne som blå. Disse malerier stammer fra sidste halvdel af 1400-tallet.

Øl er også meget gammelt. Også herhjemme. I en af de islandske sagaer står der således, at allerede de gamle vikinger var berømte for at brygge et godt Pors-øl (*Myrica gale*). Mjød af honning kender vi også fra vikingerne.

Spritten er også ældgammel, og vi kan igen vende tilbage til den danske fortid. Ved den store middelalderborg Bjørnkær mellem Hov og Odder, som blev nedlagt i 1400-tallet, er der således fundet et destillationsapparat. Magister Rikke Agnete Olsen (pers. comm.) oplyser, at dette destillationsapparat fremstiller en fortræffelig snaps. Øl drak de fornemme i øvrigt også på Bjørnkær Slot, for Humlen (*Humulus lupulus*) står der endnu som relik. Humlen er ikke sjælden som relik.

Rusmidlerne Bulmeurt, Rød Fluesvamp, Hamp, Opium-Valmue, vin, øl, mjød og sprit har man altså kendt siden de ældste tider. Derfor er det alt i alt ikke så mærkeligt, hvis også Spids Nøgenhat er et ældgammelt hallucinogent rusmiddel.

Vor førende hallucinogenolog, min gode ven, cand. scient. Sten Larris (pers. comm.) troede ganske vist, at brugen af Spids Nøgenhat som hallucinogent middel var et moderne fænomen. Derfor udbrød han, da B. L. talte med ham i aug. 07, at fundet af svampen i et kalkmaleri langt oversteg hans tro, håb og fantasi. Efter selv at have besøgt Udbyneder Kirke, udtaler Sten Larris (pers. comm.), at der ikke er tvivl om, at svampebilledet i kirken forestiller Spids Nøgenhat, blandt andet fordi flere af svampene så karakteristisk blåner i kanten. Med henvisning til den ovenstående omtale af rusmidler, har der uden al tvivl været en speciel grund til, at man har afbildet en så lille og ydmyg svamp i et kalkmaleri. Vi må derfor konkludere, at man allerede i meget gamle dage kendte til det klarsyn og den skærpelse af sanserne, som Nøgenhatten giver. Endnu den dag i dag er Spids Nøgenhat almindelig på de kreatur- og hestegræssede marker omkring Udbyneder Kirke. – Larris oplyser, at indianerne har brugt Psilocybinsvampen i flere tusinde år. Det er ikke utænkeligt, at svampen har været brugt lige så længe som nydelsesmiddel i Danmark.

Udbyneder Kirkes kalkmaleri af Spids Nøgenhat er ikke alene det første eksempel på en svamp i et kalkmaleri. Da kalkmaleriet blev malet 1500-1523 er der også tale om den ældste, danske afbildning af en svamp. Vi skal vist ellers helt frem til Paulli (1648) for at finde afbildninger af sporeplanter: således 7 arter af karsporeplanter samt af levermossen Alm. Lungemos (*Marcanthia polymorpha*, side 270), bladmossen Cypresmos (*Hypnum cupressiforme*, side 389) og lichenen Lungelav (*Lobaria pulmonaria*, side 391). I Oeders Flora Danica, som begyndte at udkomme i 1761, findes afbildninger af temmelig mange svampe.

PS:

Det har været med en vis betænkelighed, at jeg har taget dette afsnit med i denne bog. På den anden side løser man jo ikke et misbrugsproblem blot ved at undlade at omtale det. Og på biblioteket og ikke mindst på nettet kan man læse næsten alt for meget om euforiserende stoffer. Faglige hensyn taler også for at publicere artiklen, da der rent faktisk er en del kulturbotanisk nyt i notatet.

Epilog:

Flere af de hallucinogene arter er relativt almindelige ude i landsbyerne og ved de gamle gårde. Det gælder f.eks. ikke mindst Svaleurt, Langstillet Lærkespore og Gul Lærkespore. Og det står forfatteren mere og mere klart, at det næppe er f.eks. Svaleurtens brug som lægeplante, der har været årsagen til dens vide udbredelse som reliktplante i Danmark – og også i det øvrige Europa. Det må trods alt have været et begrænset antal landsbybeboere, som led af svære leverlidelser, ligesom dens brug som farveplante sikkert også har været begrænset. Der er næppe tvivl om, at Svaleurt især blev brugt som ”trolddomsplante”. Udtrykket trolddomsplante er hér et skalkeskjul for en plante, som man nemt og hurtigt bliver voldsomt ”skæv” af.

Og alle de hallucinogene arter står jo i en sand frodighed derude i landsbyerne: Ikke blot Svaleurt men også Gul Lærkespore, Langstillet Lærkespore, Læge-Jordrøg, Filtet Kongelys og Uldbladet Kongelys foruden meget stærke og effektive sager som Pigæble, Bulmeurt og Opium-Valmue. Det kan ikke være tilfældigt. For næsten uanset hvor man er, er der jo så belejligt en ”skævert” ved hånden.

Figurtekster

Fig. 1. Pigæble (*Datura stramonium*). Tegning Jens Gregersen.

Fig. 2. Bulmeurt (*Hyoscyamus niger* var. *laciniata*) på ruinpladsen ved Æbelholt Kloster.

Fig. 3. Svaleurt (*Chelidonium majus*). Tegning Aksel Hansen.

Fig. 4. Gul Lærkespore (*Corydalis lutea*). Tegning Christina Løjtnant.

Fig. 5. Gul Lærkespore (*Corydalis lutea*). Tegning Christina Løjtnant.

Fig. 6. Læge-Jordrøg (*Fumaria officinalis*). Foto Hans Guldager Christiansen

Fig. 7. Kastbjerg Kirke. I den lille kirkelund foran kirken vokser blandt andet de stærke hallucinogene arter Pigæble (*Datura stramonium*) og Svaleurt (*Chelidonium majus*) som relikter.

Fig. 8. Spids Nøgenhat (*Psilocybe semilanceata*) som kalkmaleri i Udbyneder Kirke. Kalkmaleriet er dateret til 1500-1523. Bemærk de dryssende sporer. Foto Kim Elnef.

Fig. 9. Udbyneder Kirke hvori der er et kalkmaleri af Spids Nøgenhat (*Psilocybe semilanceata*). I landsbyen Udbyneder står i øvrigt også de hallucinogene arter Pigæble (*Datura stramonium*) og Langstillet Lærkespore (*Corydalis solida*) samt Filtet Kongelys (*Verbascum thapsus*) og Uldbladet Kongelys (*Verbascum thapsiforme*), hvis frø virker bedøvende.

Fig. 10. Skopolaminurt (*Scopolia carniolica*) fra en vejkant på Sydfyn. Tegning Jens Ole Ravn-Nielsen.

Kosmetikplanterne

Både oldtidens ægyptere, grækere og romere anvendte skønhedsmidler, som de hentede fra planteriget. Således var f.eks. Rosen allerede for flere tusinde år siden en højt skattet parfumeplante, ligesom rosen-kosmetik af alle slags også har høj status i nutiden.

Også herhjemme har blomster-kosmetik været anvendt meget længe.

Chr. IV's livlæge, Simon Paulli, skriver i 1648 om flere kosmetikplanter:

Om Kongelys (*Verbascum thapsus*) skriver Paulli, at blomsterne er et godt råd, som Strax borttage de ryncker, som er udi panden hos gamle piger.

Om Kartebolle (*Dipsacus sativum*) skriver Paulli: om man tager det vand, som findes i bladscederne nederst på Kartebollen, da er det gott til de pletter, der komme udi ansigtet.

Om Læge-Stokrose (*Althaea officinalis*) skriver Paulli, at den er god for ansigtet, om kvinder skulle være blevet solbrændte.

Om Peberrod (*Armoracia rusticana*) skriver Paulli, at Stadzmøerne laver ansigtsbadevand af Peberrodens blade.

Om Anemone-vand af Hvid Anemone (*Anemone nemorosa*) skriver Paulli, at det kan fjerne fregner.

Kosmetikplanternes anvendtes og anvendes stadig til kosmetikmidler af alle slags, såsom sæber, pudder, ansigtslotion, ansigtsmælk, cremer, ansigtsmasker, hudplejemidler, deodoranter og ikke mindst til parfumer.

Fortegnelse over nogle af de reliktarter, som allerede tidligt blev anvendt som kosmetik-midler

Alm. Hyld (*Sambucus nigra*)
Ambra (*Artemisia abrotanum*)
Balsam (*Tanacetum balsamita*)
Brændenælde (*Urtica dioeca*)
Brøndkarse (*Nasturtium microphylla*)
Citronmelisse (*Melissa officinalis*)
Glat Burre (*Arctium lappa*)
Hulkrauet Kodriver (*Primula veris*)
Humle (*Humulus lupulus*)
Husløg (*Sempervivum tectorum*)
Jernurt (*Verbena officinalis*)
Kalmus (*Acorus calamus*)
Kongelys (*Verbascum spp.*)
Krusemynte (*Mentha x piperita var. crispula*)
Kvæsurt (*Sanguisorba officinalis*)
Læge-Alant (*Inula helenium*)
Læge-Jordrøg (*Fumaria officinalis*)
Læge-Kulsukker (*Symphytum officinale*)

Læge-Oksetunge (*Anchusa officinalis*)
Læge-Stokrose (*Althaea officinalis*)
Løvtikke (*Levisticum officinale*)
Marietidsel (*Silybum marianum*)
Marts-Viol (*Viola odorata*)
Mælkebøtte (*Taraxacum vulgare*)
Pebermynte (*Mentha x piperita*)
Peberrod (*Armoracia rusticana*)
Pengebladet Fredløs (*Lysimachia nummularia*)
Rejnfan (*Tanacetum vulgare*)
Skovmærke (*Asperula odorata*)
Sæbeurt (*Saponaria officinalis*)
Vellugtende Kamille (*Matricaria recutita*)

Fortegnelse over nogle af de reliktarter som allerede tidligt blev anvendt i potpourrier – som især i gammel tid var populære

Ambra (*Artemisia abrotanum*)
Balsam (*Tanacetum balsamita*)
Citronmelisse (*Melissa officinalis*)
Gyldenlak (*Cheiranthus cheiri*)
Hulkrauet Kodriver (*Primula veris*)
Hyld (*Sambucus nigra*)
Kvan (*Angelica archangelica*)
Liljekonval (*Convallaria majalis*)
Løvtikke (*Levisticum officinale*)
Marts-Viol (*Viola odorata*)
Matrem (*Tanacetum parthenium*)
Mynte (*Mentha* spp.)
Pinselilje (*Narcissus poeticus*)
Påskelilje (*Narcissus pseudonarcissus*)
Romersk Rejnfan (*Tanacetum vulgare* var. *crispum*)
Skovmærke (*Asperula odorata*)
Sæbeurt (*Saponaria officinalis*)
Vellugtende Aftenstjerne (*Hesperis matronalis*)

Figurtekst

Fig. 1. Sort Marrube alias Rød Tandbæger (*Ballota nigra*) ved kirkeruinen Ladby, hvor den i 1991 blev malet af Jens Gregersen til vores bog ”Blomsternes Danmark”.

Fig. 2. Læge-Kulsukker (*Symphytum officinale*) er en af Paullis kosmetikplanter. NB: Mange har vanskeligt ved at kende Læge-Kulsukker fra den langt almindeligere Foder-Kulsukker, som er en hybrid mellem Læge-Kulsukker og Ru Kulsukker (*S. asperum*). Det er dog ikke så svært at skelne dem fra hinanden. Bemærk nemlig den tydeligt vingede bladstilk hos Læge-Kulsukker. Hos Foder-Kulsukker er bladstilkene kun svagt vinget og kun foroven. Det samme gælder Foder-Kulsukkers stængel, som kun er vinget 2-3 cm ned efter et bladfæste. Hos Læge-Kulsukker er stængelen kraftigt vinget hele vejen fra det ene bladfæste til det næste. Hos Ru Kulsukker er stængelen ikke vinget,

heller ikke ved bladfæsterne.

Fig. 3. Paulli omtaler Hestehov som kosmetikplante. Det er givetvis den Røde Hestehov (*Petasites hybridum*), som han tænker på. Rød Hestehov er ret almindelig som relik i Østdanmark, hvor den oftest træffes i store bestande, f.eks. typisk ved renæssanceslottenes voldgrave. I Jylland findes den kun hist og her, særligt i Østjylland.

Mens Rød Hestehov tidligt blev indført som lægeplante, så er Hvid Hestehov (*P. album*) oprindeligt vild i Danmark, altså indigen. Som oprindeligt vildtvoksende træffes Hvid Hestehov hist og her i sumpkilder i løvskove i det sydøstlige Jylland. I resten af landet er den sjælden – meget sjælden eller helt manglende.

Dette billede har Hans Guldager Christiansen taget ved Bromølle Kro på Sjælland, og her er Hvid Hestehov sandsynligvis en gammel kulturrelikt. Forfatteren har tilsvarende registreret Hvid Hestehov som levende fortidsminde ved såvel meget gamle gårde (f.eks. Kalsbøl mellem Hornsyld og Juelsminde) og i landsbyer (f.eks. Sondrup mellem Odder og Horsens). Men hér blomstrer den altså så smukt ved den Kongeligt Privilegerede Kro Bromølle, som kan føre sin historie så forbavsende langt tilbage som til 1195. Denne, Danmarks ældste kro er berømt for sin vældige Taks (*Taxum baccata*), Bromølletaksen, og nu bliver den altså endnu mere kendt, fordi den er hjemsted for en af de få reliktplanteforekomster af den ældgamle prydblade Hvid Hestehov, som så trodsigt vælder frem i fuldt flor allerede i de første dage af marts.

Krydderurterne

Velkendte middelalderlige krydderurter er de følgende arter, som alle kan optræde som gamle relikter: Løvstikke (*Levisticum officinale*), Purløg (*Allium schoenoprasum*), Peberrod (*Armoracia rusticana*), Isop (*Hyssopus officinalis*), Citronmelisse (*Melissa officinalis*), Persille (*Petroselinum crispum*), Grøn Mynte (*Mentha spicata*), Sødskærm (*Myrrhis odorata*), Have-Malurt (*Artemisia absinthium*) og Vellugtende Kamille (*Matricaria recutita*). Tidligere var også de følgende tre arter almindeligt dyrkede: Ambra (*Artemisia abrotanum*), Balsam (*Tanacetum balsamita*) og Rundbladet Mynte (*Mentha suaveolens*). Den sidstnævnte dyrkes stadig af og til.

Også en række andre krydderurter kan optræde som relikter. De nedenfor nævnte arter dyrkes i dag kun sjældent eller slet ikke:

1. Gærde-Kørvel (*Anthriscus caucalis*) er ret sjælden som relik. Den træffes næsten udelukkende på helkulturbund som f.eks. i landsbyer og fiskerlejer og ved borge. Ved Kalø Slotsruin står en meget stor og tæt bestand på den stejle skrænt neden for køkkenfløjen. Arten har formentlig været anvendt som krydder- og køkkenurt, da den har en behagelig mild og krydret duft. Og så er den fremme allerede i april – og netop om foråret synes vi mennesker at have et særligt behov for grønne urter. Gærde-Kørvel er ikke omtalt i de klassiske værker om gamle urter, og heller ikke i andre kilder er den omtalt som kulturplante. Se også kapitlet: Nyopdagede kulturplanter ...

2. Læge-Alant (*Inula helenium*) er temmelig sjælden som relik. Den træffes ikke mindst på vejkanter. Den skarpe og bitre rod kan anvendes som krydderi. På grund af sin sjældenhed bør Læge-Alant ikke indsamles i naturen men

derimod dyrkes i haven. Læge-Alant er en ualmindelig flot og smuk staude; men den er en af tipoldemors omtrent ”glemte” stauder.

3. Romersk Rejnfan (*Tanacetum vulgare* var. *crispum*) er sjælden som relik. I nutiden dyrkes den kun sjældent i haverne, og den ses næsten kun i meget gamle haver, hvor det især er som prydblade den dyrkes. Større relikbestande findes på Christiansø og Frederiksø. Romersk Rejnfan giver kødretter en mild rosmarinsmag.

4. Plettet Ingefær (*Arum alpinum* ssp. *maculatum*) er ret sjælden som relik, men dog hyppig i præstegårdslundene. Den er heller ikke sjælden i gamle haver. Den skarptsmagende rodstok kan benyttes som krydderi. På grund af sin sjældenhed bør den ikke indsamles i naturen.

5. Katteurt (*Nepeta cataria*) er blevet yderst sjælden i Danmark. Ved Kalø Slotsruin står dog en ret stor bestand. Bør på grund af sin sjældenhed ikke indsamles i naturen. Den bør i stedet dyrkes i haven – se artiklen om teplanter. Med sin citronduft er Katteurt god i både kødretter og salater.

6. Vild Selleri (*Apium repens*) har en bred anvendelse: I salater, som fyld i fjerkræ, i pickles, grøntsagssuppe, fiskesuppe, flødeost og gryderetter. Da arten er sjælden, bør den ikke indsamles i naturen – heller ikke hvor den optræder i mængde. Det er således de store og livskraftige bestande, som vi bør passe særligt på, da det er dem, som har størst chance for at overleve på langt sigt.

7. Blodstillende Bibernelle (*Sanguisorba minor* ssp. *minor*) kan anvendes i marinader, supper, gryderetter, urtesmør, salater og i flødeost. Giver også vin en yndefuld smag. Som oprindeligt vildtvoksende er arten sjælden, og som relik er den meget sjælden. Også som prydblade i moderne haver er den sjælden.

8. River (*Asperugo procumbens*) er ret sjælden. Vi finder den især i landsbyer, i fiskerlejer og ved borge, f.eks. ved de store borge Kalø, Vesborg og Hammershus. De unge, sprøde skud kan spises; men forfatteren synes, at de smager fælt, og så er hele planten oven i købet ubehageligt ru. Der er dog næppe tvivl om, at River er en gammel kulturplante, da den især træffes på middelalderlig kulturbund sammen med andre relikter. I litteraturen er River imidlertid ikke omtalt som kulturplante. Se også kapitlet: Nyopdagede kulturplanter ...

De ovennævnte 8 arter er især eller udelukkende indført. Den danske natur er dog rig på oprindeligt vildtvoksende krydderurter. Nogle eksempler er:

Ager-Mynte (*Mentha arvensis*)

Alm. Mjødurt (*Filipendula ulmaria*)

Alm. Pimpinelle (*Pimpinella saxifraga*)

Bidende Stenurt (*Sedum acre*)

Bredbladet Timian (*Thymus pulegioides*)

Brøndkarse (*Nasturtium officinale & microphyllum*)

Dansk Kokleare (*Cochlearia danica*)

Enebær (*Juniperus communis*)

Eng-Karse (*Cardamine pratensis*)
Kommen (*Carum carvi*)
Læge-Kokleare (*Cochlearia officinale*)
Løgkarse (*Alliaria petiolata*)
Mark-Bynke (*Artemisia campestris*)
Rejnfan (*Tanacetum vulgare*)
Skov-Løg (*Allium scorodoprasum*)
Skovmærke (*Asperula odorata*)
Smalbladet Timian (*Thymus serpyllum*)
Strand-Karse (*Lepidium latifolium*)
Strand-Kvan (*Angelica archangelica* ssp. *litoralis*)
Strand-Malurt (*Artemisia maritima*),
Vandkarse (*Cardamine amara*)
Vand-Mynte (*Mentha aquatica*)
Vild Løg (*Allium oleraceum*)
Vild Merian (*Origanum vulgare*)

Figurtekster

Fig. 1. Ved Skovgårde Voldsted står blandt andet krydderplanten Sødskærm (*Myrrhis odorata*) som relik.

Køkkenurterne

Middelalder-menneskene spiste mange grønsager (Bente Leed pers. comm.) Dette stemmer med, at forholdsvis mange køkkenurter er registreret som ægte og som indigene levende fortidsminder, se oversigterne over disse.

Det bemærkes, at det kun er de allermest sejlivede arter af køkkenurter, som har kunnet overleve som relikter. En længere række andre køkkenurter har således ikke overlevet som relikter, f.eks. Bønne (*Phaseolus vulgaris*), Salat (*Lactuca sativa*), Spinat (*Spinacia oleracea*), Kålroe (*Brassica napus* var. *napobrassica*), Radis (*Raphanus sativus* var. *sativus*) og Ræddike (*R. sativus* var. *niger*) med flere. Omtrent alle arterne i oversigten havde mere en én anvendelse.

De fleste af de middelalderlige køkkenurter er mere eller mindre ”glemte” i dag. Det gælder f.eks. Rapunsel-Klokke og Havrerod. Disse to arter var almindelige så sent som for ca. 250 år siden, og de hører da også til de bedre køkkenurter.

Neden for omtales 13 mere eller mindre glemte køkkenurter mere indgående.

1. Alm. Katost (*Malva sylvestris*) er en af de almindeligste relikterarter, især ved gårde, ved kirker og i landsbyer og fiskerlejer. Her står denne flerårige urt typisk ind under hækkene og op ad murene. Hele planten kan spises som salat og spinat. Alm. Katost var tidligere også meget anvendt som lægeplante, blandt andet mod lettere luftvejsinfektioner. Alm. Katost er indført til Danmark. Den hører sammen med den gulblomstrende lægeplante Svaleurt (*Chelidonium majus*) og den lille duftplante Marts-Viol (*Viola odorata*) til landsbyens mest karakteristiske relikterarter. Dens store hyppighed fortæller om, at den var almindeligt dyrket i gamle dage. Da Katost, som for længst er gået af brug som køkkenurt, er rig på

kulturhistorie, bør man måske tænke sig om en ekstra gang, inden man pudser skuffejernet på den. I øvrigt er den ganske køn med sine mange og store røde blomster. Rundbladet Katost (*Malva neglecta*) og Liden Katost (*Malva pusilla*) blev også spist.

2. Bredbladet Klokke (*Campanula latifolia*) er en af de allerflotteste og smukkeste stauder. Den er flerårig og kan blive halvanden meter høj med talrige, 5 cm lange blå eller hvide klokkeblomster. Bredbladet Klokke er en af de mange urter, som vel allerede i middelalderen blev dyrket som prydblade. Bredbladet Klokke hører derfor til de ca. 140 arter, som vi kan kalde for Tipoldemors stauder, da arten stadig af og til dyrkes som prydblade. Men Bredbladet Klokke kan også spises som spinat. Det gælder både de unge skud, bladene og blomsterne – de sidste pynter også i salaten. I nutiden er den dog gået helt i glemmebogen som køkkenurt, men også den fortjener en renæssance. Ifølge Dansk Flora er Bredbladet Klokke sjælden i det meste af landet, især i Jylland. Det er dog ikke rigtigt. Selv i Jylland og især i Østjylland er en hyppig. Man skal blot lede de rigtige steder, nemlig ved hovedgårdene, møllegårdene og i præstegårdslundene. Her står denne prægtige plante nemlig ret almindeligt som levende fortidsminde. Bredbladet Klokke findes hist og her som oprindeligt vildtvoksende i Østdanmarks frodige skove, men ellers er den overvejende indført og forvildet
3. Den flerårige Brændenælde (*Urtica dioeca*) er en ypperlig køkkenurt. Hele planten kan spises. Især de unge forårsskud er gode som spinat og i supper. At den førhen var meget almindeligt dyrket fremgår af dens store hyppighed i dag, hvor den findes ved enhver gård og i enhver landsby. Brændenælden er vor almindeligste relikart. Brændenælden var da også en højt skattet lægeplante. Den berømte renæssancelæge Smid satte Brændenælden forrest i sin lægebog, fordi den er så fortræffelig. Brændenælden var ifølge Smid god for en usædvanligt lang række lidelser og sygdomme. Brændenælden anvendtes også som teknisk plante, idet man kan fremstille tøj (netteldug) af dens taver. Desuden blev Nælden anvendt som farveplante, foderplante og trolddomsplante. Som oprindeligt vildtvoksende (i skove og i rørskove ved søer) er Brændenælden ikke almindelig. Langt hyppigere er den som indført og kulturspredt.
4. Dansk Ingefær (*Arum alpinum* ssp. *danicum*) er giftig, men giften ødelægges ved let kogning. I middelalderen var Dansk Ingefær og den nærtstående Plettet Ingefær (*Arum alpinum* ssp. *maculatum*) meget anvendt som køkkenurter. Det er stængelknoldene, som spises. Knoldene er på størrelse med små kartofler. Dansk Ingefær blev også meget anvendt som lægeplante, ligesom den friske rod blev anvendt som krydderi. Desuden er de ejendommelige Calla-lignende blomster ganske kønne, ligesom den har en smuk, mørkerød frugtstand. Dansk Ingefær er ret almindelig som relik, især ved hovedgårde, i landsbyer og ikke mindst i præstegårdslunde. Dansk Ingefær træffes også ved en del middelalderborge. Den står f.eks. tæt på Gl. Ågaards voldsted ved Fjerritslev og på Gl. Borrebys motte nær Skælskør. Dansk Ingefær er både oprindeligt vildtvoksende (i næringsrige skove i især SØ-Danmark) og indført til Danmark. I størstedelen af Nørrejylland er Dansk Ingefær indført. Se også kapitlet: Ti oversete relikplanter.
5. Ensidig Klokke (*Campanula rapunculoides*) var en af Kartoflens (*Solanum tuberosum*) forgængere ligesom Dansk Ingefær, da det først var op i 1800-tallet, at Kartofflen blev almindeligt dyrket. Ensidig Klokke kendes allerede fra Vikingetid (Hedeby). Ensidig Klokke sætter mange, op til kastaniestore

rodknolde, der smager som hasselnødder (*Corylus avellana*). På grund af de mange rodknolde spreder Ensidig Klokke sig aggressivt. Derfor kaldes den også for Havepest. Ensidig Klokkes unge skud og blade kan også spises. Ensidig Klokke er for længst gået af brug som køkkenurt; men da den er køn, tolereres den af og til som prydblant i haverne, hvor den er almindelig som relik. Ensidig Klokke er indført til Danmark.

6. Havrerod (*Tragopogon porrifolius*) ligner Alm. Gedeskæg (*Tragopogon pratensis*); men de store kurve er smukt violeblå. Havrerod er toårig og kan blive næsten meterhøj. Det er den store pælerod fra de enårige planter, som spises. Men også bladene og blomsterne kan spises. For blot 200-350 år siden var Havrerod almindeligt dyrket, og den var også almindelig som forvildet. Simon Paulli skriver i 1648 om Havrerod: ”Den er store Herrers og Fyrsters kokke ikke alene bekendt, men også såre kærkommen ...” I overensstemmelse hermed har den i hvert fald tidligere været at finde ved hovedgårde som Hvidkilde, Lerchenborg, Basnæs, Holsteinborg, Kristianssæde, Engestofte, Krenkerup og Bønnet. Havrerod blev i øvrigt også anvendt som lægeplante. Under 2. Verdenskrig blev Havrerod igen dyrket, men nu som kaffeerstatning. Når Havrerodens rødder ristes, kan den ligesom ristede rødder af Mælkebøtte (*Taraxacum vulgare*) og Cikorie (*Cichorium intybus*) bruges til en god mokka. Nogle af de forekomster af Havrerod, som forfatteren har set på vejkanter, skyldes formentlig denne dyrkning for 70 år siden. I dag er Havrerod gået helt ud af dyrkning – men ligesom Rapunsel-Klokke (*Campanula rapunculus*) med flere dyrkes den dog i dag af og til i samlerhaver. Som levende fortidsminde fra middelalderen og renæssancen er Havrerod i dag meget sjælden. Den står dog som et flot middelalderrelik ved Hammershus. Havrerod er desuden almindelig på Ertholmene, hvor den blomstrer smukt og talrigt i juni-juli måned. På Ertholmene er Havrerod et levn fra garnisonens gamle soldaterhaver. Havrerod smager fint a la Scorzonerrod (*Scorzonera hispanica*). Havrerod er ikke oprindelig vild i Danmark, men indført.
7. Hjertebladet Gåsefod (*Chenopodium hybridum*) er en enårig, halvmeterhøj urt. Arten dyrkes ikke længere, og den er sjælden som relik, især i Jylland. Hjertebladet Gåsefod er dog ikke sjælden på Mariagerøen. Her er den måske et levende minde fra dengang Mariager Klosters Birgittinere regerede på egnen. Det er urtens blade og unge skud, som anvendes som spinat. Hjertebladet Gåsefod er en dvaleplante. Det vil sige, at dens frø kan ligge i jorden i århundreder og alligevel bevare spireevnen. Hvis frøene så ved gravning bringes op i iltrige lag, kan de spire. Sådanne planter er i sandhed levende fortidsminder, da de måske kan være 500 år gamle. Hjertebladet Gåsefod er indført til Danmark. Mur-Gåsefod (*C. murale*) står Hjertebladet Gåsefod nær, og ligesom denne er den formentlig en relikplante med tilsvarende anvendelse. Se også kapitlet: Nyopdagede kulturplanter ...
8. Kvan (*Archangelica angelica* ssp. *norvegica*) siges at være Nordens ældste køkkenurt. Endnu den dag i dag findes Kvangårde på Færøerne. Kvan er en flerårig, mægtig urt, som kan blive 2-3 meter høj. Det er de sprøde stængler, som spises. Bladene kan dog også spises, navnlig som grønt drys. Frugterne kendes af snapsefolket, og i folkemedicinen er roden kendt som et alsidigt lægemiddel. Ægte Kvan eller Fjeld-Kvan vokser blandt andet vildt i Norge, Sverige og på Færøerne og Grønland, men ikke i Danmark. Den Kvan, som vokser hist og her i vores land, er Strand-Kvan (*Angelica archangelica* ssp. *litoralis*). Strand-Kvan er

mere bitter og skarp i aromaen end den Ægte Kvan, som dog også er meget aromatisk. Det er sandsynligt, at Ægte Kvan allerede meget tidligt, måske allerede i oldtiden, blev indført til Danmark fra det nordlige Skandinavien. Men herhjemme har vi sikkert også brugt Strand-Kvanen som køkkenurt m.m.

9. Kørvelroe (*Chaerophyllum bulbosum*) dyrkes ikke længere, men i ældre havebøger får den rosede omtale p.g.a. rodknoldenes aromatiske smag og høje næringsværdi. Kørvelroen er etårig eller toårig. Kørvelroe er indført til Danmark, hvor den i dag er et meget sjældent relik. Kørvelroeknoldene kan koges ligesom Kartofler (*Solanum tuberosum*). Knoldene kan også skæres i skiver og ristes eller rives fint og kommes i dips og sovse. Arten kaldes også for Knoldet Hulsvøb. To andre indførte skærmpflanter, som har været dyrket (men kun sjældent) er Jordkastanie (*Bunium bulbocastanum*) og Svinenød (*Conopodium majus*). Også Jordkastanie og Svinenød er meget sjældne som relikter.
10. Ramsløg (*Allium ursinum*) er som navnet siger, ram i smagen, men kogning tager en del af plantens ramme lugt. Det er løgene som spises. Bladene og blomsterne kan desuden anvendes som grønt drys. Ramsløg findes hist og her på Øerne og i Østjylland. Den træffes ikke mindst i herregårdsskove, og her optræder den typisk i meget store og tætte bestande, som kvæler al anden urtevekst. I maj-juni kan den farve skovbunden ganske hvid p.g.a. af de titusinder af blomsterstande med kønne, hvide, stjerneformede blomster. Ligesom andre løgarter har Ramsløg også været anvendt som lægeplante. Ramsløg er både oprindeligt vildtvoksende og indført. De fleste forekomster i f.eks. Midt-, Vest- og Nordjylland er indførte, altså forvildede reliktplante-forekomster.
11. Rapunsel-Klokke (*Campanula rapunculus*) er en halvmeterhøj, køn klokkeblomst. Rapunsel-Klokke er toårig, og det er den fyldige pælerod fra den enårige plante, som spises. Bladene kan også spises. Roden er stor som en Gulerod (*Daucus carota*), og den har en behagelig, mild smag. I middelalderen og renæssancen var Rapunsel-Klokke almindeligt dyrket. I dag dyrkes den ikke. Chr. IVs livlæge Simon Paulli skriver i sin Flora Danica fra 1648, at Rapunsel-Klokke var meget almindelig, også som forvildet. I dag er Rapunsel-Klokke meget sjælden som vildtvoksende relik. Forfatteren kender den kun fra Bønnet Slotsruin samt fra renæssanceslottene Gl. Estrup på Djursland og Tirsbæk ved Vejle Fjord. Ved alle 3 slotte står den som et meget gammelt relik. Ved Gl. Estrup står den smukt op ad munkestensmurene i borggården. Ved Tirsbæk står den tæt i græsrabatterne i den centrale del af parken. I juli er disse rabatter lyseblå. Arten findes også i parken ved borgen Spøttrup. Men her er Rapunsel-Klokke sandsynligvis en flygtning fra den moderne urtegård. (Siden dette er skrevet, er Rapunsel-Klokke vist forsvundet fra både Tirsbæk (p.g.a. restaurering af haven) og fra Gl. Estrup p.g.a. Giftsprøjtning). Også fra Bønnet er den sandsynligvis forsvundet pga. alt for hårdhændet ”naturpleje”. Udryddelsen af relikarterne går altså hurtigt !
12. Skvalderkål (*Aegopodium podagraria*) er måske den bedste spinatplante. Især forårets unge, sprøde blade er gode. Senere på året bør bladene ribbes. Næst efter Brændenælde (*Urtica dioeca*) er Skvalderkål den hyppigste relikart, idet den findes i enhver landsby. I moderne parcelhushaver er den også meget almindelig. Til de moderne haver har den spredt sig med stauder og sirbuske. Skvalderkål er flerårig, og de vidtkrybende jordstængler gør den til et besværligt ukrudt. Skvalderkål havde også en smule anvendelse som lægeplante (mod podagra).

Skvalderkål er ikke oprindeligt vildtvoksende i Danmark men indført og også tilfældigt indslæbt.

13. Stolthenriks-Gåsefod (*Chenopodium bonus-henricus*) er en flerårig, halvmeterhøj urt. Stolthenriks-Gåsefod var ifølge Paulli almindelig som vildtvoksende for 350 år siden. I dag dyrkes arten ikke, og den er temmelig sjælden som relik. Den findes især ved kirker og på vejkanter i landsbyer. Den står f.eks. som levende fortidsminde i flere af landsbyerne i Mols Bjerge. Det er urtens blade og unge skud som spises. Stolthenriks-Gåsefod er en usædvanlig god spinatplante. Nogle planter har en fin citronagtig eftersmag. I gamle dage blev Stolthenriks-Gåsefod også meget anvendt som lægeplante samt som veterinærplante. Stolthenriks-Gåsefod er indført til Danmark, måske allerede i oldtiden. Simon Paulli skriver således i sin Flora Danica fra 1648, at den ikke dyrkes, men at den er almindelig som vildtvoksende i landsbyer. Dyrket har den dog været på et tidspunkt, formentlig i middelalderen – eller før.

Til de middelalderlige køkkenurter hører også en række arter, som stadig dyrkes, om end de i dag er mere eller mindre sjældne i haverne:

Amarant (*Amaranthus caudatus*)
Aspargesært (*Tetragonolobus purpureus*)
Cikorie (*Cichorium intybus*)
Have-Mælde (*Atriplex hortensis*)
Marvkål (*Brassica oleracea* var. *medullosa*)
Natlys (*Oenothera biennis*)
Portulak (*Portulaca oleracea*)
Ræddike (*R. sativus* var. *niger*)

Flere andre middelalderlige køkkenurter er stadig mere eller mindre almindeligt dyrket. Det gælder f.eks.:

Artiskok (*Cynara scolymus*)
Asparges (*Asparagus officinalis*)
Bladbede (*Beta vulgaris* var. *flavescens*)
Hestebønne (*Vicia faba*)
Jordkok (*Helianthus tuberosus*)
Maj-Roe (*Brassica rapa* var. *rapa*)
Pastinak (*Pastinaca sativa*)
Peberrod (*A Armoracia rusticana*)
Persillerod (*Petroselinum crispum* var. *tuberosum*)
Pralbønne (*Phaseolus coccineus*)
Skorzoner (*Scorzonera hispanica*)
Sødkærm (*Myrrhis odorata*)

Det er fælles for alle de middelalderlige køkkenurter, at de er taknemmelige og gode haveplanter. De er alle let dyrkelige, hårdføre, højtydende og velsmagende.

Alle de arter, som er behandlet her, er indførte. En række oprindeligt vildtvoksende (indigene) arter har dog også været dyrket som køkkenurter, f.eks. Alm. Syre (*Rumex acetosa*), Strandkål (*Crambe maritima*), Læge-Kokleare (*Cochlearia officinalis*) og Vårsalat (*Valerianella lacusta*). Hertil kommer, at en række indigene arter har været indsamlet til køkkenbrug fra naturen.

Under eet har de mere eller mindre glemte køkkenurter fra middelalderen og renæssancen et stort økonomisk potentiale. Som eksempler på sådanne mere eller mindre glemte køkkenurter, som vil kunne berige vores hverdag, kan nævnes følgende arter, som alle kan optræde som relikter:

Cikorie (*Cichorium intybus*)
Dansk Ingefær (*Arum alpinum* ssp. *danicum*)
Filtet Burre (*Arctium tomentosum*)
Glat Burre (*Arctium lappa*)
Gærde-Kørvel (*Anthriscus caucalis*)
Havrerod (*Tragopogon porrifolius*)
Hjertebladet Gåsefod (*Chenopodium hybridum*)
Jordkastanie (*Bunium bulbocastanum*)
Jødekirsebær (*Physalis alkekengi*)
Kørvelroe (*Chaerophyllum bulbosum*)
Liden Burre (*Arctium minus*)
Plettet Ingefær (*Arum alpinum* ssp. *maculatum*)
Ramsløg (*Allium ursinum*)
Rapunsel-Klokke (*Campanula rapunculus*)
Skvalderkål (*Aegopodium podagraria*)
Stolthenriks-Gåsefod (*Chenopodium bonus-henricus*)
Stor Nælde (*Urtica dioeca*)
Svinenød (*Conopodium majus*)
Tandfri Vårsalat (*Valerianella locusta*)

Også adskillige mere eller mindre glemte krydderurter burde have en renæssance - se afsnittet om krydderurterne.

Figurtekster

Fig. 1. Mælkebøtte (*Taraxacum vulgare*) er en glimrende køkkenurt. Akvarel Allan Malchau.

Fig. 2. Skov-Tulipanens (*Tulipa sylvestris*) løg kan spises. Tegning Jens Gregersen.

Legetøjsplanterne

En række af reliktarterne kan anvendes som legetøj. Emnet kan måske anses for mindre væsentligt. Men for børn i 1800-tallet og før var emnet ikke uvæsentligt. For dengang havde de fleste børn ikke andet legetøj end det, som de selv og deres far lavede. Ja, langt op i 1900-tallet havde fattigfolks børn intet eller kun meget lidt købelegetøj. (Det gælder også for mange børn i dag). De måtte derfor selv hitte på deres legetøj, og i den forbindelse spillede planterne en væsentlig rolle. Som eksempler er her blot taget reliktplanterne Alm. Hyld (*Sambucus nigra*), Hassel (*Corylus avellana*) og Vintergæk (*Galanthus nivalis*).

Alm. Hyld (*Sambucus nigra*)

Af grenene skæres hyldebøsser. Marven stødes eller brændes ud af en ung gren. En papirkugle, som er æltet med spyt, presses med en ladestok ind i røret og frem til dens ene åbning. Et nyt projektil drives ind bagved. Når der pustes i røret, bliver det første projektil slynget ud af den komprimerede luft. Den sidst indførte prop presses frem og en tredje indføres bagved o.s.v.

Man kan også fremstille ærtbøsser af hyldegrene: midt i en udhulet gren skæres en 6-7 cm lang åbning ind til hulheden. En tynd, elastisk træpind bøjes og sættes ind. En ært trilles ned i røret. Under røret fører pegefingern ”aftrækkeren” tilbage, og når den slippes, slynges projektilet nogle meter frem.

Af mindre hyldegrene skæres også hyldefløjter.

Grønne hyldebær er kugler i pusterør.

Af hylde-marven kan dannes små dukker.

Hassel (*Corylus avellana*)

De lange, lige hasselkæppe er fremragende til flitsbuer, kampstokke, spyd og fiskestænger, ligesom de er gode til at bage snobrød på.

I skolen, om vinteraftener og især i juletiden blev hasselnødderne meget anvendt som kortspilgevinster og til gættelege, hvilket Brøndegaard skriver en del om.

Halvdelen af en nøddeskal holdes mellem pege- og langfinger med hulheden vendt mod håndryggen. Munden anbringes ved knoen og en kraftig luftstrøm som af overlæben ledes mod hulheden, giver en høj fløjten.

Kæppene kunne anvendes til kylekæppe: en glat, flad sten blev anbragt i en foroven spaltet hasselkæp. Med en hurtig armbevægelse kunne stenen kyles langt væk.

Småpiger bruger skallerne som legetøjskopper, ligesom drengene bruger dem til både.

Skolebørn kaster hanraklerne efter de små og råber: pas på, det er en regnorm !

Vintergæk (*Galanthus nivalis*).

Vintergækken anvendes til gækkebreve, som er et mere eller mindre kunstfærdigt udklippet stykke papir med vers vedlagt en Vintergæk. Brevet er underskrevet med prikker. Kan modtageren ikke tyde navnet er han eller hun afsenderen gæk og må løse sig fri med en lille gave, gerne et påskeæg. Gækkebrev er en speciel dansk skik. Det ældst kendte gækkebrev er dateret 18. april 1770. Oprindeligt var gækkebrevet et elskovspant mellem forelskede unge mennesker. Nu udveksles gækkebreve vist især mellem børn.

Andre reliktarter som anvendtes/anvendes som legetøj er Læge-Oksetunge (*Anchusa officinalis*), Fingerbøl (*Digitalis purpurea*), Burre (*Arctium* spp.), Stor Konval (*Polygonatum multiflorum*), Mælkebøtte (*Taraxacum vulgare*), Rød Hestehov (*Petasites hybridus*), Rejnfan (*Tanacetum vulgare*), Stormhat (*Aconitum napellus*), Opium-Valmue (*Papaver somniferum*) og Alm. Katost (*Malva sylvestris*). Der henvises til Folk og Flora. Af følgende arter suges nektaren: Døvnælde (*Lamium album*), Kejserkrone (*Fritillaria*

imperialis), Hulkravet Kodriver (*Primula veris*) og Feber-Nellikeroed (*Geum urbanum*). Af Marts-Viol (*Viola odorata*) og Skovmærke (*Asperula odorata*) bindes kranse.

I modsætning til lægeplanterne, pryddplanterne, køkkenurterne o.s.v. var der næppe nogen arter som blev dyrket med det primære formål at være legetøjsplanter.

Figurtekster

Fig. 1. Hylden (*Sambucus nigra*) er legetøjsplanten frem for nogen. Akvarel Jens Gregersen.

Fig. 2. Pilefløjterne fra Pil (*Salix* spp.) og Poppel (*Populus* spp.) kender de fleste. Tegning Gundhild Brink.

Lægeplanterne

Der er skrevet utrolig meget om de gamle lægeplanter. Langt de fleste af disse skrifter er helt sikkert noget sludder. Det gælder ikke blot for hovedparten af artiklerne i diverse populære blade og magasiner, men også for hovedparten af de moderne bøger om lægeplanter. Langt de fleste af forfatterne er nemlig ukritiske og fagligt inkompetente amatører, som vidensformidler de naturmedicinske råd i oftest stærk forvansket form, da der typisk er tale om afskrifter af afskrifters afskrift med dertil knyttede fejl og mangler.

Ét er dog sikkert: Næsten alle af de klassiske lægeplanter er virkningsløse overfor den lidelse, som de anbefales for, da næsten alle råd bygger på den forvrøvede Signaturlære – eller på homøopatien, som også er det rene vås. Sikker er det også, at en stor del af de øvrige lægeplanter kan være sundhedsskadelige eller direkte farlige, da mange af de gamle lægeplanter er giftige. Mange er oven i købet dødelig giftige, se artiklen om giftplanter.

Men selvfølgelig er der også lægeplanter som er gode for denne eller hin sygdom. Det klassiske eksempel er hjertemedicinen fra Fingerbøl (*Digitalis purpurea*). Et andet eksempel er frangulabark fra den lille busk Tørst (*Frangula alnus*), som er et forholdsvis mildt afføringsmiddel. - Forfatteren har også hørt kyndige fagfolk, altså studerede fagfolk som cand. med'er og farmaceuter sige, at f.eks. de følgende urter skulle være gode for en eller flere lidelser: Læge-Stokrose (*Althaea officinalis*), Alm. Hyld (*Sambucus nigra*), Grøn Mynte (*Mentha spicata*), Opium-Valmue (*Papaver somniferum*), Hamp (*Cannabis sativa*), Høst-Tidløs (*Colchicum autumnale*) og Hvidløg (*Allium sativum*). Og det er altså bedrøveligt få.

Iøvrigt skal jeg henvise til den følgende bog, som kan lånes på ethvert bibliotek: Harald Nielsen: Lægeplanter og trolddomsurter. – Politikens Forlag, København, 1965. I denne velskrevne og fornøjelige bog har en ualmindelig kyndig farmaceut skrevet om de gamle lægeplanter. Såfremt det er de sjove og ofte drabelige historier om trolddomsplanterne, som du er særligt interesseret i, da kan Harald Nielsens bog suppleres med: Harald A. Hansen, 1976: Heksens urtegård. – Tønder. Ellers må jeg nok engang henvise til de klassiske kilder, se artiklen herom. Særligt Simon Paullis Flora Danica fra 1648 er god og også fornøjelig. Originaludgaven kan du måske få lov til at kigge i på læsesalen; men ellers har Rosenkilde og Bagger udgivet et genoptryk i 1971.

”Munkeplanter” og klosterplanter”

I al den populære litteratur om lægeplanter støder man ustandseligt på udtrykkene ”munkeplanter” og ”klosterplanter”. Det turde dog være slået fast i denne bog, at munkene kun spillede en mindre rolle som plantedyrkere. I den tidlige middelalder var der kun ganske få munke i Danmark, og disse munke spillede ikke nær så stor en rolle som plantedyrkere som f.eks. alle borgherrerne. Og i sidste halvdel af middelalderen var munkenes rolle som plantedyrkere forsvindende lille i forhold til alle ridderne, væbnerne, bønderne, fiskerne og hele købstadsfolket. Munkenes rolle som plantedyrkere var altså ikke nær så stor som hidtil antaget. Med hensyn til de første planteindførsler er det ej heller sandsynligt, at munkene spillede en altafgørende rolle, se artiklen: Hvornår og hvordan kom reliktpanterne til Danmark.

Der er alt i alt således næppe ret mange reliktpanter, som fortjener betegnelsen ”munkeplanter” eller ”klosterplanter”. Disse betegnelser bør herefter kun anvendes om de relikter, som står som levende fortidsminder ved klostre. Alle de øvrige gamle plantelevn bør enten benævnes ”levende fortidsminder” eller ”reliktpanter”.

Figurer

Fig.1. Fingerbøl (*Digitalis purpurea*).

Fig. 2. Slangeroed (*Aristolochia clematidis*). Akvarel Aksel Hansen.

Fig. 3. Læge-Baldrian (*Valeriana officinalis*). Tegning Gunhild Brink.

Prydplanterne

I 1967 opregner Johan Lange i alt 37 middelalderlige prydplanter, se tabel 1. Der fandtes dog betydeligt flere. Blandt de 245 arter af reliktpanter kan ca. 140 have haft anvendelse som prydplanter i middelalderen, se oversigterne over ægte og over indigene levende fortidsminder. Langt de fleste af disse 140 arter havde måske også andre anvendelser. Mange af dem havde således sikkert også anvendelse som lægeplanter og andre var vel også duftplanter, krydderurter, bifoderplanter og/eller f.eks. veterinærplanter.

Selv vikingerne og deres forfædre dyrkede formentlig prydplanter

Jens Lind, Jens Østergaard, Lise Tillge, Eiler Worsøe og Johan Lange og flere med dem er enige om, at middelalder- menneskene kun dyrkede få eller slet ingen prydplanter. De er også alle enige om, at selv de prydligste arter kun blev dyrket som lægeplanter. Det gælder i særlig grad for den tidlige middelalder, skriver de. Men er det rigtigt? Det er rigtigt, at der ikke findes skriftlige kilder fra middelalderen, som fortæller om prydplantedyrkning. Det er dog ikke ensbetydende med, at middelaldermenneskene, vikingerne og deres forgængere ikke dyrkede prydplanter.

Middelaldermenneskene, vikingerne og deres forgængere var internationalt orienterede. Derfor er det sandsynligt, at der allerede tidligt blev indført en række prydblplanter til Danmark. Vi ved det blot ikke med sikkerhed – men muligheden foreligger.

Tillad forfatteren en lille tankeleg: Han kan nemlig sagtens forestille sig, at den unge og velklædte Egtvedpige hentede en lille yndig Blå Anemone (*Hepatica nobilis*), eller en smuk Primula i skoven og plantede den i en have ved sin fars gård. Vi ved jo, at de tidlige danskere holdt af smukke ting, f.eks. smykker af rav og ædle metaller foruden de fineste lerkar og økser, knive og segl, der er skønne som selv smykker.

Derfor er det ikke usandsynligt, at bronzealderkonen og hendes datter har dyrket dejlige blomster i en have ved gården. Vi må jo ikke glemme, at bronzealderfolket og deres forgængere havde dyrket korn i flere tusinde år. Derfor var springet til at dyrke nyttige urter som prydblplanter og naturligvis også f.eks. køkkenurter, lægeplanter, krydderurter, farveplanter o.s.v. i en have ved gården ikke så stort. Og rent faktisk ved vi jo, at der blev dyrket i hvert fald en snes urter allerede i den danske oldtid – se kapitlet ”Levende oldtidsminder”.

Vi må konkludere, at der ikke er noget belæg for, at prydblplanter først hører renæssancen til, således som det er dokumenteret med Block, Paulli og Gartner. Og rent faktisk er der gode tegn på, at der blev dyrket prydblplanter i Danmark allerede i middelalderen: Forfatteren har således fundet en hel række prydelige arter som relikter ved tidligt nedlagte borge og slotte som f.eks. Bygholm, Gurre, Søborg, Skjoldnæs, Tårnborg, Jungshoved, Kalundborg, Vordingborg og Bønnet (Løjtnant 2007). Udelukkes kan det dog ikke, at de pågældende arter også har været anvendt til andre formål. Arternes prydværdi bør dog ikke undervurderes, for som biologer ved vi, at mennesket ikke har ændret sig ret meget hverken anatomisk eller fysiologisk i løbet af de sidste mere end 8000 år. I dag er de fleste mennesker gevaldigt blomsterglade, og det gælder overalt i Verden. Og denne blomsterglæde er næppe et nymodens fænomen.

Tabel 1. Prydblplanter som Johan Lange anser for middelalderlige (Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder). Arter, der kan optræde som meget gamle relikter, er mærket !

Aconitum napellus (Ægte Stormhat) !
Aquilegia vulgaris (Akeleje) !
Asarum europaeum (Hasselurt) !
Bistorta officinalis (Slangeurt) !
Calendula officinalis (Morgenfrue)
Cheiranthus cheiri (Gyldenlak) !
Tanacetum parthenium (Matrem) !
Crocus vernus (Vår-Krokus) !
Dianthus plumarius (Fjernelike)
Digitalis purpurea (Fingerbøl) !
Helleborus niger (Hvid Julerose)
Helleborus viridis (Grøn Nyserod) !
Hesperis matronalis (Vellugtende Aftenstjerne) !
Inula helenium (Læge-Alant) !
Iris germanica (Have-Iris) !

Lavandula officinalis (Lavendel)
Leucojum vernum (Dorothealilje) !
Lilium candidum (Madonnalilje) !
Lilium martagon (Krans-Lilje) !
Malva moschata (Moskus-Katost) !
Matthiola incana (Levkøj)
Narcissus poeticus (Pinselilje) !
Narcissus pseudonarcissus (Påskelilje) !
Onopordum acanthium (Æselfoder) !
Paeonia officinalis (Bonderose) !
Papaver somniferum (Opium-Valmue) !
Physalis alkekengi (Jødekirsebær) !
Rosa alba (Hvid Rose) !
Rosa centifolia (Centifolie- Rose) !?
Rosa gallica (Fransk Rose) !?
Rosa cinnamomea (Kanel-Rose) !?
Rosa rubiginosa (Æble-Rose) !
Saponaria officinalis (Sæbeurt) !
Silybum marianum (Marietidsel) !
Tulipa sylvestris (Vild Tulipan) !
Viola odorata (Marts-Viol) !

Figurtekst

Fig. 1. Uldbladet Kongelys (*Verbascum thapsiforme*). Alle Kongelys-arterne har blandt andet været anvendt som pryddplanter.

Fig. 2. Nikkende Fuglemælk (*Ornithogalum nutans*) i mængde (Kalundborg). Foto Hans Guldager Christiansen.

Fig. 3. Sæbeurt (*Saponaria officinalis*) i forsømt have. Snedinge Hovedgård. Foto Hans Guldager Christiansen.

Fig. 4. Kost-Fuglemælk (*Ornithogalum umbellatum*).

Fig. 5. Æselfoder (*Onopordum acanthium*).

Snapseurterne

Foreningen EDB (Eksperimenterende Danske Brændevinsamatører) har udgivet gode bøger, pjecer og foldere om snapsefremstilling. Forfatteren savner dog en samlet omtale af de allerældste og bedste snaps. Hermed præsenteres nogle ideer til en sådan omtale:

Snapsen er gammel. Det ældste vidnesbyrd om snaps i Danmark har vi fra borgen Bjørnkær ved Hov øst for Odder. Her har man fundet et destillationsapparat, og det er gammelt, eftersom Bjørnkær blev nedbrudt og forladt allerede inden år 1400. Mag. art. Rikke Agnete Olsen (pers. comm.) har oplyst, at Bjørnkærs destillationsapparat giver en glimrende snaps. På Bjørnkær drak ridderen og hans mænd altså snaps for mere end 600 år siden. I øvrigt drak man også øl på Bjørnkær, for Humlen (*Humulus lupulus*) står der

endnu som reliket.

Det er ikke alle kryddersnaps, som er lige gode. I det følgende omtales en række af de allerældste og allerbedste snaps. Alle de omtalte arter optræder som relikter.

1. Vi kender alle den gode Slåen-snaps (*Prunus spinosa*). Men der er en snaps, som er endnu bedre; det er snapsen af Kræge (*Prunus domestica* ssp. *insititia*). Krægen giver en endnu rundere og blødere snaps end Slåen, nemlig med den fineste blomme-duft. Ønsker man den pikante blåsyre-smag, kan man knuse et antal sten. Kræge er hyppig som meget gammel reliket i landsbyer og især i fiskerlejer. Arten optræder oftest i en form med blåsorte frugter, sjældnere er frugterne gule (Gul Havreblomme).
2. Strand-Malurt (*Artemisia maritima*) er meget anvendt som snapseurt. Arten er almindelig ved lækyster. I fiskerlejerne træffes vi også hyppigt den ellers ret sjældne Ægte Malurt (*Artemisia absinthium*) eller Have-Malurt. Ægte malurt er endnu stærkere, men mere afbalanceret i smagen end Strand-Malurt. Men stærk er den. Derfor bør man lave et koncentrat, som blot dråbevis dryppes i snapsen. Især på Bornholm er Have-Malurt hyppig som reliket, idet den er fundet i de fleste bornholmske fiskerlejer og købstæder.
3. Måske den allerbedste snapseurt er Surkirsebær (*Prunus cerasus*). Surkirsebær dyrkes almindeligt; men den står også som reliket ved flere klostre (Ørslev, Øm og Æbelholt). Hvem kender ikke den gode Kijafa-smag. Sådant er Surkirsebær-snapsen, bare endnu mere fyldig. Surkirsebær må ikke forveksles med Fuglekirsebær (*Prunus avium*). Fuglekirsebær kan også have velsmagende frugter, men den har ikke Surkirsebærrens gode kirsebær-smag.
4. Fiskerne holder af stærke urter. Derfor træffer vi både Peberrod (*Armoracia rusticana*) og den mildere Strand-Karse (*Lepidium latifolium*) i fiskerlejerne. Begge giver en stærk krydret snaps.
5. Holder man af den tunge og søde likør-aroma, så er Kalmus (*Acorus calamus*) sagen. Kalmus indgår blandt andet i den kendte Benediktinerlikør og i Chartreuse. Kalmus er hyppig i møllegårdens mølledamme og i middelalderborgenes voldgrave. Også i renæssanceslottenes voldgrave er den almindelig.
6. Har man hang til det aromatiske, ja næsten parfumerede, så er Kvan sagen. En særlig fin Kvan-snaps giver den højnordiske Kvan (*Archangelica angelica* ssp. *norvegica*).

Kræge, Have-Malurt, Surkirsebær, Peberrod, Kalmus og Kvan hører til vores allerældste kulturplanter. En længere række andre meget gamle snapseurter optræder også som meget gamle relikter, f.eks. Ambra (*Artemisia abrotanum*), som giver en snaps a la Malurt blot mildere aromatisk. Grøn Mynte (*Mentha spicata*) giver også en fin snaps; men holder man af pebermyntesmag, skal man bruge Pebermynte (*Mentha x piperita*). Den sødtduftende Citronmelisse (*Melissa officinalis*) giver snapsen en pikant citronsmag. Sødskærms (*Myrrhis odorata*) forlener snapsen med den særlige duft af Kongen af Danmarks Bolsjer. Skarp er Havtorn-snapsen (*Hippophae rhamnoides*). Kommen-snapsen (*Carum carvi*) kender vi alle fra Rød Ålborg, ligesom den gode snaps af Solbær (*Ribes nigrum*). Også Vellugtende Kamille (*Matricaria recutita*) giver en sødt krydret

snavs. Alt i alt vidste de gamle nok, hvordan man brygger en god kryddersnavs – over 700 års erfaring må man have respekt for.

Giftige snavseurter

I dag er Bulmeurt (*Hyoscyamus niger*) ikke kendt som snavseurt. Førhen var denne dødeligt giftige urt dog ikke en sjældent anvendt snavseurt, ikke mindst i Tyskland. De tyske myndigheder havde i hvert fald en masse bøvl med de kroværter, som satte Bulmeurt til snavsen. Kroværterne brugte Bulmeurten, fordi Bulmeurt-snavs er stærk. Meget stærk. Bulmeurt-snavsen kan tvinge selv den mest hovmodige ungersvend i gulvet, og det var jo netop det, som det hele drejede sig om: Stærk, stærkere, bedst. Der var imidlertid det problem, at drak de for meget, så kunne de dø. Derfor forbød myndighederne gang på gang kroværterne at bruge Bulmeurt. Bulmeurt er dog langt fra det eneste eksempel på giftige snavseurter. Pors (*Myrica gale*) er således noget giftig. Og den Have-Malurt, der giver en så glimrende bjesk, er temmelig giftig. Ja, selv Akeleje (*Aquilegia vulgaris*) er lidt giftig, og det samme er Kalmus (*Acorus calamus*). Vi får også en smule gift i os, når vi knuser Krægens og Kirsebærren's sten. Også Perikon (*Hypericum perforatum*) indeholder sundhedsskadelige stoffer.

Figurtekster

Fig. 1. Om efteråret bugner de gamle hegn af frugter, f.eks. Slåen (*Prunus spinosa*), som er en fortræffelig snavseurt. Tegning Jens Gregersen.

De tekniske planter

De klassiske tekniske planter er Humle (*Humulus lupulus*) (ølbygning), Brændenælde (*Urtica dioeca*) (netteldug), Hamp (*Cannabis sativa*) (tovværk) og Sæbeurt (*Saponaria officinalis*) (tøjbask).

1. Sæbeurt er især almindelig som reliket i landsbyer og ved kirker. Sæbeurt indeholder saponin. Saponinerne får vandet til at skumme, således at sæben lettere trænger ind i tøjet. I krigsårene (Anden Verdenskrig), da god sæbe var vanskeligt at få fat i, anbefalede Statens Husholdningsråd Sæbeurt til finere klatvask. Endnu i 1935 blev den anvendt i håndsæben "Lux". Paulli skriver, at den tilkendegiver en ikke ringe ting, at den til afvaskning af skarn ikke er ubekvem, men meget tjenlig og god.

2. Humlen er en af de hyppigste relikter ved gårdene, i landsbyerne og ved borgene. Allerede tidligt dyrkede bønderne Humle. Det havde de pligt til, og de kunne straffes hårdt, hvis de undlod humledyrkningen. Baggrunden for kongens krav var, at Humle var dyrt at importere. Især på Fyn blev der dyrket meget Humle – det var især i 1700- og 1800-tallet. Men endnu i 1950'erne kan jeg huske, at der blev dyrket Humle på Fyn, og når min far, der var havebrugskonsulent, var ude ved gårdene, fik vi ofte et dejligt læskende krus hjemmebrygget letøl. Brøndegaard skriver hele 10 sider om denne vigtige kulturplante.

Humlen er som nævnt ret almindelig som reliket ude i landsbyerne og ved

gårdene. Disse steder behøver Humlen ikke at være meget gammel, eftersom der blev dyrket Humle op i 1900-tallet. Gammel er den til gengæld, når den står ved øde beliggende, for længst nedlagte middelalderborge. Forfatteren har blandt andet fundet Humle ved følgende borge:

Refshaleborg – ødelagt 1256.
Hjelm – ødelagt 1306.
Bjørnkær – nedbrudt inden 1400-tallet.
Ravnsborg – nedbrudt i begyndelsen af 1500-tallet.
Bygholm – nedbrudt i 1617.
Kærstrup – forladt 1630.
Kalø – forladt i 1670'erne.
Trøjborg – forladt efter midten af 1800-årene.
Gl. Broløkke – brændt 1898.
Helledies
Gl. Skærvad
Nyborg Slot
Holm Kloster
Gl. Brattingsborg på Samsø

Dette er forholdsvis tidlige angivelser af Humle, da Lange (1999) skriver: ”Anvendelsen af humlekopper ved ølfremstilling synes at have fortrængt den ældre anvendelse af Pors til samme formål i 1600-tallet.” Det forholdsvis store antal borge med Humle indikerer, at Humle-øl allerede tidligt var højt prioriteret ved såvel små som store borge. Vi kan også konkludere, at i hvert fald overklassen, allerede drak Humle-øl i 1200-tallet. Humle er både oprindelig vild og indført til Danmark.

3. I 1600- og 1700-tallet havde bønderne også pligt til at dyrke Hamp til tovværk. Faktisk var det et stort arbejde for bønderne at dyrke både Humle, Hamp og i visse områder også frugttræer og pil og poppel. Datidens bønder havde mange pligter, og de kunne straffes, hvis de ikke gjorde, som der blev sagt og skrevet. Som mulig relikv er Hamp kun fundet ved Kalundborg Slotsruin.

Brøndegaard skriver 7 sider om Hampen. Brøndegaard nævner dog mærkeligt nok ikke med ét ord Hampens euforiserende virkning. Vi ved ellers, at dansk dyrket Hamp indeholder omtrent så meget cannabinol som den nordafrikanske. Vi ved som sagt også, at der blev dyrket meget Hamp i Danmark fra 1600-tallet til op i 1800-tallet. I lange perioder havde bønderne ligefrem pligt til at dyrke Hamp. (Mon ikke det er sandsynligt, at nogle bønder har brugt Hampen som euforiserende middel?)

I Danmark kan Hampen føres tilbage til år 1100 (Skåne). Se også kapitlet om hallucinogene planter.

4. Brændenælden er vor almindeligste relikvart. Af Brændenældens taver kan fremstilles det fineste klæde, som leder tanken hen på silke. Samtidig bevarer netteldug farverne bedre end hørlærred. Netteldug blev fremstillet så sent som under den sidste Verdenskrig. Både Smid og Paulli berømmer også Brændenælden som lægeplante. Brøndegaard skriver 12 store sider om Brændenælden, som kan anvendes til så mange gode ting.

Figurtekster

Fig. 1. Sæbeurt (*Saponaria officinalis*) malet af Trine Theut.

Fig.2. Sæbeurt (*Saponaria officinalis*) malet af Trine Theut.

Fig. 3. Det hævdes ofte, at Gærde-Kartebolle (*Dipsacus fullonum*) har været anvendt til kartning. Det er imidlertid den nærtstående art, Ægte Kartebolle (*Dipsacus sativum*), som har været anvendt hertil. Tegning Trine Theut.

Teplanterne

Mange af os holder af urteteer. Nogle urteteer smager måske knap så godt, f.eks. te af Padderokke (*Equisetum* spp.). Andre er ligefrem giftige. Det gælder f.eks. Liljekonval-te (*Convallaria majalis*). Andre urteteer smager til gengæld efter de flestes mening fortræffeligt. Det sidste gælder de 7 teer, som er omtalt nedenfor. De urter, som disse teer fremstilles af, kan alle optræde som relikter.

1. Den velduftende Citronmelisse eller Hjertensfryd (*Melissa officinalis*) er uovertruffen. Man hælder blot kogende vand over nogle skud, og så er teen klar. Hvis man vil, kan man søde med sukker eller honning og komme en citronskive i det høje, slanke glas. Nogle mener også, at et skvæt hvid martini er godt. Citronmelisse er sjælden som reliket og bør derfor ikke indsamles i naturen. Citronmelisse er en ganske køn staude, som i dag stadig er ret almindelig i haverne.

2. Katteurt (*Nepeta cataria*) er der vist ikke mange, som kender. Den har dog en spæd citron-duft, og kan derfor anvendes som teplante. Katteurt er blevet meget sjælden som reliket. Derfor bør den – som andre sjældne planter – ikke indsamles i naturen, men bør derimod dyrkes i haven. Har man katte i haven, skal Katteurten sættes i bur, da kattene er helt pjattede med den. Det skyldes, at den lugter som en parringsvillig hunkat. Især hankattene vælter, vrider og skubber sig ind over planten, som til sidst er slidt helt væk. Som teplante har forfatteren kun set Katteurt dyrket ved Tranekær Slot (2010).

3. Og så er der alle Mynterne. Der er temmelig mange af dem, og flere af dem er vanskelige at bestemme. Som tedrikker skal man dog ikke fortvivle, for de er alle (undtagen den noget giftige Polei-Mynte (*Mentha pulegium*), gode til urteteer, og de har hver deres særligt gode duft. Særligt gode mynter er Grøn Mynte (*Mentha spicata*), Rundbladet Mynte (*Mentha suaveolens*), Pebermynte (*Mentha x piperita*), Lodden Mynte (*Mentha x villosa*), Eng-Mynte (*Mentha x gentilis*), Kæmpe-Mynte (*Mentha x villosonevata*) og Krusemynte (*Mentha x piperita* var. *crispa*). Alle de nævnte mynter er sjældne eller meget sjældne som relikter. De hyppigst dyrkede mynter er Grøn Mynte og Rundbladet Mynte; men ligefrem almindelige i haverne er de ikke.

4. Kongelys-arterne kan alle anvendes som teplanter, f.eks. Uldbladet Kongelys (*Verbascum thapsiforme*), Filtet Kongelys (*Verbascum thapsus*),

Bleg Kongelys (*Verbascum lychnitis*) og Mørk Kongelys (*Verbascum nigrum*). En håndfuld friske blomster overhældes med kogende vand og teen trækker til den er gul. Kongelysene er efter sigende godt for hæshed, irriteret hals og hoste. Bleg Kongelys er meget sjælden som relik. Udbladet Kongelys og Filtet Kongelys findes begge hist og her, mens Mørk Kongelys er ret almindelig.

5. Skovmærke (*Asperula odorata*) er hovedingrediensen i maj-drik. Andre ingredienser i denne liflige drik er sukker, citron og rhinskvin. Skovmærke er meget almindelig i bøgeskove. Som relik findes den hist og her i lunde i gamle haver.

6. Hylde-te af Alm. Hylde (*Sambucus nigra*) kender de fleste: en håndfuld hyldeblomster overhældes med kogende vand; det er nok til en hel potte. Man kan eventuelt tilsætte sukker og citronsyre.

7. Teen af Vellugtende Kamille (*Matricaria recutita*) er altid god. Arten står ofte på hovedvejenes grusede forrabbatter samt i kanten af kornmarker. Disse steder bør den dog ikke indsamles på grund af forureningsfaren. Vellugtende Kamille bør i stedet dyrkes i haven.

En længere række andre planter anvendes somme tider også som teplanter. Der henvises til Brøndegaard's Folk og Flora. I velsmag kan disse teer dog næppe måle sig med de ovennævnte.

Figurer

Fig. 1. Alm. Hylde (*Sambucus nigra*) tegnet af Knud Schou.

Fig. 2. Alm. Hylde (*Sambucus nigra*) tegnet af Knud Schou.

Fig. 3. Alm. Hylde (*Sambucus nigra*) tegnet af Trine Theut.

Troldomsplanterne

Middelalder-mennesket havde en voldsom tro på urternes kraft. Og det var ikke kun almuen, som troede på de fantastiske ting, som planterne efter sigende kunne udrette.

Neden for bringes 21 eksempler på hekse- og troldomsplanter.

Alle de omtalte arter optræder som meget gamle relikter.

1. Man mente helt bestemt, at Husløg (*Sempervivum tectorum*) kunne værne mod hekseri og mod lynild. Og lidt er der om snakken. Man plantede nemlig Husløg på mønningen og over indgangsdøren. Disse steder holdt Husløgen på fugtigheden, og så tændte lynene ikke så let stråtaget. Husløgen over indgangsdøren var særlig vigtig. For det værste, som kunne ske, var at det brændende tag skulle skride ned over døren. Men det kunne den fugtfulde Husløg forhindre. Da Inga af Varteig i 1218 skulle bære jernbyrd for at bevise sin

søns kongelige herkomst, blev hendes hænder indsmurt i saft fra Husløg. Siden har planten været brugt mod brandsår og helvedesild.

2. Der var slet ingen tvivl om, at Burren (*Arctium* spp.) var god mod både fnat, gonoré og tynd hårvækst. Alt sammen noget vrøvl, men Burrens stridende børster leder jo tanken hen på en ungersvends frodige hårmanke. Derfor måtte Burren være god, om man led af hårtab. Dette er et resultat af den forvrølede signaturlære, som har været på banen i mere end 2000 år. Signaturlæren bunder i, at man mente, at den Gode Gud havde givet mennesket et tegn på, hvad de forskellige planter var gode til. Planter med hjerteformede blade måtte følgelig være gode mod hjertesygdomme og Svaleurt (*Chelidonium majus*), hvis saft farver gult, måtte være god mod sygdomme, som farver huden gul, f.eks. leversygdomme. Endnu den dag i dag kan man købe hårbalsam, som er tilsat Burre, og forleden hørte jeg en kendt radiolæge anbefale Burre-shampoo mod hårtab. Næste al den moderne naturmedicins råd bunder i signaturlærens sludder.
3. Man troede virkelig, at Burrerod (*Arctium* spp.), Pastinak (*Pastinaca sativa*) og Persillerod (*Petroselinum crispum* ssp. *tuberosum*) var gode potensmidler. Alle tre arter har lange pælerødder. Prøv selv at tage en godt halv meter lang Pastinak i hænderne. Den kan godt frembringe visse mindelser. Derfor mente man, at Pastinak og de andre kunne "sætte en død mand på hesten" (Harpestreng). I gamle dage dyrkede man sin Viagra i forhaven. Alt dette er igen et resultat af signaturlæren.
4. Den højtlærde universitetsprofessor og Kgl. Livlæge Simon Paulli havde i 1661 hørt om en norsk plante, Benbræk (*Nartheceium ossifragum*), som forårsagede benskørhed hos kvæget. Fra skolastikeren Kirchner vidste Paulli, at planterne får egenskaber efter de mineraler, som findes i jorden. Paulli konkluderer derfor, at da Benbræk har den samme indvirkning på kvæget, som bly og kviksølv, da må disse metaller findes i jorden, hvor Benbræk vokser. Denne epokegørende opdagelse optog Paulli meget, og han skrev et åbent brev til den berømte Th. Bartholin herom, hvori Paulli sammenligner sig selv med Columbus. Exact, induktiv og empirisk forskning indlod Paulli sig ingensinde på. På denne forunderlige måde tænkte menneskene ikke blot i middelalderen og i renæssancen. Selv i dag tænker forbløffende mange mennesker på denne deduktive måde.
5. Vellugtende Kamille (*Matricaria recutita*) er i dag meget anvendt som et mildt beroligende middel. Det bunder i følgende. Når man skærer Kamillens blomsterstand igennem, så ser man, at den er hul. Således forestillede man sig i den græske oldtid, at kvindens livmoder så ud. Da livmoderen hedder hystera på græsk, mente man følgelig, at Kamillen var god mod hysteri. – Gad vide, hvor mange af de Kamille-ordinerende psykiatere, som ved det. De bruger i hvert fald kamillete til f.eks. maniske patienter.
6. Hylden (*Sambucus nigra*) står overalt. Måske fordi man tillagde den vældige kræfter. Ganske særlig kraftfuld var den, om den blev plukket af en jomfru Sankt Hans aften omkring midnat, gerne ved en præstegård. Hylden kan klare omtrent alt: allerede Hippokrates brugte Hylden som urindrivende, afførende og gynækologisk middel. Dioscorides brugte den mod vattersot, betændelse, slangebid og podagra. Paracelsus anvendte Hylden mod tandpine. Harpestreng anbefaler hyldeblade mod bylder og spoleorm. Fuchs brugte roden mod rosen og

vorter. Man anså således Hyld for at være en ualmindelig bredspektret medicin. En af de mest typiske hekseurter. Blot en skam, at alle de ovennævnte råd ikke har noget på sig.

Enkelte steder finder man den særlige varietet af Hyld med fligede blade, Persillehyld (*Sambucus nigra* var. *laciniata*). Denne varietet står blandt andet flot ved Gram Slots voldgrav. Det er nok sandsynligt, at en gammel Hyld, som står ved en gammel borg, og som oven i købet ser anderledes ud og er sjælden, har særligt stærke kræfter.

7. Den lille kønne Hasselurt (*Asarum europaeum*) var en meget anvendt brækplante – hertil er den effektiv. Blot en skam, at den kan være kræftfremkaldende. Men Hasselurt kan meget andet. Den kan blandt andet udstøde fostre – døde som levende. Og strøget på panden giver den evig hukommelse (Smid).
8. Vor berømte renæssancelæge Henrik Smid satte Brændenælden (*Urtica dioeca*) forrest i sin berømte lægebog, fordi den er så fortræffelig. Smid troede virkelig på, at den kunne helbrede så godt som alt, fra forstoppelse, tarmvrid, koldfeber, hundegalskab, hoste og trangbrystethed til kræft og kolde hævelser. Et sandt vidundermiddel. Ingen af delene har noget på sig, og ligesom alle de andre gamle lægeplanter er den i nutiden blevet afprøvet grundigt af flere medicinal-firmaer og læger, uden at den har vist sig som en god medicin mod noget som helst.
9. Den flotte Rød Hestehov (*Petasites hybridus*) blev indført tidligt i middelalderen som pestplante. Man mente således, at den kunne helbrede den frygtede pest. Det synspunkt blev også markedsført af Henrik Smid. Smid døde selv af pest kort efter 1563.
10. Læge-Kulsukker (*Symphytum officinale*) er en af de mest berømte lægeplanter. Man mente således, at den kunne få to stykker råt kød til at vokse sammen. Lidt er der om snakken. Kulsukker indeholder nemlig stoffet allantoin, som er sårhelende. Man mente også, at Kulsukker kunne hele en sprængt mødom. Den dag i dag er det derfor i visse kredse en fornærmelse, hvis man giver en ung pige en buket Kulsukker – som jo ellers er ganske køn. Men værre er det selvfølgelig at give hende en orchidé. Ordet ”orchidé” kommer nemlig af det græske ord ”orkis”, som betyder testikler. Og det siger jo sig selv, at man ikke bør give hende en buket nosser; det kunne jo misforstås. (Det er skam ikke noget jeg finder på. Læs selv i Emma Gads ”Takt og Tone” fra 1918, hvori hun giver os stakler mange kloge leve- og selskabsregler.) Hele miseren skyldes, at flere af de europæiske orchidéer har rodknolde, som kan minde meget om testikler. Det gælder f.eks. vor hjemlige orchidé, Tyndakset Gøgeurt, hvis videnskabelige navn er *Orchis mascula*. Da jeg for år tilbage sammen med et par andre forfattere inklusive Prins Henrik, skulle skrive en bog om ”Dronning Ingrid's orkidéer”, måtte Henrik spørge Dronning Ingrid (som jo var en klog og lærd kvinde), om vi måtte skrive bogen. Det fik vi lov til (”Dronning Ingrid's orkidéer” - Rhodos).
11. Ægte Kartebolle (*Dipsacus sativum*) blev især anvendt som prydplante. Men som så mange andre planter havde den også nogen anvendelse som lægeplante. Simon Paulli skriver således i 1648, at det vand, som samles i bladskederne fjerner ansigtets pletter. Ansigtscrerer er i dag en milliardindustri. Også på det område var Chr. IV's livlæge Simon Paulli en pionér.

12. Slangeurt (*Bistorta officinalis*) bærer sit navn med rette. Bereder du et lille bed, hvor du lægger Slangeurten i en ring, så kommer der aldrig slanger inden for ringen. Og der kommer skam heller ingen slanger. Så Slangeurt er absolut virkningsfuld.
13. Man mente bestemt, at de stærke natskygger kunne udrette mirakler. Det gælder både for Bulmeurt (*Hyoscyamus niger*), Pigæble (*Datura stramonium*) og Galnebær (*Atropa belladonna*). Lidt er der om snakken, for i små doser frembringer de nemlig nemt psykotiske hallucinationer. Alle forsøgspersoner er dog enige om, at det gør de aldrig igen. Bulmeurten er trolddomsplanten frem for nogen, og man kan læse mange sjove og mærkværdige historier om trolddomsplanter i f.eks. Harald Nielsens bog: Lægeplanter og trolddomsurter. Se også kapitlet om hallucinogene planter.
14. Vi kender Læge-Stokrose (*Althaea officinalis*) fra Harpestreng, Smid og Paulli. Ingen af d' herrer bliver trætte af at rose denne plantes mange dyder. Der er næsten ikke den sygdom, som denne plante ikke kan helbrede. Alt fra bylder, bremsestik, epilepsi, melankoli, livmoderbetændelse, ophovnede bryster og til solskoldning osv. Althæasaft har længe været at finde på de danske apoteker. Althæasaft var således et yndet expectorans (slimløsende middel) til småbørn.
15. Hampens (*Cannabis sativa*) historie er lang og farverig. Måske er Hamp-rusen endnu ældre end alkohol-rusen. Især muslimer, som jo ikke må drikke alkohol, bruger den til rusmiddel. Se dette kapitels omtale af Hampen og andre hallucinogene planter. Hampen bruges både til at drikke, ryge og tygge. Mange synes, at hash-rusen giver lyssyn, munterhed, lyksalighed samt ro og til sidst en behagelig søvn. Hampens virksomme stof er tetrahydrocannabinol. Dette stof er forbudt i Danmark, ligesom i en lang række andre lande.
16. Kors-Vortemælk (*Euphorbia lathyris*) virker beskyttende. Så dyrk den endelig i haven. Bring en Vortemælk ind i huset efter fødsel, så bliver huset minsandten rensset for ubehagelige ting. Saften kan fjerne vorter. Man skal dog være forsigtig, især med små barnefinger. Saften kan nemlig hurtigt ætse helt ind til knoglen.
17. Skarntyde (*Conium maculatum*) er en af vore allergiftigste arter. Derfor var den et yndet giftmiddel. Lidt skarntydesaft i vinglasset, så var man af med den uven. Skarntyde står ved en del middelalderborge, hvor det ikke altid var venner der mødtes. Trods det faktum, at Skarntyde er dødelig giftig, var den en meget anvendt lægeplante. Men allerede Paulli formaner, at den kun bør bruges af dygtige læger. Skarntyde indgik i 1800-tallet i Fregatten Jyllands medicinskab. Sokrates blev (muligvis) aflivet med Skarntydesaft – en meget ubehagelig kvælningsdød ved fuld bevidsthed. Planten, og især dens rod, dufter behageligt gulerodsagtigt. Derfor er den somme tider blevet spist – med katastrofale følger. Skarntyde var munkenes og nonnernes urt, da den sænker kønsdriften. Skarntyde er en af de mest berømte hekseurter.
18. Akeleje (*Aquilegia vulgaris*). Knus frø af Akeleje og gnid dem ud i din hånd, så vil du få kærlighed. Sikke et held at Akelejen sætter mange frø.
19. Rejnfan (*Tanacetum vulgare*) dufter kraftigt, ja nogle synes, at den lugter eller ligefrem stinker, når bladene knuses mellem et par fingre. Derfor fik Regnfanen allerede tidligt sin plads i trolddomsmedicinen. Regnfanen var ikke blot god mod

indvoldsorme. Den kunne også klare ”orm” i tænderne. (Man mente nemlig, at hullerne i tænderne kunne skyldes små orm). Såfremt den kastedes på ovnen, så kan den skam også fordrive både fluer, møl, lopper og væggelus. I både middelalderen og renæssancen var det i øvrigt almindeligt, at den unge pige lagde nogle Regnfan-blomster i en lille linnedpose og anbragte den under højre armhule – den attråede ungersvend var da straks leveret.

20. Vi kan også henregne den høje og smukke Læge-Alant (*Inula helenium*) til trolddomsplanterne. Allerede i romerrigets dage blev denne plante nemlig brugt som svangerskabsforebyggende middel. Der er dog ikke noget, som tyder på, at den virker.

21. Alle kender Cikorie (*Cichorium intybus*) med de så kønt lyseblå kroner, som kun er åbner ved frokosttid. Reliktplanterne gemmer på talrige besynderlige, sjove og også grusomme historier. Lad os slutte med den yndigste:

Et gammelt germansk sagn fortæller, at Cikorien er en fortryllet ungjomfru, hvis hjertenskær er draget i hellig krig. Og nu står hun så og venter på ham, mens hun spejder ud ad vejen med sine blå øjne.

Ud fra tabellerne over ægte levende fortidsminder og over indigene levende fortidsminder kan du sammenstille en liste over trolddomsplanter. Listen bliver lang, og så er det endda kun de arter, som i væsentlig grad har været anvendt som trolddomsplanter, som er med i disse to lister.

Langt de fleste af de medicinske råd, som er omtalt i det ovenstående, er det rene vrøvl. I enkelte tilfælde er der dog lidt om snakken – og alligevel. For det er sådan, at den moderne apotekermedicins midler i langt de fleste tilfælde er bedre end den gamle naturmedicin. Langt de fleste naturmediciner er jo virkningsløse. Og i modsætning til, hvad de fleste tror, så er naturmedicinen i almindelighed betydeligt giftigere end apotekermedicinen – se afsnittet om giftplanter.

Fortidens voldsomme tro på urternes kraft lever i bedste velgående videre i dag. Vi har gjort overtroen til en milliardindustri. Uvidende men kyniske naturlæger fravriker hvert år de naive kunder tusinder af millioner kroner, uden at kunderne får det mindste for pengene. Langt de fleste af de klassiske lægeplanter er nemlig fysiologisk uvirksomme, og resten kan være farlige, da mange af de gamle lægeplanter er giftige. Vi må konkludere, at nutidsmennesket næppe er mindre overtroisk end de ”mørke” middelaldermennesker, måske snarere tværtimod. På Chr. IV's tid kunne man i hvert fald ikke få penge fra sognekassen for at blive kildet under fødderne (zoneterapi). Skulle der være nogen, som føler, at naturmedicin, homøopati, zoneterapi og lignende fjollerier virker, så skyldes det, at tro som bekendt kan flytte bjerge.

Der kan læses mere om hekseurter i:

Hansen, H.A., 1976: Heksens urtegård. – København.

Nielsen, H., 1965: Lægeplanter og trolddomsurter. – København.

Figurtekster

Fig. 1. Rejnfan (*Tanacetum vulgare*). Tegning Pia Ribers.

Fig. 2. Rejnfan (*Tanacetum vulgare*). Tegning Lise Pflug.

Fig. 3. Rejnfan (*Tanacetum vulgare*). Tegning Lise Pflug.

Fig. 4. Rejnfan (*Tanacetum vulgare*). Tegning Gunhild Brink.

Veterinærplanterne

Mange arter blev anvendt som veterinærplanter. Adskillige arter var berømte som sådanne, f.eks. Mesterrod (*Peucedanum ostruthium*), Læge-Kulsukker (*Symphytum officinale*), Løvestikke (*Levisticum officinale*), Mynte (*Mentha* spp.), Malurt (*Artemisia absinthium*), Alm. Hyld (*Sambucus nigra*) og Matrem (*Tanacetum parthenium*).

Neden for følger en oversigt over 40 af de arter, som blev brugt som veterinærplanter. Det er kun arter, som optræder som meget gamle relikter, der er med i listen.

Det bemærkes, at flertallet af arterne også har haft andre anvendelser, f.eks. som pryddplanter og især som lægeplanter for os mennesker.

Ambra (<i>Artemisia abrotanum</i>)	Løvestikke (<i>Levisticum officinale</i>)
Burre (<i>Arctium</i> spp.)	Malurt (<i>Artemisia absinthium</i>)
Brøndkarse (<i>Nasturtium</i> spp.)	Matrem (<i>Tanacetum parthenium</i>)
Cikorie (<i>Cichorium intybus</i>)	Merian (<i>Organum vulgare</i>)
Citronmelisse (<i>Melissa officinalis</i>)	Mesterrod (<i>Peucedanum ostruthium</i>)
Galdebær (<i>Bryonia</i> spp.)	Mynte (<i>Mentha</i> spp.)
Hasselurt (<i>Asarum europaeum</i>)	Peberrod (<i>A Armoracia rusticana</i>)
Husløg (<i>Sempervivum tectorum</i>)	Persille (<i>Petroselinum crispum</i>)
Hæg (<i>Prunus padus</i>)	Rejnfan (<i>Tanacetum vulgare</i>)
Hundetunge (<i>Cynoglossum officinale</i>)	Rød Kornel (<i>Cornus sanguinea</i>)
Hyld (<i>Sambucus nigra</i>)	Rød Hestehov (<i>Petasites hybridus</i>)
Jernurt (<i>Verbena officinalis</i>)	Sankt. Hansurt (<i>Hylotelephium telephium</i>)
Kodriver (<i>Primula veris</i>)	Skarntyde (<i>Conium maculatum</i>)
Kommen (<i>Carum carvi</i>)	Skovmærke (<i>Asperula odorata</i>)
Kongelys (<i>Verbascum</i> spp.)	Slangerod (<i>Aristolochia clematitis</i>)
Kransburre (<i>Marrubium vulgare</i>)	Surkirsebær (<i>Prunus cerasus</i>)
Kvan (<i>Archangelica angelica</i>)	Svaleurt (<i>Chelidonium majus</i>)
Kvæsurt (<i>Sanguisorba officinalis</i>)	Vellugtende Kamille (<i>Matricaria recutita</i>)
Liden Singrøn (<i>Vinca minor</i>)	Vild Selleri (<i>Apium repens</i>)
Læge-Kulsukker (<i>Symphytum officinale</i>)	
Læge-Stokrose (<i>Althaea officinalis</i>)	

Mesterrod indgår i flere universalmidler for kvægets sygdomme, blandt andet mod lungesyge, kvægets blodpis, gulsot og kalvekastning. Mesterrod indgår også i midler mod hestens sygdomme så som lunge- og leverlidelser, hoste, forstoppelse og diarré. Iøvrigt henvises til Brøndegaards Folk og Flora.

Figurtekster

Fig. 1. Hamp (*Cannabis sativum*) var meget anvendt som veterinærplante. Således er den god for koens blodpis, ligesom frøene vækker koens parringslyst. Også for flere af hestens og svinets sygdomme var Hampen god. Nørrebro – hvor Hampen næppe er et relik. Akvarel Jens Gregersen.

Vinplanterne

I middelalderen og senere bryggede man vin på så godt som alle søde frugter. Brøndegaard nævner i Folk og Flora: Æble (*Malus* sp.), Hyben (*Rosa* spp.), Hindbær (*Rubus idaeus*), Stikkelsbær (*Ribes uva-crispa*), Røn (*Sorbus aucuparia*), Kirsebærkornel (*Cornus mas*), Hæg (*Prunus padus*), Pære (*Pyrus communis*), Brombær (*Rubus fruticosus*), Slåen (*Prunus spinosa*), Surkirsebær (*Prunus cerasus*), Tyttebær (*Vaccinium vitis-idaea*), Solbær (*Ribes nigrum*) og Blåbær (*Vaccinium myrtillus*). Birkevin af Birk (*Betula* spp.) kan føres tilbage til vikingetiden. I Egtvedpigens grav fra bronzealderen fandt man rester af tyttebærvin.

Men hvorfor er Krægen (*Prunus domestica* ssp. *insititia*) ikke nævnt af Brøndegaard i Folk og Flora? I dag finder vi Krægen ret almindeligt som relik i landsbyer og især i fiskerlejer. Førhen må den havde været meget almindelig. Og hvad skulle man dog stille op med denne overflod af søde og velsmagende frugter? Brøndegaard lister en lang række gøremål med Kræge, men altså ikke vinfremstilling. Det opfatter forfatteren som en tilgivelig forglemmelse?

I øvrigt er der stor forskel på Kræger. De fleste er blå, mere ualmindeligt er de grønne eller gule (Gul Havreblomme). Men også de blå Kræger er meget forskellige. Krægen på fæstningsterrænet i Skanderborg er således usædvanlig stor, saftig og velsmagende. Ved Kalø, Fussingø og Brahetrolleborg er den derimod syrlig og ualmindeligt lille – måske er der tale om krydsningen med Slåen (*Prunus spinosa*). Da Krægen findes i alle former og smagsvarianter, er det i øvrigt besynderligt, at Pometet ikke har en samling af Kræger.

Krægen kan blive meget gammel. Nogle eksemplarer ved Fussingø og Kalø vil jeg tippe til at være over 300 år. Fussingø Statsskovdistrikt, Miljøministeriet, har for ikke så længe siden fældet Fussingø-krægen og for knap 30 år siden fældede Den Offentlige Naturpleje Erik Menveds Kræger ved Kalø. Det er meget tabu at omtale dette naturhærværk.

Enhver landsby havde vist sine Kræger. Enkelte steder – men ikke almindeligt – møder man den ualmindeligt velsmagende gulfrugtede Gul Havreblomme. Derfor var det en overraskelse, at vi fandt Gul Havreblomme i 5 landsbyer omkring Søvind. Foruden i Søvind står den også i Haldrup, Sondrup, Havmarken og i Toftum. I Toftum stod landets formentlig største bestand af Gul Havreblomme; men den blev for et par år siden – uvist af hvilken grund – fældet af ”Naturplejen”. Omkring Mariager Fjord er Gul Havreblomme også ret almindelig. Den største bestand ved Fladbjerg fiskerleje blev dog fældet i 2009: reliktarterne har det ikke nemt! (Men så nemt slipper de ikke, for Krægen er en af de arter, som er allermost tilbøjelig til at forynge sig med rodskud). Den klassiske lokalitet for Gul Havreblomme er Øm Klosterruin. Gul Havreblomme forekommer ikke sjældent i morænejordsegnene.

Blandt de øvrige vinplanter er det især Skov-Abild, Surkirsebær, Solbær, Stikkelsbær, Ribs og Hæg, som forekommer som meget gamle relikter.

Skov-Abild forekommer hist og her i skovbryn og i gamle vejhegn. En større bestand findes i Langå Vesterskov. Et usædvanligt flot og gammelt (over 300 år ?) eksemplar stod i det lange, maleriske og sikkert middelalderlige vejhegn ved Fussingø Slot. Dette fornemme eksemplar af Skov-Abild blev dog fældet af Statsskovvæsnet i 1998.

Surkirsebær er sjælden som relik, En større – og sikkert meget gammel – bestand findes ved Ørslevkloster, hvor den i øvrigt vokser sammen med Kræge i såvel den blå- som gulfrugtede form. Hele bestanden af Surkirsebær ved Ørslev blev fældet for en halv snes år siden.

Solbær er sjælden som meget gammel relik. Arten står dog i en større bestand ved Gammelhald (Niels Bugges Hald) ved Hald Sø nær Viborg.

Stikkelsbær forekommer ret almindeligt som vildtvoksende i landsbyerne og ved gårdene. Disse forekomster behøver dog ikke at være meget gamle. Ældgammel er dog med sikkerhed den store bestand af Stikkelsbær på Gl. Ågaard Voldsted nær Fjerritslev.

Ribs er sjælden som meget gammel relik; men som sådan står den dog eksempelvis på Gl. Søholm Voldsted på Fyn.

Hæg forekommer ifølge floraerne ret almindeligt i skovbryn, i lunde og i gamle hegn på Øerne og i det sydøstlige Jylland. Forfatterens undersøgelser har imidlertid vist, at Hæg også forekommer hist og her – og i større områder ret almindeligt – i det østlige Jylland fra Kolding i syd til Ålborg i nord. Det er især nær landsbyerne og ikke mindst ved de middelalderlige hovedgårde, møllegårde og præstegårde, at vi finder Hægen. I Midt- og Vestjylland samt i Vendsyssel er Hæg ret sjælden – meget sjælden.

Figurtekster

Fig. 1: Vin (*Vitis vinifera*). Tegning Maria Thorsen

Fig. 2: Slåen (*Prunus spinosa*). Tegning Gunhild Brink

Fig. 3: Mælkebøtte (*Taraxacum vulgare*) er en god vinplante (blomsterne). Samtidig er den en af de fortræffeligste salatplanter. Som køkkenurt og som spinatplante kan den også bruges, ligesom den har været anvendt som lægeplante. Man har faktisk også anvendt de uudsprungne blomsterhoveder som kapers, ligesom de gule blomster kan farve vadmel gult. Mælkebøtten havde også en vis betydning som trolddomsplante, og minsanten om ikke også den ristede og pulveriserede rod kan bruges som kaffesurrogat. Endelig var der nogle, som brugte roden som skråtobak. Mælkebøtten er i sandhed en vidunderplante, og derfor er det ikke så underligt, at vikingerne tog dem med til det fjerne Grønland – se kapitlet: Dette studiums relevans for det øvrige Europa. Det kan i den forbindelse heller ikke udelukkes, at visse danske bestande af Mælkebøtte er kulturlevn – det er bare vanskeligt at afgøre, fordi Fandens Mælkebøtte er så almindelig. Tegning Nils Rasmussen.

Fig. 4: Mælkebøtte (*Taraxacum sp.*) og Narcis. Tegning Nils Rasmussen.

Andre anvendelser

Udover relikplanternes hovedanvendelser som lægeplanter, pryddplanter, køkkenurter, krydderurter o.s.v. havde en del relikarter også brianvendelser som tobaksplanter, ølbrygningsplanter, desinfektionsplanter, kaffeerstatningsplanter, dekorationsplanter og garvningsplanter.

I øvrigt henvises til V. J. Brøndegaard, 1978-80: Folk og Flora. – København.

Tobaksplanter

Følgende reliktarter blev somme tider brugt som erstatning for Bondetobak (*Nicotiana rustica*), som var den foretrukne tobaksplante herhjemme:

Bulmeurt (*Hyoscyamus niger*)

Butbladet Skræppe (*Rumex obtusifolius*)

Cikorie (*Cichorium intybus*)

Humle (*Humulus lupulus*)

Jordbær (*Fragaria* spp.)

Kalmus (*Acorus calamus*)

Kvan (*Angelica archangelica*)

Mælkebøtte (*Taraxacum vulgare*)

Peberrod (*A Armoracia rusticana*)

Pigæble (*Datura stramonium*)

Rejnfan (*Tanacetum vulgare*)

Ribs (*Ribes rubrum*)

Solbær (*Ribes nigrum*)

Surkirsebær (*Prunus cerasus*)

Stikkelsbær (*Ribes uva-crispa*)

Vellugtende Kamille (*Matricaria recutita*).

Bondetobak er sjælden som relik. Forfatteren har således kun set den nogle få gange på byggetomter i købstæders bymidter, hvor den tilsyneladende er en dvaleplante.

Ølbrygningsplanter

Den foretrukne art til ølbrygning var Humle (*Humulus lupulus*), som er omtalt under tekniske planter. En del andre reliktarter blev dog også somme tider anvendt ved ølbrygning:

Balsam (*Tanacetum balsamita*)

Burre (*Arctium* spp.)

Hyld (*Sambucus nigra*)

Kalmus (*Acorus calamus*)

Læge-Alant (*Inula helenium*)

Mælkebøtte (*Taraxacum vulgare*)

Rejnfan (*Tanacetum vulgare*)

Vellugtende Kamille (*Matricaria recutita*)

Ægte Malurt (*Artemisia absinthium*).

Desinfektionsplanter

Som desinfektionsplanter anvendtes blandt andet følgende reliktarter:

Ambra (*Artemisia abrotanum*)

Kalmus (*Acorus calamus*)

Læge-Alant (*Inula helenium*)

Matrem (*Tanacetum parthenium*)

Stor Nælde (*Urtica dioeca*)

Vellugtende Kamille (*Matricaria recutita*)

Ægte Malurt (*Artemisia absinthium*).

Kaffeerstatningsplanter

De foretrukne arter til kaffeerstatning var Cikorie (*Cichorium intybus*), Havrerod (*Tragopogon porrifolius*) og Mælkebøtte (*Taraxacum* spp.). Sommetider anvendtes også følgende reliktarter:

Burre (*Arctium* spp.)

Have-Skorzoner (*Scorzonera hispanica*)

Læge-Stenfrø (*Lithospermum officinale*).

Dekorationsplanter

Alle pryddplanter kan anvendestil dekorationer. En særlig anvendelse til dekorationer har de reliktpanter, som har smukke og dekorative vinterstandere. Neden for listes nogle eksempler på relikter, hvis tørrede frugtstande er velegnede til dekorationer:

Bulmeurt (*Hyoscyamus niger*)

Gærde-Kartebolle (*Dipsacus fullonum*)

Havtorn (*Hippophae rhamnoides*)

Jødekirsebær (*Physalis alkekengi*)

Kongelys (*Verbascum* spp.)

Kristtorn (*Ilex aquifolium*)

Læge-Hjertesvand (*Leonurus cardiaca*)

Opium-Valmue (*Papaver somniferum*)

Pigæble (*Datura stramonium*)

Æselfoder (*Onopordum acanthium*).

Garvningsplanter

Det var ikke mindst Eg (*Quercus* spp.), som blev anvendt til garvning. Adskillige reliktarter kan dog også anvendes til garvning; men ingen af dem var vigtige som garvningsplanter:

Alm. Berberis (*Berberis vulgaris*)

Bondetobak (*Nicotiana rustica*)

Brombær (*Rubus fruticosus*)

Galdebær (*Bryonia* spp.)

Jordbær (*Fragaria* spp.)

Matrem (*Tanacetum parthenium*)

Figurtekster

Fig. 1. Gærde-Kartebolle (*Dipsacus fullonum*) er en af de mest anvendte dekorationsplanter. Foto Jon Feilberg.

Fra nyttig til ”unyttig”

Det biologiske fagsprog rummer en del besynderligheder. F. eks. den om Markfirbenet, hvor eksaminanden fortalte: ”I modsætning til Skovfirbenet føder Markfirbenet levende unger”, hvortil eksaminator replicerede: ”Ja, det må man sandelig håbe!” (Det nævnte udtryk om Markfirbenet er almindeligt anvendt – selv blandt fagzoologer.) Som bekendt lægger Skovfirbenet æg, mens Markfirbenet føder unger.

Som et appendix til reliktarternes anvendelser kan nævnes, at køkkenurter der kan spises, at krydderurter der kan krydre og at lægeplanter der kan helbrede, traditionelt betegnes som nytteplanter. Det betyder implicit, at de andre kulturplanter som f. eks. de mange prydblister og duftplanter må være ”unyttige”.

En stor del af de middelalderlige lægeplanter anvendes ikke længere som lægeplanter, men derimod som prydblister (se artiklen om ”Tipoldemors stauder”). Alle disse arter er således ikke længere ”nyttige” – de er blevet ”unyttige”. Selv kendte forfattere som f. eks. Anemette Olesen opdeler

lige frem kulturplanterne i nytteplanter samt i prydplanter og duftplanter med flere. Men da vi mennesker jo rent faktisk har ”nytte” (altså gavn og glæde) af såvel prydplanter som også af duftplanter, teplanter og mange andre, da bør vi nok fremover betragte alle kategorier af kulturplanter som nytteplanter.

Den sluddervorne men alligevel almindeligt anvendte sprogbrug, som kritiseres ovenfor, bunder formentlig i følgende: indtil det seneste årtusindskifte var det den almindelige opfattelse, at der kun eller i hvert fald helt overvejende blev dyrket lægeplanter og krydderplanter i de danske middelalderhaver – altså ”nytteplanter”. Den æstetiske sans blev åbenbart først opfundet med udgivelsen af Blocks havebog i 1647. Ifølge næsten al 1900-tallets litteratur er der tydeligvis heller ikke ret mange, som har fundet det væsentligt, at menneskene skulle have noget at spise før år 1600. Det er i hvert fald kun de allerfærreste forfattere, som omtaler de middelalderlige køkkenurter, og samlet set er det kun nogle forholdsvis få af de mange middelalderlige køkkenurter, som omtales grundigt af 1900-tallets forfattere.

Alt i alt kan det dokumenteres, at der i faglitteraturen (med undtagelse af f.eks. Brøndegaard og Johan Lange) kun er skrevet forbløffende lidt eller slet intet om middelalderens køkkenurter, bifoderplanter, veterinærplanter, hallucinogene arter, prydplanter, teplanter, farveplanter, snapseurter, tekniske planter, vinplanter, duftplanter, hegnspanter med flere, som ikke desto mindre var af **FUNDAMENTAL** betydning for middelalder-menneskene – og for deres efterkommere.

Figurtekst

Fig. 1. Markfirben spiddet på pigtrådshegn af en Tornskade. Randbøl Hede den 1. maj 1966, da forfatteren for første gang så ”Hedens Rose”: Vår- Kobjælde (*Pulsatilla vernalis*).

Fig. 2. Den ret sjældne relikart, Skov-Tulipan (*Tulipa sylvestris*) er en af de mange arter, som tidligere var ”nyttig” (løgene kan spises), men som er blevet ”unyttig”, da den i nutiden kun dyrkes som prydplante.

I marts måned, når tulipanløgene skal sættes, så kan man i enhver planteskole købe ”botaniske” tulipaner. Det er tulipanarter som *T. gesneriana*, *T. fosteriana* og *T. kaufmaniana*. De nævnte tulipaner kaldes for ”botaniske”, fordi de er rene arter i modsætning til de fleste andre tulipaner, som er forædlede krydsningsprodukter (hybrider). Skov-Tulipan er en ren art, og derfor i folkemunde en ”botanisk” tulipan – men hvad er hybrid-tulipanerne så? Det er selvfølgelig betryggende at vide, at Skov-Tulipan tilhører planteriget, men alligevel!

Vejskrænten ved Lerchenborg med Skov-Tulipan, bemærk Asnæsværket i baggrunden. Foto Hans Guldager Christiansen.

22. Borgenes reliktarer

Der har længe hersket tvivl om, hvorvidt der var haver ved middelalder-borgene. Men det var der, og ved de store borge, har der været store haver. Det fortæller de mange reliktplanter, som findes ved de store borge.

Ca. 250 forskellige arter kan optræde som middelalderlige relikter. Det er alle sammen arter, som blev dyrket i de middelalderlige haver, og som i århundredernes løb spredte sig fra haverne til omgivelserne, hvor de så i dag kan registreres som reliktplanter. Da reliktplanterne er levende minder fra fortiden, kaldes de også for levende fortidsminder. Ved Kalø står der 25 reliktarer og ved Hammershus ca. 50. Hovedparten af disse arter er indførte arter, som kun kan være kommet til borgene ved menneskets hjælp. Da der ikke har været anden bebyggelse på stederne end borgene, må reliktplanterne ved Kalø og Hammershus høre borgene til.

Da mange borge ligger isolerede, gælder den ovenstående argumentation for hovedparten af borgene.

Lidt mere end 300 af de godt 1000 danske borge er undersøgt, herunder næsten alle de større borge. Det kan konkluderes, at der findes reliktplanter ved alle de større borge. Særligt mange findes der ved store eller meget store borge som Bastrup, Bygholm, Bønnet, Gurre, Hammershus, Hindsgavl, Jungshoved, Kalundborg, Kalø, Ravnsborg, Skjoldnæs, Sprogø, Søborg, Tørning, Vesborg, Vordingborg og Ørkil. Da det kun er de allermest hårdføre arter, som har overlevet som relikter, må borghaven ved f.eks. Hammershus have rummet over 200 arter. En række store byborge er så velplejede og trimmede, at der ikke levnes plads til reliktarterne. Eksempler er Koldinghus, Kronborg (hvis forgænger var borgen Krogen), Nordborg, Nyborg, Pedersborg, Riberhus, Skanderborg, Sønderborg og Ålborghus.

Langt de fleste borge var små, og ved hovedparten af disse borge findes der ingen relikter. Det skyldes i de fleste tilfælde, at borgene er overpløjede eller er tæt græssede og gødskede, hvilket hindrer reliktplanternes fremkomst. Atter andre ligger i mørk skov, som skygger de fleste relikter ihjel. Desuden fungerede de små, private borge ikke gennem århundreder som kronens store borge. Ved temmelig mange mindre borge er der dog fundet adskillige relikter, se tabel 1.

De hyppigste arter ved de små borge er Stor Nælde (*Urtica dioeca*) og Alm. Hyld (*Sambucus nigra*). Omtrent så almindelige er Skvalderkål (*Aegopodium podagraria*), Stikkelsbær (*Ribes uva-crispa*), Marts-Viol (*Viola odorata*) og Dansk Ingefær (*Arum alpinum* ssp. *danicum*). Almindelige er også Butbladet Skræppe (*Rumex obtusifolius*), Løgkarse (*Alliaria petiolata*), Alm. Katost (*Malva sylvestris*), Glat Burre (*Arctium lappa*), Humle (*Humulus lupulus*), Ribs (*Ribes rubrum*) og Skov-Løg (*Allium scorodoprasum*).

Blandt tabellens arter er følgende mere eller mindre sjældne: Bulmeurt (*Hyoscyamus niger*), Høst-Tidløs (*Colchicum autumnale*), Liden Katost (*Malva pusilla*), Læge-Kulsukker (*Symphytum officinale*), Læge-Stenfrø (*Lithospermum officinale*) og Strand-Karse (*Lepidium latifolium*). Endnu flere er ualmindelige.

Selv på de fjerneste og mest afsides små borgøer kan der findes 10-20 reliktarer. Et eksempel er den kongelige borg Refshaleborg på den lille ø Borgø i Maribo Sø. Andre

eksempler er Valdemar den Stores borg på Sprogø i Storebælt, Marsk Stigs borge på Hjelm og kongens befæstede skibsværft (Engelborg) på Slotø i Nakskov Fjord, se også tabel 1.

Det er gamle urter af alle slags, som optræder som reliktpanter ved borgene: lægeplanter, trolddomsplanter, køkkenurter, tepanter, krydderurter, duftplanter, prydplanter, tekniske planter, kosmetikplanter, farveplanter, giftplanter, bærbuske, frugtræer, snapseurter, hallucinogene planter, foderplanter, veterinærplanter og bifoderplanter. De fleste af arterne havde mere end én anvendelse.

Reliktpanterne fortæller, at der fandtes flere haver ved borgene: humlehawe, frugthawe, køkkenhawe og en urtegård med lægeplanter, prydplanter, duftplanter, tepanter, krydderurter o.s.v.

Langt hovedparten af borgenes reliktpanter er lægeplanter. Hertil kommer især en del køkkenurter og prydplanter. Særlig hyppig er også ølbrygningsplanten Humle (*Humulus lupulus*), ligesom farveplanten Farve-Reseda (*Reseda luteola*) står ved flere borge.

Duftplanterne Vellugtende Aftenstjerne (*Hesperis matronalis*) og Marts-Viol (*Viola odorata*) er også hyppige ved borgene. Ved flere af de borge, som først blev nedlagt i renæssancen, forekommer desuden en del prydplanter. Eksempler er Bygholm, Bønnet, Gurre, Jungshoved, Kalundborg, Skjoldnæs og Søborg.

Reliktpanterne findes især på selve borgvolden (motten) og kun fåtalligt eller slet ikke blot 50-100 m. fra borgen. Gode eksempler er Kalø, Bygholm og Bastrup. Det er derfor sandsynligt, at haverne har haft en central placering inden for borgen. Per Poulsen fra Nationalmuseet har i en udgravning fra 2006 fundet et større muldlag ved Kaløs ridebane, som ligger lige uden for vindebroen. Her har haven måske ligget (Per Poulsen in litt. 2007).

Det er interessant, at der er et ret nøje sammenfald mellem de arter, der findes ved borgene og ved klostrene. Det kunne tyde på, at borgherrerne og munkene anlagde deres haver ud fra de samme haveplaner.

Ved tidligt nedlagte borge (f.eks. Bastrup) er det dvaleplanter og arter med kraftig vegetativ formering som dominerer. Dvaleplanter er de arter, hvis frø kan ligge i jorden i århundreder og alligevel bevare spireevnen. Typiske dvaleplanter er f. eks. Bulmeurt (*Hyoscyamus niger*), Skarntyde (*Conium maculatum*), Stor Hundepersille (*Aethusa cynapium* var. *gigantea*) og Kongelys (*Verbascum* spp). Hvis disse arters frø ved f.eks. gravning bringes op i iltrige lag, kan de spire. Arter med kraftig vegetativ formering er f.eks. Stor Nælde (*Urtica dioeca*), Skvalderkål (*Aegopodium podagraria*), Dansk Ingefær (*Arum alpinum* ssp. *danicum*) og Ramsløg (*Allium ursinum*).

Reliktpanterne kan aldersdateres v.h.a. flere arkæologiske metoder (Jensen 1985, 1986). De kan også aldersdateres v.h.a. litteraturangivelser og forskelligt arkivmateriale. Sådant materiale anvender Lange (1999). Relikterne kan imidlertid også aldersdateres v.h.a. tidspunkterne for borgnedlæggelserne.

Johan Lange skriver i Kulturplanternes Indførselshistorie, at Italiensk Skilla (*Scilla italica*) med flere på Kærstrup Voldsted må være næsten 400 år gamle, da borgen blev fraflyttet i 1630. Denne metode har forfatteren videreudviklet og systematiseret, således at reliktpanteforekomster ved 54 borge nu kan aldersbestemmes v.h.a. tidspunkterne for borgnedlæggelserne. Ved denne metode finder man bestandenes minimumsalder. Somme tider kender vi også tidspunktet for borgens opførsel. Derved kendes også planternes

maksimumalder på stedet.

Eksempel 1: Kalø Slot blev anlagt af kong Erik Menved i 1313. Borgen blev nedbrudt efter 1670'erne. Da der ikke har været anden yngre bebyggelse på den lille ø Kalø, må de mange indførte levende fortidsminder ved Kalø være mellem 350 og 700 år gamle.

Eksempel 2: Borgen Næsholm blev opført 1278/79 og ødelagt ved midten af 1300-tallet. Der synes ikke at have været yngre bebyggelse på stedet. Ved Næsholm er Skarntyde (*Conium maculatum*) således mindst 650 og højst 700 år gammel.

Eksempel 3: Marsk Stigs tre borge på Hjelm blev anlagt i 1290'erne og ødelagt af en kongelig flåde i 1306. Marsk Stigs lægeurter er således 700 år gamle på Hjelm. På Hjelm har der været yngre bebyggelse, og enkelte af reliktarterne kan derfor være yngre.

Eksempel 4: Borgen Refshaleborg, som er fra 900-tallet, blev ødelagt i 1256. Der synes ikke at have været yngre bebyggelse på stedet. Filtet Kongelys (*Verbascum thapsus*) og de andre levende fortidsminder ved borgruinen er således mindst 750 år gamle.

Eksempel 5: Metoden kan også tages i brug for adskillige klostre, slotte, herregårde og andre gårde. F.eks. brændte jagtslottet Bønnet i år 1700, og det blev ikke genopført. De mange reliktplanter, der vokser på ruinerne af slottet, er sandsynligvis over 300 år gamle kulturrelikter.

Det er kun i de færreste tilfælde, at aldersdateringen af borgenes reliktplanter er rimelig sikker som ved de ovennævnte borge. Men selv ved sådanne borge, er aldersdateringen ikke altid sikker. Skønt borgene ofte ligger afsides i en øde egn, kan der måske have været yngre bebyggelse med haver på stederne. Således kan Fjeld-Ribs (*Ribes alpinum*) og f.eks. også Stikkelsbær (*Ribes uva-crispa*) ved Kærstrup måske stamme fra yngre haver. Vi kan imidlertid i alle tilfælde sige, at reliktplanterne hører stedet til. Men om de stammer fra den middelalderlige borghave eller måske også fra en yngre have på stedet, kræver ofte en nøjere undersøgelse af stedets historie. Som yderligere eksempler på aldersdaterede borge kan nævnes: Bjørnkær, Bygholm, Gl. Borreby, Gl. Hagsholm, Hagenskov, Hakenør, Hindsgavl, Jungshoved, Kærsgård, Lilleborg, Næsbyhoved, Skjern, Skjoldnæs, Søborg, Tørning, Vardehus og Østerholm.

Illustrationerne viser de forskellige hovedtyper af borge: motte (Kærsgaard), dobbeltvoldsted (Bjørnkær), herregårdsplads (Hagsholm), ringmursborg (Kalø), sen borg med kanonvold (Spøttrup), og en relativt ny fæstning (Frederikse).

Jens Lind (1918) har nogle meget kortfattede noter om et par borge. Jens Østergaard skriver i 1957 udførligt om reliktplanterne ved Bastrup og Vordingborg. I 1988 kommer en god artikel om Kalundborg Slotsruins relikter skrevet af Hans Guldager Christiansen og Birger Prehn. I 1997 og 2004 skriver henholdsvis Peder Lütken og Tino Hjorth Bjerregaard om Hammershus. Desuden har forfatteren skrevet flere artikler om reliktplanter ved borge.

Tabel 1.

Oversigt over reliktplanterne ved 15 små og mindre borge

De 15 borge i tabellen er:

1. Bjørnkær

Merian (<i>Origanum vulgare</i>)															X	
Mørk Kongelys (<i>Verbascum nigrum</i>)															X	
Vellugtende Aftenstjerne (<i>Hesperis matronalis</i>)				X												
Pastinak (<i>Pastinaca sativa</i>)								X								
Peberrod (<i>Armoracia rusticana</i>)								X								X
Påskelilje (<i>Narcissus pseudonarcissus</i>)								X								
Ramsløg (<i>Allium ursinum</i>)				X											X	
Ribs (<i>Ribes rubrum</i>)	X		X					X		X	X					
Rundbladet Katost (<i>Malva neglecta</i>)		X														X
Rød Hestehov (<i>Petasites hybridus</i>)								X								
Rød Tandbæger (<i>Ballota nigra</i>)		X						X					X			
Skarntyde (<i>Conium maculatum</i>)								X					X			
Skov-Forglemmigej (<i>Myosotis sylvatica</i>)								X								
Skov-Abild (<i>Malus sylvestris</i>)						X										
Skov-Løg (<i>Allium scorodoprasum</i>)	X									X					X	X
Skvalderkål (<i>Aegopodium podagraria</i>)	X		X		X	X		X	X			X		X		
Stikkelsbær (<i>Ribes uva-crispa</i>)	X	X	X	X	X	X		X		X						
Stor Hundepersille (<i>Aethusa cynapium</i> var. <i>gigantea</i>)		X							X						X	
Stor Konval (<i>Polygonatum multiflorum</i>)								X		X					X	
Stor Nælde (<i>Urtica dioeca</i>)	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	
Strand-Karse (<i>Lepidium latifolium</i>)		X														
Sødkærm (<i>Myrrhis odorata</i>)															X	
Toårig Natlys (<i>Oenothera biennis</i>)								X								
Svalerod (<i>Vincetoxicum hirundinaria</i>)																X
Svaleurt (<i>Chelidonium majus</i>)			X		X			X							X	X
Vintergæk								X		X	X					

Tak

Rikke Agnete Olsen og Kim Elnef takkes for værdifuld hjælp.

Figurtekster

Fig. 1. Kærsgård faldt i kamp omkring 1332. På tårnbanken står en hel række gamle kulturplanter som f.eks. Stikkelsbær (*Ribes uva-crispa*), Vintergæk (*Galanthus nivalis*), Ribs (*Ribes rubrum*) og Kristtorn (*Ilex aquifolium*). De kan dog muligvis stamme fra et nyere men nu forsvundet haveanlæg ved borgen. Akvarel Jens Gregersen, sept. 2005.

Fig. 2. Ved Bjørnkær Slotsruin er fundet et destillationsapparat. Allerede i de dage, da borgen var i drift, det vil sige indtil 1400-tallet, drak de fornemme altså brændevin. Men man drak også øl, for Humlen (*Humulus lupulus*) står der endnu sammen med andre meget gamle kulturelikter som Ribs (*Ribes rubrum*), Stikkelsbær (*Ribes uva-crispa*) og Skvalderkål (*Aegopodium podagraria*). Overalt kravler Vinbjergsneglen, som tidligt blev indført som fastespise. Også Vinbjergsneglen kan derfor betragtes som et levende fortidsminde. Akvarel Jens Gregersen, sept. 2005.

Fig. 3. Skjern Slot blev ødelagt af de kejserlige tropper i 1627. På voldstedet står en tæt bestand af Stor Nælde (*Urtica dioeca*) og der kravler Vinbjergsnegle overalt på dette øde voldsted langt ude i engen. Akvarel Jens Gregersen, okt. 2005.

Fig. 4. Hagsholm blev grundlagt 1594 og nedrevet 1765. I voldgraven står den berømte lægeplante Kalmus (*Acorus calamus*). Rundt i krattene står gamle kulturplanter som Skov-Abild (*Malus sylvestris*), Stikkelsbær (*Ribes uva-crispa*) og Fliget Brombær (*Rubus laciniata*). Akvarel Jens Gregersen, okt. 2005.

Fig. 5. Kalø blev grundlagt 1313 og nedrevet i 1670'erne. Ved Kalø står 25 middelalderlige kulturplanter, f.eks. sjældne arter som Katteurt (*Nepeta cataria*), Hjertespannd (*Leonurus cardiaca*), Gyldenburre (*Arctium pubens*), Gærde-Kørvel (*Anthriscus caucalis*) og Bulmeurt (*Hyoscyamus niger*). Akvarel Jens Gregersen, okt. 2006.

Fig. 6. Spøttrup er en sen borg, som blev bygget i 1520'erne. Bemærk den mægtige kanonvold. Ved Spøttrup står en lang række middelalderlige kulturplanter som f.eks. Alm. Katost (*Malva sylvestris*), Dansk Ingefær (*Arum alpinum* ssp. *danicum*), Skov-Tulipan (*Tulipa sylvestris*), Høst-Tidløs (*Colchicum autumnale*), Krans-Lilje (*Lilium martagon*), Ramsløg (*Allium ursinum*), Rød Hestehov (*Petasites hybridus*), Sødskærm (*Myrrhis odorata*), Læge-Alant (*Inula helenium*), Rapunsel-Klokke (*Campanula rapunculus*) og Læge-Springknap (*Parietaria officinalis*). De tre sidstnævnte arter er dog forvildet fra den moderne borghave. Akvarel Jens Gregersen, aug. 2007.

Fig. 7. Fæstningen på Ertholmene blev grundlagt 1648. Billedet viser Lille Tårn på

Frederikshavn. På Christiansø og Frederikshavn findes Danmarks tætteste bestand af gamle reliktpanter, som vel især stammer fra de gamle soldaterhaver. Karakteristiske er sjældne arter som Bredbladet Persille (*Petroselinum crispum* var. *vulgare*), Citronmelisse (*Melissa officinalis*), Farve-Vajd (*Isatis tinctoria*), Grøn Mynte (*Mentha spicata*), Gyldenlak (*Cheiranthus cheiri*), Have-Iris (*Iris germanica*), Havrerod (*Tragopogon porrifolius*), Knold-Vortemælk (*Euphorbia dulcis*), Romersk Rejnfan (*Tanacetum vulgare* var. *crispum*), Rundbladet Mynte (*Mentha suaveolens*), Stolthenriks-Gåsefod (*Chenopodium bonus-henricus*) og Ægte Malurt (*Artemisia absinthium*).

Akvarel Jens Gregersen, juli 1989.

23. Reliktplanterne ved Erik Menveds 4 tvangsborge

Kong Erik Menved var en krigerkonge. Hans mange krige førte imidlertid til, at bønderne, som blev udskrevet til krigen, til sidst gjorde oprør. Men i et slag ved Hatting i år 1313 knuste Menved den jyske bondehær. Selv samme år tvang Menved så de jyske bønder til at påbegynde bygningen af fire meget store borge, hvis formål blandt andet var at holde de selv samme bønder i ave. De fire borge er Viborg, Bygholm ved Horsens og Volstrup ved Struer samt Kalø ved Djurslands sydkyst. Kalø var den største af de fire borge, og selv i dag fortæller de storslåede ruiner og voldanlæg om et særdeles imponerende bygningsværk. I tabellen bringes lister over reliktpanterne ved de fire tvangsborge.

I alt 55 reliktarter er fundet ved de fire borge. Det fremgår af floralisterne, at kun 2 arter forekommer ved alle 4 borge, nemlig Stor Nælde (*Urtica dioeca*) og Løgekarse (*Alliaria petiolata*). Begge disse arter er almindelige på middelalderbund over alt i landet. Ikke mindre end 6 arter forekommer ved 3 af borgene: Alm. Hyld (*Sambucus nigra*), Liden Burre (*Arctium minus*), Skvalderkål (*Aegopodium podagraria*), Marts-Viol (*Viola odorata*), Humle (*Humulus lupulus*) og Bredbladet Klokke (*Campanula latifolia*). De 3 førstnævnte arter er almindelige på middelalderlig kulturbund. Også duftplanten Marts-Viol (*Viola odorata*) og ølbrygningsplanten Humle (*Humulus lupulus*) hører til de karakteristiske borgarter. Det er kun Bredbladet Klokke (*Campanula latifolia*) som overrasker. Bredbladet Klokke (*Campanula latifolia*) er for det første ret sjælden som relik i Jylland. For det andet er det et åbent spørgsmål, hvad arten blev anvendt til. Måske var det som prydblade. Bredbladet Klokke er således en af vore flotteste urter. Måske blev den også anvendt som køkkenurt, idet blomsterne og de unge blade kan spises som salat eller spinat. Eller måske blev den brugt som farveplante. Den nærtstående art, Liden Klokke (*Campanula rotundifolia*), farver således blå. Ved Farvergården i Ebeltoft står overraskende en meget stor bestand af Bredbladet Klokke.

De fleste af tvangsborgenes reliktarter er mere eller mindre almindelige. Dog er Tvebo Galdebær (*Bryonia dioeca*), Læge-Stenfrø (*Lithospermum officinale*), Gyldenburre (*Arctium pubens*), Gærde-Kørvel (*Anthriscus caucalis*), Katteurt (*Nepeta cataria*) og Læge-Hjertespannd (*Leonurus cardiaca*) sjældne. Andre er ualmindelige i Jylland: Bredbladet Klokke (*Campanula latifolia*), Bulmeurt (*Hyoscyamus niger*), Farve-Reseda (*Reseda luteola*), Skarntyde (*Conium maculatum*), Læge-Hundetunge (*Cynoglossum officinale*) og Panter-Gemserod (*Doronicum pardalianches*).

I alt 43 af de 55 arter (78%) af arterne i tabellen har haft anvendelse som lægeplanter. De næstvigtigste grupper er prydblade og køkkenurter med henholdsvis 40% og 29% af arterne. Det bemærkes, at de fleste af arterne havde flere forskellige anvendelser. Derfor kan en og samme art optræde både som lægeplante, prydblade og måske også som køkkenurt. Det bemærkes, at Bygholmborgen efterfulgtes af et renæssanceslot, og det kan være årsagen til, at der findes forholdsvis mange prydblade ved Bygholm Slotsruin. I tabellen er det kun arternes væsentligste anvendelser, som er angivet.

Det er sandsynligt, at der har været et forholdsvis nøje sammenfald mellem de arter, som blev dyrket ved de fire tvangsborge. Tabellen giver os derfor et godt indblik i, hvad der blev dyrket ved de fire borge i middelalderen. Tabellen fortæller også, at det var ganske

mange arter, som man dyrkede ved tvangsborgene, da det kun er de mest sejlvivede arter, som har overlevet.

Bygholm og Kalø blev nedbrudt og forladt i henholdsvis 1617 og efter 1670'erne. Hvornår Viborg og Volstrup blev nedbrudt, vides ikke. Kalø, Bygholm og Viborg henligger i dag som ruiner, mens Volstrup i dag er en hovedgård.

Kalø er registreret mere end 15 gange, Bygholm 5 gange, Volstrup 3 gange og Viborg 2 gange.

Der er ikke tvivl om, at reliktpanterne ved Kalø, Bygholm og Viborg er meget gamle. I de fleste tilfælde er de vel middelalderlige. Ved Volstrup kan reliktpanterne derimod også stamme fra nyere haver. Der er dog ikke tvivl om, at en række af Volstrups reliktpanter er meget gamle. For det første har flere af arterne ikke været dyrket i århundreder. For det andet er det de samme arter, som genfindes ved tidligt nedlagte borge. Eksempler er Filtet Kongelys (*Verbascum thapsus*), Rød Hestehov (*Petasites hybridus*) og Bredbladet Klokke (*Campanula latifolia*).

Oversigt over de reliktpanter som er registreret ved de 4 tvangsborge: Kalø, Bygholm, Volstrup og Viborg

	Kalø	Bygholm	Volstrup	Viborg
Alm. Hyld (<i>Sambucus nigra</i>) (bærbusk, trolddomsplante, teplante, lægeplante, duftplante, prydplante)	x	x	x	
Alm. Hæg (<i>Prunus padus</i>) (lægeplante, bærbusk, prydplante)			x	
Bredbladet Klokke (<i>Campanula latifolia</i>) (prydplante, køkkenurt, farveplante?)		x	x	x
Bukketorn (<i>Lycium barbarum</i>) (lægeplante, hegnsplante)			x	
Bulmeurt (<i>Hyoscyamus niger</i>) (lægeplante, trolddomsplante, giftplante, hallucinogen plante)	x			
Butbladet Skræppe (<i>Rumex obtusifolius</i>) (lægeplante, trolddomsplante, køkkenurt)			x	
Dansk Ingefær (<i>Arum alpinum</i> ssp. <i>danicum</i>) (lægeplante, veterinærplante, køkkenurt, prydplante)	x	x		
Døvnælde (<i>Lamium album</i>) (køkkenurt, lægeplante, farveplante)		x	x	
Farve-Reseda (<i>Reseda luteola</i>) (farveplante)	x			
Filtet Kongelys (<i>Verbascum thapsus</i>) (lægeplante, prydplante, farveplante, kosmetikplante, teknisk plante, veterinærplante, teplante)	x		x	
Fladkravet x Storblomstret Kodriver (<i>Primula elatior</i> x <i>P. vulgaris</i>) (prydplante)		x		
Foder-Kulsukker (<i>Symphytum</i> x <i>uplandicum</i>)			x	

(lægeplante, foderplante) – formentlig kun ca. 100 år gammel.				
Glat Burre (<i>Arctium lappa</i>) (lægeplante, trolddomsplante, køkkenurt, veterinærplante)	X		X	
Gul Anemone (<i>Anemone ranunculoides</i>) (prydplante, lægeplante)		X		
Gyldenburre (<i>Arctium pubens</i>) (lægeplante, trolddomsplante, køkkenurt, veterinærplante)	X			
Gærde-Kartebolle (<i>Dipsacus fullonum</i>) (lægeplante, prydplante)	X			
Gærde-Kørvel (<i>Anthriscus caucalis</i>) (køkkenurt ?, lægeplante ?)	X			
Ensidig Klokke (<i>Campanula rapunculoides</i>) (køkkenurt)			X	
Hulkravet Kodriver (<i>Primula veris</i>) (lægeplante, teplante, køkkenurt, veterinærplante, prydplante, duftplante)		X		
Humle (<i>Humulus lupulus</i>) (ølbrygningsplante, lægeplante, køkkenurt, veterinærplante)	X	X	X	
Hvid Anemone (<i>Anemone nemorosa</i>) (prydplante, lægeplante)		X		X
Katteurt (<i>Nepeta cataria</i>) (lægeplante, teplante, krydderurt, hallucinogen plante ?)	X			
Klokke-Skilla (<i>Scilla non-scripta</i>) (prydplante)		X		
Kræge (<i>Prunus domestica</i> ssp. <i>insititia</i>) (frugttræ, lægeplante, snapseurt)	X			
Kvan (<i>Archangelica angelica</i> ssp. <i>litoralis</i>) (lægeplante, køkkenurt, snapseurt, trolddomsplante)	X			
Liden Burre (<i>Arctium minus</i>) (lægeplante, trolddomsplante, køkkenurt, veterinærplante)	X	X	X	
Liljekonval (<i>Convallaria majalis</i>) (prydplante, duftplante, lægeplante, veterinærplante)				X
Læge-Hjertespad (<i>Leonurus cardiaca</i>) (lægeplante)	X			
Læge-Hundetunge (<i>Cynoglossum officinale</i>) (lægeplante, farveplante)	X			
Læge-Jordrøg (<i>Fumaria officinalis</i>) (lægeplante, farveplante, hallucinogen plante)	X			
Læge-Stenfrø (<i>Lithospermum officinale</i>) (lægeplante)	X			
Løgekarse (<i>Alliaria petiolata</i>) (krydderurt, køkkenurt, lægeplante)	X	X	X	X
Marts-Viol (<i>Viola odorata</i>)	X	X	X	

(duftplante, prydpilante, lægeplante, bifoderplante)				
Opium-Valmue (<i>Papaver somniferum</i>) (lægeplante, prydpilante, hallucinogen plante, giftplante)			X	
Panter-Gemserod (<i>Doronicum pardalianches</i>) (prydpilante, lægeplante, bifoderplante)		X		
Pengebladet Fredløs (<i>Lysimachia nummularia</i>) (prydpilante)			X	
Påskelilje (<i>Narcissus pseudonarcissus</i>) (prydpilante, duftplante, lægeplante)		X		
Ribs (<i>Ribes rubrum</i>) (bærbusk, lægeplante)		X	X	
Ru Kulsukker (<i>Symphytum asperum</i>) (lægeplante, foderplante) – formentlig kun ca. 100 år gammel.			X	
Rundbladet Katost (<i>Malva neglecta</i>) (lægeplante, køkkenurt)	X			
Rød Hestehov (<i>Petasites hybridus</i>) (lægeplante, prydpilante)		X	X	
Rød Tandbæger (<i>Ballota nigra</i>) (lægeplante, bifoderplante)	X			
Skarntyde (<i>Conium maculatum</i>) (lægeplante, giftplante, veterinærplante)	X			
Skov-Abild (<i>Malus sylvestris</i>) (frugttræ, lægeplante, teplante, trolddomsplante, farveplante)	X			
Skov-Forglemmigej (<i>Myosotis sylvatica</i>) (prydpilante)		X	X	
Skvalderkål (<i>Aegopodium podagraria</i>) (køkkenurt, lægeplante)		X	X	X
Stikkelsbær (<i>Ribes uva-crispa</i>) (bærbusk, lægeplante)		X		
Stor Konval (<i>Polygonatum multiflorum</i>) (lægeplante, prydpilante)			X	X
Stor Hundepersille (<i>Aethusa cynapium</i> var. <i>gigantea</i>) (lægeplante)		X		
Stor Nælde (<i>Urtica dioeca</i>) (lægeplante, køkkenurt, tekstilplante, farveplante, trolddomsplante, foderplante)	X	X	X	X
Strudsvinge (<i>Matteuccia struthiopteris</i>) (prydpilante, køkkenurt)			X	
Svaleurt (<i>Chelidonium majus</i>) (lægeplante, farveplante, veterinærplante, trolddomsplante, hallucinogen plante)		X		
Tvebo Galdebær (<i>Bryonia dioeca</i>) (lægeplante, veterinærplante, trolddomsplante)				X
Vellugtende Kamille (<i>Matricaria recutita</i>) (teplante, lægeplante, veterinærplante, snapseurt)			X	
Vintergæk (<i>Galanthus nivalis</i>)		X		

Figurtekster

Fig. 1. Kalø Slot er Jyllands mægtigste borg. Det ene forsvarsværk afløser det andet og de dybe grave omkring borgen er imponerende. Efter højmiddelalderens målestok, må Kalø have været omtrent uindtagelig. Slottet eller rettere borgen blev anlagt i 1313 og nedbrudt i 1670'erne. Der har ikke været anden bebyggelse på øen Kalø end Menveds borg. Alle Kaløs indførte kulturplanter må derfor stamme fra perioden 1313-1670'erne. Kalø Slotsruin ligger på den lille ubeboede ø, Kalø, syd for Rønde på Djurslands sydkyst. Der er offentlig adgang til ruinen.

Akvarel Jens Gregersen, maj. 1990.

Fig. 2. Også Bygholm var en stærk borg. Hist og pist på den store borgbanke står så alle relikterne. Bygholm blev opført i 1313 og nedrevet 1617. Bygholm Slotsruin ligger i den østlige ende af den store park, som hører til den nuværende hovedgård, Bygholm, som ligger i den vestlige udkant af Horsens. Der er offentlig adgang til ruinen.

Akvarel Jens Gregersen, sept. 2005.

Fig. 3. Viborg Borgvolds vældige borgbanke ses her med Viborg Domkirkes spir i baggrunden. Også Viborg er fra 1313. Hvornår borgen blev nedbrudt vides ikke. Viborg Borgvold ligger i den østlige udkant af Viborg ned mod Nørresø. Der er offentlig adgang til ruinen.

Akvarel Jens Gregersen, okt. 2005.

Fig. 4. Den store hovedgård Volstrup (Ulstrup) ligger på en usædvanlig stor men lav borgbanke, formentlig ruinerne efter Erik Menveds borg fra 1313. Hovedgården er omgivet af et system af brede voldgrave. Herregårdens nordfløj er den ældste; den er fra omkring 1590.

Volstrup ligger ved Limfjorden ca. 4 km. øst for Struer. Der er ikke offentlig adgang til gården.

Akvarel Jens Gregersen, aug. 2007.

24. Ny strategi for plejen af ruiner

I forbindelse med studiet af middelalderlige reliktplanter har forfatteren undersøgt ca. 300 borgruiner herunder næsten alle større borge. Desuden er næsten alle danske klosterruiner undersøgt.

Ved ruinerne slår man ofte vegetationen hyppigt, lavt og over større strækninger. Det gælder specielt de større voldsteder. Nogle eksempler er Kalø Slotsruin, Bygholm Slotsruin, Vordingborg Slot og f.eks. Trøjborg og Hagenskov samt klosterruinerne Vitskøl, Æbelholt og Tvis. Andre steder giftsprøjter man vegetationen. Blandt mange eksempler kan nævnes Æbelholt, Tvis, Øm, Trøjborg, Kalundborg og Engelborg. Andre steder holder flokke af får vegetationen nede i en centimeters højde. Eksempler er Skovgårde, Hagsholm, Hindsgavl, Ørkil, Magelund, Engelborg og Hammershus. Især på Fyn er adskillige voldsteder ødelagt som kulturbotaniske lokaliteter på grund af fåregræsning.

Ved f.eks. Kalø og Hammershus foretages hyppige slån timer, fordi det påstås, at urterne er skadelige for ruinernes murværk. Men har der mon ikke altid stået blomster ved Kalø og Hammershus, og bliver planterne i øvrigt mindre skadelige af at blive klippet over? Det er klart, at den biologiske rodzoneaktivitet kan give nogle småproblemer af meget lokal karakter. Men der er IKKE tale om et væsentligt problem, som ofte hævdede af restaureringsteknikerne.

Man bliver nødt til at vurdere, om ruinernes murværk lider i en sådan grad ved planternes tilstedeværelse, at det er nødvendigt med indgreb, som er skadelige for andre museale genstande, nemlig de levende fortidsminder. Så vidt forfatteren kan skønne, er planternes skadevirkning ubetydelig.

Plejen er unødigt intensiv

Følgende kan siges om ruinplejen:

1. Plejen er skadelig for over 150 arter af reliktplanter, som i forvejen er truede af udryddelse.
2. Plejen er anakronistisk. Det er det friserede parcelhushavesyndrom som tvinges ned over middelalderborgene og klostrene.
3. Plejen ser dum ud. Hvorfor skal Bygholms borgbanke og de andre ligne kronragede munke med et solidt kortbord plantet solitært på den bare isse?
4. Den intense pleje er også udtryk for en overdreven hensyntagen til publikums laksko.
5. Det er skammeligt, at bruge de få naturplejemidler til noget unødvendigt og direkte skadeligt, når der nu er så stort behov for dem til en lang række andre og relevante opgaver.

Forfatteren kan intet som helst positivt sige om den alt for intensive pleje ved de store ruiner. Eventuel uheldig træopvækst kan fjernes med års mellemrum, og det er heller ikke i den grad nødvendigt at kanalisere publikum. Hvorfor slår man så meget ved

Vitskøl, Kalø, Hagenskov og Vordingborg. Er det fordi det hele skal se pænere ud, og er en plæne i så fald kønnere end en vild blomstereng ? Med levende fortidsminder? Og hvad passer bedst til den gamle ruin. Det er nogle spørgsmål, som det kunne være interessant at få svar på.

Man kan spare mange penge ved at ekstensivere plejen.

Det er forfatterens erfaring, at man skal helt ud til små fjerne borgøer som Sprogø, Hjortholm, Hjelm og Borgø for at slippe for Den Offentlige Naturpleje. Men på den afsides Slotø har naturplejen skam været med både giftsprøjte og et par uvenlige, altædende får.

Eksempler på udryddelse af reliktplanter

Vi har mistet meget på grund af unødvendig og inkompetent naturpleje. Ved Kalø er Erik Menveds meget sjældne Katteurt (*Nepeta cataria*) udryddet flere steder på grund af tæt og hyppig slåning. De ældgamle Kræger (*Prunus domestica* ssp. *insititia*) er også fældet ved Kalø. Kongens sjældne Citronmelisse (*Melissa officinalis*) og også Katteurt på Slotø er udryddet af Miljøministeriet v.h.a. gift og får. Borgejernes gamle urter ved Trøjborg bredsprøjtes med gift, skønt de er ældgamle museumsgenstande. Ved Øm har Bulmeurt (*Hyoscyamus niger*), der fortæller mere historie end mange mur- og nagelfaste genstande, siden 1960'erne kæmpet en ulige kamp mod Herbatox, Praefix og Round Up. Søulkens Ægte Malurt (*Artemisia absinthium*), der stod så smukt og passende belejligt lige ved køkkendøren (Lendrup Kanalhuse) er også borte nu på grund af giftsprøjtning. Ved Kalundborg Slot pillede man (Skov- og Naturstyrelsen) den lillebitte, meget sjældne Radeløv (*Asplenium trichomanes*) ud af murværket, fordi den ikke måtte sidde der og gøre skade.

De levende fortidsminder får kun lov til at vokse frit og blomstre på de fjerneste og mest ubekvemme steder.

Vi må konkludere, at Naturplejen ved en længere række ruiner målrettet søger at udrydde reliktarterne.

Ruinerne er værdifulde kulturbotaniske lokaliteter

De større ruiner hører næsten alle til vores fineste kulturbotaniske lokaliteter. Specielt skal fremhæves borgene Hammershus, Kalundborg, Vordingborg, Skjoldnæs, Jungshoved, Bastrup Stenhus, Gurre, Søborg, Tårnborghuset, Bønnet, Bygholm, Tørning og Kalø samt klosterruinerne Alling, Maribo, Glenstrup, Æbelholt, Antvorskov og Vitskøl.

Ved Hammershus står 49 meget gamle relikter. De fortæller i rigt mål om middelalderens og renæssancens medicin og sygdomsbehandling, kostvaner, overtro, frugtavl, grøntsagsdyrkning, hekseri, hestens sygdomme, syltning, giftmord, nydelsesmidler (saft, øl, vin, snaps, likør, teer, honning, syltetøj og krydderier) husflid, rebfremstilling, klædefremstilling og måske også om de stærke natskygger, Hampen og Opium-Valmuen som rusmidler osv. osv. De levende fortidsminder er mindst lige så informationsrige som de døde museumsgenstande. Og de fortæller især meget om middelaldermenneskets hverdag, især kvindernes hårde liv.

Ikke desto mindre har man gennem de seneste 40 år tilsyneladende målrettet søgt at udrydde reliktarterne ved f.eks. Hammershus, hvilket Johan Lange, Peder Lütken og

forfatteren har påtalt mange gange. – Ved den seneste ekskursion til Hammershus i 2006 kunne det dog konstateres, at plejen er blevet mere naturvenlig.

Ny strategi for driften (naturplejen) af ruiner

Det turde være enkelt at udfærdige en ny strategi for driften af ruiner. Det gælder også, selvom der er flere hensyn at tage. Da megen af den aktuelle vegetationspleje forekommer unødvendig, og da megen pleje er skadelig, skal forfatteren opfordre til, at man i almindelighed er tilbageholdende med vegetationspleje ved ruinerne. Det gælder især indgreb med radikale midler som gift, får, kunstgødning, buskrydder og plæneklipper.

Det bør ruin for ruin nøje vurderes, om det overhovedet er nødvendigt med naturpleje. Ofte vil der måske være lidt buskrydding med års mellemrum, som vil komme på tale. Ofte kan voldstederne med fordel ligge hen, uden at det er nødvendigt med kunstgreb. Enkelte steder kan den gamle drift med ekstensiv kreaturgræsning genoptages. Et smukt eksempel er Kalø. Flere steder kunne blomsterenge drives med et enkelt julislet.

Især for de store ruiner, som er nævnt ovenfor, er der behov for, at der udarbejdes en samlet og ny plejeplan, som også tager hensyn til reliktarterne. Ved Bastrup har man et smukt forbillede.

I århundreder henlå voldstederne i vild natur, eller måske blev de udnyttet til ekstensiv kreaturgræsning, eller måske et høslet i juli.

Eksempler på uhensigtsmæssig naturpleje:

- 1. Antvorskov Klosterruin:** slåning ved ruinmurene og på murkronerne.
- 2. Bygholm:** for hyppig slåning. Borgvoldens krone henligger som græsplæne.
- 3. Engelborg:** giftsprøjtning og for intensiv fåregræsning.
- 4. Hagenskov:** for tidlige slåninger og slåning over for store strækninger.
- 5. Hagsholm:** for intensiv fåregræsning.
- 6. Hindsgavl Slotsruin:** for intensiv fåregræsning.
- 7. Kalø Slotsruin:** for hyppige slåninger, slåning langs murværk og vilkårlige træfældninger.
- 8. Magelund:** alt for intensiv fåregræsning.
- 9. Trøjborg:** giftsprøjtning og slåning langs murværk.
- 10. Tvis:** giftsprøjtning og hyppige slåninger over det hele.
- 11. Vitskøl Klosterruin:** for hyppige slåninger og slåninger langs murværk. For få år siden har Styrelsen lagt bræmmer af hvidt perlegrus langs murene. Så kan det ikke blive grimmere og mere trist. Resultatet er, at de flotte

reliktpanter nu er udryddet.

12. Vordingborg Slotsruin: for hyppige slån timer over for store arealer og slåning langs murværket.

13. Øm Klosterruin: giftsprøjtning.

14. Æbelholt Klosterruin: giftsprøjtning.

15. Ørkil: for intensiv fåregræsning.

16. Jungshoved: for hyppige slån timer.

Alle tilfælde af giftsprøjtning er registreret efter 1999.

De ægte levende fortidsminder, der alle er indført sydfra, ynder at stå ved de lunere ruinmure. Derfor er slåning her særlig uheldigt.

Der bør snarest tages skridt til, at den uheldige ”naturpleje” på de ovennævnte 16 lokaliteter reduceres eller bringes til ophør.

Figurtekster

Fig. 1. Den ret sjældne Læge-Hjertespannd (*Leonurus cardiaca*) findes som reliktp ved både Kalø og Hammershus. Læge-Hjertespannd blev udelukkende anvendt som lægeplante.

Illustration fra Simon Paulli: Flora Danica 1648.

Fig. 2. Også den ualmindelige Læge-Hundetunge (*Cynoglossum officinale*) findes ved både Kalø og Hammershus. Arten blev anvendt som både lægeplante og farveplante.

Illustration fra Simon Paulli: Flora Danica 1648.

Fig. 3. Den halvsjældne Bulmeurt (*Hyoscyamus niger*) findes både ved Kalø og Hammershus. Bulmeurt blev især anvendt som trolddomsplante.

Illustration fra Simon Paulli: Flora Danica 1648.

25. Plejeforslag for reliktplante – lokaliteter

Nedenfor gives kortfattede forslag til pleje af de forskellige reliktplante-lokaliteter: klostre, borge, hovedgårde, møllegårde, præstegårde, bøndergårde, kirker, præstegårdslunde, landsbyer, fiskerlejer og købstæder.

Det gælder generelt, at man kun kan tage hensyn til de levende fortidsminder, hvis man kender deres forekomst på stederne. Derfor er det altafgørende, at der foretages registreringer af lokaliteternes reliktplanteflora.

Ruiner

Der bør udarbejdes en detaljeret plejeplan for alle de større ruiner. Elementer i denne plejeplan er:

1. Man bør undlade at slå vegetationen på ruinkronerne. For det første er det anakronistisk og det ser også grimt ud. For det andet skader man de levende fortidsminder, som gerne står på netop ruinkronerne. F.eks. mejes den meget sjældne Bleg Kongelys (*Verbascum lychnitis*) hvert år ned på Vitskøls og Antvorskovs Klosterruins mure.
2. Man bør ikke slå vegetationen ved ruinmurenes fod. En bræmme på 1 m. langs murenes fod bør ikke slås. Det skyldes, at en lang række af de levende fortidsminder ynder at stå i det lune lokalklima ved murenes fod. Endnu i 1960'erne, da Kalø Slotsruin lykkeligvis endnu var fritaget for ”naturpleje”, stod Hjertespand (*Leonurus cardiaca*), Læge-Hundetunge (*Cynoglossum officinale*) og den meget sjældne Katteurt (*Nepeta cataria*) smukt ved ruinmurene. Dem har buskrydderen fået udryddet. Men måske kan de genindvandre. Det forudsætter dog, at den ukvalificerede naturpleje ophører.
3. Selve borgtomten (ruinpladsen) bør ikke slås som græsplæne, som det i dag sker ved Kalø Slotsruin, Vordingborg Slotsruin, Bygholm Slotsruin og f. eks. ved Vitskøl Klosterruin. Slåningerne er overflødige og anakronistiske.
4. De fleste mindre ruiner og voldsteder bør slet ikke udsættes for pleje. De kan sagtens passe sig selv, som de har gjort i århundreder, hvilket ses smukt ved f.eks. Alling Klosterruin. Enkelte steder kan det komme på tale at foretage buskrydning med års mellemrum. På nogle større lokaliteter kan man eventuelt anvende ekstensiv kreaturgræsning, hvilket ses smukt ved Kalø. Får bør ikke anvendes, da de græsser for tæt, hvilket ses på Magelund Voldsted, der ligesom en hel række andre fynske voldsteder er kulturbotanisk ødelagt på grund af intensiv fåregræsning. Bedst er det næsten altid at anvende et høslæt i juli. Høet vendes et par gange, hvorefter det stakkes i et par uger. Herefter fjernes høet.
5. Ved nogle af de store ruiner findes større græsarealer, der slås som plæner, f. eks. Vordingborg Slotsruin. Disse arealer bør udlægges til blomstereng, der blot drives med et høslæt i juli.

6. Gift må ikke anvendes i naturplejen. Indenfor de senere år er gift blandt andet anvendt ved Øm Klosterruin, Æbelholt Klosterruin, Engelborg, Christiansø og f. eks. Trøjborg Slotsruin. Det er ikke mindst Miljøministeriet, som anvender gift ! Ukrudtbrændere bør heller ikke anvendes.
7. Man bør ikke anlægge moderne ”klosterhaver” eller ”borghaver” med alskens ligegyldige urter ved ruinerne, da de medfører uønsket floraforfalskning. Skræmmende eksempler er f. eks. haverne ved Øm Klosterruin, Esrum Kloster, Asmild Klosterruin, Vitskøl Klosterruin og ved f. eks. borgen Spøttrup og hovedgården Gl. Estrup.
8. Ved flertallet af de store ruiner er ”plejen” i dag alt for intensiv, og de alt for hyppige slåninger er ikke blot grimme og skadelige for de levende fortidsminder, men også anakronistiske, samt det rene spild af penge. Enten kan plejen helt undværes, eller der kan anvendes selektiv og meget reduceret pleje, som den i dag praktiseres ved f. eks. Hammershus.

N.B: Det er ikke mindst Miljøministeriets ansatte (nemlig statsskovriderne) og individer i de kulturhistoriske Styrelser, som har udryddet mange af de fineste bestande af reliktarter. Herostratisk berømt er især Bo West, som har ødelagt (irreversibelt) en længere række af de fornemste lokaliteter, f.eks. Vitskøl Klosterruin og Kalø Slotsruin.

Gårde, landsbyer og fiskerlejer

Langt de fleste reliktplante-lokaliteter findes ved gårdene (bøndergårde, møllegårde, præstegårde og hovedgårde) og i landsbyerne og fiskerlejerne. Hvis vi skal bevare et rigt reliktplanteflor, er det derfor altafgørende, at disse lokaliteter drives under hensynstagen til de levende fortidsminder. Katosten, Svaleurten og Tandbægeren bør altså have lov til at blive stående i den gamle havehæk; stendigerne bør ikke sprøjtes, og nede bagerst i haven, hvor skuffejernet ikke kommer så tit, kan man måske give urterne lov til at vokse frit. Selvfølgelig skal haveejeren have lov til at fjerne sit ukrudt; men de spredte levende fortidsminder bør have lov til at blive stående. Og vidste haveejeren, hvad han havde med at gøre, skulle han såmænd nok også værne om sin Hjertespand, Fuglemælk, Katost, Svaleurt, Tandbæger og Vellugtende Aftenstjerne. Men det kræver, at haveejerne kender sine levende fortidsminder, det ”historiske ukrudt”. Derfor mangler vi en rigt illustreret ”Guide til reliktplanter” over 100 af de mest typiske arter. Forfatteren har tænkt lidt over sagen, og det står klart, at Jens Chr. Schou kan levere mange, flotte sort-hvid tavler, og Jens Gregersen kan bidrage med en del smukke akvareller. De nødvendige farvefotos er ikke vanskelige at skaffe, og så mangler vi kun teksten. Den skal blandt andet fortælle om arternes kendetegn, hyppighed, anvendelse i gamle dage og arternes indvandringshistorie og foretrukne biotoper. Nogle små sjove historier om arterne er vel også på sin plads. Der er behov for denne håndbog. Mange haveejere vil gribe den med kyshånd, og forfatteren ved også, at mange fagfolk savner en sådan håndbog. Det gælder ikke blot biologer men også arkæologer og middelalderhistorikere samt en længere række administratorer og planlæggere i det offentlige. Den største trussel mod de levende fortidsminder er overalt uvidenhed. Derfor er oplysning så vigtig.

For en længere række offentligt ejede ejendomme som slotte og hovedgårde bør der udarbejdes detaljerede plejeplaner. Eksempler er Kronborg, Fussingø Slot, Koldinghus, Kalø Hovedgård og middelalderborgen Spøttrup. Det samme bør ske i forbindelse med fredningssager, f. eks. for kulturbotanisk værdifulde herregårdsparker og landsbyer.

Kirker

Ved kirkerne er det kirkediget, som er den vigtigste biotop for de levende fortidsminder. Det gælder i særlig grad de stablede markstensdiger, som er det typiske kirkehegn i Jylland og på Fyn. Vigtig er også den udyrkede græsbræmme, som ligger ved digets udvendige fod. En sådan græsbræmme findes ved mange kirker. Der kan også stå adskillige relikter på den grønne kirkebanke, som findes ved en del kirker.

Traditionelle stendiger, det vil sige et solidt kassegærde med jordfyld og en tæt græstørn på kronen, behøver ikke megen pleje. Dog skal man hyppigt gå diget efter for nedfaldne sten, som straks sættes på plads. Man skal også løbende gå diget efter for opvækst af træer, som fjernes, da træernes kraftige rødder kan forskubbe stenene. Derudover skal diget blot passe sig selv.

Gift må ikke anvendes på digerne. Giftsprøjtning har været forbudt på og ved kirkediget siden 1981. Det skyldes, at giftsprøjtningen ødelægger digets stabilitet, for når græsdaekket ikke er der til at holde på jorden mellem stenene, så skrider diget hurtigt sammen. Under en ekskursion til 7 kirker i Sydhimmerland i pinsen 08 blev giftsprøjtning konstateret ved ikke mindre end 3 af kirkerne. Giftsprøjtning er naturligvis også ødelæggende for de levende fortidsminder. Brug af ukrudtsbrændere burde også være forbudt, da afbrænding er lige så ødelæggende for digets styrke som giftbehandling. I øvrigt ser afbrænding ligesom giftsprøjtning grimt ud. Det er op til provstiuvalgene, at holde deres ansatte i kort snor og inden for lovgivningens rammer. Det gælder også med hensyn til en række andre kedelige indgreb, som omtales neden for.

Digekronen bør ikke slås. Alligevel slås den langt de fleste steder næsten ugentligt fra maj til september. Men digekronen skal have lov til at vokse frit – den skal ikke ligne en græsplæne. Slåningen er til stor skade for de levende fortidsminder, og i øvrigt ser det helt forkert ud, når et gammelt stendige er karseklippet. Man kan spare mange penge ved at ekstensivere ”plejen” ved kirkerne.

Den grønne bræmme – provst Exner-fredningen – ved digets udvendige fod bør ikke slås, da slåningen skader de levende fortidsminder. Ved langt de fleste kirker slås bræmmerne alligevel ugentligt fra maj til september. Den grønne kirkebanke bør heller ikke slås.

På langt de fleste kirkediger fjernes vegetationen på digets sider ved lugning eller med gift eller ukrudtsbrændere. Det bør ikke ske. Det hører sig nu engang til med planter på et stendige.

Mange steder er digekronen efterdækket med håndsten, hække, perlegrus eller nyrevet jord. Alle disse steder bør digekronen have lov til at udvikle en frodig græs-urtevegetation. Sådan siger Kirkeministeriet i sit digecirkulære.

Enkelte steder afvaskes kirkedigets sten med eddikkesyre for at fjerne laverne (lichenerne). Det bør ikke ske. For det første er laverne med alle deres fine former og kønne nuancer i gråt, sort, gult og rødbrunt smukke. For det andet er laverne en truet plantegruppe, som overalt er trængt af luftforurening. Kirkedigerne er netop et fristed for de stenboende laver, og ganske mange kirkediger er fornemme voksesteder for laver, f. eks. i Midtjylland, Himmerland og i Vendsyssel.

En del steder er kirkediget blevet overhældt med dieselolie blandet op med Round Up. Herefter afbrændes diget med flammekaster, f. eks. Haslund (1980'erne). Denne metode er skam effektiv, men aldeles ødelæggende for digets stabilitet, og alt andet, og derfor ulovlig.

Ved mange kirker, ja næsten de fleste, findes grimme betonsatte mure, især mod syd. Alle disse mure bør rives ned og erstattes af traditionelle stendiger. Også alle de nymodens små tørre diger (det vil sige uden jordfyld) bør rives ned og erstattes af kraftige kampestensdiger med jordfyld. Hvordan et stendige bygges, kan man læse om i ”Cirkulære om vedligeholdelse og omsætning af stengærder”, Kirkeministeriet, den 9. april 1965. Løjtnant (2007) beskriver også i detaljer, hvorledes et kirkedige bør plejes og bygges. Om de smalle betonsatte mure – som for nemhedens skyld kan kaldes for murermesterrestaureringer – sagde den kendte provst Exner: ”De er gode omkring en mødding, men ikke omkring en kirkegård.” Det var provst Exner, som fik gennemført de tusindvis af kirkeomgivelsesfredninger, som vi stadig nyder godt af.

Præstegårdslunde

Ifølge Kirkeministeriet er præstegårdslundene, som vel ofte er middelalderlige, fredede. Alligevel ser man ofte, at der foretages større rydninger samt affaldshenkastning i lundene. Det er en opgave for menighedsrådet at sørge for, at den slags ikke sker. I øvrigt har de fleste præstegårdslunde ikke behov for naturpleje. De skal blot passe sig selv, som de har gjort i århundreder.

Købstæder

Alle de grønne friområder i byerne behøver ikke at være så trimmede og tæt klippede – eller sprøjtede eller gasbrænderbehandlede, hvilket da også ser grimt ud. Man kan også spare mange penge ved at lade vejkanterne, vejskrænterne og hegnene passe sig selv, og parkerne bør vokse frit som blomsterenge. Prøv at tage til Svaneke og Gudhjem. Her står smukke reliktplanter i stort tal ved hækken, på rabatten, i hegnene, på vejkanterne og rundt om p-pladsen, og på alle de andre små grønne fristeder. Det gælder f.eks. kønne urter som Panter-Gemserod (*Doronicum pardalianches*), Svaleurt (*Chelidonium majus*), Fingerbøl (*Digitalis purpurea*), Kartebolle (*Dipsacus fullonum*), Sæbeurt (*Saponaria officinalis*), Stokrose (*Althaea rosea*) og Matrem (*Tanacetum parthenium*). I Svaneke og Gudhjem sparer man mange penge til ukrudtsbekæmpelse. Til gengæld får borgerne mange kønne blomster, som alle sammen fortæller historier. Den reducerede pleje, som den praktiseres i Svaneke og Gudhjem, kunne andre stadsgartnere lære af. Og disse fagfolk vil helt sikkert nyde deres ekskursion til Svaneke, Gudhjem og f. eks Sandvig-Allinge – og Ertholmene.

Figurtekster

Fig. 1. Der bør ikke foretages slåning ved ruinernes fod, da mange reliktplanter ynder det lune lokalklima ved ruinerne. Læge-Springknap (*Parietaria officinalis*) ved Vordingborg Slotsruin.

Fig. 2. I mange af de gamle landsbyhegn står middelalderblommen Kræge (*Prunus domestica* ssp. *insititia*). Den bør skånes. Foto Hans Guldager Christiansen.

Fig. 3. En større del af herregårdene er fornemme reliktplante-lokaliteter, da de – på grund af pengemangel – kun plejes ekstensivt. Ved de gamle renæssancegårdes voldgrave er Rød Hestehov (*Petasites hybridus*) et typisk indslag. Trudsholm ved Hadsund.

Fig. 4. Landsbyens småbiotoper er mange: diger, gærder, udyrkede skrænter, gamle levende hegn, gadejord, vejkanter, kirkediger, gamle og brede hække og forten med gadekæret. Alle disse steder står de levende fortidsminder gerne – hvis de får lov. Fortediget i landsbyen Esby på Helgenæs.

Fig. 5. Hvis folk kendte lidt til Svaleurtens (*Chelidonium majus*) farverige historie som lægeplante og trolddomsplante, ville de sikkert lade den stå i havehækken.

Fig. 6. De fleste levende fortidsminder er kønne, f.eks. Læge-Hjertespannd (*Leonurus cardiaca*). Forfatteren har adskillige gange set Hjertespannden stå i staudebede, hvor den er blevet accepteret som prydblade. Mange andre reliktplanter er ligefrem smukke, da de jo er ældgamle prydblade.

Fig. 7. Dansk Ingefær (*Arum alpinum* ssp. *danicum*) er en af præstegårdslundens typiske arter. Lunden skal blot have lov til at passe sig selv, som den har gjort i århundreder.

Fig. 8. Vi kan finde 140 forskellige reliktarter på kirkedigerne – hvis de ellers ikke bliver sprøjtet eller luget væk, hvilket er ulovligt. Her er det den sjældne Spindelvævs-Husløg (*Sempervivum arachnoideum*), som står på Malling Kirkes dige.

Fig. 9. Tvilum Klosterkirkes mægtige dige får lov til at passe sig selv. Derfor trives reliktplanterne i stort tal og frodighed, f. eks. sjældne arter som Bulmeurt (*Hyoscyamus niger*), Hjertespannd (*Leonurus cardiaca*), Have-Iris (*Iris germanica*) og Peberskærm (*Silaum silaus*).

Fig. 10. Den udyrkede bræmme ved kirkedigets udvendige fod bør ikke slås, for her står ofte en hel række levende fortidsminder. Vår-Brunrod (*Scrophularia vernalis*) ved Viby Kirke.

Fig. 11. Der er så yndigt og fredfyldt ved landsbykirkens kirkedige – hvis det ellers får lov til at passe sig selv helt uden indgreb.

26. Nyfortolkning af navnene i Simon Paulli: Flora Danica (1648)

Kristensen (1908-1920) har givet en nutidig fortolkning af navnene i Harpestræng (ca. 1300). Paul Hauberg har desuden – uden held - i 1936 givet en oversættelse af Harpestrængs Liber Herbarum. Dette værk har Anemette Olesen også – uden held - forsøgt sig med i 2005. Hauberg har også givet en oversættelse af navnene i Pedersens lægebog fra 1533. Tilsvarende har Anemette Olesen prøvet at give en nyfortolkning af navnene i Smid (1546). Det faglige arbejde i denne publikation er dog udført af professor Jakob Lange. Nedenfor præsenteres en nyfortolkning af navnene i den yngste af de store lægebotaniske værker fra middelalderen og renæssancen: Simon Paullis Flora Danica fra 1648.

De knap 400 afbildninger hos Paulli er ikke alle lige nemme at tyde. Når teksten samtidig ikke altid er ganske klar, kan man få problemer med artsbestemmelsen. Men ved kollegaers hjælp (Johan Lange, Alfred Hansen og Henrik Ærenlund Pedersen) er det lykkedes at artsbestemme næsten alle arterne i bogen. Nogle få (i alt 4, se figurerne 8-11) navne er forfatteren dog usikker på. Men som Johan Lange skriver (in litt): ”Nogle af navnene lader sig næppe nogensinde udrede, bl.a. fordi hans kilder ikke altid kan have haft den samme plante i tankerne under et givent navn. Vi må altså leve med, at enkelte af Paullis navne og illustrationer forbliver uafklarede”.

69 af Paullis knap 400 afbildede arter kan optræde som ægte levende fortidsminder og 28 kan optræde som indigene levende fortidsminder. Paullis arter er næsten alle lægeplanter; men mange af arterne kunne, som Paulli ofte er inde på, også have andre anvendelser, især som prydplanter og køkkenurter.

Carl Christensen (1924-26) udtrykker sig ensidigt negativt om Simon Paulli og hans Flora Danica. Johan Lange (1971) er mere positiv. Lange fremhæver Flora Danica's store betydning som lægebog og havebog. Også med hensyn til synonymik og danske plantnavne er Flora Danica et meget betydningsfuldt værk. Lægebotanisk er Flora Danica et af de fire danske hovedværker foruden Harpestræng, Pedersen og Smid.

Nedenfor følger en floristisk bedømmelse af Simon Paullis Flora Danica, og en omtale af Paulli som lærer.

Paulli var en meget aktiv lærer

Christensen kritiserer Paulli for at være en kedelig om end dygtig kompilator – som om det ikke også kunne være positivt. Paulli var imidlertid ikke blot en god kompilator. Paulli forestod ugentlig hele sommerhalvåret igennem ekskursioner i Københavns omegn med studerende og andre. Det gjorde han gennem mange år. Lige til sin død modtog han også ugentlig studerende i sit hjem; her var emnet især lægeplanter. Også Paullis forelæsninger var usædvanligt populære.

Forfatteren kender ingen dansk botaniker – død som levende – som blot tilnærmelsesvist har været så aktiv m.h.t. ekskursioner og møder og forelæsninger som Paulli. Adskillige af Paullis elever beskæftigede sig da også senere i livet med botanikken. Forfatteren har selv oplevet at blive inviteret på ekskursioner hver eneste lørdag og søndag. Det var dog

på Harvard, hvor jeg var professorerne Herman Sweet og Leslie Garay's eneste elev.

Floristisk bedømmelse af Flora Danica

Mange artsomtaler og alle afbildningerne i Flora Danica er de ældste i Danmark. Paulli er desuden ofte detaljeret i sine udbredelsesangivelser, lokalitetsbeskrivelser og i hyppighedsangivelserne. Desuden findes ofte økologiske noter (i afsnittet ”Steden”) og hyppigt kommer Paulli med personlige synspunkter, undersøgelsesresultater og erfaringer. Alt dette var nyt i dansk botanisk videnskab og litteratur.

Eksempler på detaljerede noter om udbredelse: *Orchis* side 97, *Serratula* side 355 og *Urtica* side 377.

Eksempler på gode lokalitetsbeskrivelser: *Conium* side 204, *Chenopodium bonus-henricus* side 181.

Eksempler på detaljerede hyppighedangivelser: *Primula farinosa* side 66, *Lonicera periclymenum* side 37.

Eksempler på gode økologiske noter: *Chelidonium* side 44, *Cuscuta* side 217 og *Arctium lappa* side 266.

Konklusion: Floristisk er Paullis flora meget værdifuld, og den er det væsentligste værk i den ældre botaniske historie. Det er klart det væsentligste botaniske værk fra det 17. århundrede. Vi skal helt frem til 1796, inden vi finder afløserne for Flora Danica (Rafns og Hornemanns floraer). 1650 sættes som det år, da den botaniske udforskning af Danmark begyndte. Det er Paullis fortjeneste.

Simon Paullis Flora Danica er også en flora

Carl Christensen harcelerer over Paullis brug af ordet ”flora”, fordi Paullis værk efter Christensens mening ikke er en flora. Paullis værk er imidlertid den første danske flora, om end den er meget anderledes end moderne floraer. Paulli omtaler dog ikke mindre end i alt knap 400 arter grundigt og flere hundrede andre nævnes.

Urtemedicinsk og horticulturel bedømmelse

Urtemedicinsk står Paullis Flora Danica ikke tilbage for hverken Harpestræng eller Smid – snarere tværtimod. Horticulturelt kan den måle sig med Blocks Horticultura.

Paullis Flora Danica skulle da også fremstå som det største, prægtigste og mest lærde botaniske værk lige indtil Oeder i 1761 gik i gang med sin formidable Flora Danica.

Simon Paullis Flora Danica er et værk, som stadig kan læses med god botanisk udbytte – og med stor fornøjelse, f. eks. i Johan Langes og Vilhelm Møller-Christensens faksimileudgave fra 1971.

Paulli er en stor forsker

Simon Paulli var måske ikke så stor som de største danske renæssance-forskere. Men alligevel.

Rømer var fysikeren, Worm var polyhistoren, Brahe var astronomen, Bartholin var

anatomen, Steno geologen – og Paulli botanikeren og lægen.

Til sidst i sin omtale af Paulli skriver Carl Christensen: ” Videnskabsmand efter vore Begreber, var han ikke, og man kan roligt sige, at for den egentlige Botanik har han ikke præsteret det bitterste.” Et bevis på Simon Paullis store betydning har vi dog i de utallige gange Paulli citeres – ikke blot i medicinsk og i horticulturel sammenhæng, men også i botanisk sammenhæng. I denne afhandling citeres Paulli ustandselig !

Paulli fuldførte sit livsværk

Carl Christensen konkluderer som nævnt, at Paulli ikke har betydet det bitterste for botanikken. Nu må vi ikke glemme, at Paulli ikke var ansat som botaniker i snæver moderne forstand. Hans primære arbejdsområde var urtemedicinen, og på det område havde han særdeles stor betydning gennem utallige ekskursioner, møder og forelæsninger. Han præsterede også, som han var sat til, at skrive det hidtil største danske urtemedicinske værk.

Neden for følger en fortegnelse over arterne i Simon Paullis Flora Danica. Tallet til venstre er sidetallet i Flora Danica'en.

3. Erantis (*Eranthis hiemale*)
4. Kirsebærkornel (*Cornus mas*)
5. Hassel (*Corylus avellana*)
6. Blå Anemone (*Anemone hepatica*)
7. Dorothealilje (*Leucojum vernalis*)
8. Påskelilje (*Narcissus pseudonarcissus* var. *silvestris*)
9. Almindelig Julerose (*Helleborus niger*)
10. Grøn Nyserod (*Helleborus viridis*)
13. Slåen (*Prunus spinosa*)
14. Hjertebladet Gemserod (*Doronicum pardalianches*)
15. Glat Løvefod (*Alchemilla glabra*)
16. Rød-El (*Alnus glutinosa*)
- 17 Alm. Fuglegræs (*Stellaria media*)
18. Mandel (*Amygdalus communis*)
19. Skælrod (*Lathraea squamaria*)
20. Akeleje (*Aquilegia vulgaris*)
21. Lang Slangerod (*Aristolochia longa*)
22. Rund Slangerod (*Aristolochia rotunda*)
23. Hasselurt (*Asarum europaeum*)
25. Asparges (*Asparagus officinalis*)
26. Have-Aurikel (*Primula x pubescens*)
27. Bellis (*Bellis perennis*)
28. Vorte-Birk (*Betula pendula*)
29. Alm. Brunelle (*Prunella vulgaris*)
30. Enbo-Galdebær (*Bryonia alba*)
31. Læge-Oksetunge (*Anchusa officinalis*)
32. Hjulkrone (*Borago officinalis*)
33. Krybende Læbeløs (*Ajuga reptans*)
34. Buksbom (*Buxus sempervirens*)
35. Morgenfrue (*Calendula officinalis*)
36. Eng-Kabbeleje (*Caltha palustris*)
37. Kaprifolie (*Lonicera periclymenum*)

38. Kommen (*Carum carvi*)
39. Feber-Nellikerod (*Geum urbanum*)
40. Ægte Kastanie (*Castanea sativa*)
41. Surkirsebær (*Prunus cerasus*)
42. Pebertræ (*Daphne mezereum*)
43. Pors (*Myrica gale*)
44. Svaleurt (*Chelidonium majus*)
45. Alm Vorterod (*Ficaria verna*)
46. Druemunke (*Actaea spicata*)
47. Liden Singrøn (*Vinca minor*)
48. Blærebælg (*Colutea arborescens*)
49. Kejserkrone (*Fritillaria imperialis*)
50. Safran (*Crocus sativus*)
51. Kornblomst (*Centaurea cyanus*)
52. Hunde-Rose (*Rosa canina*) med gallen *Rhoditis rosae*
53. Ager-Padderokke (*Equisetum arvense*)
54. Hestebønne (*Vicia faba*)
55. Bøg (*Fagus sylvatica*)
56. Gulgrå Museurt (*Filago lutescens*)
57. Engkarse (*Cardamine pratense*)
58. Tørst (*Frangula alnus*)
59. Læge-Jordrøg (*Fumaria officinalis*)
60. Gyvel (*Sarothamnus scoparius*) med Gyvelkvæler (*Orobancha* sp.)
61. Stinkende Storkenæb (*Geranium robertianum*)
62. Korsknep (*Glechoma hederacea*)
63. Hulkravet Kodriver (*Primula veris*)
64. Fladkravet x Storblomstret Kodriver (*Primula elatior* x *P. vulgaris*)
65. Melet Kodriver (*Primula farinosa*)
66. Firblad (*Paris quadrifolia*)
67. Hyacint (*Hyacinthus orientalis*)
68. Perlehyacint (*Muscari botryoides*)
69. Himmelblå Skilla (*Scilla amoena*)
70. Have-Iris (*Iris germanica*)
71. Kveller (*Salicornia europaea*)
72. Laurbær (*Laurus communis*)
73. Levkøj (*Matthiola incana*)
74. Liljekonval (*Convallaria majalis*)
75. Safran-Lilje (*Lilium bulbiferrum*)
76. Krans-Lilje (*Lilium martagon*)
77. Hjortetunge (*Phyllitis scolopendrium*)
78. Alm. Hør (*Linum usitatissimum*)
79. Alm. Månerude (*Botrychium lunaria*)
80. Gul Lupin (*Lupinus luteus*)
81. Sød-Æble (*Malus x domestica*)
82. Kvæde (*Cydonia oblonga*)
83. Fersken (*Amygdalus persica*)
84. Alm. Vibeæg (*Fritillaria meleagris*)
85. Persisk Vibeæg (*Fritillaria* sp.)
86. Alm. Røllike (*Achillea millefolium*)
87. Sødskærm (*Myrrhis odorata*)
88. Ægte Stormhat (*Aconitum napellus*)
89. Pinselilje (*Narcissus poeticus* var. *recurvus*)

90. Almindelig Vinterkarse (*Barbarea vulgaris*)
91. Klinte (*Agrostemma githago*)
92. Pengebladet Fredløs (*Lysimachia nummularia*)
93. Valnød (*Juglans regia*)
94. Hvid Åkande (*Nymphaea alba*)
96. Slangetunge (*Ophioglossum vulgatum*)
97. Horndrager (*Anacamptis pyramidalis*) – tekst Maj-Gøgeurt (*Dactylorhiza majalis*)
98. Abe-Gøgeurt (*Orchis simia*)
99. Vild Berberis (*Berberis vulgaris*)
100. Ægte Bonderose (*Paeonia officinalis* s.str.)
101. Korn-Valmue (*Papaver rhoeas*)
102. Læge-Springknap (*Parietaria officinalis*)
103. Vår- Gæslingeblomst (*Erophila verna*)
104. Rød Hestehov (*Petasites hybridus*)
105. Almindelig Liguster (*Ligustrum vulgare*)
106. Håret Høgeurt (*Hieracium pilosella*)
107. Blodstillende Bibernelle (*Sanguisorba minor*)
108. Stor Konval (*Polygonatum multiflorum*)
109. Engelsød (*Polypodium vulgare*)
110. Sort Poppel (*Populus nigra*)
111. Gul Iris (*Iris pseudacorus*)
112. Nyse-Røllike (*Achillea ptarmica*)
113. Gåseurt (*Anthemis*)?
114. Hvidplettet Lungeurt (*Pulmonaria officinalis*)
115. Opret Kobjælde (*Pulsatilla vulgaris*)
116. Pære (*Pyrus communis*)
117. Krybende Potentil (*Potentilla reptans*)
118. Hulrodet Lærkespore (*Corydalis cava*)
119. Liden Lærkespore (*Corydalis intermedia*)
120. Tigger-Ranunkel (*Ranunculus sceleratus*)
121. Nedbøjet Ranunkel (*Ranunculus flammula*)
122. Hvid Anemone (*Anemone nemorosa*)
123. Desmerurt (*Adoxa moschatellina*)
124. Vrietorn (*Rhamnus cathartica*)
125. Have-Ribs (*Ribes rubrum* ssp. *sylvestre*)
126. Rose (*Rosa* sp.)
127. Rosmarin (*Rosmarinus officinalis*)
128. Hvidpil (*Salix alba*)
129. Alm. Hyld (*Sambucus nigra*)
130. Ulvsrøn (*Viburnum opulus*)
131. Sannikel (*Sanicula europaea*)
132. Kornet Stenbræk (*Saxifraga granulata*)
133. Stolt-Henriks Brandbæger (*Senecio bonus-henricus*)
134. Alm. Syren (*Syringa vulgaris*)
135. Vellugtende Pibeved (*Philadelphus coronarius*)
136. Have-Timian (*Thymus vulgare*)
137. Småbladet Lind (*Tilia cordata*)
138. Skovsyre (*Oxalis europaea*)
139. Rødkløver (*Trifolium pratense*)
140. Ægte Have-Tulipan (*Tulipa gesneriana*)
141. Følfod (*Tussilago farfara*)
142. Krybende Baldrian (*Valeriana sambucifolia* ssp. *procurrens*)

143. Baldrian (*Valeriana* sp.)
144. Marts-Viol (*Viola odorata*)
145. Alm. Stedmoder (*Viola tricolor*)
146. Skov-Ælm (*Ulmus glabra*)
147. Majblomst (*Majanthemum bifolium*)
148. Stikkelsbær (*Ribes uva-crispa*)
151. Ambra (*Artemisia abrotanum*)
152. Ægte Malurt (*Artemisia absinthium*)
153. Alm. Syre (*Rumex acetosa*)
154. Skjold-Syre (*Rumex scutatus*)
155. Kalmus (*Acorus calamus*)
156. Alm. Agermåne (*Agrimonia eupatoria*)
157. Hjortetrøst (*Eupatorium cannabinum*)
158. Rosen-Katost (*Malva alcea*)
159. Løgkarse (*Alliaria petiolata*)
160. Hvidløg (*Allium sativum*)
161. Læge-Stokrose (*Althaea officinalis*)
162. Rød Arve (*Anagallis arvensis*)
163. Dild (*Anethum graveolens*)
164. Ægte Kvan (*Angelica archangelica* ssp. *norvegica*)
165. Ægte Anis (*Pimpinella anisum*)
166. Mark-Kragklo (*Ononis arvensis*)
167. Burre-Snerre (*Galium aparine*)
168. Gåse-Potentil (*Potentilla anserina*)
169. Grå Bynke (*Artemisia vulgare*)
170. Mark-Bynke (*Artemisia campestris*)
171. Plettet Ingefær (*Arum alpinum* ssp. *maculatum*)
172. Tagrør (*Phragmites australis*)
173. Mesterrod (*Peucedanum ostruthium*)
174. Have-Mælde (*Atriplex hortensis*)
175. Balsam (*Tanacetum balsamita*)
176. Tykbladet Ærenpris (*Veronica beccabunga*)
177. Runkelroe (*Beta vulgaris* ssp. *vulgare* var. *alba*)
178. Betonie (*Betonica officinalis*)
179. Slangeurt (*Bistorta officinalis*)
180. Klase-Kongelys (*Verbascum blattaria*)
181. Stolt-Henriks Gåsefod (*Chenopodium bonus-henricus*)
182. Drue-Gåsefod (*Chenopodium botryodes*)
183. Alm. Bjørneklo (*Heracleum spondylium*)
184. Hyrdetaske (*Capsella bursa-pastoris*)
185. Ager-Mynte (*Mentha arvensis*)
186. Korn-Ridderspore (*Consolida regalis*)
187. Læge-Hjertespad (*Leonurus cardiaca*)
188. Korbendikt (*Cnicus benedictus*)
189. Marietidsel (*Silybum marianum*)
190. Have-Nellike (*Dianthus caryophyllus*)
191. Katteurt (*Nepeta cataria*)
193. Mark-Tusingylden (*Centaurium rubrum*)
194. Nælde-Klokke (*Campanula trachelium*)
195. Lugtløs Kamille (*Tripleurospernum inodorum*)
196. Vellugtende Kamille (*Chamomilla suaveolens*)
197. Gul Læbeløs (*Ajuga chamaepitys*)

198. Eng-Troldurt (*Pedicularis palustris* s.str.)
199. Have-Kørvel (*Anthriscus cerefolium*)
200. Volverlej (*Arnica montana*)
201. Gul Okseøje (*Chrysanthemum segetum*)
202. Cikorie (*Cichorium intybus*)
203. Fandens Mælkebøtte (*Taraxacum vulgare*)
204. Gifttyde (*Cicuta virosa*)
205. Artiskok (*Cynara scolymus*)
206. Læge-Kokleare (*Cochlearia officinalis*)
207. Dansk Kokleare (*Cochlearia danica*)
208. Dansk Kokleare (*Cochlearia danica*)
209. Læge-Kulsukker (*Symphytum officinale*)
210. Alm. Loppeurt (*Pulicaria vulgaris*)
211. Koriander (*Coriandrum sativum*)
212. Stinkende Gåsefod (*Anthemis cotula*)
213. Klippenavle (*Umbilicus rupestris*)
214. Vedbend-Vandranunkel (*Ranunculus hederacea*)
215. Agurk (*Cucumis sativus*)
216. Mandel-Græskar (*Cucurbita pepo*)
217. Nælde-Silke (*Cuscuta europaea*)
218. Læge-Hundetunge (*Cynoglossum officinale*)
219. Vild Gulerod (*Daucus carota*)?
220. Fingerbøl (*Digitalis purpurea*)
221. Ægte Kartebolle (*Dipsacus sativus*)
222. Esdragon (*Artemisia dracunculus*)
223. Bittersød Natskygge (*Solanum dulcamara*)
224. Sommer-Hyld (*Sambucus ebulus*)
225. Endivie (*Cichorium endivia*)
226. Hedelyng (*Calluna vulgaris*)
227. Bjerg-Mandstro (*Eryngium campestre*)
228. Rank Vejsennep (*Sisymbrium officinale*)
229. Læge-Øjentrøst (*Euphrasia officinalis*)
230. Figen (*Ficus carica*)
231. Knoldet Mjødurt (*Filipendula vulgare*)
232. Ørnebregne (*Pteridium aquilinum*)
233. Alm. Mangeløv (*Dryopteris filix-mas*)
234. Fennikel (*Foeniculum vulgare*)
235. Bukkehorn (*Trigonella foenum-graecum*)
236. Fløjlsblomst (*Tagetes patula*)
237. Skov-Jordbær (*Fragaria vesca*)
238. Ask (*Fraxinus excelsior*)
239. Læge-Stregbælg (*Galega officinalis*)
240. Skarntyde (*Conium maculatum*)
241. Gul Snerre (*Galium verum*)
242. Gul Ensian (*Gentiana lutea*)
243. Knold-Fladbælg (*Lathyrus tuberosus*)
244. Glat Lakridsrod (*Glycyrrhiza glabra*)
245. Vedbend (*Hedera helix*)
246. Læge-Alant (*Inula helenium*)
247. Leverurt (*Parnassia palustris*)
248. Hjortetrøst (*Eupatorium cannabinum*)
249. Skvalderkål (*Aegopodium podagraria*)

250. Brudurt (*Herniaria glabra*)
251. Smalbladet Høgeurt (*Hieracium umbellatum*)
252. Bulmeurt (*Hyoscyamus niger*)
253. Bondetobak (*Nicotiana rustica*)
254. Prikbladet Perikon (*Hypericum perforatum*)
255. Isop (*Hyssopus officinalis*)
256. Stor Knopurt (*Centaurea scabiosa*)
257. Eng-Brandbæger (*Senecio jacobaea*)
258. Bidende Stenurt (*Sedum acre*)
259. Alm. Springbalsamin (*Impatiens noli-tangere*)
260. Have-Salat (*Lactuca sativa*)
261. Tandfri Vårsalat (*Valerianella locusta*)
262. Hare-Kløver (*Trifolium arvense*)
263. Døvnælde (*Lamium album*)
264. Munkerabarber (*Rumex patientia*)
265. *Rumex x conspersus*
266. Glat Burre (*Arctium lappa*)
267. Bredbladet Lavendel (*Lavandula latifolia*)
268. Liden Andemad (*Lemna minor*)
269. Løvstikke (*Levisticum officinale*)
270. Almindelig Lungemos (*Marchantia polymorpha*)
271. Madonnalilje (*Lilium candidum*)
272. Almindelig Torskemund (*Linaria vulgaris*)
273. Læge-Stenfrø (*Lithospermum officinale*)
274. Humle (*Humulus lupulus*)
275. Almindelig Fredløs (*Lysimachia vulgare*)
276. Almindelig Skjolddrager (*Scutellaria galericulata*)
277. Have-Merian (*Origanum majorana*)
278. Citron (*Citrus limon*)
279. Citron (*Citrus limon*)
280. Granatæble (*Punica granatum*)
281. Pomerans (*Citrus decumana*)
282. Rundbladet Katost (*Malva neglecta*)
283. Alm. Katost (*Malva sylvestris*)
284. Alm. Stokrose (*Althaea rosea*)
285. Kransburre (*Marrubium vulgare*)
286. Matrem (*Tanacetum parthenium*)
287. Jomfru i det Grønne (*Nigella damascena*)
288. Mark-Stenkløver (*Melilotus officinalis*)
289. Humle-Sneglebælg (*Medicago lupulina*)
290. Citronmelisse (*Melissa officinalis*)
291. Krusemynte (*Mentha x piperita* var. *crispula*)
292. Bingelurt (*Mercurialis perennis*, hunplante)
293. do., hanplante
294. Mispel (*Mespilus germanica*)
295. Ægte Hirse (*Panicum miliaceum*)
296. Djævelsbid (*Succisa pratense*)
297. Sort Morbær (*Morus nigra*)
298. Blåbær (*Vaccinium myrtillus*)
299. Turnips (*Brassica rapa* var. *rapa*)
300. Læge-Brøndkarse (*Nasturtium officinale*)
301. Havekarse (*Lepidium sativum*)

302. Blomsterkarse (*Tropaeolum majus*)
303. do.
304. Basilikum (*Ocimum basilikum*)
305. Vild Kørvel (*Anthriscus sylvestris*)
306. Merian (*Origanum vulgare*)
307. Vild Selleri (*Apium graveolens*)
309. Opium-Valmue (*Papaver somniferum*)
310. do. *flore pleno*
311. Pastinak (*Pastinaca sativa*)
312. Gulerod (*Daucus carota* ssp. *sativus*)
313. Gaffel-Vortemælk (*Euphorbia peplus*)
314. Rundbladet Hareøre (*Bupleurum rotundifolium*)
315. Fersken-Pileurt (*Polygonum persicaria*)
316. Bidende Pileurt (*Polygonum hydropiper*)
317. Rodpersille (*Petroselinum crispum* ssp. *tuberosum*)
318. Havebønne (*Phaseolus vulgaris*)
319. Alm. Pimpinelle (*Pimpinella saxifraga*)
320. Vibefedt (*Pinguicula vulgaris*)
321. Glat Vejbred (*Plantago major*)
322. Vej-Pileurt (*Polygonum aviculare*)
323. Portulak (*Portulaca oleracea*)
324. Blomme (*Prunus domestica* s.str.)
325. Polei-Mynte (*Mentha pulegium*)
326. Mose-Vintergrøn (*Pyrola rotundifolia*)
327. Ensidig Vintergrøn (*Orthilia secunda*)
328. Lancet-Vejbred (*Plantago lanceolata*)
329. Ræddike (*Raphanus sativus* var. *niger*)
330. Radis (*Raphanus sativus* var. *sativus*)
331. Peberrod (*Armoracia rusticana*)
332. Kålroe (*Brassica napus* var. *napobrassica*)
333. Alm. Mjødurt (*Filipendula ulmaria*)
334. Rapunsel-Klokke (*Campanula rapunculus*)
335. Rosenrod (*Rhodiola rosea*)
336. Liden Soldug (*Drosera intermedia*)
337. Brombær (*Rubus fruticosus*)
338. Hindbær (*Rubus idaeus*)
339. Multebær (*Rubus chamaemorus*)
340. Rude (*Ruta graveolens*)
341. Sevenbom (*Juniperus sabina*)
342. Eng-Salvie (*Salvia pratensis*)
343. Cypresurt (*Santolina chamae-cyparissus*)
345. Strand-Malurt (*Artemisia maritima*)
346. Sæbeurt (*Saponaria officinalis*)
347. Sar (*Satureja hortensis*)
348. Blåhat (*Knautia arvensis*)
349. Løgurt (*Teucrium scordium*)
350. Slangemyrder (*Scorzonera hispanica*)
351. Lav Skorzoner (*Scorzonera humilis*)
352. Knoldet Brunrod (*Scrophularia nodosa*)
353. Alm. Husløg (*Sempervivum tectorum*)
354. Smalbladet Timian (*Thymus serpyllum*)
355. Engskær (*Serratula tinctoria*)

- 356. Sukkerrod (*Sium sisarum*)
- 357. Sort Natskygge (*Solanum nigrum*)
- 358. Jødekirsebær (*Physalis alkekengi*)
- 359. Spinat (*Spinacia oleracea*)
- 361. Virginsk Tobak (*Nicotiana tabacum*)
- 362. Alm. Rejnfan (*Tanacetum vulgare*)
- 363. Romersk Rejnfan (*Tanacetum vulgare* var. *crispum*)
- 364. Alm. Sct. Hansurt (*Hylotelephium telephium* ssp. *maximum*)
- 365. Gul Frøstjerne (*Thalictrum flavum*)
- 366. Tormentil (*Potentilla erecta*)
- 367. Havrerod (*Tragopogon porrifolius*)
- 368. Hvid Stenkløver (*Melilotus albus*)
- 369. Hvid Foldblad (*Veratrum album*)
- 370. Filtet Kongelys (*Verbascum thapsus*)
- 371. Jernurt (*Verbena officinalis*)
- 372. Læge-Ærenpris (*Veronica officinalis*)
- 373. Svalerod (*Vincetoxicum hirundinaria*)
- 374. Vellugtende Aftenstjerne (*Hesperis matronalis*)
- 375. Alm. Gyldenris (*Solidago virgaurea*)
- 376. Stor Nælde (*Urtica dioeca*)
- 377. Romersk Nælde (*Urtica pilulifera*)
- 378. Liden Nælde (*Urtica urens*)
- 379. Skræppe-Brodfrø (*Xanthium strumarium*)
- 383. Kristtorn (*Ilex aquifolium*)
- 384. Høst-Tidløs (*Colchicum autumnale*)
- 385. Alpeviol (*Cyclamen purpurescens*)
- 387. Manna-Sødgræs (*Glyceria fluitans*)
- 388. Enebær (*Juniperus communis*)
- 389. Alm. Eg (*Quercus petraea*) med Cypresmos (*Hypnum cypressiforme*)
- 391. Lungelav (*Lobaria pulmonata*)
- 392. Mistelten (*Viscum album*)
- 393. Vin (*Vitis vinifera*)

Figurtekster

Fig. 1. Marts-Viol (*Viola odorata*) er blot en af de mange prydplanter, som Paulli behandler.

Fig. 2. Rød Hestehov (*Petasites hybridus*).

Fig. 3. Det er ofte hævdet (også af nærværende forfatter), at Gærde-Kartebolle (*Dipsacus fullonum*, billedet) har været anvendt som kartningsplante. Dette er dog ikke rigtigt. Det er Gærde-Kartebollens nære slægtning Ægte Kartebolle (*D. sativus*), som har været anvendt hertil. Om Ægte Kartebolle (*Dipsacus sativus*) skriver Paulli, at den er hyppigere hos uldkartere end på apotekerne.

Ægte Kartebolle er ikke fundet som relik. Forfatteren kender den heller ikke som hverken tilfældigt indslæbt eller som tilfældigt forvildet.

Fig. 4. Kvan (*Archangelica angelica*).

Fig. 5. Dansk Ingefær (*Arum alpinum* ssp. *danicum*) omtales ikke af Paulli; men han behandler den meget nærtstående Plettet Ingefær (*Arum alpinum* ssp. *maculatum*). I præstegårdslundene optræder de to underarter ofte sammen, og der er vel blot tale om to varieteter eller former af den samme art.

Fig. 6. Enbo Galdebær (*Bryonia alba*) angiver Paulli som almindeligt vildtvoksende. I dag er den sjælden.

Fig. 7. Om Rapunsel-Klokke (*Campanula rapunculus*) skriver Paulli, at den er almindelig som vildtvoksende. I dag er den yderst sjælden.

Fig. 8. Gåseurt (*Anthemis*) ? Fra Simon Paulli: Flora Danica (1648).

Fig. 9. Rose (*Rosa* sp.). Fra Simon Paulli: Flora Danica (1648).

Fig. 10. Baldrian (*Valeriana* sp.). Fra Simon Paulli: Flora Danica (1648).

Fig. 11. Vild Gulerod (*Daucus carota*) ? Fra Simon Paulli: Flora Danica (1648).

27. Ballastplanter – levende kulturminde fra sejskibenes tid

I Norge opererer man i vidt omfang med begrebet ballastplanter. Talrige arter menes at være indslæbt med ballast til Norge.

I sejskibenes tid var skibene afhængige af at medbringe ballast, for at opnå tilstrækkelig stabilitet, dersom de ikke var fuldt lastede med betalende last. Meget af ballasten blev nok hevet overbord på havet, når skibene nærmede sig land. Men enkelte steder blev ballasten bragt ind til land, hvor den anvendtes til opfyldning, veje, haver o.s.v.. Ballasten kunne også smides på dertil indrettede pladser.

I 1600-1800-tallet var Danmark ligesom Norge en stor sejskibs nation. Der burde derfor også være indslæbt mange ballastplanter til Danmark. Vi ved dog kun meget lidt om det.

I TBU-afhandlingen om *Papaveraceae* skriver Kai Larsen og Anfred Pedersen om Strand-Hornskulpe (*Glaucium flavum*): ”I øvrigt er den ingen steder spontan nord for Alperne, idet den enten som en ubeständig plante tilfældigt er trafikspredt til havne i ældre tid med ballast ...”. Tilsvarende skriver Anfred Pedersen i TBU-afhandlingen om *Labiatae* om Hvid Tandbæger (*Ballota nigra* ssp. *foetida*): ”Antagelig hører den til sejskibstidens ballastplanter”. Der er dog næppe mange store sejskibe, som har anløbet de små indlands-landsbyer i Sønderjylland, hvor arten findes i dag, f.eks. Dynt. I TBU-afhandlingen om ærteblomstrede angives også Fugleklo-Bukkehorn (*Trifolium ornithopodioides*) at være en ballastplante, skønt det formentlig er fugle, som fører denne art med sig. Adskillige af denne arts voksesteder var/er således ”fugleøer” uden havne. Forfatteren har undersøgt langt de fleste af de lokaliteter, hvorfra de 3 ovennævnte arter er angivet. Der er kun et par af disse mere end 30 lokaliteter, som muligvis kan forbindes med den forgangne sejskibstid og dens mulige ballast – som jo ikke nødvendigvis blev smidt på land.

Analyse af de norske ballastplanter

En analyse af de norske ballastplanter viser følgende:

- I. En del af arterne er eksotiske arter, som måske er indslæbt med ballast. Eksempler er Stribet Torskemund (*Linaria repens*), Smalfliget Brandbæger (*Senecio erucifolius*), Salt-Ranunkel (*Ranunculus cymbalaria*), Plettet Sneglebælg (*Medicago arabica*), Blod-Kløver (*Trifolium incarnatum*) og *Carduus tenuiflorus*. Alle de nævnte arter kan dog også være tilfældigt indslæbt med f.eks. jernbane- eller lastbiltrafik. De nævnte arter er ikke naturaliserede.
- II. En større del af arterne er almindeligt trafikindslæbte arter, som vi også kender fra danske havne, jernbaner, veje og byruderater: Gaffel-Vortemælk (*Euphorbia peplus*), Brudurt (*Herniaria glabra*), Skive-Kamille (*Chamomilla suaveolens*), Giftig Kronvikke (*Coronilla varia*), Canadisk Bakkestjerne (*Erigeron canadense*), Humle-Sneglebælg (*Medicago lupulina*) og Grøn Skærmaks (*Setaria viridis*). Alle disse arter kan være kommet til havnene på

mange andre måder end med ballast. De nævnte arter er naturaliserede

- III. En tredje større del af arterne er reliktpflanter, som også kendes fra danske fiskerlejer og småhavne: Bulmeurt (*Hyoscyamus niger*), Skarntyde (*Conium maculatum*), Alm. Katost (*Malva sylvestris*), Rød Tandbæger (*Ballato nigra* ssp. *nigra*), Mur-Gåsefod (*Chenopodium murale*), Æselfoder (*Onopordum acanthium*), Hjertebladet Gåsefod (*Chenopodium hybridum*), Opium-Valmue (*Papaver somniferum*), Farve- Reseda (*Reseda luteola*), Marietidsel (*Silybum marianum*), Filtet Burre (*Arctium tomentosum*), Cikorie (*Cichorium intybus*), Gærde-Kartebolle (*Disacus fullonum*) og Bleg Kongelys (*Verbascum lychnitis*). Alle disse arter stammer sandsynligvis oprindeligt fra fiskerlejernes haver.

Danske ballastplanter

Vores førende specialist i synantropo anthropochorer (indførte og indslæbte arter, som er kulturtilknyttede), Finn Skovgaard, anser følgende arter for at være mulige ballastplanter i Danmark (Finn Skovgaard, in litt.):

1. Hulsvøb (*Chaerophyllum temulentum*) – almindelig i fiskerlejer og også i indlandet.
2. Sortehavskål (*Brasica elongata* ssp. *integrifolia*) – sjælden på havne og ruderaer.
3. Mursennep (*Diplotaxis muralis*) – ret almindelig på havneterræner og på byruderaer.
4. Strandsennep (*Diplotaxis tenuifolia*) – sjælden på havne og ruderaer.
5. Alm. Ravnefod (*Coronopus squamatus*) – sjælden på ruderaer, fortove og lignende.
6. Liden Katost (*Malva pusilla*) – forekommer i dag især på indlandslokaliteter. Angives at være almindelig i de bornholmske fiskerlejer, men ikke genfundet her af forfatteren. Formentlig forvekslet med Rundbladet Katost (*Malva neglecta*), som er meget almindelig i de ca. 20 bornholmske fiskerlejer. De fleste nyere fund af Liden Katost er fra køkkenhaver i gamle landsbyer og købstæder.
7. Rundbladet Katost (*Malva neglecta*) – påfaldende hyppig i fiskerlejer.
8. Østrigsk Guldkarse (*Rorippa austriaca*) – temmelig sjælden på vejkanter og ruderaer.
9. Firkløft (*Cotula coronopifolia*) – meget sjælden på strandenge og ruderaer.
10. Italiensk Brandbæger (*Senecio squalidus*) – sjælden på ruderaer.
11. Fransk Høgeskæg (*Crepis nicaeensis*) – meget sjælden, blandt andet i et kalkbrud ved Aamølle ved Mariager Fjord, hvor den sidst er set af forfatteren i 1971.
12. Stivhåret Vejsennep (*Sisymbrium loeselii*) – sjælden, bla. havne og ruderaer.

13. Stiv Kvik (*Elytrigia atherica*) – sjælden, formentlig spontan i SV-jylland.

14. Kegel-Limurt (*Silene conica*) – sjælden på ruderaer

15. Tornet Salat (*Lactuca serriola*) - ret almindelig på især havneterræner.

Ballastplanterne udgør en særlig og overset gruppe af ”reliktplanter” i Danmark. Det er en gruppe, som bør undersøges nøjere her i landet. Indtil disse undersøgelser er foretaget, fornemmer forfatteren, at de ovennævnte arter næppe er ballastplanter, bl.a. fordi de fleste af arterne har langt hovedparten af deres forekomster i andre biotoper end på klassiske storskibshavne.

Figurtekster

Fig. 1. Det er steder som det horsensianske klondike nede ved havnen, at vi kan finde ballastplanter. Akvarel Jens Gregersen.

Fig. 2. Havneidyl. Horsens Havn. Akvarel Jens Gregersen.

28. Levende apoteker

De mange lægeplanter ved Kalø Slotsruin er levn fra borgens urtehave eller apotek. Derfor kan de mange reliktplanter ved Kalø siges at udgøre et levende apotek.

Vi må tro, at en række sårbare arter for længst er forsvundne fra Kalø. Det gælder f.eks. Rosmarin (*Rosmarinus officinalis*), Salvie (*Salvia officinalis*), Rude (*Ruta graveolens*), Dild (*Anethum graveolens*), Figen (*Ficus carica*), Have-Kørvel (*Anthriscus cerefolium*), Sevenbom (*Juniperus sabina*), Hvidløg (*Allium sativum*) og adskillige andre, se Lind (1918) side 10-14.

Forfatteren har i perioden 1993-2011 registreret ca. 2600 middelalderlokaliteter. Mere end 800 af disse lokaliteter rummer levende apoteker på mere end 10 arter. Hovedparten af de nedennævnte apoteker rummer 15-50 reliktarter.

5 af de rigeste klosterruiner er: Sebber, Ørslev, Æbelholt, Antvorskov og Maribo.

5 af de rigeste borge er: Kalø, Bygholm, Kalundborg, Vordingborg og Hammershus.

5 af de rigeste hovedgårde ("herregårde") er: Kollerup, Tirsbæk, Brahetrolleborg, Borreby og Holsteinborg.

5 af de rigeste landsbyer er: Agersø, Brundby, Tunø By, Endelave By og Helnæs.

5 af de rigeste fiskerlejer er: Listed, Melsted, Hirsholmene, Bølshavn og Havnepark.

5 af de rigeste præstegårdslunde er: Spentrup, Gylling, Harridslev, Ørum og Ormslev.

5 af de rigeste købstæder er: Ebeltoft, Svaneke, Skælskør, Kalundborg og Vordingborg.

Hertil kommer rige bestande af reliktplanter ved mange større gårde ("proprietærgårde" - oprindeligt måske væbnergårde), møllegårde, præstegårde og kirker. Særligt rige kirker er: Tvillum, Sct. Ols, Vistoft og Aunslev med 15-35 reliktarter.

St. Gallen klosterplanen fra 820

Der findes bevaret 4 haveplaner fra den europæiske middelalder, se R. von Fischer-Benzon: *Altdeutsche Gartenflora*, 1894 og Lind (1918). Vi kan prøve at se nøjere på den berømteste af de 4 haveplaner, nemlig haveplanen fra St. Gallen Klosteret. St. Gallen haveplanen er fra ca. 820.

St. Gallen planen indeholder 16 lægeplanter, 18 køkkenurter og 15 frugttræer, i alt 49 arter. Alle disse arter nævnes af Fischer-Benzon (1894) og af Lind (1918). Det er ikke usandsynligt, at de danske middelalderlige kloster- og borghaver har rummet et omtrent tilsvarende sortiment af arter (Lind 1918), da både munkene og borgherrerne (konger, riddere og biskopper) var udpræget internationalt orienterede.

Kaløs og Hammershus's haver var store

Kun 8 af St. Gallens 16 lægeplanter har kunnet overleve som relikter i Danmark, nemlig

Opium-Valmue (*Papaver somniferum*), Lilje (*Lilium* sp.), Rose (*Rosa* sp.), Balsam (*Tanacetum balsamita*), Mynte (*Mentha* spp.), Polei-Mynte (*Mentha pulegium*), Krusemynte (*Mentha x piperita* var. *crispula*) og Løvestikke (*Levisticum officinale*). Blandt de 18 køkkenurter er det kun Persille (*Petroselinum crispum*) og Pastinak (*Pastinaca sativa*), som har kunnet overleve som relikter. Blandt de 15 frugttræer kan kun to arter overleve som relikter: Kræge (*Prunus domestica* ssp. *insititia*) og Hassel (*Corylus avellana*). Altså er det kun 12 af de 49 arter, som kan overleve som relikter i Danmark. Det vil sige, at 24 % af St. Gallen arterne er robuste. De øvrige arter er sårbare arter, som ikke kan overleve som relikter i Danmark. Nu tillader vi os et tankeeksperiment. Vi går ud fra, at andelen af robuste og sårbare arter var den samme i de danske kloster- og borghaver som i St. Gallen haven. Vi tager Kalø (26 relikter) og Hammershus (48 relikter) som eksempler. Idet Kalø 26 relikterarter og Hammershus's 48 relikterarter (se tabel 1) udgør 24 % af havernes oprindelige arter, så betyder det, at der oprindeligt var ca. 100 arter i Kalø have og 210 arter i haverne ved Hammershus. (I artiklen om Erik Menveds tvangsborge findes der en liste over relikterarterne ved Kalø Slotsruin).

Lægeurterne var bredspektret medicin

24 af de 26 relikterarter ved Kalø blev anvendt som lægeplanter. Disse 24 arter kunne imidlertid ikke blot bruges mod 24 forskellige lidelser. De kunne bruges mod langt flere. Det var således almindeligt, at arterne havde flere forskellige anvendelser i den enkelte medicinske urtebog, jævnfør Harpestræng (ca. 1300), Pedersen (1533, 1534), Smid (1546, 1577) og Paulli (1648).

Vi kan prøve at bevæge os ind i middelalderen. Vi skal i den forbindelse huske, at Kalø var en meget stor kongelig borg. Sådanne steder benyttede lægerne (som vel var munke) nok både afskrifter af Harpestrængs bøger foruden A.M. 187 og alt efter tidspunktet også Pedersen og Smid. Det er også sandsynligt, at de kongelige læger benyttede et antal udenlandske skrifter f.eks. Macer Floridus, Avicennas bøger, Albertus Magnus' store værker foruden Salernitanske lægebøger (Lind 1918).

Vi har nu opregnet adskillige af datidens lærdeste og største værker om naturmedicin. Det betyder, at hver plante nu får måske 10-20 forskellige anvendelser. Skønt reliktplanterne kun udgør en mindre del af det oprindelige apotek, så fortæller de alligevel, at man havde et stort og velassorteret apotek til rådighed på de store kongelige borge. Vi kan på den baggrund konkludere, at det må have ligget kongen og hans hovedsmænd stærkt på sinde, at borgenes mandskab og hele husholdningen var ved god helse – akkurat som vi i dag prioriterer sundhed og sundhedsvæsenet meget højt. Forfatterens undersøgelser har vist, at vi også finder forholdsvis righoldige, middelalderlige apoteker ved borgene Bastrup, Bygholm, Dragsholm, Dronningholm, Gjorslev, Gurre, Hindsgavl, Jungshoved, Jægerspris, Kalundborg, Ravnsborg, Refshaleborg, Skjoldnæs, Spøttrup, Søborg, Tranekær, Tønderhus, Tørring, Tårnborg, Vordingborg, Ørkil og Ålholm.

Man benyttede ikke kun de indførte arter som lægeplanter

Man benyttede ikke kun de indførte arter i urtegården som lægeplanter. Man brugte i vid udstrækning også vilde (indigene) arter som lægeplanter. Ved f.eks. Kalø og Hammershus fandtes både eng, mose, overdrev, hede, strandeng, søer, kystsamfund og skov. Her kunne man hente mange vilde plantearter, som i vidt omfang kunne supplere

de dyrkede apoteker. Lægerne ved både klostrene og borgene havde således alt i alt meget store apoteker til rådighed.

Nogle levende apoteker kan aldersdateres

Ved ca. 50 borge og ved ca. 10 klosterruiner kan de levende apoteker aldersdateres. Ved Hammershus må reliktpflanterne således være fra perioden ca. 1250 - ca. 1660. Ved Bygholm og Kalø må relikterne tilsvarende være fra perioderne 1313 – 1617 og fra 1313 – 1670'erne. De ældste, større levende apoteker finder vi ved Eskilsø Klosterruin og ved borgene Bastrup, Refshaleborg, Hjelm og Sprogø. Eskilsø Kloster blev forladt allerede ca. 1176. Bastrup og Sprogø blev forladt ved midten af 1200-tallet og Hjelm's borge blev ødelagt i 1306. Refshaleborg blev tilsvarende ødelagt i 1256. Refshaleborgs reliktpanter er således mindst 750 år gamle, og Refshaleborgs levende apotek er et af Nordeuropas allerældste.

Tabel 1
De 48 relikterter ved Hammershus

Alm. Akeleje (<i>Aquilegia vulgaris</i>)	Læge-Oksetunge (<i>Anchusa officinalis</i>)
Alm. Berberis (<i>Berberis vulgaris</i>)	Læge-Stenfrø (<i>Lithospermum officinale</i>)
Alm. Hyld (<i>Sambucus nigra</i>)	Marts-Viol (<i>Viola odorata</i>)
Alm. Katost (<i>Malva sylvestris</i>)	Merian (<i>Origanum vulgare</i>)
Asparges (<i>Asparagus officinalis</i>)	Mørk Kongelys (<i>Verbascum nigrum</i>)
Bredbladet Persille (<i>Petroselinum crispum</i>)	Nikkende Fuglemælk (<i>Ornithogalum nutans</i>)
Bukketorn (<i>Lycium barbarum</i>)	Pastinak (<i>Pastinaca sativa</i>)
Bulmeurt (<i>Hyoscyamus niger</i>)	Peberrod (<i>A Armoracia rusticana</i>)
Cikorie (<i>Cichorium intybus</i>)	Påskelilje (<i>Narcissus pseudonarcissus</i>)
Dansk Ingefær (<i>Arum alpinum</i> ssp. <i>danicum</i>)	Ramsløg (<i>Allium ursinum</i>)
Døvnælde (<i>Lamium album</i>)	River (<i>Asperugo procumbens</i>)
Ensidig Klokke (<i>Campanula rapunculoides</i>)	Rundbladet Katost (<i>Malva neglecta</i>)
Farve-Reseda (<i>Reseda luteola</i>)	Rød Sct. Hansurt (<i>Hylotelephium telephium</i> s. str.)
Filtet Burre (<i>Arctium tomentosum</i>)	Rød Tandbæger (<i>Ballota nigra</i> s. str.)
Filtet Kongelys (<i>Verbascum thapsus</i>)	Skov-Abild (<i>Malus sylvestris</i>)
Glat Burre (<i>Arctium lappa</i>)	Skvalderkål (<i>Aegopodium podagraria</i>)
Have-Malurt (<i>Artemisia absinthium</i>)	Spansk Kørvel (<i>Myrrhis odorata</i>)
Havrerod (<i>Tragopogon porrifolius</i>)	Stikkelsbær (<i>Ribes uva-crispa</i>)
Kalmus (<i>Acorus calamus</i>)	Stor Hundepersille (<i>Aethusa cynapium</i> var. <i>gigantea</i>)
Læge-Baldrian (<i>Valeriana officinalis</i>)	Stor Nælde (<i>Urtica dioeca</i>)
Læge-Hjertespannd (<i>Leonurus cardiaca</i>)	Svalerod (<i>Vincetoxicum hirundinaria</i>)
Læge-Hundetunge (<i>Cynoglossum officinale</i>)	Svaleurt (<i>Chelidonium majus</i>)
Læge-Jordrøg (<i>Fumaria officinalis</i>)	Uldbladet Kongelys (<i>Verbascum densiflorum</i>)
Læge-Kulsukker (<i>Symphytum officinale</i>)	Vintergæk (<i>Galanthus nivalis</i>)

Da Hammershus er en stor lokalitet, er denne mægtige ruin undersøgt 4 gange. Alligevel er adskillige arter sikkert overset. Derfor er jeg taknemmelig for den hjælp, som jeg har fået af én af mine protegéer, nemlig bornholmeren Tino Hjorth Bjerregaard, som i øvrigt har fortalt mig, at han fejlagtigt har angivet Rundbladet Mynte (*Mentha suaveolens*) fra Hammershus-området.

Figurtekster

Fig. 1. Alm. Katost (*Malva sylvestris*) er en af de hyppigste arter i de levende apoteker. Træsnit fra Simon Paulli: Flora Danica (1648).

Fig. 2. Intens naturpleje har omtrent udryddet Gul Burre (*Arctium nemorosum* ssp. *pubens*) ved Kalø. Bemærk manden (Erik Wessberg), som strækker hånden i vejret i baggrunden.

Fig. 3. Læge-Hjertespad (*Leonurus cardiaca*) er ikke almindelig. Den indgår dog i snesevis af levende apoteker ved borge og i landsbyer og fiskerlejer.

Fig. 4. Svaleurt (*Chelidonium majus*) er en af de almindeligste relikter. Svaleurt indgår i flere tusinde levende apoteker rundt om i landsbyerne og ved de gamle gårde.

29. Bondehaveplanter

Forfatteren betragter bondehaveplanterne som de prydblader, der blev dyrket i middelalderen. En stor del af disse arter optræder som ægte levende fortidsminder eller som indigene levende fortidsminder. Bondehaveplanterne kaldes i denne bog også for Tipoldemors stauder.

I Norge betragtes bondehaveplanter som de arter, der er indført før år 1800.

De rigeste bestande af gamle forvildede prydblader findes i de gamle bondehave, i landsbyer, i præstegårdslundene og ved de store slotsruiner samt ikke mindst ved en række renæssanceslotte.

Schou Jensen (1991) skriver, at prydbladerne først fandt vej til bondehaveerne sent efter reformationen. Heri er hun enig med alle andre forfattere. Jeg mener dog at kunne påvise, at det i vidt omfang skete meget tidligere (Løjtman 2007a); f.eks. omtaler Paulli (1648) gang på gang, at der dyrkes prydblader i landsbyhaveerne.

Bondehaveplanter: tipoldemors stauder

I gamle have af alle slags træffer man ofte et selskab af stauder, som alle er middelalderlige. En større del af resten er senest indført i renæssancen. De står der ofte side om side: Ægte Stormhat (*Aconitum napellus*), Fingerbøl (*Digitalis purpurea*), Udbladet Kongelys (*Verbascum densiflorum*), Jakobsstige (*Polemonium caeruleum*), Panter-Gemserod (*Doronicum pardalianches*), Krans-Lilje (*Lilium martagon*), Blå Anemone (*Anemone hepatica*), Æselfoder (*Onopordum acanthium*), Levkøj (*Matthiola incana flore pleno*), Madonnalilje (*Lilium candidum*), Sødskærm (*Myrrhis odorata*), Plettet Ingefær (*Arum alpinum* ssp. *maculatum*), Bølgekrone Storkenæb (*Geranium phaeum*), Kejserkrone (*Fritillaria imperialis*), Nikkende Fuglemælk (*Ornithogalum nutans*), Sæbeurt (*Saponaria officinalis*), Hasselurt (*Asarum europaeum*) o.s.v.

Det er ikke mindst i de gamle bondehave, at vi finder tipoldemors stauder. Også i visse herregårdsparker og gamle købstadshave er det ofte de gamle arter, som dominerer. I parcelhushaveerne er de skam også, men ofte er der her dominans af nymodens arter, som er indført efter år 1800. Siden da er der vel indført mere end 2500 arter af prydblader til Danmark (Lange 1999).

Sjældne og almindelige arter

Mange af bondehaveplanterne er mere eller mindre sjældne i haveerne, f.eks. Plettet Ingefær (*Arum alpinum* ssp. *maculatum*), Læge-Alant (*Inula helenium*), Rosen-Katost (*Malva alcea*), Romersk Rejnfan (*Tanacetum vulgare* var. *crispum*), Maj-Rose (*Rosa majalis*), Stinkende Nyserod (*Helleborus foetidus*), Skov-Tulipan (*Tulipa sylvestris*), Sommer-Hvidblomme (*Leucjum aestivum*), Panter-Gemserod (*Doronicum pardalianches*), Langbladet-Vortemælk (*Euphorbia esula*), Hvid Foldblad (*Veratrum album*), Himmelblå Skilla (*Scilla amoena*), Grøn Nyserod (*Helleborus viridis*) o.s.v.

Endnu flere er til gengæld almindelige. Nogle få eksempler er Fingerbøl (*Digitalis purpurea*), Ægte Stormhat (*Aconitum napellus*), Liljekonval (*Convallaria majalis*), Udbladet Kongelys (*Verbascum densiflorum*), Moskus-Katost (*Malva moschata*),

Sæbeurt (*Saponaria officinalis*), Akeleje (*Aquilegia vulgaris*), Husløg (*Sempervivum tectorum*), Vellugtende Aftenstjerne (*Hesperis matronalis*), Nikkende Fuglemælk (*Ornithogalum nutans*), Kvæsurt (*Sanguisorba officinalis*), Dorothealilje (*Leucojum vernum*), Bredbladet Klokke (*Campanula latifolia* var. *macrantha*), Judaspenge (*Lunaria annua*), Storkonval (*Polygonatum multiflorum*), Opium-Valmue (*Papaver somniferum*), Betonie (*Stachys officinalis*), Blodrød Storkenæb (*Geranium sanguineum*) o.s.v.

For 100 år siden og før fokuserede gartnere og haveejere meget på særlige former og varieteter. I alt 60 af sådanne varieteter er registreret som meget gamle relikter (Løjtant 2007a).

Arterne i landsbyhaver og købstadshaver

Simon Paulli skelner skarpt mellem de arter, som dyrkes udi landsbyhaverne og hvad der dyrkes i de fornemme hovedgårds- og købstadshaver. De arter, som Paulli nævner fra købstadshaverne er opført i tabel 1.

Der er også markante forskelle på de relikter, som findes ved de små og store gårde. I landsbyerne finder vi Matrem (*Tanacetum parthenium*), Fingerbøl (*Digitalis purpurea*), Akeleje (*Aquilegia vulgaris*), Judaspenge (*Lunaria annua*), Sæbeurt (*Saponaria officinalis*) og Dorothealilje (*Leucojum vernum*).

Ved hovedgårdene finder man et helt andet sortiment af arter, f.eks. Panter-Gemserod (*Doronicum pardalianches*), Strudsvinge (*Matteucia struthiopteris*), Tusindstråle (*Telekia speciosa*), Læge-Alant (*Inula helenium*), Hvid Hestehov (*Petasites albus*) og Hvid Foldblad (*Veratrum album*).

Mange gamle havearkitektoniske træk er bevaret

Forfatteren har alene fra 1993 ekskurseret i op imod 600 gamle haver. Det er dog kun nogle ganske få procent der er, som de var på tipoldemors tid. I mange haver er der dog fine rester af den gamle havearkitektur og af det gamle planteinventar.

En sjælden gang finder vi en ren perle; det kan være en herregårdspark, men det kan også være en husmands- eller fiskerhave.

I de gamle haver, som forfatteren har færdes i ved hovedgårdene, møllegårdene, præstegårdene og ved gamle bøndergårde og fiskerhuse, er der faktisk overraskende mange gamle levn bevaret, såvel havearkitektonisk som floramæssigt.

Hvor findes den gamle bondehave?

Forfatteren har en vis erfaring med gamle haver. Fra jeg kunne gå og indtil jeg var 15-16 år, var jeg hundredevis af gange ude med min far, som var husmandskonulent i de fynske bondehaver. Husmandshaverne var en drøm. De var husmandskonernes stolthed – og med rette. Blomsterfloret var mageløst, jævnfør figurerne. Det er snart mange år siden, at jeg har set sådanne vidunderlige haver. De er nemlig overordentlig tidskrævende.

Det er forfatterens indtryk, at man især finder de mest velbevarede bondehaver i de lidt afsides egne som f.eks. Mols-Helgenæs, Hindsholm, Samsø, Møn, Ærø og Bornholm og

på de små øer.

Signifikant er det, at småøernes haver er mere oprindelige altså ”gammeldags” end fastlandets. Eksempler er Sønderho, Agersø, Nekselø, Tunø, Endelave og Nyord. Ø-landsbyerne er også rigere på reliktarter end Jyllands og de store øers landsbyer.

Bondehaveplanternes botanik

Forbløffende mange af bondehaveplanterne var ikke blot prydblatter i gamle dage. Mange var også lægeplanter, temmelig mange var krydderurter eller duftplanter og et færre antal var snapseurter, teplanter, veterinærplanter, bifoderplanter eller andet. En gammel haves stauder fortæller således meget historie.

Bondevestauderne er de bedste stauder: de er både sejlivede og blomstervillige, og de er ikke kræsne med hensyn til jordbund, selvom de fleste foretrækker velgødet, kompostrig sandblandet muldjord.

Bondevhaveplanterne har god hårdførhed, sundhed og også god evne til naturlig foryngelse.

Bondevhaveplanterne har også usædvanligt god evne til at konkurrere om vand, lys, næring og voksested.

Bondevhaveplanterne er oftest sorter, som ikke er et resultat af bevidst forædling.

Da mange af bondevhaveplanterne har været brugt som lægeplanter, er en del giftige. Giftige er bl.a. Fingerbøl (*Digitalis purpurea*), Ægte Stormhat (*Aconitum napellus*), Panter-Gemserod (*Doronicum pardalianches*), Pigæble (*Datura stramonium*), Pebertræ (*Daphne mezereum*), Liljekonval (*Convallaria majalis*), Hvid Foldblad (*Veratrum album*) og Dansk Ingefær (*Arum alpinum* ssp. *danicum*).

Registreringer af bondehaver

Enkelte af de gamle bønderhaver er totalregistreret. Et eksempel er museumsgården Beyergården i Mårup på Samsø.

Haven er kun registreret én gang og ved dette ene besøg noteredes nedenstående arter. Årstallet angiver førsteomtalen for Danmark ifølge Lange (1999):

Haven:

Blodrød Storckenæb (*Geranium sanguineum*) – indigen.

Guldnælde (*Lamium galeobdolon*) – indigen.

Høst-Tidløs (*Colchicum autumnale*) – ca. 1450.

Judaspenge (*Lunaria annua*) – 1647 (dog formentlig ældre).

Jødekirsebær (*Physalis alkekengi*) – 1534.

Kejserkrone (*Fritillaria imperialis*) – 1647.

Liden Singrøn (*Vinca minor*) – senmiddelalderen.

Orientalisk Kæmpevalmue (*Papaver orientale*) – 1784.

Ru Kulsukker (*Symphytum asperum*) – næppe middelalderlig. Lange kan kun føre den tilbage til 1807.

Silkepæon (*Paeonia lactiflora*) – 1650'erne.

Sort-Morbær (*Morus nigra*) – 1530.

Strudsvinge (*Matteucia struthiopteris*) – indigen.

Tulipan (*Tulipa* sp.) – formentlig 1800-tallet.

Gårdspladsen:

Alm. Husløg (*Sempervivum tectorum*) – ca. 1300.

Blåpude (*Aubrietea* sp.) – 1800-tallet.

Figen (*Ficus carica*) – 1647.

Filtet Hønsetarm (*Cerastium biebersteinii*) – 1862.

Ensidig Klokke (*Campanula rapunculoides*) – vikingetiden.

Stenurt (*Sedum* spp.) – ca. 1650 – 1800.

Ved nordlængen:

Kost-Fuglemælk (*Ornithogalum umbellatum*) – ca. 1630.

Alm. Stokrose (*Althaea rosea*) – 1546.

Klokke-Skilla (*Scilla non-scripta*) – 1784.

Æselfoder (*Onopordum acanthium*) – 1300-tallet.

Kræge (*Prunus domestica* ssp. *insititia*) – 900-tallet. (Såvel den Blå Kræge som den gulfrugtede Gul Havreblomme).

V.h.a. årstallene kan man se hvilke arter, der evt. bør fjernes, såfremt man ønsker et anlæg, der kun indbefatter meget gamle arter.

I en række gamle haver er kun reliktpanterne registreret. Herpå bringes 7 eksempler. De ret fyldige lister viser, at utallige, gamle danske haver kan rumme rige samfund af reliktpanter, se tabel 2.

I det følgende omtales farvergården i Ebeltoft, som også er totalregistreret:

Farvergården i Ebeltoft er den bedst bevarede gamle farvergård i Danmark. I den ret store uplejede have står der godt med ukrudt. Meget pædagogisk står hist og pist adskillige af de allermost berømte farveplanter som ukrudt, først og fremmest Farve-Vajd (*Isatis tinctoria*), Farve-Gåseurt (*Anthemis tinctoria*), Svaleurt (*Chelidonium majus*), Kermesbær (*Phytolacca americana*) og Brændenælde (*Urtica dioeca*). Farve-Vajd, som forfatteren ellers ikke kender fra Jylland, var den mest berømte af de få arter, som farver blå. Faktisk kendte man ikke andet blå farvestof, der var så holdbart, før indigo omkring 1600 blev en almindelig handelsvare. Farve-Gåseurt er også en berømt farveplante; den farver smukt gult. Svaleurts saft farver også kønt gult og den gærede saft farver indigoblåt. Brændenældens rod farver uld smukt grønt, med alun gult og med vitriol olivengrønt; urten farver grøngult.

I haven står også store bestande af Rød Hestehov (*Petasites hybridus*) og overraskende står Tusindstråle (*Telekia speciosa*) og Bredbladet Klokke (*Campanula latifolia*) i flere rækker. Forfatteren kender ikke til, at de tre arter har været anvendt som farveplanter.

Især den store bestand af Bredbladet Klokke er tankevækkende. Forfatteren har ofte undret sig, når han stod over for Bredbladet Klokke ved tidligt nedlagte borge.

Selvfølgelig kunne den have været anvendt som prydblade, da den er en af de flotteste og smukkeste urter. Prydblade er dog ellers sjældne eller helt manglende ved flertallet af borgene, undtagen ved de borge, som forfaldt eller blev nedbrudt forholdsvis sent; det vil sige i senmiddelalderen. Den kunne måske også have været anvendt som køkkenurt, da den er en god spinat- og salatplante. Men alligevel. Inspireret af farvergårdens store bestand af Bredbladet Klokke, kom forfatteren så til at tænke på, at den nære slægtning, Liden Klokke (*Campanula rotundifolia*), har været anvendt som farveplante. Liden Klokkes saft farver nemlig blå og med alun grønt. Så måske var Bredbladet Klokke også en farveplante – de blåfarvende urter er som nævnt få i antal. Der er ganske mange, som har plantefarvning som hobby, så det skulle nok kunne lade sig gøre at få efterprøvet om

Bredbladet Klokke virkelig kan farve blå.

I haven står også Kermesbær som ukrudt. Den var den førindustrielle frugtfarve, idet den farver gele og saft kønt rødt – men farven er vist ikke lysægte.

Omfattende genbank arbejde

Den gamle bondehaves stauder er aflæggere fra en anden ældre have. Sådan har man vist altid byttet planter. Vi kan derfor godt gå ud fra, at bondehavens stauder repræsenterer meget gamle provenienser. Mange af dem kan sagtens være middelalderlige. Sådanne typer har særlig interesse i genbank-sammenhæng. Det haster dog med at få dem registreret og indsamlet, for de gammeldags haver bliver sjældnere dag for dag. Registrerings- og indsamlingsarbejdet bør primært koncentrere sig om de gamle stauderelikter, som er rødlistede som relikter (Løjtnant 2007b).

Nordisk Genbank har som formål:

- I. At bevare og dokumentere genetisk variation hos nordiske plantearter med værdi for jord- og havebrugsproduktion.
- II. At arbejde for samordning af brug af genressourcer for planteforædling og forskning i de nordiske lande.
- III. At deltage i internationalt samarbejde for bevaring og brug af plantegenetiske ressourcer.

Bondehaveplanterne fortjener en renæssance

Bondehaveplanterne fortjener en renæssance, se artiklen om Tipoldemors stauder.

Tabel 1. Eksempler på arter, som Paulli nævner fra de fornemme haver i købstæderne.

Alm. Julerose (<i>Helleborus niger</i>)	<i>rosea</i>)
Alm. Vibeæg (<i>Fritillaria meleagris</i>)	Læge-Stregbælg (<i>Galega officinalis</i>)
Ambra (<i>Artemisia abrotanum</i>)	Morgenfrue (<i>Calendula officinalis flore pleno</i>)
Appelsin (<i>Citrus sinensis</i>)	Panter-Gemserod (<i>Doronicum pardalianches</i>)
Balsam (<i>Tanacetum balsamita</i>)	Pebertræ (<i>Daphne mezereum</i>)
Citron (<i>Citrus limon</i>)	Pomerans (<i>Citrus aurantium</i>)
Figen (<i>Ficus carica</i>)	Påskelilje (<i>Narcissus pseudonarcissus</i> var. <i>silvestris flore pleno</i>)
Granatæble (<i>Punica granatum</i>)	Rosmarin (<i>Rosmarinus officinalis</i>)
Himmelblå Skilla (<i>Scilla amoena</i>)	Ægte Kastanie (<i>Castanea sativa</i>)
Høst-Tidløs (<i>Colchicum autumnale</i>)	Ægte Stormhat (<i>Aconitum napellus</i>)
Kirsebærkornel (<i>Cornus mas</i>)	
Levkøj (<i>Matthiola incana flore pleno</i>)	
Liden Singrøn (<i>Vinca minor</i>)	
Liljekonval (<i>Convallaria majalis flore</i>	

Tabel 2.

Reliktplanter – overvejende bondehaveplanter – i 7 gamle haver.

1. Dommerhaven i Mariager. (Dommerboligen er foruden kirken den eneste bevarede rest af Mariager Kloster).
2. Farvergården i Ebeltoft. (En meget gammel købstadsgård).
3. Grevinde Danners hus ved Hagenskov Slotsruin. (Et mindre, meget gammelt hus).
4. Hammersholt ved Horsens. (En meget gammel, større gård, som nu er nedrevet).
5. Hyldgårdsminde i Rebild Bakker. (En mindre, meget gammel gård).
6. Sct. Laurentiigade 11 og 13 i Ribe. (2 meget gamle købstadshaver).
7. Søbygård på Ærø. (Søbygård var hertug Hans' jagtslot på Ærø. Fremstår i dag som en smuk, mindre herregård).

	1	2	3	4	5	6	7
Akeleje (<i>Aquilegia vulgaris</i>)	x					x	x
Alm. Katost (<i>Malva sylvestris</i>)	x		x	x			x
Blød Løvefod (<i>Alchemilla mollis</i>) – Meget gammel?	x						
Bredbladet Klokke (<i>Campanula latifolia</i> var. <i>macrantha</i>)		x					
Brændenælde (<i>Urtica dioeca</i>)	x	x	x	x	x	x	x
Burre (<i>Arctium</i> sp.)	x						x
Butbladet Skræppe (<i>Rumex obtusifolius</i>)		x					
Dansk Ingefær (<i>Arum alpinum</i> ssp. <i>danicum</i>)	x		x			x	x
Dorothealilje (<i>Leucojum vernum</i>)	x						
Døvnælde (<i>Lamium album</i>)	x						
Erantis (<i>Eranthis hyemalis</i>)	x						
Farve-Gåseurt (<i>Anthemis tinctoria</i>)		x					
Farve-Vajd (<i>Isatis tinctoria</i>)		x					
Filtet Kongelys (<i>Verbascum thapsus</i>)						x	
Fingerbøl (<i>Digitalis purpurea</i>)					x	x	
Guldnælde (<i>Lamium galeobdolon</i>)	x						
Ensidig Klokke (<i>Campanula rapunculoides</i>)							x
Humle (<i>Humulus lupulus</i>)							x
Hvid Anemone (<i>Anemone nemorosa</i>)	x						
Hæg (<i>Prunus padus</i>)	x						x
Italiensk Arum (<i>Arum italicum</i>)	x						
Kermesbær (<i>Phytolacca acinosa</i>)		x					
Klokke-Skilla (<i>Scilla non-scripta</i>)	x	x					
Kost-Fuglemælk (<i>Ornithogalum umbellatum</i>)		x					
Krybende Læbeløs (<i>Ajuga reptans</i>)	x						
Kræge (<i>Prunus domestica</i> ssp. <i>insititia</i>)					x		
Liden Singrøn (<i>Vinca minor</i>)	x	x					x
Læge-Hundetunge (<i>Cynoglossum officinale</i>)				x			
Læge-Oksetunge (<i>Anchusa officinalis</i>)	x		x	x			
Løgkarse (<i>Alliaria petiolata</i>) – Dyrkningslevn?	x						x
Marts-Viol (<i>Viola odorata</i>)	x						x
Matrem (<i>Tanacetum parthenium</i>)	x					x	
Mørk Kongelys (<i>Verbascum nigrum</i>)	x						
Vellugtende Aftenstjerne (<i>Hesperis matronalis</i>)			x				
Panter-Gemserod (<i>Doronicum pardalianches</i>)							x
Pastinak (<i>Pastinaca sativa</i>)				x			
Pengebladet Fredløs (<i>Lysimachia nummularia</i>)	x						

Ribs (<i>Ribes rubrum</i>)				X			
Russisk Skilla (<i>Scilla sibirica</i>)	X						
Rød Hestehov (<i>Petasites hybridus</i>)	X	X	X				
Rød Tandbæger (<i>Ballota nigra</i>)			X				
Skov-Forglemmigej (<i>Myosotis sylvatica</i>)		X					
Skovranke (<i>Clematis vitalba</i>)		X					
Skvalderkål (<i>Aegopodium podagraria</i>)	X	X	X	X	X	X	X
Slangerod (<i>Aristolochia clematidis</i>)						X	
Stikkelsbær (<i>Ribes uva-crispa</i>)	X	X	X		X		
Storbladet Rejnfan (<i>Tanacetum macrophyllum</i>)			X				
Stor Hundepersille (<i>Aethusa cynapium</i> var. <i>gigantea</i>)		X	X			X	X
Svaleurt (<i>Chelidonium majus</i>)	X	X		X		X	X
Sæbeurt (<i>Saponaria officinalis</i>)					X		
Sødkærm (<i>Myrrhis odorata</i>)	X					X	X
Tusindstråle (<i>Telekia speciosa</i>)	X	X					
Tvebo Galdebær (<i>Bryonia dioeca</i>)						X	

Figurtekster

Fig. 1. Æselfoder (*Onopordum acanthium*) er ikke sjælden som prydblante ude i landsbyerne.

Fig. 2. Læge-Alant (*Inula helenium*) er sjælden som prydblante.

Fig. 3. Læge-Hjertesvand (*Leonurus cardiaca*) dyrkes af og til som prydblante i landsbyhaverne.

Fig. 4. Hasselurt (*Asarum europaeum*) er almindelig i alle typer af haver.

Fig. 5. Betonie (*Stachys officinalis*) er almindelig i alle typer af haver.

Fig. 6. Jakobsstige (*Polemonium caeruleum*) er almindelig, især i ældre haver.

Fig. 7. Sæbeurt (*Saponaria officinalis*) malet af Pia Ribers.

Fig. 8. Nikkende Fuglemælk (*Ornithogalum nutans*) malet af Aksel Hansen.

30. Middelalderlige vejhegn

Ved et mindre antal middelalderlige hovedgårde ("herregårde") er registreret meget artsrige og sikkert ældgamle vejhegn. Alle disse hegn står på markante diger. I hegnene er registreret 12-21 arter af vedplanter på en blot 100 m lang strækning, tabel 1.

Det flotteste af de gamle hegn er Rønde Gyde mellem Rønde og Kalø Slotsruin. Men også Fussingø-hegnet og Moesgaard-hegnet er særligt smukke. Med deres usædvanligt store artsrigdom er disse hegn, som ligger tæt ved middelalderlige hovedgårde, uden al tvivl middelalderlige. Pollard, Hooper & Moore (1974) og Dowdeswell (1987) er tilsvarende inde på, at sådanne artsrige hegn er middelalderlige.

Hegn som de undersøgte er ikke almindelige. Forfatteren har eftersøgt reliktpanter ved 300 middelalderborge og ved over 300 hovedgårde, og kun de 7 nedennævnte hegn er registreret – men mange er sikkert overset, da det først var i 2006, at forfatteren fik øjnene op for, at vejhegn kan være ikke blot smukke, men også kulturbotanisk meget værdifulde.

I de blot 7 vejhegn er registreret ikke mindre end 41 arter af vedplanter, se tabel 1. Alle 7 hegn er fra Østjylland.

Særligt på Øerne og vel ikke mindst i Sønderjylland kan der sikkert findes flere meget gamle hegn. Den bedste kender af de sønderjyske hegn, Erik Oksbjerg (pers. comm.), fortæller dog, at han ikke kender til sønderjyske hegn, som er ældre end ca. 300 år. Dog har Erik fortalt forfatteren, at nogle af de sønderjyske hegnstynede "fregataske" er mere end 800 år gamle.

Lokaliteterne

1. *Fussingø* vest for Randers.

Vi hører første gang om hovedgården Fussingø i 1555. Hegnet følger den lille sognevej langs nordsiden af Fussingø Sø, og den vestligste ende af hegnet står kun 300 m fra Fussingø Slot. Vedplanterne er optalt på en 100 m lang strækning i den vestligste ende af hegnet, og kun den nordlige side af hegnet er undersøgt. På den 100 m lange strækning er registreret ikke mindre end 21 arter af vedplanter. I hegnet står flere 200-årige Ege (*Quercus robur*). Ved hegnet står de gamle kulturplanter Tusindstråle (*Telekia speciosa*) og Ru Kulsukker (*Symphytum asperum*). Fussingø-hegnet er med stor sandsynlighed middelalderligt.

2. *Rønde Gyde* ved Kalø Slot på Djurslands sydkyst.

Kalø Slot blev grundlagt i 1313. Men Bregnet Kirke, som ligger midtvejs ved hegnet, er endnu ældre. Hegnet følger den lille, snoede landevej mellem Rønde og P-pladsen ved Kalø Slotsruin. Den nordlige ende af hegnet blev desværre ødelagt i 1980'erne på grund af en uheldig "amtsfredningsinspektørdispensation". Vedplanterne er optalt på en 100 m lang strækning i den sydligste ende af hegnet. Kun den vestlige side af hegnet er undersøgt. På den 100 m lange strækning er registreret 19 arter af vedplanter. I hegnet står flere 200-årige træer. Ved hegnet står de gamle nytteplanter Glat Burre (*Arctium lappa*) og Dansk Ingefær (*Arum alpinum* ssp. *danicum*). Rønde Gyde er med stor sandsynlighed middelalderligt.

3. *Moesgaard* syd for Århus.

Moesgaard er formentlig oprettet ved midten af 1500-tallet. Hegnet følger sognevejen mellem Moesgaard og Skovmøllen. Vedplanterne er optalt på en 100 m lang strækning i den vestlige side af heget ca. 500 m syd for Moesgaard. På den 100 m lange strækning er registreret 16 arter af vedplanter. I heget står en række ca. 300-årige Ege (*Quercus robur*). Moesgaard-heget er sandsynligvis middelalderligt.

4. **Rolsøgaard** i Mols Bjerge.

I gårdens have ligger et voldsted, som man første gang hører om i 1328 (Jantzen & Olsen 1999). Hegnet følger den lille vej fra Rolsøgaard til Knebel. Vedplanterne er optalt på en 100 m lang strækning fra Rolsøgaard og østpå i den sydlige side af heget. På den 100 m lange strækning er optalt 17 arter af vedplanter. I heget står også de gamle kulturplanter Cikorie (*Cichorium intybus*), Ru Kulsukker (*Symphytum asperum*) og Glat Burre (*Arctium lappa*). Rolsø-heget må være meget gammelt.

5. **Vivebrogaard** vest for Hadsund.

Den store gård, Vivebrogaard, omtales første gang i 1768. Hegnet følger markvejen mellem Vive Kirke/Vive Præstegård og Vivebrogaard. Det undersøgte hegnestykke står ca. 400 m. syd for kirken. Vedplanterne er optalt i den østlige side af heget. På den 100 m lange strækning er registreret 12 arter af vedplanter. Ved heget står over en 30 m lang strækning en tæt bestand af den meget sjældne reliktplante Slangeroed (*Aristolochia clematitis*). Vellugtende Aftenstjerne (*Hesperis matronalis*) står også i en større bestand ved heget. Vivebrogaard-heget er meget gammelt.

6. **Ringsthalm** mellem Snaptun og Juelsminde.

Den store gård Ringsthalm omtales første gang 1678. Hegnet følger den lille vej mellem Neder Sønderby og Stourup. Hegnet står kun ved den sydlige side af vejen. På en 100 m. lang strækning er registreret 15 arter af vedplanter. Hegnet er skamferet ved slåning med grenknuser. Ringsthalm-heget må være meget gammelt.

7. **Palsgaard** ved Juelsminde.

Hovedgården Palsgaard omtales første gang i 1412. Hegnet følger sognevejen mellem As Kirke og Palsgaard. Det undersøgte hegnestykke står midtvejs mellem kirken og gården. Kun den nordlige side af heget er undersøgt. På den 100 m lange strækning er registreret 13 arter af vedplanter. Palsgaard-heget er gammelt.

Fredningsværdige hegn

Rønde Gyde er særskilt fredet, og Fussingø-heget og Moesgaard-heget er omfattet af landskabsfredninger. Men generelt er de ældgamle vejhegn ikke fredede eller sikret i henhold til Naturfredningsloven, skønt de er af stor rekreativ og af stor kulturbotanisk værdi. Beskyttede i henhold til Naturfredningsloven er derimod de jorddiger og stendiger, som hegnene står på og ved. Men hegnene kan umiddelbart fældes. Trods fredning har Fussingø Statsskovvæsen (Miljøministeriet) da også i 1980'erne og 90'erne fældet størstedelen af Fussingø-heget, blandt andet meget gamle og flotte individer af Skov-Abild (*Malus sylvestris*). På samme måde har godsejer Johan Koed Jørgensen i 1990'erne fældet næsten alle de meget gamle og smukke hegn ved hovedgården Åkær. Et af Åkærs gamle hegn, nemlig hulvejs-heget langs Amstrup Møllevej til Vads Mølle (se foto side 202 i Tonn-Petersen (1991)), er dog bevaret. Hulvejen blev nedlagt ved udskiftningen. I dette hegn, som er stærkt skæmmet af slåning med grenknuser, er registreret Alm. Hunderose (*Rosa canina*), Benved (*Euonymus europaeus*), Slåen

(*Prunus spinosa*), Engriflet Tjørn (*Crataegus monogyna*), Skov-Abild (*Malus sylvestris*), Brombær (*Rubus fruticosus*), Alm. Hyld (*Sambucus nigra*) og Kvalkvæd (*Viburnum opulus*).

En del andre gamle hegn er undersøgt. Her skal blot nævnes et enkelt eksempel, nemlig hegnet mellem Blirup og Vær nær hovedgården Serridslevgaard. Hegnet står umiddelbart nord for Vær Kirke. På en 100 m lange strækning noteredes 10 arter af vedplanter: Alm. Hunderose (*Rosa canina*), Alm. Hyld (*Sambucus nigra*), Alm. Hvidtjørn (*Crataegus monogyna*), Benved (*Euonymus europaeus*), Brombær (*Rubus fruticosus*), Fuglekirsebær (*Prunus avium*), Hassel (*Corylus avellana*), Rose (*Rosa* sp.), Slåen (*Prunus spinosa*) og Stikkelsbær (*Ribes uva-crispa*).

Det bemærkes, at der i de 7 førstnævnte hegn står adskillige vedplanter, som førhen anvendtes som kulturplanter. Eksempler er Alm. Hyld (*Sambucus nigra*), Brombær (*Rubus fruticosus*), Humle (*Humulus lupulus*), Hæg (*Prunus padus*), Kræge (*Prunus domestica* ssp. *insititia*), Skov-Abild (*Malus sylvestris*), Stikkelsbær (*Ribes uva-crispa*) og Vild Ribs (*Ribes spicatum*).

Oplysningerne om gårdenes alder stammer fra Trap Danmark.

De meget gamle vejhegn bør have botanikeres og fredningsmyndighedernes, særligt Danmarks Naturfredningsforenings, opmærksomhed.

Hegn og alder

En undersøgelse fra Sydengland af i alt 227 levende hegn viser, at der er en sammenhæng mellem antallet af arter af træer og buske i hegnene og hegnenes alder.

På et stykke på 30 yards (= 27,4 m) har Pollard et al (1974) optalt antallet af forskellige arter af træer og buske. De viser, at hegnets alder ud fra antallet af vedplanter kan beregnes med formlen:

Hegnets alder = (110 x antal buske- og træarter) + 30 år.

I Rønde Gyde har forfatteren tre steder optalt antallet af vedplanter på en strækning på 27,4 m. Resultatet var henholdsvis 11, 13 og 9 arter af vedplanter. Anvendes formlen på det danske materiale, fås en alder på henholdsvis 1240, 1460 og 1020 år på hegnet, altså et gennemsnit på 1240 år.

De engelske forfattere (Pollard et al, 1974) har på et mere begrænset område i Sydengland fundet en statistisk bedre sammenhæng mellem hegnenes alder og antal vedplanter, som de beskriver med formlen:

Hegnets alder = (99 x antal buske- og træarter) - 16 år.

Benyttes denne formel på forfatterens optælling i Rønde Gyde, fås en alder på hegnet på henholdsvis 1073, 1271 og 875 år, og med et gennemsnit på 1073 år.

Det bemærkes, at der er flere vedplanter i Sydengland end i Danmark, hvorfor formlerne underdriver alderen på danske hegn. At Rønde Gydes alder beregnes til mere end 1000 år kan forekomme voldsomt. Kalø Slot, som ligger umiddelbart syd for gyden, blev således først påbegyndt bygget i 1313. Men midtvejs ved gyden ligger Bregnet Kirke, som er fra 1100-tallet. Det er imidlertid sandsynligt, at Rønde Gyde allerede i oldtiden har været brugt som fægang fra det nuværende Rønde-område til engene ved Kalø Vig.

Tabel 1.
Oversigt over vedplanterne i 7 gamle vejhegn.

1. Fussingø
2. Rønde Gyde
3. Moesgaard
4. Rolsøgaard
5. Vivebrogaard
6. Ringstholm
7. Palsgaard

	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.
Ahorn (<i>Acer pseudoplatanus</i>)				x			x
Alm. Hunderose (<i>Rosa canina</i>)	x	x	x	x		x	x
Alm. Hvidtjørn (<i>Crataegus monogyna</i>)	x	x	x	x		x	x
Alm. Hyld (<i>Sambucus nigra</i>)	x	x	x	x	x	x	x
Alm. Røn (<i>Sorbus aucuparia</i>)			x				
Ask (<i>Fraxinus excelsior</i>)	x	x	x	x	x	x	x
Avnbøg (<i>Carpinus betulus</i>)							
Bened (<i>Euonymus europaeus</i>)	x	x	x		x	x	x
Bittersød Natskygge (<i>Solanum dulcamara</i>)	x						
Blågrøn Rose (<i>Rosa dumalis</i>)			x			x	
Brombær (<i>Rubus fruticosus</i>)	x			x	x		x
Bukketorn (<i>Lycium barbarum</i>)				x			
Bævre-Asp (<i>Populus tremula</i>)				x	x		
Bøg (<i>Fagus sylvatica</i>)	x						
Drue-Hyld (<i>Sambucus racemosa</i>)				x			
Engriflet Tjørn (<i>Crataegus monogyna</i>)		x	x	x	x	x	x
Hassel (<i>Corylus avellana</i>)	x	x	x				
Hassel-Brombær (<i>Rubus corylifolius</i>)		x		x	x	x	x
Hestekastanie (<i>Aesculus hippocastanum</i>)			x				
Hindbær (<i>Rubus idaeus</i>)						x	
Humle (<i>Humulus lupulus</i>)		x					
Hæg (<i>Prunus padus</i>)	x				x		
Japansk Lærk (<i>Larix kaemferi</i>)		x					
Kaprifolie (<i>Lonicera periclymenun</i>)	x					x	
Korbær (<i>Rubus caesius</i>)	x	x			x		x
Kortstilket Filt-Rose (<i>Rosa sheradi</i>)				x			
Kræge (<i>Prunus domestica</i> ssp. <i>insititia</i>)	x					x	
Kvalkvæd (<i>Viburnum opulus</i>)	x	x					
Mirabel (<i>Prunus cerasifera</i>)				x			
Navr (<i>Acer campestre</i>)				x			
Rød Kornel (<i>Cornus sanguinea</i>)							
Selje-Røn (<i>Sorbus intermedia</i>)	x						
Skov-Abild (<i>Malus sylvestris</i>)	x	x	x				x
Skov-Ælm (<i>Ulmus glabra</i>)	x	x	x	x	x	x	

Slåen (<i>Prunus spinosa</i>)	X	X	X	X	X	X	X
Spids-Løn (<i>Acer platanoides</i>)			X				
Stikkelsbær (<i>Ribes uva-crispa</i>)	X	X	X	X			
Stilk-Eg (<i>Quercus robur</i>)	X	X	X			X	X
Syren (<i>Syringa vulgaris</i>)	X	X					
Vedbend (<i>Hedera helix</i>)			X			X	
Vild Ribs (<i>Ribes spicatum</i>)		X		X	X		
Vorte-Birk (<i>Betula pendula</i>)		X					

Tak

Peder Agger, Kim Elnef, Anders Horsbøl Nielsen, Erik Oksbjerg og Jens Chr. Schou takkes for værdifuld hjælp.

Figurtekster

Fig. 1. Fussingø. 2007.

Fig. 2. Fussingø. 2007.

Fig. 3. Rønde Gyde. 2007.

Fig. 4. Rønde Gyde. 2007.

31. Rødliste over reliktplanter

De væsentligste trusler mod reliktplanterne er:

Urbanisering

Urbanisering, som særligt kan iagttages i købstæder, landsbyer og i fiskerlejer, er overalt en væsentlig trussel mod reliktplanterne.

Renholdelse

I og ved alle typer af haver og ved kirker er den største trussel sirlig renholdelse med skuffejern og rive, eventuelt suppleret med herbicider, gasbrænder, perlegrus, fliser, asfalt og beton. Det er ikke altid, at renholdelsen er svært nødvendig, og vidste folk, hvad de havde med at gøre, skulle de nok beskytte de levende fortidsminder.

Naturpleje

Ved flere af de kulturbotanisk vigtigste lokaliteter er det naturplejen som er den største trussel, idet plejen ofte er for intensiv og ukvalificeret. Eksempler er klosterruinerne Øm, Æbelholt og Antvorskov og borgruinerne Kalø, Magelund, Hindsgavl og Bygholm. Ofte anvendes gift i ”plejen”. Får bør ikke anvendes i naturplejen ved ruiner, da de græsser for tæt. I stedet bør anvendes ekstensiv græsning med ungkreaturer.

Floraforfalskning

Floraforfalskning er en af de kedeligste trusler, da den altid er unødvendig. Det er, når arterne fra de moderne ”klosterhaver” spredt sig til ruinen, så man ikke ved, hvad der er gammelt eller nyt. Eksempler er Øm Klosterruin, Spøttrup-borgen, Vordingborg Slotsruin, Brahetrolleborg og Vitskøl Klosterruin. Her har der i årtier været moderne urtehaver, hvor der er blevet dyrket et tilfældigt sammenrend af arter, som aldrig har været dyrket af mennesker. De fleste ”levende fortidsminder” ved Øm, Brahetrolleborg og Spøttrup er nye flygtninge altså falske levende fortidsminder fra de moderne ”klosterhaver”.

Tilgroning

Tilgroning er kun undtagelsesvist (visse voldsteder) registreret som en trussel. En del steder – især ved de større og mest spektakulære ruiner – holdes træopvæksten i ave gennem naturpleje.

Affaldshenkastning

Affaldshenkastning ses hyppigt i præstegårdslundene, som af Kirkeministeriet anses for fredede ligesom kirkedigerne.

Plukning og opgravning

Plukning og opgravning er kun undtagelsesvist registreret som en trussel.

Manglende indsigt og forståelse

Det er ikke alle myndigheder, som har forståelse for de levende fortidsminders værdi. Omkring 1980 stod en lille flok fredningsfolk ved Kalø Slotsruin, og forfatteren talte varmt reliktplanternes sag. Da udbød Styrelsens repræsentant: ”Herr Løjtnant! Det er ikke en karseknold vi har fredet men en borgruin!” - Siden er det gennem ”naturpleje” lykkedes det offentlige at decimere reliktplante-bestandene kraftigt ved Kalø Slotsruin.

De ægte levende fortidsminder er svagt naturaliserede

De ægte levende fortidsminder er mere eller mindre svagt naturaliserede, og de er derfor konkurrencesvage, hvorfor de let uddør på den enkelte lokalitet.

Biotoperne forsvinder

Biotop-forsvinden, naturlig uddøen og renholdelse samt ukvalificeret naturpleje er de fire hovedårsager til de ægte levende fortidsminders forsvinden. Ikke mindst i landsbyer, fiskerlejer og købstæder har småbiotoperne længe været i forsvinden. Også alle typer af haver og også kirkerne drives i dag mere intensivt end tidligere; det betyder igen, at de små levesteder forsvinder.

Formålet med rødlisten

De levende fortidsminder er at betragte helt på linie med de mønter og potteskår, som arkæologerne finder. Reliktplanterne er oven i købet levende. Ligesom andre fortidslevn fortæller de levende fortidsminder meget om livet i en svunden tid. Derfor bør de beskyttes og bevares. Rødlisten kan være med til at informere om de truede reliktplanter, ligesom den kan være til hjælp for styrelsernes, kommunernes og regionernes planlæggere og administratorer.

Forfatteren har et nært samarbejde med NordGen (tidligere ”Nordisk Genbank”) under Nordisk Ministerråd samt med f.eks. Fødevarestyrelsen og Institut for Havebrugsproduktion (tidligere ”Årslev Forsøgsstation”) under Århus Universitet. Også Pometet under Københavns Universitet samt museumsverdenen og særligt Dansk Landbrugsmuseum på Gl. Estrup er involveret i forfatterens arbejde med reliktplanter. Alle de nævnte offentlige institutioner har udvist overordentlig stor interesse for de middelalderlige reliktplanter. Inden for de allerseneste år er der således blevet stadig større forståelse for, at disse gamle kulturplanter var af FUNDAMENTAL betydning for vore forfædre, ligesom der nu er en dyb forståelse for, at reliktplanterne er særdeles værdifulde ”museumsgenstande”. Da de mange gamle kulturplanter har en lang række fortræffelige egenskaber, er der nu også forståelse for, at de i langt højere grad end hidtil kan og bør indgå i vores hverdag. Mange af de gamle reliktplanter er således fortræffelige køkkenurter, krydderurter, teplanter og f.eks. prydplanter og både haveejere, staudgartnere, restaurationsbranchen, landbruget og en lang række nicheproduktioner (f.eks. sennepsfabrikanter, bryggerier, plante-farverier, kryddersnapse-fabrikanter osv. osv.) vil kunne have stor gavn af reliktplanterne, og de bør f.eks. også indgå i museernes registrerings-, bevarings- og formidlingsarbejde. De levende fortidsminder er erfaringsmæssigt også rigtigt godt stof for naturvejlederne. Forældningsmæssigt har reliktplanterne også et stort potentiale, se forfatterens artikel: Bevaringsværdige genpools af reliktplanter (Fra Kvangård til Humlekule Nr. 37: 33-37, 2007).

Sammenfattende kan det konkluderes, at de middelalderlige reliktpanter er af fundamental kulturhistorisk betydning og også af stor naturmæssig, horticulturel, kulinarisk, turistmæssig, pædagogisk og planteforædlingsmæssig betydning. Derfor er de ovennævnte institutioner og ikke mindst NordGen inden for de allerseneste år gået i gang med at indsamle de gamle reliktarter.

De nævnte myndigheder er også overordentlig interesserede i at bevare reliktpanterne in situ, altså i naturen på deres oprindelige voksesteder. Ex situ påhviler bevaringsansvaret flere forskellige institutioner. Arterne med spiselige frugter og bær hører under Pometet, København Universitet. Arter med vegetativ formering hører under Institut for Havebrugsproduktion, Århus Universitet. På samme måde hører alle arterne med generativ formering under NordGen. Det er typisk alle de arter, ”som kan bevares i en fryser”, hvilket ikke mindst gælder alle grøntsagsurterne, lægeplanterne og krydderurterne.

Netop i disse år gør de ovennævnte institutioner et stort arbejde for at bevare reliktpanterne i deres respektive genbanker, og denne artikel er netop blevet til, fordi ikke mindst NordGen, Kulturarvsstyrelsen, Fødevarestyrelsen, Pometet, museumsverdenen og Institut for Havebrugsproduktion ser det som en særlig vigtig opgave at få bevaret de allermest truede reliktarter såvel in situ som ex situ – inden det er for sent.

Status og rødliste

Det er kun ægte levende fortidsminder, det vil sige indførte arter, der står som middelalderrelikter, som er medtaget i rødlisten.

En stor del af de ægte levende fortidsminder er mere eller mindre sjældne. De optræder typisk i få, små og isolerede bestande. Ofte registreres kun enkelte individer af en art på lokaliteterne.

De fleste ægte levende fortidsminder har udvist tilbagegang inden for de seneste 350 år, jævnfør Paulli (1648), alle floraerne, TBU-arkivet, alle TBU-afhandlingerne og Atlas Flora Danica. Flertallet af arterne synes at være under fortsat uddøen. F.eks. er Læge-Hjertespand (*Leonurus cardiaca*), Læge-Kulsukker (*Symphytum officinale*) og Stolthenriks-Gåsefod (*Chenopodium bonus-henricus*) ikke nær så almindelige i dag, som TBU-udbredelseskortene måtte antyde.

Definitionerne på sjældne, sårbare, akut truede og muligvis forsvundne arter er identiske med definitionerne i Løjtnant & Worsøe (1993), se tabel 2. Det bemærkes, at IUCN altid kun opererer med indigene arter. De ægte levende fortidsminder er ikke indigene (oprindeligt hjemmehørende) men anthropochore (indførte). Men en rødliste over reliktpanter vil som nævnt ikke blot kunne have pædagogisk betydning. Den vil også kunne være til hjælp for administratorer og planlæggere i det offentlige. (IUCNs seneste kategorier anvendes ikke hér, da de alt for mange og upræcise og derfor ikke operationelle. Det forekommer mig, at de definitioner, som jeg og Eilar Worsøe anvendte i den første rødliste over danske planter (”Foreløbig Status over den danske Flora”, Aarhus, 1977, 342 pp.) var bedre. Det var da også de definitioner, som i mere end 25 år blev anvendt, da forfatteren var medlem af IUCN-kommisionen.

I alt 43 arter af ægte levende fortidsminder kan klassificeres som sjældne (R). 13 må betegnes som sårbare (V) og 11 som akut truede af udryddelse (E). 1 er klassificeret som muligvis uddød (?Ex).

Et udtryk for arternes regression gennem århundrederne kan opnås ved at sammenligne de forholdsvis detaljerede hyppighedsangivelser hos Paulli (1648) og Lange (1886-88) med oplysningerne i Dansk Feltflora. F.eks. angiver Paulli, at følgende arter er almindelige som vildtvoksende: Stolthenriks-Gåsefod (*Chenopodium bonus-henricus*), Læge-Hjertespan (*Leonurus cardiaca*), Rapunsel-Klokke (*Campanula rapunculus*), Læge-Alant (*Inula helenium*), Læge-Kulsukker (*Symphytum officinale*), Bulmeurt (*Hyoscyamus niger*) og Katteurt (*Nepeta cataria*). Alle disse arter er temmelig sjældne eller meget sjældne i dag.

Sammenfattende må de ægte levende fortidsminder anses for at være en særligt truet gruppe – med 68 rødlistede (tabel 1) arter ud af i alt 167 arter.

Alle de sort-hvide figurer stammer fra Simon Paulli: Flora Danica (1648).

Skulle du være så heldig at finde én eller flere af de rødlistede reliktarter, så bør du indberette fundet til Dansk Herbarium, Universitetets Botaniske Museum, Gothersgade 130, 1123 København K.

Tabel 1.

Oversigt over sjældne (R), sårbare (V), akut truede (E) og muligvis forsvundne (?Ex) arter af ægte levende fortidsminder. Dyrkede forekomster og forekomster som er forvildede i nyere tid, er ikke medtaget.

Aconitum napellus (Ægte Stormhat) – R
Althaea officinalis (Læge-Stokrose) – R
Anthriscus caucalis (Gærde-Kørvel) - R
Apium repens (Vild Selleri) - R
Aristolochia clematitis (Slangerod) - E
Artemisia abrotanum (Ambra) - E
Arum italicum (Italiensk Arum) - R
Asarum europaeum (Hasselurt) - V
Atropa belladonna (Galnebær) - V
Ballota nigra ssp. *foetida* (Hvid Tandbæger) - V
Berberis vulgaris (Alm. Berberis) – V
Bistorta officinalis (Slangeurt) - R
Bryonia alba (Enbo Galdebær) - R
Bryonia dioeca (Tvebo Galdebær) - R
Bunium bulbocastanum (Jordkastanie) - R
Bupleurum rotundifolium (Rundbladet Hareøre) - E
Camelina sativa (Sæd-Dodder) - E
Campanula rapunculus (Rapunsel-Klokke) - E
Chaerophyllum bulbosum (Kørvelroe) - V
Cheiranthus cheiri (Gyldenlak) - R
Chenopodium bonus-henricus (Stolthenriks-Gåsefod) - R
Chenopodium hybridum (Hjertebladet Gåsefod) - R

Chenopodium murale (Mur-Gåsefod) - R
Datura stramonium (Pigæble) – R
Epimedium alpinum (Alpe-Bispehue) – R
Euphorbia dulcis (Knold-Vortemælk) – R
Euphorbia esula (Langbladet-Vortemælk) – R
Euphorbia lathyris (Kors-Vortemælk) – R
Fritillaria meleagris (Vibeæg) – R
Galega officinalis (Læge-Stregbælg) – R
Geranium phaeum (Bølgekrone Storkenæb) - R
Helleborus foetidus (Stinkende Nyserod) – R
Helleborus viridis (Grøn Nyserod) - R
Inula helenium (Læge-Alant) – R
Iris germanica (Have-Iris) – R
Leonurus cardiaca s. str. (Læge-Hjertespand) – R
Leonurus marrubiastrum (Stortandet Hjertespand) – (?Ex)
Leucosium aestivum (Sommer-Hvidblomme) – V
Levisticum officinale (Løgstikke) – R
Malva pusilla (Liden Katost) – V
Marrubium vulgare (Kransburre) – E
Melissa officinalis (Citronmelisse) – R
Mentha x gentilis (Eng-Mynte) – R
Mentha pulegium (Polei-Mynte) – E
Mentha x piperita (Pebermynte) – R
Mentha spicata (Grøn Mynte) – R
Mentha suaveolens (Rundbladet Mynte) – R
Mentha x villosa (Lodden Mynte) – R
Mentha x villosonervata (Kæmpe-Mynte) – R
Nepeta cataria (Katteurt) - E
Nicotiana rustica (Bondetobak) - R
Parietaria officinalis (Læge-Springknap) - R
Peucedanum ostruthium (Mesterrod) - E
Physalis alkekengi (Jødekirsebær) - R
Rosa majalis (Maj-Rose) - R
Sambucus ebulus (Sommer-Hyld) - V
Scopolia carniolica (Skopolaminurt) - V
Scorzonera hispanica (Slangemyrder) - E
Scrophularia vernalis (Vår-Brunrod) - R
Silybum marianum (Marietidsel) - R
Smyrniolum perfoliatum (Lundgylden) - R
Tanacetum balsamita (Balsam) - E
Tanacetum macrophyllum (Storbladet Rejnfan) - R
Tanacetum vulgare var. *crispum* (Romersk Rejnfan) - R
Tragopogon porrifolius (Havrerod) - V
Veratrum album (Hvid Foldblad) - R
Verbascum lychnitis (Bleg Kongelys) - V
Verbena officinalis (Jernurt) – V

De mest truede middelalderlige reliktarter

NordGen under Nordisk Ministerråd, Pometet under Københavns Universitet,
 Fødevarestyrelsen under Fødevareministeriet og f.eks. Institut for Havebrugsproduktion
 (tidligere Årslev Forsøgs- Station) under Århus Universitet interesserer sig ikke mindst

for de middelalderlige kulturplanter, som har været anvendt som køkkenurter, krydderurter, teplanter og som bær- og frugttræer (under eet kaldet ”fødevareplanter”).

I bevaringsmæssig henseende er det særligt de mest truede fødevareplanter, som de ovennævnte institutioner interesserer sig for.

De mest truede middelalderlige reliktarter (E-arter, se tabel 1), som har været anvendt som fødevareplanter, omtales nedenfor:

1. Ambra (*Artemisia abrotanum*) blev tidligere især anvendt som duftplante men også hyppigt som prydblante men kun sjældent som teplante.

Ambra er omtalt i teksten til figur 15. Det kan hertil tilføjes, at Ambra for 100 år siden og før var almindeligt dyrket i såvel bondehaver som i købstads-, herregårds og fiskerhaver – altså overalt – se f.eks. Simon Paullis omtale i Flora Danica'en fra 1648.

Også andre duftplanter var tidligere langt almindeligere end i dag. Eksempler er Balsam (*Tanacetum balsamita*), Romersk Rejnfan (*Tanacetum vulgare* var. *crispum*) og Vellugtende Aftenstjerne (*Hesperis matronalis*). I dag synes disse arter – og især de to førstnævnte at være ret sjældne i haverne. I 2006 så forfatteren dog eksempler på både Ambra og Balsam og en hel række andre af ”Tipoldemors” stauder i forhaven til et husmandssted i den velbevarede og charmerende landsby, Boes, ved Mossø i Midtjylland.

Som meget gammel reliktplante må Ambra være overordentlig sjælden. Forfatteren kender kun til det fund han for knap 35 år siden gjorde i landsbyen, Esby, og hvorfra den nu er forsvundet. I TBU-arkivet på Botanisk Museum (København's Universitet) står alle fund af Ambra opført, og alle de yngre angivelser bør checkes i naturen. Såfremt Ambra skulle blive genfundet som relik, da bør der så vidt muligt tages skridt til, at den bevares på stedet.

Teen af Ambra er stærk og leder tanken hen på nordjydernes kryddersnaps, ”bjesk”, som er kryddret med Have-Malurt (*Artemisia absinthium*), som er nærtstående til Ambra.

2. Balsam (*Tanacetum balsamita*) har ligesom Ambra især været anvendt som duftplante, men ligesom Ambra også som både prydblante og som teplante. Som meget gammel reliktplante synes Balsam ligesom Ambra at være særdeles sjælden. I 1998 fandt forfatteren dog en lille bestand af Balsam, som blot talte 5 blomstrende eksemplarer. Planterne stod klods op ad et stendige i den sydligste del af landsbyen Bogø på øen Bogø mellem Møn og Falster. 2 blomstrende planter blev desuden i 2001 fundet på et gammelt græsareal nær en lille dam i den østlige del af landsbyen Vesterby på øen Fejø, som ligger umiddelbart nord for Lolland. Begge de nævnte småbestande af Balsam er formentlig recente, og de bør begge søges bevaret. Det samme gælder for de øvrige bestande af Balsam, som måtte blive fundet fremover.

Teen af Balsam er af stærk karakter, og meget aromatisk.

3. Katteurt (*Nepeta cataria*) er ligesom den nære slægtning Kransburre (*Marrubium vulgare*) en af de klassiske lægeplanter, som berømmes af de gamle læger. Ligesom hovedparten af de middelalderlige reliktarter, som står opført i tabel 1,

er Katteurt gået voldsomt tilbage i hyppighed som reliktplante gennem de sidste 350 år – og ikke mindst inden for de seneste 50-100 år. Forfatteren har målrettet eftersøgt en snes af de sjældneste reliktarter på en længere række af deres gammelkendte voksesteder, og dette har ikke mindst været tilfældet med Katteurt. Forfatteren har da også haft heldet til at finde Katteurt på flere lokaliteter; men arten bør stadig anses for at være meget sjælden.

- a) Den største bestand af Katteurt findes ved Kalø Slotsruin. Her står den i dag især på den meget stejle skrænt nedenfor ”stegersfløjen” (køkkenfløjen). Bestanden talte så sent som i 2009 i alt 39 blomstrende planter. Tidligere (1965-1979) var arten også hyppig flere andre steder ved ruinen, særligt ved vindebroen – men her er den udryddet af ”naturplejen”. På stegersskrænten står Katteurt i et selskab, som udelukkende består af reliktplanter. Eksempler er Skarntyde (*Conium maculatum*), Alm. Katost (*Malva sylvestris*), Rundbladet Katost (*Malva neglecta*), Bulmeurt (*Hyoscyamus niger*), Rød Tandbæger (*Ballota nigra* ssp. *nigra*), Glat Burre (*Arctium lappa*), Læge-Hjertespad (*Leonurus cardiaca*) samt River (*Asperugo procumbens*) og Gærde-Kørvel (*Anthriscus caucalis*) og måske også Kransburre (*Marrubium vulgare*). Forfatteren opfatter Kalø Slotsruin som Danmarks fineste reliktplante-lokalitet og usædvanlig smuk og historisk interessant er den jo også. Særlig interessant er det, at alle de indførte, gamle kulturplanter må være fra tiden efter 1313, da Kong Erik Menved anlagde borgen, men også fra tiden før 1670'erne, da borgen blev nedrevet og forladt, jævnfør forfatterens artikel: Aldersrekorder for reliktplanter (Fra Kvangård til Humlekule Nr. 37 side 4-14, 2007.)
- b) Siden sidst i 1950'erne har forfatteren kendt til en lille bestand af Katteurt på den smukke og overordentlig artsrige ø, Mejlø, nær Fyns Hoved. (Erik Wessberg og forfatteren har udarbejdet en ø-flora om Mejlø). Endnu i 1989 stod Katteurt i 7 blomstrende individer på den centrale del af øen.
- c. Katteurt er også fundet på den lille ”ø” eller halvø, Helnæs, ved Fyns sydside. I 1986 fandt en fynsk botaniker 3 blomstrende eksemplarer af Katteurt ved et levende hegn 2-300 m. vest for Helnæs By. Under ekskursioner i 1996 og 2003 kunne Katteurt ikke genfindes her. Ej heller den kendte fynske botaniker Henrik Tranberg eller andre har kunnet genfinde Katteurt på Helnæs. Helnæs By er i øvrigt en fin kulturbotanisk lokalitet. Særligt det store stengærde, som løber gennem landsbyen, er kulturbotanisk interessant, eftersom det er voksested for adskillige reliktarter.
- d. I forbindelse med udarbejdelsen af vores ø-flora for den kulturbotanisk usædvanligt rige ø, Tunø, fandt Erik Wessberg og forfatteren sidst i 1980'erne 2 blomstrende eksemplarer af Katteurt i Tunø By. Planterne stod ved et lille stendige langs en sti kun ca. 25 m. vest for kirken. Ved senere besøg på Tunø har Katteurt ikke kunnet genfindes.

Forfatteren har kendskab til, at Katteurt er fundet nogle få steder i forbindelse med projektet Atlas Flora Danica. Enkelte af disse fund synes at være tilfældigt forvildede eller adventive. Men på de få lokaliteter, hvor arten formentlig er en gammel reliktplante, bør Katteurt søges bevaret.

Katteurt har i særlig grad været anvendt som lægeplante. Som teplante er den imidlertid også god, idet den spæde citronduft giver en yndefuld urtete.

4. Kransburre (*Marrubium vulgare*) er blandt de mest berømte lægeplanter. Enkelte forfattere angiver også, at den allerede i gammel tid har været anvendt som teplante. Kransburre er omtalt til teksten i fig. 1. Kransburre er meget sjælden, og forfatteren kender kun to recente lokaliteter for Kransburre. I 1998 skrev den kendte florist, Finn Skovgaard, til forfatteren og oplyste, at han havde fundet Kransburre på Glænø, som ligger i Vestsjælland ca. 15 km. ØSØ for Skælskør. I 2007 genfandt forfatteren Kransburre på Glænø, nemlig på en vejkant kun et par hundrede meter fra dæmningen. Iøvrigt er området omkring Glænø kulturbotanisk rigt og rummer perler som Agersø, Borreby Slot og Holsteinborg Slot. Kransburre stod endnu i 2001 også i en mindre bestand på Eskilsø ved Eskilsø Klosterruin. Både på Glænø og ikke mindst ved Eskilsø Klosterruin bør Kransburre søges bevaret. På Eskilsø forekommer en halv snes andre reliktarter; særligt iøjnefaldende er Læge-Hundetunge (*Cynoglossum officinale*), Æselfoder (*Onopordum acanthium*) og Uldbladet Kongelys (*Verbascum thapsiforme*). Eskilsø Kloster blev forladt allerede i 1100-tallet, og måske er relikterne på Eskilsø derfor henved 900 år gamle kulturplanter.

Det er næppe sandsynligt, at Kransburre vil blive fundet som gammel relik på ret mange lokaliteter, da den har været i hastig forsvinden gennem de seneste 100 år. I Horns Herred, hvor den var almindelig endnu for 90 år siden, har forfatteren trods eftersøgning i alle landsbyer og ved alle hovedgårde ikke fundet den. Heller ikke i f.eks. landsbyen Esby og ved Kalø Slotsruin, hvor Kransburre blev fundet så sent som i begyndelsen af 1970'erne, er den genfundet. Det er dog muligt, at Kransburre stadig findes ved Kalø Slot, da dens voksested, ”stegersskrænten”, er overordentlig stejl og tæt bevokset, hvilket vanskeliggør botanisering. Såfremt kransburre skulle blive genfundet som relik, så bør den søges bevaret på stedet.

Kransburre er som nævnt især blevet anvendt som lægeplante; men den har også været anvendt som teplante. Forfatteren er dog ikke synderlig imponeret af dens kvalitet i så henseende.

5. Rapunsel-Klokke (*Campanula rapunculus*) var en højt skattet køkkenurt (rodfrugtplante) så sent som i renæssancen, jævnfør Flora Danica fra 1648. Hvorfor Rapunsel-Klokke så siden er sunket ned i glemslens dyb er ubegribeligt. Men der er formentlig tale om en ”modesag”. Også en række andre middelalderlige køkkenurter er mere eller mindre ”glemte” i dag. Adskillige af de glemte køkkenurter fortjener absolut en renæssance, da de ligesom Rapunsel-Klokke er førsteklasses køkkenurter. Og i øvrigt er Rapunsel-Klokke ualmindelig køn, når den blomstrer, da den halvmeterhøje urt typisk bærer op til 25 ca. 2 cm lange, lyst blå klokkeblomster.

Rapunsel-Klokke er en af de reliktarter, som forfatteren har ledt allermost efter; men han har desværre kun fundet den et par steder.

- a. Som omtalt i figurteksten til fig. 2 stod Rapunsel-Klokke for en halv snes år siden talrigt i den centrale del af parken til renæssanceslottet Tirsbæk ved Vejle fjord. Forfatteren har undersøgt dette smukke slot adskillige gange. Tirsbæk er den hovedgård, hvor forfatteren har fundet flest reliktarter. Blandt de øvrige 300

undersøgte hovedgårde er det kun f.eks. Borreby Slot, Holsteinborg Slot og Kollerup Hovedgård, som er omtrent lige så kulturbotanisk rige – se forfatterens artikel: Kollerup Hovedgårds levende fortidsminder (Fra Kvangård til Humlekule Nr. 38 side 39-45, 2008).

I juli 1999 stod der mere end tusinde blomstrende eksemplarer i den centrale del af parken. Hvorvidt vores Klokke har overlevet Realdanias nylige restaurering af Tirsbæks park er uvist, da forfatteren ikke har været ved Tirsbæk siden 1999. Rapunsel-Klokke bør igen eftersøges ved Tirsbæk, og såfremt den stadig findes på stedet, bør den absolut søges bevaret.

b. Bønnet Slotsruin er en af de klassiske lokaliteter for Rapunsel-Klokke, idet Jens Lind, der er reliktplantestudiets fader, fandt arten ved Bønnet i begyndelsen af 1900-tallet. Skønt forfatteren har botaniseret flere gange ved Bønnet Slotsruin, er det ikke lykkedes for ham at finde Rapunsel-Klokke her. Køge-botanikeren Niels Faurholdt har til gengæld fundet Rapunsel-Klokke ved Bønnet, men kun i et par eksemplarer, og det var engang i 1990'erne. Siden har ruinen været genstand for en omfattende naturpleje, og det er uvist om Rapunsel-Klokke har overlevet denne. Rapunsel-Klokke bør imidlertid eftersøges ved Bønnet Slotsruin, som var en af vore fornemste reliktpante-lokaliteter, jævnfør forfatterens artikel: Bønnet Slots reliktarter (Fra Kvangård til Humlekule Nr. 33 side 23-27, 2003.)

c. Som nævnt i teksten til fig. 2 stod der indtil 2007 en lille bestand (ca. 10 blomstrende planter) af en ualmindelig flot klokkeblomst op ad munkestensmuren i den centrale borggård ved renæssanceslottet Gl. Estrup; men her blev denne smukke plante bortsprøjtet i 2007. Vi kan håbe, at der ligger nogle spiredygtige frø af Rapunsel-Klokke i jorden, for Dansk Landbrugsmuseum ved Gl. Estrup er kendt for, at der ved museet er anlagt en stor have med alle slags landbrugsplanter og andre fødevarerplanter. Men Rapunsel-Klokke, som netop er en fødevarerplante og endda en af de sjældneste og oven i købet autentisk for stedet, ja den har man måske udryddet. I øvrigt er det tvivlsomt, om Gl. Estrups Klokke er Rapunsel-Klokke, da planterne er kraftige og meterhøje.

d. Så sent som i juli 2009 stod der knap en halv snes halvmeterhøje og rigt blomstrende individer af Rapunsel-Klokke spredt rundt om i de store, gamle græsarealer syd for middelalderborgen Spøttrup. Som nævnt i figurteksten til fig. 2 er det sandsynligt, at Rapunsel-Klokke ved Spøttrup er en nyere flygtning fra den moderne, store ”klosterhave”, hvor der dyrkes et tilfældigt sammenskrav af ”urter”.

e. I 1993 stod der 3 blomstrende eksemplarer af Rapunsel-Klokke i et lille havebed ved tankstationen i landsbyen Hvilsager knap 15 km. fra Gl. Estrup. Bedet ligger helt ud til landevejen, og derfor så forfatteren tilfældigt klokken i forbifarten. Arten er ikke siden 93 set i bedet. Rapunsel-Klokken er formentlig indplantet i bedet fra Gl. Estrup.

Rapunsel-Klokke må henregnes til de bedste rodfrugter, og som prydblante kan den også anvendes.

6. Have-Skorzoner (*Scorzonera hispanica*) er omtalt i teksten til figur 8. I øvrigt henvises til forfatterens artikel om arten i URT 2008 (2) side 73-74.

7. Sæd-Dodder (*Camelina sativa*) er ikke fundet som relik af forfatteren i

Danmark. For en snes år siden blev den imidlertid registreret ved den store borg, Arkona, på nordsiden af Rügen, som i en længere årrække hørte til det danske kongerige. Sæd-Dodder har spiselige frugter.

Tabel 2.

DEFINITIONS OF THE IUCN "RED DATA" CATEGORIES

Extinct (Ex)

Possibly or Presumed Extinct (?Ex)

Endangered (E)

Taxa in danger of extinction and whose survival is unlikely if the causal factors continue operating.

Included are taxa whose numbers have been reduced to a critical level or whose habitats have been so drastically reduced that they are deemed to be in immediate danger of extinction.

Vulnerable (V)

Taxa believed likely to move into endangered category in the near future if the causal factors continue operating.

Included are taxa of which most or all the populations are decreasing because of over-exploitation, extensive destruction of habitat or other environmental disturbance; taxa with populations that have been seriously depleted and whose ultimate security is not yet assured, and taxa with populations that are still abundant but are under threat from serious adverse factors throughout their range.

Rare (R)

Taxa with small world populations that are not at present endangered or vulnerable, but are at risk.

These taxa are usually localized within restricted geographical areas or habitats or are thinly scattered over a more extensive range.

IV. Uddøde/ udryddede (Ex)

V. Muligvis eller sandsynligvis uddøde/udryddede (?Ex)

VI. truede (uddøende) (E)

Arter som er i fare for at forsvinde som reproducerende populationer inden for en overskuelig fremtid, såfremt truslerne mod dem fortsat får lov til at virke uhæmmet.

VII. Sårbare (V)

Arter som kan forventes at blive truede inden for en overskuelig fremtid, såfremt truslerne mod dem fortsat får lov til at virke uhæmmet.

VIII. Sjældne (R)

Arter med få og/eller små populationer, som ikke er truede eller sårbare i øjeblikket, men som kan komme i farezonen.

Figurtekster

Fig. 1. Kransburre (*Marrubium vulgare*) fandtes endnu sidst i 1800-tallet på mange lokaliteter. I dag kender forfatteren kun Kransburre fra Glænø og en lille bestand ved ruinerne af Eskilsø Kloster på Eskilsø. Det er desuden muligt, at Kransburre stadig findes på den meget stejle skrænt neden for Kalø Slotsruins køkkenfløj. Botanisering på denne stejle og tæt bevoksede skrænt er imidlertid vanskelig. Forfatteren har flere gange forgæves ledt efter Kransburre på skrænten. Kransburre blev sidste gang fundet ved Kalø engang i 1970'erne af Eiler Worsøe.

Ligesom andre arter, der tidligere fandtes på en længere række lokaliteter (f.eks. Katteurt (*Nepeta cataria*), Slangeroed (*Aristolochia clematidis*) og Rapunsel-Klokke (*Campanula rapunculus*)) bør Kransburre eftersøges på gammelkendte lokaliteter. I den forbindelse skriver Lind (1918), at Kransburre og Katteurt er almindelige i Horns Herred. Forfatteren har i 1990'erne undersøgt alle landsbyer og hovedgårde i Horns Herred – men uden at finde de to arter. Kransburre er rødlistet som akut truet.

Fig. 2. Rapunsel-Klokke (*Campanula rapunculus*) var almindelig som forvildet i 1600-tallet (Paulli 1648). Siden da er den blevet sjældnere og sjældnere, og i dag er den meget sjælden. I forbindelse med forfatterens reliktplanteundersøgelser er den kun fundet 3 steder: Gl. Estrup Slot på Djursland, Tirsbæk Slot ved Vejle Fjord og borgen Spøttrup i Salling. Ved Gl. Estrup stod den meget flot op ad munkestensmuren i borggården.

Planterne var meget robuste og mere end halvanden meter høje med hundredvis af klokkeblomster. Imidlertid blev de usædvanligt smukke planter giftsprøjet væk i 2007, til trods for at museet var orienteret om den sjældne plante. Det er uvist, om Gl. Estrup-planterne virkelig var Rapunsel-Klokke, eftersom denne art sædvanligvis er spinkel og kun halvmeterhøj. I 1999 blev Rapunsel-Klokke fundet i hundredvis i de smalle og gamle græsrabatter i den centrale del af parken ved Tirsbæk Slot. I juli var disse rabatter ganske blå af Rapunsel-Klokke. Parken ved Tirsbæk er i disse år under omlægning, og det kan betyde, at Rapunsel-Klokke forsvinder fra Tirsbæk. Ejerne af Tirsbæk er dog informeret om den sjældne plante. I 2007 fandtes Rapunsel-Klokke i nogle få eksemplarer ved Spøttrup. Det kan dog ikke udelukkes, at disse planter stammer fra den moderne borghave, som blev anlagt i 1930'erne. Rapunsel-Klokke er rødlistet som akut truet.

Fig. 3. Figuren viser Rundbladet Katost (*Malva neglecta*), som findes hist og her. Særligt hyppig er den i fiskerlejer. Den nærtstående Liden Katost (*Malva pusilla*), som Rundbladet Katost nemt kan forveksles med, er derimod sjælden. Nogle få planter er fundet ved en af Marsk Stigs borge på Hjelm. En større bestand af Liden Katost er tilsvarende fundet i en fugtig lavning ved en åben mødding ved hovedgården Hallebygaard ved Tissø. Liden Katost angives i litteraturen at være almindelig i de bornholmske fiskerlejer. De fleste af disse er undersøgt; men Liden Katost blev ikke fundet. Til gengæld fandtes Rundbladet Katost i næsten alle de bornholmske fiskerlejer. Liden Katost er rødlistet som sårbar. Tino Hjorth Bjerregaard, som har undersøgt de fleste middelalderlige lokaliteter på Bornholm, har heller ikke fundet Liden Katost.

Fig. 4. Hasselurt (*Asarum europaeum*) er sjælden som gammel relik. Den er eksempelvis fundet ved Bønnet Slotsruin. Bønnet Slot brændte i 1700 og blev ikke genopført. En større bestand af Hasselurt i et krat i Endelave By er formentlig også gammel. Somme tider ser man også småplanter af Hasselurt stå i perlegruset ved den

indvendige fod af kirkediger. Disse forekomster er formentlig af nyere dato. Hasselurt, som nemt spreder sig (med myrer), er nemlig almindeligt dyrket på gravsteder. Hasselurt er rødlistet som sårbar.

Fig. 5. Slangeroed (*Aristolochia clematitis*) var tidligere kendt fra temmelig mange lokaliteter. Forfatteren har kun fundet Slangeroed på de få lokaliteter, som nævnes nedenfor. En klassisk lokalitet er Rise Kirke på Ærø, hvor der i 1970'erne fandtes en meget stor bestand. Men i 90'erne var der kun et par små planter tilbage på grund af giftsprøjtning og intensiv lugning. I 2006 var der dog igen en del Slangeroed ved Rise Kirke. I Langå stod der i 1997 ca. 10 planter ved den gamle jernbane i kanten af en have. Her er Slangeroed i akut fare for at blive luget væk. I haverne til Sct. Laurentiigade nr. 11 og 13 i Ribe registrerede forfatteren i 1996 og 2000 100 planter af Slangeroed. Havernes ejere var imidlertid meget gamle. De nye ejere kan måske have udryddet Slangeroed og dens følgesvend Tvebo Galdebær (*Bryonia dioeca*), som også er meget sjælden. Ved Vive Kirke står der flere hundrede planter i rabatten ved den lille markvej, som fører ned til Vivebrogaard. Planterne står ca. 300 m syd for kirken, og de vokser over en ca. 30 m lang strækning. Axel Hansen (pers. comm.) oplyser desuden, at Slangeroed står fåtalligt ved Skovgårdmuseet i den centrale del af Viborg. Jens Chr. Schou (pers. comm.) oplyser tilsvarende, at Slangeroed stadig vokser ved Koldinghus, hvor forfatteren dog ikke har kunnet finde den. Slangeroed er rødlistet som akut truet. Figuren viser den meget gamle lægeplante Rund Slangeroed (*Aristolochia rotunda*), som er en nær slægtning til vor hjemlige Slangeroed

Fig. 6. Alm. Berberis (*Berberis vulgaris*) var tidligere almindelig. Alm. Berberis er imidlertid mellemvært for den berygtede kornsygdom, Sortrust. Derfor har arten været genstand for flere udryddelseskampagner. Alm. Berberis står dog blandt andet ved Hammershus, ligesom den er almindelig på Høje Møn. I f.eks. Jydelejet er den meget almindelig på kalkbakkerne, f.eks. på Aborrebjerg, hvor den er et smukt syn, når den står guldgul i juni. Alm. Berberis er rødlistet som sårbar.

Fig. 7. Fra Sjælland kendes Sommer-Hyld (*Sambucus ebulus*) fra et par lokaliteter, nemlig fra den sydlige udkant af skoven 800 m syd for hovedgården Højstrup. Desuden står den ved en dam lidt uden for landsbyen Vedskølle på vejen mod Vallø. Begge disse bestande er ret store og livskraftige. I Jylland stod den endnu i 1982 3 steder: ved Kalø Hovedgård, ved hovedgården Møllerup og i Rønde. Fra Kalø H. forsvandt den omkring 1990 på grund af en haveudvidelse. Fra Møllerup, hvor den stod ved en lille vej i den sydvestlige udkant af parken, forsvandt den i 1996 på grund af en vejudvidelse. I Rønde står Sommer-Hyld på en sydvendt vejskrænt i lyskrydset, hvor vejen går ned gennem Rønde Gyde til Kalø Slotsruin. I 1982 fik forfatteren denne ret store bestand, som talte over 50 blomstrende planter, administrativt fredet efter aftale med Århus Amts Vejvæsen. Herefter undlod amtet at slå planterne. Men i 2007 er plejen overgået til kommunen, som igen slår skrænten, og nu (2010) er bestanden nede på 3 planter. I 2012 kunne arten ikke genfindes. Sommer-Hyld er rødlistet som sårbar.

Fig. 8. Have-Skorzoner (*Scorzonera hispanica*) eller Slangemyrder træffes en sjælden gang som tilfældigt forvildet. Som relikvium kender forfatteren kun arten fra middelalderborgen Vesborg, hvor den står på borgvoldens yderste næs. Her er den i fare for at skrige i havet. Bestanden er på ca. 30 blomstrende planter. Have-Skorzoner er rødlistet som akut truet.

Fig. 9. Rundbladet Hareøre (*Bupleurum rotundifolium*) er ikke registreret af forfatteren, skønt flere gammelkendte lokaliteter for arten er eftersøgt. Således er f. eks. alle forhaver

i den gamle del af Stubbekøbing checket, men uden at forfatteren har fundet denne ustadige art, som er rødlistet som akut truet.

Fig. 10. Dorothealilje (*Leucojum vernum*) forekommer hist og her som gammel relik. Særligt i præstegårdslunde er den almindelig. Den nærtstående Sommer-Hvidblomme (*L. aestivum*) er derimod kun registreret på 2 lokaliteter: nemlig på en eng ved Århus Å nær Brabrand Sø samt på en eng ved søen nederst i parken til Fussingø Slot. Ved Århus Å blev der i 1996 registreret knap en halv snes planter. Ved Fussingø har der i perioden 1982-2009 blomstret i alt 2-5 planter. Arten forsvandt fra Fussingø i 2011 på grund af giftsprøjtning foretaget af Statsskovvæsenet Sommer-Hvidblomme er rødlistet som sårbar.

Fig. 11. Filtet Kongelys (*Verbascum thapsus*) forekommer hist og her på middelalderlokaliteter ligesom Uldbladet Kongelys (*V. densiflorum*), der dog især er hyppig på Sjælland. Mørk Kongelys (*V. nigrum*) er til gengæld almindelig, mens Kandelaber-Kongelys (*Verbascum speciosum*) blandt andet er fundet et par steder i Mols Bjerge samt adskillige steder på Bornholm. Bleg Kongelys (*V. lychnitis*), som slægtskabsmæssigt står nær Kandelaber-Kongelys, er som relik kun fundet 5 steder, nemlig ved henholdsvis Vitskøl og Antvorskov klosterruiner og ved Kollerup Hovedgård. Alle 3 steder forekommer i de fleste år kun 5-10 blomstrende eksemplarer. Bleg Kongelys er klassificeret som sårbar. NB: I 2010 blev der registreret 3 blomstrende individer af Bleg Kongelys i den nordlige del af parken til Boller Slot, ligesom den netop er rapporteret fra Vordingborg Slotsruin.

Fig. 12. Læge-Hjertespand (*Leonurus cardiaca*) er temmelig sjælden. I visse egne er den dog ret almindelig, f.eks. i Mols Bjerge, hvor den findes i knap hver tredje landsby. Den nærtstående Stortandet Hjertespand (*L. marrubiastrum*) blev i 1800-tallet fundet i en snes landsbyer på Vestlolland. Alle disse landsbyer blev i 1990'erne undersøgt af forfatteren; men Stortandet Hjertespand blev ikke fundet. Også de kendte botanikere Alfred Hansen og Anfred Pedersen har undersøgt alle disse landsbyer uden at finde arten. Stortandet Hjertespand er rødlistet som muligvis forsvundet. Da Stortandet Hjertespand formentlig er en dvaleplante ligesom Læge-Hjertespand, kan den måske igen dukke op på Lolland.

Fig. 13. Figuren viser den temmelig sjældne Enbo Galdebær (*Bryonia alba*). I forbindelse med forfatterens reliktplanteundersøgelser er Enbo Galdebær registreret på en snes lokaliteter, især i landsbyer og ved hovedgårde. Særligt karakteristisk er Enbo Galdebær dog for de gamle købstadsmidter. Den nærtstående Tvebo Galdebær (*B. dioeca*) er sjælden og er kun fundet af forfatteren på knap en halv snes steder. I Ribe er Tvebo Galdebær almindelig. Desuden er den blandt andet fundet i Ebeltoft, ved klosteret i Løgumkloster, i landsbyen Esby og på Viborg Borgvold og i Hobro samt i Hadsund.

Fig. 14. Som meget gammel relik kender forfatteren kun Havrerod (*Tragopogon porrifolius*) fra Hammershus og fra Christiansø og Frederiksborg. Ved Hammershus stod der i 1999 eet næsten 2 meter højt eksemplar. I 2007 var der 11 blomstrende individer. På Christiansø og Frederiksborg er Havrerod almindelig. I juni/juli blomstrer den smukt i flere hundrede eksemplarer. Ertholmene er landets absolut rigeste område med hensyn til reliktplanter.

Fig. 15. Ambra (*Artemisia abrotanum*) stod i 1982 flot på fortediget i landsbyen Esby på Helgenæs. Her voksede den sammen med reliktarterne Alm. Sct. Hansurt (*Hylotelephium telephium* ssp. *maximum*), Alm. Katost (*Malva sylvestris*), Svaleurt (*Chelidonium majus*), Rød Tandbæger (*Ballota nigra* ssp. *nigra*) og Læge-Hjertespand

(*Leonurus cardiaca*). Men siden 86 er Ambra ikke set her. Arten er formentlig blevet gravet op, da stænglet er intakt. Også Kransburre (*Marrubium vulgare*) er forsvundet fra Esby. Kransburre blev sidst set i Esby i begyndelsen af 70'erne. Også en af Esbys andre store sjældenheder, nemlig relikarten Tvebo Galdebær (*Bryonia dioeca*) har i en lang periode fra Worsøes første fund i 70'erne været anset for at være forsvundet. Men under NordGens ekskursion til Esby i oktober 2009, da vi indsamlede frø, frugter, rodskud og jordstængler fra mere end 20 af Esbys relikarter, genfandt senior scientist Svein Solberg Tvebo Galdebær flere steder i den vestlige del af landsbyen. Her stod arten rigt fruktificerende, og dens lange ranker med hundredvis af ildrøde bær var iøjnefaldende. Den slags glædelige overraskelser er der også rigtigt mange af. Ambra er klassificeret som akut truet.

Fig. 16. Slangerod (*Aristolochia clematitis*). Tegning Jens Chr. Schou.

Fig. 17. Slangerod (*Aristolochia clematitis*). Tegning Jens Chr. Schou.

Fig. 18. Klokken ved Gl. Estrup Slot, som muligvis er Rapunsel-Klokke (*Campanula rapunculus*).

Fig. 19. Marietidsel (*Silybum marianum*).

32. En del store bestande af levende fortidsminder må være gamle

Det er de færreste reliktarter, som optræder i større bestande. De fleste reliktarter forekommer således kun i små bestande. Det gælder også arter, som forekommer i bestande, som bevisligt er meget gamle. Dette kender vi en lang række eksempler på fra de 54 aldersdaterede borge (Løjtnant 2007).

Som eksempel på en reliktart, der ikke danner store kloner, kan nævnes Hvid Anemone (*Anemone nemorosa*). Vi kan eksempelvis nævne klonerne af den fyldte Hvide Anemone (*Anemone nemorosa flore pleno*) i Spentrup præstegårdslund. Denne lund er uden tvivl meget gammel, hvilket lundens mange reliktarter indikerer. Alligevel er lundens kloner af den fyldte Hvide Anemone kun på ca. 1½ kvadratmeter. Hvordan kan det nu være? Vi ved jo fra haver, at en Hvid Anemone bliver til en pæn stor bevoksning på blot en halv snes år. Hvorfor er de århundredgamle Spentrup-kloner af Hvid Anemone så ikke 10 eller 20 meter i diameter? Forklaringen er vist den sædvanlige, nemlig at klonernes størrelse begrænses af gift, som produceres af Anemonen selv. Og dette er faktisk hensigtsmæssigt, for såfremt klonerne var f.eks. 10 meter i diameter, så ville langt hovedparten af biernes bestøvning resultere i geitonogami, det vil sige i nabobestøvning. Genetisk svarer nabobestøvning i en klon til selvbestøvning. En sådan bestøvning har den ulempe, at lethale (dødelige) gener kan komme til at optræde homozygotisk. Og så dør afkommet. Derfor er flere små og genetisk forskellige bestande en reproduktionsmæssigt fordel frem for én stor, genetisk homogen bestand. Det er formentlig forklaringen på, at den Hvide Anemones kloner sjældent bliver større end 1-2 kvadratmeter, hvilket man kan overbevise sig om i enhver gammel bøgeskov.

Visse reliktarter danner forholdsvis hurtigt store bestande. Det gælder f.eks. Pastinak (*Pastinaca sativa*), Rød Hestehov (*Petasites hybridus*), Cikorie (*Cichorium intybus*), Ramsløg (*Allium ursinum*), Farve-Gåseurt (*Anthemis tinctoria*), Erantis (*Eranthis hyemalis*), Lundgylden (*Smyrnum perfoliatum*), Stor Nælde (*Urtica dioica*) og Skvalderkål (*Aegopodium podagraria*).

Neden for præsenteres 100 eksempler på arter, som knap så hurtigt eller som kun langsomt danner store bestande. Men disse bestande må så til gengæld være gamle.

Alm. Katost (*Malva sylvestris*) stod omkring 1990 i kolossale mængder på havnen i Sejerø By. Formentlig en gammel bestand.

Den mægtige bestand af Alm. Berberis (*Berberis vulgaris*) i Jydelejet

inklusive Aborrebjerg (Møn) må være gammel.

Blegblå Anemone (*Anemone apennina*) forekommer i flere skove på NØ. Bornholm mellem Svaneke og Gudhjem. I f.eks. Maglegårdshaven står den i store tæpper på 10-20 kvadratmeter.

I de nordlige hække ved Mariager Klosterkirke står en stor bestand af Blå Anemone (*Anemone hepatica*), som må være gammel. Det samme må den hundredtallige bestand ved Vive Kirke være. Denne bestand vokser på skrænten ved vestdiget. Ca. ½ km. ude ad vejen fra Mariager mod Hadsund står en tusindtallig bestand af Blå Anemone på den sydlige vejkant og i det tilstødende krat.

På det store Bjørnkær Voldsted mellem Odder og Hov står mere end 100 blomstrende planter af Bredbladet Klokke (*Campanula latifolia*).

Brændenælde (*Urtica dioeca*) danner gerne bestande. Usædvanlig stor, tæt og høj er dog bestanden på det store voldsted, Palsgaard.

På øen Sprogø findes en mægtig bestand af Bukketorn (*Lycium barbarum*), som måske kan relateres til Valdemar den Stores borg på denne lille ø. Borgen blev nedrevet og forladt i anden halvdel af 1200-tallet.

Hammershus har en pæn bestand af Bulmeurt (*Hyoscyamus niger*). I nogle år er der få individer, i andre et par hundrede.

I fiskerlejet Arnager på Bornholm er Bulmeurt (*Hyoscyamus niger*) siden 1997 to gange set i over 150 blomstrende individer. I andre år er arten ikke observeret.

Den store bestand af Bølgekronet Storkenæb (*Geranium phaeum*) i parken til hovedgården Herschendsgave må være gammel. Rundt om i den vildtvoksende park stod der i 1998 mere end 200 blomstrende planter.

Cypres-Vortemælk (*Euphorbia cyparissias*) står i en imponerende bevoksning på en sydvendt havskrænt syd for Vor Frue Kirke i Kalundborg. Det er en bestand, som må være gammel.

Den usædvanligt store og tætte bestand af Cypres-Vortemælk (*Euphorbia cyparissias*) ved Mårup Kirke i Vendsyssel må være gammel.

Dansk Ingefær (*Arum alpinum* ssp. *danicum*) er muligvis oprindelig vild i SØ. Danmark. Men i Jylland nord for Randers forekommer den kun som forvildet. Arten danner gerne store bestande. Som et eksempel på en stor og gammel bestand kan nævnes forekomsten på Gl. Aagaard Voldsted ved

Fjerritslev. Gl. Aagaard blev forladt engang i 1600-tallet.

På den lille ø, Borgø, i Maribo Sø står en meget stor bestand af Dansk Ingefær (*Arum alpinum* ssp. *danicum*), som muligvis kan relateres til øens borg, Refshaleborg, som blev ødelagt i 1256. Dansk Ingefær er dog muligvis oprindeligt hjemmehørende (spontan) på Borgø.

Ved Førsløvgård i SV-Sjælland findes Dansk Ingefær (*Arum alpinum* ssp. *danicum*) i mange eksemplarer over et meget stort område.

De pragtfulde bestande af Dorothealilje (*Leucojum vernum*) og Krans-Lilje (*Lilium martagon*) ved hovedgården Trudsholm lidt syd for Hadsund må være meget gamle. Begge arter optræder i hundredvis af eksemplarer i lunden ved nordsiden af voldgraven.

På Kærstrup Voldsted står en stor bestand af Dunet Gedeblad (*Lonicera xylosteum*). Kærstrup blev forladt i 1630.

Enbo Galdebær (*Bryonia alba*) har en god bestand i Rønne. Arten findes på 6 lokaliteter i byen – hvert sted med 5-11 individer. Har i alt mere end 50 store, blomstrende individer i byen, altså en gammel bestand.

I Nexø findes en større bestand af Enbo Galdebær (*Bryonia alba*). I den gamle bydel findes mere end 35 individer indenfor et område på ½ x ½ km.

Indtil begyndelsen af 1980'erne stod der en meget stor bestand af den sjældne Gyldenburre (*Arctium x pubens*) ved Kalø Slots vindebro. Bestanden var på over 100 kvadratmeter, og planterne var over 2 meter høje. Bestanden blev udryddet af ”naturplejen”.

Visse store krat af Gul Havreblomme (*Prunus domestica* ssp. *insititia*) må være gamle. Det gælder f.eks. krattene og de brede hegn i landsbyen Toftum mellem Odder og Horsens.

Den store og tætte bestand af Gul Lærkespore (*Corydalis lutea*) på Antvorskovs ruiner må have været gammel. Det meste af bestanden blev fjernet ved ruinens restaurering i 1980'erne. Lærkesporen hang overalt som de smukkeste tæpper ned ad ruinmurene.

Den meget store bestand af Gærde-Kørvel (*Anthriscus caucalis*) på Stegersskrænten ved Kalø Slot må være gammel. Arten danner sammen med River (*Asperugo procumbens*) et tæt bunddække under højstauderne Glat Burre (*Arctium lappa*), Læge-Hjertespad (*Leonurus cardiaca*) og Rød Tandbæger (*Ballota nigra*). Gærde-Kørvel og River dominerer bunden over flere hundrede kvadratmeter.

Den store bestand af Havrerod (*Tragopogon porrifolius*) på Christiansø må være gammel. Inden for de seneste år har bestanden talt mere end 400 blomstrende individer. På Frederiksø er bestanden på cirka 2-300 blomstrende planter. Ved Hammershus stod der i 2010 ca. 20 blomstrende skud.

De store (1-1½ kvadratmeter) kloner af den fyldte Hvid Anemone (*Anemone nemorosa flore pleno*) i Spentrup præstegårdslund må være gamle.

Den store bestand af Hvid Hestehov (*Petasites albus*) ved Bromølle Kro må være gammel. Bestanden tæller mere end 100 blomstrende individer. I de bakkede bøgeskove i Sydøstjylland, hvor arten vokser i sumpkilder, er bestandene kun sjældent større.

I lunde ved gamle gårde i det østlige Sønderjylland finder man ofte store og tætte bestande af Hulrodet Lærkespore (*Corydalis cava*), som må være gamle. Hulrodet Lærkespore er næppe oprindelig vild i disse lunde.

Den store bestand af Jernurt (*Verbena officinalis*) i Svaneke må være forholdsvis gammel.

Kandelaber-Kongelys (*Verbascum speciosum*) findes spredt i Gudhjems gamle bydel. Lokalbefolkningen tager vare på denne umådeligt flotte plante. I 2010 var der langt over 200 blomstrende eksemplarer i byen. Kandelaber-Kongelys er vort prægtigste levende fortidsminde. I 2010 fandt forfatteren et individ af Kandelaber-Kongelys i Vistoft (Mols Bjerger), som var 3,7 meter højt med hundredvis af store, guldgule blomster.

Kalmus (*Acorus calamus*) står i imponerende bevoksninger i Frederiksborg Slotssø. Denne bestand må være gammel.

Kalmus (*Acorus calamus*) optræder ofte i større bestande i mølledamme og ikke mindst ved hovedgårde, eksempelvis i voldgravene ved Visborggård og Kongsdal. Disse bestande, som er meget store, må være gamle – formentlig lige så gamle som slottene, som er fra 1500-tallet.

Den store og tætte bestand af fyldt Klit-Rose (*Rosa pimpinellifolia flore pleno*) på Råbjerg Kirkes store østdige må være gammel.

Den store bestand af Klokke-Skilla (*Scilla non-scripta*) i Ormslev præstegårdslund må være gammel. Arten står yppigt over flere hundrede kvadratmeter.

Den store bestand af Kæmpe-Mynte (*Mentha x villosanervata*) i landsbyen Ajstrup ved Mariager Fjord må være gammel. Bestanden, som står på en fugtig græsmark centralt i landsbyen, er på henved 100 m².

En stor bestand af Kæmpe-Rejnfang (*Tanacetum macrophyllum*) står på, ved og nær den store borg Hagenskov. Bestanden tæller langt over 100 blomstrende individer. Hagenskov forfaldt efter 1741.

Den store bestand af Kæmpe-Turt (*Cicerbita macrophylla*) i Agri By må være gammel. Arten står især umiddelbart sydvest for præstegården samt op ad præstegårdshavens sydlige hegn.

Langstilket Lærkespore (*Corydalis solida*) er tæppedannende ved Jægerhuset nær Als Odde i Himmerland. Arten breder sig som det smukkeste tæppe over ikke mindre end 100 kvadratmeter.

De meget store bestande af Liden Singrøn (*Vinca minor*) ved Tirsbæk Slot (bag Vinbjerget), ved Gyllingnæs (i den sydøstlige del af parken) og ved Rosenvold Slot (ved det tidligere téhus bakerst i parken) må være gamle.

Den meget store bestand af Lundgylden (*Smyrniium perfoliatum*) i flere af Nordbys (Samsø) haver må være forholdsvis gammel.

I Vistoft (Mols Bjerger) stod en stor bestand af Læge-Alant (*Inula helenium*) på en vejskrænt ved en ganske lille vej. Bestanden talte mere end 100 blomstrende skud. I 2008 blev vejskrænten imidlertid delvis, og uvist af hvilken grund, fjernet gennem vejkantafskrælning.

På Hammershusklipperne findes Læge-Hjertespannd (*Leonurus cardiaca*) over hele borgruinen inden for murene samt på ydersiden mod vest og syd. Inden for murene findes arten især omkring vandforsyningen med 6 store tuer på omkring ½ kvadratmeter hver. Udenfor mod vest, ved trapperne til Løvehovedet, findes over 25 eksemplarer. Lige under Havporten findes også 25-30 eksemplarer. Alle planter er meget store og kraftige. I Mølle dalen findes mere end 50 individer spredt på et område på 50 x 50 meter, hvor betondæmningen ligger. Denne oplysning skyldes Tino Hjorth Bjerregaard. Tino har også meddelt flere af de øvrige bornholmske fund.

På Bornholm er Læge-Hundetunge (*Cynoglossum officinale*) ret sjælden. Den kendes kun fra Hammershus, Gudhjem og Listed. Ved Listed findes der hvert år 50-80 individer, som står ved badestedet Høl.

Ved en lille vej mellem Sæby Kirke og hovedgården Sæbygård står en stor og tæt bestand af Læge-Springknap (*Parietaria officinalis*). Springknap er

en af de reliktarter, som nemt spreder sig. Denne bestand må dog på grund af sin størrelse være gammel.

Ved Førsløvgård findes en usædvanlig stor (ca. 5 x 40 m.) bevoksning af Læge-Springknap (*Parietaria officinalis*). Over disse 200 kvadratmeter er Springknappen omtrent enerådende. Arten står også hist og her rundt i parken.

De stedvis meget store bestande af Læge-Stokrose (*Althaea officinalis*) i de kystnære rørsumpe ved Lolland må være gamle. (Flere botanikere antager, at Læge-Stokrose kan være oprindelig vildtvoksende, det vil sige spontan, på Lolland).

Den forholdsvis store bestand (ca. 10 kvadratmeter) af fyldt Maj-Rose (*Rosa majalis* var. *foecundissima*) uden for Stadil Kirkes syddige må være gammel.

Uden for syddiget ved Haldum Kirke står den smukkeste bestand af Moskus-Katost (*Malva moschata*). Over 75 meter står i juli henved 1000 blomstrende individer.

På Lilleborg (Bornholm) er Mørk Kongelys (*Verbascum nigrum*) den mest almindelige reliktart. Den findes hvert år i hundredtal.

I den nordlige ende af parken ved Kollerup Hovedgård står mange planter (mere end 1000) af Vellugtende Aftenstjerne (*Hesperis matronalis*). Denne bestand må være gammel.

Ved Sct. Ols Kirke står Vellugtende Aftenstjerne (*Hesperis matronalis*) i mere end 100 blomstrende individer, nogle planter også med hvide blomster.

Nikkende Fuglemælk (*Ornithogalum nutans*) vokser i adskillige hundreder på sydvendt havskrænt lige syd for Vor Frue Kirke i Kalundborg.

Nikkende Fuglemælk (*Ornithogalum nutans*) danner gerne store eller endog meget store bestande, således i f.eks. parkerne ved Boller Slot og Bidstrup Gods.

Nikkende Fuglemælk (*Ornithogalum nutans*) forekommer i store mængder ved Gunderslevholm. Hist og her står den i store koncentrationer, og arten forekommer rigtig mange steder i det store haveanlæg.

Den store og tætte bestand af Panter-Gemserod (*Doronicum pardalianches*) ved Gurre Slotsruins teglovne må være gammel. Bestanden er på over 100

kvadratmeter.

Ved Tirsbæk Slot stod endnu i 1999 en stor klon (ca. 25 m²) af Pebermynte (*Mentha x piperita*). En så usædvanlig stor klon må være gammel.

Ved Herlufsholm står Pindsvin-Kartebolle (*Dipsacus strigosus*) i stort tal i rørskovene ned mod Suseå. Også ved hovedgården Kjellerup lidt syd for Mariager står der meget Pindsvin-Kartebolle. Her vokser arten blandt Rød Hestehov (*Petasites hybridus*) ved voldgraven. Og her kan planterne blive 3½ meter høje. Pindsvin-Kartebolle er måske ikke middelalderlig i Danmark.

På den lille ø, Lille Borgø, i Maribo Sø står en stor bestand af den gammeldags Påskelilje (*Narcissus pseudonarcissus* var. *sylvestris*). Bestanden tæller flere hundrede blomstrende individer.

Ramsløg (*Allium ursinum*) er muligvis oprindelig vild i Sydøstdanmark. De meget store og tætte bestande ved de nordjyske hovedgårde Overgaard, Fuglsang, Havnø og Gl. Wiffertsholm må være gamle.

Ved mange af de sjællandske hovedgårde forekommer Ramsløg (*Allium ursinum*) i enorme mængder, f.eks. Tårnholm Gods og Tårnborg i Korsør. Det er som om, at den på stedet hurtigt bliver dominerende. Så det er et spørgsmål, hvor gamle Ramsløg-bestandene egentlig er. Også i Jylland (f.eks. Havkær Skov) og på Bornholm (f.eks. Maglegårdshaven) er der eksempler på, at Ramsløg spreder sig hurtigt.

Den store bestand af Rapunsel-Klokke (*Campanula rapunculus*) ved Tirsbæk Slot må være meget gammel. I juli 1999 stod der flere tusinde blomstrende eksemplarer i de smalle græsrabatter centralt i parken. Et meget smukt syn.

I Mariagers østlige udkant (ved Hadsundvejen) står en meget stor bestand af Ru Kulsukker (*Symphytum asperum*). Planterne er hvidblomstrede. Ru Kulsukker er næppe et meget gammelt levende fortidsminde. Formentlig er den kun 100-140 år gammel.

Den store bestand (mere end 40 planter) af Rød Sct. Hansurt (*Hylotelephium telephium* ssp. *telephium*) uden for Stadil Kirkes syddige er gammel. Den rødviolette bestand er et smukt syn i august.

De store bestande af Rød Tandbæger (*Ballota nigra*) og af Læge-Hjertespannd (*Leonurus cardiaca*) på Stegerskrænten ved Kalø Slot må være gamle. Kalø Slot blev nedbrudt og forladt i 1670'erne. Begge arter optræder i langt mere end 100 blomstrende individer. På samme skrænt står Katteurt

(*Nepeta cataria*) i en noget mindre bestand.

Ved Borreby Slot står flere større bestande på ca. 50 kvadratmeter af Rød Tandbæger (*Ballota nigra*). Disse bestande må være gamle.

Skarntyde (*Conium maculatum*) står i tusindvis (svinger en del fra år til år) i en til dels tørlagt mose (Munkesøen) i Kalundborg.

I den fredede Langå Egeskov står et par snese omtrent ensaldrende træer af Skov-Abild (*Malus sylvatica*). Det er usædvanligt at se så mange individer af denne art på eet sted.

Ved Ørslevkloster står Skov-Tulipan (*Tulipa sylvestris*) spredt i parken og på vejkanten. Bestanden tæller mere end 200 blomstrende eksemplarer, hvorfor den må være gammel.

Ved Lindholms Gård på Bornholm findes en meget stor population af Skov-Tulipan (*Tulipa sylvestris*). Bestanden er på mindst 1000 blomstrende individer.

Bestanden af Skov-Tulipan (*Tulipa sylvestris*) ved Selsø Slot må være gammel. Tulipanen står især mellem kirken og Selsø Slot, og bestanden tæller i gode år flere tusinde blomstrende eksemplarer. Et smukt syn i maj.

Ved Gavnø Slot forekommer Skov-Tulipan (*Tulipa sylvestris*) mange steder under hække og i yderligt beliggende bede. Nogle få steder står den i stor koncentration. Ved Fyrendal er der også rigtig meget Skov-Tulipan. Disse oplysninger skyldes Hans Guldager Christiansen, som også har bidraget med oplysninger om en række andre vestsjællandske reliktplantebestande.

Skvalderkål (*Aegopodium podagraria*) er hyppigt bestanddannende. Særlig stor og tæt er dog bestanden på det store voldsted Gl. Landting.

Ved Borreby Slot, Gavnø Slot og Førslevgård forekommer Skvalderkål (*Aegopodium podagraria*) i bestande, som nærmer sig fodboldbaner i udstrækning.

Den store bestand (mere end 200 blomstrende planter) af Slangerod (*Aristolochia clematitis*) ved Vive Kirke må være gammel.

På en høj vejskrænt nedenfor Assentoft mod Romalt står henved 1000 blomstrende skud af Slangeurt (*Bistorta officinalis*). Et mageløst syn i juli. Denne bestand må være meget gammel.

De usædvanligt store bestande af Spansk Klokke-Skilla (*Scilla hispanica*) i

den sydlige del af parken ved borgen Spøttrup må være gamle, da klonerne dækker op til 50-100 kvadratmeter. Bestandene er et ualmindeligt smukt syn i maj, når de tusindvis af blomsterskud danner store flader af den reneste lyseblå farve.

De store, hvælvede puder af Spindelvævs-Husløg (*Sempervium arachnoideum*) på Malling Kirkes østdige er gamle.

Ved Gl. Aagaard Voldsted står en usædvanlig stor bestand af den gammeldags Stikkelsbær (*Ribes uva-crispa*). Bestanden tæller over 100 buske. Gl. Aagaard blev forladt engang i 1600-tallet.

I tagrørskovene langs Randers og Mariager fjorde findes flere steder bestande af Strand-Kvan (*Angelica archangelica* ssp. *litoralis*). En større bestand står ved Aamølle, som er en middelalderlig vandmølle. Flere af planterne hér er mere end mandshøje.

I og ved visse gamle haver står der større bestande af Strudsvinge (*Matteucia struthiopteris*). Eksempler er parken ved Nr. Vosborg og Nimtofte præstegårdshave. I løvskoven lige nord for Boller Slot står 3 bestande, som hver måler op til 100 kvadratmeter. Også i bøgeskoven umiddelbart øst for Bregnet Kirke vokser en større bestand.

Strudsvinge (*Matteucia struthiopteris*) står flere steder i parken ved Førslevgård. Nær hovedbygningen står arten i en større monokultur.

Den store bestand (over 100 kvadratmeter) af Surkirsebær (*Prunus cerasus*) ved Ørslevkloster må være gammel. Bestanden blev fældet i 2009; men rodkud skyder igen op (2010).

Den store og tætte bestand af Svalerod (*Vincetoxicum hirundinaria*) omkring borgen på Sprogø må være gammel.

Den store bestand af den fyldte form af Svaleurt (*Chelidonium majus flore pleno*) ved Stadil Kirke må være gammel. Bestanden tæller alt i alt over 1000 blomstrende skud. Ved den nærliggende hovedgård, Nr. Vosborg, findes også en større bestand. Ved Tranekær Slot findes den fyldte form af Svaleurt også; men her er bestanden lille. Denne lille bestand står i vejgrøften over for kirken. (Det er først inden for de seneste 25 år, at forfatteren har fået øjnene op for denne kønne varietet. I perioden 2011-17 har BL således set den fyldte form af Svaleurt mere end 10 steder. I 2017 var 3 store blomsterkummer på 2 x 2 m ved Løveapoteket i Krstrup (Randers) farvet knaldgule af et tæt tæppe af utallige Svaleurter. Meget kønt).

Den store bestand af Sæbeurt (*Saponaria officinalis*) ved Mårup Kirke i Vendsyssel må være gammel.

Den meget store bestand af Sæbeurt (*Saponaria officinalis*) på en vejskråning i Busene på Møn må være gammel.

Sødskærm (*Myrrhis odorata*) danner hyppigt mindre bestande på 10-25 planter. Det er ikke mindst på vejkanter nær landsbyer og gamle gårde, at vi finder disse bestande. En særlig stor og tæt bevoksning af Sødskærm findes i en større skovlysning ca. ½ km. syd for hovedgården Hoegholms lader. I 1990'erne talte bestanden flere hundrede store planter.

Ved Holsteinborg Slot står der store koncentrationer af løgplanter (f.eks. Vintergæk (*Galanthus nivalis*)) inden for stendiget ud mod sognevejen.

Den store bestand af Tvebo Galdebær (*Bryonia dioeca*) i Ribe må have haft lang tid til at udvikle sig. Arten står spredt i haver, hegn og på tomter i den gamle bydel ned mod Riberhus.

Ved Hammershus findes både Udbladet Kongelys (*Verbascum thapsiforme*), Filtet Kongelys (*Verbascum thapsus*) og Mørk Kongelys (*Verbascum nigrum*) samt hybriden mellem Mørk og Filtet Kongelys. Mørk Kongelys er den almindeligste. Den kan hvert år tælles i op mod 100 blomstrende individer.

Vedbend-Torskemund (*Cymbalaria muralis*) klatrer overalt på Trøjborgs store maleriske ruiner. Denne bestand må være gammel.

Den hundredtallige bestand af Vår-Brunrod (*Scrophularia vernalis*) ved Holsteinborg må være gammel. Arten står frodigt ved stendiget langs sognevejen, ved broen og langs voldgraven ved indgangen til slottet.

Have-Malurt (*Artemisia absinthium*) er ret almindelig som relikvt på Bornholm. Tidligere er den beskrevet som meget almindelig ved alle bornholmske gårde. Det er den dog ikke længere. Kun få gårde har en større mængde Malurt voksende. Men på marken foran Hammershus mod øst findes et ”gråt tæppe” på 50 x 50 meter med mere end tusinde individer.

Figurtekster

Fig. 1. Strudsvinge (*Matteucia struthiopteris*) er sjælden som forvildet, men optræder dog i flere store bestande ved f.eks. Boller Slot.

Fig. 2. Rød Hestehov (*Petasites vulgaris*) optræder almindeligt i store

bestande ved hovedgårde, f.eks. Kollerup Hovedgård. Akvarel Jens Gregersen.

Fig. 3. Ramsløg (*Allium ursinum*) er en af de arter, som hyppigst danner store bestande, f.eks. ved hovedgården Overgaard.

Fig. 4. Cypress-Vortemælk (*Euphorbia cyparissias*) findes i en stor bestand ved Mårup Ødekirke.

Fig. 5. Liden Singrøn (*Vinca minor*) forekommer i store bestande ved adskillige hovedgårde.

Fig. 6. Erantis (*Eranthis hyemalis*) er en af de arter, som hurtigt danner store bestande. Akvarel Falke Bang.

Fig. 7. Ru Kulsukker (*Symphytum asperum*) danner gerne store bestande. Akvarel Jens Gregersen.

Fig. 8. Langstillet Lærkespore (*Corydalis solida*) ved Jægerhuset nær Als Odde i Himmerland. Foto Hans Guldager Christiansen.

Fig. 9. Stor Nælde (*Urtica dioeca*) er en af de arter, som hyppigst danner store bestande. Akvarel Jens Gregersen.

33. Christiansø – Danmarks rigeste reliktplante-lokalitet

Bernt Løjtnant & Tino Hjorth Bjerregaard

Den lille øgruppe, Ertholmene, ligger 20 km NØ for Bornholm. De to største øer i øgruppen er Frederiksø og Christiansø. Hertil kommer de ubeboede fugleøer Græsholmen og Tat.

I 1684 blev der anlagt et fort på Ertholmene, og dette fort står endnu. På Frederiksø står kanontårnet Lille Tårn og på Christiansø det imponerende kanontårn Store Tårn.

I denne artikel er det særligt Frederiksø samt området ved havnen og omkring de gamle soldaterhaver på Christiansø, som er undersøgt.

Der er registreret i alt 81 reliktarter på Ertholmene. Dermed er denne lille øgruppe den rigeste reliktplante-lokalitet i Danmark.

Mange sjældne arter

Ikke mindre end 25 af de i alt 79 reliktarter, som er fundet på Ertholmene, er mere eller mindre sjældne, se tabel 1. Flere af disse sjældne arter optræder i større bestande. Danmarks største bestand af den meget sjældne Havrerod (*Tragopogon porrifolius*) findes på Ertholmene, og denne bestand tæller i dag over 1000 individer. Hertil kommer de følgende sjældne arter, som alle er hyppigere i Bornholms-området end i resten af landet: Farve-Vajd (*Isatis tinctoria*), Farve-Reseda (*Reseda luteola*), Stolthenriks-Gåsefod (*Chenopodium bonus-henricus*), Gyldenlak (*Cheiranthus cheiri*), Bredbladet Persille (*Petroselinum crispum* var. *vulgare*), Rød Sporebaldrian (*Centranthus ruber*), Bulmeurt (*Hyoscyamus niger*), Alm. Berberis (*Berberis vulgaris*), Læge-Hjertespannd (*Leonurus cardiaca*), Løvtikke (*Levisticum officinale*), Akeleje (*Aquilegia vulgaris*), Have-Malurt (*Artemisia absinthium*), Rundbladet Mynte (*Mentha suaveolens*) og Knold-Vortemælk (*Euphorbia dulcis*).

De gamle soldaterhaver

Nær havnen på Christiansø ligger de gamle soldaterhaver, som stammer fra dengang, da fortet var i brug. Omkring disse haver findes en særlig høj koncentration af reliktarter. Haverne, som er unikke i Danmark, er små – kun på nogle få kvadratmeter.

Vi må formode, at soldaternes kasernemad af tørret, saltet, røget og fersk fisk ikke altid har været lige spændende. Det er nok derfor – og for at undgå skørbug – at soldaterne dyrkede både grøntsager og krydderurter. En længere række af disse grøntsager og krydderurter kan vi i dag finde som relikter. Blandt de grøntsager, som soldaterne synes at have dyrket i haverne, er fortræffelige køkkenurter som f.eks. Havrerod (*Tragopogon porrifolius*), Stolthenriks-Gåsefod (*Chenopodium bonus-henricus*), Cikorie (*Cichorium intybus*), Rabarber (*Rheum rhabarbarum*), Glat Burre (*Arctium lappa*), Asparges (*Asparagus officinalis*), Dansk Ingefær (*Arum alpinum* ssp. *danicum*), Stor Nælde (*Urtica dioeca*), Ensidig Klokke (*Campanula rapunculoides*) og Alm. Katost (*Malva sylvestris*).

Rækken af krydderurter, som nok kunne sætte god smag til den ensidige kost, er også forbavsende lang: Gærde-Kørvel (*Anthriscus caucalis*), Løvestikke (*Levisticum officinale*), Peberrod (*Armoracia rusticana*), Bredbladet Persille (*Petroselinum crispum* var. *vulgare*), Skov-Løg (*Allium scorodoprasum*), Rundbladet Mynte (*Mentha suaveolens*), Citronmelisse (*Melissa officinalis*), Vild Merian (*Origanum vulgare*), Sødskærm (*Myrrhis odorata*) og Grøn Mynte (*Mentha spicata*). Og Have-Malurten (*Artemisia absinthium*), Kvanen (*Archangelica angelica* ssp. *litoralis*), Krægen (*Prunus domestica* ssp. *insititia*) og Sødskærmen (*Myrrhis odorata*) kunne også give smag til snapsen. Ølbrygningsplanten Humle (*Humulus lupulus*) dyrkede de også.

Måske var det også soldaterne, som dyrkede de berømte farveplanter Farve-Vajd (*Isatis tinctoria*), Farve-Reseda (*Reseda luteola*) og Læge-Hundetunge (*Cynoglossum officinale*). Vajd farver blåt, Resedaen gult og Hundetungen rødt.

Prydplanter og lægeplanter blev tilsyneladende også dyrket i haverne. I hvert fald står der også en længere række prydplanter og lægeplanter som relikter nær soldaterhaverne. Blandt de smukkeste stauder er f.eks. Sæbeurt (*Saponaria officinalis*), Ægte Stormhat (*Aconitum napellus*), Gyldenlak (*Cheiranthus cheiri*), Rød Sporebaldrian (*Centranthus ruber*), Akeleje (*Aquilegia vulgaris*), Judaspenge (*Lunaria annua*), Opium-Valmue (*Papaver somniferum*), Kejserkrone (*Fritillaria imperialis*), Klokke-Skilla (*Scilla non-scripta*) og Have-Iris (*Iris germanica*). Flere af disse arter har også haft anvendelse som blandt andet lægeplanter. Berømte lægeplanter er f.eks. Stor Hundepersille (*Aethusa cynapium* var. *gigantea*), Svaleurt (*Chelidonium majus*), Rød Tandbæger (*Ballota nigra* ssp. *nigra*), Alm. Katost (*Malva sylvestris*), Læge-Hundetunge (*Cynoglossum officinale*), Bulmeurt (*Hyoscyamus niger*), Læge-Jordrøg (*Fumaria officinalis*), Opium-Valmue (*Papaver somniferum*), Rundbladet Katost (*Malva neglecta*) og Udbladet Kongelys (*Verbascum densiflorum*). Den sidstnævnte er ligesom

mynterne (*Mentha* spp.) og Citronmelisse (*Melissa officinalis*) blandt de bedste teplanter.

Ønskede soldaterne at blive ”skæve” af andet end øl og kryddersnaps, så kunne det også lade sig gøre ved hjælp af urter som Bulmeurt (*Hyoscyamus niger*), Læge-Jordrøg (*Fumaria officinalis*), Svaleurt (*Chelidonium majus*) og Opium-Valmue (*Papaver somniferum*). (Det bemærkes, at alle de 4 arter er farlige. Det gælder ikke mindst Opium-Valmue og i særdeleshed Bulmeurt, som er dræbende.)

Det var altså et stort og varieret udbud af urter, som soldaterne dyrkede fra slutningen af 1600-tallet og op i nyeste tid. De sidste soldater forlod Ertholmene i 1855.

Tabel 1.

Samlet oversigt over reliktplanterne på Ertholmene. **C**: Christiansø og **F**: Frederiksø. Arter som er temmelig sjældne, sjældne eller meget sjældne i Danmark som helhed er mærket henholdsvis **!**, **!!** og **!!!**.

Akeleje (*Aquilegia vulgaris*) **C**
Alm. Berberis (*Berberis vulgaris*) **C !!**
Alm. Hyld (*Sambucus nigra*) **C F**
Alm. Katost (*Malva sylvestris*) **C F**
Alm. Sct. Hansurt (*Hylotelephium telephium* ssp. *maximum*)
C F
Asparges (*Asparagus officinalis*) **C F**
Bidende Stenurt (*Sedum acre*) **C F**
Bjerg-Stenurt (*Sedum rupestre*) **C**
Blodrød Storkenæb (*Geranium sanguineum*) **C**
Bredbladet Persille (*Petroselinum crispum* var. *vulgare*) **C F !!!**
Bukketorn (*Lycium barbarum*) **C F**
Bulmeurt (*Hyoscyamus niger*) **C F !**
Butbladet Skræppe (*Rumex obtusifolius*) **C**
Cikorie (*Cichorium intybus*) **F**
Citronmelisse (*Melissa officinalis*) **C !**
Dansk Ingefær (*Arum alpinum* ssp. *danicum*) **C F**
Døvnælde (*Lamium album*) **C F**
Eng-Storkenæb (*Geranium pratense*) **C**
Ensidig Kløkke (*Campanula rapunculoides*) **C**

Erantis (*Eranthis hyemalis*) C
Farve-Reseda (*Reseda luteola*) C F !
Farve-Vajd (*Isatis tinctoria*) C F !!
Filtet Kongelys (*Verbascum thapsus*) F
Glat Burre (*Arctium lappa*) C F
Grøn Mynte (*Mentha spicata*) C !!
Gul Lærkespore (*Corydalis lutea*) C
Gyldenlak (*Cheiranthus cheiri*) C F !!
Gærde-Kartebolle (*Dipsacus sylvestris*) F
Gærde-Kørvel (*Anthriscus caucalis*) C !
Have-Iris (*Iris germanica*) C F !
Have-Malurt (*Artemisia absinthium*) C F !
Havrerod (*Tragopogon porrifolius*) C F !!!
Humle (*Humulus lupulus*) C
Italiensk Arum (*Arum italicum*) C !
Judaspenge (*Lunaria annua*) C F
Kejserkrone (*Fritillaria imperialis*) C F !
Klokke-Skilla (*Scilla non-scripta*) C
Knold-Vortemælk (*Euphorbia dulcis*) C !!!
Kost-Fuglemælk (*Ornithogalum umbellatum*) C F
Kruset Rejnfan (*Tanacetum vulgare* var. *crispum*) C F !!
Kræge (*Prunus domestica* ssp. *insititia*) C F
Kvan (*Archangelica angelica* ssp. *litoralis*) C
Liden Burre (*Arctium minus*) C F
Liden Singrøn (*Vinca minor*) C
Lodden Løvefod (*Alchemilla mollis*) C – middelalderlig ?
Læge-Hundetunge (*Cynoglossum officinale*) C F
Læge-Jordrøg (*Fumaria officinalis*) C
Løvstikke (*Levisticum officinale*) C !!
Marietidsel (*Silybum marianum*) F !!!
Marts-Viol (*Viola odorata*) C F
Matrem (*Tanacetum parthenium*) C
Merian (*Origanum vulgare*) C
Moskus-Katost (*Malva moschata*) C
Nedliggende Springknap (*Parietaria judaica*) C ! - middelalderlig ?
Opium-Valmue (*Papaver somniferum*) C
Peberrod (*Armoracia rusticana*) C F
Pinselilje (*Narcissus poeticus*) C
Rabarber (*Rheum rhabarbarum*) C F
River (*Asperugo procumbens*) F !
Rundbladet Katost (*Malva neglecta*) C F
Rundbladet Mynte (*Mentha suaveolens*) C F !
Rød Sporebaldrian (*Centranthus ruber*) C F !!
Rød Tandbæger (*Ballota nigra* ssp. *nigra*) C F
Skarntyde (*Conium maculatum*) F

Skovranke (*Clematis vitalba*) C
Skov-Løg (*Allium scorodoprasum*) C F
Stikkelsbær (*Ribes uva-crispa*) C F
Stolthenriks-Gåsefod (*Chenopodium bonus-henricus*)
C !!
Stor Hundepersille (*Aethusa cynapium* var. *gigantea*)
C
Stor Konval (*Polygonatum multiflorum*) C F
Stor Nælde (*Urtica dioeca*) C F
Stor Singrøn (*Vinca major*) C !
Svaleurt (*Chelidonium majus*) C F
Sæbeurt (*Saponaria officinalis*) F
Sødkærm (*Myrrhis odorata*) C F
Uldbladet Kongelys (*Verbascum densiflorum*) C
Vedbend-Torskemund (*Cymbalaria muralis*) C
Ægte Stormhat (*Aconitum napellus*) C !
Æselfoder (*Onopordum acanthium*) C F

Figurtekster

Fig. 1. Kort over Ertholmene med indtegnede haver, 2009. Soldaterhaverne findes ved havnen på Christiansø.

Fig. 2. Trappen bag Østrelænge på Christiansø. Bemærk bræmmerne langs husmurene. Disse bræmmer er ideelle voksesteder for reliktpanterne. Foto Tino Hjorth Bjerregaard 2011.

Fig. 3. Rød Tandbæger (*Ballota nigra* ssp. *nigra*) er en berømt lægeplante. Akvarel Aksel Hansen.

Fig. 4. Alm. Katost (*Malva sylvestris*) er en berømt læge- og salatplante. Akvarel Aksel Hansen.

Fig. 5. Marts-Viol (*Viola odorata*) er berømt som både prydblade og duftplante. Tegning Christina Løjtnant.

34. Bølgekronet Storckenæb – et artseksempel

Bølgekronet Storckenæb (*Geranium phaeum*) er en meget smuk plante. Når blomstringen er på sit højeste i juli, bærer den talrige mørkt brunviolette, ja næsten sorte blomster med yndefuldt bølgede kronblade. Blomsterne er pænt store, ca. 2½ cm. i diameter.

En middelalderlig staude

Det hævdes ofte, at prydblantedyrkningen først begyndte i renæssancen, som det er dokumenteret af Block (1647), Paulli (1648) og Gartner (1694). Forfatterens reliktplantestudier har imidlertid vist, at man dyrkede mange prydblplanter allerede i middelalderen – og sikkert også før (Løjtnant 2007). 141 af disse meget gamle prydblplanter har overlevet som meget gamle relikter. Se oversigterne over ægte og over indigene levende fortidsminder.

Mange af de middelalderlige prydblplanter er ikke almindelige eller ligefrem sjældne i moderne haver, f.eks. Bølgekronet Storckenæb. Men de meget gamle prydblplanter fortjener en renæssance, da de ikke alene er smukke, men også blomstervillige og robuste, se kapitlet om tipoldemors stauder.

Alle de middelalderlige prydblplante-relikter bør i øvrigt indsamles til NordGen (Løjtnant 2007).

I Nordisk Illustreret Havebrugsleksikon fra 1934 omtales Bølgekronet Storckenæb ikke. Derimod er arten omtalt i udgaven fra 1945. I de 9 moderne, illustrerede staudebøger, som forfatteren har på sin boghylde, nævnes Bølgekronet Storckenæb kun i Blomsterhaven af Hertle, Kiermeier & Nickig (1995).

I Mentz & Ostenfeld (1924-27) findes en overordentlig smuk planche af Bølgekronet Storckenæb. Den er også afbildet i Den store nordiske Flora (Mossberg & Stenberg 1994).

Historie i Danmark

Lange (1999) kan kun føre Bølgekronet Storckenæbs danske historie tilbage til 1655, da den nævnes i Landesarchiv Schleswig – Holstein Abt. 7-187 nr. 17; Prinzenpalais Slesvig By. Desuden er den afbildet i 1650'erne, se Schouw (1844). Lange (1999) nævner også, at arten blev dyrket på et kongeligt gods i 1673. Desuden afbildet på tavle 987 i Oeders Flora Danica (fascikel XVII, 1790). Også nævnt af Viborg (1793) og omtalt af Kjærbølling (1843). Omtalt i floraerne (Hornemann 1796, 1821) og i Lange (1886-88) og i de fleste følgende videnskabelige floraer. Lange (1999) skriver, at Bølgekronet Storckenæb ikke omtales i havebøger, bortset fra Havebrugsleksikonet fra 1945. Forfatteren kan bekræfte, at arten kun undtagelsesvist omtales i moderne havebøger. På internettet averterer flere havecentre med Bølgekronet Storckenæb, og den kan fås i flere varianter.

Udbredelse og hyppighed

Bølgekronet Storckenæb er temmelig sjælden; men hvor den forekommer, er den

naturaliseret. Bølgekronet Storckenæb forekommer især på vejskråninger ved landsbyer og særligt ved præstegårde og hovedgårde. Her står den typisk på let skygget bund i parken, f.eks. i lunde, gerne på frodig og let fugtig bund, hvor den oftest er bestanddannende. Hornemann (1821) skriver at Bølgekronet Storckenæb er meget sjælden, og at den findes i krat og skov: ”Formentlig i ældre Tider forvildet fra Blomsterhaver.”

I TBU-afhandlingen (Køie & Køie 1939) bringes et kort, som viser 38 forekomster i Østjylland og på Øerne, dog undtaget Bornholm, Anholt og Læsø. Arten mangler således i Midt- og Vestjylland. En vis koncentration af fund findes på Sydfyn og i Hovedstadsområdet.

I Rostrup/Jørgensens Flora (1979) står der: ”Gamm. prydblante, forv. omkr. bebyggelse, i parker og ved vejkanter, især fundet på Sydfyn). I Dansk Feltflora (Hansen 2000) angives den at være temmelig sjælden, og der nævnes i alt fund fra 30 distrikter. I Dansk Flora (Frederiksen, Rasmussen & Seberg 2006) angives Bølgekronet Storckenæb også at være temmelig sjælden, men der angives ikke distrikter.

I TBU-arkivet på Botanisk Museum i København findes fund fra 88 lokaliteter i 31 distrikter, se tabel 1. Fra i alt 37 lokaliteter foreligger angivelser og fund fra efter 1950. Men også ældre fund kan være recente, da arten som nævnt er en robust plante, som desuden gerne er bestanddannende.

Atlas Flora Danica-projektet har registreret Bølgekronet Storckenæb på mange lokaliteter (Per Hartvig pers. comm.); men det har besynderligvis ikke været muligt at få fundoplysningerne fra projektlederen.

I Sverige, hvor arten især findes i Skåne (i alt en snes lokaliteter), er Bølgekronet Storckenæb klassificeret som sårbar.

I Slesvig-Holsten, hvor Bølgekronet Storckenæb forekommer nogle få steder i parker, henføres arten til de såkaldte ”Stinzenpflanzen” (”borgplanter”), se Poppendieck (1996).

Afbildet i et kalkmaleri

Bølgekronet Storckenæbs historie i Danmark går længere tilbage, end Lange (1999) angiver. Lange kan som nævnt kun føre arten tilbage til 1655. Arten findes imidlertid afbildet i kalkmalerier i Vester Sottrup Kirke på Sundeved se f.eks. (Broby Johansen 1948 side 32). I korhvælvingen findes flere ualmindelig smukke variationer af Storckenæb-blomster, se kapitlet om kalkmaleriernes blomster. Broby Johansen daterer kalkmalerierne med Bølgekronet Storckenæb til ca. 1520. Broby Johansen skriver, at Bølgekronet Storckenæb står i mængde ved Vester Sottrup præstegårdsdige. Der er tale om den gamle og nu nedlagte præstegård i V. Snogbæk, som ligger umiddelbart n.f. V. Sottrup. Denne oplysning om Bølgekronet Storckenæb mener civilingeniør Nils Erik Andersen (pers comm.) er urigtig. Ifølge N.E.A. fandtes der nemlig ikke stendiger ved den gamle præstegård, heller ikke i 1930'erne og 40'erne. Den gamle præstegård var præstegård indtil en gang i 1950'erne.

Ved den gamle præstegård i V. Snogbæk fandt C. J. Andersen, som var N.E.A.'s far, imidlertid Bølgekronet Storckenæb i 1930'erne; men ikke ved selve præstegården men derimod i skoven umiddelbart øst for præstegården. C. J. Andersen var førstelærer i V. Sottrup 1926-57 og på hans lokalitet fra 1930'erne er Bølgekronet Storckenæb samlet henholdsvis i 1883 og 1964 (herbarieark på Botanisk Museum, København). C. J.

Andersen var den første, som påpegede, at der kunne være en sammenhæng mellem afbildningen af Bølgekronet Storckenæb i V. Sottrup Kirke og det forhold, at planten voksede ved den gamle præstegård. Den gamle præstegård i V. Snogbæk har ligget på det nuværende sted allerede før reformationen (Kjølseth 1988).

Bølgekronet Storckenæb står stadig i Snogbæk, for her så forfatteren den i 2010 ! Det er forunderligt at tænke sig, at Bølgekronet Storckenæb har overlevet ved Vester Sottrup gennem henimod 500 år. 500 år er dog ikke nogen ekstraordinær høj alder for en reliktplante. Det kan f. eks. nævnes, at temmelig mange bestande af reliktplanter er mere end 200 år ældre. Det gælder f.eks. reliktplanterne ved den store borg Bastrup, som blev nedlagt ved midten af 1200-årene. Det gælder også reliktplanterne ved den kongelige borg Refshaleborg, som blev ødelagt i 1256. Nævnes kan også reliktplanterne ved Sprogø-borgen, som blev nedlagt i 1200-tallet. Tilsvarende kan nævnes reliktplanterne ved Marsk Stigs borge på Hjelm, som blev ødelagt i 1306 og relikterne ved Eskilsø Kloster, som blev nedlagt ca. 1176.

Påvisningen af Bølgekronet Storckenæb i V. Sottrup Kirke er vist første gang, at en vildtvoksende dansk plante er identificeret i et dansk kalkmaleri.

V. Sottrups kalkmaleri af Bølgekronet Storckenæb er som nævnt fra ca. 1520. Kalkmaleriet er i hvert fald ca. 70 år ældre end det ældste, danske trykte plantebillede. Dette billede, som viser lægeplanten, teplanten, veterinærplanten, duftplanten, køkkenurten og prydplanten Hulkravet Kodriver (*Primula veris*) findes i Lucas Martinis ”Jomfruers Ærekrantz”, som er fra 1594.

Der er udgivet mange publikationer om Bibelens planter. Senest er på dansk udkommet Bibelens Planteverden (Jensen 2004). Det ville være nærliggende også at udarbejde en oversigt over de danske middelalderkirkers plantemalerier og deres rige symbolik. Planterne spillede jo eksempelvis en stor symbolsk rolle i såvel Det Gamle Testamente som i Det nye Testamente. Jesus nævner ofte planter i sine taler og f.eks. Figen (*Ficus carica*), Vin (*Vitis vinifera*), Daddel (*Phoenix dactylifera*) og Oliven (*Olea europaea*) omtales hyppigt i Bibelen. Der findes 1458 middelalderlige landsbykirker i Danmark (Kirkeministeriet in litt.), og i en stor del af disse findes kalkmalerier. Kalkmaleriet er i øvrigt en kunstart, som er unik for Danmark og for de tidligere danske landskaber i Sverige og Tyskland. Det var i øvrigt først for mindre end 20 år siden, at det gik op for forfatteren, at der er afbildet andre blomster i kalkmalerierne end blot Vin, Rose og Lilje. Det betyder, at en systematisk gennemgang af kirkerne helt sikkert vil afsløre, at en lang række forskellige planter er afbildet i de danske landsbykirkers kalkmalerier.

Det er i øvrigt ikke blot kirkernes kalkmalerier, som kan indeholde plantebilleder. Det kan kirkernes inventar også. I Kastbjerg Kirke, som ligger nær Udbynder Kirke, findes der f.eks. en overdådig barok-døbefont af træ fra 1655, som er smukt dekoreret med vellignende tulipaner m.m. (fig. 1). Tulipanen var i høj kurs i renæssancen, jævnfør romanen ”Den sorte Tulipan” af Alexandre Dumas som foregår i 1630'erne.

Skulle du være så heldig at finde Bølgekronet Storckenæb (*Geranium phaeum*), så bør du indberette fundet til Dansk Herbarium, Botanisk Museum, Gothersgade 130, 1123 København K.

Tak

Nils Erik Andersen, Kim Elnef, Niels Faurholdt, Irina Goldberg, Sten Larris, Rikke Agnete Olsen, Jens Chr. Schou, Lars Skipper, Henrik Tranberg og Henrik Ærenlund Pedersen takkes for værdifuld hjælp.

Tabel 1.

Oversigt over fund af Bølgekrønet Storkenæb (*Geranium phaeum*). Kilde: TBU-arkivet på Botanisk Museum i København. Indføjte er forfatterens fund, som er mærket !
Hovedparten af forfatterens fund af Bølgekrønet Storkenæb er fra efter 1993.

Distr. 1: Tolne Station 1928

Distr. 2: Vrejlev Kloster 1965-1989 !

Distr. 5: Øland Præstegård 1913

Distr. 11: Ålborg Skovbakke 1891 – Ravnkildeshave v. Ålborg 1879 – Rersnæs Park 1961-1996 ! – Hadsund 1951

Distr. 13a: Kollerup Hovedgård 2009 !

Distr. 13b: Kastbjerg Kirke 2009 !

Distr. 14: Klosterskov v. Viborg 1932

Distr. 21: Moesgaard Park 1963-2007 ! – Dørup Mølle 1963 – Gydeløkke Skov 1983 – Lyngbygaard Park 1972 – Borum Skov 2007 ! – Astrup Præstegård 2006 !

Distr. 23: Vadstrup 1890 – Ørnslund 1874 – Onsbjerg 1874

Distr. 24: Herschendsgave 1899-1997 ! – Stensbakke v. Herschendsgave 1879 – Mellem Sundet og Stensballe 1909

Distr. 25: Ødstedgård 1840-1896 – Vinding v. Vejle 1990 – Brandrup u. årstal

Distr. 27: Darum Præstegård 1884

Distr. 28: Barløse u. årstal

Distr. 29: Vissenbjerg Kirkeskov 1919 – Fangel 1937 – Hjallelse 1888-1891 – Høvedskov v. Søndersø 1894 – Havrehede 1895-1910

Distr. 31: Mose s.f. Hesselager 1991 – Æble v. Nyborg 1960 – Volstrup 1938 – Lørup u. årstal – Mademose 1991

Distr. 32: Skaarup 1859 – Brahetrolleborg 1891-2010 ! – Vester Skerninge 1892 – Holmdrup v. Svendborg 1860-1938 – Svendborg 1911-1956 – Ollerup 1860 – Krarup u. årstal – Korinth u. årstal – Holstenshus 1996 !

Distr. 33: Skovby 1962

- Distr. 34: St. Snøde 1984 – Nordspidsen 1876 – Lohals u. årstal
- Distr. 35: Stokkemærk 1960
- Distr. 37: Moseby Præstegård 1854-1931 – Brunstofte 1963 – Hannehov 1862
- Distr. 38: Damsholte 1913
- Distr. 39a: Mogenstrup 1961
- Distr. 39b: Karise 1906
- Distr. 40: Bregentved 1903 – Hesede 1945 – Giesegaard 1955 – Kærehave 1957 – Køge 1821
- Distr. 41: Herlufshøj 1953 – Sorø 1760-1974 – Herlufsholm 1954
- Distr. 42: Bromølle Kro 1961-2001 ! – Torbenfeld Park 1922 – Lerchenborg u. årstal
- Distr. 44: Jægerspris Slotshegn 1912-1993 ! – Holbæk Ladegaard Park 1967
- Distr. 45a: Frydenlund v. Søllerød u. årstal – Sorgenfri 1825-1899 – Charlottenlund 1843-1888 – Ølstykke 1944 – Frilandsmuseet i Lyngby 1965 – Prinsessestien i Lyngby 1914-1952 – Trægden 1874
- Distr. 45b: Fredensborg 1877 – Lillerød 1899
- Distr. 46: Sortedamssøen 1865 – Lygten 1888 – Rosenborg Have 1801
- Distr. 48: Nørreskov v. Genner 1964
- Distr. 52: Snogebæk 1883-2007 ! – Nybøl 1956-1964
- Distr. 53: Oksbøl 1929 – Nordborg 1891 – Sønderborg 1994

Figurtekster

Fig. 1. Tulipaner var i høj kurs i renæssancen. Billedet viser en af tulipanerne fra den pragtfulde døbefont, som herremanden Kjeld Krag til hovedgården Trudsholm skænkede Kastbjerg Kirke i 1655. Etnobotanikeren V. J. Brøndegaard går i Folk og Flora dybt i kilderne; men kirkernes blomster behandler han ikke systematisk.

Fig. 2. Bølgekronet Storkenæb (*Geranium phaeum*). Bromølle, Vestsjælland. Foto Helge Nielsen.

35. Sommer-Hvidblomme (*Leucojum aestivum*) – et artseksempel

Sommer- Hvidblomme (fig. 1 & 2) er en løgplante, som tilhører Narcisfamilien (*Amaryllidaceae*). Sommer-Hvidblomme er nært beslægtet med Dorothealilje (*Leucojum vernum*, fig. 3). De to arter kendes fra hinanden på følgende karakterer:

1a. Planten 10-30 cm. høj. Blomstrer i marts-april. Blomsterskaftet 1-blomstret og kun sjældent med 2 blomster. Blomsterskaftet forlænges ikke under blomstringen. Frø grå og med fedtlegeme. Vokser på relativt tør bund i krat, lunde og skove og i parker og på overdrev.....
Dorothealilje (*Leucojum vernum*).

1b. Planten 30-60 cm. høj. Blomstrer i maj-juni. Blomsterskaftet med (1-) 2-5 blomster. Blomsterskaftet forlænges under blomstringen. Frø sorte og uden fedtlegeme. Vokser på åben, fugtig-våd bund på enge, ved tørvegrave og ved åbredder.....
Sommer-Hvidblomme (*Leucojum aestivum*).

Sommer-Hvidblomme har forasiatisk (Lilleasien, Iran) og Sydeuropæisk udbredelse. Nord for Mellemeuropa (Slovakiet, Østrig, Norditalien og SØ Frankrig) er arten overvejende kulturspredt.

Sommer-Hvidblomme hører til gruppen af mere eller mindre ”glemte” pryddplanter som kan kaldes for ”tipoldemors stauder”. Disse gamle pryddplanter er vel alle middelalderlige herhjemme.

Historie i Danmark

Lange (1999) kan føre Sommer-Hvidblommens danske historie tilbage til 1631, da arten nævnes i et manuskript i Den Ny Kongelige Samling i det Kgl. Bibliotek i København. Desuden afbildet i 1650'erne, se Schouw (1844). Også dyrket på Gisselfeld i 1817 (Lange 1999).

Sommer-Hvidblomme er omtalt i Hornemanns flora fra 1806 og i de fleste senere, videnskabelige floraer.

Sommer-Hvidblomme er afbildet i Oeders Flora Danica på tavle 1265, fascikel XXII, 1806.

Hornemann (1821) skriver om Sommer-Hvidblomme ”... Findes Vildvoksende paa en Eng kaldet Tagskiær ved Aarslev nær Aarhus og i en Elleskov ved Constantinsborg.” Ved Constantinsborg findes arten måske stadig.

I TBU-afhandlingen (Jessen 1935) angives Sommer-Hvidblomme som forvildet fra 10 distrikter: 4, 11, 21, 29, 35, 36, 37, 40, 41 og 47. Hovedparten af forekomsterne menes at være af temporær karakter. Angives dog som ”temmelig hyppig” i engene (Aaby Enge) omkring Brabrand Sø. Herfra har arten været kendt siden 1860 (TBU-arkivet), og her findes arten stadig, se fig. 2 og nedenfor.

Arten angives også at have holdt sig længe i en ellemose ved Ulriksdal på Lolland, hvorfra den er indsamlet i både 1864 og 1890.

Arten formerer sig rigeligt med frø, også i Danmark. Frøene spredes med vandet, da frøene har luftfyldte hulheder under skallen. Arten formerer sig også ved formeringsløg (Raunkiær 1895-99).

I Rostrup/Jørgensens Flora (1973) er Sommer-Hvidblomme kun nævnt ganske kort, idet det flerblomstrede skaft nævnes som bestemmelses karakter.

I Dansk Feltflora (Hansen 2004) angives Sommer-Hvidblomme som meget sjælden fra 3 distrikter (21, 34 og 38).

I Den Nye Nordiske Flora (Mossberg & Stenberg 2005) angives Sommer-Hvidblomme at være meget sjælden som forvildet. I dette værk findes smukke farveafbildninger af både Sommer-Hvidblomme og af Dorothealilje.

Skønt den flere steder er naturaliseret, er Sommer-Hvidblomme ligesom mange andre sjældnere, forvildede arter ikke medtaget i Dansk Flora (Frederiksen, Rasmussen & Seberg 2006).

Aktuel udbredelse i Danmark

Sommer-Hvidblomme er meget sjælden som forvildet i Danmark. Ifølge TBU-arkivet på Universitetets Botaniske Museum i København er Sommer-Hvidblomme kun registreret på ca. 19 lokaliteter i 16 distrikter. Kun på 5 af disse ca. 19 lokaliteter er Sommer-Hvidblomme registreret efter 1950:

8. Aaby Enge ved Brabrand Sø (distr. 21). Recent.
9. Hjulby Sø, 1975 (distr. 31).
10. Sønderskov Huse ved Bøstrup, 1982 (distr. 34).

11. Skovhaven ved Damme, 1967 (distr. 38).

12. Nærum, 1972 (distr. 45a).

I forbindelse med Atlas Flora Danica-projektet er Sommer-Hvidblomme pr. 2009 registreret på 3 lokaliteter:

- IX. Århus Kommune, Hasle, 330 m. NNØ-NØ for Hjordhøjgård. Mellem grenaffald i kanten af mose, 2004.
- X. Holeby Kommune, Flårup, 200 m. Ø for Sofielund. Græsspor i mose med opvækst af Pil, 2002.
- XI. Århus Kommune, Brabrand, 550 m. Ø-ØSØ for Brabrand Kirke. Starkær, 1994. (Denne stedangivelse er identisk med de tidligere angivelser fra Aaby Enge.)

Forfatteren har kun fundet Sommer-Hvidblomme på 2 lokaliteter:

- V. Den gammelkendte forekomst på Aaby Enge ved Brabrand Sø i distr. 21.
- VI. En lille bestand på eng nederst i parken til Fussingø Slot i distr. 14.

På begge disse lokaliteter er arten naturaliseret, idet den sætter rigeligt med frø.

På Aaby Enge ved sydsiden af Århus Å ca. 50-100 m. nedstrøms Brabrand Sø stod i 2010 ca. 15 blomstrende planter af Sommer-Hvidblomme i en våd eng. Følgearter er blandt andet Eng-Kabbeleje (*Caltha palustris*), Alm. Star (*Carex nigra*) og Rørgræs (*Phalaris arundinacea*). Hertil har Sommer-Hvidblomme sandsynligvis spredt sig via sø og å fra herregården Constantinsborg, som er en middelalderlig hovedgård.

På en fugtig, lavtvoksende eng ved søen nederst i parken til Fussingø Slot stod der i perioden 1980-2010 3-5 blomstrende planter af Sommer-Hvidblomme. Følgearter var blandt andet Eng-Karse (*Cardamine pratensis*), Bidende Ranunkel (*Ranunculus acris*), Eng-Nellikerod (*Geum rivale*) og Trævlekrone (*Lychnis flos-cuculi*). – Det nuværende Fussingø Slot blev anlagt ca. 1790.

Sommer-Hvidblomme er rødlistet som sårbar, se denne bogs artikel: ”Rødliste over reliktplanter”.

Fra Slesvig-Holsten er Sommer-Hvidblomme forsvundet som ”botanischer Kulturdenkmal” (Poppendieck 2003).

Skulle du være så heldig at finde Sommer-Hvidblomme, så bør du indberette fundet til Dansk Herbarium, Universitetets Botaniske Museum,

Gothersgade 130, 1123 København K.

Sommer-Hvidblomme som prydblante

Sommer-Hvidblomme er kun sjældent dyrket i moderne haver i modsætning til Dorothealilje, som er meget almindeligt dyrket. Sommer-Hvidblomme er heller ikke almindeligt omtalt i havebøger. Den er dog kort omtalt i Pedersen (1932), og i f.eks. Matthew & Swindell (1994) er den både omtalt og afbildet. Haugaard Steffensen (2008) viser, hvor flot Sommer-Hvidblomme kan stå i ”vandhaven”.

Så vidt vides har Sommer-Hvidblomme kun været anvendt som prydblante, mens Dorothealilje både havde anvendelse som prydblante, lægeplante og som duftplante. Mens Dorothealiljens blomster er velduftende, er hele planten af Sommer-Hvidblomme ildelugtende.

Sommer-Hvidblomme er både robust, blomsterrig og køn. Derfor fortjener den en renæssance i prydhaven.

Manddrabet på Sommer-Hvidblomme ved Fussingø Slot

I forbindelse med udarbejdelsen af denne artikel aflagde forfatteren et besøg på Fussingø-lokaliteten ultimo maj 2011. Den tidligere så blomsterrige eng i Fussingøs park, hvor Sommer-Hvidblommen blomstrede så sent som i 2010, var nu inddraget som græsplæne (fig. 4). Fussingø Slot med tilhørende 6500 hektar især skov ejes af staten og administreres af Naturstyrelsen (Statsskovvæsenet). Den tidligere så fine eng gødskes og slås nu kraftigt, hvorfor Sommer-Hvidblomme nu må antages at være udryddet ved Fussingø. Det er altid Miljøministeriet (ved Statsskovridderen), som har udryddet Sommer-Hvidblomme – og meget mere – ved Fussingø, se f.eks. kapitlet om ”gamle vejhegn”.

Tak

Kim Elnef, Jens Gregersen, Per Hartvig, Jens Chr. Schou, Lars Skipper og Henrik Ærenlund Pedersen takkes for værdifuld hjælp.

Figurtekster

Fig. 1. Sommer-Hvidblomme (*Leucojum aestivum*). Tegning: Jens Chr. Schou.

Fig. 2. Sommer-Hvidblomme (*Leucojum aestivum*) fra Aaby Enge ved Brabrand Sø. Tegning Jens Gregersen.

Fig. 3. Dorothealilje (*Leucojum vernum*), som er nært beslægtet med Sommer-Hvidblomme, findes hist og her som gammelt relik, mens Sommer-Hvidblomme er meget sjælden som relik.

Da Dorothealilje blomstrer tidligt, kaldes den også for Vår-Hvidblomme. Sommer-Hvidblomme blomstrer 1-2 måneder senere end Dorothealiljen. Gamle navne for Sommer-Hvidblomme er derfor Sommerlilje, Sommer-Levkøj, Sommergæk og Sommmerviol. Illustration fra Paulli (1648).

Fig. 4. Det tidligere (indtil 2010) voksested for Sommer-Hvidblomme nederst i parken ved Fussingø Slot. Indtil 2010 var stedet en blomsterrig eng. I 2011 var engen med gødskning og hyppige slåninger omdannet til græsplæne.

36. Kalkmaleriernes blomster – de ældste danske planteillustrationer

I ind- og udland er der udgivet mange publikationer om Bibelens planter. Men planterne i de danske middelalderkirkers kalkmalerier er derimod ingensinde behandlet – skønt der er tale om de ældste danske planteillustrationer. Og skønt der er ganske mange af dem.

Stiliserede planter er meget almindelige i kalkmalerierne, og i nogle kirker findes mægtige fantasiblomster, f. eks. i Saltum Kirke, se Broby Johansen (1948) side 29.

På internettet lister Nationalmuseet 17 kirker, som skulle have blomster i kalkmalerierne. Disse 17 kirkers kalkmalerier er checket på internettet, men bortset fra Ålum Kirkes billeder, kan planterne i disse kalkmalerier ikke artsbestemmes, da de fleste af billederne er stiliserede og rent ornamentelle. Men planterne i en række andre kirkers kalkmalerier kan derimod artsbestemmes, og det bringes der en række eksempler på i det følgende. Det bemærkes, at Danmark sammenlignet med andre lande har den største og fineste samling af kalkmalerier. Ja, kalkmalerier findes næsten kun i Danmark og i de gamle danske lande Skåne og Slesvig. Og kalkmalerierne er utroligt rige på kulturhistorisk interessante store billeder og også detaljer – og slet ikke kun af religiøs art. Også for botanikere og zoologer repræsenterer kalkmalerierne den tidligste kunstneriske billedverden - hvilket denne artikel viser. I f. eks. Dalbyneder Kirke er der smukke billeder af Trane, Hærfugl og Husskade, og også i mange andre kirker er der fuglebilleder, f. eks. af Natugle, svaner, spurve, duer, pelikaner, gæs, tårnfalke og jagtfalke. De tre ovennævnte fuglebilleder fra Dalbyneder er fra 1511.

Daddelpalme i Roskilde Domkirke og Ringsted Kirke

Broby Johansen (1948) viser side 17 et billede af englen med en palmekvist (*Phoenix dactylifera*), som hilser den indtrædende. Dette billede i Roskilde Domkirke er fra 1511. I Ringsted Kirke står den hellige Katharina af Aleksandria med sejrens Palme i højre hånd, se Broby Johansen (1948) side 145. Dette billede er fra 1200-tallets slutning.

Daddelpalmen omtales hyppigt i Bibelen, f. eks. ”Så kom de til Elim. Dér var tolv kilder og halvfjerds palmer ...” (2 Mos 15,27) og ”Som palmer i lange rækker, som haver ved en flod, som aloe-træer, Herren har plantet ...” (4 Mos 24,6). Palmegrene skulle anvendes ved løvhyttefesten (3 Mos 23,40), og de blev brugt ved lovprisning og hyldest i forbindelse med Jesu indtog i Jerusalem (Joh 12,13).

I Mellemøsten er palmen symbolet på frugtbarhed og i Palæstina et tegn på fred og harmoni (Jensen 2004). I det antikke Grækenland og Rom fik vinderne af atletikkonkurrencer overrakt palmegrene.

Landbrugsøkonomisk spiller Daddelpalmen stadig en stor rolle i Israel.

Eg i Fanefjord og Hald kirker

I Fanefjord Kirke findes en smuk afbildning af et egetræ, se Broby Johansen (1948) side 138. Egen kan bestemmes til Stilk-Eg (*Quercus robur*), da agernstilkene er lange. Billedet er dateret til omkring 1350. På en kappeflig i Hald Kirke løber et vildsvin med et

agern i munden, se fig.10 og Broby Johansen (1948) side 20. Dette billede er dateret til omkring 1500 og fortæller om dengang, da svinene gik på olden i skovene.

Egen med det stærke ved omtales flere gange i Bibelen, f.eks. ”Det var mig, der udryddede amonitterne foran dem, de der var høje som cedre og stærke som ege ...” (Amos 2,9) og ”På bjergtoppene bringer de ofre, på højene tænder de offerild under en eg og poppel og terebinte, hvis skygge er god ...” (Hos 4,13).

Egen har alle dage været det måske vigtigste gavntømmer, i hvert fald i Danmark. Herhjemme havde Egen også uvurderlig betydning som oldentræ. Som medicin og menneskeføde kunne Eg også anvendes (Brøndegaard 1978 – 80).

Figen i Budolfi og Todbjerg kirker

I Budolfi Kirke findes en afbildning af Figen (*Ficus carica*), se Broby Johansen (1948) side 85. I Todbjerg Kirke vises syndefaldet, hvor Adam og Eva dækker sig med figenblade, se Lerche Trolle (uden årstal) side 84. Dette billede er fra 1125-50.

Figen omtales temmelig mange gange i Bibelen og Figen spillede en stor rolle for israelitterne. Adskillige gange nævnes lyksaligheden ved at bo, spise og byde gæster velkomne under sit eget figentræ. Figentræets betydning fremgår indirekte af Jotams billedtale til Sikems borgere, hvor figentræet er den anden plante, der opfordres til at blive konge over træerne (Dom 9,10-11).

Figen er stadig en vigtig afgrøde i Israel.

Lilje i Elmelunde, Hyllested, Jetsmark, Sdr. Nærå, Sødring, Udbynder, Vordingborg og Ålum kirker

Madonnalilje (*Lilium candidum*, fig. 4) er smukt afbildet i Vordingborg Kirke, se Broby Johansen (1948) side 78. Dette billede er malet omkring 1470. Liljen er også afbildet i Jetsmark Kirke, se Broby Johansen (1948) side 26. Dette billede er fra omkring 1475. En lille buket hvide liljer findes i Elmelunde Kirke; billedet der viser bebudelsen, er fra 1500-1525, se Bolvig (2003) side 163. I Sdr. Nærå Kirke findes et kalkmaleri fra omkring 1200, der viser en ”liljepige”, som bærer en stor heraldisk lilje. Det kan være Valdemar den Stores datter, Ingeborg, som i 1193 blev gift med Filip August af Amiens, hvis våbenmærke havde den stiliserede lilje. Ålum Kirkes hvælv- og vægflader er rigt dekorerede med blomsterornamentik fra 1641. Blomsterne kan bestemmes til henholdsvis lilje (fig. 1), roser (fig. 2) og tulipaner (fig. 3). En vase i Udbynder Kirke rummer også blandt andet den hvide lilje, fig. 12. I Hyllested Kirke findes et billede af Kristus, som fremviser sårene fra naglerne, og fra hans mund udgår Nådens Lilje, se Lerche Trolle (uden årstal) side 53.

Den smukke og uskyldshvide Madonnalilje omtales flere gange i Bibelen: ”Min elskede er min, og jeg er hans, han som vogter sin hjord blandt liljer.” (Højs 2,16). ”Dine bryster er som hjortekalve, gazelletvillinger, der græsser blandt liljer.” (Højs 4,5) og ”... hans læber er liljer, der drypper af flydende myrra.” (Højs 5,13). Den hvide lilje har ofte været anvendt som et symbol på renhed og skønhed, og på mange billeder af Jomfru Maria er hun afbildet sammen med en lilje, jævnfør navnene Madonnalilje, Uskyldslilje og Helgenlilje (Jensen 2004). I andre danske plantenavne er Liljen forbundet med Kristus: Hvid Kristlilje, Opstandelselilje og Gravlilje.

I dansk litteratur omtales Madonnalilje (fig. 4) første gang af Harpestræng omkring 1300.

Liljen spillede ikke blot en stor symbolsk rolle i kristendommen. Medicinsk var den hvide lilje også meget anvendt, f. eks. til brandsår og mod hugormebid, dårlige negle, hugsår, ansigtsrynker og kogt med olie fremmer den hårvækst. Som kosmetikmiddel kunne den også anvendes: Løget stegt med hvidløg og blandet med rødvinbærme giver blege barselskvinder ”deres rette og dejlige skikkelse igen” når de gnider ansigtet dermed om aftenen (Paulli 1648). Ja, Paulli giver faktisk en hel række skønhedsråd med Madonnaliljen. Som heraldisk mærke er Liljen brugt i Danmark fra 1272, og den findes i mange kendte middelalderslægters våbenskjold. I adskillige folkeviser optræder liljen også, og i middelalder-balladerne nævnes Liljen som den trediehyppigste efter Rose og Vin.

Liljer optræder også som relikter, særligt Krans-Lilje (fig. 5) eller Turbanlilje (*Lilium martagon*), som findes hist og her, især i lunde ved hovedgårde og i præstegårdslunde. En sjælden gang optræder Krans-Lilje i store og meget smukke reliktbestande, f.eks. ved den lille, smukke hovedgård Trudsholm lidt for Mariager Fjord. Madonnaliljen er kun fundet som et muligt gammelt relikteet sted, nemlig ved Vejerslev Klosterkirke. Kejserkrone (*Fritillaria imperialis*), som i folkelig forstand henregnes til liljerne, er sjælden som relikte. Den ses næsten kun i præstegårdslundene og i enkelte landsbyer, f. eks. flere steder i Mols Bjerger.

Lind i Fanefjord, Gudme, Kastbjerg, Råby, Sem, Udbyneder, Vigersted og Vissing kirker

Stynede eksemplarer af Småbladet Lind (*Tilia cordata*) findes afbildet i Fanefjord og Vigersted kirker, se Broby Johansen (1948) side 36, 104, 108 og 178. Disse billeder er fra henholdsvis 1400-tallets slutning og fra omkring 1450. At eksemplarerne af Småbladet Lind i Fanefjord og Vigersted kirker er stynede er interessant. Ifølge vor førende specialist i stævning og styning, Eiler Worsøe (1925-2001), som forfatteren arbejdede tæt sammen med gennem mange år, findes der ikke beviser på, at der blev foretaget løvfodring (af stynede træer) i Danmark i middelalderen (Worsøe 1979). Men på side 18 i bogen om Stævningsskovene nævner han alligevel, at der formentlig fandt løvfodring sted i Danmark i middelalderen, og det gør han med henvisning til en række kalkmalerier, som dog ikke nævnes. De stynede eksemplarer af Småbladet Lind i Fanefjord og Vigersted kirker er dog et kraftigt indicium på – ja faktisk et bevis på – at der virkelig fandt løvfodring sted i Danmark allerede i middelalderen. Lind er sammen med Ask (*Fraxinus excelsior*) og Ælm (*Ulmus glabra*) de bedste træer til løvfodring. Eet kg tørrede lindeblade svarer til én foderenhed, altså til eet kg korn (Kim Elnef, pers. comm.). Så de gamle bønder kunne altså spare meget korn ved at fodre med løvhø. I Fanefjord, Gudme, Sem, Udbyneder, Vissing og især i Kastbjerg Kirke findes en rig udsmykning af lindekviste med de karakteristiske hjerteformede blade (fig. 6). I vore nabolande Norge, Sverige og Tyskland er løvfodring dokumenteret fra middelalderen til nyeste tid, se f. eks. Bygd 19 (4), 1988.

Johan Lange dokumenterer i førsteudgaven af Danmarks Natur bd. 9 fra 1970, at Ælm, Ask og Lind er de almindeligste kirkegårdstræer. Forfatteren har i 1960'erne og 70'erne undersøgt træbestanden på et par hundrede kirkegårde, og han kan bekræfte, at Ælm, Ask og Lind var de almindeligste kirkegårdstræer. Lange (1970) mener, at Ælm, Ask og Lind er de almindeligste kirkegårdstræer, fordi de i middelalderen blev brugt til løvfodring, særligt når befolkningen i ufredstid søgte ly i kirkerne. For så havde bønderne jo

nødvendigvis malkekvæget med sig ind på kirkegården, hvor dyrene blev holdt inde af kirkegårdsdiget. Men kreaturerne trådte jo hurtigt kirkegårdens græsdække (se Løjtnant 2006) op. Men så kunne kirkegårdstræerne – såvel sommer som vinter – udnyttes til foder. Simon Paulli skriver i øvrigt i sin Flora Danica fra 1648, at der står Ask og Lind (fig. 7) på kirkegårdene. I flere meget gamle visitatsbøger står der tilsvarende, at der forekommer Ælm, Ask og Lind på kirkegårdene. Kirkegårdenes Ælm, Ask og Lind kan derfor betragtes som levende fortidsminder. Der findes i øvrigt en dansk kilde, som omtaler løvfodring, nemlig S. C. A. Tuxen: Husdyrbruget (København) fra 1893. Tuxen skriver, at Poppel (*Populus* spp.), Pil (*Salix* spp.), Lind, Ask og El (*Alnus glutinosa*) kan anvendes som løvfoder. På grund af Ælmesygens hærgen er Skov-Ælm ikke nær så almindelig i dag, som for 40 år siden. I artiklen om græskirkegårde omtales løvfodring også.

Lind omtales ikke i Bibelen.

Danskerne har altid været glade for Linden. Eet er, at den var fortrinlig til løvfodring. Veddet havde også mange anvendelser (Brøndegaard 1978-80). Det samme havde barken, som allerede er fundet i flere bronzealdergrave. Af barken kan nemlig flettes reb, strenge, måtter og kurve. Under de to verdenskrige gav de tørrede blomster en meget brugt teerstatning. Den lyse lindeblomsthonning er kendt for sin aromatiske duft. Medicinsk var Linden også meget anvendt, blandt andet mod brandsår, maveonder, epilepsi og stammens saft regnes for god mod håraffald. Linden var også ældre tiders fornemste prydtræ, f. eks. meget anvendt i den franske havestil. Endnu den dag i dag er det især Lind, som vi ser som vænetræ ved kirker og større gårde. Som allétræ er Linden også stadig den mest populære træart. Linden var også jordfællesskabets træ. Det var under og om den, at bymændene mødtes og traf beslutninger. Berømt er bystævnelinden i Davinde.

Nøgenhat i Udbyneder Kirke

Spids Nøgenhat (*Psilocybe semilanceata*) i Udbyneder Kirke er omtalt og afbildet i en særskilt artikel (De hallucinogene planter). Afbildningen af Spids Nøgenhat i Udbyneder Kirke er fra perioden 1500-1523. Skønt så lille og ydmyg er Spids Nøgenhat stærkt hallucinogen. Afbildningen af Spids Nøgenhat i Udbyneder Kirke fortæller, at denne svamp allerede i meget gamle dage blev anvendt som rusmiddel.

Rose i Udbyneder, Vigersted og Ålum kirker

I Udbyneder Kirke knæler en af de fattige med en blomstrende rosengren i hånden foran den hellige Elisabeth af Thüringen, se Broby Johansen (1948) side 145 og fig. 13. Billedet er dateret til 1515-20. I Vigersted Kirke findes et flot billede af Knud Lavard med en vildrosekrans om håret, formentlig af den velduftende *Rosa rubiginosa* (Vellugtende Æblerose), se Broby Johansen (1948) side 128. Billedet er dateret til omkring 1450. En krans af rigtige eller kunstige blomster var i 1200-tallet en almindelig mode hos unge fornemme mænd. Senere gik denne mode over til at blive det hertugelige emblem. I den blomsterrige Ålum Kirke kan en af de tre ornamentelle blomstertyper bestemmes som roser (fig. 2). Disse blomster er fra 1641.

Rosen omtales nogle få gange i Bibelen: ”Jeg er Sarons rose, dalenes lilje.” (Højs 2,1) og ”Ørkenen og det tørre land skal glæde sig, ødemarken skal juble og blomstre, den skal blomstre som rosen ...” (Es 35,1-2). En række andre arter har været foreslået som identiske med Rose i de ovennævnte vers f. eks. Fransk Anemone (*Anemone coronaria*),

Tidløs (*Colchicum* spp.), Krokus (*Crocus* spp.) og arter af Tulipan (*Tulipa* spp.). Endelig har det været anført, at der blot hentydes til smukke blomster, og at man derfor ikke kan fremhæve en enkelt art som den bibelske Rose (Jensen 2004).

Rosen er ”blomsternes dronning” og som sådan har den siden middelalderen spillet en fremtrædende rolle som prydbusk. Allerede Harpestræng fra 1200-tallet omtaler Centifolierose (*Rosa centifolia*). Berømt er også Chr. IVs store rosenhave ved Rosenborg Slot. Medicinsk havde roserne også stor anvendelse, og både Harpestræng, Pedersen, Smid og Paulli omtaler Rosen i deres lægebøger, hvilket der kan læses meget om i Brøndegaard (1978-80). Symbolsk og ikke mindst i poesien er Rosen den blomst, som har spillet den allerstørste rolle. Rosen blev f. eks. benyttet overmåde meget som religiøst symbol, især for martyrerne og deres blod, Jomfru Maria og Jesus. I Folk og Flora skriver Brøndegaard ikke mindre end 18 sider om Rosen.

Roser forekommer også som relikter, f. eks. fyldt Maj-Rose (*Rosa majalis* var. *foecundissima*) ved Stadil og Hyllested kirker og fyldt Klit-Rose (*Rosa pimpinellifolia flore pleno*) ved Råbjerg Kirke. Disse reliktrøser fortæller, at det er en meget gammel tradition at pynte fædrenes grave med kønne blomster. Flere andre roser f. eks. Hvid Rose (*Rosa x alba*) og f. eks. Fransk Rose (*Rosa gallica*) forekommer sikkert også som relikter, men er ikke registreret af forfatteren. Det skyldes primært, at forfatteren har svært ved at kende de mange gamle rosenarter og især rosenarter fra hinanden. I forbindelse med registreringen af de 2600 reliktplantelokaliteter er ”gamle roser” registreret 30 – 40 gange, især som mere eller mindre forvildede i landsbyer og ved præstegårde og ved hovedgårde samt ved kirker. Disse roser står typisk ved og på meget gamle kratklædte stendiger.

Storkenæb i Vester Sottrup Kirke

Bølgekrønet Storkenæb (*Geranium phaeum*) i Vester Sottrup Kirke er afbildet og omtalt af Broby Johansen (1948). I kirken findes flere usædvanligt smukke variationer over Bølgekrønet Storkenæb, fig. 8. Det er absolut de smukkeste kalkmaleri-blomster, som forfatteren har oplevet. Disse billeder er fra ca. 1520. Bølgekrønet Storkenæb står stadig ved den gamle præstegård, og her har denne middelalderlige prydblant også overlevet som relik gennem henimod 500 år. Lange (1999) kan kun føre Bølgekrønet Storkenæbs danske historie tilbage til 1655. Storkenæb omtales ikke i Bibelen. Der henvises til denne bogs artikel om Bølgekrønet Storkenæb.

Bølgekrønet Storkenæb er temmelig sjælden som gammel relik. Den forekommer især ved hovedgårde, præstegårde og ved kirker, hvor den ofte danner store og smukke bestande.

Tulipan i Ålum Kirke

Ålum Kirke er rigt udsmykket med blomsterdekorationer af tre typer: Lilje (*Lilium candidum*), Rose (*Rosa rubiginosa*) og Tulipan (*Tulipa* sp.) se fig. 3. Dekorationerne er fra 1641, og netop i renæssancen var tulipaner meget populære. Tulipan omtales ikke med sikkerhed i Bibelen.

Den gulblomstrede Skov-Tulipan (fig. 9) eller Vild Tulipan (*Tulipa sylvestris*) findes hist og her som relik, særligt ved kirker, præstegårde, hovedgårde og klostre. Lange (1999) kan kun føre Skov-Tulipan tilbage til 1757, men arten er formentlig betydeligt ældre end som så i Danmark.

Vin i Bellinge, Gimlinge, Gudum, Råby, Sorø, Sødring, Sønderholm og Udbyneder kirker

Der findes afbildninger af Vin (*Vitis vinifera*) i mange kirker. Mere eller mindre let genkendelige vinranker og drueklaser findes således afbildet i adskillige kirker, f. eks. i Gudum Kirke, se Broby Johansen (1948) side 60. I Sorø Kirke findes et billede af en vinranke med røde og grønne blade på en murpille, se Broby Johansen (1948) side 20. Dette billede er fra 1300-tallets slutning. En smuk vinranke findes afbildet i Gimlinge Kirke, se Bolvig (1994) side 79. Dette billede er fra 1409. I Bellinge Kirke bærer spejderne Josva og Kaleb en kæmpestor vindruetrase, se Bolvig (2003) side 135. Billedet er fra 1496. Et illustrativt udsnit af en vinmark er illustreret ved et billede af Noahs fuldskab i Sønderholm Kirke, se Bolvig (2003) side 117. Dette billede er fra 1556. I koret i den rigt udsmykkede Udbyneder Kirke findes smukke grønne og blå drueklaser (fig. 10) på korets ribber. Disse billeder er fra sidste del af 1400-tallet. Også flere altertavler rummer vindruetrase, f. eks. Sødring og Udbyneder kirker, fig. 16. I Glenstrup Klosterkirke er ophængt en gammel altertavle med en smuk og naturalistisk vinstok. Tavlen bærer indskriften: ”Jeg er Vintræet – I ere grenene.” I den nærliggende Vester Tørslev Kirke er der også vinstokke i altertavlen, samt i prædikestolen, som er fra omkring 1550.

Kalkmaleriernes ofte livfulde og naturalistiske billeder af vindruetrase, vinranker og vinstokke kunne tyde på, at kunstnerne med egne øjne har set og studeret Vin i Danmark. Lange (1999) diskuterer på grundlag af oplysninger i Harpestræng (ca. 1300), om Vin allerede kan have været dyrket i Danmark for 700 år siden. Men ellers skal vi helt frem til 1510, før vindyrkning i Danmark er bevidnet (Lange 1999). Kalkmaleriernes billeder af Vin indikerer, at Vin blev dyrket i Danmark betydeligt før 1500-tallet.

Vin er den første plante, som omtales i Bibelen (1 Mos 9,20) og vinplanten og dens produkter omtales mange gange. Det israelske folks skæbne er sammenlignet med vinranken (Salme 80,9 ff) og i Åb 14,18 er dommens dag sammenlignet med vinhøsten, hvor englen med sin skarpe segl vil skære klaserne af jordens vintræ. Vingårde omtales mange gange, f. eks.: ”Når du kommer ind i en anden mands vingård, må du gerne spise dig mæt i hans druer, men du må ikke lægge dem i din kurv” (5 Mos 23,25). Vinen blev betragtet som en af de daglige fornødenheder (Dom 19,19), og brød og vin blev serveret for gæster (1 Mos 14,18). Vin spiller endvidere en central rolle ved brylluppet i Kana (Joh 2,3 ff.) og i Jesu lidelseshistorie (Matt 26,27-29). Vinen og vindyrkning blev anset for en af Guds velsignelser og freden, glæden og lyksaligheden ved vindyrkningen anvendes som billede på kommende tiders herlighed (f. eks. 5 Mos 6,11). Vinen er stadig en af de vigtigste landbrugsafgrøder i Israel.

Æble i Kirkerup, Skivholme og Sødring kirker

Et stiliseret æbletræ (*Malus x domestica*) i Kirkerup Kirke med røde frugter illustrerer med Adam og Eva syndefaldet, se Bolvig (2003) side 93. Billedet er fra ca. 1350. I Sødring Kirke findes 3 flotte billeder af opstammede æbletræer med frugter. Ved det ene står Adam og Eva tæt om æbletræet og Eva har et æble i hånden (fig. 12). På det andet billede står Eva ved Kundskabens Træ, og hun er i færd med at plukke et æble, mens hun fristes af slangen. Det tredje billede viser et flot æbletræ, fig. 15. Syndefaldet med et æbletræ er også vist i Skivholme Kirke, se Lerche Trolle (uden årstal) side 8. Dette billede er fra 1503.

Æble omtales flere gange i Bibelen, f. eks.: ”Dine bryster skal være som vinstokkens klaser, din ånde som duften af æbler.” (Højs 7,9). ”Vinstokken tørrer ud, figentræet sygner hen, granatæbler, palmer og æbletræer – alle markens træer visner ...” (Joel 1,12). Jensen (2004) skriver: ”I forbindelse med æble kan det nævnes, at man i det mindste i de sidste 400 år i en række lande har anset æble for at være identisk med træet til kundskab om godt og ondt.”. Men afbildningen af æble i Kirkerup Kirke er faktisk en del ældre end som så, da den som nævnt er fra ca. 1350.

Ært i Næstved Skt. Pederskirke

Ært (*Pisum arvense*) er smukt afbildet i Næstved Skt. Pederskirke, se Broby Johansen (1948) side 165. Billederne er dateret til 1300-tallets slutning. Ært omtales ikke i Bibelen, men Ært er en ældgammel kulturplante. I Danmark kan dyrkning af Mark-Ært føres tilbage til bronzealderen (Lange 1999).

En kritisk gennemgang af de danske kirkers kalkmalerier vil med stor sandsynlighed vise, at en række yderligere arter er afbildet i de danske middelalderkirkers kalkmalerier.

Figurtekster

Fig. 1. Liljen i Ålum Kirke. Der er formentlig tale om den hvide Madonnalilje (*Lilium candidum*). Billedet er fra 1641.

Fig. 2. Rosen fra Ålum Kirke. Der er formentlig tale om Vellugtende Æblerose (*Rosa rubiginosa*). Billedet er fra 1641.

Fig. 3. Tulipan (*Tulipa* sp.) fra Ålum Kirke. Billedet er fra 1641.

Fig. 4. Madonnalilje (*Lilium candidum*) fra Simon Paullis Flora Danica fra 1648. Madonnaliljen er med i Paullis lægebog, fordi den var en meget anvendt lægeplante.

Fig. 5. Krans-Lilje (*Lilium martagon*) blev både anvendt som prydblade, lægeplante, teplante og som køkkenurt. Efter Simon Paulli (1648). Krans-Lilje er hyppig som gammel relikv.

Fig. 6. Kastbjerg Kirke er rigt udsmykket med lindekviste (*Tilia cordata*) med de karakteristiske hjerteformede blade. Brøndegaard (1978-80) nævner enkelte steder planterne i kirkernes kalkmalerier, f. eks. viser han et billede af en Lindegren fra Fanefjord Kirke (jf. teksten). Det smukke billede af Knud Lavard med rosenkransen viser han også (jf. teksten). Foto Kim Elnef 2008.

Fig. 7. Småbladet Lind (*Tilia cordata*) fra Paulli (1648).

Fig. 8. 4 eksempler på de sengotiske kalkmalerier af Bølgekrønet Storkenæb i Vester Sottrup kirkes korhvælving. En poetisk og yndefuld fantasiverden, der emmer af kunstnerisk frihed og kunnen. I ikke mindre end 500 år har kirkegængerne frit kunne hengive sig til farvernes og formernes lokkende spil. Malerierne er dateret til ca. 1520. Foto Nils Erik Andersen.

Fig. 9. Skov-Tulipan (*Tulipa sylvestris*) fra Ørslev Kloster. Skov-Tulipan er ikke alene

smuk og blomstervillig. Den er også hårdfør – den er således modstandsdygtig over for den ellers frygtede tulipanskimmel. Samtidig er de smukt liljeformede blomster a la den franske lilje langtidsholdbare i vassen. Som så mange andre middelalderlige pryddplanter burde den derfor have en renæssance. Fint duftende er den også, og så kan løgene spises; men de skal koges.

Fig. 10. Druerklaser fra Udbyneder Kirke malet i sidste del af 1400-tallet. Foto Kim Elnef 2008.

Fig. 11. Et vildsvin løber med agern i munden. Billedet, der er fra omkring 1500, fortæller om dengang, da svinene gik på olden i skovene. Hald Kirke. Foto Kim Elnef 2008.

Fig. 12. Adam og Eva ved Kundskabens Træ som bugner af æbler. Eva står med et æble i hånden, som hun snart rækker til Adam. Hermed effektueres syndefaldet. Sødring Kirke. Foto Kim Elnef 2008.

Fig. 13. Vase med lindeblade (*Tilia cordata*), liljer (*Lilium candidum*) og måske Judaspenge (*Lunaria annua*). Udbyneder Kirke. Foto Kim Elnef 2008.

Fig. 14. En af de fattige overrækker den hellige Elisabeth af Thüringen en blomstrende rosegren. Udbyneder Kirke. Foto Kim Elnef 2008.

Fig. 15. Et flot æbletræ. Bemærk at træet er opstammet, for allerede i middelalderen havde man ympemestre (podemestre). Sødring Kirke. Foto Kim Elnef 2008.

Fig. 16. Vindrueklase fra altertavlen i Udbyneder Kirke. Foto Kim Elnef 2008.

Fig. 17. Kalkmaleriernes blomster er de ældste danske planteillustrationer i farver. Men en anelse ældre end de ældste kalkmalerier er måske døbefontenes blomster. Den kendte stenmester Horder har således udsmykket en længere række af Djurslands døbefonte med smukke akantus-ranker. Planten *Acanthus* er ikke omtalt i Bibelen. Akantus-motiver kendes allerede fra den græske oldtid.

Døbefonte med *Acanthus* er blandt andet kendt fra følgende af Djurslands kirker: Hornslet, Holbæk, Vejlbj, Mygind, Villersø, Karlby og Hammelev. I Ørsted Kirke findes der desuden også Akantus-ranker på en karmsten. I Ørsted Kirke findes i øvrigt også en karmsten med et motiv af Adam og Eva ved æbletræet, som vi kender så godt fra syndefaldet. Adam og Eva dækker sig blufærdigt med figenblade.

Døbefont i Hammelev Kirke. Foto Poul Pedersen 1964.

37. Original middelaldermad

De 245 arter af middelalderlige reliktplanter kan beskyttes og bevares gennem klassisk naturbeskyttelse (naturfredninger, naturpleje og naturretablering), ligesom de kan bevares i genbanker. Men vi kan også opnå en øget beskyttelse af de gamle, vildtvoksende kulturplanter (reliktplanterne) gennem oplysning, nemlig ved i højere grad at udnytte de gamle urter i vores dagligdag. Det vil sige ”in situ preservation of medieval relic plants true utilization”, altså beskyttelse gennem benyttelse. Vi kan f.eks. i højere grad dyrke de originale provenienser af de ældgamle prydplanter i vores haver, f.eks. Bølgekronet Storkenæb (*Geranium phaeum*) fra hovedgården Herschendsgave, den gammeldags Pinselilje (*Narcissus poeticus* var. *recurvus*) fra Gurre Slotsruin og f.eks. den fyldte form af Maj-Rose (*Rosa majalis* var. *foecundissima*) fra Stadil Kirke. I alt 141 arter af prydplanter optræder som middelalderlige relikter. Tilsvarende optræder 50 arter af køkkenurter og ca. 30 arter af krydderurter som middelalderlige relikter. Alle disse arter kunne med fordel indgå i ”det nye nordiske køkken”, som er et af Nordisk Ministerråds mest vellykkede projekter. Og det skal vel at mærke være de originale typer (provenienser) ude fra klostrene, borgene, hovedgårdene og landsbyerne, hvor disse mange gamle kulturplanter står som relikter. Det nordiske køkken er efterhånden blevet berømt, og vi må ikke glemme, at madstederne nu spiller en afgørende rolle i vores vigtigste valutaskabende erhverv, nemlig turisterhvervet.

Ved i højere grad at udnytte de middelalderlige kulturplanter kan vi øge befolkningens interesse for denne del af vores kulturelle arv. Og øget interesse skaber øget forståelse for, at de ældgamle middelalderlige relikter bør bevares der, hvor de naturligt hører hjemme, nemlig ved alle de maleriske ruiner, ved de flotte herregårde og ude i de idylliske landsbyer og fiskerlejer. In situ bevaring er særligt vigtig, fordi reliktplanterne frem for alt hører hjemme i vores nærmiljø. Benyttelsen af de gamle urter på f. eks. restauranter og salg af urterne i supermarkeder og salg af planter til private haver giver stor publikumsinteresse. Det fører til større interesse fra fonde og myndigheder, som automatisk giver bedre muligheder for fondsstøtte og offentlige tilskud til det basale in situ og ex situ beskyttelsesarbejde.

Reliktplanterne bør bevares, fordi de repræsenterer vores ældste genetiske kulturarv. Og der er næppe tvivl om, at mange af reliktplanterne besidder særligt gode arvelige egenskaber. Og i hvert fald er de hårdføre, da de har overlevet i naturen gennem mere end 400-500 år. Nogle har endda overlevet gennem mere end 700 år. Det gælder f.eks. reliktplanterne ved middelalderborgene Bastrup, Refshaleborg og Sprogø. Bastrup og Sprogø blev nemlig allerede forladt ved midten af 1200-tallet og Refshaleborg blev ”smadret af kåde karle med køller” (bondeoprør) i 1256.

Forfatterens feltundersøgelser har vist, at der kan findes middelalderlige kulturplanter som relikter (levende fortidsminder) på alle de steder, hvor der boede mennesker i middelalderen. Og således ikke kun ved klostre, som tidligere antaget, men også ved middelalderborge, hovedgårde, møllegårde, præstegårde, meget gamle bøndergårde (enestegårde) og i landsbyer, fiskerlejer og i købstæder. I perioden 1993-20011 er i alt 2600 middelalder-lokaliteter blevet undersøgt. Dermed er antallet af middelalderlige reliktplanter blevet stærkt forøget og antallet ligger nu på 245. Indtil mine undersøgelser blev iværksat i 1995 troede man, at der blev dyrket mindre end 50 forskellige arter i middelalderen.

De 245 reliktarter omfatter ikke blot køkkenurter, krydderurter og prydplanter men også

teplanter, snapseurter, trolddomsplanter, lægeplanter, veterinærplanter, frugtbuske, frugttræer, farveplanter, tekniske planter, giftplanter og f.eks. hegnsplanter, foderplanter, kosmetikplanter, duftplanter, vinplanter, bifoderplanter og hallucinogene planter.

Det gælder generelt, at en stor del af de middelalderlige urter bør have en renæssance i de danske haver, da de hører til de bedste prydplanter, køkkenurter, krydderurter, teplanter o.s.v.

De gamle urter bør indgå i kroernes menuer

Alle de middelalderlige køkkenurter, krydderurter og teplanter er forbløffende gode. Derfor burde de i langt højere grad end hidtil indgå i det danske køkken, f.eks. på en række af vores fortrinlige kroer. Mange af de gamle urter er dog desværre ”glemte” i dag.

Leed (1999) og Skaarup & Jacobsen (1999) beskriver den originale danske middelaldermad. Men disse forfattere begår den fejl, at de fokuserer alt for lidt på alle de mange forskellige urter, som man vitterligt brugte i gamle dage. Vi må jo ikke glemme, at middelalderen var ”køkkenurternes æra”. Og i hvert fald bestod de lavere samfundsklassers mad overvejende af grøntsager. At man virkelig brugte mange køkkenurter og krydderurter fortæller de tusindvis af reliktpantefund af disse gamle urter. Ude ved klostrene, borgene, hovedgårdene og i landsbyerne og fiskerlejerne står alle de gamle køkkenurter og krydderurter således som vildtvoksende relikter. Og de fortæller, at man altså brugte rigtig mange forskellige slags køkkenurter og krydderurter allerede i meget gamle dage. Olesen (1986 og 1996) giver mange eksempler på retter med de middelalderlige urter. Karg (2007) omtaler de middelalderlige madtraditioner i Norden, og Israelsson (2002) skriver levende om flertallet af de gamle køkkenurters anvendelse.

Lad os tage 3 eksempler på gode kroer, som kunne forny deres kulinariske repertoire med en længere række ”glemte” men glimrende middelalderlige køkkenurter og krydderurter:

Molskroen ved Mols Bjerge

I udkanten af det smukke Mols Bjerge i Østjylland ligger den flotte og velrenommerede kro, Molskroen. Mols Bjerge er det område i Jylland, hvor der findes flest reliktpanter. Rundt om i Mols Bjerges hyggelige landsbyer står således en længere række køkkenurter og krydderurter som vildtvoksende relikter. Vi finder f.eks. fortræffelige gamle krydderurter som Grøn Mynte (*Mentha spicata*), Rundbladet Mynte (*Mentha suaveolens*), Sødskærm (*Myrrhis odorata*) og Peberrod (*A Armoracia rusticana*), som alle stadig dyrkes af og til i haverne. Andre krydderurter dyrkes dog ikke længere som f.eks. Gærde-Kørvel (*Anthriscus caucalis*), Løgkarse (*Alliaria petiolata*) og Skov-Løg (*Allium scorodoprasum*). Også en længere række af Mols Bjerges køkkenurter er glemte. Det gælder f.eks. Stolthenriks-Gåsefod (*Chenopodium bonus-henricus*), Dansk Ingefær (*Arum alpinum* ssp. *danicum*), Ramsløg (*Allium ursinum*), Kvan (*Archangelica angelica* ssp. *litoralis*), Cikorie (*Cichorium intybus*), Ensidig Kløkke (*Campanula rapunculoides*), Alm. Katost (*Malva sylvestris*), Rundbladet Katost (*Malva neglecta*), Glat Burre (*Arctium lappa*), Jødekirsebær (*Physalis alkekengi*), Kræge (*Prunus domestica* ssp. *insititia*) og Døvnælde (*Lamium album*). Særligt Stolthenriks-Gåsefod, som blandt andet står i landsbyerne Basballe og Grønfeld, er ualmindelig god som både grøntsag og som

spinat. Eller måske skulle vi bruge den type, som står henne ved Ørnbjerg Mølle, for den har en pikant citronagtig eftersmag. I øvrigt er Stolthenriks-Gåsefod sjælden som relik.

Ganske nær ved Mols Bjerger ligger ruinerne af Jyllands største middelalderborg, nemlig Kalø Slot, som blev grundlagt af kong Erik Menved allerede i 1313. Her står 26 arter af middelalderlige reliktpanter, blandt andet snapseurten, køkkenurten, lægeplanten og trolddomsplanten Kvan (*Archangelica angelica* ssp. *litoralis*) og ølbrygningsplanten Humle (*Humulus lupulus*). Glemmes må det ikke, at Humlens blancherede sommerskud er en delikatesse. Måske var det også en idé for det lokale microbryggeri at brygge en ”Kongeøl” på kong Erik Menveds lokale Kalø-Humle. Så kunne vi få en ægte slotsaftapning til vores originale middelaldermad på Molskroen. I øvrigt er Kalø-Humlen temmelig gammel, da Kalø Slot blev nedbrudt og forladt allerede i 1670’erne. Alt dette kan tjenerne fortælle gæsterne om. De kan også fortælle, at alle rettens urter i hundredvis af år har stået som levende fortidsminder rundt om i Mols Bjergeres landsbyer. Disse urter er altså levende minder om middelalderens madkultur. I det hele taget fortæller de levende fortidsminder mange historier, hvilket man kan læse om i Nielsen (1965) og i Brøndegaard (1978-80). Førende kokke og kroejere (f.eks. Klaus Meyer, pers. comm.) fortæller, at madens historie er blevet stadig vigtigere. Og de fortæller også, at folk er villige til at betale ekstra for kvalitet og autencitet.

Kollerup Møllekro ved Hadsten

Lidt syd for Hadsten i Østjylland ligger den idylliske bindingsværkskro, Kollerup Møllekro, som er et kendt madsted. I kroens have ligger minsandten både en velbevaret vandmølle samt ruinen af en middelalderborg. Både mølle og borg er formentlig henved 700 år gamle. Blot en kilometer fra kroen ligger hovedgården Kollerup Hovedgård, som også kan føre sin historie tilbage til 1300-tallet. Kollerup er den kulturbotanisk næstrigeste af de 400 hovedgårde, som er registreret for reliktpanter (Løjtnant 2008). Kun Tirsbæk Slot ved Vejle Fjord er rigere. I alt 43 reliktpanter er registreret ved Kollerup Hovedgård. Blandt de gamle køkkenurter og krydderurter, som findes ved Kollerup, kan nævnes Sødskærm (*Myrrhis odorata*), Citronmelisse (*Melissa officinalis*), Liden Burre (*Arctium minus*), Ensidig Klokke (*Campanula rapunculoides*), Gærde-Kørvel (*Anthriscus caucalis*), Dansk Ingefær (*Arum alpinum* ssp. *danicum*), Døvnælde (*Lamium album*), Løgekarse (*Alliaria petiolata*), Alm. Katost (*Malva sylvestris*) og Rundbladet Katost (*Malva neglecta*). Hertil kommer téplanterne Filtet Kongelys (*Verbascum thapsus*), Uldbladet Kongelys (*Verbascum densiflorum*) og den meget sjældne Bleg Kongelys (*Verbascum lychnitis*). Det er de smukke gule eller hvide blomster af Kongelysene, som bruges til téen, som sødes med honning og eventuelt forbedres med hvid martini. Kongelysene har i århundreder været brugt til brystteer.

Postgården i Mariager

Centralt i den lille charmerende købstad, Mariager, ligger den hyggelige kro, Postgården. Her har forårsgigteren Nis Petersen siddet på den beskedne fortovsrestaurant blandt toppede brosten og røde roser og kigget på det gamle rådhus, hvor der med stor skrift står de eftertænksomme ord fra Jyske Lov: ”Var ei lov i lande, da havde hver meest, som meest måtte gribe.”

Reliktfloraen i og omkring Mariager er beskrevet af Løjtnant & Elnef (2007). Blandt de 105 reliktarter i den lille kommune er fine men ”glemte” køkkenurter som Glat Burre (*Arctium lappa*), Ramsløg (*Allium ursinum*), Ensidig Klokke (*Campanula rapunculoides*), Bredbladet Klokke (*Campanula latifolia* var. *macrantha*), Dansk Ingefær (*Arum alpinum* ssp. *danicum*), Døvnælde (*Lamium album*), Kvan (*Archangelica*

angelica ssp. *litoralis*), Cikorie (*Cichorium intybus*), Plettet Ingefær (*Arum alpinum* ssp. *maculatum*), Jødekirsebær (*Physalis alkekengi*), Krans-Lilje (*Lilium martagon*), Sct. Hansurt (*Hylotelephium telephium* ssp. *maximum*), Strudsvinge (*Matteucia struthiopteris*), Humle (*Humulus lupulus*) og Alm. Katost (*Malva sylvestris*). Hertil kommer en række af de allerbedste krydderurter som Grøn Mynte (*Mentha spicata*), Merian (*Origanum vulgare*), Løgekarse (*Alliaria petiolata*), Peberrod (*Armoracia rusticana*), Ramløg (*Allium ursinum*), Sødskærm (*Myrrhis odorata*), Brøndkarse (*Nasturtium* sp.) og Skov-Løg (*Allium scorodoprasum*). Selv synes jeg, at de fyldige pælerødder af de enårige Burre-planter er særligt lækre. Sødskærmen er desuden eminent til kørveldsuppe, ligesom man kan blive forfalden til at bruge Skov-Løgens små yngleløg i saucer. Selvfølgelig kan vi også hente Skvalderkål (*Aegopodium podagraria*) og Brændenælde (*Urtica dioeca*) ind fra landsbyerne. Når disse to arter er så hyppige som relikter, så skyldes det, at de førhen var almindeligt dyrkede. Førsteklasses køkkenurter er de også, da de både er tidlige, højtydende, hårdføre og velsmagende. De fine og sprøde forårsblade af Skvalderkål er ikke mindst gode som spinat, og Brændenælden er et must i den brune kødsuppe.

Det nordiske køkken er efterhånden blevet internationalt berømt. Tænk f. eks. på den københavnske restaurant Noma, som er blevet kåret som Verdens bedste restaurant. Og netop Noma gør sig stor umage med at præsentere de gamle urter med alle deres autentiske danske historier. Det samme gør f. eks. Meyers Madhus. Det er heller ikke småpenge vi taler om, for turisterhvervet er jo blevet Danmarks vigtigste valutaskabende erhverv.

Indsamling, opformering, dyrkning og beskyttelse

NordGen kan stå for indsamlingen af reliktplanterne i lokalområderne. Dernæst opformeres arterne i genbanken. Interesserede kroer kan herefter bestille frø og frugter fra genbanken. Kroerne kan så dyrke reliktplanterne i en have ved kroen.

NordGens adresse er: Box 41, SE-230 – 53, Alnarp, Sverige.

Nu kunne man måske frygte, at den lokale anvendelse af de levende fortidsminder ville blive en trussel mod de gamle urter. Men det er der dog næppe fare for. Efter at have arbejdet med truede arter i over 30 år, kan det konkluderes, at planteindsamling generelt er en ubetydelig trussel for de sjældne arter. Langt alvorligere er trusler som dræning, opdyrkning, tilplantning, tilgroning, gødskning – og ikke mindst ”naturpleje”. Og for specielt reliktplanterne er ukrudtsbekæmpelse den alvorligste trussel. Selvfølgelig kan lokal opgravning være katastrofal for sjældne arter. Men hvis det er en erfaren botaniker fra NordGen, som forestår indsamlingen, og hvis der udelukkende indsamles frø og frugter, så er indsamlingen ikke til skade for planterne. Og de fleste reliktplanter sætter rigeligt med frø og frugter. Tværtimod kan den lokale anvendelse af de gamle urter være til gavn for reliktplanterne. For den kulinariske brug af planterne betyder jo, at der oplyses om urterne og deres interessante kulturhistorie og deres kulinariske kvaliteter. Man kan jo ikke forvente, at folk skal interessere sig for noget eller beskytte noget, som de ikke kender. Men hvis folk kender lidt til reliktplanterne og alle deres værdier, så får urterne måske lov til at stå på stendiget, i den gamle havehæk, i det gamle hegn og på vejkanten. Benyttelse og oplysning er derfor nøglen til beskyttelse og bevaring af reliktplanterne.

Da reliktplanterne findes på tusindvis af lokaliteter, er der overalt i landet gode muligheder for at inddrage dem i de lokale madsteders menuer.

Reliktarterne er truede

Flertallet af de 245 middelalderlige reliktarter er mere eller mindre sjældne, og 70 er sjældne/ meget sjældne eller direkte truede af udryddelse. Det sidste gælder f.eks. køkkenurterne Rapunsel-Klokke (*Campanula rapunculus*) og Havrerod (*Tragopogon porrifolius*) og krydderurterne Pebermynte (*Mentha x piperita*) og Citronmelisse (*Melissa officinalis*). I mange tilfælde haster det derfor med at få bevaret levestederne samt at få indsamlet og opformeret de forskellige provenienser af arterne. Sammenfattende ville det være ønskeligt, om NordGen, Miljøministeriet, Dansk Botanisk Forening, Verdensnaturfonden og Danmarks Naturfredningsforening foruden miljøcentrene og kommunerne snarest blev inddraget i beskyttelsen og bevarelsen af de truede reliktplanter.

Eksempler på autentiske middelalder-retter med gamle urter

I de 3 nedenstående opskrifter anvendes udelukkende middelalderlige reliktplanter, som findes i de 3 nævnte kroers næromgivelser.

På Molskroen kan kalveschnitzelens grøntsager i form af de sædvanlige gulerødder, bønner og grønrøtter samt den uspiselige Rucula-salat udskiftes med kogt Burre-rod, spinat af Stolthenriks-Gåsefod, blancherede ungsrud af Alm. Katost og oliesvitsede yngleløg fra Skov-Løg. Det tror jeg, at de fleste vil synes rigtig godt om. Hertil kommer en salat af velsmagende urter som Gærde-Kørvel, Katteurt og en smule Kvan samt de kønne blomster af Rundbladet Katost.

Burren, som er almindelig som levende fortidsminde, er ikke blot en fornem køkkenurt. Den er også en berømt lægeplante. Det er nemlig værd at bemærke, at spiser man Burre-rod, så slipper man ifølge førende middelalder-læger helt automatisk af med alle problemer med hensyn til både fnat, gonorré og tynd hårvækst! Og for enkelte af kroens gæster er det måske relevant, at Burren ”sætter en død mand på hesten” – i gamle dage dyrkede man selv sin Viagra.

Også om rettens andre urter er der mange historier. De kan eventuelt skrives med kaligrafisk skrift på et stykke smukt bølgepapir, som også forsynes med en vignette af kongeborgen Kalø, hvor alle rettens grøntsager vokser som 350-700 år gamle levende fortidsminder.

På Kollerup Møllekro kan schnitzelens moderne grøntsager udskiftes med kogte rodknolde af Dansk Ingefær og Ensidig Klokke, stegte løg af Ramsløg og spinat af Skvalderkål. Hertil kommer en salat af Citronmelisse og Tårnurt pyntet med Alm. Katosts smukke røde blomster.

Dansk Ingefær er både en berømt køkkenurt og en anerkendt lægeplante. Renæssancelægen Henrik Smid skriver i 1556 om Dansk Ingefær: ”Jeg ved nøye nogen bedre Urt for Pestilenz (byldepest) og Pestilenzes Bylder ...” Chr. IV's livlæge Simon Paulli kalder i sin Flora Danica fra 1648 Dansk Ingefær for ”Muncke-Svands”. Ingefærens blomsterstand kan nemlig minde om mandens kønsllem. Som levende levn fra middelalderen findes Dansk Ingefær især ved borge, hovedgårde og i landsbyer. Dansk Ingefær er ret almindelig som levende fortidsminde.

På Postgården forsynes vores ret med følgende ældgamle urter: de kogte, velsmagende

stængelknolde, løg og rødder af henholdsvis Sødskærm, Ramsløg og Burre samt de ualmindeligt lækre, blancherede ungsrud af Humle. Hertil anrettes en salat af Skt. Hansurt med lidt pikant Kvan og Sødskærm, samt de flotte, blå blomster af Bredbladet Klokke.

Alle rettens urter fortæller historier. Her nøjes vi dog med lidt om Sødskærm. Sødskærmen står hist og her som levende fortidsminde, især ved hovedgårde og i landsbyer. Sødskærm er ikke blot en af de bedste køkkenurter og krydderurter. Den er også en berømt lægeplante. Den skulle ifølge de gamle læger være overmåde god mod både kolik, hovedpine og åndenød. Kørveltærte skulle smage godt og giver ifølge de gamle også ”god søvn”. Sødskærmens sorte frugter giver i øvrigt en fortræffelig kryddersnaps. Det er Sødskærmen, som giver ”Kongen af Danmarks bolsjer” deres særlige smag.

Det er slet ikke så svært

Uanset hvor vi er i landet, så vil forfatteren mene, at det er muligt at lave én eller flere autentiske middelalderlige madreter på den lokale kro. Især i Østdanmark er der nemlig næsten altid et kloster, en borg og ofte flere hovedgårde og landsbyer i nærheden af kroen. Og det er netop ved sådanne steder, at de middelalderlige køkkenurter og krydderplanter står som levende fortidsminder. Resten er blot et spørgsmål om kulturbotanisk og historisk viden kombineret med kokkens fantasi.

Figurtekster

Fig. 1. Det velrenommerede spisested Molskroen ligger i udkanten af det smukke Mols Bjerge, som netop er blevet udpeget som nationalpark. Mols Bjerge er exceptionelt rig på ”glemte” køkkenurter og krydderurter. Og i denne artikel pointeres det, at hvis de gamle køkkenurter skal bevares, så skal de spises.

Fig. 2. Kollerup Møllekro ligger i centrum af historien, nemlig tæt ved en gammel herregård og klods op ad en middelalderlig vandmølle og en borgruin fra 1300-tallet. Hovedgården Kollerup er usædvanlig rig på middelalderlige reliktpflanter.

Fig. 3. Postgården i Mariager. Den lille købstad og også omegnen er rig på ældgamle levende fortidsminder. Foto Kim Elnef.

Fig. 4. Ensidig Klokke (*Campanula rapunculoides*), som også kaldes for Havepest eller Havens Skræk, er kendt som køkkenurt helt tilbage fra vikingetid, da den blandt andet er påvist arkæologisk fra Hedeby. Det er plantens rodknolde, som spises. Ensidig Klokke er almindelig som relik. Tegning Gunhild Brink.

Fig. 5. Sødskærm eller Spansk Kørvel (*Myrrhis odorata*) er ikke blot en førsteklases krydderurt. Den store stængelknold er desuden en lækker grøntsag, og de sorte frugter giver en liflig kryddersnaps. Det er et udtræk af Sødskærm, som giver smag til ”Kongen af Danmarks bolsjer”. Sødskærm er ikke almindelig som relik, men står dog i mange landsbyer og ved adskillige hovedgårde. Sødskærm er også berømt som lægeplante.

Fig. 6. Hjulkrone (*Borago officinalis*). Tegning Jens Gregersen.

Fig. 7. Skvalderkål (*Aegopodium podagraria*).

Fig. 8. Plettet Ingefær (*Arum alpinum* ssp. *maculatum*).

Fig. 9. Døvnælde (*Lamium album*). Tegning Gunhild Brink.

Fig. 10. Alm. Katost (*Malva sylvestris*)

Fig. 11. Ensidig Klokke (*Campanula rapunculoides*)

Fig. 12. ”Kålgård” Holmsland Klit, 1995.

Fig. 13. Mælkebøtte (*Taraxacum vulgare*) er en fortræffelig køkkenurt.

38. De middelalderlige prydblplanter og duftplanter bør have en renæssance

De middelalderlige prydblplanter, som vi også kan kalde for Tipoldemors stauder eller bondehaveplanter, er ikke blot smukke. De er generelt også hårdføre, blomstervillige og let dyrkelige – og de fortæller også en rig kulturhistorie. Derfor fortjener de alt i alt en renæssance. En større del af dem er nemlig ikke længere særligt almindelige i de moderne haver (tabel 1).

Ældgamle borgrelikter

Forfatteren opererer med lidt over 150 middelalderlige prydblplanter, som kan optræde som gamle relikter. Nogle af disse relikter er meget gamle (Løjtnant 2007), da de står ved borge, som allerede tidligt blev nedlagt (tabel 3 i Løjtnant 2007). Alle disse arter, der har overlevet som relikter ved borgruinerne gennem århundreder, har virkelig bevist deres hårdførhed.

Men ellers findes de gamle prydblplante-relikter især talrigt i gamle herregårdsparker (hovedgårde), særligt ved renæssanceslotte som f.eks. Tirsbæk, Boller, Gl. Estrup og ikke mindst Borreby og Bønnet (Løjtnant 2003). Men de kan også findes ved mange andre hovedgårde som f.eks. Vedbygaard, Kollerup (Løjtnant 2008), Kongsdal, Herschendsgave, Brahetrolleborg, Tranekær, Holstenshus, Hoegholm og Holsteinborg. De fleste herregårde kan føre deres historie tilbage til højmiddelalderen. Også præstegårdslundene – hvor præsten hentede sit brændsel – er rige på meget gamle prydblplanter, især diverse løg- og knoldvækster. Præstegårdslundene er vel ofte middelalderlige (Nationalmuseet in litt. og Brørn Stürup (pers. comm.)). Eksempler på rige præstegårdslunde er Spentrup, Lundum, Grynderup, Ormslev, Skivum, Svenstrup, Ørum, Hammelev, Harridslev, Sebber, Vorning og Gylling. Præstegårdshaverne, som ofte er meget gamle (og i hvert fald nogle af dem er middelalderlige) er også rige på reliktplanter, ikke mindst på prydblplanter. Eksempler på kulturbotanisk rige præstegårdshaver er Vive, Spentrup, Ormslev, Mørke, Kolind, Astrup, Thorsager, Hvilsager, Hald og Gl. Harlev. Købstæderne kan også være usædvanligt rige på Tipoldemors stauder, der står som reliktplanter i lunde, hegn, grøftekanter og på diger og på tomter og på lignende udyrkede småpletter. Som eksempler kan nævnes Køge, Hasle, Ebeltoft, Kalundborg, Næstved, Randers, Ribe, Sandvig, Allinge, Skælskør, Stege, Vordingborg og ikke mindst Svaneke. Men i øvrigt kan de middelalderlige prydblplante-relikter også stå som ”ukrudt” ved møllegårde og i landsbyer, fiskerlejer og ved kirker. Med hensyn til kirkerne henvises til Løjtnant (2007). Kun ved borge, der blev nedlagt tidligt, nemlig før 1500 (se Løjtnant 2007) og ved de fleste klosterruiner som f.eks. Øm, Alling, Glenstrup, Eskilsø, Antvorskov, Æbelholt og Maribo findes der meget få eller slet ingen prydblplante-relikter.

Adskillige af de middelalderlige prydblplanter dyrkes ikke almindeligt i dag

En større del af Tipoldemors stauder er stadig i almindelig dyrkning i de moderne haver.

Det gælder eksempelvis populære arter som Fingerbøl (*Digitalis purpurea*), Ægte Stormhat (*Aconitum napellus*), Akeleje (*Aquilegia vulgaris*), Betonie (*Stachys officinalis*, fig. 4), Hasselurt (*Asarum europaeum*), Sæbeurt (*Saponaria officinalis*), Jødekirsebær (*Physalis alkekengi*), Alm. Husløg (*Sempervivum tectorum*), Dorothealilje (*Leucojum vernum*), Kejserkrone (*Fritillaria imperialis*), Marts-Viol (*Viola odorata*), Klokke-Skilla (*Scilla non-scripta*) og Matrem (*Tanacetum parthenium*). Men endnu flere dyrkes kun af og til eller kun sjældent i nutidens haver (tabel 1).

I mange haver vil der være mulighed for at indrette bede, som udelukkende rummer middelalderlige prydblplanter, og måske var det også en idé med et parti udelukkende med de ældste og fineste duftplanter.

Især i flere af de meget gamle bondehaver kan vi stadig finde et bredt udsnit af de middelalderlige prydblplanter, se denne bogs artikler om ”Bondehaveplanter” og om ”Tipoldemors stauder” samt Løjtnant (2008). Men det er efterhånden i allersidste øjeblik at få indsamlet, opformeret og bevaret de gamle arter, sorter og provenienser af vores ældste prydblplanter. De gamle bondehavers oprindelige havearkitektur har også længe været i forsvinden, og i dag må den betragtes som et stykke stærkt truet kulturhistorie – endda et af de smukkeste af slagsen.

Dufthaven

De middelalderlige duftplanter er de bedste af deres art. Derfor burde også de have en renæssance. Nogle af de ældste duftplanter dyrkes stadig almindeligt som f.eks. Citronmelisse (*Melissa officinalis*), Liljekonval (*Convallaria majalis*), Marts-Viol (*Viola odorata*) og Krusemynte (*Mentha x crispula*). Andre dyrkes derimod kun sjældent som f.eks. Ambra (*Artemisia abrotanum*), Balsam (*Tanacetum balsamita*) og Pebermynte (*Mentha x piperita*). Alle de gamle duftplanter er ikke blot usædvanligt velduftende. De fleste er også smukke. Samtidig er flere af dem blandt de bedste teplanter. I tabel 1 er duftplanter mærket ”D”.

Indsamling, opformering, bevaring og salg af de lokale og originale sorter og provenienser

Flere gode argumenter taler for, at de middelalderlige prydblplanter bør være genstand for øget dyrkning. Det ville dog være særligt værdifuldt og interessant, om det er de originale sorter og provenienser, der står som vildtvoksende middelalder-relikter ude ved borgene, herregårdene og i f.eks. præstegårdslundene, præstegårdshaverne, landsbyerne og fiskerlejerne etc., som kom i dyrkning. Og altså ikke moderne sorter fra de eksisterende planteskoler.

Man kunne forestille sig, at én eller flere erfarne kulturbotanikere (etnobotanikere) fra NordGen (tidligere Nordisk Genbank) indsamlede relikterne ude ved borgene, herregårdene og i præstegårdslundene o.s.v. Herefter opformeres arterne i genbanken. Dette er allerede sket for mere end 25 arter. Interesserede planteskoler og andre kan herefter bestille frø og frugter fra NordGen til lokal opformering med henblik på kommercielt salg. Det vil herefter være muligt at dyrke f. eks.:

1. Ridder Holger Rosenkrantz` Panter-Gemserod (*Doronicum pardalianches*) fra den mægtige borg Bygholm ved Horsens, som blev grundlagt af Kong Erik Menved ca. 1313 og nedrevet omkring 1617. Storgodsejer Holger Rosenkrantz

var lensmand på slottet Bygholm i sidste halvdel af 1500-tallet. Panter-Gemserod, som ellers er ret sjælden som relik, står også ved to andre af Holger Rosenkrantz besiddelser, nemlig ved den mindre herregård Braaskovgård i Bjerre Herred og ved slottet Boller ved Horsens Fjord.

2. Kong Valdemars Stormhat (*Aconitum napellus*) fra hans ynglingslot Gurre i det nordsjællandske. Ved Gurre står også flere andre af Danmarkshistoriens ældste prydplanter, f.eks. den gammeldags varietet af Pinselilje (*Narcissus poeticus* var. *recurvus*). Stormhat er sjælden som levende fortidsminde.
3. Benediktinernes lille kønne Skov-Tulipan (*Tulipa sylvestris*) fra det fredfyldte Ørslevkloster lidt øst for Skive, som i dag benyttes som refugium. Skov-Tulipan holder længere i buketter end almindelig tulipaner, og den er i øvrigt også resistent over for den frygtede Tulipan-skimmel. Skov-Tulipan er ret sjælden som relik; men der findes eksempelvis også en større bestand ved den velbevarede middelalderborg, Spøttrup, og ved hovedgården Barritskov.
4. Grev Holsteins Lundgylden (*Smyrniium perfoliatum*) fra den skønne herregård Holsteinborg i Vestsjælland. Holsteinborg – som i øvrigt er usædvanlig rig på gamle relikter – kan føre sin historie tilbage til 1200-tallet. Lundgylden er især i Jylland og på Fyn meget sjælden som relik.
5. Digterpræsten St. St. Blichers Plettede Ingefær (*Arum alpinum* ssp. *maculatum*) fra den idylliske Spentrup præstegårdslund, som ligger nord for Randers. Ingefæren lyder også de middelalderlige navne ”Munkesvans” og ”Præstepik” på grund af den besynderlige blomst. I middelalderen var præsterne sognenes spidser, og så var de oven i købet katolikker, som skulle leve i cølibat. Derfor var netop deres kønsliv særligt interessant, og derfor de pågældende navne. Det har dog sikkert også spillet en rolle, at Ingefærblomstens omtalte genstand er meget lille. Plettet Ingefær er ret sjælden som relik, undtagen i præstegårdslunde, hvor den er hyppig.
6. Hertug Hans` velduftende Dorothealilje (*Leucojum vernum*) fra hans jagtslot Søbygaard på det nordlige Ærø. Søbygaard står i dag flot og nyrestaureret – i øvrigt klods op ad voldene efter en vældig middelalderborg. Dorothealilje er ikke sjælden som gammel relik.
7. Snapearthen Ægte Malurt (*Artemisia absinthium*) fra det hyggelige fiskerleje Norsminde, nær Århus. Malurt-bjesken kunne nok varme selv den koldeste bundgarnsfisker. Ved Norsminde står også middelalderblommen Kræge (*Prunus domestica* ssp. *insititia*), som også giver en glimrende kryddersnaps. Den oprindeligt vildtvoksende Strand-Malurt (*Artemisia maritima*) vokser talrigt ved Norsminde; men den giver knap så fyldig og stærk en snaps som den Ægte Malurt. Til gengæld er den heller ikke så giftig. Ægte Malurt er ret sjælden som relik. Hyppigst er den i Nordjylland og på Bornholm og især ved fiskerlejer.
8. Soldaternes selvdyrkede Havrerod (*Tragopogon porrifolius*) fra den gamle fæstning på Ertholmene, hvor soldaterne ellers især måtte leve af fisk. Havrerod er en af de ”glemte” køkkenurter; men dens fyldige rod er usædvanligt velsmagende. Området omkring fæstningsbygningerne er nok det sted i landet, hvor der findes den største koncentration af relikplanter. Der er især tale om køkkenurter og krydderurter, som soldaterne jo havde særlig brug for, og som de

derfor dyrkede i deres små haver. Adskillige af disse meget små haver er bevaret. Se kapitlet herom. Havrerod, som er en ualmindelig køn plante, er et meget sjældent relik i Danmark.

9. Bondens flotte Læge-Alant (*Inula helenium*, fig. 5) fra landsbyen Vistoft i det smukke Mols Bjerge, som er rig på reliktpanter. Læge-Alant er en reliktpante, som absolut bør have en renæssance som prydpante. Alanten har også siden oldtiden været anvendt som medicin for ”svage maver”. Læge-Alant er sjælden som levende levn fra fortiden. Læge-Alant kan minde om Tusindstråle (*Telekia speciosa*), der dog er lidt hyppigere som relik. Tusindstråle dyrkes hyppigt.
10. Prydplanten Nikkende Fuglemælk (*Ornithogalum nutans*, fig. 6) fra den store, flotte og velholdte hovedgård, Bidstrup, ikke langt fra Langå. Vi hører første gang om Bidstrup i 1345. Nogle påstår, at Fuglemælken indeholder det meget giftige stof colchicin. Det gør den dog næppe, for i Sverige har planten været anvendt som køkkenurt (løgene) under hungerperioder. Forfatterens personlige kontakter blandt kemikerne på fabrikken Cheminova har heller ikke kunnet påvise colchicin i hverken Nikkende Fuglemælk eller i dens lillesøster, Kost-Fuglemælk (*Ornithogalum umbellatum*, fig. 7), som også optræder som relik. Både Nikkende Fuglemælk og især Kost-Fuglemælk er ret almindelige som relikter.
11. Duftplanten Vellugtende Aftenstjerne (*Hesperis matronalis*, fig. 8), der står ved ruinerne af det usædvanligt smukt beliggende Alling Kloster i Midtjylland. Alling Kloster hørte til benediktinerordenen. Vellugtende Aftenstjerne, som også kaldes for Vellugtende Aftenstjerne, er hyppig som relik, særligt i præstegårdslunde og ved kirker. Vellugtende Aftenstjerne er også en smuk staude.
12. Den sjældne fyldte form af Hvid Anemone (*Anemone nemorosa flore pleno*) fra Liselund Slot på Møn. Her skulle denne kønne variant efter sigende være plantet af H. C. Andersen. Forfatteren kender kun den fyldte, Hvide Anemone som relik fra nogle ganske få præstegårdshaver og præstegårdslunde. I lunden ved Spentrup Præstegård står adskillige store og kønne kloner. Særligt i 1700-tallet var fyldte former af prydpanter populære.
13. Den pompøse Bonderose (*Paeonia officinalis*) der står ved den højtliggende borgkirke Egens Kirke i Mols Bjerge, hvor den fortæller, at vore forfædre allerede tidligt begyndte at pynte fædrenes grave med smukke blomster. Bonderose er sjælden eller måske endda meget sjælden som forvildet levende fortidsminde. Varieteten ”*humilis*” er endnu ikke kendt som relik, men den bør eftersøges. Denne varietet dyrkes stadig, men den er vist ikke særlig almindelig i dag, hvor den formentlig især findes i meget gamle haver på landet.
14. Kærminden (*Omphalodes verna*) fra det lille lysthus ved Danmarks største gravhøj Hohøj nær Mariager. Det var her, at forårsdigteren Nis Petersen skrev så varmt og elskeligt om Mariagerregnets ”Tusindvis af blomstermænd og koner ...” Lysthuset bruges i dag som minimuseum, og der er ikke længere nogen have, men om foråret titter Erantis (*Eranthis hyemalis*), Vintergæk (*Galanthus nivalis*), Marts-Viol (*Viola odorata*) og altså også den ualmindeligt kønne Kærminde frem blandt vilde græstotter. Sødskærm (*Myrrhis odorata*) står også ved hytten. Sødskærmens sorte frugter giver en fortræffelig kryddersnaps – Nis Petersen havde ikke det fjerneste mod en dram! Kærminden er sjælden som relik.

15. Rød Hestehov (*Petasites hybridus*) fra Nysø Slot ved Præstø. Rød Hestehov er indført som lægeplante, formentlig allerede i 1300-tallet. Den blev især brugt mod pest. Deraf også navnet Pestilenzurt. På grund af de store blade kaldes den også for Tordenskræppe. Det var netop her ved Nysø Slot under voldgravens store skræppeblade, at ”Den Grimme Ælling” kom til verden – det fremgår af H. C. Andersens noter. Rød Hestehov findes hist og her i Jylland, men er almindelig på Fyn og Sjælland.
16. Den gamle lægeplante, Læge-Hjertespannd (*Leonurus cardiaca*) fra Den Kgl. Privilegerede Kro i Hvidsten (som var hjemsted for Hvidsten-gruppen) lidt nord for Randers. Her står den så iøjefaldende med alle sine mange rød-hvide blomster. Læge-Hjertespannd har næppe været dyrket i århundreder. Som levende fortidsminde er Læge-Hjertespannd temmelig sjælden. De fleste medlemmer af kroerfamilien Fiil (Hvidsten-Gruppen) faldt for Gestapos hænder i 1944.
17. Den Blå Anemone (*Anemone hepatica*) fra Vive Kirke, der ligger lidt vest for Hadsund. Her står den Blå Anemone rigeligt på kirkeskrænten, hvor den står i fuldt flor omkring 1. april. Sammen med den Blå Anemone står andre forårsbebudere som Erantis (*Eranthis hyemalis*), Vintergæk (*Galanthus nivalis*), Skov-Forglemmigej (*Myosotis sylvatica*), Marts-Viol (*Viola odorata*), Dorothealilje (*Leucojum vernum*), Hvid Anemone (*Anemone nemorosa*) og den sjældne Himmelblå Skilla (*Scilla amoena*). Alle disse arter fortæller, at landsbybeboerne allerede i meget gammel tid satte pris på det tidligste forårs yndigheder. Blå Anemone er temmelig sjælden som relik. Ved Vive Kirke står i øvrigt også den særdeles sjældne middelalderlige lægeplante Slangero (*Aristolochia clematitis*).
18. Den kønne aprilbebuder Langstilket Lærkespore (*Corydalis solida*) fra den gamle landsby Mellerup ved Randers Fjord. Den fortæller nok en gang, at de gamle bønder skam virkelig flirtede med æstetiske lyster. Eller måske var det rodknoldens høje indhold af det hallucinogene giftstof protopin, som de i det dulgte satte pris på. Langstilket Lærkespore findes hist og her som levende fortidsminde, især i præstegårdslunde og landsbyer.
19. Den Stinkende Nyserod (*Helleborus foetidus*) fra det kulturbotanisk meget rige bornholmske fiskerleje Bølshavn. Den Stinkende Nyserod, som er sjælden som gammel kulturflygtning, altså som levende fortidsminde, fortæller at også middelaldermennesket kunne lide af alvorlige sindslidelser. Ved fiskerlejet står også de temmelig sjældne farveplanter Vajd (*Isatis tinctoria*) og Farve-Reseda (*Reseda luteola*). Vajd farver blå og Reseda gult, og vi må derfor gå ud fra, at fiskerne for flere hundrede år siden ikke nødvendigvis altid kun gik i skidengråt vadmel.
20. Filtet Kongelys (*Verbascum thapsus*) fra den fynske landsby Frørup, hvor Danmarks måske mest berømte ”kloge mand”, Søren Christensen, praktiserede for mere end 100 år siden. Måske var det netop dén Kongelys, som ”kloge Søren” benyttede mod halslidelser. Måske brugte han den også til at fjerne ”Ryncker udi Panden på gamle Piger” – som Chr. IV’s livlæge, professor Simon Paulli allerede skrev i 1648. Filtet Kongelys forekommer hist og her som relik.
21. Den gammeldags Påskelilje (*Narcissus pseudonarcissus* var. *sylvestris*) fra

borgen Refshaleborg, der ligger på den lille ø, Borgø, i Maribo Sø. Refshaleborg blev smadret af ”kåde karle med køller” (bondeoprør) så tidligt som i 1256. Her er altså tale om et virkeligt gammelt levende minde fra fortiden. Den gammeldags Påskelilje er ret almindelig som relik, f.eks. i herregårdsparker.

22. Den gammeldags Pinselilje (*Narcissus poeticus* var. *recurvus*) fra en af Fyns største borge, Næsbyhoved. Denne borg, der ligger i den nordlige udkant af Odense, blev ødelagt i 1334. Den gammeldags Pinselilje forekommer hist og her som relik.
23. Kongens Marts-Viol (*Viola odorata*) fra Jyllands største borg, Kalø, der ligger ved sydsiden af Djursland. Kalø blev anlagt af kong Erik Menved ca. 1313 og nedrevet i 1670'erne. Den isolerede Kalø Slotsruin er internationalt kendt for sine mange relikplanter. Stedets klenodie er den meget sjældne Katteurt (*Nepeta cataria*), der især blev anvendt som lægeplante. Reliktplanterne står især på den meget stejle skrænt neden for køkkenfløjen (se de opstillede kortborde). Marts-Viol er almindelig som relik, særligt ved gårde og kirker og i landsbyer.
24. Finansfyrsten Marselis' Bølgekrone Storkenæb (*Geranium phaeum*) fra parken ved herregården Moesgaard ved Århus, der i dag er hjemsted for Jyllands største kulturhistoriske museum. Storkenæben, som er meget smuk, står i en større bestand i den sydøstlige udkant af parken. Bølgekrone Storkenæb er temmelig sjælden som meget gammel relik.
25. Den forårsdejlige Storblomstrede Kodriver (*Primula vulgaris*) fra en lille tilgroet tomt i udkanten af Ajstrup Krat ved Mariager Fjord. Ifølge de gamle i sognet, så var det her, at ”Maren i kæret” boede i fordums dage. Storblomstret Kodriver er sjælden som gammelt levende fortidsminde.
26. Jorddrottens smukke Sæbeurt (*Saponaria officinalis*) fra den store borg Bastrup, der ligger mellem Farum og Slangerup. Bastrup blev så tidligt som i 1100-tallet anlagt af den overordentlig indflydelsesrige slægt Hviderne. Bastrup blev allerede opgivet som borg ved midten af 1200-tallet. Ved Bastrup er Sæbeurt således et over 700 år gammelt levende fortidsminde. På stedet står også flere andre særdeles gamle relikter. Sæbeurt er ret almindelig som levende fortidsminde, især i landsbyer og ved kirker.
27. Hasselurt (*Asarum europaeum*) fra Bønnet Slotsruin, der ligger på Falster. Chr. IV's ældste søn, kronprinsen, benyttede Bønnet som jagtslot. Kronprinsen bød sin lystgartner at forsyne slottet med ”smukke blomster og andre kostelige vækster og frugter.” Hasselurten er med stor sandsynlighed en af disse. Endnu i dag kan vi finde knap 40 efterkommere af planterne fra prinsens haver som relikter. Bønnet Slot brændte 1700 og blev ikke genopført. Hasselurt er meget sjælden som relik.
28. Kongens Kongelys (Uldbladet Kongelys, *Verbascum thapsiforme*), der så smukt og majestætisk står på voldene efter den store borg Dronningholm ved Frederiksværk. Dronningholm forfaldt efter 1540'erne. Uldbladet Kongelys forekommer hist og her som levende fortidsminde, især på Sjælland.
29. Gærde-Kartebolle (*Dipsacus fullonum*) fra borgen Jungshoved lidt SØ for Præstø. Jungshoved er kendt fra romanen ”Gøngehøvdingen”. Jungshoved blev ødelagt

1659-60. Kartebollen er en smuk staude. Men bladskedernes vand kan skam også give ungmøer deres rette blege, jomfruelige teint tilbage, såfremt de ved en beklagelig fejltagelse er blevet solbrændte. Gærde-Kartebolle forekommer temmelig almindeligt som levende fortidsminde.

30. Godsejer Plessens Tusindstråle (*Telekia speciosa*) fra lystslottet Fussingø lidt vest for Randers. Tusindstråle er en af de største og flotteste urteagtige pryddplanter. Den står i en lille klynge ved sognevejen lige ud for hovedbygningen. Under 2. Verdenskrig ejedes Fussingø af den tyske storgodsejer ritmester Carl Ludvig August Hugo Gabriel Scheel-Plessen. Ritmester Scheel-Plessen var tysker - men ikke nazist. Alligevel blev Fussingø med meget stort jordtilliggende konfiskeret af den danske stat i 1946. Tusindstråle findes kun hist og her som relik.
31. Storbladet Rejnfan (*Tanacetum macrophyllum*) fra voldstedet Hagenskov på Sydbyn. Hagenskov var et kongeligt slot, og det var her, at en kendt prins forlystede sig med sin frille. Rejnfanen står almindeligt ved den lille sognevej mellem vandmøllen og elskerindens beskedne men kønne landsted. Storbladet Rejnfan er sjælden som relik.

Flere snese tilsvarende eksempler kunne nævnes.

De levende fortidsminder fortæller historier

De middelalderlige pryddplanter har en rig kulturbotanik (etnobotanik), eftersom de i gamle dage også ofte blev anvendt som lægeplanter, trolddomsplanter og meget andet. Med hensyn til arternes anvendelse henvises til oversigterne over ægte levende fortidsminder og over indigene levende fortidsminder i denne bog. Disse ældgamle kulturplanter er således rige på historie – se f.eks. den følgende artikel om tipoldemors stauder. De gamle pryddplanter føjer derfor en historisk dimension til haveoplevelsen.

Man kan læse mange sjove historier om de gamle pryddplanter i Harald Niensens bog: ”Lægeplanter og trolddomsurter” samt i Brøndegaards storværk: ”Folk og Flora.” Det er også værd at konsultere originalkilder som Harpestreng, Pedersen, Bartsker, Smid, Block, Paulli og Gartner, som er 700 (Harpestreng) til 300 (Gartner) år gamle.

”Middelalderhaven”

Man kunne forestille sig, at der i en offentlig park eller i f.eks. en herregårdspark blev anlagt en smuk have med alle de middelalderlige pryddplanter og duftplanter samt de mange gamle krydderurter og køkkenurter. Der bør kun være tale om de arter, der i Danmark optræder som meget gamle relikter, og det bør være de originale provenienser ude fra klostrene, borgene og hovedgårdene o.s.v., som dyrkes i haven. De ovennævnte grupper af relikter-kulturplanter beløber sig til i alt 200 arter.

Havearkitektonisk bør man tilstræbe, at haven kommer så tæt som muligt på de middelalderlige forbilleder. De kvadratmeterstore firkantede bede forsynes med et skilt, der foruden planternes danske og latinske navn, fortæller lidt om plantens anvendelse i gamle dage. Det bør også fremgå af skiltene, hvorfra planterne er indsamlet. I en særskilt og rigt illustreret bog kan fortælles mere om de enkelte arters historie og brug. Disse oplysninger bør hvile på primærkildernes data – og ikke på poppede skrifter, hvilket haveskiltene i f.eks. Spøttrup-haverne er et grelt eksempel på. Flere af de slotte og hovedgårde, som er i offentlig eje, ville være oplagte som hjemsted for ”Middelalderhaven”.

Beskyttelse gennem benyttelse

Der er ingen tvivl om, at en benyttelse af de originale sorter og provenienser af de middelalderlige pryddplanter og duftplanter vil føre til en øget interesse for de ofte truede reliktplante-forekomster af disse meget gamle kulturplanter. Denne øgede interesse vil være netop det fundament, som en øget beskyttelse kan hvile på. Det skyldes, at man ikke kan forvente, at hverken den enkelte grundejer eller myndighederne skal beskytte og bevare noget, som de ikke kender til. Vi kan derfor forvente, at benyttelsen af reliktplanterne vil føre til en øget in situ-bevaring af reliktplante-forekomsterne, altså en øget beskyttelse og pleje af reliktplanternes vilde levesteder.

Tabel 1.

Oversigt over 63 middelalderlige pryddplanter og duftplanter, som kun af og til eller sjældent dyrkes i moderne parcelhushaver. Alle de opførte arter kan optræde som gamle relikter, det vil sige som forvildede kulturlevn ved kloster- og borgruiner, ved slotte og herregårde, kirker og i landsbyer o.s.v. Duftplanter er mærket "D".

Allium ursinum (Ramsløg)
Althaea officinalis (Læge-Stokrose)
Artemisia abrotanum (Ambra)-**D**
Arum alpinum ssp. *danicum* (Dansk Ingefær)
Arum alpinum ssp. *maculatum* (Plettet Ingefær)
Arum italicum (Italiensk Arum)
Bistorta officinalis (Slangeurt)
Calla palustris (Kærmysse)
Campanula latifolia var. *macrantha* (Bredbladet Klokke)
Corydalis cava (Hulrodet Lærkespore)
Corydalis pumila (Finger-Lærkespore)
Corydalis solida (Langstilket Lærkespore)
Cirsium heterophyllum (Forskelligbladet Tidsel)
Datura stramonium (Pigæble)
Doronicum pardalianches (Panter-Gemserod)
Euphorbia dulcis (Knold-Vortemælk)
Euphorbia esula (Langbladet-Vortemælk)
Euphorbia lathyris (Kors-Vortemælk)
Galega officinalis (Læge-Stregbælg)
Geranium phaeum (Bølgekrønet Storckenæb)
Geranium sylvaticum (Skov-Storckenæb)
Helleborus foetidus (Stinkende Nyserod)
Helleborus viridis (Grøn Nyserod)
Hesperis matronalis (Vellugtende Aftenstjerne)-**D**
Hieracium aurantiacum (Pomerans-Høgeurt)
Hylotelephium telephium ssp. *telephium* (Rød Sct. Hansurt)
Inula britannica (Soløje-Alant)
Inula helenium (Læge-Alant)
Lathyrus latifolius (Flerårig Fladbælg)
Leonurus cardiaca (Læge-Hjertespend)

Leucjum aestivum (Sommer-Hvidblomme)
Lilium martagon (Krans-Lilje)
Lunaria rediviva (Vedvarende Måneskulpe)
Mentha x piperita (Pebermynte)-**D**
Mentha spicata (Grøn Mynte)-**D**
Myrrhis odorata (Sødskærm)-**D**
Narcissus poeticus var. *recurvus* (Gammeldags Pinselilje)-**D**
Narcissus pseudonarcissus var. *sylvestris* (Gammeldags Påskelilje)-**D**
Nicotiana rustica (Bondetobak)
Onopordum acanthium (Æselfoder)
Origanum vulgare (Alm. Merian)-**D**
Paris quadrifolia (Firblad)
Petasites albus (Hvid Hestehov)
Peucedanum ostruthium (Mesterrod)
Phyllitis scolopendrium (Hjortetunge)
Rosa x alba (Hvid Rose)-**D**
Rosa gallica (Fransk Rose)-**D**
Rosa majalis var. *foecundissima* (Fyldt Maj-Rose)-**D**
Sanguisorba minor ssp. *minor* (Blodstillende Bibernelle)
Scilla amoena (Himmelblå Skilla)
Sempervivum arachnoideum (Spindelvævs-Husløg)
Silybum marianum (Marietidsel)
Smyrniium perfoliatum (Lundgylden)
Symphytum officinalis var. *ochroleuca* (Gul Læge-Kulsukker)
Tanacetum balsamita (Balsam)-**D**
Tanacetum macrophyllum (Storbladet Rejnfan)
Tanacetum vulgare var. *crispum* (Romersk Rejnfan)-**D**
Tulipa sylvestris (Skov-Tulipan)
Veratrum album (Hvid Foldblad)
Verbascum lychnitis (Bleg Kongelys)
Verbascum phlomoides (Hjertebladet Kongelys)
Verbascum speciosum (Kandelaber-Kongelys)
Veronica longifolia (Langbladet Ærenpris)

Figurtekster

Fig. 1. Den lille buket af ”lugtegodt”, som kirkegangskonen hver søndag havde med i kirken, bestod vel oftest af Balsam (*Tanacetum balsamita*), Ambra (*Artemisia abrotanum*), Grøn Mynte (*Mentha spicata*), Citronmelisse også kaldet Hjertensfryd (*Melissa officinalis*) og Lavendel (*Lavandula officinalis*). I ny og næ lugtede hun til buketten, og så kunne hun bedre holde sig vågen under de laange latinske prædikener – som hun jo intet som helst forstod af. Og det var skam såre vigtigt at holde sig vågen, for Djævelen for jo rundt i kirken med et stort skind, hvorpå han skrev navnene ned på alle dem, som sov. Og da der var mange, så var han nødt til at strække skindet, for at få plads til dem alle. Dette Djævelens værk skulle bruges på Dommedag, hvor så Fanden selv kunne gøre krav på alle de sovende sjæle. – I øvrigt var det ikke så mærkeligt, at det især var kvinderne, som kunne slumre hen. For de var både tidligst oppe og også de sidste, som kom i seng. For hele den lange dag puklede de i køkken, hus, have og mark. Så derfor var det godt med lidt pirrende lugtegodt. (I middelalderen og godt 200 år frem lugtede der i øvrigt ikke altid lige godt i kirkerne, da man havde den praksis at begrave de ”fine” under kirkegulvet. Og de forrådnende ligs stank kunne måske også mindskes

en smule med lidt planteparfume).

Figuren viser Balsam (*Tanacetum balsamita*) fra Simon Paullis Flora Danica fra 1648.

Fig. 2. Mange af reliktpanterne er truede, hvor de som gamle, forvildede kulturlevn står ved kloster- og borgruiner og ved hovedgårde, møllegårde, præstegårde, kirker, fiskerlejer, landsbyer og i præstegårdslunde og købstæder. Men det er den gamle herregårds-, bonde-, præstegårds-, møllegårds- og købstadshave også. Med deres traditionelle havearkitektur og deres væld af gamle arter, varieteter, sorter og lokale provenienser af pryddplanter m.m. er de ikke alene horticulturelt værdifulde. De er desværre også stærkt truede, ja faktisk i forsvinden. Det er i sidste øjeblik, hvis alle disse ældgamle kulturplanter, og deres oprindelige miljø, skal bevares.

Figuren viser den gammeldags Have-Iris (*Iris germanica*) fra Simon Paullis Flora Danica fra 1648.

Fig. 3. Det er vigtigt for mange, at deres pryddplanter har en historie. Jo mere de ved om planten, desto gladere er de for dem. Det kan f.eks. være den gammeldags Bonderose (*Paeonia officinalis*), som bedstemor altid gav mig en buket af til min fødselsdag. Og hun kan fortælle, at netop den Pæon altid har stået ved gården – i hvert fald så længe hun kan huske. Til bedstemors historie kommer så alle de ældgamle historier fra middelalderen og renæssancen. Alle disse historier er en væsentlig del af vores kulturarv. Men det haster med at få indsamlet bedstemors og oldemors historier.

Figuren viser Bonderose (*Paeonia officinalis*) fra Simon Paullis Flora Danica fra 1648.

Fig. 4. Betonie (*Stachys officinalis*) er hyppig i moderne haver. Som forvildet kulturrelikt er den meget sjælden.

Fig. 5. Læge-Alant (*Inula helenium*) ses kun sjældent i nutidens haver, skønt der er tale om en statelig og smuk staude. Som levende fortidsminde er den temmelig sjælden. Den ses hyppigst på vejkanter, ikke mindst i den sydøstlige del af landet.

Fig., 6. Nikkende Fuglemælk (*Ornithogalum nutans*) pryder mange og især ældre haver i maj. Mange synes dog nok, at den kan være et argt ukrudt, da den spreder sig overordentligt villigt.

Fig. 7. Kost-Fuglemælk (*Ornithogalum umbellatum*) er tidlig og ganske køn. Men den spreder sig aggressivt og er ligesom dens storesøster Nikkende Fuglemælk (*Ornithogalum nutans*) svær at udrydde. Så mange giver op og giver den ”tålt ophold” i haven.

Fig. 8. Hulkravet Kodriver (*Primula veris*) er ikke alene en smuk og taknemmelig staude. Den dufter også meget fint. Tegning Gunhild Brink

Fig. 9. Kors-Vortemælk (*Euphorbia lathyris*). Tegning Pia Ribers.

Fig. 10. Eng-Salvie (*Salvia pratensis*) er også en af de pryddplanter, som bør have en renæssance. Tegning Trine Theut.

Fig. 11. Rosen-Katost (*Malva alcea*) burde dyrkes mere i haverne. Akvarel Aksel

Hansen.

39. Genbrug af gamle gener

De middelalderlige reliktplanter kan ofte besidde særligt gode arvelige egenskaber, som kan vise sig at være nyttige i forædlingsarbejdet – hvilket der allerede er mange eksempler på. Og i hvert fald har de ældgamle reliktplanter bevist deres hårdførhed, da de har overlevet i den vilde natur i op imod måske 800 år. Med hensyn til f.eks. de glemte køkkenurter og krydderurter, så fås de ikke bedre - se artiklen: Original middelaldermad. Det samme gælder f.eks. de middelalderlige prydblomster, som både er smukke, blomstervillige og hårdføre – se artiklen: De middelalderlige prydblomster og duftplanter bør have en renæssance. Alt i alt er de middelalderlige kulturplanters genpools særligt bevaringsværdige (Løjtnant 2007), ligesom alle reliktplanterne har en rig kulturhistorie. Derfor bør de alt i alt indgå i NordGens (tidligere Nordisk Genbank) bevaringsarbejde, såvel in situ (altså i naturen) som ex situ (f.eks. i genbanker). Samtidig bør de gamle urter, hvoraf en større del er mere eller mindre ”glemte” i højere grad end hidtil indgå i vores hverdag. De bør have en renæssance, såvel i vores haver som i planteskoler, supermarkeder og på f.eks. restauranter. Netop denne benyttelse vil skabe øget forståelse for, at det er nødvendigt at beskytte og bevare reliktføremåderne; det vil sige de originale og de ældste provenienser (”typer”) af de gamle kulturplanter ude i naturen. Altså ude ved klosterruinerne, borgene, hovedgårdene og i landsbyerne o.s.v.

Oldnordiske kulturplanter

De fleste reliktplante-forekomster, som denne bog handler om, er 100-750 år gamle. Men nogle er måske betydeligt ældre. Levende oldtidsminder, altså relikter fra før 1050, er ganske vist endnu ikke med sikkerhed påvist i Danmark, se artiklen om levende oldtidsminder. Løjtnant (2007) skriver mere om netop denne problematik.

Eksempler på genbrug af middelalderlige kulturplanter, som forekommer som meget gamle relikter.

De middelalderlige kulturplanter er suveræne som køkkenurter, krydderurter, prydblomster, duftplanter o.s.v. Samtidig rummer de gode historier, som både grossister, haveejere og f.eks. restaurantgæster sætter stadig højere pris på. Nedenfor gives 40 eksempler på mere eller mindre glemte urter, som burde have en renæssance. Til hver art knyttes en historie. Historierne kunne sagtens være meget længere; men det tillader pladsen desværre ikke.

1. Humle (*Humulus lupulus*) er ølbrygningsplanten frem for nogen. Humle findes hist og her som relik, f.eks. ved en række meget gamle kongs- og ridderborge. Her kan Humlen være et op til 750 år gammelt relik. Det er nok sandsynligt, at de gamle konger og riddere dyrkede en Humle af særlig god kvalitet. Og hvilket moderne microbryggeri vil ikke gerne brygge sin egen lokale ”Kongeøl” eller ”Ridderøl” på en af de gamle humler. Humlen står eksempelvis som levende fortidsminde ved følgende middelalderborge:
  - Refshaleborg (ødelagt under et bondeoprør i 1256)
  - Hjelm (ødelagt af kong Erik Menved’s armada i 1306)
  - Kærsgård (faldt i kamp lige efter 1332)
  - Bjørnkær (vist forladt inden 1400-tallet)
  - Ravnsborg (nedbrudt i begyndelsen af 1500-årene)
  - Bygholm (nedbrudt 1617)

Kærstrup (forladt 1630)

Kalø (forladt 1670'erne).

Desuden findes Humlen som relikvium ved borge som Trøjborg, Gl. Broløkke, Helledies, Gl. Skærvad, Nyborg, Holm og Gl. Brattingsborg på Samsø med flere. Flere af disse borge blev smadret og ødelagt i krig – men Humlen fik fjenden altså ikke gjort kål på.

2. Havrerod (*Tragopogon porrifolius*) er en glimrende køkkenurt, som dog er omtrent "glemt". Havrerod er blevet meget sjælden som relikvium. Men en større bestand findes dog ved de gamle soldaterhaver på Christiansø. I 1600- og 1700-tallet dyrkede fortets soldater nemlig flere slags grøntsager i deres små haver. For soldaternes daglige kost af fersk, tørret, saltet og røget fisk kunne jo nok være noget ensidigt. Og ved at spise grøntsager kunne soldaterne også forhindre, at de fik den frygtede skørbug, som forårsages af ekstrem c-vitaminmangel.
3. Gul Havreblomme (*Prunus domestica* ssp. *insititia*) er en dejlig Kræge – altså en lille blomme – som har den allerfineste blommeduft. Havreblomme forekommer kun ret sjældent som relikvium. Alene i Jylland har forfatteren dog fundet den mere end 25 steder. Den står dog eksempelvis ved Øm Klosterruin. Her er denne ældgamle frugtsort et levende levn fra Cistercienser-munkenes frugthave. Andre minder om munkenes frugthave er Øm Klosters Blå Kræge og den sjældne Surkirsebær (*Prunus cerasus*). Gul Havreblomme er ikke blot god som frugttræ men også fortræffelig som hegnsplante, hvilket f.eks. kan ses i landsbyen Toftum nær Søvind. Nævnes bør det dog, at Gul Havreblomme kun uregelmæssigt bærer frugter. I øvrigt findes der også flere andre slags gamle rodægte blomster, som vist alle kan anbefales til havebruget som prydræer, frugttræer og hegnsplanter.
4. Den fyldte Maj-Rose (*Rosa majalis* var. *foecundissima*) er sjælden i moderne haver, og som relikvium er den meget sjælden. Maj-Rose er en fin lille rose, hvis blomster dog er små. Men til gengæld er de talrige. Maj-Rose er især god i busketter. Den fyldte Maj-Rose står blandt andet ved Stadil Kirke i det vestligste Jylland. Rosen står også meget smukt i en større bestand på engen lige udenfor syddiget ned mod den kønne udsigt til Stadil Fjord. Stadil Kirkes Maj-Rose er et bevis på, at vi herhjemme har en mindst 150-200 årig gammel tradition for at plante kønne blomster på kirkegården. Af samme årsag står den sjældne fyldte form af Klit-Rose (*Rosa pimpinellifolia*) på diget ved bl.a. Råbjerg Kirke, som ligger helt alene langt ude i sandørkenen ved Råbjerg Mile. Den fyldte Maj-Rose står også som relikvium ved Hyllested Kirke, og ved f.eks. hovedgården Støvringgård danner den hække nær hovedbygningen.
5. Rapunsel-Klokke (*Campanula rapunculus*) er også en af de glemte køkkenurter. Som relikvium er Rapunsel-Klokke blevet meget sjælden. Men den står dog vist stadig ved Bønnet Slotsruin på Falster, hvor den er en efterkommer af de planter, som Chr. IV's ældste søn, kronprinsen, lod plante ved sit jagtslot. (Flere botanikere har meddelt forfatteren, at Bønnet Slotsruin har været udsat for en ødelæggende "naturpleje", og en enkelt af disse botanikere sagde, at hun (Sabine Karg) ikke kunne finde en eneste relikviumplante. For ikke så mange år siden var der usædvanligt mange relikviumplanter ved Bønnet (Løjtnant 2003)). Rapunsel-Klokke stod endnu i 1999 talrigt ved Tirsbæk Slot, og det er muligt, at Rapunsel-Klokke også stadig findes som naturaliseret nogle få andre steder i SØ. Danmark og på Bornholm. Rapunsel-Klokkens rod er ualmindelig velmagende.

6. Skov-Tulipan (*Tulipa sylvestris*) er en køn lille tulipan, hvis blomster er usædvanligt langtidsholdbare. Skov-Tulipan er mærkeligt nok sjælden i moderne haver. Som relikv er den også temmelig sjælden. Men den står dog eksempelvis i antal ved borgen Spøttrup og ved det store Ørslevkloster samt ved hovedgården Barritskov. Ved Ørslevkloster er Skov-Tulipan et bevis på, at munkene ikke blot dyrkede ”nyttige” lægeplanter, køkkenurter og frugttræer, men altså også ”unyttige” prydblister. Ved Ørslevkloster findes en længere række andre relikvarter som f.eks. Ramsløg (*Allium ursinum*), Blå Kræge og Gul Havreblomme (*Prunus domestica* ssp. *insititia*), Alm. Katost (*Malva sylvestris*), Filtet Kongelys (*Verbascum thapsus*) og Surkirsebær (*Prunus cerasus*). Skov-Tulipan er ikke blot køn og langtidsholdbar. I modsætning til de fleste moderne tulipaner er den også usædvanlig sejlivet. Ja man kan ligefrem opleve, at den spreder sig i haven.
7. Vellugtende Aftenstjerne (*Hesperis matronalis*) er en af de fineste duftplanter. Alligevel er den ejendommeligt nok ikke særlig almindelig i vores parcelhushaver. Som relikv findes Vellugtende Aftenstjerne hist og her. Den står f.eks. ved Alling Klosterruin, der ligger så smukt ned mod Alling Sø. Vellugtende Aftenstjerne er med til at fortælle, at danskerne for 100-150 år siden og før satte blomsternes duft endnu højere end blomsternes udseende. For i gamle dage havde man jo ikke alle de dufte og parfumer som vi omgiver os med i dag, hvor alt lige fra vaskepulver til tandpasta og fra shampoo til barbersprit ofte stinker af parfume. De gamle kendte kun til de gode dufte fra madlavningen, alkoholiske drikke, sexlivet og altså ikke mindst fra blomsterne. Vellugtende Aftenstjerne er også en smuk plante
8. Gærde-Kørvel (*Anthriscus caucalis*) er en fin krydderurt og grøntsag; men den er aldeles glemt. Som relikv er Gærde-Kørvel temmelig sjælden. Men den står dog en del steder i Mols Bjerge, f.eks. i en stor bestand ved Kalø Slotsruin. Her er denne fine forårsbebuder med den spæde kørvelduft meget gammel. Rundt om i en del især sydsjællandske landsbyer og fiskerlejer kan vi også stadig finde denne lille Kørvel. Men vi kan også være heldige at finde den andre steder, f.eks. ved den midtjyske hovedgård Kollerup.
9. Kalmus (*Acorus calamus*) er en fornem likørplante; men den bruges næsten ikke som sådan i dag – måske fordi den er lidt giftig. Kalmus forekommer hist og her som relikv, særligt ved klostre, borge og renæssanceslotte, hvor den står i voldgravene. Kalmus indgik blandt andet i Benediktinerlikør og i Chartreuse. Nævnes bør det dog, at Kalmus indeholder lidt rigeligt med kræftfremkaldende stoffer. Men på den anden side, så behøver man jo ikke at drikke en hel flaske om dagen. I øvrigt er en større del af de urter, som sættes på kryddersnaps, mere eller mindre giftige. Det gælder ikke mindst f.eks. Have-Malurt (*Artemisia absinthium*). Selv den velkendte Pors (*Myrica gale*) er skam ikke helt uskyldig.
10. Grøn Mynte (*Mentha spicata*) er en fremragende teplante og krydderurt. Men alligevel dyrkes den ikke almindeligt i de moderne haver. Som relikv er Grøn Mynte sjælden. De moderne læger er vist i øvrigt enige om, at myntete er godt for lettere mavebesvær. Grøn Mynte er ikke den eneste mynte, som forekommer som relikv. Det samme gælder f.eks. Kæmpe-Mynte (*Mentha x villosanervata*), Pebermynte (*Mentha x piperita*), Krusemynte (*Mentha x piperita* var. *crispa*), Eng-Mynte (*Mentha x gentilis*), Lodden Mynte (*Mentha x villosa*) og Rundbladet Mynte (*Mentha suaveolens*). Alle er de glimrende teplanter og krydderurter med

hver deres helt specielle aroma og duft. Mynterne er alle temmelig sjældne eller ligefrem meget sjældne som relikter. Grøn Mynte står dog eksempelvis i en landsby ved Aggersborg. På samme måde står Kæmpe-Mynte ved Jægerspris Slot og Pebermynte står ved Tirsbæk Slot. Og Rundbladet Mynte kan vi finde i flere bornholmske fiskerlejer, ligesom Lodden Mynte vokser frodigt ved gadekæret i Endelave By.

11. Sort Sennep (*Brassica nigra*) er en af de fineste sennepsplanter. Sort Sennep dyrkes næsten ikke mere, og som gammel relikte er den sjælden. Sort Sennep er stærkere i smagen end den langt almindeligere Gul Sennep (*Sinapis alba*). ”Den bornholmske Sennepsfabrik” vil gerne genoptage dyrkningen af Sort Sennep, og de vil gerne have, at det skal ske på grundlag af oprindelige bornholmske sorter. Derfor skal jeg her nævne, at Sort Sennep så sent som i 2007 stod i store flokke ved de gamle soldaterhaver på Christiansø. Sort Sennep var i øvrigt også en berømt lægeplante. Den blev brugt mod såvel fordøjelsesbesvær som mod betændelse, hovedpine, spedalskhed og sindssyge.
12. Ægte Malurt (*Artemisia absinthium*) er en af de allerbedste snapseurter. Arten er ikke almindelig i moderne haver, og som relikte er den temmelig sjælden. Ægte Malurt forekommer især som levende fortidsminde i fiskerlejer. Her vidner den om de robuste men ofte kolde fiskeres hang til det stærke. Ægte Malurt er hovedingrediensen i nordjydernes kraftige kryddersnaps, bjesken. Ægte Malurt er giftig. Som relikte står den Ægte Malurt f.eks. i det jyske fiskerleje Norsminde, i det fynske fiskerleje Fjællebroen og i det bornholmske fiskerleje Bølshavn.
13. Den lille gammeldags Stikkelsbær (*Ribes uva-crispa*) med de små, gule og hårede frugter dyrkes vist ikke mere. Som relikte er den temmelig sjælden. Den står dog eksempelvis ved borgen Kærsgård, som faldt i kamp lige efter 1332. Den står også ved Bjørnkær Slotsruin, som blev forladt inden 1400. På voldstedet Gl. Borreby, som forfaldt efter 1556, står den også. På Gl. Aakærs Voldsted står en stor og tæt bestand. Gl. Aagård blev fraflyttet engang i 1600-tallet. Den lille gammeldags Stikkelsbær har ganske vist kun små frugter; men til gengæld er de talrige og usædvanligt velsmagende. Samtidig er denne gammeldags Stikkelsbær meget hårdfør. Alt i alt kan denne Stikkelsbær måske nok have interesse for det moderne havebrug – om ikke andet så i forædlingsarbejdet.
14. Svinenød (*Conopodium majus*) er en af de meget gamle køkkenurter, som er fuldstændig glemt. Som relikte er Svinenød meget sjælden. Den står dog som levende fortidsminde i den store park, som hører til den mægtige middelalderborg, Gjorslev, på Østsjælland. Gjorslev er i dag en af vores fornemste hovedgårde.
15. Læge-Stokrose (*Althaea officinalis*) er ret sjælden i vores haver, skønt den er en af de flotteste og kønneste og mest hårdføre stauder. Som relikte er Læge-Stokrose sjælden. Den findes dog en del steder i SØ. Danmark, især i strandrørsumpe ved Lolland. Læge-Stokrose er en berømt lægeplante, som vi kender fra både Harpestræng, Smid og Paulli. Ingen af d’ herrer bliver trætte af at rose denne plantes mange dyder. Der er næsten ikke den sygdom, som Læge-Stokrose ikke kan helbrede. Alt fra bylder, bremsestik, epilepsi, melankoli, livmoderbetændelse, ophovnede bryster, solskoldning og så videre. Althæasaft har meget længe været et yndet expectorans (slimløsende middel) til småbørn.

16. Spindelsvævs-Husløg (*Sempervium arachnoideum*) er en køn og sjov lille plante. Endnu for blot lidt over 100 år siden, var Alm. Husløg (*Sempervium tectorum*) meget almindelig på stråtagene. I gamle dage mente man nemlig helt bestemt, at stråtagets Husløg kunne værne mod både hekseri, trolddom og lynild. Da den velbyrdige Inga af Varteig i 1218 skulle bære jernbyrd for at bevise sin søns kongelige byrd, blev hendes hænder indsmurt i saft fra Husløg. Siden har planten været brugt mod brandsår og helvedsild. I dag dyrkes Alm. Husløg stadigt ret almindeligt i haverne. Som gammelt relikvium er Alm. Husløg sjældent. Den står dog eksempelvis stadig på Stadil Kirkes syddige. Spindelsvævs-Husløg står smukt på Mallings Kirkes store dige, men er ellers sjældent som relikvium.
17. Plettet Ingefær (*Arum alpinum* ssp. *maculatum*) er en fin køkkenurt; men den anvendes slet ikke som sådan i dag. Som moderne prydblade er den ualmindelig. Det er rodknoldene, som spises. De er ganske vist noget giftige; men giften sønderdeles efter sigende hurtigt ved kogning. Knoldene består næsten udelukkende af stivelse, og Plettet Ingefær var et af middelalderens bud på Kartofflen (*Solanum tuberosum*), som først blev nogenlunde almindeligt dyrket op i 1800-tallet. Og det var først efter 1. Verdenskrig, at Kartofflen blev meget almindeligt dyrket. Plettet Ingefær er temmelig sjældent som relikvium, men findes dog i nogle landsbyer og ved nogle hovedgårde. Det er dog kun i præstegårdslundene, at den er forholdsvis almindelig. I gamle dage var Plettet Ingefær også en kendt lægeplade. Den meget nærtstående Dansk Ingefær (*Arum alpinum* ssp. *danicum*) har været brugt på helt samme måde som Plettet Ingefær. Dansk Ingefær er ret almindelig som relikvium, især i landsbyer, ved borge og hovedgårde. En stor og tæt bestand står f.eks. på Aagaard Voldsted i Han Herred.
18. Læge-Alant (*Inula helenium*) er en af de middelalderlige prydblade, som af en eller anden grund er blevet umoderne. Men flot og smuk er den, og den er også nem at dyrke. Som relikvium er Læge-Alant temmelig sjældent. Relikviumforekomsterne skyldes vel især dens tidligere brug som lægeplade. Den forekommer især på vejkanter. Og efter at vejkanterne de fleste steder ikke længere høvles ned i tide og utide, ser vi denne imponerende plante lidt tiere. I øvrigt siger lovgivningen, at vejkanter kun bør slås én gang om året, nemlig om efteråret – med mindre særlige forhold gør sig gældende.
19. Ægte Kamille (*Matricaria recutita*) kender de fleste fra kamillete. Men der er ikke ret mange, som dyrker den i haven. Ægte Kamille er i dag meget anvendt som et mildt beroligende middel. Det bunder i følgende: når man skærer Kamillens blomsterstand igennem, så ser man, at den er hul. Således forestillede man sig i den græske oldtid, at kvindens livmoder så ud. Da livmoderen hedder hystera på græsk, så mente man senere følgelig, at Kamillen var god mod hysteri. På de danske psykiatriske anstalter ordinerer lægerne den dag i dag kamillete til hysteriske og voldsomme patienter. De fleste naturmedicinske råd bunder i det rene vrøvl, da de skyldes Signaturlæren. Langt de fleste naturlægemidler er ligesom kamillete medicinsk virkningsløse - lige bortset fra alle dem, som er giftige og direkte skadelige.
20. Sommer-Hvidblomme (*Leucosium aestivum*) er en køn løgplade, som minder meget om den populære Dorothealilje (*Leucosium vernalis*). Sommer-Hvidblomme er temmelig sjældent i haverne; men den burde have en øget udbredelse. Som relikvium er Sommer-Hvidblomme meget sjældent. Den står dog ved Brabrand Sø. Denne bestand stammer sikkert fra den nærliggende hovedgård, Constantinsborg.

Sommer-Hvidblomme er især fin i det lidt fugtige eller direkte våde blomsterbed. Sommer-Hvidblomme stod indtil for få år siden også ved Fusingø Slot, men her har Statsskovvæsenet udryddet den.

21. Jordkastanie (*Bunium bulbocastanum*) dyrkes ikke længere som køkkenurt. Som reliket er Jordkastanie meget sjælden; men der står dog stadig nogle eksemplarer i Næstved og ved Aamølle ved Mariager Fjord, som også er kendt for sin flotte bestand af Kvan (*Archangelica angelica* ssp. *litoralis*). Kvan er en berømt lægeplante og snapseurt, ligesom den kan anvendes som køkkenurt. Den danske Kvan, som rettelig hedder Strand-Kvan, er dog lidt skarp i smagen og voldsomt aromatisk. Derfor er den en yndet snapseurt. Strand-Kvan dyrkes kun sjældent.
22. Panter-Gemserod (*Doronicum pardalianches*) er en af de tidligste og kønneste prydpalnter. Den er dog ikke særlig almindelig i de moderne haver. Panter-Gemserod står blandt andet som reliket ved Fusingø Slotsruin, Gurre Slotsruin og ved Bygholm Slotsruin. Panter-Gemserod kan måske være lidt besværlig i haverne, da den gerne spreder sig.
23. Hjertebladet Gåsefod (*Chenopodium hybridum*) er en ældgammel spinatplante, som dog slet ikke dyrkes længere. Som reliket er Hjertebladet Gåsefod temmelig sjælden; men den dukker dog somme tider op, især når der graves ved middelalderklostre, borge, hovedgårde og i de gamle købstadsmidter. Hjertebladet Gåsefod er nemlig en dvaleplante, hvis frø kan bevare spireevnen i århundreder. Den nærtstående og ligeledes indførte Mur-Gåsefod (*Chenopodium murale*) har formentlig været brugt på samme måde som Hjertebladet Gåsefod. Mur-Gåsefod er meget sjælden. Personligt synes jeg, at spinat af Hjertebladet Gåsefod smager lidt besynderligt. Men andre kan godt lide den.
24. Kandelaber-Kongelys (*Verbascum speciosum*) er en af de allerflotteste og højeste stauder. Alligevel er den ikke almindelig i haverne. Som muligt gammel reliket er Kandelaber-Kongelys sjælden. Den står dog adskillige steder mellem Svaneke og Allinge, samt f.eks. et par steder i Mols Bjerge. Kandelaber-Kongelys har formentlig i gamle dage både været anvendt som prydpalnt, teplante, lægeplante, farveplante og som kosmetikplante.
25. Scorzonerroed (*Scorzonera hispanica*) er en dejlig køkkenurt; men alligevel dyrkes den ikke særlig almindeligt i dag. Som gammelt reliket er Scorzonerroed meget sjælden. Den står dog i antal på det yderste næs af middelalderborgen Vesborg på Samsø. Her er arten meget gammel, for Vesborg begyndte allerede i 1300-tallet at skride i havet (Løjtnant 2008). Scorzonerroed kaldes også for Slangemyrder.
26. Bølgekronet Storkenæb (*Geranium phaeum*) er en ualmindelig køn staudef, som netop i disse år er ved at få en vis renæssance i parcelhushaverne. Som reliket er Bølgekronet Storkenæb temmelig sjælden; men står eksempelvis som gammel forvildet prydpalnt ved herregårdene Moesgaard, Herschendsgave, Holstenshus og Brahetrolleborg. Som så mange andre middelalderlige prydpalnter er Bølgekronet Storkenæb meget livskraftig, og den danner gerne større bestande. Disse er et smukt syn, når planten blomstrer med sine mange og omtrent sorte blomster i juli-august. Se også denne bogs artikel om kalkmaleriernes blomster og om Bølgekronet Storkenæb.

27. Stolthenriks-Gåsefod (*Chenopodium bonus-henricus*) er den bedste blandt de middelalderlige spinatplanter. De kogte skud er også en ualmindelig fin grøntsag. Ikke desto mindre er Stolthenriks-Gåsefod helt glemt i dag; men den bør absolut have en renæssance. Som reliket er Stolthenriks-Gåsefod blevet temmelig sjælden. Men især i Østdanmark kan den dog af og til findes i landsbyer (f.eks. Brundby), ved hovedgårde (f.eks. Møllerup) og ved møllegårde som f.eks. Ørnbjerg Mølle. Gåsefoden ved denne mølle har en pikant citronagtig eftersmag. For også de middelalderlige kulturplanter optræder i flere sorter.
28. Krans-Lilje (*Lilium martagon*) er en af de dejligste løgplanter. Plantens gyldne løg, deraf navnet Gyldenløg, kan i øvrigt spises. Løgene skal blot steges i olie med rødvin. Krans-Lilje dyrkes alt for lidt i dag, og som reliket er den temmelig sjælden. I de store præstegårdshaver og i hovedgårdenes lunde træffes den dog af og til som levende fortidsminde. Somme tider står den i store og smukke bestande som f.eks. ved hovedgården Trudsholm nær Hadsund. Særlig hyppig er den som reliket i præstegårdslundene.
29. Den gammeldags Påskelilje (*Narcissus pseudonarcissus* var. *sylvestris*) og den gammeldags Pinselilje (*Narcissus poeticus* var. *recurvus*) er blandt de kønneste og mest velduftende løgplanter. Men de er efterhånden blevet udkonkurrerede af moderne mere storblomstrede hybrider. Endnu træffes de gamle varieteter dog af og til i gamle haver, og som relikter ses de ikke sjældent i præstegårdslundene, herregårdsparkerne og ved kirker. En meget stor reliketbestand af den gammeldags Påskelilje findes på Lille Borgø, som er næsten landfast med Borgø i Maribo Sø. På Borgø lå Refshaleborg, som blev ødelagt i 1256. En større reliketforekomst af den gammeldags Pinselilje findes i udkanten af parken til hovedgården Jenskær nær Snaptun.
30. Sødskærm (*Myrrhis odorata*) er uforlignelig til kørveldsuppe, og den store stængelknold er en delikat grøntsag. De sorte frugter giver desuden den fineste kryddersnaps med den særlige duft af ”Kongen af Danmarks bolsjer”. Skønt så anvendelig og god er Sødskærm ikke almindelig i haverne. Som reliket forekommer Sødskærm hist og her særligt ved landsbyer og ved hovedgårde, hvor den ofte står i større bestande. Med sit smukke løv og de utallige hvide blomster i store skærme kan Sødskærm sagtens indpasses i staudebedet. I modsætning til den enårige Have-Kørvel (*Anthriscus cerefolium*), som vi sår i april, så er den flerårige Sødskærms fyldige forårsskud allerede tjenlige til brug så tidligt som omkring 15. april.
31. Bredbladet Klokke (*Campanula latifolia* var. *macrantha*) er en mægtig flot staude, som kan blive halvanden meter høj med mange store, blå klokkeblomster. Alligevel er den ikke særlig almindelig i haverne. Som reliket findes Bredbladet Klokke hist og her, særligt i lunde ved møllegårde og hovedgårde. Den står f.eks. som et af de smukkeste levende fortidsminder ved Bygholm Slotsruin ved Horsens, som allerede blev forladt i 1617. I øvrigt kan de unge blade tilberedes som spinat, og skuddene kan koges som grøntsag. Og de smukke blomster pynter i salaten. Bredbladet Klokke er ikke vanskelig; men den fremtræder i sit ypperste på en let skygget og fugtig plads på frodig bund.
32. Ramsløg (*Allium ursinum*) lugter fælt: men som kogt og stegt er den rigtig god. Den var dog næppe vikingernes ”Græsløg”. Det var nok snarere Skov-Løg (*Allium scorodoprasum*). Der er vist ikke mange, som dyrker Ramsløg i dag. Men

den tolereres i mange gamle haver, særligt i præstegårdshaver og i herregårdsparker. Som reliket er Ramsløg temmelig almindelig i landsbyerne, ved herregårdene og ikke mindst i præstegårdslundene. Ramsløg kan anbefales som både grøntsag og som staude. For med sine temmelig store skærme med mange, hvide stjerneformede blomster er den rigtig køn – især når den er bestandsdannende, hvilket den meget ofte er. Og nede bagerst i haven, hvor skuffejernet ikke kommer så tit, kan Ramsløgen sagtens tage kampen op med Skvalderkålen (*Aegopodium podagraria*) og med Brændenælden (*Urtica dioeca*) – som i øvrigt er to andre køkkenurter, som ligesom Ramsløg allerede blev indført i oldtiden. Som reliket står Ramsløgen i mægtige bestande ved f.eks. hovedgårdene Overgård, Havnø, Fuglsøgård, Brattingsborg, Sødringholm, Stenalt og Gyllingnæs.

33. Kors-Vortemælk (*Euphorbia lathyris*) er med sine korsvis modsatte blade, der er karakteristisk blågrønne, en sjov og anderledes staude. Kors-Vortemælk er dog endnu ret sjælden i de moderne haver. Kors-Vortemælk er en berømt lægeplante, og plantens saft har blandt andet været anvendt til at fjerne vorter. Men man skal passe på, for på fine barnefinger kan saften snart ætse så dybt, at knoglen skinner hvidt igennem. Som reliket er Kors-Vortemælk sjælden; men står blandt andet i landsbyen Vråby på Sjælland og på Agersø. Den kønne Langbladet-Vortemælk (*Euphorbia esula*), der er temmelig sjælden som reliket, fortjener også en øget udbredelse som staude i haverne. Det samme gør de to andre Vortemælk-arter, der også optræder som levende fortidsminder, nemlig den meget sjældne Knold-Vortemælk (*Euphorbia dulcis*) og den ret hyppige Cypres-Vortemælk (*Euphorbia cyparissias*). I 2009 stod Kors-Vortemælk i en del meterhøje og smukke eksemplarer ved Nebsager Kirke i udkanten af Hornsyld. Her voksede den sammen med 3 andre dvaleplanter, nemlig Opium-Valmue (*Papaver somniferum*), Filtet Kongelys (*Verbascum thapsus*) og Pigæble (*Datura stramonium*), der alle ligesom Kors-Vortemælk er berømte middelalderlige, indførte lægeplanter. Sammen med disse ældgamle fortidslevn stod en del eksemplarer af orchidéen Skov-Hullæbe (*Epipactis helleborine*), som ikke er sjælden som ”ukrudt” på kirkegårde og i gamle villahaver.
34. Stinkende Nyserod (*Helleborus foetidus*) er ikke almindelig i parcelhushaverne. Men Stinkende Nyserod er en sjov størrelse, som desuden blomstrer meget tidligt, nemlig allerede i marts. Især plantens rod er giftig. Nyserod-arterne blev både i oldtiden og i middelalderen især anvendt mod sindssygdomme. Så sent som i 1700-tallet anbefalede den berømte Linné Nyserod mod melankoli, mani og hysteri. Som levende fortidsminde er Stinkende Nyserod vist meget sjælden. Men den står da eksempelvis i det bornholmske fiskerleje Bølshavn og i landsbyen Dråby nær Ebeltoft.
35. Bleg Kongelys (*Verbascum lychnitis*) er en ældgammel lægeplante. Den er dog også ganske køn. Derfor kan den anbefales som prydplante i haverne, hvor den vist i dag er sjælden. Som reliket er Bleg Kongelys også sjælden. Den står dog flot på ruinvæggene ved klostrene Vitskøl og Antvorskov samt ved hovedgården Kollerup nær Hadsten, ligesom den i 2010 blev fundet ved Boller Slot.
36. Mesterrod (*Peucedanum ostruthium*) har et smukt løv, og derfor er den god som bunddække. Men den dyrkes dog kun ret sjældent i dag. Som reliket er Mesterrod meget sjælden. Den kendte renæssancelæge Henrik Smid skriver om planten, at “den hjælper visselig den kaalde døde Mand op i Sadelen igien.” (I gamle dage

dyrkede man sin Viagra i forhaven.) Mesterrod forveksles let med Skvalderkål (*Aegopodium podagraria*), så måske er Mesterrod lidt hyppigere, end vi tror.

37. Himmelblå Skilla (*Scilla amoena*) ligner den almindeligt dyrkede Russisk Skilla (*Scilla sibirica*), men er noget større. Ligesom Russisk Skilla er Himmelblå Skilla en af de kønneste små forårsbebudere. Allerede Simon Paulli omtaler Himmelblå Skilla i sin Flora Danica fra 1648. Men i dag er Himmelblå Skilla mærkeligt nok ret sjælden i haverne. Som reliket er Himmelblå Skilla også sjælden, og vi ser den kun undtagelsesvis i præstegårdslunde og ved kirker, f.eks. Besser Kirke på Samsø.
38. Marietidsel (*Silybum marianum*) med de store røde kurve og de smukt tornede og hvidplettede blade fortjener en øget udbredelse som prydblade i haven. I dag dyrkes den kun sjældent. Planten har navn efter de hvidplettede blade. Man mente nemlig, at nogle dråber af Jomfru Maria's brystmælk havde ramt planten. Førhen blev Marietidsel især dyrket som lægeplante, nemlig mod opkastninger og mod blandt andet brystsygdomme, gulsot og sidesting. Som reliket er Marietidsel sjælden; men den står eksempelvis i fiskerlejet Arnager på Bornholm.
39. Hvid Foldblad (*Veratrum album*) er en statelig plante, som kunne fortjene en øget udbredelse som solitærplante i de større haver. I dag dyrkes den kun hist og her. Hvid Foldblad er meget giftig, og som alle andre giftplanter har den været anvendt som lægeplante. Som reliket er Hvid Foldblad meget sjælden, men findes dog ved f.eks. hovedgårdene Barritskov, Visborggård og Støvringgård.
40. Romersk Rejnfan (*Tanacetum vulgare* var. *crispum*) var ligesom andre duftplanter langt mere almindelig i den ældre tids haver end i nutidens. Blandt de øvrige duftplanter, som fortjener en renæssance, kan nævnes Ambra (*Artemisia abrotanum*) og Balsam (*Tanacetum balsamita*). Alle 3 arter udsender vellugt, når man gnider hårdt på bladene. Romersk Rejnfan er ikke særlig køn; men til gengæld er den rig på historie – hvilket f.eks. Paulli i 1648 beretter om. Som reliket er Romersk Rejnfan temmelig sjælden. Den er dog almindelig på Ertholmene, og den står eksempelvis også lige uden for norddiget ved Råbjerg Kirke.

Private organisationer der indsamler, dyrker, bevarer, opformerer og distribuerer gamle kulturplanter

I Norge har man den private klub: ”Planteklubben for Grønnsaker, Potet og Urter” (Norwegian Heritage Seed Savers). Klubbens formål er at indsamle gamle bevaringsværdige grøntsager m.v. samt at dyrke disse ude hos medlemmerne. I Norge er man først i 2008 startet med at indsamle disse gamle urter.

I Sverige har man ”Programmet for odlad mangfold” (POM), hvis formål er at inventere, indsamle, bevare og langsigtet udnytte Sveriges rigdomme i form af kulturplanter. I Sverige er man langt fremme med at indsamle og bevare de gamle kulturplanter, og man har en hel række specialprojekter. Der er f.eks. særlige projekter, som sigter på at indsamle, bevare, opformere og distribuere gamle stauder, frugtræer, bærbuske, roser, narcisser og løg- og knoldvækster i det hele taget.

I Danmark har vi foreningen ”Frøsamlerne”. Frøsamlernes formål er at inventere, registrere, indsamle, opformere, formidle, distribuere og dyrke (ude hos medlemmerne)

gamle haveplanter – ikke mindst køkkenurter. Foreningens medlemsantal er pr. maj 2009: 250. Foreningens adresse er: Frøsamlerne, att. Lila Towle, Drøwten 9, Tjele. Tlf. 98 54 44 62. Årskontingent: 130 kr.

Både i Norge, Sverige og Danmark er det især havernes kulturplanter, som indsamles m.m. Nogle af de gamle kulturplanter, som Frøsamlerne distribuerer, er dog reliktplanter, som er indsamlet som frø fra naturen.

Måske burde man i såvel Danmark som i Norge, Sverige og Finland især koncentrere sig om kulturplanternes reliktføremønstre, som trods alt er de ældste arter, varieteter, sorter og provenienser af vore kulturplanter.

Nordisk Genressourcecenter (NordGen)

Nordisk Genressourcecenter (tidligere Nordisk Genbank) er en fællesnordisk institution under Nordisk Ministerråd. NordGen har ansvaret for bevaring og bæredygtig udnyttelse af genetiske ressourcer af husdyr og kulturplanter indenfor landbrug, havebrug og skovbrug.

NordGens adresse er: NordGen, Box 41, SE 230 53, Alnarp, Sverige.

Det er i sidste øjeblik, at reliktarterne registreres og indsamles

Det kan konkluderes, at de middelalderlige, eller endnu ældre reliktplanter, der står ved vore klostre, borge, hovedgårde, kirker og i landsbyer, fiskerlejer og købstæder m.m. er vores ældste levende vidnesbyrd om vores kulturplanter. Det kan for det andet også konkluderes, at mange af disse reliktplanter bør have en renæssance, ligesom de ofte vil kunne være værdifulde i forædlingsarbejdet. Desuden har de for det tredje en rig og interessant kulturhistorie. Men det haster med at iværksætte registrerings- og indsamlingsarbejdet af de oftest meget gamle reliktplanter, hvoraf formentlig ikke så få er levende levn fra oldtiden. Bestandene bliver stadig mindre og færre, og 70 af de ca. 250 middelalderlige reliktplanter er enten sjældne/meget sjældne eller direkte akut truede af udryddelse. Registreringen, indsamlingen, opformeringen, bevaringen, formidlingen og distributionen af reliktplanterne kunne måske med fordel ligge i regi af NordGen.

På grundlag af forfatterens registreringer af reliktplanter, har NordGen allerede nu foretaget talrige indsamlinger af reliktarter:

I 2008 foretog vi indsamlinger af en lang række reliktarter ved 8 kulturbotanisk rige hovedgårde og landsbyer i Østjylland, særligt på Djursland.

I 2009 blev der ligeledes foretaget mange indsamlinger nemlig i Mols Bjerges landsbyer. Desuden blev der i 2009 indsamlet mange reliktarter på Bornholm, f.eks. ved Hammershus og i adskillige fiskerlejer.

I 2010 indsamlede vi i Vestsjælland, f.eks. ved Holsteinborg og Borreby Slot samt på Agersø. I 2010 blev der også foretaget indsamlinger på Sydfyn, Tåsinge og Langeland. Særligt mange reliktarter indsamlede vi ved Brahetrolleborg, Valdemars Slot og ved Tranekær Slot samt ved borgruinen Kærsgård.

I 2011 har der været indsamlet i det nordlige Midtjylland.

Figurtekster

Fig. 1. Kalmus (*Acorus calamus*)

Fig. 2. Humle (*Humulus lupulus*)

Fig. 3. Sæbeurt (*Saponaria officinalis*). Akvarel Trine Theut.

Fig. 4. Læge-Stokrose (*Althaea officinalis*). Akvarel Aksel Hansen.

Fig. 5. Kors-Vortemælk (*Euphorbia lathyris*). Tegning Pia Ribers.

Fig. 6. Kors-Vortemælk (*Euphorbia lathyris*). Tegning Pia Ribers.

Fig. 7. Plettet Ingefær (*Arum alpinum* ssp. *maculatum*). Akvarel Kirsten L. Madsen.

Fig. 8. Sødskærm (*Myrrhis odorata*). Tegning Trine Theut.

Fig. 9. Bredbladet Klokke (*Campanula latifolia*). Tegning Tove Øllgaard.

40. Klimaændringen et gode for reliktplanterne

Næsten alle reliktarterne er sydlige arter, som stammer fra Mellem- og Sydeuropa, og nogle også fra Den Nære Orient. For alle disse arter – som i Danmark befinder sig langt nord for deres naturlige udbredelsesområde – kan selv små temperaturstigninger få en væsentlig, positiv betydning. At de små men markante temperaturforskelle indenfor landets forskellige regioner allerede betyder meget, diskuteres nedenfor.

Aktuelle og fremtidige klimaforandringer i Danmark

De fleste af Danmarks oprindeligt hjemmehørende (indigene) arter har sydlig hovedudbredelse. De fleste af alle disse ca. 1200-1300 arter af blomsterplanter vil formentlig få gavn af eventuelle temperaturstigninger.

Kun et mindre antal arter har nordlig hovedudbredelse. Det gælder f. eks. Hestetunge (*Mertensia maritima*), Krum Star (*Carex maritima*), Skotsk Lostilk (*Ligusticum scoticum*), Maj-Rose (*Rosa majalis*), Hvidgrå Gæslingeblomst (*Draba incana*), Multebær (*Rubus chamaemorus*), Hønsébær (*Cornus suecica*), Dværgulvefod (*Selaginella selaginoides*) og Spyd-Pil (*Salix hastata*) med flere, jævnfør Pedersen (1961). Alle de nævnte nordlige arter findes næsten kun i det subborerale område af Danmark, se fig. 1. Disse arter, som allerede er sjældne, vil formentlig gå tilbage, hvis selv små temperaturforhøjelser slår igennem.

Bøssing Christensen (2008) fortæller, at ændringerne i gennemsnitstemperaturen kan synes lille, men at de faktisk er betydelige i forhold til den normale temperaturvariation. Tilsvarende skriver Nygaard Kristensen (2008), at: ”Det der er foruroligende i forbindelse med de klimaændringer, vi har oplevet de sidste 100 år, er hastigheden hvormed klimaet ændres, og at de i høj grad kan tilskrives menneskelig aktivitet.” Og han fortsætter: ”... den gennemsnitlige temperaturstigning på jordkloden gennem de sidste ca. 70 år er foregået med en hastighed, der ikke er set tidligere i løbet af de sidste 1000 år.” Nygaard Kristensen oplyser desuden, at gennemsnitstemperaturen allerede er steget med 0,6° C. Svenning et al. (2008) skriver, at Jordens middeltemperatur forventes at stige mellem 1° og 6° C., og de fortæller, at en række sydlige arter vil få forbedrede levedmuligheder i Danmark, mens en række nordlige arter formentlig vil uddø. Svenning og hans medforfattere peger også på, at det fremover er vigtigt at overvåge den danske natur. Mikkelsen (2008) kommer med den konklusion, at vækstsæsonen allerede er blevet forlænget med 4 uger i perioden mellem 1982 og 1999 i Skandinavien. Endelig viser Bøssing Christensen (2008) en global simulering, som giver en middelopvarmning på 3,09° C. frem til 2071-2100. Alle forfatterne i Flora og Faunas gode konferencehefte om klimaændringer (Flora og Fauna 113 (4), 2008) er desuden enige om, at skal vi afbøde de værste effekter af klimaforandringerne, så er det afgørende, at vi har mange og store naturområder, som er tæt forbundet af et net af mange små biotoper, der kan fungere som spredningsveje. Dette blev i øvrigt allerede slået fast af Løjtnant (1984).

Tilbage står vi med den opfattelse, at der allerede er sket visse klimaforandringer, og at de næppe vil blive mindre i fremtiden. Klimaforandringerne vil sandsynligvis blive større end de temperatur- og nedbørsforskelle, som allerede findes mellem de forskellige danske landsdele. Forskelle som i dag har væsentlig betydning for de danske plantearters

udbredelse, hvilket nedenfor er demonstreret med de subkontinentale arters udbredelse.

Storebæltsområdet er særligt rigt på plantereliker

Klimaet i Storebæltsregionen (fig. 1.) er særligt varmt, tørt og solrigt, og dette subkontinentale klima betyder meget for reliktplanterne. Også selvom der er tale om en forskel i julitemperaturen på mindre end 2° C. mellem f. eks. Samsø og Midtjylland. Det er således ikke en tilfældighed, at vi finder særligt mange reliktplanter i det subkontinentale område. F. eks. er Læge-Hjertespad (*Leonurus cardiaca*) sjælden på Sjælland og temmelig sjælden i Østjylland, mens den er ret almindelig på Samsø og i Mols og på Helgenæs (fig. 2.). Hertil kommer, at en længere række af de kulturbotanisk rigeste lokaliteter ligger i Storebæltsområdet. Her skal fremhæves en række landsbyer på Samsø, f.eks. Nordby, Besser, Brundby og Pillemark. Ekstraordinært kulturbotanisk rige er også Endelave By og Tunø By, hvor der er registreret henholdsvis 42 og 60 reliktarter. I Mols-området findes også en lang række landsbyer, som er usædvanligt rige på levende fortidsminder, f. eks. Dråby, Boeslum, Elsegårde, Esby, Fejrup, Vistoft og Agri. Kulturbotanisk rig er f. eks. også landsbyen Viby (fig. 5.) syd for Fyns Hoved og landsbyerne Ålstrup og Sondrup ved den vestlige ende af Horsens Fjord, som også er omfattet af det subkontinentale område. Det samme er det lillebitte men meget rige fiskerleje Havnemark på Asnæs. Det er også sandsynligt, at Bornholms relativt milde og solrige klima er en af årsagerne til, at vi finder så usædvanligt mange reliktarter på denne ø. En længere række af landets allerrigeste reliktplantelokaliteter findes netop på Bornholm f. eks. borgen Hammershus, fiskerlejet Bølshavn og købstaden Svaneke. Det skyldes vel ikke mindst det subkontinentale klima, at en længere række reliktarter er betydeligt hyppigere på Bornholm end i resten af landet. Det gælder f. eks. Stolthenriks-Gåsefod (*Chenopodium bonus-henricus*), Enbo Galdebær (*Bryonia alba*), Farve-Reseda (*Reseda luteola*) og Farve-Vajd (*Isatis tinctoria*). Også længst mod syd, hvor klimaet er lidt varmere, finder vi særligt mange relikter f. eks. på Møn, Ærø og Als, f. eks. den meget rige landsby Dynt på Broager Land.

Det subkontinentale Storebæltsområde er kun lidt varmere, end de tilstødende områder af Jylland, Fyn og Sjælland. Men den lille temperaturforskul på 1- 2° C. gør en markant forskel med hensyn til reliktplantefloraen. Og den temperaturstigning, som kan forventes på grund af klimaforandringerne, er på mere end 1-2° C. inden for de næste 100 år. Derfor kan det forventes, at klimaforandringerne vil få en markant positiv betydning for den danske reliktplanteflora. For når så mange af de mest typiske reliktarter er gået så kraftigt tilbage i hyppighed siden Paullis dage i 1600-tallet (Løjtant 1997), så kan det ikke kun forklares ved hjælp af biotopforsvinden, jævnt før rødlisten over reliktarter. Det er meget sandsynligt, at tilbagegangen også skyldes, at de pågældende sydlandske arter kun er dårligt tilpassede det køligere klima i Danmark. Blandt de reliktarter, som er gået særligt kraftigt tilbage i hyppighed inden for de seneste 3-400 år kan nævnes i dag sjældne reliktarter som Katteurt (*Nepeta cataria*, fig. 4.), Kransburre (*Marrubium vulgare*, fig. 3.), Stolthenriks-Gåsefod (*Chenopodium bonus-henricus*), Læge-Hjertespad (*Leonurus cardiaca*), Jernurt (*Verbena officinalis*), Slangerod (*Aristolochia clematitis*), Rapunsel-Klokke (*Campanula rapunculus*), Læge-Alant (*Inula helenium*), Læge-Kulsukker (*Symphytum officinale*), Sommer-Hyld (*Sambucus ebulus*) og Havrerod (*Tragopogon porrifolius*). Alle disse arter har netop en meget væsentlig del af deres resterende forekomster inden for det subkontinentale område. Fremtiden må vise, om de får forbedrede levevilkår.

Figurtekster

Fig. 1. Klimatisk bestemte floraområder i Danmark. 1. subborealt, 2. atlantisk, 3. subatlantisk og 4. subkontinentalt floraområde. Efter Pedersen (1961).

Fig. 2. Læge-Hjertespond (*Leonurus cardiaca*) er en sydlig, varmekrævende relikrtart, som er særligt hyppig i det subkontinentale område.

Fig. 3. Kransburre (*Marrubium vulgare*) er en af de sjældne relikrtarter, som sikkert vil få gavn af de fremtidige temperaturstigninger.

Fig. 4. Katteurt (*Nepeta cataria*) er en af de meget sjældne relikrtarter, som især findes i det relativt varme, tørre og solrige subkontinentale område, f. eks. på Mejlø ved Fyns Hoved og ved Kalø Slot i det sydligste Mols.

Fig. 5. Ved Viby Kirke på Hindsholm lidt syd for Fyns Hoved vokser blandt andet relikrtarterne Vår-Brunrod (*Scrophularia vernalis*), Svaleurt (*Chelidonium majus*), Rød Tandbæger (*Ballota nigra* ssp. *nigra*), Humle (*Humulus lupulus*), Filtet Burre (*Arctium tomentosum*), Alm. Katost (*Malva sylvestris*), Opium-Valmue (*Papaver somniferum*), Matrem (*Tanacetum parthenium*), Cikorie (*Cichorium intybus*) og Glat Burre (*Arctium lappa*).

Fig. 6. På skrænter i det subkontinentale område findes en række meget sjældne oprindeligt hjemmehørende (indigene) arter, som ellers har deres hovedudbredelse i Syd- og Sydøsteuropa, f. eks. Enblomstret Fladbælg (*Lathyrus sphaericus*), Liden Sneglebælg (*Medicago minima*), Knop-Nellike (*Tunica prolifera*), Hjortetrod (*Seseli libanotis*), Dansk Astragal (*Astragalus danicus*), Klæbrig Limurt (*Silene viscosus*) og Trekløft-Alant (*Inula conyza*) med flere, jævnfør Pedersen (1962). (Nordsamsø).

Fig. 7. I det varme Storebæltssområde kan Honningbien overleve i det fri. (Tunø).

41. Reliktplanter som invasive arter

Den 28 maj 08 kom så Miljøministeriets længe ventede rapport om invasive arter.

Ifølge Skov- og Naturstyrelsen er der 56 arter, der udgør en direkte trussel mod naturens biologiske mangfoldighed, idet de truer og fortrænger de indigene (oprindeligt hjemmehørende) danske arter.

Det er den generelle konklusion, at de omtalte 56 arter er kommet for at blive, da det næppe er muligt at udrydde dem alle. Det gælder arter som Brun Rotte (*Rattus norvegicus*), Kæmpe-Bjørneklo (*Heracleum mantegazzianum*) og Iberisk Skovsnegl (*Arion cf. lusitanicus*), som jo alle 3 virkelig er en plage. Blandt de 56 arter er også 5 arter af reliktpanter, nemlig Rød Hestehov (*Petasites hybridus*), Tusindstråle (*Telekia speciosa*), Pastinak (*Pastinaca sativa*), Bukketorn (*Lycium barbarum*) og Have-Guldnælde (*Lamium galeobdolon*).

Rød Hestehov (*Petasites hybridus*)

Første gang vi i dansk litteratur hører om Rød Hestehov er i et lægebogsmanus fra ca. 1450. Lange (1999) argumenterer imidlertid for, at planten allerede er indført i 1300-tallet, nemlig af munke som middel mod pest.

I dag findes Rød Hestehov hist og her på Øerne og i Østjylland, og i egne er den almindelig. I det øvrige Jylland er den ualmindelig og i Vestjylland sjælden. Rød Hestehov er kendt fra alle TBU-distrikter undtagen 3, 12 og 23.

Rød Hestehov vokser især ved vandløb, ved våde vejgrøfter og ved søbredder samt på fugtige steder i herregårdsparker (således ofte ved voldgravene) og på våde steder i landsbyerne, f. eks. gerne ved gadekær.

Rød Hestehov formerer sig udelukkende vegetativt, da hunplanten kun er kendt fra Nykøbing F. og fra Stubberup Skov i Sydsjælland. Den vegetative formering er god, og arten danner oftest større bestande.

Ved hovedgårdene (voldgravene), møllegårdene (mølledammen) og i landsbyerne (gadekæret) er Rød Hestehov en af de typiske reliktarter.

Langt de fleste af Rød Hestehovs voksesteder udgøres af helkulturbund. Det er således meget begrænset, i hvor høj grad arten fortrænger indigene arter.

Mange er glade for Hestehoven. Ved enkelte af herregårdene er arten således formentlig plantet som prydblade ved voldgravene. Den er da også køn, når den allerede i anden uge af marts står i fuldt flor i store flokke.

Ud fra de primære voksesteder som herregårdsvoldgrave, mølledamme og gadekær kan Rød Hestehov sprede sig noget ud i landskabet langs grøfter og åer. Dette ses især i mange herregårdslandskaber. Forfatteren har dog kun registreret Hestehov-bekæmpelse eet sted i landet, nemlig ved hovedgården Åkær mellem Odder og Horsens. Her giftsprøjter godsejer Johan Koed Jørgensen både vejgrøfter, åbrinker og søbredder for at fjerne Hestehov, hvilket ser skrækkeligt ud, og desuden er det naturligvis forbudt at giftsprøjte direkte ned i vådområder.

Især på Sjælland og Fyn, hvor mange vandløb er stærkt regulerede og dybt nedskårne – og derfor biologisk mindre interessante – er Rød Hestehov med dens kraftige rodnet i høj grad medvirkende til, at de stejle vandløbsbrinker stabiliseres, således at uheldig jorderosion minimeres.

Sammenfattende må det konkluderes, at Rød Hestehovs skadevirkning på den vilde flora er meget begrænset, og den påståede skadevirkning tåler ingen sammenligning med alle de problemer, som Dræbersneglen, den Brune Rotte og Kæmpe-Bjørnekloen giver.

Blandt de øvrige reliktarter, som er udpeget som invasive arter er som nævnt Tusindstråle, Bukketorn, Pastinak og Have-Guldnælde. Forfatteren anser det for irrelevant at udpege disse arter som invasive og altså som stærkt skadevoldende arter.

Tusindstråle (fig. 2) er sjælden som forvildet, og den optræder kun meget sjældent i mere end nogle ganske få eksemplarer. Når Tusindstråle vælges som invasiv, så kunne man lige så vel udpege en større del af de 2000 andre indførte og indslæbte plantearter som invasive.

Ved nogle lækyster findes småkrat af Bukketorn. Men disse krat – som vist alle er plantet – breder sig kun sjældent. Men på f. eks. Sprogø har forfatteren dog set større krat af Bukketorn.

Pastinak er i egne almindelig som vejkantplante – men gør det så meget? Det ville da have været mere nærliggende at medtage Skvalderkål (*Aegopodium podagraria*) og Stor Nælde (*Urtica dioeca*), som jo også begge er gamle kulturplanter.

Det er også besynderligt – og ubegrundet – at medtage Have-Guldnælde som invasiv art. Vi ser den somme tider stå i småflokke ved havehegnet; men ligesom de øvrige nævnte arter breder den sig ikke ud i naturen. Derfor er heller ikke Guldnælde en trussel mod den biologiske mangfoldighed.

Det anbefales, at Skov- og Naturstyrelsen koncentrerer sig om det væsentlige, altså om de arter, som virkelig er et problem, jævnfør nedenfor.

Ramsløg (*Allium ursinum*)

Hvis man endelig ville vælge en relikart som invasiv art, så kunne man vælge Ramsløg (fig. 1), som faktisk er et problem i mange skove.

Ramsløg er både indigen og indført. Ramsløgs pollen er kendt fra stenalderen. Som relikart er Ramsløg f. eks. kendt fra borgen Refshaleborg, der blev ødelagt i 1256, og fra borgen Gl. Borreby, der blev nedlagt kort efter 1556.

I dag findes Ramsløg hist og her på Øerne og i Østjylland. I det øvrige Jylland er den ret sjælden og i Vestjylland er den sjælden. Ramsløg er kendt fra 44 af de i alt 57 TBU-distrikter. Ærenlund Pedersen & Lange (1996) anser Ramsløg for at være indigen i Danmark. Det er da muligt, at Ramsløg er oprindeligt vildtvoksende i kystkrat i SØ. Danmark. Men langt de fleste forekomster, i hvert fald i Jylland, er indførte.

Ramsløg vokser især i skove, gerne nær kysten. Som relikartplante er den desuden almindelig i landsbyer og ved gamle gårde. Den er f. eks. en af de hyppigste levende

fortidsminder i præstegårdslundene og i herregårdsparkerne.

I kystkrat, f. eks. ved Gylling Næs, står Ramsløg typisk sammen med en anden indigen art, som også er vidt kulturspredt, nemlig Dansk Ingefær (*Arum alpinum* ssp. *danicum*).

Ramsløg formerer sig såvel ved frø som vegetativt. Formeringen er effektiv, og Ramsløg er kendt for at danne store monokulturer.

De store bestande af Ramsløg findes især i løvskove. Som nævnt er nogle af disse bestande måske oprindelige, altså indigene. I skovene er Ramsløg absolut en trussel mod den gamle løvskovs urter. På helkulturbunden i landsbyerne, i præstegårdslundene og i haver og parker er Ramsløg derimod et levende fortidsminde, som kun i ringe grad skader indigene arter.

Tilgroningen med Ramsløg kan i øvrigt gå hurtigt. Jens Chr. Schou har netop fortalt forfatteren, at han for 30 år siden fandt en lille bestand på nogle få m² af Ramsløg i Havkær Skov ved Hadsund. Havkær Skov er kendt fra Eiler Worsøes forfatterskab. Her findes et meget rigt urteflor med blandt andet Blå Anemone (*Anemone hepatica*), Storblomstret Kodriver (*Primula vulgaris*) og Tyndakset Gøgeurt (*Orchis mascula*). Forfatteren har også fundet sjældne svampe som Skarlagen Pragtægge (*Sarcoscypha coccinea*), Spiselig Morkel (*Morchella esculenta*), Hætte-Morkel (*Morchella semilibera*) og Kegle-Morkel (*Morchella elata*) i Havkær Skov. I dag har Ramsløg kvalt alt i skoven, og den står nu over store strækninger.

Det er en kendsgerning, at Ramsløg-skovene er ualmindeligt flotte i maj, når de titusinder af løg står i fuldt flor. Det er dog langt fra alle, som er glade for Ramsløgen. For det første er der alle naturvennerne som synes, at det er kedeligt, når Ramsløgen kvæler alle anemonerne, violerne, kodriverne og gøgeurterne. For det andet er der vist ingen, som bryder sig om den stank, som breder sig vidt omkring, når Ramsløgen rådner hen på sommeren. Men det er trods alt kun få, som bor tæt på Ramsløgskovene, så lugtproblemet er vel af begrænset omfang. En undtagelse er f. eks. Risskov, som ligger i Århus.

Ramsløg-monokulturerne kan næppe udryddes. Pløjning vil ikke virke, og bredsprøjtning med herbicider vil heller ikke være effektiv. Det samme gælder slåning.

Sammenfattende må det konkluderes, at Ramsløg er en væsentlig trussel mod løvskovenes urteflor. Men der er vist ikke noget at stille op imod denne trussel. Man kan næsten kun henstille til skovejerne, at de ikke indfører Ramsløg til deres skove.

Konklusion

Det er en kendsgerning, at nogle af de indslæbte/indførte arter er væsentlige trusler mod den danske natur. Det gælder f. eks. Kæmpe-Bjørneklo (*Heracleum mantegazzianum*), som breder sig uhæmmet i vådområder og langs veje. Rynket Rose (*Rosa rugosa*) er også slem, da den danner store monokulturer ved mange af de indre kyster, hvor strandene herefter er ubrugelige for badegæster. Problembørn er f. eks. også Bjerg-Fyr (*Pinus mugo*), Italiensk Gyvel (*Sarothamnus scoparius* s. str.), Japan-Pileurt (*Fallopia japonica*), Alm. Vandpest (*Elodea canadensis*) og Engelsk Vadegræs (*Spartina anglica*).

Men det er ikke rimeligt at udpege reliktarterne Rød Hestehov, Pastinak, Bukketorn, Have-Guldnælde og Tusindstråle som alvorligt skadevoldende invasive arter. Det ville

have været mere nærliggende at udpege Ramløg og f. eks. Skvalderkål (*Aegopodium podagraria*) og Stor Nælde (*Urtica dioeca*) som invasive arter; alle 3 er almindelige som relikter.

Figurtekster

Fig. 1. Ramløg (*Allium ursinum*) er ikke udpeget som invasiv art. I de gamle løvskove er den dog en alvorlig trussel mod urtefloret. Når Ramløg ikke er udpeget som invasiv, så skyldes det et pseudovidenskabeligt argument om, at den er delvis indigen. Herregud. Det er fuldstændig ligegyldigt, at den er delvis indigen. Det væsentligste er, at den er skadevolder.

Fig. 2. Tusindstråle (*Telekia speciosa*) er udpeget som invasiv art. Men Tusindstråle er sjælden, og den optræder kun meget sjældent i mere end nogle få eksemplarer. Tusindstråle er derfor ikke nogen trussel mod den biologiske mangfoldighed. Det samme gælder flertallet af de øvrige arter, som Skov- og Naturstyrelsen har udpeget som invasive arter. Det er i øvrigt karakteristisk, at flertallet af disse påståede invasive arter især findes i Københavnsområdet, hvor Styrelsens ansatte af og til kommer udenfor. Foto: Jens Chr. Schou.

Fig. 3. Skov- og Naturstyrelsen har udpeget Rynket Rose (*Rosa rugosa*) og 26 andre plantearter som invasive arter; det vil sige som alvorlige trusler mod den biologiske mangfoldighed. Forfatteren synes kun, at 10 af de i alt 27 arter er alvorlige syndere nemlig Rynket Rose, Japansk Hestehov (*Petasites japonica*), Bjerg-Fyr (*Pinus mugo*), Kanadisk Gyldenris (*Solidago canadensis*), Italiensk Gyvel (*Sarothamnus scoparius* s. str.), Japan-Pileurt (*Fallopia japonica*), Contortafyr (*Pinus contorta*), Kæmpe-Bjørneklo (*Heracleum mantegazzianum*), Alm. Vandpest (*Elodea canadensis*) og Engelsk Vadegræs (*Spartina anglica*). Tegning Vivian Rose.

Fig. 4. Rynket Rose kan vist desværre kun bekæmpes med herbicider. Men pesticid-aftalen mellem Staten og kommunerne betyder, at myndighederne ikke må bruge gift til at bekæmpe Rynket Rose med flere.

Fig. 5. Hvorfor er Mælkebøtte (*Taraxacum vulgare*) ikke med som invasiv art? Mælkebøtten er jo overvejende indslæbt, og den er jo overordentlig almindelig – i modsætning til flertallet af de arter, som Styrelsen har udpeget som invasive. Værum Bakker ved Randers.

Fig. 6. Brændenælden (*Urtica dioeca*) står omtrent overalt, og den burde måske udpeges som invasiv art.

Fig. 7. Styrelsens udpegning af invasive arter synes noget tilfældig. Adskillige af de udpegede arter står således helt overvejende på helkulturbund som vejkanter, vejskrænter og på tomter, hvor de ikke fortrænger oprindeligt hjemmehørende arter. Eksempler på sådanne arter, som bør udelades på listen over invasive arter, er Have-Guldnælde, Kanadisk Bakkestjerne, Kæmpe-Balsamin, Mangebladet Lupin, Tusindstråle og Sildig Gyldenris. Såfremt disse arter anses for invasive, da burde en længere række andre arter også anses for invasive, f. eks. den yndige Linnæa (*Linnaea borealis*), som dog heller ikke er noget problem. Og i øvrigt vokser også denne art kun på helkulturbund, nemlig i nåleskove. Tegning Ole Runge.

Efterskrift:

Det forekommer forfatteren besynderligt, at Styrelsen bruger en meget væsentlig del af sine ressourcer på invasive arter. Vel er visse arter et problem som invasive. Men problemer som dræning, opdyrkning, tilplantning, tilgroning, sprøjtning, gødskning og forurening af naturområder er trods alt et LANGT større problem for den danske natur end nogle få invasive arter. Det er trods alt ikke de invasive arter, som har reduceret den danske natur til et minimum, ligesom det ej heller er de invasive arter, som er årsag til, at Kongescepter, Svalehale og Urfugl er udryddet. Det er heller ikke de invasive arters skyld, at flere hundrede danske planter er i alvorlig tilbagegang og at et par snese er truet af udryddelse. Det skyldes derimod dræning, opdyrkning, tilplantning, tilgroning, sprøjtning, gødskning og forurening af naturområderne. Jeg mener, at Styrelsen primært bør beskæftige sig med disse trusler samt måske med de væsentligste af de invasive arter.

Tabel 1.

Oversigt over de plantearter, som Skov- og Naturstyrelsen har udpeget som invasive.

Aks-Bærmispel (*Amelanchier spicata*)
Alm. Bukketorn (*Lycium barbarum*)
Alm. Vandpest (*Elodea canadensis*)
Bjerg-Fyr (*Pinus mugo*)
Engelsk Vadegræs (*Spartina anglica*)
Glansbladet Hæg (*Prunus serotina*)
Have-Guldnælde (*Lamium galeobdolon*)
Italiensk Gyvel (*Sarothamnus scoparius* s. str.)
Japan x Kæmpe-Pileurt (*Fallopia x bohemica*)
Japan-Pileurt (*Fallopia japonica*)
Japansk Hestehov (*Petasites japonica*)
Kamtchatka-Rose (*Rosa kamtchatica*)
Kanadisk Bakkestjerne (*Conyza canadensis*)
Kanadisk Gyldenris (*Solidago canadensis*)
Klitfyr eller Contortafyr (*Pinus contorta*)
Kæmpe-Balsamin (*Impatiens glandulifera*)
Kæmpe-Bjørneklo (*Heracleum mantegazzianum*)
Kæmpe-Pileurt (*Fallopia sachalinensis*)
Mangebladet Lupin (*Lupinus polyphyllus*)
New Zealansk Korsarve (*Crassula helmsii*)
Pastinak (*Pastinaca sativa*)
Rynket Rose (*Rosa rugosa*)
Rød Hestehov (*Petasites hybridus*)
Sildig Gyldenris (*Solidago gigantea*)
Smalbladet Vandpest (*Elodea nuttallii*)
Småblomstret Balsamin (*Impatiens parviflora*)
Stor Tusindstråle (*Telekia speciosa*)

42. Vejkantens levende fortidsminder

Allerede i de første dage af juni, når Kørvelen står så smukt som vejkantens hvide slør, er kommunerne i fuld gang med vejkantslåningen. De fleste steder nøjes kommunen med at slå ved skilte, kantpæle og autoværn samt ved vejkryds. Men en del steder bliver forrabatten slået i sin fulde længde, og nogle steder bliver også grøften og bagskrænten slået. Og det er meget uheldigt – og heller ikke i overensstemmelse med lovgivningens krav og ånd.

Vigtige levesteder

Vejkanterne er overordentlig vigtige for den vilde flora og fauna. For det første fordi vejkantterne indbyrdes er meget forskellige, og for det andet fordi det samlede vejkantareal er stort. De danske vejkantter dækker nemlig et område på størrelse med Samsø. 100.000 km blomstrende staudebed.

Mere end halvdelen af Danmarks vilde blomsterplanter kan findes på vejkantter; det vil sige mere end 600 forskellige arter. Det gælder også en lang række sjældne arter. For den vilde fauna er blomstrende vejkantter også af stor betydning, ikke mindst for en meget lang række insekter, f. eks. Honningbien. Mange tror i øvrigt, at en stor del af de mange insekter optræder som skadedyr i haverne og på markerne. Men forholdet er lige omvendt. Vejkantternes smådyr er i langt højere grad med til at bekæmpe afgrødernes skadedyr. Men også for fugle som f. eks. Sanglærken er de af stor betydning. For vildtet, f. eks. Agerhønen, er højt voksende vejkantter ligeledes af stor betydning som fouragerings- og skjulesteder og som spredningsveje. Det er ikke tidligere behandlet, men vejkantterne er også af betydning for de levende fortidsminder (tabel 1 og 2). De levende fortidsminder er altså et yderligere argument for ikke at slå vejkantterne i forsommeren.

Ukrudt spreder sig ikke

Det er gammel overtro, at der spreder sig masser af ukrudt fra vejkantterne til haver og marker. I forhold til den kolossale pulje af ukrudtsfrø, som ligger i jorden i både haver og marker, så betyder den smule frø, som kan sprede sig fra vejkanten, slet ingenting. Og hvis det er mælkebøtterne, man er bange for, så favoriseres mælkebøtterne ligefrem af slåning. Det kan enhver overbevise sig om i maj måned. For så er det især forrabatterne, som jo slås særligt hyppigt, som er gule af mælkebøtter.

En del vejkantter slås, fordi kommunen/bonden påstår, at den er hjemsted for det frygtede agerukrudt, Flyve-Havre (*Avena fatua*). Men Flyve-Havre kan slet ikke vokse på de tæt bevoksede vejkantter, og forfatteren har da heller aldrig set Flyve-Havre på en vejkant. Det er vist den nærtstående og harmløse Draphavre (*Avena elatius*), som somme tider bliver forvekslet med Flyve-Havre.

Man ser ofte, at vejkantterne slås allerede i maj/juni, hvor vejkanten støder op til græsfrøafgrøder. Det gør man, fordi nogle mener, at der kan ske uheldig krydsning mellem vejkantens græsser og afgrøden. Flere landbrugskonsulenter stiller dog spørgsmålstejn ved, om disse slåninger har nogen værdi; altså om der virkelig foregår

megen og uheldig krydsning mellem vejkantens græsser og afgrødens.

Hvis vejkanterne slås om sommeren, så ville det i øvrigt være en fordel, om høet fjernes. Der sker nemlig til stadighed en næringsstofberigelse af vejkanterne ved udsivning fra veje og marker. Denne næringsstofforøgelse favoriserer græsserne og grådige urter som Stor Nælde (*Urtica dioeca*), Butbladet Skræppe (*Rumex obtusifolius*) og f. eks. Burrearterne (*Arctium* spp.) på bekostning af mere kønt blomstrende urter. Derfor ville det være en fordel, om nogle af næringsstofferne blev fjernet med høet. I Østdanmark, hvor vejkanterne er mest næringsrige, er vejkantens sommerflor ikke nær så rigt som i de mere næringsfattige egne af Midt-, Vest- og Nordjylland.

Mange levende fortidsminder på vejkanterne

Det er især nær landsbyer og nær gamle gårde, f. eks. hovedgårde, at vi finder de levende fortidsminder på vejkanterne. Der kan findes en lang række almindelige levende fortidsminder (tabel 1) på vejkanterne, f. eks. smukke urter som Cikorie (*Cichorium intybus*), Rød Hestehov (*Petasites hybridus*), Sæbeurt (*Saponaria officinalis*), Uldbladet Kongelys (*Verbascum densiflorum*), Eng-Storkenæb (*Geranium pratense*), Moskus-Katost (*Malva moschata*) og Korn-Valmue (*Papaver rhoeas*). Men det er ikke kun almindelige levende fortidsminder, som vi finder på vejkanterne. Også en lang række sjældnere levende fortidsminder (tabel 2) har en væsentlig del af deres få danske forekomster netop på vejkanter. Som eksempler kan nævnes ligeledes smukke arter som Æselfoder (*Onopordum acanthium*), Cypres-Vortemælk (*Euphorbia cyparissias*), Venusvogn (*Aconitum napellus*), Forskelligbladet Tidsel (*Cirsium heterophyllum*), Farve-Gåseurt (*Anthemis tinctoria*), Hvid Hestehov (*Petasites albus*), Slangeurt (*Bistorta officinalis*) og Bleg Kongelys (*Verbascum lychnitis*).

Sammenfattende må vi konkludere, at vejkanterne er af stor betydning som levested for de levende fortidsminder, der som gruppe betragtet er truet i Danmark.

Administrative fredninger

Vejkantlovgivningen lægger op til, at særligt bevaringsværdige arter og bestande kan fredes og bevares administrativt af vejmyndighederne, hvilket i de fleste tilfælde er kommunen. I et enkelt tilfælde har forfatteren benyttet sig af denne mulighed, og med stort held. Det drejer sig om den meget sjældne Sommer-Hyld (*Sambucus ebulus*), som står på en vejskrænt i Rønde på Djursland. Først i 80'erne stod der ca. 50 blomstrende planter af Sommer-Hyld på skrænten, som desværre blev slået flere gange årligt, hvilket planterne led under. I 1982 orienterede forfatteren Århus Amts Vejvæsen om den sjældne bestand, og herefter blev skrænten med Sommer-hyld ikke slået, og den sjældne plante trivedes herefter fint. Efter at vejkantslåningen i 2007 er overgået til kommunen, bliver skrænten igen slået, og i 2008 var bestanden nede på blot 3 blomstrende planter, hvilket kommunen netop er blevet orienteret om.

Skulle du kende til en sjælden plante eller til en flot bestand af en mindre almindelig art, som står på en vejkant, så kan du henvende dig til kommunen med et forslag til, hvordan bestanden bør plejes, f. eks. om der ikke bør slås i maj-juni. Med mindre der gør sig særlige forhold gældende, så skal kommunen nok tage hensyn til planterne i deres fremtidige drift.

Behov for reduceret pleje

Vejkantlovgivningen lægger op til, at der i forsommeren kun slås ved skilte, kantpæle og autoværn og måske også ved vejkryds. Hen på efteråret kan vejkanterne slås i deres helhed, således at vinterens sne ikke så nemt aflejrer sig i vejkanterne. Det er dog et spørgsmål, om vejkanternes lave vegetation virkelig kan være årsag til, at der dannes snefaner ud over kørebanen. Efter at have studeret forholdet i mange år, er det forfatterens overbevisning, at vejkanternes efterårsslåning er et overflødigt - og kostbart - levn fra fortiden, som man blot bevidstløst fortsætter med. Snehegnene, som forfatteren husker fra 50`erne, 60`erne og 70`erne, har man opgivet. Det næste bliver formentligt, at man opgiver vejkanternes efterårsslåning.

I maj-juni bør vejkanterne og altså heller ikke forrabatten slås. Det skyldes for det første, at forsommerenslåningen er skadelig for den vilde flora og fauna, blandt andet for de levende fortidsminder. For det andet går slåningerne ud over den rekreative oplevelse af vejkanterne, som rigtigt mange nyder, når de i maj står gule af Mælkebøtter (*Taraxacum vulgare*), når de i juni er hvide af Vild Kørvel (*Anthriscus silvestris*), og når de i juli er et spraglet tæppe af Knopurt (*Centaurea* spp.), Kongepen (*Hypochoeris radicata*), Røllike (*Achillea millefolium*) o.s.v. For det tredje er de skadelige forsommerenslåninger i maj-juni misbrug af skatteydernes penge. Forfatteren skal derfor anbefale kommunerne, at de indskrænker slåningerne i maj-juni til et absolut minimum – således som også lovgivningen lægger op til. Det er trods alt flere hundrede millioner kroner vi taler om, og det er altså millioner, som oven i købet bruges til noget, som er direkte skadeligt.

Forsommerenslåningerne skyldes åbenbart, at kommunens folk finder karseklippede vejkanter kønnere end blomstrende staudebede – men skal skatteyderne og den vilde flora og fauna virkelig betale for det?

Værn om de levende fortidsminder

Der bør værnes om de levende fortidsminder. Det gælder også på vejkanterne, som er et vigtigt reservelevested for mange af disse arter. De fleste levende fortidsminder tåler slåning, især hvis den sker efter 1.juli. Slåning i maj-juni er derimod skadelig for de fleste arter af levende fortidsminder, blandt andet fordi de så hindres i at sætte frø og frugter.

Både af hensyn til de levende fortidsminder og af hensyn til alle de andre vilde planter – samt af hensyn til alle dyrene og til publikums oplevelse af vejkanterne, bør vejkanterenslåningen reduceres mest muligt i maj-juni.

Endnu midt i 1980`erne blev vejkanterne slået flere gange om året. I 88-89 kørte Eiler Worsøe og forfatteren så en større kampagne i de store aviser og i fjernsynet til fordel for vejkanterne. Den førte til, at de fleste kommuner reducerede slåningerne meget. Men der er altså stadig en del kommuner, som slår vejkanterne i maj-juni. Det bliver forhåbentligt ændret, således at forsommerenslåningerne ophører overalt.

Kommunerne kan som nævnt spare mange penge ved at opgive vejkanterenslåningen.

Figurtekster

Fig. 1. Moskus-Katost (*Malva moschata*) malet af Trine Theut.

Fig. 2. Moskus-Katost (*Malva moschata*) malet af Trine Theut.

Fig. 3. Cikorie (*Cichorium intybus*) malet af Bo Mossberg.

Fig. 4. Gederams (*Epilobium angustifolium*) malet af Kirsten L. Madsen.

Fig. 5. Gederams (*Epilobium angustifolium*) malet af Kirsten L. Madsen. Ikke med i prøvetryk

Fig. 6. Høgeurt (*Hieracium* sp.) malet af Mads Stage.

Fig. 7. Mælkebøtte (*Taraxacum* sp.) malet af Allan Malchau.

Fig. 8. Mørk Kongelys (*Verbascum nigrum*) malet af Aksel Hansen.

Fig. 9. Blomstrende vejkant. Værum Bakker ved Randers.

Fig. 10. Lyng-Vikke (*Vicia orobus*). En sjælden art som her står på en vejkant mellem Randers og Mariager.

Fig. 11. Cikorie (*Cichorium intybus*). En af vejkantens mange kønne blomster.

Fig. 12. Æselfoder (*Onopordum acanthium*). Den op til 3-4 m høje Æselfoder er ikke almindelig; men har hovedparten af sine voksesteder på vejkanter.

Fig. 13. Cypress-Vortemælk (*Euphorbia cyparissias*) er ret sjælden som relik. Hyppigst er den i Himmerland.

Fig. 14. Stolthenriks-Gåsefod (*Chenopodium bonus-henricus*) er temmelig sjælden som relik. Arten har hovedparten af sine voksesteder på vejkanter.

Fig. 15. Afskrællet vejkant.

Ikke med i prøvetryk

Fig. 16. Flyve-Havre (*Avena fatua*) forekommer ikke på vejkanter med tæt og sluttet vegetation. Af og til forveksles Flyve-Havre dog med den nærtstående men helt uskyldige Draphavre (*Avena elatius*).

Tabel 1.

30 eksempler på almindelige levende fortidsminder, der kan findes på vejkanter.

Aegopodium podagraria (Skvalderkål)
Aethusa cynapium var. *gigantea* (Stor Hundepersille)
Alliaria petiolata (Løgekarse)
Allium scorodoprasum (Skov-Løg)
Allium ursinum (Ramsløg)
Anchusa officinalis (Læge-Oksetunge)
Arctium lappa (Glat Burre)
Arctium minus (Liden Burre)
Arctium tomentosum (Filtet Burre)
Armoracia rusticana (Peberrod)

Arum alpinum ssp. *danicum* (Dansk Ingefær)
Ballota nigra ssp. *nigra* (Rød Tandbæger)
Campanula rapunculoides (Ensidig Klokke)
Carum carvi (Kommen)
Cichorium intybus (Cikorie)
Geranium pratense (Eng-Storkenæb)
Geranium sanguineum (Blodrød Storkenæb)
Hylotelephium telephium ssp. *maximum* (Alm. Sct. Hansurt)
Lamium album (Døvnælde)
Lysimachia punctata (Prikbladet Fredløs)
Malva moschata (Moskus-Katost)
Malva sylvestris (Alm. Katost)
Matricaria recutita (Vellugtende Kamille)
Papaver rhoeas (Korn-Valmue)
Pastinaca sativa (Pastinak)
Petasites hybridus (Rød Hestehov)
Saponaria officinalis (Sæbeurt)
Urtica dioeca (Stor Nælde)
Verbascum densiflorum (Uldbladet Kongelys)
Verbascum thapsus (Filtet Kongelys)

Tabel 2.

30 eksempler på ualmindelige og sjældne levende fortidsminder, som kan findes på vejkanter. For alle arterne gives et eksempel på en lokalitet, hvor arten forekommer på en vejkant

Aconitum napellus (Venusvogn) – Femmøller på Mols
Anthemis tinctoria (Farve-Gåseurt) – Beder s.f. Århus
Anthriscus caucalis (Gærde-Kørvel) – Dråby v. Ebeltoft
Aquilegia vulgaris (Akeleje) – Bølshavn på Bornholm
Aristolochia clematitis (Slangerod) – Vive Kirke v. Hadsund
Bistorta officinalis (Slangeurt) – Vridsted s.f. Skive
Brassica campestris (Ager-Kål) – Stege på Møn
Chenopodium bonus-henricus (Stolthenriks-Gåsefod) – Basballe i Mols Bjerge
Cirsium heterophyllum (Forskelligbladet Tidsel) – Sabro v.f. Århus
Conium maculatum (Skarntyde) – Helnæs By på S.Fyn
Dipsacus fullonum (Gærde-Kartebolle) – Suserup s.f. Sorø
Euphorbia cyparissias (Cypres-Vortemælk) – Skarp Salling i Himmerland
Geranium phaeum (Bølgekrønet Storkenæb) – Brahetrolleborg på Fyn
Inula britannica (Soløje-Alant) – Ålstrup v. Horsens Fjord
Inula helenium (Læge-Alant) – Ravensborg på Lolland
Levisticum officinale (Løvestikke) – Horbelev på Falster
Mentha spicata (Grøn Mynte) – Tunø By
Myrrhis odorata (Sødsøkær) – Holsteinborg på V.Sjælland
Onopordum acanthium (Æselfoder) – Tranekær på Langeland
Organum vulgare (Merian) – Endelave By
Petasites albus (Hvid Hestehov) – Sondrup v. Horsens Fjord
Physalis alkekengi (Jødekirsebær) – Augustenborg på Als
Sambucus ebulus (Sommer-Hyld) – Rønde på Djursland
Scopolia carniolica (Skopolaminurt) – Skårupøre v. Svendborg

Symphytum officinale (Læge-Kulsukker) – Nab v. Fåborg
Telekia speciosa (Tusindstråle) – Norsminde s.f. Århus
Tragopogon porrifolius (Havrerod) – N.f. Borre på Møn
Tulipa sylvestris (Skov-Tulipan) – Ørslevkloster nær Virksund
Turritis glabra (Tårnurt) – Esby på Helgenæs
Verbascum lychnitis (Bleg Kongelys) - Slagelse

43. Hidtidige og fremtidige undersøgelser af reliktplante-lokaliteter

Som gruppe betragtet er reliktplanterne relativt dårligt undersøgt og beskrevet – i forhold til f.eks. hederne, moserne, skovene og strandengene og deres planter. Der er ganske vist skrevet meget om de gamle urter. Særligt er vidunderkure med de gamle lægeplanter grundigt behandlet i blade og magasiner. Men bortset fra disse mange meget populære småartikler er de levende fortidsminder som nævnt forholdsvis dårligt behandlet. Seriose feltundersøgelser er således forholdsvis få. Nedenfor behandles de væsentligste feltundersøgelser af de forskellige lokalitetstyper efter at Jens Lind i 1918 publicerede sit klassiske arbejde. Til de klassiske arbejder hører også Ødum (1965, 1978) og Tillge (1972).

Klostre: der fandtes 138 middelalderlige klosterstiftelser i Danmark. Forfatteren har undersøgt de 55, nemlig næsten alle landklostrene, som er de kulturbotanisk rigeste.

Der foreligger publicerede undersøgelser af følgende klostre:

Alling (Løjtnant 1983)
Antvorskov (Østergaard 1959)
Eskilsø (Østergaard 1958)
Glenstrup (Løjtnant 1997)
Knardrup (Østergaard 1960)
Mariager (Løjtnant 1998, Løjtnant & Elnef 2007)
Stubber (Lind 1915)
Tvilum (Løjtnant 2007)
Vitskøl (Østergaard 1959, Løjtnant 1983)
Voer (Garner 1982)
Æbelholt (Østergaard 1958, 1969)
Øm (Lind 1931)
Ørslev (Lind 1915, Lange 1975)

Desuden har Holger Garner (1991) publiceret kortfattede noter fra klostre i Århus Stift. Hertil kommer denne bogs behandling af Øm Kloster. I øvrigt henvises også til Ødum (1965, 1978).

Blandt de klostre, som forfatteren har undersøgt, er mere end 35 kulturbotanisk rige. Foruden alle de ovennævnte kan nævnes Asmild, Børglum, Dalum, Essenbæk, Grinderslev, Gudum, Herlufsholm, Hundslund, Oxholm, Ring, Sebber, Tvis, Vejerslev, Vestervig og Vrejlev.

Skønt klostrene er den bedst dokumenterede lokalitetstype, så mangler der en samlet bearbejdning af landklostrene. Behandlinger af enkeltlokaliteter er også velkomne, f.eks. af rige klosterruiner som Æbelholt og Antvorskov, som forfatteren har behandlet i upublicerede rapporter til Skov- og Naturstyrelsen.

Borge: der findes lidt over 1000 middelalderborge i Danmark. Langt de fleste af alle

disse borge er små og uden kulturbotanisk interesse. Forfatteren har undersøgt 300 borge, herunder langt de fleste større borge.

Der foreligger publicerede undersøgelser af følgende borge:

Bastrup (Østergaard 1957)
Bønnet (Løjtnant 2003)
Hammershus (Lütken 1997, Hjorth Bjerregaard 2004)
Kalundborg (Guldager Christiansen & Prehn 1988)
Vesborg (Løjtnant 2008)
Vordingborg (Østergaard 1957, Løjtnant 2000)

Løjtnant (1996) bringer desuden floralister fra Hammershus, Kalundborg, Kalø, Vordingborg, Spøttrup, Bønnet, Bastrup og Hindsgavl. Flere af disse borge har forfatteren også behandlet i upublicerede rapporter til Skov- og Naturstyrelsen. Hertil kommer de 4 artikler i denne bog, hvori der er floralister for borge. I øvrigt henvises også til Ødum (1965, 1978).

Blandt de borge, som forfatteren har undersøgt, er mere end 40 kulturbotanisk rige, og nogle er usædvanligt rige. Foruden alle de ovennævnte kan nævnes Gl. Brøløkke, Gurre, Hjelm, Jungshoved, Koldinghus, Lilleborg, Næsbyhoved, Skjoldnæs, Søborg, Tørring, Ørkil og Østerholm.

Borgenes reliktplanteflora er særligt interessant, fordi relikterne ofte kan aldersdateres (Løjtnant 2007). Desuden er borgene ofte meget isolerede, således at reliktarternes genotyper er uforurenede, således at de er af særlig interesse i genbank-sammenhæng (Løjtnant 2007). Endelig kan de fleste borgrelikter med rimelig sikkerhed anses for at være middelalderlige.

Der mangler bearbejdnings af flere af de kulturbotanisk rige borge, ligesom der mangler en samlet bearbejdning af et større antal tilfældigt udvalgte større borge. Det kan også være en regions borge, f.eks. Sjælland, Fyn eller Sønderjylland, som er særligt rig på borge.

Slotte og herregårde (hovedgårde): i følge opgørelsen fra 1688 opregnes i alt 731 hovedgårde (undt. Sønderjylland). Ca. 600 af disse er store hovedgårde (godser, slotte, ”herregårde”). De øvrige er mindre hovedgårde (proprietærgårde, muligvis middelalderens væbnergårde). Forfatteren har undersøgt over 300 hovedgårde, som alle er middelalderlige.

Der findes kun én herregårdsartikel, nemlig en artikel om Kollerup Hovedgård (Løjtnant 2008). Forfatteren har desuden publiceret mere populære artikler om de levende fortidsminder ved Kronborg (Løjtnant 2008) og Fussingø Slot (Løjtnant in press). Desuden bringer Løjtnant & Elnef (2007) floralister fra 7 hovedgårde.

Mere end 100 af de hovedgårde, som forfatteren har undersøgt, er kulturbotanisk rige, og nogle er usædvanligt rige. Rige er således f.eks. Arreskov, Boller, Borreby, Brahetrolleborg, Førslevgård, Gl. Estrup, Gunderslevholm, Hald, Hanstedgård, Herschendsgave, Hesselagergård, Hoegholm, Holsteinborg, Holstenhus, Hvidkilde, Jægerspris, Kattrup, Kongsdal, Nr. Vosborg, Rohden, Snedinge, Stensgård, Støvringgård, Svanholm, Tirsbæk, Torbenfeld, Tranekær, Vedbygård og Wedellsborg.

Der mangler publikationer om en række rige enkeltlokaliteter. Desuden burde et større antal (f.eks. 30) tilfældigt udvalgte gårde behandles samlet. Flere kommuners hovedgårde kunne også behandles.

Særligt interessant er det, såfremt reliktplanteundersøgelserne kan sættes ind i en historisk sammenhæng. Det kunne f.eks. være en undersøgelse af Rosenkrantzernes mange gårde eller af f.eks. de kongelige gårde og slotte. Det kunne også være en undersøgelse af de gårde, som med sikkerhed kan føre deres historie helt tilbage til 1100-tallet.

Møllegårde: i 1688 blev der registreret 850 vandmøller og vindmøller i landets landsbyer (undt. Sønderjylland). Hertil skal lægges hovedgårdenes ca. 350 møller. I 1990'erne blev antallet af vandmøller sat til 628. Langt hovedparten af disse mere eller mindre velbevarede vandmøller er middelalderlige.

Forfatteren har undersøgt 74 møllegårde (vandmøller). Der foreligger ikke publicerede undersøgelser over møllegårdenes reliktplanteflora, bortset fra denne bogs artikel om Moesgård Skovmølle og fra Løjtnant & Elnef (2007), som bringer artslistes fra flere møllegårde. Men mere end 20 af de møllegårde, som forfatteren har undersøgt, er forholdsvis rige på relikter, f.eks. Bynkel, Femmøller, Gammelmølle, Grubbe, Gryde, Hårby, Kaleko, Kongens Mølle, Lillemølle, Orte, Ranglemølle, Slusegården, Thorsmølle, Vads og Øresø.

Der mangler bearbejdnings af kulturbotanisk rige enkeltlokaliteter samt af et større antal (f.eks. 30) tilfældigt udvalgte møllegårde. Bearbejdnings af større områders møllegårde kunne også være ønskelig.

I 2013 publicerede Hans Guldager Christiansen, Birger Prehn og forfatteren en artikel om Vandmøllegårde. Artiklen ligger på Naturpark Åmosens hjemmeside.

Præstegårde: Der findes i alt 72 præstegårde, som er fra 1700-tallet, hvoraf en større del har haft middelalderlige forgængere. Hertil kommer flere hundrede andre, yngre præstegårde, som måske også har ældre forgængere. Der foreligger ikke publicerede undersøgelser over præstegårdenes levende fortidsminder, bortset fra Løjtnant & Elnef (2007), som bringer artslistes fra flere præstegårde.

Forfatteren har undersøgt 37 præstegårde, og ca. halvdelen af disse er kulturbotanisk rige, f.eks. Agri, Astrup, Besser, Feldballe, Gjesing, Hald, Hammelev, Hvilsager, Kgs. Tisted, Kolind, Lyngby, Maria Magdalene, Mørke, Nimtofte, Ormslev, Randlev, Rimsø, Rørbæk, Spentrup, Thorsager, Tved, Veggerslev, Vejlbj, Vive og Voldum.

Der mangler bearbejdnings af såvel enkeltlokaliteter som samlede bearbejdnings af større områders præstegårde – eller af f.eks. 30 tilfældigt udvalgte præstegårde.

Bøndergårde (enestegårde): der findes talrige, meget gamle bøndergårde, som altid har ligget for sig selv uden for fællesskabet (enestegårde). Flertallet af disse gårde er middelalderlige. I alt 40 af disse meget gamle enestegårde er undersøgt, men bortset fra et par stykker er de ikke kulturbotanisk rige. Bortset fra Løjtnant & Elnef (2007), som bringer artslistes fra 13 gårde, er der ikke publiceret undersøgelser over de meget gamle bøndergårde, som er enestegårde. Et større antal af de meget gamle bøndergårde burde undersøges, da det ikke blot synes at være de store og større gårde (hovedgårde samt møllegårde og præstegårde), som kan være gode reliktplante-lokaliteter.

Landsbyer: der findes ca. 1500 middelalderlige kirkelandsbyer og over 2000 landsbyer uden kirke, hvoraf en større del dog er fra tiden efter middelalderen. Forfatteren har undersøgt lidt over 300 landsbyer.

Bortset fra Løjtnant & Elnef (2007), som bringer lister fra 26 landsbyer, findes der kun Østergaards to klassiske undersøgelser (Østergaard 1957, 1958) samt denne bogs artikler om landsbyerne i Mols Bjerger og i Fjends Herred. Hertil kommer denne bogs behandling af kirkelandsbyen Falslev.

Mere end 75 af de landsbyer, som forfatteren har undersøgt, er kulturbotanisk rige, og nogle er usædvanligt rige. Rige er f.eks. Agersø, Anholt, Beder, Besser, Bogø, Borup, Brundby, Dynt, Emborg, Endelave, Frørup, Føns, Helnæs, Hjarnø, Liltved, Livø, Mygind, Nordby, Orte, Sondrup, St. Rise, Toftum, Tunø, Vejlø, Vester Tirsted, Ørsted, Østerballe, Ålestrup og Årø. Især småøernes landsbyer synes at være rige på reliktarter.

Der mangler undersøgelser af flere enkeltlokaliteter. Desuden mangler der undersøgelser over et større antal (f.eks. 30) tilfældigt udvalgte landsbyer inden for forskellige regioner.

Kirker: der findes 1458 middelalderlige landsbykirker i Danmark, hvoraf 920 er undersøgt i forbindelse med udarbejdelsen af dette værk. I perioden 1966-1992 undersøgte forfatteren ca. 200 kirkers reliktplanter, diger og træbestande. En større del af de lidt over 1100 kirker er undersøgt mere end én gang.

Bortset fra denne bogs artikel om Haldum Kirke, Prehn & Guldager Christiansen (1994), Dich Hjorth (2003), Løjtnant (2006), Løjtnant & Elnef (2007) og Løjtnant (2007) findes der ikke publikationer om kirkernes levende fortidsminder. Der henvises dog også til denne bogs artikel: Nyt om kirkeborger.

Mere end 100 af de kirker, som forfatteren har undersøgt, rummer mere end 15 reliktarter, og adskillige huser 25 eller flere. Forholdsvis rige er f.eks. Beder, Fodby, Føns, Krogstrup, Ladby, Nees, Pedersker, Rubjerg, Selsø, Skt.-Bodils, Tvede, Vester Tørslev, Vissing, Vistoft, Øster Alling og Østerlars.

Danmarks Naturfredningsforening kørte omkring årtusindskiftet en storstilet kirkedigeundersøgelse, hvis hovedformål var at registrere landsbykirkernes levende fortidsminder. Projektet har resulteret i et væld af store rapporter. I den afsluttende samlerapport, som er et ynkeligt makværk, konkluderes det, at der kun findes een relikrtart ved hver af de danske landsbykirker. Det har været uheldigt, at få et sådant negativt budskab ud. Projektet er altså en fiasko. Forfatteren har informeret Kirkeministeriet og flere stiftsøvrigheder og provstiudvalg om DN's inkompetente undersøgelse, som slet ikke har hold i virkeligheden. Bliver der ikke registreret reliktplanter ved kirkerne, så skyldes det ganske enkelt, at DN's sikkert udmærkede mennesker ikke kender planterne. Og det er jo vanskeligt for folk at registrere noget, de ikke kender.

Det ville være ønskeligt med flere publikationer om enkeltlokaliteter, ligesom større områder (f.eks. kommuners) kirker med fordel kunne behandles.

Præstegårdslunde: der findes ca. 200 præstegårdslunde i Danmark, da der findes en mindre lund ved ca. hver syvende præstegård/kirke. Forfatteren har undersøgt 60 præstegårdslunde/kirkelunde, som for flertallets vedkommende kan være

middelalderlige.

Bortset fra denne bogs artikel om Spentrup præstegårdslund og Tillge (1972), som meddeler enkeltfund og Løjtnant & Elnef (2007), som bringer artslister fra 3 kirkelunde, foreligger der ikke publicerede undersøgelser over præstegårdslundenes reliktplanteflora. Men mere end 20 af de præstegårdslunde, som forfatteren har undersøgt, er kulturbotanisk rige, f.eks. Gerding, Ginnerup, Grynderup, Gylling, Hammelev, Hem, Harridslev, Kongerslev, Lundum, Mårslet, Nebsager, Nim, Ormslev, Skivum, Spentrup, Store Ajstrup, Svenstrup, Tranebjerg, Urlev, Vammen, Vejlø, Vorning, Vær, Ørsted og Ørum.

Der mangler såvel publikationer om enkeltlokaliteter som om større områders præstegårdslunde. Særligt velkommen ville en undersøgelse over 30 tilfældigt udvalgte præstegårdslunde fra Danmark som helhed være.

Fiskerlejer: der findes ca. 160 fiskerlejer i Danmark, og forfatteren har undersøgt 156 af disse. De fleste fiskerlejer er meget små. Langt hovedparten af fiskerlejerne er middelalderlige.

Der henvises til denne bogs artikel om Langør Fiskerleje. Derudover foreligger der ikke publicerede undersøgelser over fiskerlejernes reliktplanteflora, bortset fra Løjtnant & Elnef (2007), som bringer floralister fra 2 fiskerlejer samt Lægaard (2007) som bringer en liste fra Hirsholmene, jævnfør også Ødum (1965, 1978). Se også denne bogs artikel om Christiansø.

Mere end 30 af de fiskerlejer, som forfatteren har undersøgt, er kulturbotanisk rige, f.eks. Arnager, Bølshavn, Christiansø, Helligpeder, Hesnæs, Langør, Kalvehave, Klintholm, Klitgårde, Melsted, Mårup, Nysted, Rørvig, Snogebæk, Sondrup, Teglkås, Tårs, Vang, Ypnested og Årsdale. Især de bornholmske fiskerlejer er rige på levende fortidsminder.

Der mangler bearbejdnings af såvel enkeltlokaliteter samt af et større antal (f.eks. 30) tilfældigt udvalgte fiskerlejer. Bearbejdnings af f.eks. en regions (f.eks. Bornholm, Sjælland, Fyn eller Sønderjylland) fiskerlejer, ville også være ønskelig.

Købstæder: inden for det nuværende Danmarks grænser fandtes 74 købstæder, hvoraf 11 dog allerede i gammel tid mistede købstadsrettighederne. Af de resterende 63 købstæder er undersøgt 44, som alle er middelalderlige.

Der foreligger ikke publicerede undersøgelser over købstædernes reliktplanterflora, bortset fra Løjtnant & Elnef (2007), som bringer en artsliste fra Mariager. Ødum (1964, 1978) har dog også data fra købstæder. Der henvises også til denne bogs artikel om dvaleplantesamfund. Omtrent alle de købstæder, som forfatteren har undersøgt, er usædvanligt rige på relikter, f.eks. Ebeltoft, Hasle, Hobro, Holbæk, Horsens, Kalundborg, Korsør, Køge, Løgstør, Maribo, Nakskov, Nexø, Næstved, Randers, Ribe, Rønne, Sandvig, Skanderborg, Svaneke, Skælskør, Stege, Stubbekøbing, Svendborg, Tønder, Vordingborg og Ærøskøbing.

I købstæderne er særligt mange levende fortidsminder registreret på de ruderater (oftest byggetomter), som ofte findes i købstadsmidterne. Her kan som regel registreres flere arter af dvaleplanter foruden en række andre relikterarter.

Der mangler bearbejdnings af enkeltlokaliteter. Bearbejdnings af en regions købstæder

(f.eks. Bornholm, Sjælland, Fyn, Østjylland, Vendsyssel) kunne også være interessant.

Artsundersøgelser: det gælder for alle lokalitetsundersøgelserne, at arterne bør registreres minimum to gange (forår og sommer). Men i øvrigt vil den tredje, fjerde og femte ekskursion næsten altid resultere i et yderligere antal arter.

En større del, men langt fra alle, reliktarterne er behandlet i TBU-rapporterne. Hertil kommer, at der er publiceret mere eller mindre grundige artikler om en længere række af reliktarter, således om f.eks. Kalmus (*Acorus calamus*), Svaleurt (*Chelidonium majus*), Vår-Brunrod (*Scrophularia vernalis*), Havrerod (*Tragopogon porrifolius*), Stortandet Hjertespannd (*Leonurus marrubiastrum*), Stor Nælde (*Urtica dioeca*), Have-Skorzoner (*Scorzonera hispanica*), Ramsløg (*Allium ursinum*), Rød Hestehov (*Petasites hybridus*), Fingerbøl (*Digitalis purpurea*), Vellugtende Aftenstjerne (*Hesperis matronalis*), Læge-Stokrose (*Althaea officinalis*) og Bølgekronet Storkenæb (*Geranium phaeum*). Men det er dog alt i alt kun få arter, som er grundigt behandlede. Det kunne dog være interessant med nogle altomfattende kroniker. Således vil f.eks. ”Hyldens kronike” og Nældens kronike” blive meget lange – se blot f.eks. Brøndegaards pragtværk ”Folk og Flora”.

Ved arkæologiske udgravninger ved klostre og borge og i f.eks. de gamle købstadsmidter bør arkæologerne foranledige, at dvaleplanterne og andre reliktarter registreres (Løjtnant 2008).

Gennem denne bog – og en række artikler – har forfatteren søgt at systematisere disciplinen reliktplanter. Alle botanikere, professionelle såvel som amatører, opfordres til at gå i gang med undersøgelser af reliktplanterne. For den interesserede venter der mange spændende botaniske oplevelser. Samtidig hører reliktplante-lokaliteterne til vores fornemste kulturarv. Nemlig alle de allermest maleriske kloster- og borgruiner, de flotteste slotte og herregårde og alle de hyggelige landsbyer og fiskerlejer. Og går du grundigt til værks, vil du kunne bringe megen ny viden for dagen.

Der er altid behov for nyregistreringer!

Ca. 2600 middelalder-lokaliteter er undersøgt i forbindelse med denne undersøgelse. Langt de fleste i perioden 1993-2011.

Mange af de vigtigste lokaliteter – især borge, kirker og klostre – er undersøgt flere gange f.eks. Kalø Slot mere end 15 gange, Tvillum Klosterkirke 3 gange, Stadil Kirke mere end 6 gange Hoegholm Hovedgård 7 gange og Tirsbæk Slot 7 gange.

Lad os tage Tirsbæk som eksempel. Ved det første besøg registreredes ca. 20 reliktarter. Ved de næste 5 besøg fandtes overraskende nok hver gang 2-8 nye reliktarter. Ved det sidste syvende besøg i juli 1999 spadserede jeg rundt i den centrale del af parken. Ved et stenskrud i det kæmpestore dige stod så pludselig Skarntyde (*Conium maculatum*). Og så kom den store overraskelse: de smalle græsrabatter inderst i parken var blå af den meget sjældne Rapunsel Klokke (*Campanula rapunculus*). Den stod i hundredvis. Og denne smukke plante var altså ikke blevet registreret ved de foregående 6 besøg, selvom jeg hver gang var ledsaget af 1-4 hjælpere.

Konklusion: fordi en lokalitet er undersøgt af forfatteren, er det ikke ensbetydende med, at der ikke kan findes mere nyt. Så det drejer sig blot om at komme i gang! – Og der er flere tusinde lokaliteter, som aldrig har været undersøgt af en botaniker. Hundredvis af disse utallige steder vil erfaringsmæssigt vise sig at være kulturbotaniske perler.

PS: Efter færdigredigeringen af nærværende artikel er afhandlingen ”Præsentation af 2000 reliktplantefund fra 100 danske middelalder-lokaliteter” blevet færdiggjort. Denne artikel omhandler fund af reliktplanter fra såvel klostre som borge, hovedgårde, møllegårde, præstegårde, præstegårdslunde, landsbykirker, landsbyer, fiskerlejer og købstæder – i alt 10 af de kulturbotanisk rigeste lokaliteter fra hver af de 10 lokalitetstyper behandles.

I sidste fase af bogproduktionen er endnu et kapitel, som har relevans for nærværende artikel, blevet færdiggjort. Det drejer sig om artiklen. ”Andre gamle lokalitetstyper, som eventuelt kan være voksesteder for reliktplanter.” I denne artikel findes ret mange artslistor fra flere forskellige lokalitetstyper så som kirkeruiner, herregårdsruiner og kroer foruden floralister fra en række specielle lokalitetstyper. Også artiklen ”Perler” indeholder floralister fra mange lokalitetstyper.

Figurtekster

Fig. 1. Klostrene er den lokalitetstype, som er bedst undersøgt. Blandt andet for Mariager Kloster foreligger der publicerede undersøgelser.

Fig. 2. Der findes lidt over 1000 middelalderlige voldsteder (borge). Mindre end 20 af disse 1000 voldsteders reliktplanteflora er beskrevet. En meget stor del af voldstederne er dog små og uden reliktplanter.

Skovgårde Voldsted på Norddjursland, hvor der blandt andet står Svaleurt (*Chelidonium majus*), Merian (*Origanum vulgare*) og Sødskærm (*Myrrhis odorata*).

Fig. 3. Tranekær Slot er blandt de over 300 hovedgårde, som forfatteren har undersøgt. Ved slottet står blandt andet Kræge (*Prunus domestica* ssp. *insititia*), Stor Hundepersille (*Aethusa cynapium* var. *gigantea*), Glat Burre (*Arctium lappa*), Dansk Ingefær (*Arum alpinum* ssp. *danicum*), Svaleurt (*Chelidonium majus flore pleno*), Cikorie (*Cichorium intybus*), Pengebladet Fredløs (*Lysimachia nummularia*), Mørk Kongelys (*Verbascum nigrum*), Marts-Viol (*Viola odorata*), Tusindstråle (*Telekia speciosa*), Merian (*Origanum vulgare*), Alm. Katost (*Malva sylvestris*), Ensidig Klokke (*Campanula rapunculoides*), Stikkelsbær (*Ribes uva-crispa*) og Vedbend-Torskemund (*Cymbalaria muralis*). På det store og meget stejle voldsted står Gærde-Kartebolle (*Dipsacus fullonum*) flot og i voldgraven står Kalmus (*Acorus calamus*).

Fig. 4. Gærde-Kartebolle (*Dipsacus fullonum*) står på Tranekær stejle voldsted, og den står eksempelvis også ved borgene Hoegholm, Kalø og Jungshoved.

Fig. 5. Kollerup Hovedgård er den eneste herregård, hvis reliktplanteflora er velbeskrevet. Men der findes en rig flora af levende fortidsminder ved mange andre hovedgårde.

Fig. 6. Bortset fra nogle få floralister foreligger der ikke publiceret materiale om reliktplantefloraen ved møllegårdene, hvoraf flere er kulturbotanisk rige. Fussingø Vandmølle.

Fig. 7. Der foreligger kun publicerede noter fra nogle få præstegårde, skønt flertallet af præstegårdene er kulturbotanisk rige. Rimsø Præstegård som er fra slutningen af 1500-

tallet.

Fig. 8. Landsbykirkerne i Vestsjælland er velundersøgte. Reliktfloraen ved Fyns og Jyllands kirker er derimod mangelfuldt beskrevet. Buderup Ødekirke.

Fig. 9. Kejserkrone (*Fritillaria imperialis*) er en af de mange løgplanter som af og til findes i præstegårdslundene. Spentrup Præstegårdslund som er meget rig.

Fig. 10. En større del af reliktarterne er sjældne haveflygtninge, som ikke er kortlagt i forbindelse med TBU-projektet. Men udbredelseskort kan udfærdiges ud fra TBU-arkivet på Botanisk Museum og ud fra samlingerne i Herb. AAU og C. Lundgylden (*Smyrniium perfoliatum*) og de øvrige sjældne reliktarter bliver måske kortlagt i forbindelse med Atlas Flora Danica-projektet. Holsteinborg Hovedgård.

Fig. 11. Slangeroed (*Aristolochia clematidis*) er rødlistet. Størstedelen af de rødlistede reliktarter har udvist stor tilbagegang. De gamle TBU-kort er derfor forældede, og vores aktuelle kendskab til arternes udbredelse er mangelfuldt. Vi ved dog, at Slangeroed er blevet meget sjælden. Slangeroed bør eftersøges på en række af de gammelkendte lokaliteter.

Fig. 12. Bulmeurt (*Hyoscyamus niger*) er en dvaleplante. Hvor arkæologerne graver ved klostre og borge og i f.eks. de gamle købstadsmidter, bør dvaleplanterne og de øvrige reliktarter registreres (Løjtnant 2008).

Fig. 13. Strudsvinge (*Matteucia struthiopteris*) er almindeligt plantet i de store haver ved hovedgårdene og præstegårdene. Den kan dog også træffes som forvildet, som f.eks. ved Bregnet Kirke. Her står den i skoven ved Boller Slot.

Fig. 14. Tvebo Galdebær (*Bryonia dioica*) er sjælden. Den kendes dog fra såvel klostre som fra borge, landsbyer og købstæder.

Fig. 15. Tvebo Galdebær.

Fig. 16. Læge-Springnap (*Parietaria officinalis*) er sjælden og næsten helt manglende i den nordlige del af landet. Mod syd (Langeland, Sydsjælland, Lolland, Falster og Møn) er den dog hyppigere.

44. Præsentation af 2000 reliktplantefund fra 100 danske middelalder-lokaliteter.

Neden for bringes korte omtaler af 10 af de kulturbotanisk rigeste klostre/klosterruiner, borge, hovedgårde, møllegårde, præstegårde, præstegårdslunde, landsbyer, landsbykirker, fiskerlejer og købstæder.

Floralisterne fra de 100 lokaliteter findes på Nettet under NordGens hjemmeside.

Klostre/Klosterruiner

De 5 kulturbotanisk rigeste klostre (foruden Øm og Vitskøl – se nedenfor) er:

- A. **Antvorskov Klosterruin** i den sydlige udkant af Slagelse på Sjælland.
- B. **Børglum Kloster** nær Vrå i Vendsyssel, Nordjylland.
- C. **Oxholm Kloster** lidt syd for Brovst i Nordjylland.
- D. **Sebber Kloster** 5 km vest for Nibe ved sydsiden af Limfjorden i Himmerland, Nordjylland.
- E. **Ørslev Kloster** lidt vest for Virksund i Nordjylland.

1. Alling Klosterruin lidt nord for Grauballe i Midtjylland.

Den ualmindeligt smukt beliggende Alling Klosterruin er ikke rig på reliktplanter. Af ualmindelige arter kun *Acorus*, som er almindelig ved den nærliggende søbred.

Relikterne står spredt over den lille ruinplads. Den meget store *Fraxinus*, som står ved ruinen, må være overordentlig gammel. I Norge har Per Arvid Åsen for få år siden publiceret en afhandling, som synes at vise, at der er en kobling mellem klostre og netop *Fraxinus*. I Danmark har Johan Lange og også forfatteren påvist, at *Fraxinus* ligesom *Tilia* og *Ulmus* (især før ælmesygen satte ind i 1980'erne) er påfaldende hyppige ved de middelalderlige danske landsbykirker.

Undersøgt 1981, 1982, 1983 og 2001.

2. Antvorskov Klosterruin i den sydlige udkant af Slagelse i Vestsjælland.

Ved Antvorskovs maleriske ruiner vokser en længere række reliktarter heriblandt den ualmindelige *Asparagus* samt den meget sjældne *Verbascum lychnitis*. Den sidstnævnte står fåtalligt på ruinmurenes kroner, hvor den slås flere gange årligt af "naturplejen".

Relikterne er snævert knyttet til ruinerne og til disses nærmeste omgivelser.

Undersøgt 4 gange i 1980'erne samt i 1997 og i 2002. Kun de arter, som er registreret i 1997 og i 2002, er medtaget i oversigten. Det skyldes, at ruinerne

sidst i 80'erne var udsat for en voldsom restaurering, som synes at have udryddet flere reliktarter. Således forsvandt f. eks. de smukke og maleriske ”hængende haver” af *Corydalis lutea*, som i mange og op til kvadratmeterstore grønne og gulblomstrende puder på sydlandsk vis hang ned over ruinvæggene.

3. **Asmild Klosterruin** i den sydøstlige udkant af Viborg oven for Sønder sø.

Asmild Klosterruin er voksested for adskillige reliktarter, heriblandt den ualmindelige *Acorus*, som står ved bredden af Sønder sø. Forekomsten af *Malva moschata* er bemærkelsesværdig. Denne art er måske et middelalderligt relikte hér.

Relikterne er nært knyttet til selve den lille ruinplads. Lidt syd for kirken har professor Johan Lange anlagt endnu en moderne ”klosterhave” i 1990'erne, som allerede har medført kraftig floraforfalskning af havens omgivelser.

Undersøgt 1982, 1985 og 2006.

4. **Børglum Kloster** nær Vrå i Vendsyssel, Nordjylland.

Børglum Kloster er en forholdsvis rig kulturbotanisk lokalitet. Dog ingen ualmindelige eller sjældne arter bortset fra *Matteuccia* og *Lilium martagon*.

Relikterne står spredt omkring hele det store kloster, dog særligt på stendigerne og ved foden af klostrets mure. I og ved de få gamle hegn står også enkelte relikter.

Undersøgt 1981 og 2007.

5. **Eskilsø Klosterruin** på den lille ø, Eskilsø, i Roskilde Fjord ca. 10 km nord for Roskilde, Sjælland.

Eskilsø Klosterruin er ikke nogen kulturbotanisk rig lokalitet; men her forekommer dog sjældnere arter som *Apium repens* (de kystnære enge) og *Anthriscus caucalis*. Ved ruinen står en lille bestand af den i dag meget sjældne *Marrubium vulgare*.

Relikterne er især knyttet til selve det lille ruinområde. Adskillige af reliktarterne forekommer dog spredt over større dele af øen, således *Cynoglossum*, *Verbascum*-arterne og *Onopordum*.

Undersøgt 1 gang i 1996.

6. **Oxholm Kloster** lidt syd for Brovst i Nordjylland.

Oxholm Kloster er en relativt kulturbotanisk rig lokalitet med ualmindelige arter som *Arum alpinum ssp. maculatum* og *Colchicum*.

Relikterne står spredt i den nuværende herregårdspark – især på digerne, i gamle hegn og i krat. Adskillige relikter vokser også på kirkedigerne og ved disses fod.

Undersøgt 1982, 1983 og 2008.

7. Ring Kloster ved sydsiden af Skanderborg Sø i Østjylland.

Ring Kloster er hjemsted for adskillige reliktarter, f. eks. ualmindelige arter som *Valeriana officinalis*, *Myrrhis* og *Rumex x longifolium* foruden den temmelig sjældne art, *Chenopodium bonus-henricus*. Ved søbredden vokser den ualmindelige *Acorus* og ved Vestermølle står *Symphytum asperum*, som er ualmindelig i Østjylland. Det er dog tvivlsomt, om *S. asperum* er en meget gammel relik; sandsynligvis er den blot en henved 100-125 år gammel kulturflytning – arten blev for godt 100 år siden især anvendt som svinefoder.

Relikterne vokser især i og omkring den gamle lade, på stendigerne og i krattene og hegnene samt nederst i haven bag den moderne beboelsesejendom. På vejkanterne står også enkelte relikter.

Undersøgt i 1981 og 2005.

8. Sebber Kloster 5 km vest for Nibe ved sydsiden af Limfjorden i Himmerland, Nordjylland.

Kulturbotanisk er Sebber Kloster ikke specielt rig, men er dog voksested for arter som *Campanula latifolia*, *Rumex longifolium* og *Verbascum thapsus*, som alle tre er ualmindelige i Nordjylland. *Scilla amoena* er sjælden i dette område.

Især den forholdsvis store lund af løvtræer syd for kirken er forholdsvis rig på relikter. Den store gård ved kirken er ikke undersøgt.

Undersøgt 1977, 1982 og 2006.

9. Ørslev Kloster umiddelbart vest for Virksund ved Limfjorden i Nordjylland.

Ørslev Kloster må siges at være en rig kulturbotanisk lokalitet. Relikterne står spredt i den oplejede, vildtvoksende og usædvanligt fredfyldte park – dog især nær hovedbygningen. Også adskillige relikter på gårdspladsen samt i de brede, gamle hegn og på vejkanterne ved den lille sognevej, som fra syd fører op til klosteret. Også flere relikter i det gamle hegn ved sognevejen lidt vest for kirkegården. Kirkegården er veltrimmet og næsten uden relikter. Den store gård over for klosteret er ikke undersøgt.

Flere ualmindelige arter så som *Euphorbia cyparissias*, *Colchicum*, *Tulipa sylvestris* (mere end 200 blomstrende individer rundt om i parken og på vejkanterne mod øst), *Rumex longifolium* og *Campanula latifolia*. Midt i 1960'erne voksede den ret sjældne *Doronicum pardalianches* fåtalligt ved det gamle hegn ved sognevejen lidt vest for kirkegården. Ved klosterets sydøstlige hjørne står en større bevoksning af *Prunus cerasus*, som forynger sig med rodsrud. *Prunus cerasus* er overalt i landet sjælden som relik.

Undersøgt 1964, 1967, 1979, 1982, 1987, 1997, 2001, 2008 og 2010.

10. Æbelholt Klosteruin ca. 8 km vest for Hillerød i det nordlige Sjælland.

Æbelholt Klosterruin er ikke nogen kulturbotanisk rig lokalitet. Den eneste sjældnere art er *Hyoscyamus*.

På ruinområdet anakronistiske grusdække overlever *Hyoscyamus*, *Onopordum* og *Verbascum densiflorum* (fordi de er dvaleplanter) den heftige herbicidsprøjtning. Ved det lille museum knap et par hundrede meter fra ruinområdet voksede endnu i 80'erne en mindre bestand af den sjældne *Prunus cerasus*; i 2007 sås dog kun *Prunus avium*.

Kun arter fra selve ruinområdet er medtaget i oversigten. Den lille, moderne "klosterhave" ved museet har således medført en del floraforfalskning af havens omgivelser.

Undersøgt 1983, 1994 og 2007.

Vedr. Esrom, Vitskøl og Øm klosterruiner:

Tre af de kulturbotanisk bedst kendte klostre, nemlig Esrom Kloster, Øm Klosterruin og Vitskøl Klosterruin er ikke medtaget hér. Det skyldes, at alle disse tre klostre – og især Øm – er stærkt forurenede med "falske levende fortidsminder" fra stedernes moderne "klosterhaver". Også adskillige andre landklostre og også byklostre er mere eller mindre ødelagte som kulturbotaniske lokaliteter pga. forurening fra moderne "lægeplante haver".

I dette notat er kun medtaget klostre og klosterruiner, som ikke eller som kun i svag grad er påvirket af floraforurening og floraforfalskning.

PS: Når tabellerne analyseres, så fremgår det f. eks. nok så bemærkelsesværdigt, at klostre slet ikke er den vigtigste biotoptype for meget gamle reliktarter – hvilket ellers i mere end 100-200 år har været den almindelige antagelse. Klostre og klosterruinerne er tværtimod relativt fattige på reliktarter i forhold til de store middelalderborge og til de utallige hovedgårde (herregårde og slotte), møllegårde, præstegårde, landsbyer og især købstæder. Klostrenes relik flora er dog særlig interessant af flere andre årsager. Således er der altid knyttet en særlig lang, spændende og ofte veldokumenteret historie til ikke mindst klostrene, ligesom klosterruinens relik planter i enkelte tilfælde kan aldersdateres.

Borge

De 5 kulturbotanisk rigeste middelalderborge er:

- A. **Bønnet Slotsruin** på det nordlige Falster.
  - B. **Hammershus** på det nordlige Bornholm.
  - C. **Kalø Slotsruin** ved sydsiden af Djursland i Østjylland.
  - D. **Kalundborg Slotsruin** i Kalundborg i Vestsjælland.
  - E. **Vordingborg Slotsruin** i Vordingborg i Sydsjælland.
1. **Bastrup** borgruin lidt vest for Farum på Sjælland.

En kulturbotanisk rig og landskabeligt smuk lokalitet.

Kun *Reseda luteola* kan henføres til de sjældnere arter. – I den nærliggende landsby forekommer endnu et antal reliktarter. (Indvendigt i borgtårnet vokser en større bestand af den meget sjældne, lille bregne *Asplenium ruta-muraria*).

Reliktplanterne vokser på de engagtige overdrev i indtil en afstand af 100 (-150) meter fra borgtårnet. De fleste findes dog mindre end 50 meter fra borgen.

Kun undersøgt 1 gang i 1998.

2. **Byholm Slotsruin** i den vestlige udkant af Horsens (Østjylland).

Byholm Slotsruin er en kulturbotanisk rig lokalitet. Her forekommer dog kun en enkelt sjældnere art, nemlig *Doronicum pardalianches*. *Campanula latifolia* er ikke almindelig i Østjylland. (I parken til det nuværende Byholm, som er en hovedgård (som nu anvendes som hotel m.v.) står yderligere et antal relikter.

De fleste af Byholm Slotsruins relikter står på borgbanken, og næsten ingen af relikterne har spredt sig mere end 25 (-50) meter fra motten.

Undersøgt 1994, 1997, 1999, 2003, 2005, 2007, 2009 og 2010.

3. **Bønnet Slotsruin** på det nordligste Falster.

Bønnet Slotsruin er en af de rigeste kulturbotaniske lokaliteter i Danmark. Blandt de sjældnere arter kan nævnes *Asarum*, *Mentha suaveolens*, *Myrrhis* og *Symphytum officinale*. I hvert fald tidligere også de meget sjældne arter *Campanula rapunculus* og *Cydonia oblonga*.

Relikterne står spredt over det forholdsvis lille ruinområde, som er omgivet af marker.

Undersøgt én gang i 1997, én gang i 1999 og én gang i 2001.

4. Borgruinen **Hammershus** er den kulturbotanisk rigeste borg i Danmark, og én af de lokaliteter i Danmark, som er rigest på reliktarter. (Kun enkelte købstæder og f. eks. fæstningen/fiskerlejet på Christiansø er lige så kulturbotanisk rige).

Hammershus er voksested for flere sjældnere reliktarter: *Acorus*, *Artemisia absinthium*, *Berberis vulgaris*, *Hyoscyamus*, *Leonurus*, *Myrrhis*, *Petroselinum crispum* var *vulgare*, *Reseda luteola*, *Symphytum officinale* og *Tragopogon porrifolius*.

Relikterne står især lige uden for borgmuren – men de fleste af arterne vokser mindre end 10 meter fra ydermuren. På selve borgarealet står de levende fortidsminder især ved foden af murene, ligesom f. eks. Brønden er voksested for flere reliktarter.

Undersøgt 1968, 1989, 1995, 1999 og 2009.

PS: Listen over reliktarterne fra Hammershus er fra bladet "Natur på Bornholm", hvor Tino Hjorth Bjerregård i 2004 havde en artikel om Hammershus' levende fortidsminder. B.L. har været med til at udarbejde denne liste og flere af de

anvendte fagudtryk i artiklen (som f.eks. ”ægte levende fortidsminder”) stammer fra B.L.’s i 2004 endnu upublicerede artikler om reliktplanter.

5. **Hjelm** ud for Ebeltoft-halvøen, Østjylland.

En kulturbotanisk rig lokalitet. Blandt de sjældne arter er *Lithospermum officinale* og den meget sjældne *Malva pusilla*. Hertil kommer *Cynoglossum*, som er temmelig sjælden i Vestdanmark.

Relikterne står spredt over hele øen, dog særligt på de 3 voldsteder. Flest relikter vokser der på det voldsted, hvorpå fyrtårnet står.

Undersøgt 1 gang i 1999.

6. **Kalundborg Slotsruin** i Kalundborg i Vestsjælland.

En kulturbotanisk rig lokalitet med flere sjældnere arter: *Asparagus*, *Chenopodium hybridum*, *C. murale*, *Hyoscyamus*, *Malva pusilla*, *Scilla amoena* og *Hylotelephium telephium* ssp. *telephium*.

Relikterne står spredt over hele det store ruinområde, dog særligt hvor råjorden træder frem – f. eks. på dyrket jord og ikke mindst i udgravningerne (arkæologiske).

Undersøgt 1985, 1987 og 2008.

7. **Kalø Slotsruin** ved sydsiden af Djursland i Østjylland.

En kulturbotanisk meget rig lokalitet med flere sjældnere arter: *Anthriscus caucalis*, *Arctium pubens*, *Asperugo*, *Hyoscyamus*, *Leonurus*, *Lithospermum officinale*, *Nepeta*, *Reseda luteola* foruden *Conium* og *Cynoglossum*, som begge er ret sjældne i Østjylland.

Langt de fleste relikter står på den meget stejle, havvendte skrænt neden for borgens køkkenfløj. Enkelte relikter står også ved vindebroen og på f. eks. på havskrænten indtil ca. 200 m. øst for borgen.

Besøgt mere end 15 gange fra 1966-2008.

8. **Spøttrup** vest for Skive ved Rødding i Nordjylland.

Kulturbotanisk rig lokalitet med flere sjældnere arter: *Tulipa sylvestris*, *Myrrhis* (sjælden i Nordjylland), *Anthemis tinctoria*, *Colchicum* og *Lilium martagon*.

Arter som *Parietaria officinalis*, *Campanula rapunculus* og *Artemisia absinthium* samt *Inula helenium* med flere (?) er formentlig flygtninge fra den moderne lægeplantehave.

Undersøgt 1995, 1997, 2007, 2008 og 2010.

9. **Volstrup** ved Struer i Nordjylland.

Kulturbotanisk rig lokalitet med flere sjældnere arter som f. eks. *Campanula latifolia* (sjældnen i N. Jylland) og *Matteucia*.

Relikterne står spredt i gårdens park, særligt som ukrudt på dyrket jord.

Undersøgt 1997, 2004, 2007 og 2008.

10. **Vordingborg Slotsruin** i Vordingborg i Sydsjælland.

Vordingborg Slotsruin er en meget rig kulturbotanisk lokalitet med flere sjældnere arter: *Hyoscyamus niger* var *pallida*, *Bryonia alba*, *Reseda luteola*, *Acorus* og *Myrrhis*.

Relikterne står spredt over det store ruinområde, særligt ved ruinernes fod og i de græspartier, der ikke slås som plæner.

Undersøgt 6 gange i perioden 1981-2007.

PS: *Atropa belladonna* er forvildet fra den moderne lægeplantehave. Det samme gælder formentlig *Parietaria officinalis*.

Hovedgårde

De 5 kulturbotanisk rigeste hovedgårde er:

- A. **Brahetrolleborg Slot** ved Korinth på det sydlige Fyn.
- B. **Hoegholm** ved Tirstrup på Djursland i Østjylland.
- C. **Kollerup** ved Langå i Østjylland.
- D. **Trudsholm** ved Havndal nær Hadsund i Nordjylland.
- E. **Tirsbæk Slot** lidt øst for Vejle på nordsiden af Vejle Fjord i Østjylland.

1. **Brahetrolleborg Slot** ved Korinth på det sydlige Fyn.

Kulturbotanisk rig lokalitet med sjældnere arter som *Geranium phaeum* (ved en af gårdlængerne) og *Prunus domestica* ssp. *insititia* x *P. spinosa* (i meget gammelt vejhegn). Sjældnere arter er også *Hylotelephium telephium* ssp. *telephium*, *Fritillaria imperialis* og *Melissa*, som formentlig er et gammelt relik her. *Melissa*'en står ved gammelt hegn på stendiget ca. 50 meter nord for hovedbygningen. Meget sjældnen som relik i Danmark er *Atropa belladonna*. *Atropa* står almindeligt på en græsset eng lige ved gården – kvierne undgår den (og det gør de nok klogt!) *Atropa* er en flygtning fra den moderne "klosterhave", som dog blev nedlagt for mere end 20 år siden.

Ved det lille "Staldkarlehus" (Rewentlowsvej 16), som ligger blot et stenkast fra slottet, trives følgende arter frodigt i staudebedene, hvor de tolereres som interessant "ukrudt": *Melissa*, *Mentha spicata*, *Euphorbia lathyris* og *Artemisia absinthium* med flere. Disse sjældne (som relikter) gamle urter er ifølge den gamle dame, som bor i huset (1996), tilført haven med jordfyld fra den nu nedlagte "klosterhave". Altså nok et eksempel på floraforfalskning med "falske levende fortidsminder" fra de moderne "klosterhaver", som desværre er skudt op mange steder ved klostre, borge og hovedgårde gennem især de seneste 20-30 år – og som har ødelagt adskillige fine kulturbotaniske lokaliteter med deres

floraforurening.

De ægte relikter står spredt i parken, dog særligt i de mere oplejede partier. Særligt mange relikter finder vi på de vældige kampestensgærder og ved de gamle vejhegn i gårdens umiddelbare nærhed.

Undersøgt 1981, 1996, og 2010.

2. **Boller Slot** lidt øst for Horsens ved sydsiden af Horsens Fjord i Østjylland.

Boller Slot er lige som Brahetrolleborg Slot og de øvrige hovedgårde, som behandles her, en både oplevelsesrig, smuk og kulturbotanisk rig lokalitet.

I den aske-dominerede (*Fraxinus*) skov umiddelbart (50-75 meter) nord for parkens nordligste yderkant findes flere store (100-300 kvadratmeter store) bevoksninger af *Matteucia* - hvilket er et sjældent syn i Jylland. Sjældnere arter er også *Doronicum pardalianches* (i skovbryn ca. 100 meter fra slottet), *Telekia speciosa* (gammelt relik? – men nok mindre end 200 år gammelt), *Primula elatior* og *Alchemilla mollis*. Den sidstnævnte forekommer hyppigt som forvildet; men hvor gammel den er som relik er usikkert, og middelalderlig er den næppe.

Relikterne står spredt i parken, men særligt ude i yderkanternes hegn, krat, lunde og hække samt på stendigerne. Også omkring voldgraven findes flere relikter.

Boller Slot er et af forfatterens (B.L.) foretrukne udflugtssteder, hvorfor han har været på dette dejlige sted talrige gange i perioden 1965-2010. Det bemærkes, at kun arter fra før 90'erne er medtaget i listen. Det skyldes, at den ”klosterhave” med især klassiske lægeplanter og krydderurter, som blev anlagt omkring 2000, allerede nu (2010) har ført til, at en del af de dyrkede urter er begyndt at sprede sig fra ”klosterhaven” og ud i omgivelserne som ”falske levende fortidsminder”. (Hvad ville historikerne mon sige til, hvis jeg spredte vikingemønter ud ved Øm Kloster (som blev anlagt i højmiddelalderen) eller hvis vi dryssede lidt Chr. IV-mønter ud ved Valdemar den Stores pragtfulde borgruin på Sprogø – som blev forladt længe før Chr. IV's tipoldefar blev født). Floraforfalskning fra moderne ”klosterhaver” med deres tilfældige sammenrend af arter (hvoraf de fleste aldrig har været dyrket i danske middelalderlige klosterhaver!) har efterhånden ødelagt mere end 30 af Danmarks fornemste og mest værdifulde kulturbotaniske lokaliteter.

3. **Hald Hovedgård** ved Hald Sø nær Viborg i Midtjylland.

Hald Hovedgård er en kulturbotanisk rig lokalitet med flere ualmindelige og sjældnere arter som *Anthriscus caucalis* (meget sjælden i Midtjylland), *Leonurus* (også meget sjælden i Midtjylland) og *Matteucia* samt *Bistorta officinalis*, som står smukt og naturaliseret ved søbredden umiddelbart neden for hovedgården.

De fleste relikter står i hegn, krat, hække og på diger samt som ukrudt i bedene umiddelbart omkring hovedbygningen. Nederst i parken, hvor forgængerens til den nuværende gård har ligget, står også flere relikter, f.eks. *Ornithogalum nutans*. Ved de 3 middelalderlige voldsteder i den nuværende hovedgårds nære omgivelser står også nogle få relikter. Fra ”Hald Slot” (Bispens Hald) kan nævnes den kolossalt giftige *Conium* (Skarntyde), som ellers er meget sjælden i

Midtjylland. Ejeren af det store slot, den fyrsteligt velhavende biskop af Viborg – der er herostratisk berømt som paranoid – kunne såre bekvemt slippe af med et par ubekvemme uvenner ved at dryppe nogle dråber af den skrækkelige Skarntydes saft i giftbægeret. Og sådan har hver eneste urt sin helt egen historie på hvert eneste sted. Vi kan f. eks. også nævne den sjældne *Ribes nigrum* (Solbær), som står ved en anden af Hald Hovedgårds forgængere, nemlig ”Niels Bugges Hald”. Solbær er vel vor fortræffeligste kryddersnapseurt, som varmer så behageligt – og det var åbenbart nødvendigt, skønt Herr. Bugge var en af de allerførste, som havde en slags ”centralvarme” i sin borg.

Hald Hovedgård (og dens 4 forgængere) er undersøgt i 1967, 1970, 1986, 1989, 1993 og 2009.

4. **Herschendsgave** ved Torrild i Østjylland.

Denne lille men skønne hovedgård er usædvanligt rig på relikter, og den er også et frodigt fristed for flere sjældnere relikter: *Arum alpinum ssp. maculatum*, *Geranium phaeum*, *Lilium martagon*, *Myrrhis*, *Fritillaria imperialis* og *Petasites albus*. Lokalteten er kun undersøgt én gang, og eventuelle fremtidige besøg vil sikkert vise, at Herschendsgave er betydeligt rigere på relikter end de nuværende data viser.

Hele den lille park er vildtvoksende og usædvanligt rig på frodige bevoksninger af ”ukrudt”, heriblandt relikter. Især de vildtvoksende græspartier, krat og smålunde samt de gamle hegn, hække og stendiger er rige på relikter.

Undersøgt 1 gang i 2001.

5. **Hoegholm** ved Tirstrup på Djursland i Østjylland.

Hoegholm er en usædvanlig kulturbotanisk rig hovedgård med flere ualmindelige og sjældnere arter som f. eks. *Tulipa sylvestris* samt *Ballota* og *Myrrhis*, som begge er ret sjældne i det nordlige Østjylland.

Parken er forholdsvis uplejet; det vil sige mere eller mindre vildtvoksende, og relikterne har således fået lov til at stå i både krat og gamle hække samt på stendiger og i smålunde. Den gamle allés græspartier er voksested for adskillige løgvækster. Særligt mange relikter findes på den lille skrænt foran hovedbygningen, hvor den gamle kulturbund (i hvert fald i 90'erne) trådte frem. Adskillige relikter forekommer også på de ruderatlignende partier nær laderne. Vejkantene ved gården er også hjemsted for adskillige levende fortidsminder.

Undersøgt i 1996, 1998, 1999, 2000, 2006 og 2007.

6. **Jensgaard** ved Glud ved sydsiden af Horsens Fjord i Østjylland.

Kulturbotanisk rig lokalitet. Ualmindelige og sjældnere arter som *Matteucia*, *Myrrhis*, *Colchicum* og *Corydalis solida*. Jensgaard har en usædvanlig frodig park, som for størstedelen får lov til at ligge hen uden pleje. Især stendigerne (som ikke alle behandles med herbicider) og den østlige del af haven, der fremstår som ”blomstereng”, er rig på relikter. Det samme er krattene og de meget gamle hegn.

Undersøgt 1 gang i 1996.

7. **Kongsdal** ved Mørkov på Sjælland.

Kulturbotanisk rig lokalitet med flere ualmindelige og sjældnere arter som *Allium schoenoprasum*, *Datura*, *Lilium martagon* og *Scrophularia vernalis*.

Især den nedre del af parken (som i 99 var under omlægning) samt de frodige stengærder er rige på relikter.

Undersøgt én gang i 1999 og én gang i 2004.

8. **Moesgaard** lidt syd for Århus i Østjylland.

Kulturbotanisk rig lokalitet med en større bestand af den sjældne art, *Geranium phaeum*. De fleste relikter ved Moesgaard er næppe middelalderlige, hvilket formentlig skyldes anlæggets relativt unge alder. Gode indikatorer på middelalderlig havekultur mangler således.

Relikterne forekommer især i de mere uplejede partier længst borte fra hovedbygningen – således i krat og lunde og ved gamle hegn og på diger, samt ikke mindst i de vildtvoksende græspartier.

Undersøgt i 1983, 1989, 1993, 1995 og i 2006.

9. **Trudsholm** ved Havndal nær Hadsund i Nordjylland.

Kulturbotanisk rig lokalitet med ualmindelige og sjældnere arter som *Lilium martagon* og *Tulipa sylvestris*. Især de store kampestensgærder er rige på relikter. Særligt mange relikter vokser på de træklædte skrænter ved nordsiden af voldgraven mod nord. Her findes eksempelvis overordentlig store og frodige bestande af *Lilium martagon* og *Leucojum vernum*.

Undersøgt 1973, 1980-82, 1993, 1996, 1998-2002, 2006 og 2008.

10. **Tirsbæk Slot** lidt øst for Vejle ved nordsiden af Vejle Fjord i Østjylland.

Tirsbæk er en usædvanligt rig kulturbotanisk lokalitet, hvor der forekommer en forbavsende lang række af ualmindelige og sjældnere arter. Blandt de mange sjældne relikter er *Campanula rapunculus*, *Mentha x piperita*, *Sempervivum tectorum* (som er meget sjælden som meget gammelt relik) og *Sanguisorba officinalis*. Sjældne er også *Allium schoenoprasum*, *Bistorta officinalis*, *Origanum vulgare*, *Lilium martagon* og *Colchicum* samt *Conium* og *Myrrhis*, som begge er halvsjældne i Østjylland.

Relikterne stod i 90'erne især på den brede, græsklædte lyststi, som fører hele vejen rundt om haven i yderkanten af denne. Her vokser eksempelvis den store klon af *Mentha x piperita*. Også det voldsomt store kampestensgærde mod øst var voksested for flere relikter ligesom f. eks. "Vinbjerget" og den centrale del af parken med de små, græsklædte gange, hvor der endnu i juli 99 blomstrede mere end tusinde eksemplarer af den smukke og meget sjældne *Campanula*

rapunculus. Hele haven var i 90'erne uplejet og stedvis vildtvoksende – derfor så mange relikter i de uplejede krat og hegn og hække samt på diger og i smålunde. Men først i dette århundrede har parken været udsat for reovering fra Realdanias side. Hvorvidt de talrige og mange sjældne relikter har overlevet denne ”pleje” og ”reovering” er uvist. Ejerne af Tirsbæk har både interesse og forståelse for reliktplanternes særlige historiske og botaniske værdi, og ligesom Realdania er de informeret om, hvor de sjældne relikter vokser.

Undersøgt hvert år fra 1993 – 2000.

Møllegårde

De 5 kulturbotanisk rigeste møllegårde er:

- I. **Hårby Mølle** ved Hårby på Fyn.
- II. **Lillemølle** ved Refsvindinge på Fyn.
- III. **Ranglemølle** ved Holmstrup i det vestlige Sjælland.
- IV. **Stridsmølle** ved Jyderup i Midtsjælland
- V. **Thingbæk Mølle** ved Rebild Bakker i Himmerland.

1. Bynkel Mølle ved Sulkendrup på Fyn:

Forholdsvis mange relikterarter, men ingen sjældnere arter.

Relikterne står især omkring det gamle møllehus samt i gårdens hegn og i de uplejede afsnit af haven.

Undersøgt 1 gang i 1994.

2. Gammelmølle syd for Ørum på Djursland i Østjylland.

Forholdsvis mange relikterarter, men ingen sjældenheder.

Relikterterne står især i møllegårdshavens uplejede småkrat og i de vildtvoksende græsarealer langs møllebækken. Det meget gamle og store, træklædte stendige langs sognevejen ved møllegården er også voksested for flere relikterarter.

Undersøgt i 1998 og 2007.

3. Gryde Mølle ved Jyderup på Sjælland.

Forholdsvis mange relikterarter, men ingen sjældne arter.

Relikterne vokser især på og ved de gamle stengærder nær møllehuset samt ved gårdens gamle hegn. Også i græsarealerne ved møllebækken står flere levende fortidsminder.

Undersøgt 1 gang i 1998.

4. Hårby Mølle ved Hårby på Fyn.

En af de kulturbotanisk rigeste møllegårde. Sjældne arter er *Nasturtium*

microphyllum og *Hylotelephium telephium* ssp. *telephium*.

Relikterne står især ved det gamle murværk omkring selve vandmøllen samt i og ved gårdens diger, gærder, hegn og småkrat. Der står også et par relikter på vejkanterne ved den lille sognevej.

Undersøgt 1 gang i 1994 og 1 gang i 2009.

5. Lille mølle nær Refsvindinge på Fyn.

Denne møllegård er forholdsvis kulturbotanisk rig – de fleste møllegårde er nemlig forholdsvis fattige på relikter, da de fleste er overordentlig velplejede.

Sjældne arter er *Aconitum* og *Tulipa sylvestris*.

Relikterne vokser især i havens uplejede krat og hegn (bagerst i haven) samt på vejkanterne langs den lille vej, som støder op til møllegården. Flere relikter står også som ”ukrudtstotter” ved foden af selve møllen.

Undersøgt 1 gang i 1994.

6. Rangle mølle ved Holmstrup i det vestlige Sjælland.

Denne møllegård rummer påfaldende mange reliktarter – hele anlægget er nemlig forfaldent.

Flere ualmindelige og sjældne arter: *Allium schoenoprasum*, *Anthriscus caucalis*, *Cornus sanguinea*, *Dianthus barbatus* og *Ribes nigrum*.

Relikterne står overalt ved gården. Særligt i den vildtvoksende ”haves” krat og på digerne samt også i de meget gamle vejhegn, som støder op til gården.

Tilsyneladende den rigeste af de ca. 80 undersøgte gårde med vandmølle.

Undersøgt 1 gang i 1999. (Gården blev for få år siden omlagt, og de fleste relikter forsvandt p.g.a. Denne renovering – se i øvrigt Guldager Christiansen's Prehn's og min artikel om vandmøllegårde på Nettet (2016).

7. Strids mølle ved Jyderup i Midtsjælland.

Påfaldende mange reliktarter, blandt andet ualmindelige arter som *Acorus*, *Asparagus*, *Asperugo*, *Brassica campestris* og *Lilium martagon*.

Relikterne står især på de ”grønne pletter” (småkrat, græshjørner, diger, hegn og gærder og kildebækken) omkring møllehuset – samt i hegnene og på vejkanterne ved den lille vej, som går forbi gården.

Undersøgt 1 gang i 1999.

8. Teglgårds Mølle i Buderupholm Skov (Rold Skov) i Himmerland i Nordjylland.

Ikke mange reliktarter på dette afsides og idylliske sted, men flere sjældne arter:

Mentha x villosa og *Ribes uva-crispa* (den ”middelalderlige sort” som bl.a. kendes fra flere middelalderlige voldsteder som f. eks. Gl. Aagaard ved Fjerritslev og Borren ved Borreby Slot). *Anemone ranunculoides* er næppe indigen hér og kun en sjælden haveflygtning i det nordlige Jylland.

Reliktarterne er koncentreret omkring den lille møllebæk nær møllegården.

Undersøgt en halv snes gange fra 1965 – 2008.

9. Thingbæk Mølle ved Rebild Bakker i Himmerland i Nordjylland.

Thingbæk Møllegård er forholdsvis rig på reliktarter. Flere ualmindelige arter: *Anemone hepatica*, *Geranium phaeum* og *Myrrhis*.

Relikterne står spredt i den forfaldne have og i de uplejede krat og hegn omkring gården.

Undersøgt 1995, 1998, 1999 og 2007.

10. Ørnbjerg Mølle i Skramsø Plantage på Djursland i Østjylland.

Blandt andet den sjældne Stolthenriks-Gåsefod (*Chenopodium bonus-henricus*).

Relikterne står især på det græs- og buskklædte areal umiddelbart øst for møllegården samt på vejkanterne langs den lille grusvej, som fører forbi gården, som ligger overordentlig smukt og idyllisk.

Undersøgt i henholdsvis 2005, 2007 og 2008.

Præstegårde

De 5 kulturbotanisk rigeste præstegårde er:

- A. **Falslev præstegård** lidt øst for Mariager i Nordjylland.
- B. **Astrup præstegård** ved Solbjerg syd for Århus i Østjylland.
- C. **Hvilsager præstegård** ved Mørke på Djursland i Østjylland.
- D. **Randlev præstegård** nær Odder i Østjylland.
- E. **Vive præstegård** vest for Hadsund i Nordjylland.

1. Astrup præstegård ved Solbjerg syd for Århus i Østjylland.

En usædvanligt kulturbotanisk rig lokalitet med flere sjældnere arter: *Arum alpinum* ssp. *maculatum*, *Geranium phaeum* og *Lilium martagon*.

Relikterne står spredt i den meget store have, dog særligt i lundene og krattene samt i havebedene og på stendigerne og i de gamle, brede hække.

Undersøgt i 1996, 1998 og i 2007.

2. Falslev præstegård lidt øst for Mariager i Nordjylland.

En kulturbotanisk rig lokalitet. Sjældnere arter er *Leonurus* og *Chenopodium hybridum* (ustadig). (På en tomt umiddelbart nord for kirkegården voksede i 2010 bl.a. *Paeonia officinalis*, *Fumaria officinalis*, *Papaver somniferum*, *Verbascum nigrum*, *Aethusa cynapium* var. *gigantea*, *Geranium pratense* og *Vinca major*).

Relikterne vokser især på stengærden og i den lille lund mod syd langs Ådalsvej.

Undersøgt flere gange hvert år i perioden 1998 - 2010.

3. **Gl. Harlev præstegård** nær Århus i Østjylland.

Gl. Harlev præstegård er en kulturbotanisk rig lokalitet med sjældnere arter som *Fritillaria imperialis*, *Arum alpinum* ssp. *maculatum*, *Leonurus* og *Anthriscus caucalis*.

Relikterne står spredt i den store have, dog særligt i de gamle hegn og på stendiger og i krat samt ved husmurenes fod.

Leonurus cardiaca og *Anthriscus caucalis* vokser i et gammelt vejhegn ca. 75 meter fra præstegården.

Undersøgt 1 gang i 1997 og 1 gang i 2007.

4. **Hald præstegård** mellem Randers og Hadsund i Østjylland.

En forholdsvis kulturbotanisk rig lokalitet med sjældnere arter som *Campanula latifolia* var. *macrantha*, *Fritillaria imperialis*, *Lilium martagon* og *Myrrhis*; den sidstnævnte er ret sjælden nord for Århus.

Relikterne står spredt i haven, særligt i lunden, i hegn, på diger, i krat og hække samt som ukrudt i bedene, især i køkkenhaven.

Undersøgt 1 gang i 2001.

5. **Hvilsager præstegård** ved Mørke på Djursland i Østjylland.

En bemærkelsesværdigt kulturbotanisk rig lokalitet med flere ualmindelige og sjældnere arter: *Scilla amoena*, *Fritillaria imperialis*, *Geranium sanguineum*, *Myrrhis*, *Colchicum* og *Tulipa sylvestris*.

Der står relikter overalt i den store have, men særligt i de uplejede græsarealer samt i hegn, krat, på stendiger og i de ældste af hækkene. De fleste relikter står bagerst i haven, som er den mindst velplejede del af haven.

Undersøgt 1 gang i 2002.

6. **Kolind præstegård** centralt på Djursland i Østjylland.

Kolind præstegård er en kulturbotanisk rig lokalitet med flere sjældnere arter som *Colchicum*, *Levisticum*, *Mentha spicata* samt *Ballota nigra*, som er ret sjælden i Østjylland nord for Skanderborg.

Relikterne står spredt i den store have. De fleste arter findes i de mere uplejede partier såsom smålunde og krat samt i hegn, gamle hække og på diger. Også flere relikter i havebedene og også enkelte langs husmurene.

Undersøgt 1 gang i 2002.

7. **Mørke præstegård** ved Mørke nær Rosenholm i Østjylland.

Mørke præstegård er betydeligt rigere på relikter end de fleste andre præstegårde – især de nyere præstegårde (som ikke har en meget gammel forgænger) er fattige på relikter.

Blandt Mørke præstegårds ualmindelige og sjældnere relikter er *Fritillaria imperialis* samt den meget sjældne *Anemone nemorosa flore pleno*, som står i det spredt træklædte parti bagerst i haven. Her vokser også en del løgplanter.

Relikterne findes især i den træbevoksede del af haven samt som vanligt i krat, hegn og hække og på diger samt i køkkenhaven.

Undersøgt 1 gang i 2002.

8. **Randlev præstegård** nær Odder i Østjylland.

Kulturbotanisk rig lokalitet med sjældnere arter som *Anthriscus caucalis*, *Chenopodium bonus-henricus*, *Corydalis pumila*, *Physalis*, *Prunus cerasus* (ældre træer med mange rodkud i et af de gamle hegn), *Scilla amoena* og *Turritis* (ét eksemplar i køkkenhaven) samt *Myrrhis*, som ikke er almindelig i Østjylland.

Relikterne vokser især i de mere uplejede yderkanter af haven (krat, gamle hegn og hække samt stendiger) foruden i køkkenhaven (*Turritis*, *Malva neglecta* og *Aethusa* med flere). Også ved foden af den meget store gårds længer står enkelte relikter som *Malva sylvestris*, *Chelidonium* og *Anthriscus caucalis* med flere.

Undersøgt 1993, 2002 og 2007.

9. **Thorsager præstegård** nord for Følle på Djursland i Østjylland.

En kulturbotanisk rig lokalitet med de sjældnere arter *Hepatica nobilis*, *Fritillaria imperialis*, *Chenopodium hybridum* (i køkkenhaven), *Cheiranthus*, *Myrrhis*, *Colchicum* og *Helleborus viridis*. Den sidstnævnte art, som er meget sjælden som reliktplante, står i flere eksemplarer i det tætte krat, som mod syd støder ned til den lille markvej, som mod vest og syd løber rundt om den store have. (Også kirkeomgivelserne er rige på relikter).

Relikterne vokser især ved og i krattet mod vest og syd. Også flere relikter i køkkenhaven samt i forhaven ved stendiget. Også mod nordvest – hvor haven er uplejet og mere eller mindre vildtvoksende – står flere relikter. Desuden står der adskillige levende fortidsminder på vejkanterne.

Undersøgt i 1981, 2002 og i 2007.

10. Vive præstegård vest for Hadsund i Nordjylland.

En kulturbotanisk usædvanlig rig lokalitet med adskillige sjældnere arter. *Hepatica nobilis* (sjælden som relict i Nordjylland) og *Scilla amoena* står begge på den lave græs-urte-klædte skrænt ud for kirkegårdens vestside. (Kirkens meget store vestdige er også rigt på reliktarter). *Anemone ranunculoides* er også sjælden som relict i Nordjylland. Sjældnere arter er også *Colchicum*, *Lychnis chalconica* samt *Hyoscyamus*, som i 1981 stod i et enkelt eksemplar ved gårdens sydlænge ind mod gårdspladsen.

Reliktarterne vokser især i den mere eller mindre vildtvoksende østlige del af den store have, samt i den store lund (løvtræer) syd for haven, som rummer en meget stor bestand af *Allium ursinum*.

Ved den lille markvej, som fører ned til den større gård, Vivebrogaard, står ca. 150-200 meter syd for præstegården en stor (over 200 individer) bestand af den meget sjældne reliktplante, *Aristolochia clematitis*, foruden en del eksemplarer af reliktplanten *Hesperis matronalis*.

Undersøgt 1 gang i 1996 og i 2008 og 2010.

Præstegårdslunde

De 5 kulturbotanisk rigeste præstegårdslunde er:

- A. **Gylling præstegårdslund** nær Odder i Østjylland.
- B. **Harridslev præstegårdslund** nord for Randers i Østjylland.
- C. **Ormslev præstegårdslund** ved Århus i Østjylland.
- D. **Spentrup præstegårdslund** nord for Randers i Østjylland.
- E. **Ørum præstegårdslund** på Djursland i Østjylland.

1. **Gerding** præstegårdslund ved Støvring i Himmerland (Nordjylland).

Gerding er ikke nogen rig kulturbotanisk lokalitet – langt de fleste præstegårdslunde er meget små og derfor fattige på levende fortidsminder.

Ingen ualmindelige eller sjældne arter.

Relikterne står spredt i den lille løvtrælund.

Undersøgt 1 gang i 2004.

2. **Grynderup** præstegårdslund ved Nørager i Østjylland.

Ikke nogen rig kulturbotanisk lokalitet og den rummer ej heller nogen ualmindelige eller sjældne arter bortset fra *Myrrhis*.

Relikterne står spredt i den lille løvtrælund.

Undersøgt 1 gang i 2004.

3. **Gylling** præstegårdslund nær Odder i Østjylland.

En forholdsvis rig kulturbotanisk lokalitet og flere af relikterne optræder i store og smukt blomstrende bestande.

Blandt de ualmindelige arter er *Arum alpinum ssp. maculatum*, *Asarum* og *Corydalis solida*. Hertil kommer den sjældne art, *Bryonia alba*, der står i en gammel have klods op ad lunden. Indtil præstegårdshaven blev gennemgribende moderniseret midt i 90'erne, voksede der også ret mange relikter i denne før så smukke og frodige have. Det kan ikke udelukkes, at *Asarum* er en nyere haveflygtning i lunden – det tyder fundomstændighederne på.

Relikterne står spredt i den ret store lund, der rummer usædvanligt mange arter af løvtræer og –buske.

Undersøgt 1993, 1994, 1997, 1999, 2003 og 2006.

4. **Harridslev** præstegårdslund nord for Randers i Østjylland.

Kulturbotanisk er denne præstegårdslund forholdsvis rig. Her forekommer blandt andet ualmindelige arter som *Arum alpinum ssp. maculatum* og *Fritillaria imperialis*.

Denne lund er betydeligt større end de fleste andre præstegårdslunde, og relikterne står spredt under løvtræerne

Undersøgt 1 gang i 2002 og 1 gang i 2008

5. **Lundum** præstegårdslund nord for Horsens i Østjylland.

Ikke nogen kulturbotanisk rig lokalitet; men den rummer dog flere relikter end de fleste andre præstegårdslunde. Dog ingen sjældne arter.

Relikterne står spredt i lunden.

Undersøgt 1 gang i 1997.

6. **Ormslev** præstegårdslund ved Århus i Østjylland.

Kulturbotanisk rig lund med store og smukt blomstrende bestande af adskillige relikter.

Blandt de ualmindelige arter er *Arum alpinum ssp. maculatum*, *Campanula latifolia*, *Colchicum*, *Matteucia* og *Myrrhis*.

Relikterne står spredt i lunden – særligt nær kirkegårdens dige.

Undersøgt 1981, 1996 og 2003.

7. **Skivum** præstegårdslund nær Års i Himmerland.

Ikke en rig kulturbotanisk lokalitet.

Ingen ualmindelige eller sjældne arter bortset fra *Colchicum* samt *Anemone ranunculoides*, som er sjælden i Nordjylland, hvor den næppe er indigen.

Relikterne står spredt i den ret lille lund.

Undersøgt 1 gang i 2005.

8. **Spentrup** præstegårdslund nord for Randers i Østjylland.

En usædvanlig kulturbotanisk rig præstegårdslund med større bestande af en længere række reliktarter. Lunden er et smukt syn i april-maj, da der blomstrer et væld af kønne løg- og knoldvækster i den nyudsprungne løvlund.

Blandt de ualmindelige og sjældnere arter er *Arum alpinum* ssp. *maculatum*, *Colchicum*, *Cornus sanguinea*, *Fritillaria imperialis*, *Lilium martagon*, *Myrrhis* og *Tulipa sylvestris*. Hertil kommer den ret sjældne *Narcissus pseudonarcissus* var. *sylvestris flore pleno* samt mere end 10 kvadratmeterstore og meget smukke kloner af den meget sjældne *Anemone nemorosa flore pleno*.

Relikterne står spredt i lunden og særligt mange står nær præstegårdshaven, som gradvis flyder over i lunden.

Undersøgt 1994, 1999, 2004, 2006, 2009 og 2011.

9. **Svenstrup** præstegårdslund syd for Mariager i Østjylland.

En forholdsvis rig kulturbotanisk lokalitet. I denne lund vokser blandt andet de ualmindelige og sjældne arter *Cirsium heterophyllum*, *Doronicum pardalianches* og *Lilium martagon* samt den sjældne *Sambucus nigra* var. *laciniata*.

Denne præstegårdslund er forholdsvis stor, og især nær kirkediget står en del reliktarter.

Undersøgt 2002, 2006 og 2008.

10. **Ørum** præstegårdslund på Djursland i Østjylland.

Denne store præstegårdslund er forholdsvis rig på reliktarter. Blandt de ualmindelige arter er *Arum alpinum* ssp. *maculatum*, *Colchicum* og *Fritillaria imperialis*.

Relikterne står spredt i denne løvtrælund – særligt nær kirkediget.

Undersøgt 2002.

Landsbyer

De 5 kulturbotanisk rigeste landsbyer er:

A. Agersø på Agersø ved Skælskør.

B. Brundby på Samsø.

C. Endelave By på Endelave.

D. Tunø By på Tunø.

E. Helnæs By ved Sydfyn.

1. Agersø ved Skælskør. Uforholdsmæssigt mange reliktarter og adskillige sjældnere arter: *Asperugo*, *Bryonia alba*, *Euphorbia lathyris*, *Leonurus* og *Melissa*.

Arterne findes overalt på udyrkede småbiotoper i landsbyen, særligt ved havnen samt på jorddiger, stengærder og i gamle, brede hække. Ved havnen står den sjældne hybrid *Prunus spinosa* x *P. domestica* ssp. *insititia*.

Undersøgt 1995, 1998, 2002, 2009 og 2010.

2. Besser på Samsø: Usædvanligt mange reliktarter. Adskillige sjældnere arter: *Arum alpinum* ssp. *maculatum*, *Colchicum*, *Geranium phaeum*, *Mentha spicata* og *Symphytum officinale* (og indtil 1998 også *Galega*).

Arterne findes overalt på udyrkede, ”grønne” pletter. Dog særligt i præstegårdshaven, ved gadekæret og ikke mindst bagerst i haverne, ”hvor skuffejernet ikke kommer så tit”.

Undersøgt 1998 og 2002. Desuden registreret mere end 10 gange i perioden 1966-1993 (Forfatteren var i sine unge dage lærer på Samsø).

På et stendige ved et lille hus står et væld af sjældne reliktarter som f.eks. *Leonurus*, *Tragopogon porrifolius*, *Scorzonera hispanica* og *Hyoscyamus*. Ejeren (Leif Hansen) er en kendt samsk florist – og i øvrigt specialist i tragopogons danske kulturbotaniske historie, udbredelse og kulinariske kvaliteter.

3. Brundby på Samsø: Imponerende mange reliktarter, blandt andet sjældnere arter som *Anthriscus caucalis*, *Chenopodium bonus-henricus*, *Doronicum pardalianches*, *Helleborus viridis*, *Lathyrus latifolius*, *Melissa*, *Reseda luteola* og *Tulipa sylvestris*. De gamle hække rummer flere ”gammeldags roser”, som forfatteren dog ikke kan bestemme.

De fleste af arterne er som vanligt i landsbyer fundet på vejkanter, på diger og gærder og i gamle hække og hegn. Den store grusgrav er særligt kulturbotanisk rig. Det samme er græsbræmmerne ved foden af de ældste gårdes længer. Også adskillige arter på Møllebakken. De små lunde rummer især løgvækster.

Undersøgt 1998 og 2002. Desuden registreret adskillige gange i 1960’erne og 1970’erne.

4. Dynt på Broager Land: Sjældent har jeg botaniseret i en så kulturbotanisk rig landsby. Flere sjældne arter: *Artemisia absinthium*, *Ballota foetida*, *Chenopodium bonus-henricus*, *Fritillaria imperialis*, *Leonurus cardiaca*, *Malva pusilla* og *Mentha spicata*. Rækken af ualmindelige arter er også helt usædvanlig lang. En bekendt af forfatteren angiver at have fundet den meget sjældne *Scopolia* i Dynt i 1995.

Især et par små grusgrave og nogle nyligt skabte tomter efter rydning af gamle gårde var rige på reliktarter. Ellers som vanligt især levende fortidsminder på

småbiotoper som diger og gærder og i hegn og smålunde samt på vejkanter og ved huslænger – samt i havernes uglejede (forsømte) nedre dele.

Registreret i 1995.

5. Endelave By. Meget rig lokalitet! Flere sjældnere arter: *Asarum*, *Chenopodium bonus-henricus*, *Colchicum*, *Levisticum*, *Melissa*, *Mentha suaveolens*, *Reseda luteola* – samt ekstraordinært mange ualmindelige arter.

Især de mange diger og gamle hegn er rige på arter. Det samme er rabatterne ved landsbyens ydmyge stier og småveje. Også ved kirken fandtes indtil midten af 90'erne en hel del arter. De havnenære ruderater og tomter rummede (og rummer måske stadig) en hel del reliktarter.

Registreret 3 gange i perioden 1966-1991 og 3 gange i perioden 1993-2004.

Endnu i 1991 stod der *Atriplex hortensis* ved kirken. Denne art er dog næppe en relik, da den formentlig har en ringe overlevelsessevne. En nyanlagt "klosterhave" (midten af 90'erne) er begyndt at forårsage floraforfalskning, da det fuldstændig tilfældige sammenrend af "gamle urter" er begyndt at sprede sig til omgivelserne. På en vejkant centralt i landsbyen står en større bestand af *Origanum vulgare* med hvide blomster. Nær havnen stod indtil i hvert fald 1995 en lille bestand af en mynte, som forfatteren med tvivl henfører til *Mentha x villosonevata*.

6. Føns på Østfyn. Kulturbotanisk rig lokalitet. Flere sjældne arter: *Acorus*, *Campanula glomerata*, *Corydalis solida*, *Dianthus barbatus*, *Iris germanica*, *Sedum sexangulare*, *Tanacetum crispum* og *Veronica longifolia* – de fleste af disse er sikkert nyere havflygtninge, da de stod på ung kulturbund.

Især nogle småruderater ved kirkens vestside er kulturbotanisk rige. Det samme er de endnu velbevarede kirkediger mod øst og nord samt krattene i landsbyens østlige del.

Registreret i 1996 og i 2004. Under et kort stop i 2009 blev *Cirsium heterophyllum* fundet ca. 10 m. vest for kirkens østdige.

7. Helnæs By på Helnæs ved Sydfyn: Kulturbotanisk rig lokalitet med adskillige sjældnere arter: *Fritillaria imperialis*, *Inula helenium*, *Lathyrus latifolius*, *Leonurus cardiaca*, *Ribes rubrum* ssp. *sylvestris* og *Veronica longifolia*. Indtil for godt en snes år siden voksede der nogle få planter af den meget sjældne *Nepeta* i en markkant nær et hegn lidt vest for landsbyen.

Især det store stendige, som løber på langs gennem landsbyen, er en frodig kulturbotanisk lokalitet. Ellers er det de sædvanlige vejkanter, diger, gærder, gamle hegn og hække samt vildtvoksende baghaver, som er voksested for de usædvanligt mange reliktarter.

Registreret flere gange i 1950'erne - ca. 1970.

Registreret 3 gange i perioden 1993-2005.

PS: Flere af det store stendiges hvidblomstrede eksemplarer af *Ballota* nærmer sig i morfologisk henseende mistænkeligt ssp. *foetida*.

8. Store Rise på Ærø: Denne landsby har også en imponerende kulturbotanisk rig flora. Flere sjældne arter: *Aristolochia*, *Arum alpinum* ssp. *maculatum*, *Asarum*, *Bryonia alba*, *Campanula macrantha*, *Datura* og *Geranium phaeum*.

Især kirkelunden og den græsklædte kirkedige fod samt de vildtvoksende for- og baghaver er kulturbotanisk rige. Mange af de klassiske reliktarter – som i middelalderen især blev brugt som lægeplanter – ser vi i dag ofte som pryddplanter ("Tipoldemors stauder"). Men i flere af Store Rises haver finder vi også f.eks. *Malva sylvestris*, *Chelidonium majus*, *Ballota nigra*, *Arctium tomentosum* og også *Arctium lappa* som pryddplanter – og det ser man ikke så ofte. Især i 1970'erne var bestanden af *Aristolochia* stor.

Registreret adskillige gange fra ca. 1954-1975.

Registreret 1993 og 2007.

9. Tunø. Måske Danmarks kulturbotanisk rigeste landsby. Usædvanligt mange ualmindelige arter. Også overraskende mange sjældne arter: *Asperugo*, *Colchicum*, *Inula britannica*, *Leonurus cardiaca*, *Levisticum*, *Matteucia*, *Melissa* og *Mentha x villosa*. I hvert fald tidligere også *Phyllitis* (indtil 1980'erne på kirkegården) og *Asarum* (i et gammelt krat.). Indtil 1988 blev desuden iagttaget *Nepeta*, *Helleborus foetidus* og *Iris germanica* samt *Hyoscyamus*. I 1960'erne registrerede forfatteren desuden *Prunus cerasus*, *Lilium candidum*, *Lithospermum officinale* og *Mentha x gentilis*. Det kan ikke udelukkes, at de sidstnævnte 10 sjældne arter kan genfindes.

Registreret 2 gange i perioden 1968-1984 og 3 gange i perioden 1986-2003.

10. Ålstrup ved Sondrup nær Horsens Fjord: Mange reliktarter, heriblandt sjældnere arter som *Arum alpinum* ssp. *maculatum*, *Berberis vulgaris*, *Cheiranthus*, *Chenopodium hybridum*, *Corydalis solida* og *Mentha spicata*. En mynte, som muligvis er *Mentha x piperita* står ved en gammel gårds længe.

Især den træklædte slugt i byen er rig på reliktarter. Det samme er flere af de store gårdhavers uplejede dele, hvor der blandt andet står flere eksemplarer af den gulfrugtede Kræge ("Gul Havreblomme" - *Prunus domestica* ssp. *insititia* "flava").

Registreret mere end 15 gange i perioden 1993-2008,

Landsbykirker

De 5 kulturbotanisk rigeste landsbykirker er:

- A. **Sct. Ols Kirke** på Bornholm.
- B. **Tvilum Kirke** ved Fårvang i Midtjylland.

- C. **Vistoft Kirke** i Mols Bjerger på Djursland, Østjylland.
- D. **Aunslev Kirke** ved Ullerslev på Østfyn.
- E. **Stadil Kirke** ved Stadil Fjord i Vestjylland.

1. **Aunslev Kirke** ved Ullerslev på Østfyn. Kulturbotanisk rig lokalitet. Flere ualmindelige arter og den sjældne Melissa.

Især træbræmmen på græsarealet lige uden for vestdiget er rig på relikter.

Undersøgt i 1995.

2. **Nees Kirke** ved Bækmark i Vestjylland.

Flere reliktarter end ved de fleste andre kirker, men ingen sjældne arter.

Reliktarterne står især ved digerne og i lunden ved kirken.

Kun undersøgt 1 gang i 1996.

3. **Nr. Longelse Kirke** på Langeland.

Flere reliktarter end ved flertallet af vore øvrige landsbykirker; dog ingen sjældne arter men enkelte ualmindelige.

Relikterne står især på og ved digerne og ikke mindst i de gamle hegn ved digerne.

Kun undersøgt 1 gang i 1995.

4. **Ruts Kirke** på Bornholm.

Betydeligt flere relikter end ved de fleste andre kirker.

Relikterne står især på og ved digerne

Undersøgt 1999.

5. **Sct. Ols Kirke** på Bornholm.

For en kirke at være er Sct. Ols Kirke usædvanligt kulturbotanisk rig. Flere sjældne arter: *Acorus*, *Hepatica nobilis*, *Doronicum pardalianches*, *Symphytum officinale* og *Tulipa sylvestris*.

Især kirkebanken og den lille kirkelund samt også digerne er voksested for reliktarterne. Den tilstødende præstegårdshave rummer også flere reliktarter.

Sct. Ols Kirke synes at være den rigeste af de ca. 920 kirker, som forfatteren har registreret.

Besøgt 1993 og 2009. (PS: flere af arterne er fundet af Tino Hjorth Bjerregaard i forbindelse med dette projekt).

6. **Skærup Kirke** lidt syd for Vejle i Østjylland.

Kulturbotanisk rig kirke.

Relikterne står især på syddiget og ikke mindst på den stejle skrænt neden for dette dige.

Undersøgt 1998 og 2004.

7. **Stadil Kirke** ved Stadil Fjord i Vestjylland. Usædvanligt kulturbotanisk rig – især for en vestjysk kirke at være. Flere sjældne arter: f.eks. *Sempervivum tectorum*, som formentlig er en gammel relikthier. Den vokser på ydersiden af syddiget. Desuden en stor bestand af den meget sjældne fyldte form af *Rosa majalis* (var. *foecundissima*) samt en meget stor population af den ligeledes sjældne fyldte form af *Chelidonium (flore plenum)*.

Reliktarterne står især på stendigerne (især syddiget) samt i de lave krat mod vest samt i den lille lund mellem kirken og præstegården. Den fyldte form af *Rosa majalis* står i en større klon umiddelbart uden for den vestlige del af syddiget.

Registreret 9 gange i perioden 1992-2007.

8. **Tvilum Kirke** ved Fårvang i Midtjylland.

Adskillige ualmindelige arter samt de sjældnere arter: *Colchicum*, *Euphorbia cyparissias*, *Hyoscyamus* (ustadig), *Iris germanica*, *Leonurus*, *Turritis* og ikke mindst *Silaum silaus*. Den sidstnævnte er en overordentlig sjælden art i Danmark; arten er muligvis en gammel relikthier ved Tvilum. (*Silaum* er som de øvrige nævnte arter en gammel kulturplante).

Tvilums relikthierer står især på og ved digerne, især det sydvendte.

Reliktarterne ved Tvilum er registreret i 1977, 1980, 1981, 1982 og 2 gange i 1993 og 1997.

9. **Virring Kirke** ved Fausing på Djursland i Østjylland.

Flere relikthierer end ved flertallet af de øvrige danske landsbykirker. Enkelte ualmindelige arter samt *Symphytum officinale*, der er meget sjælden i Jylland.

Relikthiererne står især på og ved digerne.

Undersøgt i 1981, 1992 og 1995.

10. **Vistoft Kirke** i Mols Bjerge på Djursland i Østjylland.

Kulturbotanisk rig lokalitet – især inden diget blev omsat.

Reliktarterne står (og især stod) på digerne og ved disses fod – samt på den lave græsklædte banke mod vest.

Enkelte ualmindelige arter og den sjældne *Leonurus*.

Undersøgt 3 gange i perioden 1966-1983 og 4 gange i perioden 1996-2008.

Fiskerlejer

De 5 kulturbotanisk rigeste fiskerlejer er:

- A. **Bølshavn** på Bornholm.
- B. **Havnemark** på Asnæs i Vestsjælland.
- C. **Hirsholmene** ud for Frederikshavn i Nordjylland.
- D. **Melsted** på Bornholm.
- E. **Ypnasted** på Bornholm.

1. **Arnager** fiskerleje på Bornholm.

Kulturbotanisk rig lokalitet. Flere ualmindelige arter. Også de sjældnere arter: *Artemisia absinthium* og *Isatis*, som dog begge er betydeligt hyppigere på Bornholm end i resten af landet. Desuden *Silybum*, som er meget sjælden overalt i Danmark.

Relikterne står især på strandvoldene nær ved lejet samt i fiskerlejets gamle brede hække, i gamle hegn og på vejkanter, diger og stengærder og også i havernes uplejede afsnit – særligt i de bagerste dele af haverne.

Undersøgt 1 gang i 1992.

2. **Bølshavn** på Bornholm.

Forbløffende kulturbotanisk rig lokalitet med forholdsvis mange ualmindelige og sjældne arter: *Artemisia absinthium*, *Colchicum*, *Helleborus foetidus*, *Isatis*, *Lychnis chalcedonica*, *Reseda luteola* og *Tulipa sylvestris*.

I Bølshavn findes mange fine småbiotoper så som vildtvoksende græsarealer samt små tomter og ruderater ved havnen. Desuden mange grønne pletter langs stier og småveje i form af gamle spraglede hække, hegn og krat samt jorddiger, stengærder og frodige vejkanter.

Undersøgt i henholdsvis 1968, 1999 og 2009.

3. **Havnemark** fiskerleje på Asnæs i Vestsjælland.

Denne lille naturperle er trods sin ringe størrelse en sjældent rig kulturbotanisk lokalitet med overraskende mange reliktarter, heriblandt sjældnere arter som *Hyoscyamus* (på de sandede strandvolde, som har klitagtig karakter), *Leonurus* (i et krat ved parkeringspladsen) og *Reseda luteola* (ved fiskerhusene).

Relikterne findes ikke mindst på de sandede strandvolde samt i de frodigt vildtvoksende græspartier omkring de få fiskerhuse.

Undersøgt 1 gang i 1998.

4. **Hesnæs** fiskerleje på Falster.

Dette lillebitte og idylliske fiskerleje er trods sin lidne størrelse forholdsvis rigt på reliktarter, heriblandt ualmindelige og sjældnere arter som *Hyoscyamus*, *Leonurus* og *Symphytum officinale*.

Hesnæs-fiskerlejet er meget ”grønt” (vildtvoksende græsarealer, stejleplads, gamle hække, hegn og krat samt diger og artsrige vejkanter), og det er på disse grønne fristeder, at relikterne gror.

Undersøgt 1 gang i 1997.

5. **Hirsholmene** ud for Frederikshavn i det nordligste Jylland. (Kun reliktarter fra de havnenære arealer er medtaget).

Kulturbotanisk rig lokalitet med sjældent mange ualmindelige og sjældnere arter: *Artemisia absinthium*, *Asperugo*, *Conium* (sjældent i N. Jylland), *Hyoscyamus* (kun set i 1986), *Leonurus*, *Malva neglecta* (temmelig sjældent i N. Jylland) og *Symphytum officinale* (meget sjældent i N. Jylland).

De levende fortidsminder vokser især på de sandede græsarealer og strandvolde ved havnen samt på de spredte ryddepladser samt i krattene, hegnene og på digerne og vejkanterne.

Undersøgt 1973, 1981, 1986 og 1997.

6. **Melsted** fiskerleje på Bornholm.

Usædvanligt kulturbotanisk rigt fiskerleje – de fleste af de 156 undersøgte fiskerlejer er ganske små og derfor fattige på relikter.

Flere sjældnere arter: *Allium schoenoprasum*, *Artemisia absinthium*, *Chenopodium polyspermum*, *Fritillaria imperialis*, *Isatis*, *Myrrhis*, *Nicotiana rustica* og *Scilla amoena*. En større del af de øvrige arter er ikke almindelige.

Relikterne trives i størst frodighed på strandvoldene, på de uplejede græsarealer ved havnen og i de spredte småkrat samt ikke mindst i de små og sikkert meget gamle havers yderkanter.

Undersøgt 1 gang i 1968 samt 1 gang i 2006.

7. **Mårup** fiskerleje på Samsø.

Dette lille, kønne fiskerleje rummer trods sin beskedne størrelse en forbløffende rig reliktplanteflora, heriblandt ualmindelige og sjældne arter som *Anthriscus caucalis*, *Asperugo*, *Bryonia alba* (kun set i 1968), *Conium* (ret sjældent på Samsø) og *Hyoscyamus* (ustadig). Hertil kommer *Levisticum*, som dog synes at være en nyere haveflygtning ligesom *Physalis*. Dette tyder fundomstændighederne på.

Reliktplanterne findes især på de ruderatlignende områder ved havnen samt på de nærliggende strandvolde samt i de få krat- og græsarealer, f. eks. stejlepladsen.

Undersøgt 1968, 1981, 1997, 1998, 1999, 2002 og 2005. (At der er fundet så forbavsende mange reliktarter i Mårup fiskerleje skyldes, at jeg gennem 45 år næsten årligt har botaniseret på Samsø).

8. **Sondrup** fiskerleje ved nordsiden af Horsens Fjord nær Sondrup i Østjylland.

Dette usædvanligt lille fiskerleje er rig på relikter. Det bemærkes, at relikterne fra den tilstødende lille ”fiskerleje-landsby” er medtaget.

Adskillige levende fortidsminder som er ualmindelige i det østjyske: *Colchicum*, *Corydalis cava*, *Fritillaria imperialis*, *Lilium martagon*, *Onopordum* og *Symphytum asperum*.

Relikterne står især på strandvoldene og i krattet umiddelbart vest for fiskerlejet. Herudover forekommer der især relikter i byens gamle tjørnehække, på vejkanterne og i havernes mere vildtvoksende partier.

Undersøgt mange gange i perioden 1993-2010.

9. **Ypnasted** fiskerleje på Bornholm.

Ualmindeligt kulturbotanisk rigt fiskerleje med en længere række ualmindelige og sjældnere arter: *Allium schoenoprasum*, *Artemisia absinthium*, *Chenopodium bonus-henricus*, *Datura* (ustadig), *Euphorbia cyparissias*, *Euphorbia dulcis* og *Reseda luteola*. *Iris germanica* er ligesom måske også *Bistorta officinalis* en relativt ung haveflygtning – herpå tyder fundsomstændighederne.

Hovedparten af de levende fortidsminder står på de græsklædte strandvoldspartier samt i de små, gamle havers mere oplejede afsnit (småkrat, diger, gamle hække, hegn og smålunde). Også ved flere af husenes længer står der relikter ved foden af murværket. De blomsterrige vejkanter er også voksested for adskillige reliktarter.

Registreret 1968, 1999, 2006 og 2009.

10. **Årsdale** fiskerleje på Bornholm.

Flere ualmindelige og sjældnere arter som *Asarum* (fundomstændighederne tyder på, at denne art her er en nyere haveflygtning), *Melissa*, *Anthemis tinctoria*, *Cheiranthus cheiri*, *Corydalis solida*, *Lychnis chalcedonica*, *Petroselinum crispum* var. *vulgare* og *Reseda luteola*.

Reliktarterne findes især på de havnenære strandvolde og græspartier samt i landsbyens hække, hegn og småkrat samt på digerne og vejkanter. Også de små og gamle havers nedre og mere oplejede dele rummer adskillige levende fortidsminder.

Undersøgt i 1999.

Købstæder

De 5 kulturbotanisk rigeste købstæder er:

- A. **Allinge-Sandvig** på Bornholm.
- B. **Ebeltoft** i Østjylland.
- C. **Kalundborg** i Vestsjælland.
- D. **Svaneke** på Bornholm
- E. **Vordingborg** på Sydsjælland.

Købstæderne er alle store lokaliteter. Det er dog fælles for dem, at relikterne står i omtrent de samme biotoper i dem alle.

Det er helt overvejende i de gamle, middelalderlige bymidter, at vi finder relikterne.

Særligt mange gamle urter finder vi i de ofte ukrudtsfyldte baggårde samt i de vel ofte ældgamle, centrale købstadshavers mere oplejede afsnit. Det er særligt nede i de bagerste dele af haven, hvor plejen ikke er så intensiv, at vi kan finde en del relikter. Ofte ser vi også relikterne stå ved foden af de gamle huses mure. ”Grønne pletter” af alle slags som f. eks. jorddiger, stendiger, kampestensgærder, krat, smålunde, gamle hække og hegn samt også damme og vejkanter og selv byens prydbede kan være fristeder for relikterne. De som regel sygeligt renholdte kirkeomgivelser, kirkegårde og kirkediger er derimod kun undtagelsesvis levesteder for reliktplanterne – men det har de givetvis været førhen.

Særligt kulturbotanisk rige kan købstædernes middelalderlige klostre, klosterruiner, borgruiner og voldsteder samt voldanlæg fra renæssancen være. Det samme gælder eventuelle hovedgårde, møllegårde, præstegårde og præstegårdslunde samt fiskerlejer, som ikke sjældent findes inden for bygrænsen.

De havnenære arealer kan også være gode reliktplante-lokaliteter. Det samme gælder ruderater af alle slags. Også grusgravene kan være hjemsted for relikter.

De fleste byparker er så veltrimmede, at der sjældent er gode muligheder for reliktplantevækst i større omfang.

De dele af jernbaneterrænerne, som ikke er giftsprøjtede, kan somme tider huse gamle relikter – det gælder især områdernes krat, hegn og lunde og ikke mindst jernbaneskråningerne.

Byggetomter i bymidterne er de steder, hvor forfatteren har fundet de tætteste koncentrationer af relikarter. Tomternes reliktplanteflor omfatter ofte adskillige arter af dvaleplanter.

Exceptionelt kulturbotanisk rige kan arkæologiske udgravninger være, da det hyppigst er middelalderlige borge eller oftere klostre som undersøges.

Losse- og fyldpladser er ikke undersøgt, da mange af arterne på disse steder ikke nødvendigvis stammer fra købstaden. Desuden hidrører de fleste af lossepladsernes arter vel fra moderne og forholdsvis nyanlagte haver, som trods alt udgør hovedparten af købstædernes haver.

1. **Allinge-Sandvig** på Bornholm.

I Allinge-Sandvig forekommer blandt andet følgende sjældnere arter som relikter: *Artemisia absinthium*, *Cheiranthus cheiri*, *Colchicum*, *Levisticum*, *Melissa*, *Myrrhis*, *Petroselinum crispum* var. *vulgare*, *Reseda luteola* og *Symphytum officinale* var. *ochroleucum* samt den ualmindelig flotte og sjældne *Verbascum speciosum*, som formentlig er et gammelt reliket hér, ligesom i f. eks. Gudhjem og Svaneke og f.eks. et par steder i Mols Bjerger.

Alt i alt en forbløffende lang liste over sjældnere arter, hvoraf flere er meget sjældne.

Undersøgt 1996 og 1999.

2. Ebeltoft i Østjylland.

Blandt de sjældnere arter er: *Bryonia alba*, *B. dioeca* (sjælden / meget sjælden), *Euphorbia cyparissias*, *Leonurus cardiaca*, *Levisticum*, *Lithospermum officinale*, *Isatis tinctoria* (i ”Farvergårdens” vildtvoksende have) og *Sanguisorba minor* ssp. *minor* (meget sjælden som reliket). Alt i alt en usædvanlig lang række af temmelig sjældne, sjældne og meget sjældne arter.

Undersøgt 1993, 1994 og i 2002

3. Kalundborg i Vestsjælland.

Sjældnere er blandt andet følgende arter: *Anthriscus caucalis*, *Arum alpinum* ssp. *maculatum*, *Bryonia alba*, *Chenopodium hybridum*, *C. murale*, *Helleborus viridis*, *Colchicum*, *Fritillaria imperialis*, *Hyoscyamus*, *Euphorbia cyparissias*, *Melissa*, *Mentha spicata*, *Myrrhis*, *Parietaria officinalis*, *Paeonia officinalis*, *Reseda luteola*, *Hylotelephium telephium* ssp. *telephium*, *Silybum* og *Turritis* – en helt usædvanlig lang række af ualmindelige, temmelig sjældne, sjældne og meget sjældne arter.

Undersøgt 1981, 1996, 2001 og 2006.

4. Nakskov på Vestlolland.

Sjældnere arter er blandt andet: *Chenopodium hybridum*, *Levisticum*, *Symphytum officinale* og *Tanacetum macrophyllum*.

Undersøgt 1 gang i 1997.

5. Næstved i Sydsjælland.

Blandt de sjældnere arter er *Bunium bulbocastanum*, *Reseda luteola*, *Physalis* og *Valeriana officinalis*.

Kun undersøgt 1 gang i 1997.

6. Randers i det nordlige Østjylland.

Sjældnere relikter er: *Acorus*, *Arum alpinum* ssp. *maculatum*, *Conium* (temmelig

sjælden i det nordlige Østjylland), *Chenopodium hybridum*, *Hyoscyamus*, *Iris germanica*, *Leonurus cardiaca*, *Lilium martagon*, *Bistorta officinalis* og *Veronica longifolia*. (Nogle arkæologiske udgravninger i bymidten midt i 70'erne var rige på relikter),

Forfatteren har boet ved og i Randers siden 1970, og han har næsten hvert år noteret flere nye relikter i byen. Skønt der er noteret usædvanligt mange relikter i Randers, så er det mit indtryk, at byen er ”fattig” på relikter i forhold til f. eks. Sandvig-Allinge, Ebeltoft, Ribe, Stege og Svaneke, hvor der er en langt større frodighed af relikter, og der er heller ikke så langt imellem dem som i Randers.

7. Ribe i Sønderjylland.

Ribe er berømt for sit påstået rige reliktplanteflor. Men faktisk er dette ikke så rigt endda. Ribe er således ikke rigere på gamle relikter end de fleste andre købstæder af samme størrelse, f.eks. Assens, Bogense, Hasle, Kerteminde, Løgstør, Mariager, Maribo, Neksø, Nibe, Præstø, Rudkøbing, Sakskøbing, Skanderborg, Skive, Skælskør, Sorø, Stege, Struer, Stubbekøbing, Thisted, Tønder og Ærøskøbing. Alle disse købstæder er dog ikke så velundersøgte af B.L. som Ribe. Forfatterens 1-2 (-3) ekskursioner i hver af de ovennævnte byer tyder dog meget på, at de er lige så kulturbotanisk rige som Ribe. Ja, nogle som f. eks. ikke mindst Hasle, Rudkøbing, Skælskør og Stege synes endda at være betydeligt rigere på reliktplanter end Ribe.

Blandt Ribes reliktarter er *Bryonia dioeca* sjældnen og *Aristolochia clematitis* meget sjældnen. Mere eller mindre sjældne er *Acorus*, *Hyoscyamus*, *Levisticum*, *Mentha suaveolens* og *Myrrhis* (denne sidstnævnte art er temmelig sjældnen i SV-jylland). *Bryonia dioeca* er påfaldende almindelig endda flere steder i store bevoksninger – især i de gamle hække og hegn ned mod det store voldsted (”Riberhus”) samt i flere af de gamle købstadshavers hegn.

Undersøgt hvert år fra 1993-99 samt i 2001 og 2006.

8. Stege på Møn.

Sjældne er *Bryonia alba*, *Anthriscus caucalis* og *Parietaria officinalis*.

Undersøgt 1 gang i 1996.

9. Svaneke på Bornholm.

Ualmindelige er *Euphorbia cyparissias*, *Lilium martagon* og *Myrrhis*. Sjældnere er *Artemisia absinthium*, *Doronicum pardalianches*, *Cheiranthus cheiri*, *Petroselinum crispum* var. *vulgare*, *Reseda luteola*, *Melissa*, *Levisticum*, *Mentha suaveolens*, *Euphorbia dulcis*, *Verbena officinalis* og *Verbascum speciosum*. Flere af disse arter er sjældne eller endog meget sjældne i Danmark. Kulturbotanisk er Svaneke usædvanlig rig og frodig – et dejligt sted at færdes.

Undersøgt 1 gang i 1999.

10. Vordingborg i Sydsjælland.

Sjældne arter er *Bryonia alba*, *Parietaria officinalis*, *Reseda luteola* (og *Malva alcea*, som stod som ukrudt i forhaven til en gammel købstadshave – relikv?).

Undersøgt 1 gang i 2007.

45. Middelalderlige planter i Fjends Herred – før og nu

I somrene 1953-54 og i 1957 gjorde Jens Østergaard optegnelser om ”gammeldags” eller ”middelalderlige planter”, som han kaldte dem, i Fjends Herred. Fjends Herred (fig. 1.) ligger mellem Viborg og Skive.

Alle Østergaards lokaliteter blev genbesøgt af forfatteren i maj 2007 og i juli 2008. Der er således gået 50 år mellem de to undersøgelser.

Østergaards lokaliteter og arter

Kun arter fra Ørslevkloster og fra de 12 landsbyer (Daubjerg, Fly, Gammelstrup, Højslev, Kobberup, Kvols, Mønsted, Nr. Feldingbjerg, Sdr. Ørum, Smollerup, Vridsted og Vrove) er undersøgt. Østergaard har desuden enkeltfund fra nogle få andre lokaliteter; men disse er ikke nøjere behandlet her.

I lokalitetsomtalerne er først opført de arter, som både er fundet af Jens Østergaard og af BL. Dernæst følger de arter, som kun er set af Østergaard. Til sidst er opført de arter, som kun er set af BL og altså ikke af Jens Østergaard.

Alm. Hyld, Stor Nælde og Skvalderkål er såvel af Østergaard som af BL fundet i stort set alle de 12 landsbyer. Østergaard omtaler desuden Alm. Syre og Grå Bynke. Disse to arter behandles dog ikke som relikter af forfatteren, skønt de begge havde forskellig anvendelse i gamle dage. Alm. Syre og Grå Bynke er formentlig kun undtagelsesvis gamle dyrkningslevn.

Ikke genfundne arter

De to mest truede af Østergaards arter er Balsam og Stolthenriks-Gåsefod. Det er ikke overraskende, at disse to arter ikke er genfundet. Balsam er således i dag meget sjælden og akut truet, mens Stolthenriks-Gåsefod, som var almindelig i 1600-tallet (Paulli 1648), i dag er temmelig sjælden og i stadig tilbagegang.

Fjends herred er ikke specielt rig på reliktplanter

Fjends Herred er ikke specielt rig på reliktplanter. Der er dog fundet ganske mange arter på de 13 lokaliteter, og flere af de fundne arter er ualmindelige, eller ligefrem sjældne.

Østergaard slutter sin artikel med håbet om, at reliktplanterne vil blive beskyttet og bevaret. Aktuelt er de væsentlige trusler misrøgt af kirkedigerne. Ved de fleste af kirkerne findes således een eller flere digestrækninger, hvor digekronen er ulovligt efterdækket med sten. Dette er i modstrid med Kirkeministeriets digecirkulære. Det er også i uoverensstemmelse med digecirkulæret, når digerne bygges uden jordfyld (tørre diger). Ved 4 af kirkerne er konstateret giftsprøjtning, hvilket har været forbudt siden 1981. Flere steder findes dog gode digestrækninger, således ved kirkerne i Højslev, Kobberup og Vrove.

Metode

De 13 lokaliteter i Fjends Herred er registreret af forfatteren i maj 2007 og i juli 2008. Der er kun registreret vildtvoksende arter, herunder ukrudt i haver. Dyrkede forekomster i haver er ikke medtaget.

De registrerede reliktarter

1. ***Daubjerg:*** Østergaard har følgende arter fra Daubjerg: Fingerbøl, Humle, Sæbeurt og Jødekirsebær. Den førstnævnte er også fundet af forfatteren, som desuden har fundet følgende arter: Alm. Rejnfan, Skov-Forglemmigej, Døvnælde, Akeleje, Stikkelsbær, Påskelilje, Pinselilje, Klokke-Skilla, Alm. Katost, Guldnælde, Alm. Skt. Hansurt, Hæg, Dansk Ingefær, Plettet Ingefær og Judaspenge. Det er ejendommeligt, at Østergaard har overset Dansk og Plettet Ingefær, som ellers står i stor frodighed ved kirken. Østergaard vidste naturligvis, at Plettet Ingefær er en ældgammel kulturplante, som blandt andet er afbildet i Paullis Flora Danica.
2. ***Fly:*** Østergaard har følgende arter fra Fly: Fingerbøl, Sæbeurt og Cypress-Vortemælk. Den førstnævnte er også registreret af forfatteren, som desuden har fundet følgende arter: Korn-Valmue, Påskelilje, Judaspenge, Ru Kulsukker (ikke et middelalderrelikt), Klokke-Skilla, Vintergæk, Kost-Fuglemælk, Gærde-Kørvel, Pinselilje, Liljekonval, Glat Burre, Skov-Forglemmigej og Moskus-Katost. Især bemærkes den ret sjældne Gærde-Kørvel. Østergaard har formentlig også iagttaget Korn-Valmue, Skov-Forglemmigej, Påskelilje, Judaspenge, Ru Kulsukker, Klokke-Skilla, Vintergæk og Kost-Fuglemælk; men han har nok ikke anset dem for at være gamle relikter.
3. ***Gammelstrup:*** Østergaard har kun følgende arter fra Gammelstrup: Stor Nælde, Alm. Hyld og Skvalderkål, som også er registreret af forfatteren. Desuden har BL registreret følgende arter: Guldnælde,

Klokke-Skilla, Svaleurt, Gul Lærkespore, Akeleje, Judaspenge, Påskelilje, Butbladet Skræppe og Marts-Viol. Guldnælde, Klokke-Skilla, Gul Lærkespore, Akeleje, Judaspenge, Påskelilje og Marts-Viol kan være nyere haveflygtninge; men de kan også være meget gamle relikter. Svaleurt, som ikke er registreret af Østergaard, er med sikkerhed et meget gammelt relik.

4. **Højslev Kirkeby:** Østergaard har følgende arter fra Højslev Kirkeby: Marts-Viol og Alm. Rejnfan, som begge også er registreret af forfatteren. BL har desuden fundet følgende arter: Døvnælde, Klokke-Skilla, Peberrod, Skov-Forglemmigej, Matrem, Påskelilje, Humle, Fingerbøl, Filtet Kongelys, Butbladet Skræppe, Natlys, Akeleje, Ensidig Klokke, Stor Hundepersille, Vedbend-Torskemund, Skov-Tulipan og Liljekonval. Særligt bemærkes de ”gode” relikarter Humle, Filtet Kongelys, Ensidig Klokke, Stor Hundepersille og Skov-Tulipan, som alle med sikkerhed er gamle relikter. Den forholdsvis sjældne Skov-Tulipan vokser fåtalligt på kirkediget.
5. **Kobberup:** Østergaard har kun Marts-Viol fra Kobberup, og denne er også fundet af forfatteren, som desuden har registreret følgende arter: Bidende Stenurt, Alm. Katost, Alm. Rejnfan, Fingerbøl, Alm. Skt. Hansurt, Liden Singrøn, Vintergæk, Klokke-Skilla, Perlehyacint, Pinselilje og Butbladet Skræppe. Østergaard betragter også Alm. Katost, Alm. Rejnfan og Fingerbøl som ”middelalderlige planter”; men han har mærkeligt nok ikke fundet disse almindeligheder i Kobberup. Bidende Stenurt, Alm. Rejnfan og Alm. Skt. Hansurt er ikke sædvanligvis gamle relikter – omvendt de blev brugt som lægeplanter i gammel tid.
6. **Kvols:** Østergaard har følgende arter fra Kvols: Peberrod, Vellugtende Aftenstjerne, Rød Hestehov, Alm. Katost, Marts-Viol, Humle, Fingerbøl, Matrem, Sæbeurt og Stolthenriks-Gåsefod. De 7 førstnævnte er også registreret af forfatteren, som desuden har fundet følgende arter: Døvnælde, Hæg, Butbladet Skræppe, Klokke-Skilla, Løgekarse, Burre, Rød Stenurt, Filtet Kongelys, Svaleurt, Bukketorn, Hvid Anemone, Påskelilje, Stikkelsbær, Strudsvinge, Skarntyde, Alm. Rejnfan og Ramsløg. Det kan undre, at Østergaard ikke har fundet f.eks. Svaleurt, Filtet Kongelys, Skarntyde og Ramsløg, som med stor sikkerhed kan anses for at være ”gamle urter”. Hverken Filtet Kongelys eller Skarntyde er almindelige i regionen. Forfatteren har til gengæld ikke fundet Stolthenriks-Gåsefod, som Østergaard også har fundet i Vrove samt ved Ørslevkloster. Dette er tankevækkende og en understregning af, at denne art er i stadig tilbagegang. Under en reliktplante-indsamlingsstur med NordGen ultimo september 2011 fandt vi den sjældne Kvæsur på en vejkant i Kvols

7. **Mønsted:** Østergaard har følgende arter fra Mønsted: Humle, Alm. Katost, Pastinak, Peberrod, Læge-Oksetunge, Læge-Hundetunge, Balsam og Sæbeurt. De tre førstnævnte er også registreret af forfatteren, som desuden har fundet følgende arter: Læge-Alant, Døvnælde, Klokke-Skilla, Uldbladet Kongelys, Stikkelsbær, Korn-Valmue, Rød Stenurt, Bidende Stenurt, Liljekonval, Butbladet Skræppe, Alm. Rejnfan og Judaspenge. Læge-Hundetunge, som ikke er fundet af forfatteren, er ret sjælden i regionen ligesom Uldbladet Kongelys. Udpræget sjælden i det centrale Jylland er Læge-Alant. Det undrer ikke, at Balsam ikke er genfundet, da denne art længe har været i tilbagegang. I dag er Balsam meget sjælden som gammelt relik, og den er klassificeret som akut truet af udryddelse.
8. **Nr. Feldingbjerg:** Østergård har kun Alm. Rejnfan, Fingerbøl og Matrem fra Nr. Feldingbjerg. De to førstnævnte arter er også registreret af forfatteren, som desuden har fundet Butbladet Skræppe, Marts-Viol, Sæbeurt, Klokke-Skilla, Akeleje, Alm. Skt. Hansurt, Pinselilje, Påskelilje, Stikkelsbær, Liljekonval og Vintergæk.
9. **Sdr. Ørum:** Østergaard har følgende arter fra Sdr. Ørum: Humle, Alm. Katost, Skarntyde, Peberrod, Uldbladet Kongelys, Sæbeurt, Alm. Skt. Hansurt og Fingerbøl. De to førstnævnte er også registreret af forfatteren, som desuden har fundet Døvnælde, Liden Burre, Butbladet Skræppe, Skov-Forglemmigej, Stikkelsbær, Klokke-Skilla, Hæg, Alm. Rejnfan, Judaspenge, Filtet Hønsetarm, Påskelilje, Guldnælde, Liljekonval og Pomerans-Høgeurt. Det bemærkes, at forfatteren ikke har fundet de klassiske relikarter Skarntyde og Uldbladet Kongelys, som dog er fundet i andre af landsbyerne.
10. **Smollerup:** Østergaard angiver kun almindelighederne Stor Nælde, Skvalderkål og Alm. Hyld fra Smollerup, hvorfra forfatteren også har arterne Marts-Viol, Fingerbøl, Svaleurt, Skovmærke, Erantis, Orientalisk Gemserod og Vintergæk. Orientalisk Gemserod kan være en yngre kulturflygtning.
11. **Vridsted:** Østergaard har følgende arter fra Vridsted: Rød Hestehov, Fingerbøl, Alm. Skt. Hansurt, Filtet Kongelys og Matrem. De tre førstnævnte er også registreret af forfatteren, som desuden har fundet Klokke-Skilla, Humle, Påskelilje, Slangeurt, Hæg, Marts-Viol, Foder-Kulsukker (ikke middelalderlig), Butbladet Skræppe, Erantis og Svaleurt. Især bemærkes den ret sjældne Slangeurt, som stod på en vejskrænt. I øvrigt er det bemærkelsesværdigt, at Hæg er fundet i flere landsbyer. Denne art anses ellers for at være sjælden i det centrale Jylland (Søren Ødum, pers. comm.).

12. **Vrove:** Østergaard har følgende arter fra Vrove: Stolthenriks-Gåsefod, Humle, Peberrod, Filtet Kongelys og Sæbeurt. Ingen af disse arter er fundet af forfatteren, som til gengæld har registreret Fingerbøl, Alm. Skt. Hansurt, Klokke-Skilla, Påskelilje, Vintergæk, Guldnælde, Stor Konval og Svaleurt.
13. **Ørslevkloster:** Østergaard har følgende række af relikter fra Ørslevkloster: Humle, Alm. Katost, Marts-Viol, Filtet Kongelys, Rød Hestehov, Fingerbøl, Vellugtende Aftenstjerne, Cypres-Vortemælk og Stolthenriks-Gåsefod. De 7 førstnævnte er også fundet af forfatteren, som desuden har registreret Butbladet Skræppe, Løgkarse, Ramsløg, Stikkelsbær, Skov-Tulipan, Døvnælde, Surkirsebær, Blå Kræge, Gul Havreblomme, Stor Konval, Vintergæk, Erantis, Liljekonval, Ribs, Hæg, Matrem, Akeleje, Tusindstråle, Rundbladet Katost, By-Skræppe, Stor Hundepersille, Skov-Løg og Læge-Jordrøg. Især bemærkes sjældenhederne Stolthenriks-Gåsefod, Surkirsebær, Skov-Tulipan, Gul Havreblomme og By-Skræppe, som alle på nær Stolthenriks-Gåsefod er fundet af forfatteren. Efter 2011 har Hedeselskabet udført ”naturpleje” ved Ørslevkloster. Ørslevkloster var inden 2011 en sjældent vidunderlig middelalder-boplads med et usædvanligt rigt flor af levende fortidsminder. Nu er stedet trøstesløst kedeligt og nu er biodiversiteten på højde med en fodboldbane.

Figurtekster

Fig. 1. Fjends Herred.

Fig. 2. Ørslevklosters kirke set fra klostergården. Foto Kim Elnef 2010.

Fig. 3. Den sydvendte skrænt ved klosterets hovedbygning med talrige Filtet Kongelys. Foto Kim Elnef 2010.

Fig. 4. Matrem er et almindeligt levende fortidsminde. Tegning Christina Løjtnant.

Fig. 5. Løgkarse er almindelig. Tegning Gunhild Brink.

Fig. 6. Døvnælde er et af de almindeligste levende fortidsminder. Akvarel af Kirsten L. Madsen.

Fig. 7. Alm. Hyld findes næsten overalt. Tegning Jens Gregersen.

46. Er der en sammenhæng mellem reliktarternes anvendelse og deres forekomst ?

Det falder forfatteren vanskeligt at besvare overskriftens spørgsmål. Det samme gælder spørgsmålet: Findes der reliktarter, som er særligt typiske for de forskellige lokalitetstyper ? Begge disse spørgsmål lader sig formentlig kun besvare tilfredsstillende, såfremt der foretages en nøjere statistisk analyse af hele datamaterialet, som imidlertid er stort, eftersom der i gennemsnit findes 10 reliktarter på de 2600 undersøgte lokaliteter. Der er imidlertid visse sammenhænge mellem reliktarternes anvendelse og deres forekomst. På samme måde synes visse reliktarter at være særligt hyppige på visse lokalitetstyper. Begge disse forhold gives der en række eksempler på i det følgende:

1. Langt de fleste (i alt 156) danske fiskerlejer er undersøgt, og det synes signifikant, at ”stærke urter” som Have-Malurt (*Artemisia absinthium*), Kræge (*Prunus domestica* ssp. *insititia*) og Peberrod (*Armoracia rusticana*) er særligt hyppige i netop fiskerlejer. De tre arters hyppige forekomst i fiskerlejer afspejler formentlig fiskernes hang til det stærke. Have-Malurt er den mest berømte snapseurt, og den giver da også en ualmindelig god men også meget stærk ”bjesk”. Krægen giver også en fortræffelig kryddersnaps, som er fuldt på højde med den velrenommerede Slåen-snaps (*Prunus spinosa*). Peberrod kan som bekendt sætte god og kraftig smag til smørebrødet.
2. Prydplanter findes i alle lokalitetstyper (klostre, borge, hovedgårde, møllegårde, præstegårde, landsbyer, fiskerlejer og købstæder). Dog er der ikke registreret prydplanter ved de borge, som er nedlagt før år 1500, f.eks. store borge som Refshaleborg, Niels Bugges Hald, Bastrup og Sprogø. Således er der ej heller fundet prydplanter ved de mange mindre ridderborge, som Dronning Margrethe I fik nedlagt omkring år 1400.
3. ”Kvindeurter”, altså lægeplanter, der især blev anvendt af kvinder mod f.eks. uregelmæssig menstruation, udflåd og livmodersmerter, findes helt klart især i landsbyer, fiskerlejer og ved gårdene, hvor der jo typisk var mange kvinder. Det gælder arter som den almindelige Matrem (*Tanacetum parthenium*) og den sjældne Læge-Hjertespannd (*Leonurus cardiaca*). Den sidstnævnte er dog også fundet ved flere af de største borge, nemlig Kalø og Hammershus. I den forbindelse må vi dog ikke glemme, at kvinderne var i overtal i borgenes store

husholdninger.

4. Skarntyde (*Conium maculatum*) er ”munkenes og nonnernes urt”, da den skulle kunne nedsætte sexlysten. Og det skal nok passe, da Skarntyde jo er meget giftig. Bulmeurt (*Hyoscyamus niger*) skulle derimod øge sexlysten, såfremt den indtages oralt i små doser. Man kunne derfor forvente, at Skarntyde ville være betydeligt hyppigere ved klostre end Bulmeurt. Men forholdet er imidlertid lige omvendt. Bulmeurt er således signifikant hyppigere ved klostre end Skarntyde. Bulmeurt er eksempelvis fundet ved både Esum Kloster, Vitskøl Kloster, Øm Kloster, Tvillum Kloster, Antvorskov Kloster, Asmild Kloster, Mariager Kloster og Ribe Kloster, mens Skarntyde kun er fundet ved et par klostre.
5. Tidligtblomstrende løg- og knoldvækster som f.eks. Vintergæk (*Galanthus nivalis*), Erantis (*Eranthis hyemalis*), Påskelilje (*Narcissus pseudonarcissus*), Pinselilje (*Narcissus poeticus*), Skov-Tulipan (*Tulipa sylvestris*), Krans-Lilje (*Lilium martagon*), Langstilket Lærkespore (*Corydalis solida*), Klokke-Skilla (*Scilla non-scripta*), Dorothealilje (*Leucojum vernalis*) og f.eks. Hvid Anemone (*Anemone nemorosa*) er særligt hyppige i præstegårdslundene. Det hænger formentlig sammen med, at disse forårsbebudere var vigtige for præsten, som havde sine bistader i lunden. Netop tidligt blomstrende urter er særligt vigtige for bierne, som ofte mangler blomster at trække på i de tidlige forårsmåneder.
6. Skarntyde (*Conium maculatum*) synes at være særligt karakteristisk for borgene. Skarntyde står eksempelvis ved Kalø Slot og Gurre Slot, og ved borgene Hakenør, Jørgen Friis Hald og Næsholm er Skarntyde blandt stedernes meget få relikter. Skarntyde var en bredspektret medicin, og måske blev den også anvendt som likvideringsmiddel.
7. Stor Nælde (*Urtica dioica*), Skvalderkål (*Aegopodium podagraria*) og Alm. Hyld (*Sambucus nigra*) findes alle tre på de fleste lokaliteter af alle lokalitetstyper. Disse tre arter kan derfor betegnes som ubikvitære.
8. Dansk Ingefær (*Arum alpinum* ssp. *danicum*) og Plettet Ingefær (*Arum alpinum* ssp. *maculatum*) er begge overrepræsenterede i præstegårdslundene. I de lunde, som findes ved f.eks. hovedgårde, er de ikke nær så hyppige. De to Ingefær-arter blev formentlig især anvendt som køkkenurter. Også Bredbladet Klokke (*Campanula latifolia*) er særligt hyppig i præstegårdslundene samt ved møllegårdene.

9. Enbo Galdebær (*Bryonia alba*) og Tvebo Galdebær (*Bryonia dioeca*) har langt hovedparten af deres forekomster i købstæder. Således findes Enbo Galdebær eksempelvis i de fleste fynske og bornholmske købstæder og også i f.eks. Ebeltoft, Mariager (forsvundet), Viborg, Hobro og Ribe findes der Galdebær. Også i de mindre byer Hadsund, Løgumkloster og Gudhjem findes der Galdebær, på trods af, at Enbo Galdebær ellers er temmelig sjælden og at Tvebo Galdebær er sjælden - meget sjælden.
10. Opium-Valmue (*Papaver somniferum*) er særligt hyppig ved klostre. Opium-Valmue var sandsynligvis den plante, som munkene benyttede som bedøvelsesmiddel ved deres operationer, som ofte var dybtgående og omfattende. Andre hævder, at det var Bulmeurt (*Hyoscyamus niger*), som blev anvendt som bedøvelsesmiddel. Ved kortvarig brug har opium imidlertid ingen alvorlige eller ubehagelige bivirkninger. Bulmeurtens bivirkninger er derimod alvorlige og oven i købet meget ubehagelige. Desuden risikerer patienten at blive voldsom, når han indtager Bulmeurt. Alt i alt egner Bulmeurt sig ikke til bedøvelse. Opium er heller ikke så giftigt som Bulmeurtens ekstremt giftige alkaloider hyoscyamin og scopolamin.
11. De to berømte farveplanter Farve-Vajd (*Isatis tinctoria*) og Farve-Reseda (*Reseda luteola*) er især hyppige i de bornholmske fiskerlejer. Vi må således formode, at de bornholmske fiskeres stadstøj lyste festligt blå og gult.
12. Have-Malurt (*Artemisia absinthium*) er temmelig sjælden. Dog er arten hyppig på Bornholm og i Vendsyssel. Det hænger sammen med, at der altid har været særligt mange fiskere i disse egne – og fiskere har altid sat pris på en god og stærk bjesk, som jo brygges på Have-Malurt.
13. Alm. Katost (*Malva sylvestris*) og Rundbladet Katost (*Malva neglecta*) er særligt hyppige i fiskerlejer. Måske skyldes dette, at de to arter er heliofile (solelskende). Også Kongelys-arterne er især hyppige i fiskerlejer.
14. Ifølge litteraturen skulle den sjældne Liden Katost (*Malva pusilla*) være særligt hyppig i fiskerlejer, ikke mindst i de bornholmske. Forfatteren har imidlertid ikke fundet Liden Katost i et eneste fiskerleje, på trods af at 156 fiskerlejer er undersøgt, herunder de fleste bornholmske. Jeg tror, at Liden Katost er blevet forvekslet med Rundbladet Katost, som den meget ligner. Rundbladet Katost er netop hyppig i fiskerlejer, og Rundbladet Katost er eksempelvis fundet i alle de undersøgte bornholmske fiskerlejer.
15. Bølgekronet Storkenæb (*Geranium phaeum*) forekommer især ved hovedgårde.

16. Ramsløg (*Allium ursinum*) er især hyppig i præstegårdslunde og ved hovedgårde. Også Hæg (*Prunus padus*) findes især i præstegårdslunde og ved hovedgårde.
17. Peberrod (*Armoracia rusticana*) findes især i landsbyer. Italiensk Arum (*Arum italicum*) forekommer ligeledes især i landsbyer samt ved kirker. Også Stolthenriks-Gåsefod (*Chenopodium bonus-henricus*) har de fleste af sine voksesteder i landsbyer. Det samme gælder Krægen (*Prunus domestica* ssp. *insititia*).
18. Cikorie (*Cichorium intybus*) og Pastinak (*Pastinaca sativa*) findes især på vejskrænter.
19. Urter, som alle havde brug for (f.eks. lægeplanter, farveplanter og køkkenurter og naturligvis også den nødvendige ølbrygningsplante Humle (*Humulus lupulus*)), findes i alle lokalitetstyper. Særligt mange farveplanter er der dog i landsbyer, fiskerlejer og købstæder.
20. Særlige økologiske forhold kan også være afgørende for reliktplanternes fordeling. Som eksempel kan nævnes Kalmus (*Acorus calamus*), som især er fundet ved borge og ved renæssanceslotte. Dette hænger klart sammen med, at der netop ved mange borge og ved de fleste renæssanceslotte findes vandfyldte voldgrave, som er en yndet biotoptype for netop Kalmus. Rød Hestehov (*Petasites hybridum*) er tilsvarende især almindelig ved renæssancegårde, og det skyldes igen voldgravene. Rød Hestehov er så hyppig ved herregårde, at Jens Lind kaldte den for ”herregårdsplanten”.
21. Skarntyde (*Conium maculatum*) har en påfaldende høj hyppighedsfrekvens i fiskerlejer. Det skyldes næppe, at fiskerne har haft særligt brug for læge- og giftplanten Skarntyde. Artens særlige hyppighed i fiskerlejer skyldes snarere, at Skarntyde ynder den specielle kvælstof- og fosfatrige bund, som netop findes på fiskerlejernes tangrige strandvolde.
22. Bukketorn (*Lycium barbarum*) og Asparges (*Asparagus officinalis*) er begge særligt hyppige i fiskerlejer, da de ynder den tangblandede sandbund, som ofte findes i fiskerlejer.
23. Stenhøjsplanter som Alm. Husløg (*Sempervivum tectorum*) og Spindelvævs-Husløg (*Sempervivum arachnoideum*) findes naturligt nok især på kirkediger. Det samme gælder arter som Gul Lærkespore (*Corydalis lutea*) og Vedbend-Torskemund (*Cymbalaria muralis*). Også Liden Singrøn (*Vinca minor*) har hovedparten af sine voksesteder på kirkediger. Endelig forekommer alle Stenurterne (*Sedum* spp.) især på kirkediger.

Med hensyn til de to spørgsmål, som er stillet i artiklens indledning, er det nødvendigt at erindre, at en del af reliktarterne har udvist en kraftig tilbagegang, især inden for de seneste 100-150 år. Det gælder f.eks. de i dag meget sjældne arter Katteurt (*Nepeta cataria*) og Kransburre (*Marrubium vulgare*). Den bedst kendte aktuelle forekomst af Katteurt findes ved borgen Kalø. Og den bedst kendte forekomst af Kransburre findes ved Eskilsø Klosteruin. På dette grundlag er det imidlertid fejlagtigt at konkludere, at de to arter især blev dyrket ved henholdsvis borge og klostre. Vi ved nemlig, at de to arter så sent som i begyndelsen af 1900-tallet fandtes i mange landsbyer, f.eks. i Horns Herred (Jens Lind). På samme måde skal vi være forsigtige med at sige om den meget sjældne Havrerod (*Tragopogon porrifolius*) at den er særlig typisk for borge, eftersom den i dag kun findes ved borge (Hammershus, Frederiksø og Christiansø). For 100-200 år siden forekom Havrerod nemlig ved en længere række hovedgårde.

De 23 eksempler, som berører mere end 50 arter, fortæller, at reliktplanterne ikke forekommer tilfældigt på stederne. Nogle arter findes på særlige lokalitetstyper, fordi de der havde en særlig anvendelse. Andre forekommer på særlige lokalitetstyper, fordi der her findes specielle økologiske forhold, som de pågældende arter ynder. Andre arter findes især på visse lokalitetstyper, uden at det i øvrigt kan forklares hvorfor.

Figurtekster

Fig. 1. Hvid Anemone (*Anemone nemorosa*) er særligt hyppig i præstegårdslunde. Her er det den fyldte Hvide Anemone fra Spentrup præstegårdslund.

Fig. 2. Plettet Ingefær (*Arum alpinum* ssp. *maculatum*) er især hyppig i præstegårdslunde. Spentrup præstegårdslund.

Fig. 3. Husløg-arter (*Sempervivum* spp.) er særligt hyppige på kirkediger. Her er det Spindelvævs-Husløg (*Sempervivum arachnoideum*) på Malling Kirkes kirkedige. Spindelvævs-Husløg er sjælden som gammelt relik.

Fig. 4. Spindelvævs-Husløg (*Sempervivum arachnoideum*). Malling Kirke.

47. Dette studies relevans for det øvrige Europa

Bernt Løjtnant & Hans Guldager Christiansen

Dette studie er ikke blot relevant for Danmark som helhed, men også for vore nabolande:

Sverige: Vore egne ekskursioner men også de storartede svenske landskabsfloraer fortæller os, at det danske reliktplantestudium næsten uden ændringer kan overføres til de gamle danske provinser, Halland, Skåne og Blekinge. Skåne synes endda at være noget rigere på relikter end selv Sjælland. I forbindelse med det skånske floraprojekt er Katteurt (*Nepeta cataria*) og f.eks. Læge-Kulsukker (*Symphytum officinale*) således fundet på adskillige lokaliteter. Derimod kendes der ikke længere recente forekomster af arter som Sommer-Hyld (*Sambucus ebulus*) og Kransburre (*Marrubium vulgare*). Derimod kendes disse to arter – ligesom i Danmark – fra en længere række gamle fund.

Den kendte skånske florist Kjell-Arne Olsson har meddelt os, at reliktplanterne kan findes mange steder i det skånske landskab, dog særligt ved slotte, kirker og i landsbyer med middelalderlige rødder – altså på helt de samme lokalitetstyper som i Danmark. Som eksempler på gode, skånske reliktplantelokaliteter nævner Kjell-Arne Olsson slotte som Lillö, Bäckaskog, Krapperup og Hovdala. Gamle fiskerlejer som Kåseberga, Simrishamn og Torekov fremhæver Olsson også ligesom middelalderbyer som Lund, Vä og Åhus.

Jo længere vi kommer mod nord i Sverige, desto færre relikter finder vi. Der er dog stadig en del relikter i f.eks. Värmland og i Götalandene og ikke mindst på Øland og Gotland. På Øland og Gotland favoriseres relikterne af det solrige sommerklima og af kalkbunden. Derfor er forholdsvis mange af reliktarterne fuldt naturaliseret på disse to øer. En lokalitet som eksempelvis Borgholm (en ølandsk borg) er forbavsende rig på relikter. I såvel Syd- som Mellemsverige udgør de mange ødegårde en interessant lokalitetstype. Ved disse gamle, forladte gårde, som måske i dag anvendes som sommerhuse, står der typisk adskillige ”trädgårdsflyktninger.” Den velkendte florist Bo Göran Johansson har fortalt BL, at antallet af kulturflygtninge er forbavsende stort på Gotland, og mange af arterne er mere eller mindre naturaliseret. Bo Göran omtaler f.eks. Skov-Løg (*Allium scorodoprasum*) som et muligt relikv ved ”kämpgravar” (jernalderhusgrunde). Gul Lærkespore (*Corydalis lutea*) nævnes fra blandt andet klosterruinerne i Visby og i Roma samt også fra Visbys ringmur. I Visbys gader står Gul Lærkespore også. Præstegårdene og Gotlands øvrige gamle gårde er de

steder, hvor Bo Göran mener, at der er størst chance for at finde gamle relikter. Eksempelvis står Læge-Hjertesvand (*Leonurus cardiaca*) ved Munkebos i Norrlanda. Det er en gård som ejedes af Roma-klostret. Ved præstegården i Vall findes Kejserkrone (*Fritillaria imperialis*) og Pinselilje (*Narcissus poeticus*). Krans-Lilje (*Lilium martagon*) nævner Bo Göran også fra de gamle gårde. Bo Göran har desuden skrevet til BL, at f.eks. Læge-Hundetunge (*Cynoglossum officinale*), Rød Tandbæger (*Ballota nigra*), Kransburre (*Marrubium vulgare*) og Æselfoder (*Onopordum acanthium*) står spredt på Gotland. Galnebær (*Atropa belladonna*), Mesterrod (*Peucedanum ostruthium*) og Katteurt (*Nepeta cataria*) findes derimod ikke længere på Gotland.

I øvrigt kunne det være interessant at genbesøge de lokaliteter, som Linné besøgte under sine indenlandsrejser. Her tænkes især på Linnés rejser i Skåne og på hans ølandske rejse. Linné nævner jo hyppigt arter fra de steder hvor han ekskurserede.

Indtil videre er den svenske litteratur om reliktplanter sparsom. Undersøgelser som kobler de gamle kulturplanter og deres historie og brug med deres voksesteders historie mangler stort set. Til gengæld er den svenske flora ligesom den danske særdeles velundersøgt, såvel i gammel tid, det vil sige i 1700- og 1800-tallet, som i nutiden. Det sidste ikke mindst takket være de seneste årtiers grundige arbejder med de svenske landskabsfloraer.

Norge: Også i større dele af Norge, f.eks. på Osloegnen og i det øvrige sydligste Norge er der mange ligheder såvel kulturhistorisk som kulturbotanisk til Danmark. Det samme gælder i de lunere egne af Sydvestnorge. På grund af de lidt køligere forhold i Norge må vi dog nok forvente, at reliktplantefloret er tilsvarende fattigere. Kendte norske botanikere som Ove Arbo Høeg, Jens Holmbo og Rolf Nordhagen har interesseret sig for den norske etnobotanik. Deres arbejder har dog mest været af teoretisk karakter, idet feltundersøgelser af reliktplantaen mangler. Sådanne foretages imidlertid i disse år af Per Arvid Åsen. Åsen har eksempelvis publiceret floralister over gamle botaniske kulturlevn fra de sydnorske fyrtårne og på alle de norske klostre. Der er næppe tvivl om, at de norske landskaber rummer mange og gode kulturbotaniske lokaliteter. De mangler blot at blive undersøgt. Vi kan tage den fine have ved Milde som et eksempel. Milde var et Dominikaner-kloster fra 1248-1528. I dette renæssance-haveanlæg har BL fundet ældgamle relikter som Slangeurt (*Bistorta officinalis*), Krans-Lilje (*Lilium martagon*), Sødskærm (*Myrrhis odorata*) og f.eks. fyldt Maj-Rose (*Rosa majalis* var. *foecundissima*) foruden henved 30 andre, som alle formodes at være fra før år 1700.

Forfatterens egne erfaringer fra dalstrøgene nord for Oslo, fra Setesdalen og

fra f.eks. Bergen-området fortæller os, at arter som f.eks. Svaleurt (*Chelidonium majus*) og Alm. Katost (*Malva sylvestris*) også er typiske relikter for de norske bygder og for de gamle, norske gårde.

Tyskland: I de gamle danske provinser Slesvig og Holsten er de kulturhistoriske forudsætninger omtrent som i det nuværende Danmark. Da klimaet er en smule varmere i Sydslesvig og i Holsten end i Jylland nord for grænsen, så er reliktplantefloret tilsvarende rigere end selv i det sydøstligste Sønderjylland, som ellers er en af de kulturbotanisk rigeste egne af Danmark. Reliktplantefloret på f.eks. Als og på Broager Land er således omtrent så rigt som på selv Samsø og Bornholm. Også Rügen er usædvanlig rig på relikter. Således står f.eks. Enbo Galdebær (*Bryonia alba*) almindeligt ved gårdene og i landsbyerne på denne ø.

Poeppendieks publikationer (se litteraturlisten) bekræfter, at Slesvig-Holsten og f.eks. også Hamburgregionen er særlig rig på relikter, og at relikterne forekommer på de samme lokalitetstyper som i Danmark.

Vi kan herefter konkludere, at reliktplantefloret i de gamle danske provinser (Halland, Skåne, Blekinge og Slesvig-Holsten) er omtrent som i Danmark. Det samme gælder de sydlige egne af Norge og Sverige. Dette skyldes såvel væsentlige klimatiske, men også store kulturhistoriske ligheder. Den nærværende undersøgelses resultater kan derfor mere eller mindre direkte overføres til de nævnte områder.

Estland: Også for Estland har denne undersøgelse relevans. BLs venner Tiiu & Kalevi Kull har således oplyst, at f.eks. Pastinak (*Pastinaca sativa*), Cikorie (*Cichorium intybus*), Humle (*Humulus lupulus*), Skarntyde (*Conium maculatum*), Læge-Kulsukker (*Symphytum officinale*), Katteurt (*Nepeta cataria*), Pigæble (*Datura stramonium*), Læge-Hjertespad (*Leonurus cardiaca*), River (*Asperugo procumbens*), Filtet Kongelys (*Verbascum thapsus*) og Mørk Kongelys (*Verbascum nigrum*) forekommer forholdsvis almindeligt. Til gengæld foreligger der kun gamle data for Kransburre (*Marrubium vulgare*). Tiiu og Kalevi oplyser dog, at ingen estiske botanikere har arbejdet målrettet med middelalderlige planter. Som potentielt gode distrikter med hensyn til planterelikter fremhæver de distrikterne Harrien og Vi samt det vestlige Estland.

England: Egne undersøgelser såvel i det centrale som i det sydlige England fortæller os, at denne undersøgelse også har relevans for England. Dog er antallet af relikter ofte større end i Danmark, hvilket f.eks. kommer til udtryk ved de forbavsende mange relikter, som står ved klosteret Jervaulx Abbey i Yorkshire: Skvalderkål (*Aegopodium podagraria*), Løgkarse (*Alliaria petiolata*), Akeleje (*Aquilegia vulgaris*), Liden Burre (*Arctium minus*), Plettet Ingefær (*Arum alpinum ssp. maculatum*), Gyldenlak

(*Cheiranthus cheiri*), Svinenød (*Conopodium majus*), Moskus-Katost (*Malva moschata*), Skov-Forglemmigej (*Myosotis sylvatica*), Nedliggende Springknap (*Parietaria judaica*), Hjortetunge (*Phyllitis scolopendrium*), Slangeurt (*Bistorta officinalis*), Hulkravet Kodriver (*Primula veris*), Farve-Reseda (*Reseda luteola*), Butbladet Skræppe (*Rumex obtusifolius*), Alm. Hyld (*Sambucus nigra*), Matrem (*Tanacetum parthenium*), Stor Nælde (*Urtica dioeca*), Filtet Kongelys (*Verbascum thapsus*) og Liden Singrøn (*Vinca minor*). Man ser, at der er et stort artssammenfald til danske forhold. En art som Nedliggende Springknap (*Parietaria judaica*), som til forveksling ligner Læge-Springknap (*Parietaria officinalis*), er muligvis også et relik i Danmark. BL har således fundet den i adskillige haver på Samsø, nemlig i landsbyerne Brundby og Tranebjerg.

Rhindalen: BL har registreret en hel række relikter ved rhinborgene. Reliktfloret er også rigt i Moseldalen i grænseområdet (Perl) mellem Tyskland, Frankrig og Luxemburg. Dehnen-Schmutz (2000) har også foretaget en floristisk undersøgelse af de middelalderlige Rhinborge, og hun fandt en høj procentdel af arkæofyter (arkæofyter er indførte og indslæbte arter som kom til Tyskland allerede i middelalderen), som især var blevet brugt som lægeplanter. Dehnen-Schmutz opererer dog ikke med begrebet reliktplanter.

Ungarn, Slovakiet og Bulgarien: Flere kollegaer har fortalt os, at der findes en forbavsende rig relik flora ved flere klostre og borge samt i landsbyer og byer i Ungarn og i Slovakiet og Bulgarien.

Vi kan konkludere, at dette projekt ikke blot har direkte relevans for de gamle danske provinser i Skandinavien og i Tyskland. Det har også i hvert fald nogen relevans for det øvrige Nordvest- og Mellemeuropa.

Færøerne: På Færøerne findes i størrelsesordenen en god snes relikarter. I 2008 besøgte Hans Guldager Christiansen og Anna Maria Fosaa 35 byer og bygder for at finde frem til, hvilke arter der kan betragtes som færøske reliktplanter (Guldager Christiansen og Fosaa, 2009).

Den færøske flora er langt fattigere på arter end den danske, og desuden er det fugtige og kølige klima på Færøerne ikke det mest egnede for reliktplanter, der som oftest har deres oprindelse i Mellem- og Sydeuropa. De følgende tre arter findes både på Færøerne og på listen over de ægte levende fortidsminder: Grøn Mynte (*Mentha spicata*), Skvalderkål (*Aegopodium podagraria*) og Sødskærm (*Myrrhis odorata*).

Dertil kommer nogle arter, som er indført til Færøerne, og som i Danmark er registreret som indigene levende fortidsminder: Butbladet Skræppe (*Rumex obtusifolius*), By-Skræppe (*Rumex longifolius*), Kommen (*Carum*

carvi), Rejnfan (*Tanacetum vulgare*) og Stor Nælde (*Urtica dioica*).

Desuden findes en række arter, som også er indført til Færøerne og som synes at stå som relikter i byer og bygder: Alm. Røllike (*Achillea millefolium*), Glat Vejbred (*Plantago major*), Muse-Vikke (*Vicia cracca*), Nyse-Røllike (*Achillea ptarmica*), fig. 9, Mælkebøtte (*Tanacetum* sect. *Ruderalia*) og Vorterod (*Ranunculus ficaria*). Disse arter står ikke på den danske liste over indigene levende fortidsminder, men ud fra deres forekomst tror vi, at de er færøske reliktplanter indført i en fjern fortid. Alle de nævnte arter har en dokumenteret middelalderlig anvendelse.

Også på Færøerne udnyttede befolkningen de hjemmehørende arter. Kvan (*Angelica archangelica* ssp. *norvegica*), Angelik (*Angelica silvestris*) og Alm. Syre (*Rumex acetosa*) brugtes som køkkenplanter, og der var så sent som i 1950'erne kvangårde i hver eneste bygd. Alm. Mjødurt (*Filipendula ulmaria*) blev brugt som lægeplante og til at krydre mjød med. Rosenrod (*Rhodiola rosea*) var en skattet læge- og duftplante, og Skov-Storkenæb (*Geranium sylvaticum*) brugtes til sortfarvning af tøj og til pryde. Der blev også brugt andre planter til diverse gøremål, og de blev hentet i fjeldet, når der var brug for dem. Men de 6 her nævnte står stadig hyppigt i byer og bygder.

Mens antallet af forskellige reliktplanter på Færøerne er beskedent, så forekommer de til gengæld i stor mængde især i bygderne. De store urter By- og Butbladet Skræppe samt Kvan findes stort set i alle byer og bygder, og de dominerer ofte vegetationen. Det er ligeledes iøjnefaldende, at Rejnfan findes i 2/3 af bygderne (fig. 8) og Stor Nælde i 1/2 af bygderne, hvorimod de stort set slet ikke findes udenfor bebygget område. Den hjemmehørende Angelik er også meget hyppig i bygderne.

Det er påvist, at norske bosættere ankom til Færøerne omkring 800 e. Kr. De bosatte sig på steder med let adgang til havet, til ferskvand i form af et vandløb, og på steder, hvor landet bag strand eller landingsplads kunne opdyrkes eller var egnet til græsning. Det viser sig, at næsten alle de nuværende byer og bygder har rod i norske bosættelser fra de første århundreder efter Landnam. Går man derfor en tur i de færøske bygder i de centrale dele nær havn og kirke, så er man som regel på middelalderlig grund. Da der især i bygderne er mange arealer med vilde planter, er reliktplanterne meget iøjnefaldende.

Der kan sagtens være flere reliktplanter på Færøerne end de her nævnte. Vi undersøgte kun ca. halvdelen af de færøske bebyggelser, om end det var de mest oplagte, og kun en enkelt gang. Blandt øvrige mulige kandidater til færøske reliktplanter, er arter som Bjørnerod (*Meum athamanticum*) og Vellugtende Aftenstjerne (Aftenstjerne) (*Hesperis matronalis*). Vi har ikke

set dem vokse vildt; men de findes plantet hist og her.

En anden art, som vitterligt vokser vildt flere steder i Tórshavn er Svinenød (*Conopodium majus*). Den har en vestlig udbredelse i Europa, og bl.a. findes den langs den norske vestkyst. Svinenød har en lille underjordisk knold, som er spiselig, og som tilmed smager godt. Rasmussen (1952) skriver godt nok, at den er indført til Tórshavn ca. 1915, så indtil videre må vi formode, at den ikke er en gammel reliktplante. (I Danmark har BL kun set Svinenød som reliktplante i Gjorslevs (en gammel borg) park).

Endnu en art, som angives at vokse vildt på Færøerne, men som vi ikke fandt, er Ager-Kål (*Brassica rapa*). Den blev hyppigt dyrket op til sidst i det 19. århundrede, og den smager godt i kødsuppen (Dalsgaard et al., 2006). Ager-Kål menes at være stamfader til Turnips, Kålroe mv., men systematikken er indviklet.

Island:

Dette notat er et forsøg på at opstille lister over plantearter, som kan have været blandt Islands ældste kulturplanter, og som i dag muligvis optræder som reliktplanter. Vi har ikke besøgt steder med gammel bebyggelse på Island. Men ved gennemgang af islandske floraværker falder nogle arter i øjnene som mulige gamle kulturplanter. Tre floraer har været brugt til denne indledende undersøgelse, nemlig Floivering Plants & Ferns of Iceland (Kristinsson 1998), Flora of Iceland (Löve 1983) og Den Nye Nordiske Flora (Mossberg og Stenberg 2005).

Islands befolkning stammer oprindeligt fra Vest- og Nordnorge, men mange kom også fra de nordiske bosættelser på De britiske Øer, især fra Skotland og Irland. Nogle var gift med keltiske kvinder og andre medbragte keltiske trælle. Denne indvandring fandt sted fra 870 efter Kristi fødsel, og omkring 930 var landet fuldt udbygget (Roesdahl 2008).

DNA-analyser understøtter denne indvandringshistorie, idet 75-80% af islandske mænd har norsk oprindelse, mens hovedparten af kvinderne har gallisk oprindelse (Helgason 2000). Det falder lige for, at de tidligste beboere har medbragt de planter, som de benyttede hjemme, eller de brugte de for Island indigene arter, som de også kendte hjemmefra. Vort kendskab til den gamle brug af arterne i Danmark-Norge-Sverige har i væsentlig grad haft indflydelse på vort artsvalg.

Nedenfor følger en liste over nogle arter, som er indført til Island, og som kan formodes at optræde som relikter i Island.

Dansk navn	Latinsk navn	Formodet brug
------------	--------------	---------------

Alm. Røllike (indigen ?)	<i>Achillea millefolium</i>	Læge-, krydder- og teplante
Butbladet Skræppe	<i>Rumex obtusifolius</i>	Køkken- og lægeplante
By-Skræppe	<i>Rumex longifolius</i>	Køkken- og lægeplante
Døvnælde	<i>Lamium album</i>	Køkken-, farve- og lægeplante
Fandens Mælkebøtte	<i>Taraxacum</i> spp. sect. <i>Ruderalia</i>	Køkken- og lægeplante
Glat Vejbred (indslæbt ?)	<i>Plantago major</i>	Læge- og køkkenplante
Kommen	<i>Carum carvi</i>	Læge-, krydder- og køkkenplante
Kruset Skræppe	<i>Rumex crispus</i>	Køkken- og lægeplante
Læge-Baldrian	<i>Valeriana officinalis</i>	Lægeplante
Læge-Kvæsur	<i>Sanguisorba officinalis</i>	Læge- og prydblade
Muse-Vikke	<i>Vicia cracca</i>	Læge- og prydblade
Nyse-Røllike	<i>Achillea millefolium</i>	Krydder- og teplante, prydblade ?
Peberrod	<i>Armoracia rusticana</i>	Krydderurt
Rejnfan	<i>Tanacetum vulgare</i>	Læge- og farveplante
Skvalderkål	<i>Aegopodium podagraria</i>	Køkkenplante
Stor Nælde	<i>Urtica dioica</i>	Køkken-, læge- og teknisk plante
Sødkærm	<i>Myrrhis odorata</i>	Læge-, krydder- og køkkenplante
Vellugtende Aftenstjerne	<i>Hesperis matronalis</i>	Duft- og prydblade
Vild Kørvel	<i>Anthriscus sylvestris</i>	Køkkenurt
Vild Løg	<i>Allium oleraceum</i>	Køkkenurt

Tabel 1: Indførte og muligvis indførte kulturplanter på Island.

Nedenfor følger nogle bemærkninger fra Löve (1983) vedrørende de arter, som står opført i tabel 1. Bemærkningerne understøtter formodningen om, at arterne kan være reliktpanter:

Døvnælde (*Lamium album*): "A frequent introduction in SW, N and S".

Fandens Mælkebøtte (*Taraxacum officinale*): "Grows in cultivated grassland and near homesteads; probably a long since naturalized introduction".

Glat Vejbred (*Plantago major*): "Naturalized near homefields".

Kommen (*Carum carvi*): "Long since naturalized in fertile soil near homesteads".

Læge-Baldrian (*Valeriana officinalis*): "Rare escape from gardens".

Nyse-Røllike (*Achillea millefolium*): "A rare introduction in wetlands".

Peberrod (*Armoracia rusticana*): "A rare escape from cultivation".

Rejnfan (*Tanacetum vulgare*): "A long since established escape from cultures in gardens and graveyards".

Skræpperne: Butbladet Skræppe (*Rumex obtusifolius*): “Introduced in some places in SW”. By-Skræppe (*Rumex longifolius*): “Naturalized weed of gardens and disturbed soils. Common”. Kruset Skræppe (*Rumex crispus*): “Introduced in disturbed places, mainly in SW”.

Skvalderkål (*Aegopodium podagraria*): ”A frequent introduction”.

Stor Nælde (*Urtica dioica*): “Naturalized near homesteads in few places”.

Sødkærm (*Myrrhis odorata*): “A rare introduction”.

Vellugtende Aftenstjerne (*Hesperis matronalis*): “A rare introduction near homefields”

Vild Kørvel (*Anthriscus sylvestris*): ”A frequent introduction”.

Vild Løg (*Allium oleraceum*): ”Long since naturalized in a few places in SW, W and N”.

Foruden de indførte arter har mennesker til alle tider hentet nyttige planter fra naturen. Det må være sikkert, at Islands første beboere har indsamlet bær som Tyttebær (*Vaccinium vitis-idaea*), Blåbær (*V. myrtillus*), Fjeld-Revling (*Empetrum nigrum ssp. hermaphroditum*) og Skov-Jordbær (*Fragaria vesca*). Skotsk Timian (*Thymus praecox ssp. arcticus*) kan have fungeret som krydderurt og teplante, Dun-Birk (*Betula pubescens*) og Fjeld-Ene (*Juniperus communis ssp. nana*) som tømmer og brænde, mv. Disse arter, som findes i naturen, og hvorfra man henter produkterne ind i husholdningen, er ikke reliktplanter.

Dansk navn	Latinsk navn	Formodet brug
Aften-Pragtstjerne	<i>Silene alba</i>	Prydplante
Alm. Mjødurt	<i>Filipendula ulmaria</i>	Læge- og teknisk urt (mjød)
Alm. Syre	<i>Rumex acetosa</i>	Køkken- og krydderurt
Angelik	<i>Angelica sylvestris</i>	Køkkenurt
Bjergfrue	<i>Saxifraga cotyledon</i>	Prydplante
Dag-Pragtstjerne	<i>Silene dioica</i>	Prydplante
Hvid Okseøje	<i>Leucantemum vulgare</i>	Prydplante
Jakobsstige	<i>Polemonium caeruleum</i>	Prydplante
Kvan	<i>Angelica archangelica</i>	Lægeplante og køkkenurt
Læge-Kokleare	<i>Cochlearia officinalis</i>	Krydderurt
Læge-Ærenpris	<i>Veronica officinalis</i>	Lægeplante
Rosenrod	<i>Rhodiola rosea</i>	Læge- og duftplante

Skov-Storkenæb	<i>Geranium sylvaticum</i>	Farve- og prydblade
----------------	----------------------------	---------------------

Tabel 2. Eksempler på indigene arter, der muligvis optræder som indigene levende fortidsminder på Island.

Grønland: Den højnordiske Kvan (*Archangelica angelica* ssp. *norvegica*) er næppe oprindeligt indført til Grønland, hvilket ellers af og til hævdes. Arten står således typisk i de frodige urtelier, som ofte findes langt inde i fjordene fjernt fra nordboruinerne. Ved nordboruinerne er derimod iagttaget et kulturbotanisk interessant fænomen. Da BL i juli 73 – i det smukkeste solskin – gik rundt ved de knap synlige nordboruiner ved Igaliko og Sdr. Igaliko faldt et hav af Mælkebøtter i øjnene. Rundt om hvert eneste nordbohus stod et 2-3 meter bredt guldgult bælte af Mælkebøtter. Der er tale om Fandens Mælkebøtte (*Taraxacum vulgare* Sect. *Ruderalia*). Det er muligt, at Mælkebøtterne er tilfældigt indslæbt til nordbolandsbyerne. Det er dog nok mere sandsynligt, at Mælkebøtterne er indført til Grønland (ligesom til Island) af nordboerne. Mælkebøtten er jo en fortræffelig salatplante, og den er også en god grøntsag (rødderne). Desuden indeholder Mælkebøtte ikke mindre end 4 forskellige vitaminer, især meget A-vitamin. Mælkebøtteren er dog noget bitter; men den er trods alt bedre end ingenting, eftersom der ud over Kvan næsten ikke forekommer vildtvoksende grøntsagsplanter (men nok nogle salat- og krydderurter) på Grønland.

Langs nordbohusene favoriseres Mælkebøtten af den sikkert særligt fosfatrige bund langs husgavlene, hvor affaldet jo sikkert blev smidt. De påfaldende gule bælte af Mælkebøtte blev også iagttaget ved Brattahlíds ruiner.

Det er sandsynligt, at nordboerne har indført en række andre køkkenurter til Grønland; men de har åbenbart ikke kunnet overleve som relikter. Fandens Mælkebøtte er derimod usædvanligt hårdfør, og derfor har den kunnet overleve som reliket gennem mere end 400 år.

Det bør nævnes, at de følgende 5 arter formentlig også er indført til Grønland (eller tilfældigt indslæbte ?) af nordboerne: By-Skræppe (*Rumex longifolius*), Muse-Vikke (*Vicia cracca*), Alm. Røllike (*Achillea millefolium*), Alm. Fuglegræs (*Stellaria media*) og Høst-Borst (*Leontodon autumnale*), jævnfør Fredskild (1969). Alle de 5 nævnte arter er spiselige.

En hel række førende danske botanikere som L. Kolderup Rosenvinge, C. H.

Ostenfeld og M. P. Porsild har foruden Bent Fredskild skrevet om nordboernes ”ukrudt”, som de alle mente var indslæbte og ikke indførte til Grønland. Ingen af d'herrer har tilsyneladende haft i tankerne, at de pågældende planter kunne være indført til Grønland med det formål at blive dyrket. Vi må imidlertid ikke glemme, at de fleste vikinger var landmænd, og at deres forfædre havde været landmænd i flere tusinde år. Derfor ville det være naturligt for nordboerne at indføre kulturplanter til Grønland.

Figurtekster

Fig. 1. Rød Hestehov (*Petasites hybridus*). Tegning Christina Løjtnant.

Fig. 2. Skvalderkål (*Aegopodium podagraria*). Tegning Trine Theut.

Fig. 3. Skvalderkål (*Aegopodium podagraria*). Tegning Trine Theut.

Fig. 4. Mørk Kongelys (*Verbascum nigrum*). Tegning Trine Theut.

Fig. 5. Fandens Mælkebøtte (*Taraxacum vulgare*) er formentlig indført til både Island og Grønland.

Fig. 6. Fandens Mælkebøtte (*Taraxacum vulgare*). Tegning Gunhild Brink.

Fig. 7. Bygden Oyndarfjorður ligger som næsten alle bygder ved havet, og der er mange arealer, hvor vegetationen får lov til at passe sig selv. Her ses Rejnfan (*Tanacetum vulgare*) i mængde. Rejnfan findes næppe udenfor kulturjord på Færøerne. Foto Hans Guldager Christiansen.

Fig. 8. Nyse-Røllike (*Achillea ptarmica*) fandt vi i 4 bygder, hvor den i Oyndarfjorður (fig. 8) står tæt på kirken, i Kvivík ved en vikingeutgravning, og her i Sandavágur, hvor den står i pæne bestande tæt ved kirken. Den blev tidligere brugt til nyse-pulver og nok også til pryde. Foto Hans Guldager Christiansen.

48. NordGens indsamlinger af danske reliktplanter

Svein Solberg & Bernt Løjtnant

Nordgen (tidligere Nordisk Genbank) arbejder for, at reliktplanterne bevares såvel in situ (det vil sige i naturen) som ex situ (i genbanker). I hvert af årene 2007-11 har NordGen derfor foretaget indsamlinger af danske reliktplanter. Indtil 2006, da BL først fik kontakt med Nordgen, var man i Nordgen ikke klar over, at kulturplante-forekomster kunne være middelalderlig. De ældste indsamlinger, som Nordgen havde indsamlet, var indtil 2007 ca. 150 år gamle. I ekskursionerne, som har haft en varighed af 2-3 dage, har deltaget 2-6 hortonom/agronomer med tilknytning til NordGen. Desuden har B.L. deltaget i alle ekskursionerne. Ekskursionsmålene har blandt andet været Djursland, Mols Bjerge, Bornholm, Vestsjælland, Sydfyn med Langeland og det nordlige Midtjylland mellem Viborg og Skive.

Særligt de truede arter har NordGens interesse, og en række truede arter er allerede indsamlet, jævnfør nedenfor. Samtidig bringes der eksempler på, hvor yderligere en række rødlistede arter kan indsamles, uden at det skader bestandene.

Neden for er opført de reliktarter, som NordGen har indsamlet i Danmark i perioden 2007-10. Kollektornes accessions-nummer er angivet.

Efter 2011 er der også foretaget indsamlinger af danske reliktplanter.

Agersø By

<i>Bryonia alba</i>	NGB 21712
<i>Malus sylvestris</i>	NGB 21702
<i>Oenothera glazioviana</i>	NGB 21703
<i>Tanacetum vulgare</i>	NGB 21704
<i>Arctium lappa</i>	NGB 21706
<i>Ballota nigra</i>	NGB 21887
<i>Bryonia alba</i>	NGB 21710
<i>Phytolacca acinosa</i>	NGB 21883
<i>Malva rotundifolia</i>	NGB 21711
<i>Fumaria officinalis</i>	NGB 21876
<i>Verbascum thapsus</i>	NGB 21713
<i>Lathyrus latifolius</i>	NGB 21877

Agri By

<i>Anchusa officinalis</i>	NGB 23485
<i>Tanacetum vulgare</i>	NGB 23486
<i>Malva sylvestris</i>	NGB 23489
<i>Oenothera biennis</i>	NGB 23487
<i>Leonurus cardiaca</i>	NGB 23502
<i>Verbascum nigrum</i>	NGB 23490
<i>Verbascum sp.</i>	NGB 23503
<i>Arctium lappa</i>	NGB 23491
<i>Rumex obtusifolius</i>	NGB 23492
<i>Conium maculatum</i>	NGB 23493
<i>Humulus lupulus</i>	NGB 23494
<i>Malva sylvestris</i>	NGB 23497
<i>Asparagus officinalis</i>	NGB 23495
<i>Verbascum nigrum</i>	NGB 23501
<i>Verbascum sp.</i>	NGB 23504
<i>Aquilegia vulgaris</i>	NGB 23500
<i>Origanum vulgare</i>	NGB 23498
<i>Leonurus cardiaca</i>	NGB 23496
<i>Hyssopus officinalis</i>	NGB 23499

Allinge

<i>Cheiranthus cheiri</i>	NGB 21922
<i>Phytolacca acinosa</i>	NGB 21870
<i>Malva sylvestris</i>	NGB 21847
<i>Cichorium intybus</i>	NGB 21848

Arnager

<i>Arctium lappa</i>	NGB 21840
<i>Malva sylvestris</i>	NGB 21839
<i>Ballota nigra</i>	NGB 21893
<i>Cichorium intybus</i>	NGB 21838
<i>Onopordum acanthium</i>	NGB 21837
<i>Melissa officinalis</i>	NGB 21836

Arreskov Gods

<i>Cichorium intybus</i>	NGB 23615
--------------------------	-----------

Borreby Slot

<i>Malva neglecta</i>	NGB 21687
<i>Urtica dioeca</i>	NGB 21684
<i>Viola odorata</i>	NGB 21682
<i>Tanacetum parthenium</i>	NGB 21685
<i>Tanacetum vulgare</i>	NGB 21686
<i>Aegopodium vulgare</i>	NGB 21679

<i>Malva sylvestris</i>	NGB 21681
<i>Cynoglossum officinale</i>	NGB 21689
<i>Anchusa officinalis</i>	NGB 21688
<i>Ballota nigra</i>	NGB 21919

Brahetrolleborg

<i>Euphorbia lathyris</i>	NGB 23611
<i>Conium maculatum</i>	NGB 23612
<i>Atropa belladonna</i>	NGB 23613
<i>Telekia speciosa</i>	NGB 23614

Bølshavn

<i>Reseda luteola</i>	NGB 21116
<i>Verbascum thapsus</i>	NGB 21806
<i>Allium scorodoprasum</i>	NGB 21805
<i>Vincetoxicum hirundinaria</i>	NGB 21831
<i>Chelidonium majus</i>	NGB 21832
<i>Hypericum perforatum</i>	NGB 21804
<i>Isatis tinctoria</i>	NGB 21833
<i>Artemisia absinthium</i>	NGB 21834

Dråby

<i>Malva sylvestris</i>	NGB 21776
<i>Verbascum nigrum</i>	NGB 21743
<i>Ballota nigra</i>	NGB 21902
<i>Saponaria officinalis</i>	NGB 21758
<i>Malva sylvestris</i>	NGB 21759
<i>Dipsacus fullonum</i>	NGB 21760
<i>Verbascum nigrum</i>	NGB 21872
<i>Leonurus cardiaca</i>	NGB 21777

Ebeltoft

<i>Aethusa cynapium</i>	NGB 21742
<i>Anchusa officinalis</i>	NGB 21743
<i>Eupatorium cannabinum</i>	NGB 21755
<i>Malva neglecta</i>	NGB 21756
<i>Onopordum acanthium</i>	NGB 21782
<i>Anchusa officinalis</i>	NGB 21873
<i>Datura stramonium</i>	NGB 21874

Egens Kirke

<i>Chelidonium majus</i>	NGB 21737
<i>Saponaria officinalis</i>	NGB 21738
<i>Malva sylvestris</i>	NGB 21739
<i>Anchusa officinalis</i>	NGB 21927

Esby

<i>Saponaria officinalis</i>	NGB 21783
<i>Bryonia dioeca</i>	NGB 21784
<i>Anchusa officinalis</i>	NGB 21786
<i>Verbascum nigrum</i>	NGB 21787

Falslev

<i>Datura stramonium</i>	NGB 21117
<i>Digitalis purpurea</i>	NGB 21120
<i>Leonurus cardiaca</i>	NGB 21119
<i>Malva moschata</i>	NGB 21122
<i>Onopordum acanthium</i>	NGB 21121
<i>Verbascum nigrum</i>	NGB 21118
<i>Verbascum thapsus</i>	NGB 21124

Fyrendal

<i>Leonurus cardiaca</i>	NGB 21716
<i>Malva sylvestris</i>	NGB 21714
<i>Ballota nigra</i>	NGB 21905
<i>Tulipa sylvestris</i>	NGB 21715
<i>Verbascum nigrum</i>	NGB 21814
<i>Rumex obtusifolius</i>	NGB 21717

Gudhjem

<i>Melissa officinalis</i>	NGB 21868
<i>Myrrhis odorata</i>	NGB 21853
<i>Verbascum speciosum</i>	NGB 21852
<i>Malva sylvestris</i>	NGB 21851
<i>Reseda luteola</i>	NGB 21850
<i>Tanacetum vulgare</i>	NGB 21849
<i>Cheiranthus cheiri</i>	NGB 21921

Hammershus

<i>Vincetoxicum hirundinaria</i>	NGB 21792
<i>Verbascum nigrum</i>	NGB 21791
<i>Hypericum perforatum</i>	NGB 21947
<i>Cymbalaria muralis</i>	NGB 21793
<i>Ballota nigra</i>	NGB 21886
<i>Urtica dioeca</i>	NGB 21794
<i>Primula veris</i>	NGB 21881
<i>Hyoscyamus niger</i>	NGB 21798
<i>Anchusa officinalis</i>	NGB 21799
<i>Malva sylvestris</i>	NGB 21800
<i>Tragopogon porrifolius</i>	NGB 21801

<i>Leonurus cardiaca</i>	NGB 21884
<i>Campanula latifolia</i>	NGB 21885
<i>Solanum dulcamara</i>	NGB 21880
<i>Malva neglecta</i>	NGB 21797

Hasle

<i>Ballota nigra</i>	NGB 21888
<i>Bryonia alba</i>	NGB 21845

Hesselagergård

<i>Telekia speciosa</i>	NGB 23597
<i>Arctium lappa</i>	NGB 23598

Holsteinborg Kirkegård

<i>Alliaria petiolata</i>	NGB 21692
<i>Verbascum thapsus</i>	NGB 21690
<i>Urtica dioeca</i>	NGB 21691
<i>Tanacetum parthenium</i>	NGB 21693
<i>Arctium minus</i>	NGB 21694

Holsteinborg Park

<i>Arctium lappa</i>	NGB 21795
<i>Parietaria officinalis</i>	NGB 21695
<i>Primula veris</i>	NGB 23226
<i>Melissa officinalis</i>	NGB 21914
<i>Chelidonium majus</i>	NGB 21772
<i>Digitalis purpurea</i>	NGB 21774

Høegholm

<i>Chenopodium album</i>	NGB 23477
<i>Sisymbrium officinale</i>	NGB 23305

Kærsgård voldsted

<i>Alliaria petiolata</i>	NGB 23617
<i>Arctium tomentosum</i>	NGB 23602

Kaleko Mølle

<i>Malva sylvestris</i>	NGB 23600
<i>Alcea rosea</i>	NGB 23601
<i>Chelidonium majus</i>	NGB 23616

Kollerup Hovedgård

<i>Dipsacus fullonum</i>	NGB 23507
<i>Chenopodium album</i>	NGB 23508
<i>Sambucus nigra</i>	NGB 23511

<i>Leonurus cardiaca</i>	NGB 21958
<i>Verbascum thapsus</i>	NGB 21962
<i>Hypericum perforatum</i>	NGB 21968
<i>Turritis glabra</i>	NGB 21972
<i>Verbascum densiflorum</i>	NGB 21970
<i>Malva sylvestris</i>	NGB 21967
<i>Aquilegia vulgaris</i>	NGB 21973
<i>Urtica dioeca</i>	NGB 21966
<i>Rumex obtusifolius</i>	NGB 21965
<i>Papaver rhoeas</i>	NGB 21959
<i>Verbascum lychnitis</i>	NGB 21971
<i>Digitalis purpurea</i>	NGB 21960
<i>Euonymus europaeus</i>	NGB 21961
<i>Tanacetum parthenium</i>	NGB 21963
<i>Malva neglecta</i>	NGB 21964

Listed

<i>Cynoglossum officinale</i>	NGB 21827
<i>Reseda luteola</i>	NGB 21817
<i>Artemisia absinthium</i>	NGB 21816
<i>Ballota nigra</i>	NGB 21889
<i>Saponaria officinalis</i>	NGB 21813

Lundeborg

<i>Malva sylvestris</i>	NGB 23599
-------------------------	-----------

Melsted

<i>Ballota nigra</i>	NGB 21891
<i>Arum alpinum</i> ssp. <i>danicum</i>	NGB 21812
<i>Mentha x piperita</i>	NGB 21828
<i>Humulus lupulus</i>	NGB 21923
<i>Saponaria officinalis</i>	NGB 21811
<i>Arctium lappa</i>	NGB 21810
<i>Anchusa officinalis</i>	NGB 21809
<i>Verbascum nigrum</i>	NGB 21808
<i>Clematis vitalba</i>	NGB 22611
<i>Cichorium intybus</i>	NGB 21830
<i>Malva neglecta</i>	NGB 21807

Mols Bjerge

<i>Conium maculatum</i>	NGB 23481
<i>Artemisia vulgaris</i>	NGB 23483
<i>Tanacetum vulgare</i>	NGB 23482
<i>Verbascum nigrum</i>	NGB 23479
<i>Verbascum speciosum</i>	NGB 23478

<i>Pimpinella saxifraga</i>	NGB 23480
<i>Dipsacus fullonum</i>	NGB 21740
<i>Cichorium intybus</i>	NGB 21741

Olsker

<i>Lilium martagon</i>	NGB 21869
------------------------	-----------

Rønne

<i>Bryonia alba</i>	NGB 21842
---------------------	-----------

Skælskør

<i>Reseda luteola</i>	NGB 21696
<i>Corydalis lutea</i>	NGB 21920
<i>Lepidium latifolium</i>	NGB 21697
<i>Arctium lappa</i>	NGB 21698
<i>Cichorium intybus</i>	NGB 21699
<i>Aethusa cynapium</i>	NGB 21700

Stignæs

<i>Pastinaca sativa</i>	NGB 21701
-------------------------	-----------

Strands

<i>Malva sylvestris</i>	NGB 21731
<i>Urtica dioeca</i>	NGB 21732
<i>Oenothera biennis</i>	NGB 21871
<i>Lunaria annua</i>	NGB 21735
<i>Arctium lappa</i>	NGB 21733

Svaneke

<i>Verbena officinalis</i>	NGB 21825
<i>Lunaria annua</i>	NGB 21819
<i>Phytolacea acinosa</i>	NGB 21820
<i>Arum alpinum</i> ssp. <i>danicum</i>	NGB 21821
<i>Tanacetum parthenium</i>	NGB 21824
<i>Cheiranthus cheiri</i>	NGB 21823
<i>Origanum vulgare</i>	NGB 21822
<i>Lathyrus latifolius</i>	NGB 21826
<i>Ballota nigra</i>	NGB 21890

Tjæreby Kirke

<i>Ballota nigra</i>	NGB 21907
----------------------	-----------

Tranekær Slot

<i>Dipsacus fullonum</i>	NGB 23606
<i>Clematis vitalba</i>	NGB 23604

<i>Arctium minus</i>	NGB 23603
<i>Arctium lappa</i>	NGB 23607
<i>Verbascum nigrum</i>	NGB 23605
<i>Chelidonium majus</i>	NGB 23135

Tranekær Kirke

<i>Arum italicum</i>	NGB 23137
<i>Arum alpinum</i> ssp. <i>danicum</i>	NGB 23136

Tved Kirke

<i>Arum alpinum</i> ssp. <i>danicum</i>	NGB 21736
---	-----------

Valdemars Slot

<i>Lepidium latifolium</i>	NGB 23608
<i>Arctium minus</i>	NGB 23609

Ørby

<i>Verbascum speciosum</i>	NGB 21788
<i>Ballota nigra</i>	NGB 21899
<i>Malva sylvestris</i>	NGB 21789
<i>Malva neglecta</i>	NGB 21790

I 2011 har NordGen med assistance af B. L. indsamlet nedenstående relikter i Danmark:

Fiskbæk Kirke

<i>Saponaria officinalis</i>
<i>Tanacetum vulgare</i>
<i>Malva moschata</i>
<i>Hylotelephium telephium</i> ssp. <i>telephium</i>
<i>Rosa pimpinellifolia</i>
<i>Hesperis matronalis</i>

Ørslevkloster

<i>Prunus domestica</i> ssp. <i>insititia</i>

Spøttrup

<i>Arctium minus</i>
<i>Malva sylvestris</i>
<i>Convallaria majalis</i>
<i>Parietaria officinalis</i>
<i>Symphytum caucasicum</i>

Kvols

<i>Rumex obtusifolius</i>

Conium maculatum
Sanguisorba officinalis
Aquilegia vulgaris
Hemerocallis sp.
Chelidonium majus
Arctium minus
Lycium barbarum

Niels Bugges Hald

Ribes nigrum

Romlund

Tanacetum parthenium
Oenothera biennis
Bistorta officinalis

Sparkær

Saponaria officinalis

Hjarbæk fiskerleje

Sambucus nigra

Vorde Kirke

Malva moschata
Viola odorata
Tanacetum parthenium
Achillea millefolium
Hesperis matronalis
Myosotis sylvatica

Truede reliktarter

Alle de nedenfor omtalte planter er sjældne, eller endog meget sjældne, og de fleste af arterne forekommer kun i små bestande. En del af arterne sætter frø, mens andre kun formerer sig vegetativt. Indsamlingen af mindre portioner frø skader næppe bestandene, såfremt frøproduktionen i øvrigt er stor. Anderledes stiller det sig med opgravning. Man er som regel tilbageholdende med at foretage opgravning, når bestandene er små. Men selv i større bestande bør man være tilbageholdende med at foretage opgravning, da det jo netop er de større bestande, som har størst chance for at overleve på langt sigt. Under alle omstændigheder bør man i hvert enkelt tilfælde tage stilling til, hvorvidt en indsamling er forsvarlig eller ej.

Nedenfor omtales 33 af de 68 rødlistede arter, se artiklen ”Rødliste over reliktplanter”. En længere række arter er ikke nærmere omtalt, da de

bestande, som forfatteren har kendskab til, alle er små. Det gælder f.eks. Hasselurt (*Asarum europaeum*) ved Bønnet Slotsruin, Kransburre (*Marrubium vulgare*) ved Eskilsø Klosterruin, Liden Katost (*Malva pusilla*) på Hjelm, Alpe-Bispehue (*Epimedium alpinum*) ved Skanderborg Slotskirke, Sommer-Hvidblomme (*Leucojum aestivum*) ved Brabrand Sø, Grøn Nyserod (*Helleborus viridis*) ved kirken nær borgruinen Jungshoved, Læge-Stregbælg (*Galega officinalis*) i landsbyen Besser, Marietidsel (*Silybum marianum*) i Arnager fiskerleje, Balsam (*Tanacetum balsamita*) på Fejø, Italiensk Arum (*Arum italicum*) i Haldum, Hvid Foldblad (*Veratrum album*) ved Støvringgård, Jordkastanie (*Bunium bulbocastanum*) ved Åmølle, Citronmelisse (*Melissa officinalis*) og Løvstikke (*Levisticum officinale*) i Tunø By, Venusvogn (*Aconitum napellus*) i Femmøller og Læge-Alant (*Inula helenium*) i Mønsted.

Andre arter er ustadige i deres forekomst, hvorfor det ikke er muligt at angive nøjagtige lokaliteter. Dette gælder Hjertebladet Gåsefod (*Chenopodium hybridum*), Mur-Gåsefod (*Chenopodium murale*), Pigæble (*Datura stramonium*) og Bondetobak (*Nicotiana rustica*). Endelig er der visse arter for hvilke, forfatteren ikke kender til reliktbestande. Det gælder Ambra (*Artemisia abrotanum*), Sæd-Dodder (*Camelina sativa*), Kørvelroe (*Chaerophyllum bulbosum*), Stortandet Hjertespad (*Leonurus marrubiastrum*), Polei-Mynte (*Mentha pulegium*) og Rundbladet Hareøre (*Bupleurum rotundifolium*).

Bleg Kongelys (*Verbascum lychnitis*)

Bleg Kongelys er rødlistet som sårbar.

Som reliktplante står Bleg Kongelys på ruinerne ved Vitskøl og Antvorskov klostre. Begge steder i ca. en halv snes eksemplarer. Ved Boller Slot står kun et par individer. Flere står der ved Kollerup Hovedgård – i alt en snes planter. Også ved Vordingborg Slotsruin står der temmelig mange individer. På alle lokaliteter sætter arten rigeligt med frø.

Bølgekronet Storkenæb (*Geranium phaeum*)

Bølgekronet Storkenæb er rødlistet som sjælden.

Bølgekronet Storkenæb står eksempelvis i en meget stor bestand ved hovedgården Herschendsgave. Og ved f.eks. Moesgaard og i Astrup præstegårdshave står der også større bestande. I øvrigt henvises til denne bogs artikel om Bølgekronet Storkenæb, hvori der nævnes en længere række aktuelle forekomster af arten. Bølgekronet Storkenæb sættet rigeligt med frugter, og frøene må have god spiringsevne, da arten gerne spreder sig.

Enbo Galdebær (*Bryonia alba*)

Enbo Galdebær er rødlistet som sjælden.

Enbo Galdebær kan samles i flertallet af de fynske og bornholmske købstæder. I Ebeltoft vokser der flere store individer i hegn. I den nærliggende landsby, Dråby, står Enbo Galdebær i et buskads på en lav skrænt centralt i landsbyen. På alle lokaliteter sætter arten rigeligt med frugter.

Galnebær (*Atropa belladonna*)

Galnebær er rødlistet som sårbar.

Som gammelt relikv vokser Galnebær i parken til Ålholm Slot. Arten sætter rigeligt med frugter.

Grøn Mynte (*Mentha spicata*)

Grøn Mynte er rødlistet som sjælden.

Grøn Mynte står eksempelvis i en klon på et par kvadratmeter på en vejkant i den lille landsby, Thorup, nær Aggersund. Også i f.eks. landsbyen Brundby på Samsø står der en pæn bestand af Grøn Mynte. Forfatteren har ikke kendskab til Grøn Myntes frugtsætning.

Gyldenlak (*Cheiranthus cheiri*)

Gyldenlak er rødlistet som sjælden.

Gyldenlak vokser flere steder i Gudhjem på Bornholm. Den står eksempelvis i antal på de lodrette klippevægge i dette fiskerleje. Forfatteren har ikke kendskab til Gyldenlaks frugtsætning.

Gærde-Kørvel (*Anthriscus caucalis*)

Gærde-Kørvel er rødlistet som sjælden.

Som eksempler på livskraftige bestande med mange blomstrende individer kan nævnes bestandene i henholdsvis landsbyen Dråby nær Ebeltoft og den frodige bestand ved Kalø Slotsruin. I Dråby står arten talrigt på en vejskrænt i den østlige udkant af landsbyen. Ved Kalø vokser arten i hundredvis på den stejle havskrænt neden for slottets køkkenfløj. Gærde-Kørvel sætter rigeligt med frugter.

Have-Iris (*Iris germanica*)

Have-Iris er rødlistet som sjælden.

En større bestand af Have-Iris står på diget ved Tvilum Klosterkirke i Midtjylland. En pæn bestand står også nederst på den stejle, græsklædte skrænt ved Egens Kirke. Forfatteren har ikke kendskab til artens frøsætning.

Have-Skorzoner (*Scorzonera hispanica*)

Have-Skorzoner eller Slangemyrder er rødlistet som akut truet.

Som reliktplante kendes Have-Skorzoner kun fra borgen Vesborg på det sydligste Samsø. Ved fyret, som står på borgens tårnbanke, vokser lidt over en snes blomstrende planter, som sætter rigeligt med frugter.

Havrerod (*Tragopogon porrifolius*)

Havrerod er rødlistet som sårbar.

Ved borgen Hammershus står knap en snes blomstrende planter. Til gengæld er bestanden på Ertholmene (Frederikssø og Christiansø) stor og tæller flere hundrede blomstrende individer. Arten sætter rigeligt med frugter, som har god spiringsevne.

Hvid Tandbæger (*Ballota nigra ssp. foetida*)

Hvid Tandbæger er rødlistet som sårbar.

Hvid Tandbæger står i småbestande på stendiger i flere af landsbyerne på Als, f.eks. i Mjang. Hvid Tandbæger sætter rigeligt med frø.

Jernurt (*Verbena officinalis*)

Jernurt er rødlistet som sårbar.

Jernurt forekommer i en stor bestand i Svaneke. Den samlede bestand tæller flere hundreder blomstrende individer. Arten sætter mange frø, som må have god spiringsevne, da planten gennem de seneste 30 år har spredt sig i byen.

Jødekirsebær (*Physalis alkekengi*)

Jødekirsebær er rødlistet som sjælden.

Jødekirsebær står f.eks. i en større bestand på adskillige kvadratmeter ved

vejen i den nordøstlige del af landsbyen Esby på Helgenæs. Jødekirsebær sætter rigeligt med frugter.

Katteurt (*Nepeta cataria*)

Katteurt er rødlistet som akut truet.

Den største, kendte bestand af Katteurt står ved Kalø Slotsruin. Bestanden tæller et halvt hundrede blomstrende skud. Med hensyn til artens øvrige forekomst henvises til denne bogs rødliste over reliktplanter. Katteurt sætter rigeligt med frø.

Knold-Vortemælk (*Euphorbia dulcis*)

Knold-Vortemælk er rødlistet som sjælden.

Knold-Vortemælk vokser flere steder på Bornholm, f.eks. et par steder i Gudhjem. Den største bestand står ved en sti i Tejn og tæller mere end 500 planter. Arten sætter rigeligt med frugter.

Kors-Vortemælk (*Euphorbia lathyris*)

Kors-Vortemælk er rødlistet som sjælden.

Kors-Vortemælk stod endnu i 2011 i en snes eksemplarer ved Nebsager Kirke – men arten svinger meget i antal fra år til år. Arten sætter rigeligt med frugter, som har god spiringsevne.

Kæmpe-Mynte (*Mentha x villosanervata*)

Kæmpe-Mynte er rødlistet som sjælden.

Kæmpe-mynte står i en meget stor bestand (et par hundrede blomsterskud) på en våd græsmark i landsbyen Ajstrup syd for Mariager Fjord. Forfatteren har ikke undersøgt Kæmpe-Myntes frugtsætning; men arten har effektiv vegetativ formering.

Lodden Mynte (*Mentha x villosa*)

Lodden Mynte er rødlistet som sjælden.

Ved gadekæret på Tunø står en pæn bestand af Lodden Mynte. Forfatteren har ikke undersøgt Lodden Myntes frugtsætning; men da der er tale om en hybrid, så er den næppe god.

Lundgylden (*Smyrniium perfoliatum*)

Lundgylden er rødlistet som sjælden.

Adskillige blomstrende eksemplarer står i parken til Holsteinborg Slot. I flere af Nordbys (Samsø) haver vokser arten talrigt. Lundgylden sætter rigeligt med frugter, som har god spiringsevne.

Læge-Hjertespond (*Leonurus cardiaca*)

Læge-Hjertespond er rødlistet som sjælden.

Særligt store bestande af Læge-Hjertespond findes ved borgene Hammershus og Kalø, ligesom arten forekommer i hver tredje landsby i Mols Bjerger. Læge-Hjertespond sætter rigeligt med frø, som har god spiringsevne.

Læge-Springknap (*Parietaria officinalis*)

Læge-Springknap er rødlistet som sjælden.

Læge-Springknap står eksempelvis i større bestande ved Holsteinborg Slot (ved diget ud mod sognevejen) og ved Vordingborg Slotsruin. Læge-Springknap sætter rigeligt med frø, og arten spreder sig gerne.

Maj-Rose (*Rosa majalis*)

Maj-Rose er rødlistet som sjælden.

Den fyldte form af Maj-Rose (var. *foecundissima*) står bl.a. i en bestand på adskillige kvadratmeter uden for syddiget ved Stadil Kirke. Denne varietet har dårlig frugtsætning; men den sætter rigeligt med rodsrud.

Pebermynte (*Mentha x piperita*)

Pebermynte er rødlistet som sjælden.

Pebermynte stod i en større bestand på flere kvadratmeter i Tirsbæk Slots park. Om arten har overlevet Realdanias nylige restaurering af parken er uvist. Forfatteren har ikke kendskab til Pebermyntes frugtsætning. Men da der er tale om en hybrid, er den næppe god. Til gengæld formerer Pebermynte sig gerne vegetativt.

Rapunsel-Klokke (*Campanula rapunculus*)

Rapunsel-Klokke er rødlistet som akut truet.

Endnu for en halv snes år siden blomstrede Rapunsel-Klokke med mere end 1000 skud på de smalle græsrabatter i den centrale del af Tirsbæk Slots park. Om arten har overlevet Realdanias nylige restaurering af parken er uvist. Rapunsel-Klokke sætter mange frugter, og arten spreder sig gerne.

Romersk Rejnfan (*Tanacetum vulgare* var. *crispum*)

Romersk Rejnfan er rødlistet som sjælden.

Ved Råbjerg Kirke i Vendsyssel står der en mindre bestand (ca. 1 kvadratmeter) uden for norddiget. På Christiansø står der store planter 2 steder, og på Frederiksø står der 3 store planter. Forfatteren har ikke undersøgt artens frugtsætning.

Rundbladet Mynte (*Mentha suaveolens*)

Rundbladet Mynte er rødlistet som sjælden.

Rundbladet Mynte er sjælden i Jylland, men flere snese planter står ved kildebækken ved Ovegårds Mølle ved Mariager Fjord. På Bornholm findes Rundbladet mynte flere steder, f.eks. i Allinge, Svaneke og ved Slusegårdens Mølle. Den største bornholmske bestand findes i Arnager og dækker et areal på halvanden kvadratmeter. Forfatteren har ikke undersøgt artens frugtsætning.

Slangerod (*Aristolochia clematitis*)

Slangerod er rødlistet som akut truet.

Den kendte bestand af Slangerod ved St. Rise Kirke er ikke stor, og bestandene i f.eks. Langå, Viborg og ved Koldinghus er små. Een bestand er dog stor, nemlig populationen ved Vive Kirke i det sydligste Himmerland. Et par hundrede meter syd for kirken ved den lille vej, som fører til Vivebrogård, står flere hundrede eksemplarer af Slangerod. Slangerod sætter ikke modne frugter i Danmark; men arten formerer sig gerne vegetativt.

Slangeurt (*Bistorta officinalis*)

Slangeurt er rødlistet som sjælden.

Slangeurt står i en meget stor bestand med mere end 500 blomsterskud på en vejskrænt nedenfor Assentoft ad vejen mod Romalt. Forfatteren har ikke kendskab til Slangeurts frugtsætning.

Stinkende Nyserod (*Helleborus foetidus*)

Stinkende Nyserod eller Forårs-Julerose er rødlistet som sjælden.

Arten kendes kun fra få og små bestande, f.eks. i landsbyen Dråby nær Ebeltoft. Her står den på en lav vejskrænt under buske. Arten sætter rigeligt med frø, som må have god spiring, da den gerne spreder sig, f.eks. i min have.

Stolthenriks-Gåsefod (*Chenopodium bonus-henricus*)

Stolthenriks-Gåsefod er rødlistet som sjælden.

Denne sjældne art forekommer på de fleste lokaliteter kun i få individer. I landsbyerne Grønfeld og Basballe står dog større bestande, som tæller mere end 15 blomstrende planter. Arten sætter mange frø; men forfatteren har ikke kendskab til frøenes spiredygtighed.

Storbladet Rejnfan (*Tanacetum macrophyllum*)

Storbladet Rejnfan er rødlistet som sjælden.

Få eksemplarer står ved Hotel Hunosøgård og ved Liselund Slot på Møn. Mange blomstrende individer står ved borgen Hagenskov på Sydfyn. Arten har rigelig frugtsætning.

Tvebo Galdebær (*Bryonia dioeca*)

Tvebo Galdebær er rødlistet som sjælden.

Tvebo Galdebær vokser f.eks. rigeligt i Hadsund og i hække ved havnen i Hobro. Særligt mange individer vokser i Ribe, særligt i bydelen ned mod borgen Riberhus. Arten sætter talrige frugter.

Vild Berberis (*Berberis vulgaris*)

Vild Berberis er rødlistet som sårbar.

Vild Berberis findes flere steder på Bornholm: Christiansø, Almindingen og Hammershus. Fra Christiansø kendes kun eet individ og fra Hammershus kun to. I Almindingen kendes den fra flere stendiger. En meget stor bestand (flere hundrede buske) står i Jydelejet (blandt andet på Aborrebjerg) på Høje Møn. Vild Berberis sætter talrige frugter.

Vår-Brunrod (*Scrophularia vernalis*)

Vår-Brunrod er rødlistet som sjælden.

Få eksemplarer står ved Hvidkilde Slot på Fyn, og ved f.eks. Kongsdal på Sjælland. Temmelig mange blomstrende individer vokser ved Holsteinborg Slot på Vestsjælland. Arten sætter alle steder rigeligt med frø.

NordGens indsamlinger af danske reliktplanter vil fortsætte i årene fremover. Som eksempler på egnede indsamlingsområder kan nævnes Samsø, Skanderborg-Horsens-egnen, det centrale Vestjylland og Nordsjælland. (Notat 2017: Vi har nu været blandt andet i de 4 nævnte områder).

Samsøs landsbyer er næsten lige så rige på relikter som f.eks. landsbyerne i Mols Bjerger, som er de kulturbotanisk rigeste i Østjylland. Særligt mange relikter findes i landsbyerne Brundby og Besser, f.eks. rødlistede arter som Grøn Mynte (*Mentha spicata*), Stolthenriks-Gåsefod (*Chenopodium bonus-henricus*) og Læge-Stregbælg (*Galega officinalis*). I Nordby vokser eksempelvis de rødlistede arter Læge-Hjertespannd (*Leonurus cardiaca*), Pigæble (*Datura stramonium*), Lundgylden (*Smyrniium perfoliatum*) og Enbo Galdebær (*Bryonia alba*). Om tid haves kan der eventuelt gøres afstikkere til øerne Tunø og Endelave, hvis landsbyer er de kulturbotanisk rigeste i Danmark. Det er i hvert fald de rigeste af de lidt over 300 landsbyer, som forfatteren har undersøgt.

Eggen mellem Skanderborg og Horsens rummer en hel række gode reliktplante-lokaliteter. Særligt skal fremhæves Bygholm Slotsruin med de ualmindelige arter Panter-Gemserod (*Doronicum pardalianches*) og Bredbladet Klokke (*Campanula latifolia*). Ved herregården Herschendsgave står en længere række relikter, blandt andet den rødlistede Bølgekronet Storkenæb (*Geranium phaeum*). En afstikker kan eventuelt gøres til Øm Klosterruin og til Tvilum Klosterkirke. Ved Øm vokser blandt andet Bulmeurt (*Hyoscyamus niger*) og på Tvilums diger står blandt andet Have-Iris (*Iris germanica*), Læge-Hjertespannd (*Leonurus cardiaca*) og den meget sjældne Peberskærm (*Silaum silaus*), som muligvis er en relikter her.

I det centrale Vestjylland ligger den kulturbotanisk rige hovedgård Nr. Vosborg, og ikke langt fra denne hovedgård finder vi Stadil Kirke, hvor der vokser sjældenheder som den fyldte form af Maj-Rose (*Rosa majalis* var. *foecundissima*), den fyldte form af Svaleurt (*Chelidonium majus flore pleno*) og en særlig violet og meget smuk form af Rød Sct. Hansurt (*Hylotelephium telephium* ssp. *telephium*). De nævnte lokaliteter ligger mellem Nissum Fjord og Stadil Fjord. Lidt nord for Nissum Fjord ligger de

smukke stakit-græskirkegårde Trans, Ferring og Fjaltring, på hvis diger der står adskillige relikter.

I Nordsjælland findes flere af vore fornemste reliktplante-lokaliteter, f.eks. Bastrup Stenhus, som rummer en hel række af vores allerældste reliktplanter. Klassiske lokaliteter er også de store, kongelige slotsruiner Gurre, Søborg og Dronningholm samt den mindre borg Næsholm. Lille Lyngby er en usædvanlig kulturbotanisk rig landsby.

Illustrationer

Fig. 1. Alm. Katost (*Malva sylvestris*) er indsamlet adskillige gange. Foto Jon Feilberg.

Fig. 2. Også Læge-Hjertespannd (*Leonurus cardiaca*) er indsamlet flere gange. Foto Helge Nielsen.

Fig. 3. Vellugtende Aftenstjerne (*Hesperis matronalis*) er indsamlet flere gange. Foto Hans Guldager Christiansen.

Fig. 4. Grøn Mynte (*Mentha spicata*) er temmelig sjælden. Thorup nær Aggersund.

Fig. 5. Læge-Springknap (*Parietaria officinalis*) er sjælden i Jylland og i Fynsområdet. På Sjælland og Lolland-Falster-Møn forekommer Læge-Springknap hist og her. Vordingborg Slotsruin.

Fig. 6. Mesterrod (*Peucedanum ostruthinum*) er meget sjælden og truet. Mesterrod er muligvis overset, da den kan minde lidt om Skvalderkål (*Aegopodium podagraria*).

49. Vurdering af de levende fortidsminder som kildemateriale

De fleste arter af såvel ægte levende fortidsminder som af indigene levende fortidsminder er stedfaste og spreder sig kun lidt. Derfor står de gerne på eller meget tæt på det sted, hvor de oprindeligt blev dyrket. Ofte er der tale om arter, som indikerer gammelt, måske middelalderligt havebrug. Sådanne arter er overalt gode kilder til forståelse af gammelt havebrug. Hvor der optræder flere gode indikatorer sammen, indikerer de med stor sandsynlighed, at der har været middelalderligt havebrug på stedet – og tilsammen fortæller de meget om dette, jævnfør Brøndegaard (1978-80) og de klassiske kilder (Harpestreng, Pedersen, Smid, Block og Paulli) og f.eks. Nielsen (1965).

En lang række forekomster af reliktpanter er særligt gode indikatorer på meget gammelt havebrug, og de fortæller megen ny viden om dette. Det er alle de levende fortidsminder, som står ved klostre og borge, som kan aldersdateres. Man kender således nedlæggelsestidspunktet og måske også opførelsetidspunktet for ca. 10 klostre og for lidt over 50 borge.

F.eks. må de levende fortidsminder ved Kalø Slot være fra efter 1313, da borgen blev anlagt, og fra før 1670'erne, da borgen blev forladt. Ved de aldersdaterede klostre og borge har vi mere end 500 forekomster af reliktpanter. Disse mange forekomster er betydeligt bedre kildemateriale end f.eks. fund af macrofossiler i lerpotter og lignende. Alle de daterede relikter er også bedre kilder til middelalderens havebrug og medicin end f.eks. Harpestrengs omtaler af arter og droger. Fordi en art omtales af Harpestreng, eller i et af de øvrige meget få manuskripter fra højmiddelalderen, er dette ikke ensbetydende med, at Harpestreng kendte arten fra Danmark. Der er derimod ingen tvivl om, at Harpestreng kendte alle sine mediciner. Men det er sandsynligt, at han har lært de fleste af dem at kende under sine langvarige studier i udlandet, blandt andet ved den berømte lægeskole i Salerno, hvor Harpestreng opholdt sig i to år.

De sikre middelalder-relikter ved de aldersdaterede ruiner er således bedre kilder til meget gammelt havebrug end de gamle litteraturkilder, som Johan Lange benytter så flittigt i f.eks. Kulturplanternes Indførelshistorie. En art kan således sagtens have været her i landet i århundreder, før den første gang omtales i en af de meget få referencer fra middelalderen, og desuden er en litteratur-omtale ikke ensbetydende med, at planten virkelig blev dyrket i Danmark på det pågældende tidspunkt.

De titusinder af forekomster af levende fortidsminder ved klostre, borge, hovedgårde, møllegårde, præstegårde og ved kirker og i landsbyer, fiskerlejer og købstæder o.s.v. er i almindelighed gode kilder til det ældre havebrug.

Tilsammen er de levende fortidsminder hovedkilden til middelalderens havebrug i Danmark. Til renæssancens havebrug er de en af de væsentligste kilder, ligesom de overalt er relevante, hvor ældre havebrug omtales.

Reliktpanterne bør overalt inddrages, hvor historikere, middelalder-arkæologer og landskabsarkitekter arbejder med gamle bopladser. Det vil primært sige klostre, borge, slotte, hovedgårde, møllegårde, præstegårde, bøndergårde (enestegårde),

landsbyer, kirker, kirkeruiner, præstegårdslunde, fiskerlejer og købstædernes bymidter. Det vil sige, at reliktplanterne bør inddrages omtrent overalt. Alle stederne bør reliktplanterne registreres, beskrives og dokumenteres. Lokalteterne bør som minimum registreres i maj og i juli af en botaniker med speciale i reliktpanter.

Flertallet af de 250 arter, der optræder som middelalder-relikter er let kendelige, når de blomstrer. Temmelig mange af arterne er dog sjældne og kun lidet kendt. Hertil kommer, at planterne oftest optræder som ikke-blomstrende. Ved udgravninger vil man desuden ofte skulle foretage bestemmelse på grundlag af ganske unge planter. Videnskabelig dokumentation vil derfor altid kræve botanisk fagbistand. De fleste reliktpanter findes afbildet i ”Den nye nordiske flora”.

Særlig interesse knytter der sig til de arkæologiske udgravninger, hvor lagene kan aldersdateres, jævnfør metoderne hos Ødum (1965) og (1978).

Langt de fleste lokaliteter er stadig kulturbotanisk uudforskede.

Figurtekster

Fig. 1. Nikkende Fuglemælk (*Ornithogalum nutans*) er kun en ret god indikator på middelalderligt havebrug. Når man støder på meget store bestande af Nikkende Fuglemælk får man dog en anelse om, at stedet er gammelt.

Fig. 2. Vår-Brunrod (*Scrophularia vernalis*) er en god indikator på middelalderligt havebrug. Når man finder Vår-Brunrod, så er der god sandsynlighed for, at stedet rummer middelalderlig havekultur.

50. Grundprincipper for samarbejde mellem kulturhistorikere og kulturbotanikere

Spredt i denne bogs artikler er der nævnt eksempler på, at reliktplanter har lidt overlast, fordi der ikke har været det nødvendige samarbejde mellem kulturhistorikere på den ene side og kulturbotanikere på den anden.

I dag har jeg været leder af en ekskursion til Fussingø Slot og ruinen Gammel Fussing lidt vest for Randers. Gammel Fussing var forgængerens til det nuværende Fussingø Slot. Denne forgænger var en herreborg, som lå umådeligt smukt ved den store Fussing Sø. Den stolte herregård blev nedrevet 1790, og borgens materiale blev genbrugt til opbygningen af det nuværende Fussingø Slot. Herreborgens ydmyge ruiner er inden for de seneste par år blevet restaureret, og herreborgens grundplan er blevet markeret med lave græsvolde. I forbindelse med det i øvrigt smukke og pædagogisk gennemtænkte restaureringsarbejde er herreborgens reliktplanter, f.eks. den temmelig sjældne Panter-Gemserod, blevet udryddet (se artiklen: ”Borgenes reliktarter”). Denne udryddelse af Panter-Gemserod med flere reliktplanter kunne være undgået, såfremt en kulturbotaniker havde haft en snak med restaurerings-kulturhistorikerne. Men OK - kulturhistorikerne havde nok slet ikke tænkt i de baner, og derfor skal de heller ikke bebrejdes så meget. Men: med publiceringen af dette værk står det forhåbentlig klart, at der kan være væsentlige kulturbotaniske interesser knyttet til middelalderlig beboelse af alle slags lige fra klostre, borge og hovedgårde til møllegårde, præstegårde, kirker og præstegårdslunde foruden landsbyer, fiskerlejer og købstadsmidter. Inden der graves, restaureres eller naturplejes på middelalderbund, bør kulturhistorikerne tage kontakt til en kulturbotaniker, se også Løjtnant (2008). Endnu er vi ikke så mange af slagsen, men de følgende personer har dog både interesse for og forstand på reliktplanter: Hans Guldager Christiansen (tlf. 59 51 03 52), Tino Hjorth Bjerregaard (56 47 07 83), Niels Faurholdt (56 65 82 40), Birger Prehn (59 51 42 74) og Christina Løjtnant (50 56 46 16). Ved Fussingø har vi oplevet et par andre begrædeligheder, nemlig den delvise fældning af det middelalderlige vejhegn og udryddelsen af den meget sjældne Sommer-Hvidblomme, se artiklen ”Middelalderlige vejhegn” og ”Sommer-Hvidblomme (*Leucojum aestivum*) – et artseksempel”. Disse hændelser er vel ikke gjort af ond vilje. De er snarere et resultat af uvidenhed.

Naturstyrelsens Statsskovvæsen administrerer en stor del af Danmarks mest værdifulde natur, hvortil der også er knyttet store kulturhistoriske/kulturbotaniske værdier. Det får mig til at foreslå, at en kulturbotaniker inddrages i forbindelse med udarbejdelse og revideringer af Statsskovdistrikternes driftplaner. Og vi kan gå skridtet videre. Staten ejer en hel række af vores allermest værdifulde slotte og herregårde. Foruden Fusingø Slot også f.eks. Kronborg, Spøttrup og Kalø Hovedgård. Alle disse klenodier, der ikke blot er kulturhistorisk men også kulturbotanisk værdifulde, burde gennemgås af en kulturbotaniker, således at der kan tages kulturbotaniske hensyn i disse steders daglige drift. Og jeg kunne gå endnu et skridt videre: jeg skal foreslå, at der deltager en biolog i de provstesyn, som foretages ved alle kirker hvert femte år.

Da det lykkedes den borgerlige regering at få nedlagt amterne i 2006, blev det danske naturbeskyttelsesarbejde reelt afskaffet, idet det herefter næsten kun er Danmarks Naturfredningsforening, som udfører klassisk naturfredningsarbejde. Kommunerne skal dog have tid til at finde deres egne ben. De forgangne 5 år kan imidlertid opvise en næsten endeløs række af uheldige tiltag i det åbne land, især eksempler på, at der gives tilladelse til byggeri på steder, hvor der absolut ikke burde bygges. Jeg skal blot nævne et enkelt eksempel. Glenstrup Klosterruin ligger ualmindelig smukt højt oppe og med vide udsyn over den store Glenstrup Sø. Men her er nu bygget en række pragtvillaer – delvis ovenpå den naturligt fredede klosterruin. Forleden var jeg i Rebild Bakker. Mit mål var den gamle gård, som ligger ved p-pladsen ved indgangen til bakkerne. Denne gård har jeg i en længere årrække haft et godt øje til, fordi der i den meget gamle have stod Kræger, Vellugtende Aftenstjerne og f.eks. Sødskærm som relikter. Den ærværdige gårdhave var imidlertid just blevet transformeret til een stor græsplæne. Havde jeg dog bare haft mulighed for at fortælle, at den gamle have rent faktisk var horticulturelt og kulturbotanisk værdifuld. Nu er det hele ødelagt og anakronistisk kedeligt.

Ved herreborgen Gammel Fusingø kunne jeg have foranlediget at Panter-Gemserod med flere var blevet flyttet blot 2-3 meter.

Ved Haldum Kirke (se artiklen: ”Haldum Kirke – et lokalitetseksempel”), hvor jeg har et samarbejde med museumsinspektør Jens Jeppesen, vil jeg kunne foranledige, at reliktpflanterne indsamles, og siden genudsås når udgravningerne er færdige.

Ved Vitskøl Kloster blev de maleriske ruiner restaureret for godt en snes år siden. Dengang foranledigede Johan Lange, at ruinkronernes græstørv blev skrællet af og genbrugt. Græstørvene blev lagt på et skyggefuldt sted og igen lagt på murkronerne, da restaureringsarbejdet var færdigt. Således bevaredes græstørvens originale frøpulje, og den sjældne Bleg Kongelys

blev bevaret.

Ved Hammershus har vi opnået en ideel pleje. Det er sket ved et helt igennem positivt samarbejde med statsskovrider Søren Friese, naturvejleder Tino Hjorth Bjerregård og forfatteren. Vi har blandt andet haft en fælles ekskursion for en halv snes år siden, hvor vi besigtigede ruinerne og deres relik flora.

Ved en hel række kirker har jeg haft ekskursioner, hvor præst, menighedsrådsmedlemmerne og graveren har deltaget. Dette oplysningsarbejde har resulteret i, at plejen ved de pågældende kirker er blevet mere skånsom, og at der nu bliver taget vide hensyn til de levende fortidsminder.

Ved en hel række herregårde har jeg tilsvarende haft ekskursioner, hvor godsejerne har deltaget. Også dette arbejde har ført til solstrålehistorier, idet der nu tages vide hensyn til relik floraen ved de pågældende gårde. Eksempler på herregårde, hvor relik floraen nu indgår i de pågældende godsers ”oplevelseskoncept”, kan nævnes godser som Borreby og Kollerup, se Løjtnant (2008).

Også ved en række andre middelalderlokaliteter, særligt præstegårde, har samtaler med præst og graver ført til, at de ansvarlige er blevet opmærksomme på deres værdifulde relik flora, som der derfor nu passes bedre på.

Ude i mangel en landsby tror jeg også, at en og anden kone nu passer bedre på sin Katost, Svaleurt og Hjertespeand i hækken. Information er den bedste vej til relik planternes beskyttelse og bevaring, se artiklen: ”Relik planterne bør beskyttes og bevares bedre”.

I dette værk er omtalt mere end 300 værdifulde kulturbotaniske lokaliteter. Denne omtale kan forhåbentlig føre til, at der tages særlige hensyn til alle disse steders relik flora.

Ved Vordingborg Slotsruin, som er en af de fornemste relik plantelokaliteter, er plejen af udenomsarealerne blevet mere naturvenlig, efter at forfatteren har haft samtaler med stadsgartneren.

Ved Kalundborg Slotsruin har vi endnu et godt eksempel på samarbejde mellem kulturhistorikere og botanikere. Ved museet har vi (Hans Guldager Christiansen, Birger Prehn og forfatteren) således fået anlagt en fin lille have med Kalundborg Slots egne relik arter, som er hentet fra borgområdet.

Ved Kalø Slotsruin førte naturplejen i 1980'erne til de rene

skrækkeligheder: de middelalderlige og kæmpestore Kræger blev fældet, den sjældne Gul Burre (*Arctium pubens*) blev udryddet, og den meget sjældne Katteurt blev udryddet over større arealer. Blot en halv times snak med mig kunne have reddet de sjældne reliktplanter. Lad os ikke opleve lignende grelle eksempler i fremtiden. De kan undgås, såfremt kulturhistorikerne er opmærksomme på reliktplantaen. Skal der graves, restaureres eller foretages naturpleje ved en ruin eller ved f.eks. en middelalderlig gård, så tag en snak med en kulturbotaniker. Også ved mange af de borge og andre ruiner, hvor der aktuelt foretages naturpleje, vil en kulturbotaniker kunne anbefale mere hensigtsmæssige driftsformer, f.eks. bør den ofte intensive fåregræsning generelt erstattes af ekstensiv ungtæktgræsning. I øvrigt henvises til artiklerne: ”Ny strategi for plejen af ruiner” og ”Plejeforslag for reliktplante-lokaliteter”.

Der er lys forude, for inden for de seneste år har forfatteren oplevet, at stadig flere har fået en øget forståelse for reliktplanternes store kulturhistoriske og kulturbotaniske betydning. Det gælder såvel en længere række lægfolk men også ganske mange historikere og botanikere. Også adskillige museer, styrelser, kommuner og f.eks. tidsskrifter (eksempelvis Skalk) har fået øjnene op for reliktplanternes store botaniske og historiske betydning. Særligt glædeligt er det, at NordGen har forstået reliktplanternes store betydning. NordGen er den nordiske institution, som varetager at indsamle og opbevare frø og frugter af alle slags kulturplanter. NordGen har siden 2007 fået stor forståelse for, at reliktplanterne bør beskyttes såvel in situ (det vil sige i naturen) som ex situ (det vil sige i frøbanker). I perioden 2007-11 har NordGen foranlediget, at der er blevet indsamlet frø og frugter af et stort antal reliktplanter fra lokaliteter over hele landet, se artiklen herom. NordGen har desuden bevilget penge til udarbejdelse af diverse afhandlinger om reliktplanter.

Figurtekster

Fig. 1. Kollerup Hovedgård er totalregistreret med hensyn til reliktplanter, og ejeren gør nu, hvad hun kan, for at passe på de levende fortidsminder.

Fig. 2. De fleste botanikere anser den kønne Læge-Hjertespan (*Leonurus cardiaca*) for at være sjælden. Men i forbindelse med forfatterens projekt, er Læge-Hjertespan fundet mange, nye steder, og i f.eks. Mols Bjerge findes den i omtrent hver fjerde landsby.

Fig. 3. Gul Havreblomme (*Prunus domestica* ssp. *insititia* “*flavum*”), som hér danner hegn i den lille landsby Toftum, har botanikere hidtil anset for at være meget sjælden. Det er den dog slet ikke. Denne gulfrugtede varietet af Kræge har blot hidtil været overset – skønt den på beskyttede steder kan

blive 5-6 meter høj. Ofte danner Gul Havreblomme oven i købet større bestande, da den villigt skyder rodkud. I forbindelse med mine feltundersøgelser fra 93 og til i dag har jeg fundet Gul Havreblomme på mere end 75 lokaliteter, særligt ved landsbyer og gamle gårde. Tegning Jens Gregersen.

Fig. 4 & 5. Jernurt (*Verbena officinalis*) som vi troede var forsvundet fra Danmark, dukkede så op i Svaneke, se figur 8. Og sandelig om den ikke også dukkede op i kunstmaler Pia Ribers have på Møn. Hvert eneste år gøres der sådanne overraskende fund af reliktpanter. Vi skal blot se os grundigt omkring derude i kulturmiljøerne. Alene i forbindelse med forfatterens projekt er der gjort hundredvis af nyfund af sjældne levende fortidsminder. Tegning Pia Ribers.

Fig. 6. Vi troede, at Jernurten (*Verbena officinalis*) var forsvundet fra Bornholm, og at denne lille urt derfor var uddød i Danmark. Men så fandt kunstmaler Bent Johnsen den i Svaneke for 30 år siden. Gennem ihærdigt arbejde fik Bent Johnsen bestanden af Jernurt ”administrativt” fredet af bystyret. Og nu står der hundredvis af Jernurt flere steder i byen, og byens borgere værner om denne middelalderlige lægeplante. Tegning Bent Johnsen.

Fig. 7 & 8. Borgen Vardehus med den ældgamle kulturplante Kalmus i forgrunden. Disse to tegninger blev til, fordi tidsskriftet Skalks redaktør Christian Adamsen, gerne ville bringe en artikel om Kalmus i sit tidsskrift Skalk. Skalk er et lille tidsskrift, men kulturhistorikerne er mange. Derfor er det ikke så nemt at få optaget artikler i Skalk. Christian Adamsen vil dog gerne bringe indlæg om levende fortidsminder, fordi han mener, at kulturbotanikken er en væsentlig del af kulturhistorien. Tegning Jens Gregersen.

Fig. 9. Gennem årtier sloges professor Johan Lange og forfatteren med myndighederne, fordi Styrelsen og skovriderne mishandlede de levende fortidsminder ved Hammershus. Men i dag blæser der grønnere vinde, og både Styrelsen, skovrideren og naturvejlederen kæmper nu reliktpanternes sag. Tegning Jens Gregersen.

Fig. 10. Ude i det åbne land er der ved gamle gårde af alle slags og i landsbyer og fiskerlejer gjort talrige nyfund af reliktpanter, der er lige så sjældne som Sløruglen. Tegning Jens Gregersen.

Fig. 11. Det er slet ikke i alle kulturmiljøer, at de levende fortidsminder er truede. Ved talrige gårde og i mangfoldige landsbyer får reliktpanterne lov til at passe sig selv, som de har gjort i århundreder. Her står vi ved Bergmans Gård på Saltholm, hvor Bulmeurten (*Hyoscyamus niger*) og

Skarntyden (*Conium maculatum*) stortrives. Akvarel Jens Gregersen.

51. De klassiske kilder

Der findes kun meget få skrevne kilder fra middelalderen. Fra renæssancen findes der flere, blandt andet et par vigtige botaniske kilder, vigtigst er Block (1647) og Paulli (1648) samt Smids bøger fra 1546 og 1577.

Danmarks ældste skrift er faktisk en botanisk (plantemedicinsk) bog, nemlig Harpestreng. Det ældste Harpestreng-manuskript er fra ca. 1300. Flere yngre udgaver findes også. Fra middelalderens allersidste del har vi Pedersen (1514, 1533 og 1534).

Block (1647) er vores første havebog. Harpestreng, Pedersen, Smid og Paulli er derimod plantemedicinske værker, da lægevidenskaben i middelalderen og også i renæssancen næsten udelukkende baserede sig på plantemedicin. Derfor er disse gamle lægebøger også uvurderlige botaniske kilder. Særligt Paullis Flora Danica fra 1648 er botanisk værdifuld.

Al moderne naturmedicin i Danmark bygger på de ovennævnte værker samt på tilsvarende tyske lægebøger af f.eks. Bock, Fuchs, Tabernæmontanus og Brunfels og f.eks. den hollandske læge og botaniker Dodonæus. (Disse forfatters værker er alle udgivet i genoptryk). Men de oldgræske forfatters råd og synspunkter er skam heller ikke glemt i dag. I moderne naturmedicin støder vi således ofte på råd, som stammer helt tilbage til de gamle grækere som Hippokrates, Aristoteles, Galen og Dioscorides samt f.eks. den persiske læge Constantinus Africanus. Særligt Paulli refererer hundredvis af gange i tekst og på tavler til de forfattere, som allerede på Paullis tid var klassikere, nemlig de oldgræske forfattere. Det bemærkes i denne forbindelse, at indholdet i de gamle, danske urtebøger i det alt væsentlige er direkte afskrifter fra især oldarabiske og oldgræske lægebøger.

Og for os, som beskæftiger sig med de gamle reliktpanter, er de gamle forfattere ikke irrelevante. Tværtimod: de er primærkilderne. For hvorfor står Hjertespannd ved Kalø Slot, Kongelysen ved Vitskøl Kloster og Hestehoven ved alle vore renæssanceslotte. Det får vi nemlig indirekte forklaringen på ved at læse Harpestreng, Pedersen, Smid og Paulli, som fortæller om den brug, som planterne havde i gamle dage.

De klassiske kilder giver den historiske dimension til studiet af alle de reliktpanter, som er lægeplanter. Hvad angår alle køkkenurterne, farveplanterne, snapseurterne, veterinærplanterne, teplanterne, krydderurterne o.s.v. er vi dårligere stillet. Block og Paulli omtaler også mange pryddplanter og ind imellem også nogle køkkenurter, farveplanter, tekniske planter, teplanter, kosmetikplanter, krydderurter med flere. Men hvad angår alle de gamle kulturplanter, som ikke er lægeplanter, så må vi især støtte os til de bedste af de ”sekundære” kilder.

Det er ikke så nemt at læse f.eks. Paullis miskmask af latin, tysk og gammelt dansk – på gotisk. Men med lidt øvelse, så går det. I øvrigt er Paulli fornøjelig at læse. Og i hvert fald er Harpestreng nem at læse i Marius Kristensens oversættelse.

Det anbefales alle de seriøse at stifte bekendtskab med de klassiske forfattere, for så forstår man bedre, hvorfor Bulmeurten står ved Øm Kloster, Kartebollen ved borgen Jungshoved og hvorfor Sæbeurten er så almindelig i alle landsbyerne.

Anemette Olesen har udgivet ”oversættelser” af blandt andet Harpestreng og Smid. Men

disse bøger kan ikke anbefales, da de er behæftet med en meget lang række fejl, mangler og unøjagtigheder.

Noter om de mest kendte middelalder- og renæssancelæger og deres medicinske urtebøger:

1. Henrik Harpestreng (død omkring 1280). De ældste afskrifter af Harpestrengs berømte lægebog ”Henrik Harpestrengs Lægebog” er fra ca. 1300. Dette værk er en oversættelse af Macer Floridus, der igen har hentet stof fra de ældste græske og romerske forfattere, især Dioskorides og Galen.
2. Christiern Pedersen (ca. 1480-1554). Christiern Pedersen har udgivet 2 større lægebøger: ”En nøttelig lægebog” (1533) og ”Om Urtevand” (1534). Til ”En nøttelig Lægebog” har Pedersen især anvendt:
  - a. Petrus Hispanicus (Thesaurus Pauperum) fra 1200-tallet.
  - b. Bartholomæus Vogter (1531 ff).
  - c. Hieronymus Braunschweig (udgaven fra 1500-tallet).
  - d. Johannes Tallat von Vockenbergh (udgaver fra 1497-1532).
  - e. Harpestreng.

Derudover citeres mangfoldige udenlandske mestre, hvilket ifølge Hauberg dog ikke er udtryk for, at Pedersen har gransket de pågældende værker.

Til ”Om Urtevand” er udelukkende anvendt Vogter (1531 ff). Der er tale om en ren oversættelse. Vogter bygger igen på Hortus Sanitatis og på Hieronymus Braunschweig fra 1500-tallet.

3. Henrick Smid (omkr. 1490 – efter 1563). Smids to bedst kendte værker er ”En skøn loestig ny Urtegaardt” fra 1546 og ”Henrick Smids Lægebog” fra 1577. Især bogen fra 1546 har botanisk interesse; men den er dog ifølge Carl Christensen en temmelig nøje oversættelse af Brunfels og Hieronymus Bocks Kräuterbücher.
4. Hans Christensen Bartscher (ukendt fødsels- og dødsår). Bartschers 2 lægebøger, som er fra 1578 og 1596, er ikke originale. Alle råd og planter er hentet fra araberne (Avicenna, Averroes, Isaac og Razes med flere).
5. Niels Mikkelsen Aalborg (1566-1645). Mikkelsen Aalborgs lægebog fra 1633 har lånt meget fra Hippokrates, Plinius, Galen, Macer Floridus, Henrik Ranzon og Hieronymus Bock med flere.
6. Simon Paulli (1603-1680). Paullis hovedværk er ”Flora Danica. Det er: Dansk Urtebog” fra 1648. Det fremgår af såvel teksten som af noterne til tavlerne, at Paulli har været vidt omkring i den internationale medicinske verden. Paulli refererer således ofte til Bauhinus, Brunfels, Camerarius, Dodonaeus, Tabernaemontanus og Lobelius med flere.

Primære litteraturkilder

Block, Hans Rasmussøn, 1647: *Horticultura Danica*. – København. (Genoptrykt Århus 1984 under titlen: *Ældste danske havebog*).

Gartner, Christian, 1694: *Horticultura*. – København. (Genoptryk fra 1898 af udgave fra 1694 og genoptryk 1959 af udgave fra 1746, hhv. København og Trondheim).

Harpestreng, Henrik: *Gamle danske urtebøger, stenbøger og kogebøger*, ved Marius Kristensen 1908-20.

Kylling, Peder, 1688: *Viridarium danicum*. – København.

Paulli, Simon, 1648: *Flora Danica*. Det er: *Dansk Urtebog*. – København. (Genoptryk Rosenkilde og Bagger 1971).

Pedersen, Christian, 1514: *Vocabularium ad usum Dacorum*. – Paris 1510, Köln 1514.

Pedersen, Christian, 1533: *En nøttelig lægebog faar Fattige och Rige Unge och Gamle*.

Pedersen, Christian, 1534: *Om Urte Vand till ath læge alle honde Sotter oc Siugdomme*.

Smid, Henrik, 1546: *En skøn loestelig ny urtegaardt*.

Smid, Henrik, 1577: *Henrik Smiths Lægebog I-VI*. (Genudgivet af Rosenkilde og Bagger 1976).

”Sekundære” litteraturkilder

Brøndegaard, V. J., 1978-80: *Folk og Flora I-IV*. – København.

Jensen, Hans Arne, 1985: *Catalogue of late- and post-glacial macrofossils etc.* – Danmarks Geologiske Undersøgelse, Serie A, nr.6.

Jensen, Hans Arne, 1986: *Seeds and other Diaspores in Soil Samples etc.* – Biologiske Skrifter 26.

Lange, Johan, 1999: *Kulturplanternes indførselshistorie i Danmark*. 2 udg. – København.

Lange, Johan, 1992: *Ordbog over Danmarks plantenavne*. 2 udg. – København.

Lange, Johan, 1966: *Primitive plantenavne*. – København.

Lind, Jens, 1918: *Om Lægeplanter i danske Klosterhaver og Klosterbøger*. – København.

Nielsen, Harald, 1965: *Lægeplanter og trolddomsurter*. – København.

Pedersen, Christian, 1912: *Bidrag til en Fremstilling af Danmarks Havebrug i det 16. og 18. Hundredår (1500-1800)*. – København.

Tillge, L., 1972: Introduced and later fugitive bulb and corm plants in Denmark. – Den Kgl. Vet. og Landbohøjskole. Årsskrift 1972: 179-220.

Ødum, Søren 1965: Germination of ancient seeds. – Dansk Bot. Arkiv 24,2.

Ødum, Søren 1978: Dormant seeds in Danish ruderal soils. – Hørsholm

Omend jeg kalder de ovenævnte referencer for “sekundære”, er de dog alle fortræffelige og af stor videnskabelig værdi !

Figurtekster

Fig. 1. Sæbeurt (*Saponaria officinalis*) er så almindelig i landsbyerne, fordi den blev brugt til bl.a. tøjvask, hvilket Paulli skriver om. Efter Paulli (1648).

Fig. 2. Vintergæk (*Galanthus vernalis*) og Erantis (*Eranthis hiemale*) er to af de almindeligste relikter. Det er selvfølgelig fordi de på grund af deres yndighed og tidlige fremkomst har været meget almindeligt dyrkede siden de ældste tider. Tegning Kirsten Røjle.

Fig. 3. Erantis (*Eranthis hiemale*). Tegning Freddy Jensen.

52. Bernt Løjtnants publikationsliste

Publikationslisten er ikke fuldstændig, idet forfatterens avisartikler, bidrag til lexica, kortborde, plakater, udstillinger, posters, symposiereferater, ekskursions-beretninger, foredragsbeskrivelser, radio- og fjernsynsudsendelser samt anmeldelser, internetskrivelser, zoologiske artikler og redaktør-klummer i tidsskrifter ikke er medtaget i den nedenstående liste, der således især omfatter bøger, rapporter og tidsskriftartikler.

Numrene på bøger og på boglignende publikationer er angivet med fed skrift.

Publikationer, som berører reliktpanter, er kursiverede.

1. Løjtnant, B. Litteratur om Sydeuropas orchideer. - Orchideen 13: 48-51, 1972.
2. Løjtnant, B. & L. B. Holm-Nielsen, S. Jeppesen & B. Øllgaard. Den anden botaniske ekspedition til Ecuador, februar-juli 1973. – Frivagten no. 113: 10-12, ill., 1974.
3. Løjtnant, B. Giftig nektar, ”fulde” hvepse og orchideer. – Kaskelot no. 15: 3-7, 6 f., 1974.
4. Løjtnant, B. På orchidejagt i Ecuador. – Orchideen 15: 38-39, 1974.
5. Løjtnant, B. De danske Epipactis-arter. – Ibid. 15: bilag til no. 5, p. 1-10, 5 f., 1974.
6. Løjtnant, B. Orchideer og naturbeskyttelse. Nogle truede og udryddede tropiske orchideer. – Orchideen 15: 69-71, 1f., 1974.
7. Løjtnant, B. Hvilke orchideer havde vi i Danmark? - Ibid. 15: 81-84, 113-117. 1974.
8. Løjtnant, B. & L. Andersen, B. Christiansen, V. Kjeldsen & J. P. Schmidt. Oversø. En midtjysk lobeliesø. – Rapport til Naturlokalitetsregistret, dupl. (1-11, ill.) 1974.
9. Løjtnant, B. Kalkbruddet ”Dania”. Vegetationen i de gamle kalkgrave. – Rapp. til Naturlokalitetsregisteret (1-13), 1974.
10. Løjtnant, B. & B. Øllgaard. Hjortetunge (*Asplenium scolopendrium* L.) i Danmark. – Fl. og Fauna 81: 5-8, 2 f., 1975. (English summary).
11. Løjtnant, B. & L. B. Holm-Nielsen, J. Jeppesen & B. Øllgaard. Preliminary report on the 2nd Danish Botanical Expedition to Ecuador (February-July, 1973). – Århus (1-72, ill.), 1975.
12. Løjtnant, B. Floraen ved rensningsanlæg. – Kaskelot 18: 9-17, 11f., 1975.
13. Løjtnant, B. Ecuador – et truet eldorado. – Panda-Nyt 2: 16-19, 1975.
14. Løjtnant, B. & E. Worsøe. Sjældne orchideers udbredelse. – Feltornithologen 17: 167, 1975.
15. Løjtnant, B. & J. Chr. Schou. *Silene otites* (L.) Wib. (Klit-Limurt), et nyfund ved Skagen. – Fl. og Fauna 82: 86-87, 1 f, 1976. (English summary).
16. Løjtnant, B. & M. Andersen. Danske orchideer. – Natur og Miljø 3: 4-6, ill, 1976.
17. Løjtnant, B. Observations on the *Elleanthus linifolius* alliance (*Orchidaceae*) in S. America. – Bot. Notiser 129: 445-453, 6 f., 1976.
18. Løjtnant, B. & J. M. Olesen. Alpin vegetation. – I: Ekskursionen til Pyrenæerne

- 1975, p. 42-51. Århus, 1976.
19. Løjtnant, B. & J. M. Olesen. Snelejer. – Ibid. p. 52-58, 1976.
  20. Løjtnant, B. Orchideerne. – Ibid. 59-64, 1976.
  21. Løjtnant, B. & E. Wessberg. Fortegnelse over plantefund – især ruderatplanter – fra 1971-1975. – Dupl., Randers (1-105), 1972-1976.
  22. Løjtnant, B. & E. Worsøe. Danske planter udryddes. – Panda-Nyt 4: 4-6, 4 f., 1976.
  23. Løjtnant, B. Allergidiagnostisk relevante danske blomsterplanter. – Rapp. til ”The Medical Council of the Danish Asthma and Allergy Association” (1-11), 1977. Aarhus.
  24. Løjtnant, B. Feltkursus i alpin, skandinavisk vegetation. – Århus (1-24, 3 f.) 1977.
  25. Løjtnant, B. Truede og sårbare danske planter. – Natur Lommekalenderen 1978: 259-266, ill., 1977.
  26. Løjtnant, B. & E. Worsøe. Truede og sårbare danske karplanter 1. (*Gymnadenia albida*). – Kaskelot 32: 27-30, 5 f., 1977.
  27. Løjtnant, B. & E. Worsøe. Truede danske planter 3. (*Orchis ustulata*). – URT 1977 (3): 72-74, 3 f.
  28. Løjtnant, B. & E. Worsøe. Truede danske planter 4. (*Schoenus ferrugineus*). – Ibid. 1977 (4): 105-107, 3 f.
  29. Løjtnant, B. & E. Worsøe. Truede og sårbare, danske karplanter 5 og 6. (*Najas marina*, *Herminium monorchis*). – Fl. og Fauna 83: 51-56, 2 f., 4 kort, 1977.
  30. Løjtnant, B. & L. B. Holm-Nielsen & H. Robinson. Mosses of Ecuador II. – Lindbergia 4: 105-116, 5 f., 1977.
  31. **Løjtnant, B. Nordens orkideer. – Kbhvn. (1-128, ill.) 1977. (NB: DET BEMÆRKES AT B.L. HAR DOM FOR, AT HAN ER ENEFORFATTER TIL DENNE BOG!)
Det pointeres, at BL er eneforfatter til den danske udgave af Nordens Orkidéer. Svenskeren Sven Nielsson har således intet at gøre med den danske udgave af Nordens Orkidéer.
BL kendte udmærket Sven Nilsson, og vi har tidligere arbejdet sammen.
Sven beklagede som den første, at Gyldendal havde begået en fejl. Sven har i øvrigt aldrig studeret orchidéer i Danmark, og han er slet ikke orchidémand.
I modsætning til BL, som er forskeruddannet orchidéolog fra Harvard.**
  32. **Løjtnant, B. & E. Worsøe. Foreløbig status over den danske flora. Forsvundne, truede og sårbare danske blomster- og karsporeplanter.- Rep. Bot. Inst. Univ. Aarhus 2. 1-341, ill., 1977 (English summary). – 2. optryk 1978. 3 optryk 1979.**
  33. Løjtnant, B. *Rodriguezia pulchra*, ein neue Orchidee aus Ecuador. – Die Orchidee 29: 9-12, 2 f., 1977. (English summary).
  34. Løjtnant, B. & N. Jacobsen. The biology and taxonomy of the orchids of Greenland. – Die Orchidee, Sonderheft, p. 17-40, 4 f., 1977. (Deutsches Zusammenfassung).
  35. Løjtnant, B. New and noteworthy species of *Neottiodeae* (*Orchidaceae*) from

- Ecuador. –
Bot. Notiser 130: 163-172, 3 f., 1977.
36. Løjtnant, B. Notes on the genus *Epidendrum* (*Orchidaceae*) in Ecuador. – Ibid. 130: 321-328, 4 f., 1977.
  37. Løjtnant, B. Species of *Epidendroideae* (*Orchidaceae*) new to Ecuador. – Ibid. 130: 417-425, 3 f., 1977.
  38. Løjtnant, B. Nomenclatural notes upon Scandinavian orchids. – Feddes Rep. 89: 13-18, 2 f., 2 pl., 1978. (Deutsches Zusammenfassung).
  39. Løjtnant, B. & E. Worsøe. Truede danske planter 7. (*Saxifraga hirculus*). – URT 1978 (3): 85-89, 3 f., 1978.
  40. Løjtnant, B. Svinklovenes vegetation. – Rapp. til Naturlokalitetsregisteret (1-4, 1 kort) 1978. Aarhus.
  41. Løjtnant, B. Allergirelevante pollen. – Rapp. til ”The Medical Council of the Danish Asthma and Allergy Association” (1-27), 1978. Aarhus.
  42. Løjtnant, B. Botaniske bidrag i ”Hotade djur och växter i Norden”, udg. af Nord. Råd og Nord. Ministerråd. – Stockholm (1-194, ill.), 1978.
  43. Løjtnant, B. Vegetationen ved og i Liver Å's gamle åslynge. – Rapp. til Naturlokalitetsregisteret (1-21, 4 kort) 1979.
  44. Løjtnant, B. Flora of Ecuador project. *Orchidaceae* 1968-1976. – Aarhus (1-96), 1979.
  45. Løjtnant, B. & E. Worsøe. Truede danske planter 8. (*Iris spuria*). – URT 1979 (4): 118-122, 3 f.
  46. Løjtnant, B. Danmarks orchideer. – Natur og Museum 19 (3/4): 1-30, 90 ill., 1979. Århus.
  47. Løjtnant, B. Truede levesteder – truede planter. – Kaskelot 40: 10-15, 6 f., 1979.
  48. Løjtnant, B. *Dactylorhiza purpurella* ssp. *majaliformis* Nelson ex Løjtnant. – Bot. Tids 74: 175-176, 2 f., 1979. (English summary).
  49. Løjtnant, B. & Heie, O. E., 1980. Afidios del Ecuador (*Homoptera. Aphidoidea*). – Revista de la Universidad Catolica, Quito 8: 103-105. (English summary).
  50. Løjtnant, B., 1980: Kystudrykning. – URT 1980: 16-21.
  51. Løjtnant, B., 1980 Status over den danske flora, i: Skotte Møller, H.-U. & C. Helweg Ovesen (red.): Status over den danske plante- og dyreverden: 327-340. – Fredningsstyrelsen, København. (English summary). – 2. udgave 1982.
  52. Løjtnant, B. & E. Worsøe, 1980. Slægten *Thesium* (Nålebæger) – uddød i Danmark? Truede og sårbare danske karplanter 9 & 10. – Flora og Fauna 86: 65-71. (English summary).
  53. Løjtnant, B., 1980: Stagsrode og Munkebjerg. – URT 1980: 118-122.
  54. Løjtnant, B. & E. Worsøe, 1981: *Pulmonaria angustifolia* L. (Himmelblå Lungeurt) – truet af udryddelse i Danmark. Truede og sårbare danske karplanter 11. – Flora og

- Fauna 87: 7-
12. (English summary). Ill.
55. Løjtnant, B. & E. Worsøe, 1981: Udryddelsestruede planter 12. Storblomstret Brunelle –
Prunella grandiflora (L.) Scholler – URT 1981: 10-14. Ill.
56. Løjtnant, B., 1981: Gøgeurtfamilien, *Orchidaceae*, i: K. Hansen (red.): Dansk Feltflora 705-723. – København. Ill. Mange oplag.
57. Løjtnant, B. & E. Worsøe, 1981: Spidsbladet Vandaks – genfundet. – URT 1981: 40.
58. Løjtnant, B., 1981: Botanisk driftsplanbidrag vedr. Buderupholm Statsskovdistrikt. –
Randers. Duplik. (1-60, ill.)
59. Løjtnant, B. & E. Wessberg, 1981: Anholts flora – med noter om naturens bæreevne og følsomhed. – Århus. Duplik. (1-49, ill.)
60. Løjtnant, B., 1981: Stagesvold & Munkebjerg. – Rapport til Naturlokalitetsregisteret. Århus.
Duplik. (1-8, ill.)
61. Løjtnant, B., 1981: *Orchis militaris* L. (Ridder-Gøgeurt) – ny for Danmark. – Flora og Fauna 87: 59-62. (English summary). Ill.
62. Løjtnant, B. & P. Lütken, 1981: Nogle udvalgte fredningsværdige bornholmske botaniske lokaliteter. – Randers. Duplik. (1-32, ill.)
63. Løjtnant, B. & U. Pinborg, 1981: Bilag til afsnittet: Planteliv. Botaniske interesser, i:
Viemose, J. (red.): Det Midtjyske Søhøjland. Registrering: 98-100. – Amtsfredningskontoret, Århus.
64. Løjtnant, B. & E. Wessberg, 1981: Hjarnøs flora – en floraliste med noter. – Århus. Duplik.
(1-26, ill.)
65. Løjtnant, B. & U. Molau, 1982: Analysis of a virgin páramo plant community on Volcan Sumaco, Ecuador. – Nordic Journal of Botany 2: 567-574. Ill.
66. Løjtnant, B., 1982: *Epipactis cleistogama* C. Thomas – en ny orchidé-art for Norden? –
Flora og Fauna 88: 79-81. (English summary).
67. Løjtnant, B. & B. Søholm Jepsen, 1982: *Levende fortidsminder. Kommenteret liste over 100 middelalderlige læge- og prydblplanter m.v.* – Århus. Duplik. (1-10, ill.)
68. Løjtnant, B. & B. Søholm Jepsen, 1982: *Kirkedigernes kulturplanter er levende fortidsminder, der må bevares.* – Lolland-Falsters Stiftsbog 1982: 78-88.
69. Løjtnant, B. & B. Søholm Jepsen, 1982: *Levende fortidsminder ved middelalderklostre i Danmark. I. Alling Kloster (foreløbig udgave).* – Notat til Miljøministeriets Fredningsstyrelse. Århus. Duplik. (1-14, ill.)
70. **Würtz Jensen, M. & Løjtnant, B., 1982: Strandenge i Århus amt. Biologiske forhold og fredningsværdier. Fredningsplanlægning i Århus amt 2.3. – Amtsfredningskontoret, Århus. (1-166, ill.)**
71. Løjtnant, B. & P. Gravesen, 1982: Høje Møn – noter om management. 53 pp. Ill.

- Duplik. Randers.
72. Løjtnant, B. & P.-H Knuthsen, 1983. Grønne råd – men hvordan? – Kaskelot nr. 54: 28-31.
(Også trykt i FFF-bladet nr. 3, 1982: 18-21).
73. **Løjtnant, B. (red.). 1983: Rapport om naturområdernes sårbarhed. Bæreevne og følsomhed overfor rekreativt brug. – Sønderjyllands Amtskommune. (1-84, ill.) 2. optryk 1985. 3. optryk 1986. 4. optryk 1988.**
74. Løjtnant, B. & E. Worsøe, 1983: *Illecebrum verticillatum* L. (Bruskbæger) – truet af udryddelse i Danmark. Truede og sårbare danske karplanter 13. – Flora og Fauna 89: 23-30.
(English summary). Ill.
75. Løjtnant, B. & E. Wessberg, 1983: Treskelbakkeholm. En ø-floraliste med noter. – Randers.
Duplik. (1-16, ill.). (Genoptrykt i Gejrfuglen 29 (1): 2-7, 1993.)
76. Løjtnant, B., 1983 Plant et træ/fæld et træ?!?! – Kaskelot Pædagogiske særnumre 45-46: 1. Ill.
77. Løjtnant, B., 1983: *Landsby-kirkegårdens træer. – Kaskelot Pædagogiske særnumre 45-46: 33. Ill.*
78. Løjtnant, B., 1983: Træet som ukrudt. Kaskelot Pædagogiske særnumre 45-46: 40-42. Ill.
79. Løjtnant, B., B. G. Stürup & G. Dybsand, 1983: "Museumsgården" & "Gammel Paderup". – Kulturhistorisk Museum, Randers. (1-16, ill.)
80. Løjtnant, B., 1983: Noter om 162 botaniske lokaliteter fra den nordlige del af TBU-distrikt 13. – Århus. Duplik. (1-169 + 1 kortbilag).
81. Løjtnant, B. & B. Søholm Jepsen, 1983. *Levende fortidsminder ved middelalderklostre. Status vedr. behov for botaniske feltregistreringer samt biologisk pleje. – Orienterende notat til Miljøministeriets Fredningsstyrelse. Randers. Duplik. (1-5 + 8 bilag: 1-82). Ill.*
82. **Løjtnant, B., 1983: Forudsætninger og bindinger. Fredningsplanlægning i Århus amt. 1.1. – Amtfredningskontoret, Århus. (1-125, ill.).**
83. Løjtnant, B. & B. Søholm Jepsen, 1983: *Levende fortidsminder ved middelalderklostre i Danmark. II. Vestervig Kloster (foreløbig udgave). – Notat til Miljøministeriets Fredningsstyrelse. Århus. Duplik. (1-8, ill.).*
84. Løjtnant, B., 1983: *Levende fortidsminder ved middelalderklostre. – Antikvariske Studier 6: 287-293.*
85. **Løjtnant, B., 1983: Naturhistoriske forhold. Fredningsplanlægning i Århus amt 1.4. – Amtfredningskontoret, Århus. (1-106, ill.).**
86. Løjtnant, B. & E. Wessberg, 1984: Klosterholm/Startøtterne. En ø-floraliste med noter. – Randers. Duplik. (1-24, ill.).
87. Løjtnant, B. & E. Wessberg, 1984: Mellempolde. En ø-floraliste med noter. – Randers. Duplik. (1-17, ill.) (I noget ændret form trykt i Gejrfuglen 25: 6-12, 1989.)
88. Løjtnant, B. & E. Wessberg, 1984: Pletten: En ø-floraliste med noter. – Randers. Duplik. (1-14, ill.). (Genoptrykt med ændringer i Gejrfuglen 29 (2): 40-43, 1993).
89. **Løjtnant, B. & M. Würtz Jensen, 1984: Heder i Århus amt. Biologiske forhold og fredningsværdier. Fredningsplanlægning i Århus amt. 2.5. – Amtfredningskontoret, Århus. (1-144, ill.).**
90. **Løjtnant, B. (red.), 1984. Spredningsøkologi. Spredningsøkologi, ø-biogeografi og fysisk planlægning. – København. (1-111, ill., English summaries).**

91. Løjtnant, B., 1984: Otte artseksempler, i: Løjtnant, B. (red.): Spredningsøkologi. Spredningsøkologi, ø-biogeografi og fysisk planlægning: 39-42. – København. (English summary).
92. Løjtnant, B., Nyttens/nødvendigheden af plantefredninger – med de danske orchideer som eksempel. – URT 1984: 79-83.
93. Løjtnant, B., 1984: Fredning giver øget forståelse. – Levende natur 1984 (3): 12.
94. Løjtnant, B. & E. Worsøe, 1985: Biotopbeskyttelse i Danmark og truede planter i Norden, i: Nilsson, C. (red.): Biotopskydd i Norden, 81-86. – Statens Naturvårdsverk, Solna. Ill.
95. Løjtnant, B., 1985: Sjældne, men burde være almindelige. – Natur og Miljø 1985 (3): 20-23.
96. **Løjtnant, B., 1985. Rødliste over Danmarks karplanter. – Dansk Botanisk Forening. København. (1-24, ill.).**
97. Løjtnant, B. & E. Wessberg, 1985: Lille Plet. En ø-floraliste med noter. – Randers. Duplik. (1-12, ill.). (Med ændringer genoptrykt i Gejrfuglen 29 (3): 72-74, 1993)
98. **Løjtnant, B., 1985: Danmarks orkideer, i: Sterll, M. (red.): Dronning Ingrid's orkideer: 39-67. København.**
99. Løjtnant, B., 1985: Hvorfor vil vi bevare enge og overdrev – og hvordan gør vi det? i: Møllgaard, P. (red.): Grønne enge – men hvor længe? : 6-9. – Rapport fra Danmarks Naturfredningsforenings konference på Christiansborg 21. april 1985. København.
100. Løjtnant, B., 1985: Engens planter. – Kaskelot 65: 10-11.
101. Løjtnant, B., 1985: Plettet gøgeurt – kender du den? – Kaskelot 65: 12-13.
102. Løjtnant, B. 1985: Mose-Post (*Ledum palustre* L.) – fundet som spontan i Danmark. – Flora og Fauna 91 (3): 3-12. (English summary). Ill.
103. Løjtnant, B., 1985: Orchidéerne – status og fremtid i Århus amt, i: Højager, S., A. Janniche & J. Terp Laursen (red.): Status for planter, dyr og naturbeskyttelses i Århus amt: 100-109. - Århus.
104. Løjtnant, B. & E. Wessberg, 1986: Hov Røn. En ø-floraliste med noter. – Randers. Duplik. (1-17, ill.). Genoptrykt (med enkelte ændringer) i Gejrfuglen 26 (2): 41-47, 1990.
105. Løjtnant, B., 1986: Svanegrunden. En ø-floraliste med noter. – Randers. Duplik. (1-20, ill.)
106. Løjtnant, B. & E. Wessberg, 1986: Egholm. En ø-floraliste med noter. – Randers. Duplik. (1-44, ill.).
107. Løjtnant, B. & E. Wessberg, 1986: Søby Rev. En ø-floraliste med noter. – Randers. Duplik. (1-15, ill.). Genoptrykt i Gejrfuglen 26 (1): 1-7, med enkelte ændringer, 1990.
108. **Løjtnant, B., 1986: Truede planter og dyr i Danmark – en samling rødlistes. – Fredningsstyrelsen & Landbrugsministeriets Vildtforvaltning. København. (1-58, ill.).**
109. **Løjtnant, B., 1986-1989: Biologiske figurtekster mv. i : Danmark 1-10. – Gyldendal, København. Bogklubudgave 1986-1989.**
110. *Løjtnant, B., 1986: De lovløse diger og gærder. Diasserie (80 stk.) med tilhørende lydbånd og tekstark (3 pp.). – Danmarks Naturfredningsforening, København.*
111. Løjtnant, B. & B. Moeslund, 1986: Korsarve (*Crassula aquatica* (L.) Schönl. findes stadig i Danmark. – Flora og Fauna 92: 105-110. (English summary).
112. Løjtnant, B., 1986: Pas godt på vejkanterne. – Kaskelot nr. 71: 14 & 19-23.
113. **Pinnerup, S.P., P. Høgsberg Kristensen & B. Løjtnant, 1987: Strandenge i hovedstadsregionen omfattet af naturfredningsloven § 43b.**

- Planlægningsrapport nr. 46. - Hovedstadsrådet, København. (1-180, ill.).**
114. Høgsberg Kristensen, P., S.P. Pinnerup & B. Løjtnant, 1987: Heder i hovedstads-regionen omfattet af naturfredningslovens § 43a. **Planlægningsrapport nr. 51. Hovedstadsrådet, København. (1-37, ill.).**
115. Høgsberg Kristensen, P., S.P. Pinnerup & B. Løjtnant, 1987: Overdrev i hovedstadsregionen. **Planlægningsrapport nr. 52.- Hovedstadsrådet, København. (1- 175, ill.)**
116. Løjtnant, B., 1987: *Plejeplan for Kalø Slotsruin. – Udarbejdet for Fredningsstyrelsen. Randers, duplik. 6 pp.*
117. Løjtnant, B., 1987: Samrådene bør bevares. – DN-Kontakt. Danmarks Naturfrednings- forening - Orientering og debat 1/87: 8.
118. Løjtnant, B., 1987: *Kulturbotaniske interesser ved Vitskøl, Gurre, Antvorskov, Kalundborg og Kalø ruiner. 28 pp. & 39 bilag: 1-154. Udarbejdet for Skov- og Naturstyrelsen. Randers, duplik. Ill.*
119. Løjtnant, B., 1988: *Diger og gærder. – Materiale til Naturens Uge produceret af Børne- og Ungdomsorganisationernes Samråd og Danmarks Naturfredningsforening. 4 pp. – København.*
120. Løjtnant, B., 1988: *Vejkanten. – Materiale til Naturens Uge produceret af Børne- og Ungdomsorganisationernes Samråd og Danmarks Naturfredningsforening. 4 pp. – København.*
121. Løjtnant, B., 1988: *Landsbykirkernes diger er vigtige fristeder for den vilde flora og fauna. - Plakat udarbejdet for Parkteknisk Institut & Skov- og Naturstyrelsen. København.*
122. Løjtnant, B. & B. G. Stürup, 1988: *Anlægsplan for Den Kulturbotaniske Have og Museums- gården i Paderup. – Randers, duplik. 14 pp., ill.*
123. Løjtnant, B., 1988: **Overvågning af orkideer 1987. – Skov- og Naturstyrelsen, København. (1-93, ill.) 2. optryk 1989. 3. optryk 1990.**
124. Løjtnant, B. & E. Wessberg, 1988: *Odpold. En ø-floraliste med noter. – Randers, duplik. 13 pp., ill.*
125. Løjtnant, B. & E. Wessberg, 1988: *Livø. En ø-floraliste med noter. – Randers, duplik. 75 pp., ill.*
126. Løjtnant, B., 1988: *Kulturbotaniske interesser ved Malling Kirke, Erik Glippings Jagthus, Flejsborg Kirkeruin, Testrup Hospitalssruin, Testrup Bispegårdsruin og Bispens Hald. – Rapport udarbejdet for Skov- og Naturstyrelsen. Randers, duplik. 67 pp. (Ill.)*
127. **Würtz Jensen, M., B. Løjtnant & C. Helweg Ovesen (red.): 1988: Strandengsplejebogen. – Skov- og Naturstyrelsen. 72 pp. (Ill.)**
128. Faurholdt, N. & B. Løjtnant, 1989: *Storblomstret Hullæbe (Epipactis leptochila) – fundet på Sjælland. – URT 1989: 36-39.*
129. Løjtnant, B., 1989: *Kulturbotaniske interesser og plejeforslag vedrørende 11 historiske ruiner mv. (Egholm Voldsted, Buderup Gl. Kirke, Hvarre Slotsruin, Gammel Fussing, Vorup Gl. Kirkegård, Assentoft Gl. Kirkegård, Bjarup Kirkeruin, Slotsbanken Voldsted, Finstrup Kirkeruin, Vridsløse & Ladby Kirkeruin.) – Rapport udarbejdet for Skov- og Naturstyrelsen. Randers, duplik. 116 pp. (Ill.).*
130. Løjtnant, B., 1989: *Lundgård Bæk & Stubberup Bæk – biologiske beskyttelsesområder & miljøfølsomme områder. – Rapport udarbejdet for Nordjyllands Amt. 31 pp. (Ill.).*
131. Løjtnant, B. 1990: *Gødskning – NEJ TAK! – DN-Kontakt 2: 10. (Ill.).*
132. Grøntved Christiansen, S., B. Løjtnant & H. Nielsen, 1990: *De danske karplanter 1940-1990. - URT 1990 (2): 87-97. (Ill.).*
133. Løjtnant, B., & E. Worsøe 1990: *Om anvendelsen af begrebet “naturskov” i*

- Danmark. - Flora og Fauna 96: 11-16. (Ill., English summary).
134. Højager, S. & B. Løjtnant, 1990: Fy for anonymitet. – DN-Kontakt 1990 (3): 7.
  135. Moeslund, B., B. Løjtnant, H. Mathiesen, L. Mathiesen & A. Pedersen, 1990: **Danske vandplanter. Miljønyt nr. 2. – Miljøministeriet, København. 192 pp. (Ill.).**
  136. Løjtnant, B., 1990: **Orchidé-overvågning. Bilag vedr. overvågningen 88-89. Rapport udført for Skov- og Naturstyrelsen. – Hørsholm, 116 pp. (Ill.).**
  137. Løjtnant, B., 1990: Storblomstret Hullæbe (*Epipactis leptochilla* Godf.) – stadig på Falster ? - URT 1990 (3) 81-83. Ill. (English summary).
  138. Due Johansen, K, O. Guldberg & B. Løjtnant, 1990: Giv Overgårds inddæmninger tilbage til naturen. – DN-Kontakt 1990 (4): 11. (Ill.).
  139. Løjtnant, B. & E. Wessberg, 1990: Kalvø i Skanderborg Sø – en ø-floraliste med noter. – Randers, duplik. 14 pp. (Ill.).
  140. Grøntved Christiansen, S., B. Løjtnant & H. Nielsen, 1990: Et par tilføjelser og rettelser. – URT 1990 (4): 120-125. (Ill.).
  141. Faurholdt, N. & B. Løjtnant, 1990: *Interessante levende fortidsminder fra Østsjælland. – URT 1990 (4): 120-125. (Ill.).*
  142. Løjtnant, B., 1991: Retablering (naturgenopretning) af den rørlagte del af Alstrup Møllebæk ved Langskov i Hadsten Kommune, Århus amt. – Randers. Duplik. 35 pp. (Ill.).
  143. Løjtnant, B., 1991: Ikke nok at plante dansk. – DN-Kontakt 1990 (1): 15-16. (Ill.)
  144. Stürup, B & B. Løjtnant, 1991: Trerækkede løvhegn må ikke være til skade. – DN-Kontakt 91 (1): 16-17.
  145. Løjtnant, B., 1991: Flora Danica´ernes orchideer – en introduktion. – Orchideer 12 (5): 03-107 & 12 (6): 138-139. Ill.
  146. Løjtnant, B., 1991: Reichenbachia. Orchids illustrated and described. – Orchideer 12 (7): 164-165. Ill.
  147. Faurholdt, N. & B. Løjtnant, 1991: Rügen – en orkidependent til Høje Møn. – Orchideer 12 (10): 228-230. Ill.
  148. Løjtnant, B., 1991: 100.000 kilometer blomstrende staudebed. – Natur og Miljø 1991 (2): 10-11. Ill.
  149. Løjtnant, B. & N. Faurholdt, 1991: *Levende fortidsminder. – DN-Kontakt 1991 (2): 7-8. Ill.*
  150. Løjtnant, B. & E. Worsøe, 1991: *Manddrabet på Betonie. – DN-Kontakt 1991 (2): 8-9. Ill.*
  151. Løjtnant, B. & E. Worsøe, 1991: Vejkanter, høslet – og endnu flere blomster. – DN-Kontakt 1991 (2): 11-12. Ill.
  152. Løjtnant, B., 1991: *Orchidaceae Flora Danicae. – Orchideer 12 (10): 227.*
  153. Løjtnant, B., *Kulturbotaniske bidrag, i: Tonn Petersen, A., 1991: Landsbyer i Århus amt. – Århus, 236 pp. Ill.*
  154. Løjtnant, B. & E. Wessberg, 1991: Mågeøerne ved Bogense – en ø-floraliste med noter. – Randers. 15 pp. Ill.
  155. Løjtnant, B. & E. Wessberg., 1991: Tunø – en ø-floraliste med noter. – Randers. 56 pp. Ill. Genoptrykt med store ændringer i Gejrfuglen 27: 131-164.1991.
  156. Løjtnant, B. & E. Wessberg., 1991: Lindholm i Limfjorden – en ø-floraliste med noter. – Randers. 19 pp. Ill.
  157. Løjtnant, B. & E. Wessberg, 1991: Aarup Holm i Limfjorden ved Feggesund – en ø-floraliste med noter. – Randers. 17 pp. Ill.
  158. Løjtnant, B., 1991: Overvågning af orchideer 1987-89. – Flora og Fauna 97 (3): 63-121.
  159. Løjtnant, B. & E. Wessberg, 1992: Vorsø Kalv – en ø-floraliste med noter. –

- Randers. 34 pp.
160. Løjtnant, B., 1992: Møn's orkideer. – URT 1992. 2 pp.
  161. Løjtnant, B., 1992: Orchidéer og frimærker – kunst, historie og kultur – Orchidéer. 2 pp.
  162. Løjtnant, B., 1992: Metodevejledning for orchidé-overvågning. – Skov- og Naturstyrelsen, Hørsholm. 6 pp.
  163. Løjtnant, B., 1992: Retableringsplan for Ajstrup-området. – Randers. 19 pp.
  164. Løjtnant, B. & E. Worsøe, 1992: Høenge slår man i juli. – URT 1992: 93-96.
  165. Ærenlund Pedersen, H. & B. Løjtnant, 1992. Knærod (*Goodyera repens* (L.) R. Br.) – sociologi, udbredelse og status i Danmark. – Flora og Fauna 98: 77-86.
  166. Ærenlund Pedersen, H. & B. Løjtnant, 1992: Praktisk anvendelse af naturskovsindikatorer - vist med karplanterne som eksempel. – Gejrfuglen 28: 132-144.
  167. **Løjtnant, B. & B. Moeslund, 1992: Diger og gærder – biologisk belyst. – Skov- og Naturstyrelsen, Hørsholm, 265 pp., ill., English summary.**
  168. Faurholdt, N. & B. Løjtnant, 1993: Rügens orkideer. – Flora og Fauna 99 (3+4): 83-98. (Ill.) English summary.
  169. **Løjtnant, B. & E. Worsøe, 1993: Status over den danske flora. – Gad, København. 177 pp. Ill.**
  170. Løjtnant, B. & E. Worsøe, 1993: Hvordan bør overdrev plejes? – URT 1993: 10-12.
  171. **Nylén, B. & B. Løjtnant, 1993: Nordens flora. – Gad, København. 525 pp. Ill.**
  172. Abrahamsen, L., B. Løjtnant, P. Lyngs & K. Hallberg, 1993: Floraen på Græsholmen før og nu. – Flora og Fauna 99: 43-55.
  173. **Mossberg, B. & L. Stenberg, 1994: Den store nordiske flora. Dansk udgave ved J. Feilberg og B. Løjtnant. – Gad, København. 710 pp. Ill.**
  174. Løjtnant, B., H. Tranberg & E. Wessberg, 1994: Mejlø – en ø-floraliste med noter. Randers.
  175. Løjtnant, B., 1995: Ulovlig sprøjtning skal anmeldes. - DN-Kontakt 1995 (4): 13.
  176. *Løjtnant, B., H. Guldager Christiansen, N. Faurholdt og B. Prehn, 1995: In situ-bevaring af levende fortidsminder. URT 1995: 112-117. Ill.*
  177. Løjtnant, B., 1996: Bekæmp Bjørneklo uden gift. – DN-Kontakt 1996 (2): 5.
  178. *Løjtnant, B., 1996: Information om herregårde, tak. – DN-Kontakt 1996 (2): 9.*
  179. *Løjtnant, B. & N. Faurholdt, 1996: Pas på lægeplanterne ved landsbykirkerne. – Kirke-gårdslederen 16 (4): 30-31.*
  180. Løjtnant, B. & H. Ærenlund Pedersen, 1996: Blå Stregbælg (*Galega orientalis*) naturaliseret. – Flora og Fauna 101: 16-20.
  181. Feilberg, J. & B. Løjtnant, 1996: Nomenklatoriske ændringer i forbindelse med Den store Nordiske Flora. – Flora og Fauna 101: 71-73. English summary. Ill.
  182. Løjtnant, B., 1996: Orchidé-overvågningslitteratur og behandling af data for Det Nationale Orchidé-Overvågnings Program. – Flora og Fauna 101: 47-52.
  183. Løjtnant, B., 1996: Generel fredning af Rødliste-lokaliteterne. – DN-Kontakt 1996 (5): 6.
  184. Løjtnant, B., 1996: En bog om fredede blomster, Tak! – DN-Kontakt 1996 (5): 6.
  185. Løjtnant, B. & H. Ærenlund Pedersen, 1996: UV-mønstre hos fem arter af Gøgeurt (*Dactylorhiza*). - Flora og Fauna 102: 205-208. English summary. Ill.
  186. Løjtnant, B., 1996: Plant frugttræer langs vejene. – DN-Kontakt 1996 (6): 10.
  187. *Løjtnant, B., 1996: Vilde danske planter som levende fortidsminder. – Kaskelot 111: 39.*
  188. *Løjtnant, B., 1996: Levende fortidsminder ved middelalderborge. – Kaskelot 110: 1-32.*
  189. Løjtnant, B., 1996: Naturskove og naturskovsindikatorer blandt blomsterplanter. –

Flora og Fauna 102 (3): 169-175.

190. Løjtnant, B., 1997: Paradokser i naturbeskyttelsen. – DN-Kontakt 1997 (1) :18.
191. Løjtnant, B., 1997: Hvad med den lille og ydmyge natur? – DN-Kontakt 1997 (1): 19.
192. Løjtnant, B., 1997: Den forsømte kulturbotanik. – DN-Kontakt 1997 (4): 12.
193. Løjtnant, B., 1997: Forslag til amtsblomster. – DN-Kontakt 1997 (4): 13.
194. Løjtnant, B., 1997: Vogt kirkedigerne! – DN-Kontakt 1997 (6):22.
195. Løjtnant, B., 1997: "Levende fortidsminder" på Citadeløya ved Stavern. – *Blyttia* 55: 34.
196. Løjtnant, B., 1997: Kirkegården – en lille botanisk have. – DN-Kontakt 1997 (7): 40-41.
197. Løjtnant, B., 1997: "Heemtuinen" = naturhaver. – DN-Kontakt 1997 (7) : 41.
198. Løjtnant, B., 1997: Ud med fårene og ind med kvæget! – DN-Kontakt 1997 (7): 41 (Også trykt i Dansk Fåreavl 63 (1): 22.)
199. Løjtnant, B., 1997: Glenstrup Klosterruin lokaliseret ved hjælp af levende fortidsminder. – *Gejrfuglen* 33: 30.
200. **Gregersen, J. & B. Løjtnant, 1997: Blomsternes Danmark. – Gyldendal, København 256 pp. Ill. Adskillige genoptryk med ændringer.**
201. Løjtnant, B., 1997: Simon Paullis *Flora Danica* 1648. – *URT* 21: 56-58. Ill.
202. Løjtnant, B., 1998: Naturens køkkenurter. – *Kaskelot* 119: 1-32. Ill.
203. Løjtnant, B., 1998: Levende fortidsminder. – Folder, Mariager Museum. Ill.
204. Løjtnant, B., 1998: Undersøg forekomsten af "levende fortidsminder" i Norge. – *Firbladet* 11 (2): 2.
205. Løjtnant, B., 1999: Skandinavien fjeldplanter. – *Kaskelot* 125: 1-36.
206. Løjtnant, B., 2000: Beskyttelse kontra benyttelse af naturen. – DN-Kontakt 2000 (3): 29-30.
207. Løjtnant, B., 2000: Levende fortidsminder på Vordingborg Slotsruin. – Folder. Vordingborg Kommune, Stadsgartnerens kontor. Ill.
208. Løjtnant, B., 2003: Bønnet Slots reliktarter. – *Fra Kvangård til Humlekule* 33: 23-27. Ill.
209. Løjtnant, B., 2006: Registrering af græskirkegårde. - *Fra Kvangård til Humlekule* Nr. 36: 21- 45. Ill.
210. Løjtnant, B., 2007: Levende levn. – *Skalk* 2007: 11-15. Ill.
211. Løjtnant, B., B.K. Stephensen & H. Tranberg, 2007: *Vår-Brunrod: om udbredelse og anvendelse.* – *URT* 31: 98-103. Ill.
212. Løjtnant, B., 2007: Gamle varieteter som levende fortidsminder. – *URT* 31: 115-119. Ill.
213. Løjtnant, B., 2007: *Kirkens grønne guide.* – *Gejrfuglen* 43 (3): 1-45. Ill.
214. Løjtnant, B., 2007: *Kirkedigets reliktplanter.* – *Gejrfuglen* 43 (3): 17-20.
215. Løjtnant, B., 2007: *Mange kirker er stadig gode reliktplante-lokaliteter.* – *Gejrfuglen* 43 (3): 21-24. Ill.
216. Løjtnant, B. & K. Elnef, 2007: *Totalregistrering af reliktplanter i Mariager Kommune.* – *Gejrfuglen* 43 (3): 25-45. Ill.
217. Løjtnant, B., 2007: *Levende fortidsminder.* – *Landsby-Graveren* 2007 (12): 346. Ill.
218. Løjtnant, B., 2007: *Levende fortidsminder.* – *Menighedsrådenes Blad.* Ill.
219. Elnef, K. & B. Løjtnant, 2007: *Totalregistrering af reliktplanter i Mariager Kommune.* – *Lokalhistorisk Forening for Falslev og Vindblæs Sogn* 2007 (35): 15-18.
220. Løjtnant, B., 2007: *Aldersrekorder for reliktplanter.* – *Fra Kvangård til Humlekule* Nr. 37: 4-14. Ill.
221. Løjtnant, B., 2007: *Bevaringsværdige gén-pools af reliktplanter.* – *Fra Kvangård*

- til Humlekule Nr.37: 33-37. Ill.
222. Løjtnant, B., 2008: *Græskirkegården – den glemte kirkegårdstype. – Landsby-Graveren 75: 134. Ill.*
223. Løjtnant, B., 2008: *Kronborgs levende fortidsminder. – Naturens Verden 91 (5): 29-31. Ill.*
224. Løjtnant, B., 2008: *Græskirkegården. – Grønt Miljø 2008 (5): 51.*
225. Løjtnant, B., 2008: *Slangemyrder. – URT 2008 (2): 73-74. Ill.*
226. Løjtnant, B., 2008: *Kalmus. – Skalk 2008 (2): 32. Ill.*
227. Løjtnant, B., 2008: *Dvaleplanter. – Fra Kvangård til Humlekule Nr. 38: 27-32. Ill.*
228. Løjtnant, B., 2008: *Kollerup Hovedgård's levende fortidsminder. - Fra Kvangård til Humlekule Nr. 38: 39-45. Ill.*
229. Løjtnant, B., 2009: *De fire forholdte. – Gejrfuglen 45 (2): 39-41.*
230. Løjtnant, B., 2009: *Gammeldags ukrudt. – Gejrfuglen 45 (2): 41-43.*
231. Løjtnant, B., 2009: *Gode gamle plantenavne. – Gejrfuglen 45 (2): 43-44.*
232. Poulsen, G., S. Solberg & B. Løjtnant., 2010: *Reliktplanter – bevaring af levende kulturminder. – Skriftserie fra Dansk Landbrugsmuseum. 84-88. Ill.*
234. Løjtnant, B., 20xx: *De levende fortidsminder ved Fussingø Slot. – Gejrfuglen (in press).*
235. Løjtnant, B., 20xx: *Saltplanter. Danmarks Saltcenter, Mariager. Ca. 8 pp. Ill. (In press)*
236. Løjtnant, B., 2012: *Botanikerstafet: Bernt Løjtnant. – URT 36: 29-31. Ill..*
237. Christiansen, H., B. Prehn og B. Løjtnant 2013: *Reliktplanter ved de sydvestsjællandske herregårde. - Flora og Fauna 119 (1-2): 11-23.*
238. Løjtnant, B 2014: *More than just Weeds. Nordgen's work with Cultural Relict Plants and Bernt Løjtnant's inventories from Denmark – S. Ø. Solberg (ed.). NordGen's publication series 2014. 3. 100 pp. Ill.*
- 239. Løjtnant, B. & H. Æ. Pedersen. 2016. – Én orchidé – mange kunstneriske udtryk. Ca. 140 pp. (in press). Ill.**
240. Guldager Christiansen, H., B. Prehn og B. Løjtnant 2016: *Gamle kulturplanter ved 7 vestsjællandske vandmøller. 15 pp. - På Naturpark Åmosens hjemmeside.*
241. Løjtnant, B., 2017: *Kirkens grønne guide. - På "Vandrefalke"-hjemmeside. (Revideret og udvidet udgave af publikation nr. 213).*
242. Løjtnant, B., 20xx: *Levende fortidsminder fortæller historier. Ca. 160 sider. Ill.(In press).*
243. Løjtnant, B., 20xx: *Reliktplanter. - ca. 1300 sider Ill. Har ligget omtrent urørt hos forlaget Rhodos siden 2011.(In press).*

53. Brevkunst – og levende fortidsminder

Dette værk er rigt illustreret med brevkunst. Ved brevkunst forstås kuverter og breve, som er illustreret af afsenderen.

Brevkunsten er typisk spontan. Den kan dog også være mere detaljeret, eller ligefrem eksakt. Abstrakt kan den også være.

Det meste af den brevkunst, som forfatteren har modtaget, er mere eller mindre naturalistisk. Ofte er der tale om de fineste malerier – se f.eks. de tre fuglebilleder af den kendte, men nu afdøde kunstner, Falke Bang. Disse breve er skrevet med tusch og gåsepen.

Det er unægtelig en større fornøjelse at modtage sådanne gennemtænkte små kunstværker end den spærreild af skrækkelige PC-produkter, som vi dagligt drukner i – uden at vi får noget som helst positivt ud af det. Efterhånden er det jo ikke til at se forskel på et kærlighedsbrev – og på en bandbulle fra Told og Skat.

Og det går så hurtigt med den der PC; men pænt ser det skam ud. Blot en skam at indholdet er skrækkeligt. Ortografien er voldtaget og stilistikken er uigennemskueligt radbrækket. Det eneste gode ved PC'er er vist den lige bagkant. Personligt kan jeg dog godt klare mig uden lige bagkant. Faktisk kan jeg også klare mig uden Facebook, Twitter, Google, Youtube, mobiltelefon, e-mails, SMS'er o.s.v. (Det er derfor, at jeg har haft tid til at skrive denne bog.) Altså: Længe leve kvalitets-snail-mailen! - Og så med hensyn til PC'en og nettet. Ja, jeg bruger det skam. Men jeg bruger ikke nettet så vældig meget. Alt for ofte er det jo ikke muligt at udøve kildekritik over for nettets oplysninger. Og derfor kan alle disse oplysninger ikke anvendes videnskabeligt. Desværre. Som min gode og mangeårige ven Jens Gregersen siger: "Nettet er en kloak – det går bare den modsatte vej!"

Brevkunsten har i alle tilfælde det formål at glæde modtageren!

Brevkunsten indeholder ofte et lille budskab. Det kan være Falke Bang, som netop har set det blå glimt af en Isfugl ved bækken. Eller det kan være Jens Christian Schou, som samme dag er kommet hjem med en morderlig sjælden Høgeurt. Andre som Jimmy Lassen og Nils Sloth har ladet fantasien få frie tøjler. Indholdet kan en sjælden gang være lidt mere kontroversielt. TV-manden Jens Olesen mindes således dengang vi lavede et længere indslag om "Skarven og lindetræerne" ved Brændegårdssøen på Sydfyn. På en lille ø i søen yngede der nemlig en mindre bestand af skarver i nogle lindetræer, og på jorden yngede en stor koloni af grågås helt uantastede af skarverne. Den jagtglade godsejer var imidlertid bange for, at skarverne med tiden skulle skræmme grågæssene væk, ligesom han var bange for, at skarverne skulle ødelægge lindetræerne. Så derfor fældede han dem selv! Derefter flyttede skarverne ned på jorden, og så var der heller ingen gæs mere! Optagelserne fandt i øvrigt sted i en orkidéeng, hvor de fredede gøgeurter stod som proptrækkere på grund af giftsprøjtning. Det faldt der også ord om!

Brevkunstens motiver

De fleste af de op mod hundrede billedkunstnere, som forfatteren har arbejdet sammen med, er naturinteresserede ligesom forfatteren. Derfor kan det ikke undre, at mange af kunstnerne har taget udgangspunkt i naturen i deres valg af brevkunst-motiver. Det er heller ikke tilfældigt, at det især er reliktplanter, orkidéer og fugle som kunstnerne har sendt til forfatteren. For de ved nemlig godt, at disse organismegrupper har min særlige interesse. Alene af orchidé-brevkunst har jeg 112 stk. og af fugle-brevkunst 141. Af brevkunst med reliktplanter har jeg ikke mindre end 105 illustrerede kuverter og breve. Hertil kommer 152 stk. brevkunst med streger, figurer og sager af alskens slags – lige fra skeletter, oldsager, fortidsøgler, kæmpehøje, landskabsbilleder, sommerfugle og mennesker af alle slags til breve med en masse krims-krams, som ser vældigt dekorativt ud. Det er jo ikke mindst tegnerens aldeles tøjlesløse fantasi, som er med til at gøre ham til skabende kunstner. Forfatterens personlige brevkunstsamling omfatter pt. 510 stk. illustrerede kuverter og breve – fra i alt 37 forskellige tegnere og malere. Ifølge Statens Museum for kunst er der tale om landets største, personlige samling af brevkunst.

Lidt om kunstnerne

En større del af kunstnerne er kendte af de fleste naturelskere: Mads Stage, Kirsten Røjle, Falke Bang, Claus Bering og Bent Johnsen som alle nu er afdøde. Hertil kommer kendte, nulevende kunstnere som bl.a. John Olsen, Jens Gregersen, Carl Chr. Tofte, Jens Bohr, Flemming Quist-Møller, Vivian Rose, Jens Chr. Schou, Kirsten Tind, Kirsten Madsen, Jens Overgaard Christensen, Lars Abrahamsen, Lise Pflug og Bo Mossberg, som var den første, som sendte mig brevkunst. Det var i 1973 og hans brev var illustreret med en Cikorie (*Cichorium intybus*) – se side XX.

Blandt de kunstnere, som forfatteren har fået allermest brevkunst fra, er Falke Bang, John Olsen og Jens Gregersen, som alle tre længe har tilhørt eliten blandt de danske naturkunstnere. Netop Falke Bang, John Olsen og Jens Gregersen har i en lang årrække haft for vane at illustrere deres breve. Alene fra disse 3 kunstnere har forfatteren ikke mindre end 159 stk. brevkunst.

Fremhæves skal eksempelvis John Olsens forbløffende øjebliksbilleder af Kragens overraskende mangfoldighed af positurer. Det er studier, som er uovertrufne.

Falke Bangs bedårende småbilleder af fugle, blomster og landskaber er herlige. Og gåsepennens kalligrafi forhøjer nydelsen.

Jens Gregersens spontane og koloristiske studier af pipfugle og alskens ukrudt går lige ind. Og så er billederne altid så dejligt levende og glade – hvilket er Jens' kunstneriske emblem.

Hovedparten af brevkunsten er et resultat af forfatterens samarbejde med mange kunstnere

Langt den meste brevkunst har forfatteren modtaget i forbindelse med udarbejdelse af diverse bøger og afhandlinger.

Alene i f.eks. ”Blomsternes Danmark” er der lidt over 700 original-billeder af blomster, biotoper og landskaber. Det tog en del tid at finde, male og beskrive disse 700 motiver. Eftersom både Jens Gregersen og jeg selv også havde andet arbejde, så var vi godt en

halv snes år om at få bogen færdig. Der var selvfølgelig en livlig korrespondance i forbindelse med bogens udarbejdelse, og flere af Jens's breve er med i denne bog.

Et andet eksempel er den videnskabelige kunstbog: ”Én orchidé – mange kunstneriske udtryk”, hvori lidt over 40 kunstnere har givet deres bud på, hvordan den morfologisk homogene orchidé, Tæt blomstret Hullæbe, ser ud. Jeg har småpuslet med dette værk gennem 45 år: Videnskab tager tid! Netop nu, mens dette skrives, er Hullæbe-bogen dog rent faktisk under trykning. Hvis du synes, at det har taget for lang tid, så må jeg igen pointere, at videnskab tager tid. For det andet er det slet ikke så nemt at få knap et halvt hundrede flyvske kunstnere til at male den samme sjældne orchidé det samme sted. I øvrigt er det alt sammen noget, som jeg gør con amore. Det er altså ikke mit lønarbejde, og det er bestemt ikke noget, som jeg har økonomisk overskud af – tværtimod! Også i forbindelse med Hullæbe-bogen har der været en omfattende korrespondance, og adskillige af kunstnernes breve har været illustrerede. Flere af disse breve præsenteres også i denne bog.

Også de fleste andre af forfatterens bøger, rapporter og artikler er forholdsvis rigt illustrerede, og der er i de fleste tilfælde også tale om originaltegninger. Og skønt et godt plagiat er bedre end en dårlig original, så har forfatteren haft for vane at producere originalværker, såvel hvad angår tekst som billeder. Men det er dælemig dyrt, og det tager endnu længere tid! Derfor er langt hovedparten af de botaniske bøger, som udkommer i Danmark, oversættelser af udenlandske værker. Og med hensyn til illustrationer er der således også ofte tale om genbrug. Dette er dog nødvendigvis ikke altid negativt. ”Den Store Nordiske Flora”, som er en dansk nybebejdning af et svensk forlæg, var der i hvert fald mange, som var glade for.

Også i forbindelse med forfatterens mangeårige TV-arbejde og i forbindelse med udarbejdelse af alskens undervisningsmateriale, plakater, brochurer, museumsudstillinger, frimærker og kongres- forelæsninger etc. har forfatteren i vidt omfang gjort brug af de mange, dygtige danske tegnere og maleres kunnen. I videnskabelige sammenhæng har jeg ikke mindst nydt godt af ”botaniske tegnere” som Bent Johnsen, Bo Mossberg, Poul Juul, Kirsten Tind og Jens Chr. Schou, hvis arbejder ikke blot er fremragende botaniske analyser. Deres arbejder er også æstetiske nydelser.

Særlig megen brevkunst om de levende fortidsminder, som i flere henseender er særligt interessante

Blandt planterne er det ikke mindst orchidéerne, som har høj prioritet hos mange naturelskere. Blandt dyrene gælder det samme for fuglene. Alligevel har jeg fået næsten lige så meget brevkunst med levende fortidsminder. Det skyldes for det første, at rigtig mange synes, at de levende fortidsminder står som eksponenter for et både morsomt og fagligt interessant samspil mellem natur og kultur. For det andet er de levende fortidsminder unægtelig leverandører af gevaldig mange gode historier. For det tredje er det ikke hvor som helst, at vi finder reliktarterne. De står jo typisk ved de allermest maleriske kloster- og borgruiner og ved de smukkeste herregårde og slotte, for slet ikke at tale om de langt over tusinde unikke kirker og de hundreder af dejlige møllegårde og præstegårde, som kun de færreste kender til. Det er vist også de færreste, som er klar over, at vi i dette land havde over 100 af de hyggeligste og yndigste middelalderlige fiskerlejer. (Inden for de sidste 30-40 år er langt de fleste af disse dog smadret af moderne marinaer.)

Brevkunsten bringer også faglige nyheder

Fagligt er der meget at hente i brevkunsten med levende fortidsminder.

Per Sloth Carlsen kommer således med en længere udredning om Birgittiner-nonnernes forhold til deres ”yndlingsblomst”, Dorothealilje (*Leucojum vernum*) – se side X, X og X.

Den blomsterglade billedkunstner, Bent Johnsen, fortæller os om sit overraskende fund af den ”udryddede” Jernurt (*Verbena officinalis*) i Svaneke – se side X. Bent fik sin bestand af Jernurt ”administrativt fredet”. Derfor står der stadig store bevoksninger af denne meget sjældne relikrtart i Svaneke. Svaneke er ikke blot en ualmindelig køn lille købstad. Svaneke er også helt usædvanlig rig på relikrtarter, hvoraf en stor del er smukke, da der er tale om forvildede stauder. Alle disse relikter fortæller desuden mange gode og sjove historier.

Den mangeårige redaktør af tidsskriftet ”Kaskelot”, Jens Ole Ravn-Nielsen, skriver detaljeret om den overordentlig sjældne Skopolaminurt (*Scopolia carniolica*) – se side X. Så vidt forfatteren ved, så kendes Skopolaminurten kun som naturaliseret på nogle ganske få lokaliteter (se ”Perler”).

Jens Ole Ravn skriver også begejstret om de unikke kystnære enge ved Ypnasted og Bølshavn, hvor der blandt de særegne rock-pools vrimler med botaniske sjældenheder. Ligesom Jens Ole fik forfatteren også kendskab til disse vidunderlige enge allerede i 60’erne. Forfatteren hæftede sig ligesom Jens Ole ved de talrige, blomstrende planter af den meget sjældne Melet Kodriver (*Primula farinosa*). Ligeså interessante fandt han de atypiske individer af Kødfarvet Gøgeurt (*Dactylorhiza incarnata*). Nogle af de Kødfarvede Gøgeurter har nemlig hvidligt gullige blomster, og kan derfor (med tvivl) henføres til varieteten *straminea*. Andre individer har mørkerøde blomster og smalle blade, som mod spidsen er fint mørkplettede – også på undersiden. Sådanne planter kan henføres til varieteten *hyphaematodes*. Det var også på disse enge, at forfatteren for første gang stiftede bekendtskab med den ualmindeligt kønne og sjældne Kantbælg (*Tetragonolobus maritima*). Det var også sjovt at finde Purløgen (*Allium schoenoprasum*) som spontan, altså som oprindeligt vildtvoksende, på disse svagt salte enge. I det øvrige Danmark kender vi kun Purløg som relikrt, omend en sjælden af slagsen.

Carl Christian Toftes mageløse billede af den klassiske relikrtplante, Bulmeurt (*Hyoscyamus niger*) fra Saltholm fortæller os, at der må have været bebyggelse på Saltholm allerede i meget gamle dage – se side X.

Pia Ribers har sendt mig en hel række skønne tegninger af den sjældne Kors-Vortemælk (*Euphorbia lathyris*), som pludselig dukkede op i hendes have. At netop Kors-Vortemælk pludselig viser sig, er ikke så mærkeligt, da denne art er blandt den snes dvaleplanter, hvis frø kan ligge i jorden i århundreder uden at miste spireevnen. Hvis der så rodes i jorden, således at frøene kommer op i iltrige lag, kan de pludselig spire efter måske flere hundrede års dvale. Se side X, X og X.

Eigil Holm giver os med sit billede af Alm. Blækhat forklaringen på, hvorfor denne svamp hedder Blækhat. Teksten til hans billede af svampen er nemlig skrevet med blæk fra Blækhaten – se side X.

Adskillige af brevkunsthillederne illustrerer reliktarter, som er sjældne eller endog meget sjældne. I både tekst og billeder får vi således kendskab til en længere række voksesteder for sjældne arter som Læge-Stokrose (*Althaea officinalis*, se side X), Læge-Springknap (*Parietaria officinalis*, se side X), Rosen-Katost (*Malva alcea*, se side X), Tusindstråle (*Telekia speciosa*, se side X), Jernurt (*Verbena officinalis*, se side X), Skopolaminurt (*Scopolia carniolica*, se side X) og Kors-Vortemælk (*Euphorbia lathyris*, se side X). For de meget sjældne arter Tvebo Galdebær (*Bryonia dioeca*) og Slangeroed (*Aristolochia clematitis*) får vi endda kendskab til to lokaliteter for begge arter, se side X, X, X og X.

Ledsaget af de smukkeste billeder fortæller Aksel Hansen os eksempelvis om en hel række reliktarter på Langeland og i det Sydfynske.

Pia Ribers fortæller tilsvarende om sit overraskende fund af den meget sjældne Jernurt (*Verbena officinalis*) i sin mønske have, se side X. Også Tino Hjort Bjerregaard, Niels Faurholdt og forfatteren har oplevet, at denne art pludselig dukker op i haver.

Brevkunsten er alsidig med hensyn til metoder, stilarter og motiver.

I det følgende præsenteres 26 stk. brevkunst – af alle slags. Jeg kunne have nøjedes med at formidle den brevkunst, som viser og fortæller om levende fortidsminder. Det ville dog give et ensidigt billede af, hvad brevkunst er. For bortset fra nogle mindre tilløb (se nedenfor), så er der ikke hidtil publiceret en mere bred og omfattende dansk bog om brevkunst. Derfor har jeg udover reliktplanter-brevkunsten (i alt XX stk.) også medtaget disse 26 stk. brevkunst, som med hensyn til både metoder, stilart og til valg af motiver er helt anderledes.

Vi har manglet en bog om brevkunst, hvilket var min oprindelige bevæggrund til at medtage de i alt 120 stk. brevkunst i denne bog. Min anden grund til at vise mangfoldigheden i min personlige brevkunstsamling er følgende: Der er mange, som har set dele af min brevkunstsamling. De bruger typisk ord som ”sjovt”, ”interessant” og ”smukt”. Ikke så få tager stærkere ord i munden: ”fantastisk”, ”ubegribeligt” og ”unik”. Disse to forhold er årsagerne til, at jeg hermed forsøgsvis bringer et udkast til den første mere omfattende danske bog om og med brevkunst.

Brevkunsten står selvstændigt og oftest uden ord fra forfatteren, da kunstnerens tekster og billeder taler for sig selv.

Kaarina Liljanto fra Statens Museum for Kunst har i et brev fortalt mig, at museet kun har få bøger med og om brevkunst. For fuldstændighedens skyld gengives Kaarinas brev her i sin helhed.

6. oktober 2005
Journal nr.

Bernt Løjtnant
Platanvej 61
8900 Randers

Kære Bernt Løjtnant,

tak for Deres brev, som først nu er kommet til biblioteket. Jeg vil undskyldte det sene svar; museet får mange henvendelser, og det er ikke altid let at finde ud af, hvilken afdeling i det store hus bedst kan besvare spørgsmålene.

Som ejer af en større samling af brevkunst efterlyser De **publikationer om og med brevkunst**.

Vi har på museets bibliotek nogle enkelte bøger om brevkunst, med hovedvægt på illustrationer – altså ikke så meget *om* brevkunst (se vedlagte litteraturliste).

En af de smukkeste eksempler er denne franske bog:

Les plus belles lettres illustrées / éditées par] Roselyne de Ayala, Jean-Pierre Guéno. – Paris : Editions de La Martinière, 1998. – 202 s. : ill. i farver. (Se vedlagte kopier af omslaget, forord og noget af bibliografien).

På dansk har Brøndums forlag i 1998 udgivet:

Viktor IV: envelopes : foreword: Ina Elisabeth Munck.

Viktor IV er kunstnernavn for Walter Karl Gluck (1929-1986), amerikansk kunstner, som var virksom i Holland.

Vedlagt et par kopier fra bogen, som indeholder mange farverige og fantasifulde kuverter, som han sendte til Ina Munck i København.

Biblioteket har også litteratur om **illustrerede postkort**, som forskellige kunstnere har lavet (fremgår af den vedlagte litteraturliste).

Desuden har vi en del litteratur om sk. **mail art**, som ikke har noget med e-mail at gøre, men er en speciel kunstart. I Danmark dyrker bl.a. Mogens Otto Nielsen mail art. Jeg vedlægger en kopi af en artikel om mail art, som stammer fra internettet (og dér findes selvfølgelig meget mere om emnet). Jeg vedlægger også en liste over mail art -litteratur, som vi har på biblioteket, selvom emnet måske ikke er lige Deres interesseområde.

Desværre har vores bibliotek ingen udlån, kun brug på stedet på vores læsesal. I øjeblikket er biblioteket midlertidigt flyttet på Holmbladsgade 111 på Amager, hvilket skyldes museets ombygning pga. brandsikringen. Hvis De vil se nogen af de nævnte bøger eller dem på litteraturlisterne, kan De evt. aftale en tid med os og komme på besøg her, eller eventuelt få dem udlånt fra andre biblioteker.

Jeg håber, at mit svar har kunnet være til nogen gavn. Måske kan Det Kongelige Bibliotek også hjælpe Dem.

Venlig hilsen

Kaarina Liljanto

Statens Museum for Kunst
Bibliotek
E kaarina.liljanto@smk.dk
T +45 3264 2914, 3374 8427

Sølvgade 48-50
DK-1307 København K
SE-Nr. DK63310417
T +45 3374 8494
F +45 3374 8404
E smk@smk.dk
W www.smk.dk

1	Leupold, Birgit	Alfred Kubin 1877-1959 : Werke aus den Beständen des KubinKabinetts, öffentlichen und privaten Sammlungen / [Katalogbearbeitung und Texte: Birgit Leupold]	2002
2	Tabart, Marielle	Gonzáles / Picasso, dialogue : collections du Centre Georges Pompidou, Musée national d'art moderne, et du musée Picasso / [Marianne Tabart ... [et al.]]	1999
3	Ayala, Roselyne de	Les plus belles lettres illustrées / [éditées par] Roselyne de Ayala, Jean-Pierre Guéno	1998
4	Wietek, Gerhard	Gemalte Künstlerpost : Karten und Briefe deutscher Künstler aus dem 20. Jahrhundert / Gerhard Wietek	1977
5	Schiefler, Gustav	Postkarten an Gusta Schiefler : mit Zeichnungen von Edvard Munch, Ernst Ludwig Kirchner, Karl Schmidt-Rottluff, Erich Heckel, Max Pechstein, Emil Nolde / Texte von Gustav Schiefler ; herausgegeben von Gerhard Schack	1976
6	Kaufmann, Gerhard	Gemalte Künstlerbriefe aus den Sammlungen des Altonaer Museums in Hamburg / [Katalogbearbeitung: Gerhard Kaufmann, Manfred Meinz]	1970
7	Wietek, Gerhard	Gemalte Karten und Briefe deutscher Künstler aus der Sammlung des Altonaer Museums in Hamburg / [Indledning ved Gerhard Wietek]	1969
8		Aus der Sammlung gemalter Karten	1966
9		und Briefe deutscher Künstler im Altonaer Museum in Hamburg Bemalte Postkarten und Briefe deutscher Künstler	1962
10	Gogh, Vincent van	The complete letters of Vincent van Gogh with reproductions of all the drawings in the correspondence : Vol. I-III	1958

forfatterens eget bibliotek findes da også en enkelt yderligere publikation om brevkunst: Hansaage Bøggild: Breve fra Mester Oluf. Bornholms Tidende. 1970. 40 pp.

Brevkunsten lever endnu

Brevkunsten lever endnu. Forfatteren modtager nemlig stadig af og til illustrerede breve. Det er dog tydeligt, at mængden af håndskrevne brevkunstrebreve er faldet, siden vi fik mulighed for at sende elektronisk post. Der er dog næppe tvivl om, at de fleste hellere vil modtage et smukt og håndskrevet brev med kønne og interessante tegninger end en elektronisk og upersonlig SMS eller e-mail, som for hovedpartens vedkommende oven i købet oftest er uigennemtænkte og ligegyldige. Der er altså et ønske om og altså også et behov for brevkunsten. Derfor vil den ingensinde uddø, håber jeg. – Denne lille artikel kan måske endda inspirere flere af jer til at sende håndskrevne breve med brevkunst til venner og bekendte. De vil blive påskønnet!

Figurer

Fig. 1. Horndrager (*Anacamptis pyramidalis*). Akvarel Jens Chr. Schou.

Fig. 2. Horndrager (*Anacamptis pyramidalis*). Akvarel Jens Chr. Schou.

Fig. 3. *Cymbidium* sp. Akvarel Bent Nielsen.

Fig. 4. Rød Skovlilje (*Cephalanthera rubra*). Akvarel Barbro Lindberg.

Fig. 5. Flueblomst (*Ophrys insectifera*). Akvarel Jimmy Lassen.

Fig. 6. Sangsvaner. Akvarel Falke Bang.

Fig. 7. Isfugl og Vandstær. Akvarel Falke Bang.

Fig. 8. Nøddekrige. Akvarel Falke Bang.

Fig. 9. Havterne og Klyde. Akvarel Jens Overgaard Christensen.

Fig. 10. Bramgæs. Akvarel Niels Peter Andreasen.

Fig. 11. Bramgæs. Akvarel Niels Peter Andreasen.

Fig. 12. ”Kuglefugle”. Akvarel Steen Asbirk.

Fig. 13. Vandranke (*Luronium natans*) og Laks. Akvarel Ole Runge.

Fig. 14. Svalehale. Akvarel Jens Chr. Schou.

Fig. 15. Svalehale. Akvarel Jens Chr. Schou.

Fig. 16. Akvarel Jimmy Lassen.

Fig. 17. Håret Høgeurt (*Hieracium pilosella*). Farveblyant Jens Chr. Schou.

Fig. 18. *Hieracium danicum*. Farveblyant Jens Chr. Schou.

Fig. 19. Melet Kodriver (*Primula farinosa*). Farveblyant Jens Ole Ravn-Nielsen.

Fig. 20. Alm. Blækhat. Akvarel & Blækhat-blæk: Eigil Holm.

Fig. 21. Gran (*Picea sp.*). Tusch Lise Pflug.

Fig. 22. Tegning Jens Olesen.

Fig. 23. Oldsager. Farveblyant Jens Chr. Schou.

Fig. 24. Oldsager. Farveblyant Jens Chr. Schou.

Fig 25. Holger N. Garner.

Fig. 26. Hans Haagentoft.

Fig. 27. Nils Sloth.

Efterskrift:

Forfatteren skal være den første til at beklage, at dette værk udgives uden de henved 800 illustrationer. Det skyldes ”forlaget” Rhodos ved forlægger Ruben Blædel og ”redaktør” Gertrud Jensen. Når Civilretten har talt, kan vi sige, hvad vi mener om disse to personer. Det bliver ikke smuk tale.

Jeg kan dog godt tillade mig at gentage: Alle forfattere og fonde bør afholde sig fra at bruge/støtte Rhodos – jeg er nemlig langt fra den eneste forfatter, som er blevet mishandlet af Rhodos. Jeg er ingensinde før blevet udsat for en tilsvarende næsten endeløs række af undskyldninger, modbydelige løgne og vanvittige argumenter.

BL ultimo 2017.

54. Tipoldemors stauder

Mere end 150 af havens prydblomster er middelalderlige. Man har hidtil ment, at kun 30-40 prydblomster var middelalderlige. Men forfatterens forskning har vist, at langt flere prydblomster er meget gamle. Det er alle disse meget gamle prydblomster, som vi kan kalde for tipoldemors stauder.

I middelalderen og også senere blev de fleste prydblomster også anvendt som lægeplanter – eller måske som teplanter, køkkenurter, duftplanter, trolddomsplanter, snapseurter, krydderurter, veterinærplanter, giftplanter, kosmetikplanter, farveplanter eller andet. Tipoldemors stauder fortæller således meget om livet i meget gamle dage, og de giver derfor haveoplevelsen en historisk dimension.

Akeleje (*Aquilegia vulgaris*) er en af vores yndigste og allermest populære haveplanter. Mindre kendt er det måske, at den også var en meget anvendt lægeplante. Henrik Smid skriver ved midten af 1500-tallet, at Akelejen ”haffuer mange kaastelige dyder”, og han anbefaler således roden kogt i vin mod skader, som er forårsaget af fald eller stød samt for trangbrysthed, vattersot, blodspytning, dårlige lunger og bylder. Andre anbefaler Akelejen til lever- og miltsygdomme samt ved svære fødsler. Akelejen har som adskillige andre giftplanter, f.eks. Bulmeurt (*Hyoscyamus niger*), Ægte Malurt (*Artemisia absinthium*), Pors (*Myrica gale*) og Kalmus (*Acorus calamus*) også været brugt som snapseurt. Som reliktplante er Akelejen ikke sjælden ved gamle gårde, i landsbyer og ved kirker. På Bornholm har den spredt sig ud i naturen. (Det kan dog ikke udelukkes, at Akeleje måske også er oprindeligt vild (spontan) på Bornholm). Reliktformerne af Akeleje har kort spore og de er som regel mørkeblå; men de kan også være lyserøde eller hvidblomstrede.

Ambra (*Artemisia abrotanum*) og **Balsam** (*Tanacetum balsamita*) var bøndernes fornemste duftplanter. Ambra og Balsam var ”lugtegodt”: kirkegangskonen lagde et par blade i lommeørklædet over salmebogen og lugter af og til dertil i kirken, som ikke altid lugtede lige godt, fordi man i gamle dage foretog begravelser under kirkegulvet. Ambra kunne også bruges mod skadedyr. I 1648 hedder det, at ” Ambra er god til at bevare klæderne for møl og andre orm, som plejer at æde og fordærve dem, hvis den ellers bliver nedlagt med klæderne i kisten.” Ambra blev desuden brugt mod både husdyrenes og menneskets lidelser, f.eks. hovedpine, døvhed, håraffald, indvoldsorm, sindslidelser, gigtsmerter, hoste og meget andet. Ambra giver også en god bitterbrændevin. Andre berømte, middelalderlige duftplanter er Vellugtende Aftenstjerne (*Hesperis matronalis*), Citronmelisse (*Melissa officinalis*) og Pebermynte (*Mentha x piperita*). Ambra er meget sjælden som relik.

Hvem holder ikke af den lille **Blå Anemone** (*Hepatica nobilis*). Med sine dybblå blomster kan den titte frem af den frosne jord allerede i de første dage af marts. Den Blå Anemone er vel siden de allerældste dage blevet hentet ind fra skoven til haven. Allerede Simon Paulli omtaler i sin Flora Danica fra 1648, hvordan mange kønne blomster hentes ind fra naturen til haverne. Her har vi altså den første forklaring på de ”indigene levende fortidsminder”, nemlig de oprindeligt vilde danske planter, der kan stå som relikter på gamle kultursteder. Vi kender dog næsten intet til oldtidens havebrug. Forfatteren kan dog sagtens forestille sig, at den sikkert kønne og i hvert fald velklædte Egtved-pige gravede den uimodståelige Blå Anemone op i skoven og plantede den i haven ved sin fars gård. For vi må jo ikke glemme, at på det tidspunkt i bronzealderen havde danskerne dyrket korn og altså været bønder i flere tusinde år. Og så var springet fra at dyrke korn

til også at dyrke kønne eller andre nyttige urter i en have ved gården jo næppe så stort. Og det er usandsynligt, at der ikke også blev dyrket gode køkkenurter og andre nyttige urter allerede i bronzealderen – og sandsynligvis endda også tidligere.

I 1533 hedder det, at den Blå Anemone indtages for leverlidelser, og den spises eller saften drikkes med vin eller øl for gulsot. Kogt i sellerisaft skulle den være god mod spoleorm.

Yndig som den er, omtales den Blå Anemone af flere poeter. Mest berømt er Kaj Munks ”Du lille Anemone”. Blå Anemone forekommer hist og her som levende fortidsminde.

Citronmelisse (*Melissa officinalis*) er en af de middelalderlige krydder- og duftplanter, som stadig er nogenlunde almindelig i haverne. Der er dog ikke ret mange, som bruger den i husholdningen, skønt den er en fortræffelig krydderurt. Endnu færre bruger den vist som teplante, selvom allerede Simon Paulli for mere end 300 år siden skrev, at mange landsbykoner var forfaldne til te fra Hjertensfryd. Man overhælder blot en lille håndfuld friske blade med skoldhedt vand, og så er teen færdig. Også andre gamle duftplanter er fortrinlige som teplanter. Særligt skal fremhæves mynterne. Blandt de middelalderlige mynter kan nævnes Kæmpe-Mynte (*Mentha x villosonervata*), Lodden Mynte (*Mentha x villosa*) og Grøn Mynte (*Mentha spicata*), som hver har deres helt egen duft og aroma. Medicinsk havde Citronmelisse også nogen anvendelse, især mod hjertesygdomme – heraf navnet Hjertensfryd. Smid anvender også Citronmelisse mod blandt andet mavesygdomme, sår i huden, lændeværk, skab, ringorm, giftige bid og gråt hår m.m. Paulli skriver, at ”Quinderne kan bruge Citronmelisse til at fremme menstruationen”. Ja, der er nogen, der er så fiffige, at de bare lægger den grønne plante i deres ”Hoser eller Socker”. For så er de jo altid på den sikre side. På trods af alt dette gamle vrøvl er Citronmelissen stadig velduftende. Citronmelisse er ret sjælden som relik.

Dorothealilje (*Leucojum vernum*) er muligvis opkaldt efter Sankt Dorothea. Den kan dog også være opkaldt efter dronning Dorothea, som i 1445 blev gift med Kristoffer af Bayern. I øvrigt har denne populære haveplante mange folkelige navne, f.eks. Vinterviøl, Kyndelmisellilje, Blideslilje, Februarililje, Snelilje, Nøgne Jomfruer, Snekløkke, Vinterlilje og Klosterlilje. Det sidste navn skyldes, at den hyppigt optræder som relik ved klostre, f.eks. ved ruinerne af Maribo Kloster og ved Mariager Klosterkirke. Begge disse klostre tilhørte Birgittinerordenen, og Dorothealiljen står også ved denne ordens moderkloster, Vadstena, i Sverige. Derfor er Dorothealiljen blevet udråbt til Birgittinernes yndlingsblomst. Men om dette er sandt, ved ingen. Som relik er Dorothealilje ret almindelig. Den optræder nemlig hyppigt i lunde ved hovedgårde (f.eks. Trudsholm ved Hadsund, Kollerup, Moesgård, Herschendsgave, Gl. Estrup, Holckenhavn, Holsteinborg, Gjorslev og Bregninggård). I præstegårdslundene er den ligefrem almindelig. Et sjællandsk sagn fortæller, at da den hellige Dorothea led martyrdøden, så kom der en engel fra himlen med disse blomster i en kurv. Derfor skyder de så tidligt op ad jorden, så de kan blomstre på hendes kalenderdag, som er den 6. februar.

Medicinsk har Dorothealiljen kun været anvendt en smule. Henrik Smid anbefaler i 1546, at de knuste løg laves til en stikpille, som vædet med honning anbringes i anus. Så vil den ”uddrive det forsamlede vand” og ”af livet det levrede blod.” Smid anbefaler også de knuste løg mod brandsår og til at lægge på barselskvinders hævede bryster.

Erantis (*Eranthis hyemalis*) har i modsætning til de fleste andre middelalderlige pryddplanter vist ikke været anvendt som lægeplante. Simon Paulli har dog Erantis med som den første art i sin berømte lægebog, Flora Danica, fra 1648. Men Paulli skriver: ”Guul Vinter Muncke voxer neppeligen nogen steds vild på Marcken: Men for sit dejlige Blomsters Skyld, oc fordi den saa tilig kommer frem, blifuer de meget elskit oc dyrckit

aff dennem, som til Urtehafver hafue lyst.” Omtrent det samme kan siges om ”den første blomst i den sidste sne”(Chr. Rørdam), nemlig Vintergæk (*Galanthus nivalis*). Det er nemlig kun i allernyeste tid, at Vintergækken forsøgsvis har været anvendt medicinsk, nemlig mod kræft. Erantis er ret almindelig som levende fortidsminde.

Filtet Kongelys (*Verbascum thapsus*) blev både anvendt som prydblante, teknisk plante, lægeplante, teplante, farveplante og som kosmetikplante. Det er f.eks. helt sikkert, at blomsternes saft ”Strax borttager rynckerne udi panden hos gamle piger”. Sådan skrev Chr.IV’s livlæge Simon Paulli i 1648. Blomsterne lindrer også den gyldne åres pine (hæmorroide-smerter), og i dag er Kongelys meget anvendt som brystte mod hoste, åndenød og halskatar. Navnet Kongelys hentyder til de lange gyldne blomsterstande. Navnet har måske også noget at gøre med de lange, uldne frugtstandes brug som fakler. Dyppet i beg kunne stænglerne nemlig sættes i en ring ved indgangsdøren som flotte ”kongeligt” lysende fakler. Filtet Kongelys forekommer hist og her som relikv.

Fingerbøl (*Digitalis purpurea*) er en af de smukkeste lægeplanter. Fingerbøllen er medicinen for det ”svage hjerte”. Digitalis er en af de allerbedste mediciner; men lægens og apotekerens doseringer skal nøje overholdes, da lidt for meget kan medføre pludselig død, eftersom digitalis er meget giftig. Som levende fortidsminde ser vi især Fingerbøllen i landsbyerne, ved gamle gårde og ved landsbykirkerne. Her står den gerne ved kirkediget – hvis ellers skuffejern og gift giver den lov. Fingerbøl er også et godt sårhelende middel. Men Simon Paulli advarer i 1648 mod Fingerbøllens brug, og han siger til bartskeererne, ”at de icke mere skal skade oc slaa ihjel, end ellers gafne oc til Førligheden forhielpe.” Fingerbøl er almindelig i haverne, hvor den ofte næsten formerer sig alt for godt.

Hasselurt (*Asarum europaeum*) var en højt skattet læge- og trolddomsplante. Den kunne klare omtrent alt. Den berømte renæssancelæge Henrik Smid skriver i sin store lægebog fra 1546, at Hasselurt udstøder fostre – døde som levende!. Og strøget på panden med soda giver Hasselurt evig hukommelse! Hasselurt var skam effektiv, for den var nemlig middelalderens mest virksomme brækplante. Især bladene er gode som brækmiddel. Man skal dog ikke eksperimentere for meget med Hasselurt. For det første er den giftig, og for det andet indeholder den kræftfremkaldende stoffer. I modsætning til, hvad de fleste tror, så er forbløffende mange af de gamle lægeurter giftige – mere end 20 er dødeligt giftige. Hasselurt er sjældnen som levende fortidsminde.

Hjortetunge (*Phyllitis scolopendrium*). Som oprindeligt vildtvoksende er den smukke bregne Hjortetunge meget sjældnen, da den vist kun findes 4 steder. Derfor er den fredet og rødlistet. Ganske få steder har den også forvildet sig fra moderne haver. Indtil 1986 stod der eksempelvis et meget stort og flot eksemplar op ad stendiget på Tunø kirkegård. Dette pragteksemplar generede imidlertid graveren utilgiveligt. Ikke mindst de 4 gange ugentligt, hvor han nødvendigvis måtte rive perlegruset på denne lille yndige kirkegård, hvor der stort set aldrig kommer nogen. Denne kirkens mand giftsprøjtede derfor – efter sigende med menighedsrådets tilladelse – planten bort i 87. Denne gode mand ved naturligvis ikke, at det har været forbudt at bruge gift på og ved kirkediger siden 18. marts 81, for forbuddet har jo kun været indskærpet et halvt dusin gange fra Kirkeministeriet, stiftsøvrigheden og provstiudvalg. Forbuddet er i øvrigt også omtalt i hans lønningscirkulære, som han selvfølgelig aldrig har haft interesse for at læse (i øvrigt er uvidenhed herunder ukendskab til lovgivningen sædvanligvis ikke en formildende omstændighed i henhold til dansk retspraksis). Endnu omkring 1965 stortrivedes relikvplanterne ved henved hver fjerde landsbykirke. Men i dag er der efterhånden næsten intet tilbage ved mange kirker – især på grund af giftsprøjtning. En medvirkende årsag er,

at langt de fleste kirkediger ved vores lidt over 1500 landsbykirker er blevet ødelagt ("murermesterrestaureringer") siden 1960 – skønt de er fredet.

Hjortetunge er ikke særlig almindelig i haverne. Men vi ser den dog af og til i "samlerhaver" altså i haver, hvor ejeren har en særlig interesse for det eksotiske, sjældne og vanskelige. Hjortetunge er dog ikke vanskelig. Den bliver især smuk på en let fugtig og letskygget plads på god bund.

Som lægeplante anbefaler Christiern Pedersen den i 1533 mod leverlidelser. Henrik Smid skriver i 1546, at den er god for "koldpis" (smertefuld vandladning), hikke, bugvrid, nedfaldne drøbeler og levret blod i hjertet. Simon Paulli nævner i 1648, at den med citronskaller og øl er miltens medicin. Hjortetunge er meget sjælden som relik.

Langstillet Lærkespore (*Corydalis solida*) er sjælden i haverne. Men den har skam tidligere været dyrket som prydblade og endda almindeligt. For den er hyppig som levende fortidsminde, især i præstegårdslundene og i landsbyer. Køn og tidlig er den da også, og så er den oven i købet hallucinogen. Især rodknoldene indeholder nemlig meget protopin, der virker lidt a la hash. Havens dejlige Løjtnantshjerte (*Dicentra spectabilis*) og den lille Gul Lærkespore (*Corydalis lutea*) har samme giftvirkning som Hulrodet Lærkespore. Da Gul Lærkespore er så almindelig i haverne, kaldte jeg i 60'erne Gul Lærkespore for "Husmodertjald". Medicinsk har Lærkesporen kun været anvendt en lille smule, nemlig ved fødsler og mod kvindesygdomme. Langstillet Lærkespores blomsterstand ligner Gøgeurtens, og derfor er den også blevet kaldt for Gøgerod. Gøgeurten er en orkidé, og englænderne kalder da også Lærkesporen for "an orchid by honour."

For blot 100 år siden stod **Husløg** (*Sempervivum tectorum*) på alle stråtage. For Husløg holder nemlig helt sikkert både hekse og trolde på sikker afstand. Troen på urternes kraft var voldsom i gamle dage, men dog slet ikke så stor som i dag. Man sagde også om Husløg, at den sikrede huset mod lynnedslag. Lidt er der om snakken, for Husløgen holder på tagets fugtighed, så der ikke så let skete antændelse. Man plantede især Husløg over indgangsdøren. Her holdt det tykke lag af Husløg på fugtigheden, således at taget ved brand ikke skred ned og spærrede døren, hvilket var det værste, som kunne ske. Danmarks 3 kendteste gamle læger, nemlig Harpestræng (1200-tallet), Smid (1500-tallet) og Paulli (1600-tallet) anbefaler Husløg som lægeplante. Den kunne blandt andet bruges mod betændte øjne og "hidsig kolde syge". I øvrigt kan Husløgs tykke, saftspændte blade spises som grøntsag. Husløg er sjælden som gammel relik. Husløg plantes af og til på kirkedigerne. Det er dog ikke tilladt at transformere kirkediget til et stenbed.

Den **Hvide Juleros** (*Helleborus niger*) bærer sit navn med rette. For den kan blomstre allerede i de sidste dage af december. Julerosen er ikke blot en skattet haveplante – da den jo er smuk. Tidligere var den også en berømt lægeplante. Det var især mod sindssygdomme, at den blev brugt. Og så sent som i 1700-tallet anbefalede den berømte svensker Linné Juleros mod melankoli, mani og hysteri. Juleros eller Nyserod hørte til de planter, som kaldes for "fuga demonum". Det vil sige "dæmonens flugt". Hvid Juleros er meget giftig. Allerede Henrik Harpestræng skriver for 700 år siden, at den ikke bør bruges af børn eller af gamle, og ej heller af dem, der er "bløde", "rædde" eller har "kvindehjerte". På samme måde skriver Paulli knap 400 år senere, at "Quacksalvere" skal afholde sig fra at bruge den. Hvid Juleros optræder i modsætning til Grøn Nyserod (*Helleborus viridis*) og Stinkende Nyserod (*Helleborus foetidus*) ikke som relik. Både Grøn Nyserod og Stinkende Nyserod er sjældne som relikter. Grøn Nyserod står eksempelvis som levende levn fra fortiden ved middelalderborgen Jungshoved og Stinkende Nyserod står eksempelvis som levende fortidsminde i fiskerlejet Bølshavn på Bornholm og i landsbyen Dråby ved Ebeltoft.

Høst-Tidløs (*Colchicum autumnale*) er meget giftig. Alligevel har den ligesom stort set alle andre giftige planter været anvendt som lægeplante, især mod gigt, reumatisme og podagra. En smule af planten skulle også være godt mod vattersot, åndenød, ”levret blod i maven”, ”ved nedkomst” og til at uddrive urinen. Tidløsen er en populær haveplante. De fleste haveejere kalder den for Nøgne Jomfruer, for den ”smider særken” (bladene) allerede i juli og ”står nøgen i november”, når den blomstrer. Den almindelige Blå Krokus (*Crocus vernus*) er uskyldig og kan spises. Men den krokuslignende Tidløs er bestemt ikke uskyldig, da dens giftstof, colchicin, er dødelig giftigt. Så hvis man vil pynte salaten, så er det altså bedst at kende sine planter. Tidløsens kønne sartlilla blomster har inspireret flere digtere:

”I pagt med høje himle,
og havets dyb er du,
dér fik din sarte krone,
en egen kølig blu.” (Karl Graban).

Som reliktpolante er Tidløs ret sjælden; men vi ser den dog af og til i lunde og krat ved gamle gårde, i landsbyer, ved kirker og i præstegårdslunde.

Kejserkrone (*Fritillaria imperialis*) har navn efter blomsterstandens form. I øvrigt er det værd at bemærke, at i paradiset have vendte blomsterne på Kejserkronen opad. Men de blev hovmodige over deres skønhed. Derfor bøjede Gud dem nedad, og den dag i dag blinker der en tåre i bunden af hver blomst, fordi planten har grædt af sorg og anger. Digteren H.V. Kaalund skriver:

”Ser du, hvad blomsten gemmer her,
en tåre, skjult for mængdens blikke,
så højheds ydre glans man ser,
men hvad den skjuler, ser man ikke.”

Medicinsk har Kejserkronen kun haft en smule anvendelse, blandt andet mod livmoderens svagheder – og planten skulle efter sigende også kunne holde både muldvarpe og mosegrise væk.

Kejserkronen er et af de prægtigste eksempler på maj måneds frodighed og pragt, og derfor er den da også almindelig i haverne. Som levende fortidsminde er den derimod sjælden. Kun en sjælden gang ser vi den som reliktpolante i krat og lunde i landsbyer (f.eks. i Mols Bjerger) og ved gamle gårde. Hyppigst er den i præstegårdslundene, hvor den forekommer hist og her som reliktpolante.

Den dejlige **Krans-Lilje** (*Lilium martagon*) eller Turbanlilje er slet ikke så almindelig i de moderne haver, som den fortjener at være. For den er nemlig ualmindelig køn, og så er den i modsætning til så mange andre liljer livskraftig. Selv på mørke steder i krat og lunde stortrives den. Som levende fortidsminde er den ret sjælden; men den står da i ganske mange præstegårdslunde, og vi finder den også som reliktpolante i en del herregårdsparker. Krans-Liljens løg er gule, derfor det gamle navn Gyldenløg. De gyldne løg er i øvrigt lækre som oliesvitsede med rødvin. På Bornholm har de tørrede blade været brugt til en livsbevarende te. På Bornholm kaldes Krans-Liljen derfor af og til for ”Livets Længde”. Krans-Liljens blomster er violetagtigt mørkerøde med mørkere pletter. De kan dog også en sjælden gang være hvide eller gule.

Lavendel (*Lavandula officinalis*) er en af havens ældste pryd- og duftplanter. Medicinsk

har den også haft stor anvendelse. Således skulle lavendelvand være godt, hvis man har mistet stemmen, og for ophørt menstruation skal man bare drikke et vinafkog med Lavendel og Laurbær og lidt bævergejl. Det er helt sikkert, at Lavendel er en effektiv medicin, da den jo hurtigt uddriver både urinen, efterbyrden og tarmluften, ligesom Henrik Smid skriver, at Lavendelblomster i sukkerlage er rigtigt godt mod apopleksi, tandpine og ”al det rådne kød i munden”. Ikke mindst kvinderne har brugt den, nemlig mod ”hovedets svagheder” (Paulli 1648) !. Som mølmiddel, krydderi, brændevinsurt og som parfume (f.eks. ”Tamari Lavendel”) havde Lavendel også megen anvendelse i gamle dage. Det var dog ikke mindst som prydblante, at Lavendel blev brugt. Og som sådan anvendes den stadig almindeligt, om end ikke nær så almindeligt som for blot 50-100 år siden. For dengang var de små velduftende Lavendelhække et ”must” til indfatning af bede og gange – ikke mindst i bondehaver og på kirkegårde: ”På de stille solvarme sommerdage stod deres søde krydrede duft som en røgelsesky over de dødes fredfyldte haver, over hvilke de hvide sommerfugle lydløst legede deres korte sorgløse elskovsleg” (Jens K. Jørgensen).

I dag anvendes *Liden Singrøn* (*Vinca minor*) udelukkende som prydblante. Vi finder den ofte som levende fortidsminde på kirkediger og i skyggefulde lunde ved gamle gårde. Den står f.eks. i store bestande ved hovedgårdene Tirsbæk, Rosenvold, Gyllingnæs og Rantzausgave. I gamle dage blev Singrøn også brugt som lægeplante. Renæssancelægen Henrik Smid skriver, at den uddriver leverens og blærens ”slimagtige væsker”, ligesom den fremmer menstruationen. Smid skriver nemlig, at når en kvist ”vaadgjort i Quindernes lønlige sted stungen, da kommer deris tid til at flyde.” Simon Paulli skriver 100 år senere i 1648, at man kun finder Liden Singrøn i købstædernes fornemme haver. Harald Nielsen fortæller i ”Lægeplanter og trolddomsurter”, at dette udsagn måske kan tolkes derhen, at Liden Singrøn måske ikke havde været så længe i Danmark på Paulli tid i 1600-tallet. Endnu langt op i 1900-tallet var det sådan, at sjældne og derfor ofte kostbare plantenyheder først fandt vej til rigmandshaverne. Det er netop årsagen til, at vi i dag finder nogle af de ældste og flotteste individer af f.eks. en længere række sjældne træarter i ikke så få slots- og herregårdsparker. Flere herregårdsparker er blandt vore fornemste arboreter, f.eks. den store park ved Egeskov Slot og den lille, men eventyrlige park ved Hofmannsgave på Nordfyn.

Duftplanten og prydblanten *Liljekonval* (*Convallaria majalis*) blev også anvendt mod en masse sygdomme. Det var dog især som nysepulver, at den var populær. Det var den tørrede og pulveriserede plante, som blev brugt hertil. Endnu på Ludvig Holbergs tid var nysepulvere meget populære. Man mente nemlig, at næsens slim var årsagen til alle slags sygdomme. Men ved at nyse tømte man næse og svælg for denne sygdomsforvolder. På samme måde mente man, at det var sundt at tømme maven sommetider. Hertil brugte man brækplanten Hasselurt (*Asarum europaeum*). Endnu den dag i dag er der fortvivlende mange, som mener, at ”udrensninger” er sunde, skønt de vel ofte er sundhedsskadelige og i nogle tilfælde direkte farlige. Henrik Smid skriver i 1500-tallet, at Liljekonval styrker hjertet. Det hænger sikkert sammen med, at planten indeholder convallarin, som er hjertestimulerende. Som relikvinder vi især Liljekonvallen i landsbyer og ved kirker og ikke mindst i præstegårdslunde og i krat ved gamle gårde.

Læge-Alant (*Inula helenium*) er en smuk og blomstervillig staude med store og klart gule kurve. Alligevel er den sjælden i haverne, måske fordi den er lidt voldsom. Den bliver nemlig op til over halvanden meter høj, og den har ikke noget imod at brede sig lidt. Læge-Alant er en berømt lægeplante, da den er medicinen for ”den svage mave”. Den romerske forfatter Plinius fortæller således, at Kejser Augustus’ datter Julia Augusta plejede at spise roden dagligt for sin svage mave. Alantroden har en fin aromatisk duft.

Derfor har den både været brugt som krydderi og til at sætte smag til mavebitter. Den ældste danske forfatter og læge, Henrik Harpestreng, kendte også Alanten. Han skriver: ”Drikker man hænæ tha gør hun at pisse oc kombær ut dõt barn oc gør løsnæ” (drikker man den, virker den urindrivende og det driver det døde barn ud og virker afførende.) I middelalderen blev Alanten også i vid udstrækning brugt til fosterfordrivelse. Den havde også en stor plads i overtroen, og den blev derfor brugt som middel mod sygdomme, der var påført ved trolddom. I veterinærmedicinen er roden blevet brugt mod kværke hos heste. Læge-Alant er temmelig sjælden som reliket.

Læge-Hjertespannd (*Leonurus cardiaca*) er en ældgammel lægeplante, som almindeligvis ikke betragtes som prydplante. Men forfatteren har faktisk adskillige gange observeret, at dette medicinske middelalderreliket bliver accepteret som staude, når den af sig selv dukker op i landsbyhaverne. Og ganske køn er den jo også med sine talrige lyserøde blomster. Som lægeplante blev Hjertespannden især brugt mod nervøst hjerte samt mod menstruationsforstyrrelser. Paulli mener dog, at den er bedre mod kolik som følge af diarré og livmodersmerter – men så skal den også indgives med smeltet smør. Ifølge floraerne er Hjertespannd sjælden i de fleste egne. Men forfatterens feltundersøgelser har vist, at den slet ikke er så sjælden endda. I Østjylland og på Fyn forekommer den således hist og her. Og i f.eks. Mols Bjerge fra Kalø til Ebeltoft halvøen er den faktisk ret almindelig i landsbyerne. Her står den typisk i hegn og krat og på skrænter, diger og gærder. Hvor Hjertespannden findes, står der som regel også en hel række andre middelalderlige kulturplanter som f.eks. Svaleurt (*Chelidonium majus*), Alm. Katost (*Malva sylvestris*), Rød Tandbæger (*Ballota nigra* ssp. *nigra*), Marts-Viol (*Viola odorata*), Stor Hundepersille (*Aethusa cynapium* var. *gigantea*), Døvnælde (*Lamium album*) og Sæbeurt (*Saponaria officinalis*).

Madonnalilje (*Lilium candidum*) med de store, kridhvide blomster symboliserer i den kristne symbolik renhed og uskyld, og den knækkede Lilje udtrykker sorg. I middelalderens folkeviser og frem til 1600-tallet var den hvide Lilje uskyldens og den himmelske renheds sindbillede. Jomfru Maria er også symboliseret ved den hvide Lilje. I de romanske landsbykirkers kalkmalerier ser vi derfor af og til Jomfru Maria med en buket hvide liljer, og i en enkelt kirke skyder Madonnaliljen frem fra Jesu nagler. Gamle navne for Madonnaliljen er derfor Marialilje, Kristlilje, Opstandelseslilje, Dødslilje, Gravlilje og Uskyldslilje. Som heraldisk mærke er Liljen i Danmark brugt siden 1272. I middelalderen blev Madonnaliljen anset for at være en bredspektret medicin. Den blev anvendt mod både filipenser, ufrivillig vandladning, bylder, spedalskhed, brandsår, dårlige negle, hugsår, ansigtsrynker, leversyge, vattersot og meget andet. I middelalderballaderne nævnes Liljen som den tredje hyppigste blomst efter Rose og Vin. Også i den nyere tids elskovsdigtning nævnes liljen hyppigt, f.eks. af Chr. Winther og I. P. Jacobsen. Som reliket er Madonnalilje meget sjælden.

Den lille yndighed **Marts-Viol** (*Viola odorata*), kan blomstre og dufte så fint allerede i marts måned. Den er i øvrigt en af de middelalderlige pryd- og duftplanter, som gerne spreder sig i haven. Myrerne slæber nemlig gerne rundt med frøene, fordi de har et hvidt fedtlegeme, som de holder af at æde. Også flere andre gamle stauder kan sprede sig noget i haven. Nogle af de værste er f.eks. Ensidig Klokke (*Campanula rapunculoides*) også kaldet Havepest, Matrem (*Tanacetum parthenium*), Nikkende Fuglemælk (*Ornithogalum nutans*), Kost-Fuglemælk (*Ornithogalum umbellatum*) og Judaspenge (*Lunaria annua*). Men da de jo er kønne, så får de oftest lov til at stå. Mange haveejere accepterer dem dog vist kun på ”tålt ophold.” Marts-Viol kan variere meget. Den kan nemlig også have både røde, hvide og fyldte blomster. Det fortæller, at allerede de gamle satte pris på afarter og særlige varieteter. Især i 1600- og 1700-tallet var blomster med særlige farver, fligede

kronblade, fyldte kroner, plettede blade o.s.v. meget populære (se Løjtnant 2007). Mange af disse varieteter og former kan vi i dag finde som meget gamle levende fortidsminder. Henrik Smid anbefaler Marts-Violen til børn med epilepsi og feber, og han skriver videre: ”Fioler Syrup to eller tre Skeder fulde til sig Tagne, lesker den brendendis Kaaldesiuges hede (malaria), holde Bugen oben, styrcke Hjertet, stille Sidernes Sting, oc er god til alle hede Siugdømmer.” Simon Paulli brugte desuden frøene mod blæresten. I nyere tid har frøene også forsøgsvis været brugt mod kræft. Marts-Viol er et af de almindeligste levende fortidsminder.

Matrem (*Tanacetum parthenium*) var frem for alt kvindernes urt. Og ligesom en anden art, der også især blev brugt mod menstruationsforstyrrelser, nemlig Læge-Hjertespand (*Leonurus cardiaca*), er den især almindelig som levende fortidsminde i landsbyer, hvor der jo altid har været mange kvinder. Ved f.eks. borgene, hvor der nok altid har været flest mænd, er de to arter derimod sjældne. Matrem står dog eksempelvis ved borgen Vesborg på Samsø. På same måde findes Læge-Hjertespand eksempelvis ved borgene Kalø, Hammershus og Kalundborg, for der var jo mange kvinder i borgenes husholdninger. Matrem var også et effektivt mølmiddel. Derfor blev den lagt i skabe, skuffer og dragkister. Og når Jarlen af Bothwell, der hviler i Fårevejle Kirke, er så velkonserveret, så skyldes det Matrem. For den halm, som Jarlen hviler på, er nemlig iblandet Matrem. Kadaveret er så velbevaret, fordi Matremen har holdt spyfluer og flæskeklanner på afstand. I Norge har man siden meget gammel tid løst et af livets større problemer ved hjælp af Matrem: hvordan finder man ud af, om den kvinde, som man netop har mødt, er jomfru? Spørgsmålet besvares nemt således: ”Tag Matrem Urt til Snus. Lad hende drikke Snus. Nyser hun eller lader sit Vand, da er hun ikke Mø.” Matrem er almindelig som levende fortidsminde.

Vellugtende Aftenstjerne (*Hesperis matronalis*), som også kaldes for Vellugtende Aftenstjerne, er middelalderens bedste bud på en smuk duftplante. Blomsterne udsender nemlig en stærk men behagelig og sød violduft – især hen under aften. For 100 år siden og før var planternes duft mindst lige så vigtig, eller måske endnu vigtigere, end planternes udseende. I gamle dage havde man jo ikke alle de dufte og parfumer, som vi omgiver os med i dag. Man havde kun blomsterne. Tipoldemors stauder indbefatter derfor en hel række fornemme duftplanter, f.eks. også Liljekonval (*Convallaria majalis*), Marts-Viol (*Viola odorata*), Dorothealilje (*Leucojum vernum*), Pinselilje (*Narcissus poeticus*) og alle middelalder-roserne. Hertil kommer en del arter, som udsender en fin duft, når bladene knuses: Ambra (*Artemisia abrotanum*), Balsam (*Tanacetum balsamita*), Salvie (*Salvia officinalis*), Citronmelisse (*Melissa officinalis*) og alle mynterne (*Mentha* spp.). Vellugtende Aftenstjerne forekommer hist og her som relik.

Den flotte **Opium-Valmue** (*Papaver somniferum*) er en ældgammel kulturplante. Siden de ældste tider har opium, som udvindes af de grønne frøkapsler, været anvendt som lægemiddel. Opium er nemlig naturens stærkeste og mest effektive smertestillende, bedøvende og søvndyssende middel. Men opium kan også være meget farligt. Allerede Simon Paulli harcelerer over de ammer, som giver skrigende småbørn opium: ”Som at de self kand komme til at sofue oc snorcke som hine vilde heste.” Ammen skal også være forsigtig ”Thi det skee ofte, oc kand snart hende sig, at Børnene falde saa dybt i Søfn her efter saa de med det samme Quælis oc døe.” Opium anvendes som rusmiddel; men det er stærkt vanedannende og kan på blot 14 dage ødelægge et menneske. I Danmark er Opium-Valmuen derfor efter sigende forbudt ved lov. Ikke desto mindre er Opium-Valmuen en af de almindeligste prydplanter i haverne. Og her er den næsten umulig at udrydde. Frøene, som den sætter talrige af, kan nemlig ligge i jorden i flere hundrede år og alligevel bevare spireevnen. Hvis frøene så ved gravning bringes op til overfladens

iltrige lag, kan de spire. Sådanne måske 500 år gamle planter er virkelig levende fortidsminder. Opium-Valmue forekommer hist og her som gammel relik.

Panter-Gemserod (*Doronicum pardalianches*) er ikke almindelig i moderne haver, skønt den er både køn, hårdfør, blomstervillig og tidlig. Den begynder at blomstre allerede i maj. Som levende levn fra middelalderen er den ret sjælden. Men den står som en af de smukkeste levende fortidsminder ved slotsruinerne Gurre, Bygholm og Fusingø. Disse slotte blev nedbrudt og forladt i henholdsvis 1500-tallet, 1617 og 1790. Artsnavnet ”*pardalianches*” betyder panterdræber. Ifølge havebrugsprofessor Johan Lange er arten temmelig giftig.

Den lille gammeldags **Påskelilje** (*Narcissus pseudonarcissus* var. *sylvestris*) er de fleste steder blevet udkonkurreret af moderne, mere storblomstrede sorter. Det samme gælder den gammeldags **Pinselilje** (*Narcissus poeticus* var. *recurvus*). Men i nogle gamle bondehaver kan vi endnu være heldige at finde rækker af disse velduftende forårsbebudere. Oftest står de ved rækken af Lavendel (*Lavandula officinalis*) rundt om den firkantede græsplæne. Allerede Paulli skriver i 1648, at bønderne dyrkede mængder af Påskelilje, som de solgte på torvet. Den dag i dag er Påskelilje vist stadig den mest populære afskæringsplante. Som gamle relikter er den gammeldags Påskelilje og den gammeldags Pinselilje slet ikke sjældne. Ofte står de i landsbyernes krat og lunde, f.eks. gerne i præstegårdslundene. Også på mere lønlige steder i herregårdsparken er de også ret almindelige, og selv på kirkedigernes kroner kan de findes. Medicinsk blev Påskelilje anvendt mod malaria, idet man skulle drikke et afkog af løgene, for så ville patienten få opkastning, og feberen ville forsvinde. I øvrigt blev de grønne blade allerede i 1600-tallet brugt til at farve påskeæg med. Pinseliljens løg kunne ifølge Paulli læge brandsår og ”hidsige” øjne, ligesom den knuste plante skulle være god som smertestillende middel på gammel podagra. Både Påskeliljen og Pinseliljen optræder hyppigt i poesien. Om Påskeliljen skriver Valdemar Rørdam: ”Vi er de gyldne tuber – som Vorherres keruber – løfter og lader skinne – løfter og blæser i”.

Den velduftende **Skovmærke** (*Asperula odorata*) eller Bukkar (som især dufter, når den er tørret) har siden Arilds tid været bundet til ”grønne krans”. Simon Paulli skriver i 1648, at ”Bønderne her i Landet, Tydskland oc andre Lande, gjør Kranze af Buckar, hvilcke de henge i Stuer på Bielckerne, at gifue god Luct fra sig, oc bortdrifue ond Stanck.” Det er også Skovmærke, som er duftingrediensen i majdrik, som tilberedes på rhinskvin. Denne liflige drik, hvor blot et par glas giver en behagelig ”selskabspromille”, er skam også god for hjertet og leveren – siger de gamle læger. Som levende fortidsminde ser vi somme tider Skovmærke stå i lunde ved gamle gårde. Ellers er det jo i bøgeskoven, at den er så almindelig. Her afløser den med sine mange små hvide blomster sammen med Skarpbladet Fladstjerne (*Stellaria holostea*) i slutningen af maj den Hvide Anemone (*Anemone nemorosa*).

Slangeurt (*Bistorta officinalis*) er en køn staude; men vi ser den især i ældre haver, f.eks. i præstegårdshaver, møllegårdshaver, gamle bønderhaver og i herregårdsparken. Den er altså en typisk bondehaveplante. Som levende fortidsminde er Slangeurt temmelig sjælden, selvom den står som relik ved en del gamle gårde, f.eks. Hald Hovedgård og Tirsbæk Slot. Sit navn har Slangeurten efter sin rodstok, som bugter sig igennem jorden ligesom en slange. Lagt i en krans værner Slangeurten også netop mod slanger. Og den er skam effektiv; for der er aldrig nogen, som har set en slange inden for en sådan krans. I øvrigt er den pulveriserede rod blandet med ravnepulver og taget sammen med et blødkogt æg i stand til at hjælpe frugtsommelige kvinder, ”naarsomhelst de er rede til Barsel, at de ikke Misslinge (aborterer) eller komme fortilig.” Ligesom de fleste andre medlemmer af

Syrefamilien (*Polygonaceae*) kan Slangeurtens forårsblade spises som salat. Men på grund af plantens indhold af den giftige oxalsyre, så skal man ikke spise for meget.

Sæbeurt (*Saponaria officinalis*) blev anvendt til tøjvask på grund af dens indhold af stærkt skummende saponiner, som egner sig glimrende til vask. I 1930'erne indgik Sæbeurt i sæben "Lux", og så sent som under 2. Verdenskrig anbefalede Statens Husholdningsråd Sæbeurt til "finere klatvask". Allerede Chr. IV's livlæge Simon Paulli skriver i 1648: "Ellers giver hendes danske såvel som også latinske navn en ikke ringe ting tilkendende, at den til skarn på hænderne og andetsteds at afvaske ikke er ubekvem, men snarere meget tjenlig og god." Saponinerne er giftige, og som alle andre giftplanter blev også Sæbeurt anvendt som lægeplante, nemlig mod syfilis og gonorre. Sæbeurt er ret almindelig som gammel relikv.

Ægte Stormhat (*Aconitum napellus*) er havens giftigste plante. Blot 2 gram er dødelig dosis. Dødelig dosis af den meget giftige Fingerbøl (*Digitalis purpurea*) er tilsvarende 20 gram. En nær slægtning til Ægte Stormhat blev anvendt som pilegift af nordamerikanske indianere. Stormhat har også været anvendt til henrettelser. Børn leger tit med blomsterne, som rummer en fin lille blomstervogn. De skal dog passe på, for Stormhats voldsomme gift (aconitin) kan optages gennem huden. Simon Paulli skriver da også, at man kan blive forgiftet, blot man holder planten i hånden. Der findes ingen kendt modgift. Ægte Stormhat er temmelig sjælden som levende fortidsminde.

Også om de mere end 100 andre middelalderlige prydplanter kan der skrives sådanne småhistorier, som i alle tilfælde kunne være meget længere – jævnfør min bog: *Levende fortidsminder fortæller historier*".

Højskolesangbogens hyldest til havens kønne blomster kommer bedst til udtryk i Anton Berntsens digt "Mi Nååbo Pe Sme" fra 1922:

Mi, Nååbo, Pe Sme, æ en ondele jen,
De sæjer a, sjel om han å æ mi Ven;
Vil en tåål for en Sag å så småt leste ve.
Så spører han så twæære: "Hwa Nøtt er et te?"

Å syssel mæ Blomster wa åldti mi Glee,
Vi håer i wo Haww nowwe dejlige Bee,
Men komme mi Nååbo å sie mæ dæve,
Så spører han så håånle: "Hwa Nøtt er et te?"

Musik a no åldti så godt hå ku li,
Å sommti a nynner en kjøn Melodi,
Men træffer et så te a mødde Pe Sme,
Han spører, som han plejjer: "Hwa Nøtt er et te?"

Tit synger æ Fowwl da så kjøn om æ Måån,
Te å hør o dje Sang ka han ålde fo ståånd;
For æ Føø å æ Klee må han jawn bjerre ve,
De andt ræjn han et, få - "Hwa Nøtt er et te?"

A tøgges ett, Verden wa te å hold ud,
hwes ett åld de kjøn wa wos giwwen a Gud;
men tænk, om wo Juer håd wan skavt a Pe Sme,

Så trow'r a, de kjønn håd ves ålde wan te!

Figurtekster

Fig. 1. Akeleje (*Aquilegia vulgaris*). Tegning Trine Theut.

Fig. 2. Ambra (*Artemisia abrotanum*). Akvarel Trine Theut.

Fig. 3. Hasselurt (*Asarum europaeum*). Akvarel Christina Løjtnant.

Fig. 4. Høst-Tidløs (*Colchicum autumnale*). Tegning Jørgen Meier-Larsen.

Fig. 5. Høst-Tidløs (*Colchicum autumnale*). Tegning Jørgen Meier-Larsen.

Fig. 6. Kejserkrone (*Fritillaria imperialis*).

Fig. 7. Læge-Alant (*Inula helenium*).

Fig. 8. Vellugtende Aftenstjerne (*Hesperis matronalis*).

Fig. 9. Liden Singrøn (*Vinca minor*). Tegning Trine Theut.

Fig. 10. Skovmærke (*Asperula odorata*). Tegning Trine Theut.

Fig. 11. Sæbeurt (*Saponaria officinalis*). Tegning Pia Ribers.

Fig. 12. Tusindstråle (*Telekia speciosa*) forveksles ofte med Læge-Alant (*Inula helenium*). Tusindstråle er i modsætning til Læge-Alant næppe meget gammel i Danmark. Akvarel Aksel Hansen. (Billedet viser Tusindstråle).

Fig. 13. Høstfloks (*Phlox paniculata*) er ikke omtalt i denne artikel. Det kunne den dog godt være, ligesom mere end 100 andre middelalderlige pryddplanter.

55. Haldum Kirke – et lokalitetseksempel

Ifølge Kirkeministeriet er der 1546 romanske/gotiske landsbykirker tilbage af de lidt over 2000 små landsbykirker, som fandtes i højmiddelalderen.

Haldum Kirke (fig. 1) ca. 5 km. syd for Hadsten i Østjylland er som alle andre landsbykirker smukt vedligeholdt, og ligesom andre landsbykirker (fig. 3 & 4) er den såvel arkitektonisk som udstyrmæssigt unik. Kirkebygningen og dens rige udstyr er beskrevet af Larsen (1997).

Lidt om Haldum Kirke

Haldum Kirke er højt (86 m over havet) og smukt beliggende, og den er Sabro Herreds største kirke. Kirken er synlig viden om.

Haldum Kirke er opført i 1100-tallet, og den er bygget af frådsten ligesom f.eks. Tamdrup, Jelling og Veng kirker, der alle dateres til den tidlige del af 1100-tallet. Frådstenskirkerne hører således til de ældste stenkirker. I sin substans fremtræder Haldum Kirke som en middelalderlig kirke, som dog i såvel dens indre som ydre er præget af omfattende istandsættelser gennemført af lensgreven til Frijsenborg. Haldum Kirke er således en af de mange kirker, der hørte under Frijsenborg Gods. På grund af omfattende restaureringer i perioden 1855-1887 har disse kirker et påfaldende ens særpræg. Kirkerne kaldes derfor for Frijsenborg-kirker. Til inventaret hører en romansk døbefont fra 1100-tallet. Altertavle og prædikestol er fra højrenæssancen omkring 1600. Alterkalk og disk er skænket af grev Chr. Friis i 1722.

Kirken tilhørte i hvert fald fra 1203 kapitelfælleskabet til Århus Domkirke. Ved reformationen i 1530'erne overtog kronen kirken ligesom alt andet bispe- og kirkegods. På grund af Danmarks nederlag til Sverige i 1650'erne kom rigets økonomi i en sådan dårlig forfatning, at det førte til enevældens indførelse i 1661. I forbindelse med enevældens indførelse realiserede kronen en stor del af sine aktiver herunder kirker og kirkegods. Den 25. sept. 1661 skødede Kong Frederik 3. patronatsretten over Haldum Kirke til godsejer Mogens Friis, og fra 1672 var kirken en del af grevskabet Frijsenborg. Efter lensafløsningen i 1919 overdrog Frijsenborg efterhånden sine mange kirker til selveje. For Haldum Kirkes vedkommende skete det den 1. jan. 1922. I 1972 blev Haldum og Vitten sogne lagt sammen med Grundfør Sogn i ét pastorat. Dette pastorats præstegård ligger i Grundfør Sogn.

Biskop Vognsen og hans bispegård

Haldum Kirke er unik ved, at den omtales så tidligt som i 1203, nemlig i biskop Peder Vognsens testamente (det bemærkes, at der kun er få skriftlige kilder fra før 1300). Museumsinspektør Jens Jeppesen skriver i Moesgaard Museums årsberetning fra 2006 således om biskop Vognsen: ”I 1203 skrev Århus bispen Peder Vognsen sit testamente, hvori han skænkede en lang række af sine besiddelser til Domkirken. Heriblandt nævnes *kirken i Haldum med gården*.”

I 2004 og i 2006 gravede Moesgaard Museum ved Haldum Kirke, og umiddelbart vest for kirken blev der overraskende fundet ikke mindre end 21 vikingebegravelser, hvoriblandt flere med aristokratisk præg, således 2 kammergrave og 2 krigergrave med våben og fornemme skrin. Lige så overraskende var fundet af et 130 meter langt hegn og af en 6 meter bred brolægning. Begge dele hører formentlig (?) til den sikkert store gård, som Århusbispen Peder Vognsen omtaler i sit testamente fra 1203. Her nævnes jo ”kirken i Haldum med gården” – altså Jyllands ældste bispegård. Udgravningerne fortsættes i 2012, og så bringer arkæologerne os sikkert afslutningen på denne tidlige og væsentlige rigshistorie, som via biskop Vognsen fører os fra landsbykirken over den store bispegård til den mægtige domkirke i Århus. Og i forbindelse med udgravningen i 2012 håber forfatteren til disse linier, at han vil kunne finde dvaleplanter, altså ældgamle levende levn, som måske kan føre deres historie hele 800 år tilbage i tiden. I sandhed levende fortidsminder! Sådanne meget gamle levende fortidsminder kendes faktisk fra en del steder, f.eks. fra Asmild Kloster-udgravningerne. (Notat 2017: I hverken 2012, 13 eller 14 kunne forfatteren finde nye levende fortidsminder ved udgravningerne).

Lidt om kirkegården og de flotte stengærder

For blot henved 100 år siden henlå Haldum Kirkes kirkegård vel ligesom næsten alle andre landsbykirkegårde som en ”græskirkegård” (se Løjtnant 2006). Men formentlig i begyndelsen af 1900-tallet blev den sikkert smukke og stemningsfulde traditionelle græskirkegård transformeret til en af de sædvanlige moderne kirkegårde, som er den ultimative parodi på havekunst. Det vil sige en kirkegård med ynkeligt små og konforme, firkantede gravsteder, som er omgivet af den sædvanlige lille kedelige Thuja-hæk. På selve gravpladsen står sædvanligvis nogle halvvisne blomster og tre dystre stedsegrønne – for det er jo så nemt. Gravstenen er en ussel ”halv kartoffel” (en fortvivlende lille flækket sten), og hele molevitten er dynget til med stendødt anakronistisk perlegrus.

I modsætning til langt de fleste andre landsbykirkegårde er digerne ved

Haldum Kirke smukke og brede, stablede markstengærder med en veludviklet græstørv. Sådan skal kirkediger se ud ifølge Kirkeministeriet digecirkulære (se Løjtnant 2007). Ifølge Kirkeministeriet er alle kirkediger fredede. Ikke desto mindre er langt de fleste kirkediger blevet ødelagt i nyeste tid – et af de moderne tiders største kulturhistoriske manddrab. Men ved Haldum er digerne altså ualmindeligt smukke og velbevarede, og det er blandt andet derfor, at der er så mange levende fortidsminder ved Haldum Kirke.

De levende fortidsminder

Mod nord står en lav skrænt, mens der mod vest rejser sig en bred, stejl og mægtig kirkebanke. Nordskrænten og den vestlige banke slås desværre for hyppigt. Af hensyn til de gamle levende fortidsminder burde man nøjes med en enkelt slåning i september/oktober. Især øverst på kirkebanken findes en række relikter, f.eks. smukke arter som Fingerbøl og Vellugtende Aftenstjerne, som desværre mejes ned af slåningen.

Mod syd og øst ligger en 2-4 meter bred græs-urtedækket bræmme uden for diget. Disse bræmmer er såkaldte ”Provst Exner-fredninger”. Her vokser også en længere række levende fortidsminder, f.eks. Sæbeurt, Marts-Viol, Matrem, Alm. Katost, Døvnælde og Klokke-Skillia. Mod syd står også en usædvanlig stor og tæt bestand af den smukke reliktplante Moskus-Katost, som er en af tipoldemors stauder. Denne bestand er et smukt syn, når den i første halvdel af juli står i fuldt flor. På bræmmen mod syd stod der i 2011 også i alt ca. 35 blomstrende planter af Tårnurt, hvilket er usædvanligt mange for denne temmelig sjældne art.

Især vest- og syddiget huser forholdsvis mange relikter.

På vestdigets krone står blandt andet en rig bestand af den kønne, majblomstrende Skov-Forglemmigej, foruden Alm. Sct. Hansurt, Liden Singrøn, Fingerbøl, Vellugtende Aftenstjerne og Matrem.

På syddiget vokser den smukke gammeldags sort af Påskelilje samt Tårnurt, som fandtes i eet eksemplar i 2009. Hertil kommer Matrem, Marts-Viol, Døvnælde og Skov-Forglemmigej.

På østdiget står blandt andet Skov-Forglemmigej, Døvnælde, Rød Stenurt og Sæbeurt.

På norddiget vokser foruden Marts-Viol og Vellugtende Aftenstjerne også Døvnælde, Skov-Forglemmigej, Matrem, Erantis og Pomerans-Høgeurt.

Om de levende fortidsminder

Blandt de 30 levende fortidsminder ved Haldum Kirke skal især fremhæves Fingerbøllen, Vellugtende Aftenstjerneen, Marts-Violen, den gammeldags Påskelilje, Rejnfanen, Tårnurten, Sæbeurten, Moskus-Katosten, den Almindelige Katost, Skt. Hansurten og Matremem.

Den smukke Fingerbøl er en af tipoldemors stauder ligesom Vellugtende Aftenstjerne, den gammeldags Påskelilje, Marts-Viol, Sæbeurt, Moskus-Katost og Skov-Forglemmigej. Fingerbøllen, som på latin hedder *Digitalis purpurea*, er meget giftig. I middelalderen og i renæssancen havde den derfor kun en smule anvendelse som lægeplante. I nutiden er digitalis derimod en meget anvendt hjertemedicin – som dog i nutiden fremstilles syntetisk.

Vellugtende Aftenstjerne, Marts-Viol og den gammeldags Påskelilje har alle tre en meget fin duft. I gamle dage var stauder med velduftende blomster særligt populære. Før 100 år siden og før havde man jo ikke alle de parfumer, som vi vælter os i i dag. I gamle dage satte man derfor ofte blomsternes duft højere end blomsternes udseende. Den berømte renæssancelæge Henrik Smid skriver i øvrigt, at ”Fioler Syrup” er et godt middel mod ”Kaaldesiuge” (malaria). Den gammeldags Påskeliljes krone er lille og bleggul men velduftende, og foruden som pryd- og duftplante havde den også anvendelse som lægeplante. Et afkog af de i øvrigt svagt giftige blade blev brugt mod malaria. Vi ved også fra en 350 år gammel kilde, nemlig Simon Paullis Flora Danica fra 1648, at bønderne dyrkede mange Påskeliljer, som de solgte på markedet. Og den dag i dag står der rækker af Påskeliljer i mange bønderhaver – også i Haldum. Skikken med at pynte kirken med Påskeliljer ved påske er også meget gammel.

Rejnfan er en rigtig trolddomsplante. Den unge pige lægger nogle Rejnfanblomster i en lille linnedpose og anbringer den i højre armhule – og så er den attråede ungersvend straks leveret. Man bør også anbringe sit lille barn i røgen fra Rejnfan, for så er det nemlig sikkert og vist, at intet ondt vil ramme barnet. Det er dog især som ormemediel, at den giftige Rejnfan blev brugt, og hertil er den god, ligesom den effektivt fordriver fluer, væggelus, lopper og klædemøl, når den proppes i dyner og dragkisten.

I middelalderen og i renæssancen var det almindeligt, at kvinderne tog en lille buket af stærkt duftende blomster med sig i kirken den 15. august (Marie Himmelfart), og stænkede den med vievand. Rejnfan var en af disse urter, og andre kunne være duftstærke blomster som Balsam, Ambra, Grøn Mynte, Romersk Rejnfan eller f.eks. Hjertensfryd (Citronmelisse).

Syddigets Tårnurt syner ikke af meget, skønt den kan blive meterhøj. Men

Tårnurtens blågrønne, kødede blade er lækre i salaten.

Den smukke Sæbeurts jordstængler er rige på skummende saponiner. Derfor er den velegnet til tøjvask. Så sent som under 2. Verdenskrig anbefalede Statens Husholdningsråd Sæbeurt til ”finere klatvask”, ligesom den indgik i håndsæben Lux. Giftig som den er, har den også været anvendt som abortmiddel, ligesom den blev brugt mod ”frantzoser” og ”pocker” (syfilis og gonoré), som den dog ikke kunne helbrede).

Den kønne Moskus-Katost har foruden som prydblade også været anvendt som lægeplante og som teplante. Teen brygges på de tørrede kronblade, og denne te er absolut god for ”dårlig hals”. Moskus-Katostens nære slægting, Alm. Katost, blev anset for at være en virkelig bredspektret medicin. Alm. Katost er da også blevet anbefalet mod alskens sygdomme. Særlig vigtig var den selvfølgelig for ældre, førstegangsfødende kvinder. Men Chr. IV's liv- og hoflæge Simon Paulli begræder i 1648, at så få jordemødre kender de gode gamle råd, som betyder, at disse sørgeligt uvidende kvinder ”... før Tiden aabne Jorden oc Grafven for mangan Dannequinde.”

Sct. Hansurt er en af de bedste, vilde køkkenurter. Dens saftige og kødfulde blade har en mild men pikant smag. Derfor er den altid fin i salaten. Sct. Hansurt er ret almindelig på stendiger og tørre skrænter. I Sverige er den endnu almindeligere, og det svenske militærs specialtropper anser Sct. Hansurt for at være blandt de 14 vigtigste, vilde urter i forbindelse med overlevelsessituationer i naturen.

Matrem er lidt af en trolddomsplante, for den kan nemlig få både lopper, lus og klædemøl til at forsvinde. Og det kan den virkelig, når den lægges i puder, dyner og kister. Og når mumien af Jarlen af Bothwell i Fårevejle Kirke er så velbevaret, så skyldes det, at han er stoppet ud med halm, som er iblandet Matrem. Det er også værd at erindre et værdifuldt gammelt norsk råd. Følger man det råd, så kan man nemlig afgøre om ens kommende hustru er jomfru: ”Tag Matrem Urt til Snus. Lad hende drikke Snus deraf. Nyser hun eller lader hun sit Vand, da er hun ikke Møy (mø).”

Hvorfra stammer Haldum Kirkes levende fortidsminder?

I almindelighed stammer vore små landsbykirkers relikter fra landsbyhaverne, idet planterne i århundredernes løb har spredt sig fra bønderhaverne til kirkedigerne og til kirkernes udyrkede omgivelser i øvrigt. En del kan stamme fra den oftest store præstegårdshave, som mange steder støder op til kirkegården. Nogle relikter kan også stamme fra de planter, som blev dyrket og som stadig dyrkes på kirkegården.

I Haldum har der vist aldrig ligget en præstegård. Så Haldum Kirkes relikter

må derfor stamme fra landsbyens haver samt fra selve kirkegården. Det er dog næppe ret mange relikter, som stammer fra kirkegården, eftersom det er en forholdsvis ny tradition at dyrke blomster på kirkegårde. Indtil for blot 100 år siden henlå de fleste kirkegårde på landet nemlig i græs. De fleste af Haldums levende fortidsminder stammer derfor ude fra landsbyen. Men Haldum Kirke er speciel. For hér lå nemlig en bispegård i meget gamle dage.

Det kan ikke udelukkes, at nogle af Haldums relikter har sået sig gang på gang siden 1100-tallet.

De relikter, som måske er henved 1000 år gamle skal for det første søges blandt de relikter, som erfaringsmæssigt optræder som ældgamle relikter, se denne bogs artikel om levende oldtidsminder. For det andet skal de søges blandt de arter, som ikke har været dyrket i flere hundrede år. For det tredje skal de søges blandt de arter, som kan optræde som dvaleplanter.

Ved Haldum Kirke er der ikke registrere dvaleplanter. Blandt de arter, som ikke har været dyrket i flere hundrede år, og som erfaringsmæssigt kan optræde som meget gamle relikter, kan fra Haldum Kirke nævnes den ret sjældne Tårnurt og mere almindelige arter som Alm. Katost, Stor Nælde, Skvalderkål, Butbladet Skræppe, Rejnfan, Sct. Hansurt, Læge-Oksetunge, Døvnælde og Ensidig Klokke.

Forslag m.h.t. kirkegårdsdriften

Desværre slås kirkebanken mod vest og skrænten mod nord omtrent som græsplæner, hvilket de fleste levende fortidsminder ikke tåler. Bankerne slås desværre også helt tæt ind mod digets fod. Herved kappes snesevis af Fingerbøl og Vellugtende Aftenstjerne af, skønt disse gamle, smukke stauder nok kunne have glædet kirkegæsterne. Desværre slås også dele af norddigets krone.

Det skal anbefales, at hverken diger eller banker slås. Såfremt man absolut vil bruge ressourcer på unødvendig slåning, så kan der eventuel fortages én årlig slåning i september/oktober.

Mod nord og vest står en række yngre linde. Alligevel forekommer kirkegården bar. Derfor kunne man med fordel plante nogle flere træer, f.eks. mod øst. Dette bør være Ask, Skov-Ælm eller Småbladet Lind, som er de klassiske kirkegårdstræer. Disse træer bør stå på selve kirkegården; men de skal plantes ca. 2 meter fra digerne.

For tiden findes der næsten ingen fugle ved Haldum Kirke. Det kunne der dog komme, såfremt tårnvinduernes lemme blev åbnet en smule. En blot 30

cm. bred sprække vil være nok til at svaler, ugler og f.eks. Tårnfalk igen kan yngle i tårnet. De fleste holder af de små sangfugle. For tiden er der dog som nævnt næsten ingen fugle ved kirken. Men det kan man dog sagtens få, hvis man virkelig ønsker det. Man skal blot følge de råd, som forfatteren har angivet i sin publikation "Kirkens grønne guide" (Løjtnant 2007).

Skønt de fleste kirkegårdsgæster er ældre mennesker, så er det et særsyn med bænke på landsbykirkegårde. Såfremt der opsættes en bæk eller to på solrige og lune steder, er der næppe tvivl om, at de vil blive benyttet flittigt. I forfatterens afhandling "Kirkens grønne guide" kan man læse mere om, hvordan man kan gøre kirkegården mere grøn og publikumsvenlig. I Sverige har man tilsvarende udgivet et smukt hefte, som omhandler kirkegårdenes historie og deres naturhistoriske værdier (Carlsson & Hultengren 2009).

Figurtekster

Fig. 1. Haldum Kirke. Foto Kim Elnef.

Fig. 2. Moskus-Katost (*Malva moschata*).

Fig. 3. Tved Kirke i Mols Bjerge. Landsbykirker er meget forskellige. Tegning Jens Gregersen.

Fig. 4. Vistoft Kirke i Mols Bjerge. Tegning Jens Gregersen.

Tabel 1.

Oversigt over de levende fortidsminder, som er registreret ved Haldum Kirke. Haldum Kirkes diger og næromgivelser er registreret 20. marts 2008, 20. april 2009, 11. juli 2009 og 25. maj 2011.

Arternes væsentligste anvendelser er angivet således:

D: duftplante.

K: køkkenurt.

L: lægeplante.

P: prydblade.

T: teplante.

Det er kun ved de færreste kirker (under 10%), at der findes lige så mange levende fortidsminder, som ved Haldum Kirke. For blot 50-60 år siden var det reglen med mange levende fortidsminder ved landsbykirkerne. Men det har ulovlig giftsprøjtning og ulovlige digeødelæggelser ændret kraftigt på.

Det har været forbudt at bruge gift på og ved landsbykirkegårdsene siden 1981. Ved Haldum Kirke sprøjtes digerne ikke, og derfor er de så flotte og rige på levende fortidsminder.

Alm. Hyld (*Sambucus nigra*) - **D, K, L, P, T**
Alm. Katost (*Malva sylvestris*) - **L, P, T**
Alm. Sct. Hansurt (*Hylotelephium telephium* ssp. *maximum*) - **K, L**
Butbladet Skræppe (*Rumex obtusifolius*) - **K, L**
Døvnælde (*Lamium album*) - **K, L**
Ensidig Klokke (*Campanula rapunculoides*) - **K**
Erantis (*Eranthis hyemalis*) - **P**
Fingerbøl (*Digitalis purpurea*) - **L, P**
Påskelilje (*Narcissus pseudonarcissus* var. *sylvestris*) - **P, L, P**
Klokke-Skilla (*Scilla non-scripta*) - **P**
Kost-Fuglemælk (*Ornithogalum umbellatum*) - **K, P**
Krokus (*Crocus* sp.) - **P**
Liden Singrøn (*Vinca minor*) - **L, P**
Læge-Oksetunge (*Anchusa officinalis*) - **L**
Marts-Viol (*Viola odorata*) - **D, L, P**
Matrem (*Tanacetum parthenium*) - **L, P**
Moskus-Katost (*Malva moschata*) - **L, P, T**
Perlehyacint (*Muscari botryoides*) - **P**
Pomerans-Høgeurt (*Hieracium aurantiacum*) - **P**
Rejnfan (*Tanacetum vulgare*) - **L**
Russisk Skilla (*Scilla sibirica*) – **P** (næppe et gammelt relik)
Rød Stenurt (*Sedum spurium*) - **P**
Skov-Forglemmigej (*Myosotis sylvatica*) - **P**
Skvalderkål (*Aegopodium podagraria*) - **K, L**
Snepryd (*Chionodoxa* sp.) - **P** (næppe et gammelt relik)
Stor Nælde (*Urtica dioeca*) - **K, L**
Sæbeurt (*Saponaria officinalis*) - **L, P**
Tårnurt (*Turritis glabra*) – **K**
Vellugtende Aftenstjerne (*Hesperis matronalis*) - **D, P**
Vintergæk (*Galanthus nivalis*) – **P**

56. Moesgård Skovmølle – et lokalitetseksempel

Frederik Julius Chr. Jensen, der er barnefødt i Skovmøllen 1811, skriver således i sine erindringer: ”Omtrent midtvejs i denne smukke Kyststrækning og kun et Bøsseskud fra Strandbredden, ligger en lille Vandmølle, som nok syntes at være lagt netop der, for at man med et Blik kunde overse alt det skønne som Egnen frembyder.” – Jo, Moesgård Skovmølle ligger overmåde smukt, og alle møllens bygninger fremtræder oven i købet i fineste stand.

Skovmøllens historie

Skovmøllens historie er grundigt behandlet af Skriver (2004) og af Hinge & Skriver (2007).

Moesgård Skovmølle ligger i det store og ualmindeligt dejlige skovområde, som under ét kaldes for Marselisskovene. Her lå en hel række vandmøller: Thors Mølle, Pouls Mølle, Ny Mølle, Varna Mølle og Silistriamøllen. Hertil kommer Skovmøllen. Ved alle disse 6 møller, som skriftlige kilder omtaler allerede i 1500-tallet, er fundet rigeligt med reliktpanter. Den kulturbotanisk rigeste er dog Skovmøllen. Skovmøllen er således en forholdsvis rig kulturbotanisk lokalitet.

Skovmøllen har altid været tilknyttet den store gård, Moesgård, og Skovmøllen og Moesgård nævnes første gang sammen i 1570. Herregården Moesgård kan føre sin historie tilbage til midten af 1500-tallet, og Skovmøllen er formentlig ligeså gammel – eller snarere ældre. Gården lå oprindeligt på lokaliteten Gammel Moesgård ved Giber Å, men blev i 1711 flyttet til sin nuværende smukke plads. Den nuværende skønne hovedbygning blev opført i 1770'erne. Skovmøllen har også flyttet rundt. Alt tyder dog på, at møllen lå på sin nuværende plads allerede i slutningen af 1600-tallet. Ved den store matrikel fra 1688 siges det, at møllen havde 2 kværne, og dens mølleskyld blev sat til 5 tdr. hartkorn. Det fremgår af de skriftlige kilder fra 1700-tallet, at Skovmøllens møllere sad relativt godt i det, og at de socialt hævede sig over den gemene bondestand, hvor andre standsfæller så var finere folk som kroholdere og degne. Gennem både 1700- og 1800-tallet var Skovmøllens drift ganske omfattende, og gennem de skriftlige kilder kan vi følge stuehusets bygning i 1824. Også sydfløjen med køreporten må stamme fra begyndelsen af 1800-tallet.

Jens Skriver (2004) og Hinge & Skriver (2007) beretter ikke meget om møllens have. Dog får vi at vide, at haven ved midten af 1800-tallet blev forpagtet ud til en gartner, der ”Straks med stor iver” begyndte at sætte

haven i stand. I Hinge & Skriver (2007) er der på side 4-5 et detaljeret kort fra 1783. På dette kort ses tydeligt Moesgårds haveafsnit. Men ved møllen ses ingen have, hvilket der dog nok har været. I hvert fald fortæller Skovmøllens mange reliktarter, at der allerede tidligt har været have ved møllen.

Samtidig med havens forpagtning til gartneren påbegyndtes opførelsen af en ny mølle og møllebygning, og disse bygninger var færdige i 1852. Møllen levede nu i mange henseender op til, hvad der på den tid var det mest avancerede for møllebyggeri.

Alle de bygninger, der er i dag, var der også i anden halvdel af 1800-tallet.

Med industrialiseringen og den fortsatte teknologiske udvikling randt tiden efterhånden ud for de små vandmøller. Den sidste, som drev egentlig mølledrift på stedet var Søren Pedersen (1850-1929), som var forpagter af møllen 1883-1922. Mølledriften ophørte i 1924. Allerede i 1850 blev der indsendt ansøgning om tilladelse til indretning af beværtning i møllen. Men næsten spontant kom restaurationsvirksomheden til at betyde mere og mere. Det hele startede med, at folk kom i charabancer med madkurv. De købte så en kande varmt vand i møllen. I begyndelsen blev der kun solgt vand og brød, men snart kom kaffe til. Allerede for henved 100 år siden var det en stor begivenhed at køre turen ud til Skovmøllen med hestevogn, og på møllen var der lange borde med hvide duge, hvor de medbragte madkurve blev stillet frem. Og den dag i dag er Skovmøllen et populært madsted, og kun få andre restauranter ligger i så dejlige omgivelser: højstammet og frodig bøgeskov, rislende å og møllesø, hvortil de gamle bindingsværksbygninger føjer sig ind på malerisk vis.

”Med Forhistorisk Museums overtagelse af Moesgård i 1960 indledtes en ny æra for Skovmøllen. Fra at være en almindelig forretning blev den en del af en kulturinstitution. I den forbindelse er mølledriften for nylig taget op igen; ikke som erhverv men for at viderebringe kendskabet til, hvordan en mølle fungerer ...” (Skriver 2004). Siden 1930 har der udelukkende været drevet restaurant på Skovmøllen.

Skovmøllen har overlevet med intakt mølleværk, og i dag maler møllen igen. ”Hver søndag 12-17 og mange af årets helligdage slår mølleren og hans hjælpere dørene op og inviterer folk inden for i møllebygningen. Her kan besøgende opleve, hvordan mølleværket fungerer, når der åbnes for vandtilstrømningen, og møllehjulet under tydelig knagen og rumlen begynder at dreje rundt. Efterhånden kommer hele det sindrige maskineri inden døre i omdrejninger, rystelserne breder sig til alle rummene, og luften bliver tæt af melstøv. Det er ikke uden grund, at børn og voksne i stort tal tager på udflugt til Moesgård Skovmølle” (Hinge & Skriver 2007). Møllen

maler i dag 10 slags mel: Grahamsmel, almindeligt Hvedemel, Sigtemel (af Rug og Hvede), mel af Svedje-Rug, Durrum-Hvede, Ølands-Hvede, Speltmel og mel af Enkorn og Emmer foruden Rugmel. Alle disse meltyper kan købes i møllens butik, som ligger på broloftet (undermøllen). Skovmøllen er i dag et skoleeksempel på et ”arbejdende museum.”

Reliktplanterne

I alt 22 forskellige reliktarter er registreret ved Moesgård Skovmølle (Tabel 1).

Cirka halvdelen af de fundne reliktarter er forholdsvis almindelige som relikter i Danmark. Adskillige er dog ualmindelige i Østjylland. Det gælder Dansk Ingefær, Gul Anemone, Humle, Italiensk Skilla, Kræge, Læge-Baldrian, den gammeldags Påskelilje og Pinselilje, Skarntyde, Sødskærm og Tusindstråle.

8 af de fundne arter havde i gamle dage hovedanvendelse som lægeplanter, og lige så mange havde anvendelse som henholdsvis køkkenurter og som prydplanter. Vi kan derfor se de gamle haver for os, som især rummede lægeplanter, køkkenurter og prydplanter foruden den nødvendige ølbrygnings-Humle og frugttræer og bærbuske som Kræge og Stikkelsbær.

Ikke mindre end 14 af Skovmøllens reliktarter er gode indikatorer på meget gammel kulturbund. Derfor er det ikke usandsynligt, at disse arter blev dyrket ved møllen allerede i middelalderen/renæssancen. De øvrige arter kan også være meget gamle kulturlevn; de kan dog også være betydeligt yngre på stedet. Det gælder i særlig grad Italiensk Skilla og Tusindstråle. Vi ved i øvrigt, at Tusindstråle blev dyrket ved herregården Moesgård allerede i 1850 (Lange 1999).

Det er muligt, at de følgende arter er oprindeligt vildtvoksende (spontane) ved møllen: Gul Anemone, Læge-Baldrian, Løgekarse, Skov-Forglemmigej og Dansk Ingefær. Sandsynligheden for at disse arter er kulturlevn er dog stor.

Flere af Skovmøllens gamle køkken- og krydderurter er mere eller mindre glemte i dag. Det gælder Butbladet Skræppe, Glat Burre, Dansk Ingefær, Humle, Løgekarse, Skvalderkål, Stor Nælde og Sødskærm. Men flere af disse urter er usædvanligt gode i køkkenet, og særligt skal fremhæves Sødskærm, hvis store stængelknold er en aldeles glimrende grøntsag. Også den kraftige rod fra de enårige planter af Burre er fin. Disse urter kunne med fordel afprøves i Skovmøllens køkken – inden Noma gør det. En særlig lækker grøntsag er spidserne af Humlens forårsskud, som blot skal blancheres.

Tabel 1. Oversigt over Moesgård Skovmølles reliktarter.

Arternes væsentligste anvendelse i gamle dage:

D: Duftplante, **F:** Farveplante, **Frugt:** Frugttræer/bærbuske, **G:** Giftplante, **H:** Hallucinogen plante, **Kø:** Køkkenurt, **Kry:** Krydderurt, **L:** Lægeplante, **P:** Prydplante, **S:** Snapseurt, **Trold:** Trolddomsplante.

Arter, som ved Skovmøllen kan stamme tilbage fra middelalderen/renæssancen, er mærket !

Kræge, Svaleurt og Dansk Ingefær er sidst set i 2006.

Moesgård Skovmølle er undersøgt kulturbotanisk 12. maj 1995, 20. juli 2006 og 19. april 2011.

Alm. Katost (*Malva sylvestris*) – **L, Kø !**

Butbladet Skræppe (*Rumex obtusifolius*) – **Kø, Trold !**

Dansk Ingefær (*Arum alpinum*) – **L, Kø, P !**

Glat Burre (*Arctium lappa*) – **L, Kø, Trold !**

Gul Anemone (*Anemone ranunculoides*) - **P**

Humle (*Humulus lupulus*) – **Ølbrygning, Kø !**

Italiensk Skilla (*Scilla italica*) - **P**

Kræge (*Prunus domestica* ssp. *insititia*) – **Frugt !**

Læge-Baldrian (*Valeriana officinalis*) - **L**

Løgekarse (*Alliaria petiolata*) – **Kø, Kry**

Matrem (*Tanacetum parthenium*) - **P, L !**

Pinselilje (*Narcissus poeticus* var. *poeticus*) – **P, D !**

Påskelilje (*Narcissus pseudonarcissus* var. *sylvestris*) – **P, D !**

Skarntyde (*Conium maculatum*) – **L, G !**

Skov-Forglemmigej (*Myosotis sylvatica*) - **P**

Skvalderkål (*Aegopodium podagraria*) – **Kø, L !**

Stikkelsbær (*Ribes uva-crispa*) - **Frukt**

Stor Nælde (*Urtica dioeca*) – **L, Kø, Trolld, F !**

Svaleurt (*Chelidonium majus*) – **L, H, F !**

Sødkærm (*Myrrhis odorata*) – **Kry, S, Kø !**

Tusindstråle (*Telekia speciosa*) - **P**

Vintergæk (*Galanthus nivalis*) - **P**

Figurtekster

Fig. 1. Giber Å ved Skovmøllen. Foto Kim Elnef 19. april 2011.

Fig. 2. Moesgård Skovmølle. Foto Kim Elnef 19. april 2011.

Fig. 3. Møllen.

Nogle af de fineste og bedst bevarede vandmøller er fredede. Det forekommer dog forfatteren besynderligt, at flere vandmøller (med tilhørende gårde) ikke er fredede.

For det første er alle vandmøller gamle. Ofte kan deres historie føres tilbage til højmiddelalderen.

For det andet er vandmøllerne et mageløst sindrigt og smukt maskineri, hvis høje håndværkmæssige stude aftvinger respekt for møllebyggeren.

For det tredje er der en større del af møllerne, som helt eller delvist fungerer. Og Moesgård Skovmølle er et godt eksempel på, at det er noget, som interesserer publikum.

For det fjerde er møllerne truede. Alene inden for de seneste 30 år har forfatteren oplevet, at adskillige møller er blevet misligholdt, og flere er direkte blevet fjernet.

Disse 4 forhold kunne vel nok berettigede, at flere møller fredes, og at der afsættes flere midler til deres bevaring.

Foto Kim Elnef 19. april 2011.

Fig. 4. Moesgård Skovmølle.

Anders Fischer (Silkeborg Museum) har fortalt BL, at der i 1688 (den Store Matrikel) blev registreret 850 vand- og vindmøller i landets landsbyer (undtagen Sønderjylland). Hertil skal lægges hovedgårdenes ca. 350 møller. I 1990'erne blev antallet af vandmøller ifølge Anders Fischer sat til 628, og af dem var 274 helt eller delvist funktionsduelige.

Ifølge Hinge & Skriver (2007) var der år 1900 mellem 4000 og 5000 vind- og vandmøller. I dag er der ifølge Hinge & Skriver vel kun knap 50 tilbageværende vandmøller med intakt mølleværk.

Fig. 5. & 6. Hammer Vandmølle med Lille Lappedykker.

Det rislende og pludrende vandløbs ualmindelige fugle findes ved Skovmøllen: den ret sjældne Bjerg-Vipstjert yngler ved møllen, og det samme gør den sjældne Isfugl i visse år, ligesom Vandstæren er en trofast vintergæst.

Der er også god opgang af Havørred, og der blev etableret en ny faunapassage i 2004.

Akvareller Jens Gregersen.

Fig. 7. Hvor den lille græsplæne nu ligger stod indtil 2006 et tæt krat af middelalderblommen Kræge (*Prunus domestica* ssp. *insititia*), hvori der voksede Dansk Ingefær (*Arum alpinum* ssp. *danicum*), Svaleurt (*Chelidonium majus*) og Skarntyde (*Conium maculatum*). Tilbage er nu kun en smule Skarntyde i kratskoven bag græsplænen.

Den største trussel mod Skovmøllens planterelikter er intensiv havepleje. Vi må håbe, at gårdens omgivelser som hidtil får lov til at ligge uoplejede hen.

Fig. 8. Fussing Mølle er ét blandt mange andre eksempler på en idyllisk vandmølle.

57. Spentrup præstegårdslund – et lokalitetseksempel

I april-maj er Spentrup præstegårdslund det smukkeste overflødighedshorn af blomstrende anemoner og løgplanter, og adskillige af lundens mange urter er ualmindelige eller direkte sjældne.

Om præstegårdslunden

Der findes præstegårdslunde eller kirkelunde ved ca. hver ottende landsbykirke. Da der findes bevaret lidt over 1500 middelalderlige landsbykirker, betyder det, at der findes i alt knap 200 præstegårdslunde og kirkelunde. Præstegårdslundene ligger i nær tilslutning til præstegården, mens kirkelundene ligger tæt ved kirken. Spentrup præstegårdslund ligger tæt ved såvel præstegård som kirke.

De fleste præstegårdslunde/kirkelunde er små. Ofte er de kun på nogle få hundrede m².

Præstegårdslundene består typisk af en længere række forskellige løvtræer og -buske.

Åse Højlund Nielsen fra Nationalmuseet har oplyst forfatteren om, at det er tænkeligt, at præstegårdslundene er ældre end 1600-tallet; det kan blot ikke dokumenteres. Flere forhold tyder da også på, at præstegårdslundene har en høj alder. For det første må indvandringen af de ofte usædvanligt mange reliktarter have taget lang tid. Desuden er en række af lundenes levende fortidsminder gode indikatorer på middelalderlig kulturbund. I Spentrup præstegårdslund gælder det arter som Filtet Kongelys (*Verbascum thapsus*), Skov-Tulipan (*Tulipa sylvestris*), Svaleurt (*Chelidonium majus*), Dansk Ingefær (*Arum alpinum* ssp. *danicum*) og Plettet Ingefær (*Arum alpinum* ssp. *maculatum*). I Spentrup præstegårdslund forekommer mellemformen mellem Dansk og Plettet Ingefær. Ud over de arter, som forekommer i Spentrup præstegårdslund er også følgende arter karakteristiske for præstegårdslunde: Bredbladet Klokke (*Campanula latifolia* var. *macrantha*), Panther-Gemserod (*Doronicum pardalianches*), Strudsvinge (*Matteucia struthiopteris*), Natviol (*Hesperis matronalis*), Guldnælde (*Lamium galeobdolon*) og Nikkende Fuglemælk (*Ornithogalum nutans*).

Præstegårdslundene var det sted, hvor præsten hentede sit ovnbrænde.

Spentrup præstegårdslund

Spentrup præstegårdslund, som ligger ca. 10 km. nord for Randers, er usædvanlig stor, ca. 5000 m². Lunden er gennemskåret af stier, blandt andet en lang ”kærlighedssti”, som på smukkeste vis slynger sig gennem lunden.

Det er tankevækkende, at mange af de levende fortidsminder i præstegårdslunden er gode bifoderplanter, og flertallet af disse er oven i købet tidligt blomstrende. At de blomstrer tidligt er hensigtsmæssigt, da det især er i det tidlige forår, at bierne er i bekneb for gode trækplanter. Det er sandsynligt, at det var i lunden, at præsten havde sine bistader – og så var de også lidt ad vejen.

Lunden er opbygget af en længere række løvtræer og -buske. Hyppigst er Bøg (*Fagus sylvatica*) og Ahorn (*Acer pseudoplatanus*). Hertil kommer Ask (*Fraxinus excelsior*), Selje-Røn (*Sorbus intermedia*), Fuglekirsebær (*Prunus avium*), Skov-Abild (*Malus sylvestris*), Navr (*Acer campestre*) og Hestekastanie (*Aesculus hippocastanum*). Busklaget består af opvækst af Bøg, Ahorn og Ask samt af Hvidtjørn (*Crataegus laevigata*), Hæg (*Prunus padus*), Fliget Brombær (*Rubus laciniata*), Alm. Brombær (*Rubus fruticosus*), Hindbær (*Rubus idaeus*), Stikkelsbær (*Ribes uva-crispa*), Fjeld-Ribs (*Ribes alpinum*) og Alm. Hyld (*Sambucus nigra*). I kanten af lunden ind mod præstegårdshaven står enkelte eksemplarer af ”Blodbøg”, ”Blodhassel” og Blodahorn”.

I Spentrup præstegårdslund er i alt registreret 28 forskellige reliktarter. Dermed er denne lund den kulturbotaniske rigeste af de registrerede præstegårdslunde.

Lunden glider jævnt over i den ca. 1500 m² store, stemningsfulde præstegårdshave.

Reliktarterne

Spentrup præstegårdslund er rig på reliktarter og forbløffende mange af arterne er ualmindelige eller direkte sjældne i Kronjylland (egnen mellem Randers og Mariager fjorde).

De følgende arter er ualmindelige som relikter i Kronjylland, da de kun forekommer hist og her: Dansk Ingefær (*Arum alpinum* ssp. *danicum*), den gammeldags Påskelilje (*Narcissus pseudonarcissus* var. *sylvestris*), den gammeldags Pinselilje (*Narcissus poeticus* var. *recurvus*), Filtet Kongelys (*Verbascum thapsus*), Fliget Brombær (*Rubus laciniata*), Humle (*Humulus lupulus*), Hæg (*Prunus padus*), Italiensk Skilla (*Scilla italica*), Langstillet Lærkespore (*Corydalis solida*) og Sødskærm (*Myrrhis odorata*). Følgende arter er temmelig sjældne som relikter i det sydlige Nordjylland: Krans-Lilje

(*Lilium martagon*), Gul Anemone (*Anemone ranunculoides*), Kejserkrone (*Fritillaria imperialis*) og Plettet Ingefær (*Arum alpinum* ssp. *maculatum*). Skov-Tulipan (*Tulipa sylvestris*) er direkte sjælden i Kronjylland. Den fyldte Hvid Anemone (*Anemone nemorosa flore pleno*) er sjælden som relikv i Danmark som helhed. Forfatteren kender den kun fra 3 andre lokaliteter, nemlig fra Liselund Slot på Møn samt fra 2 præstegårdshaver på Djursland. Langt de fleste af forfatterens feltundersøgelser er foretaget i perioden maj-august (altså efter Anemonens blomstring), og derfor er den fyldte hvide form af Hvid Anemone måske ikke egentlig sjældne). I Spentrup præstegårdslund findes 5 kloner af den fyldte Hvide Anemone. Hver af disse kloner er på ca. 1½ m². De er et smukt syn ved slutningen af april. Den fyldte Hvide Anemone blomstrer ca. 10 dage senere end den almindelige Hvide Anemone.

Naturpleje

Spentrup præstegårdslund er under kraftig tilgroning, især med Ahorn. Ahorn er ikke naturligt forekommende i Jylland, og i Spentrup præstegårdslund truer Ahorn den frodige urtevekst. Alle træer af Ahorn bør derfor snarest fjernes. Det samme gælder den stedvis frodige opvækst af Ahorn. Desuden bør der foretages en udtynding af den øvrige opvækst, idet opvæksten af Bøg skånes. Det afhuggede tømmer og kvas fjernes, og bør således ikke få lov til at ligge, da det vil fremme den i forvejen rigelige vækst af Brændenælde (*Urtica dioeca*) og Hindbær (*Rubus idaeus*). I øvrigt bør de romantiske stier fortsat løbende slås. Desuden bør det tidligere romantiske haveanlæg med de p.t. tørlagte vandgrave ryddes for opvækst. Menighedsrådet bør afsætte de nødvendige økonomiske midler til lundens pleje og løbende drift.

Opråb til Kirkeministeriet, stiftsøvrigheden, provstiudvalget og menighedsrådet

Præstegårdslundene har hidtil levet en anonym tilværelse, såvel botanisk som historisk. Men da præstegårdslundene på grund af deres høje alder ofte er kulturbotanisk værdifulde, bør der tages vidtstrakte hensyn til dem i menighedsrådenes daglige administration.

Kirkeministeriet har oplyst forfatteren om, at ministeriet anser lundene for fredede i henhold til den kirkelige lovgivning. Det betyder, at lundene ikke må fjernes eller ændres uden stiftsøvrighedens/provstiudvalgets tilladelse. Lundene bør således ej heller udsættes for lemfældig fældning eller for affaldshenkastning. Begge dele forekommer desværre hyppigt i lundene. Ofte er der desuden behov for en særlig naturpleje af lundene, jævnfør ovenfor. At lundene er fredede indebærer, at de kirkelige myndigheder har

et ansvar for, at lundene plejes som de historiske og naturhistoriske klenodier, som de er. Det betyder, at der bør afsættes de nødvendige økonomiske midler til lundenes drift og pleje.

Steen Steensen Blicher som havemand

Steen Steensen Blicher er en af 1800-tallets største forfattere, og hans noveller (f.eks. Hosekræmmeren, Røverstuen, Præsten i Thorning, Telse, Præsten i Vejlbj, En landsbydegns dagbog og Sig nærmer tiden, da jeg må væk) er en skat i vores nationallitteratur på linie med H. C. Andersens eventyr.

Blicher var en oplysningstidens mand, som interesserede sig for mange ting, og han blandede sig ivrigt i samfundsdebatten. Blicher skrev således om vidt forskellige ting som værnepligt, høravly, uldproduktion og hedens opdyrkning, ligesom han organiserede Himmelbjergmøderne. Det er ikke hidtil beskrevet, men St. St. Blicher interesserede sig også for havebrug.

St. St. Blicher (1782-1848) var præst i Spentrup fra 1825 til 1847, og historikeren Helle Bie Frisman, som er gift med den nuværende præst i Spentrup, har fortalt forfatteren, at det sandsynligvis var St. St. Blichers farbror, Peder Daniel Blicher, som i sin tid anlagde den nuværende have ved Spentrup præstegård. Som ung studerende havde St. St. Blicher været med til at plante træer i haven sammen med farbroderen (Frandsen 2003). En formentlig middelalderlig fiskedam indgik senere i haven som et romantisk haveanlæg. I dag er dette anlæg grave tørre; men tidligere var de vandfyldte. Helle Bie Frisman fortæller, at det måske var St. St. Blicher, som inddrog den gamle fiskedam som et romantisk anlæg. Det er denne dejlige have som i dag glider så smukt over i den store præstegårdslund, som horticulturelt set er at betragte som præstegårdens park. Spentrup præstegårdshave er omtalt af Frandsen (2003).

I en notesbog (Trier, H.: En kladdebog af Blichers. Meddelt af H. Trier i Dania Bd. 5 E. 2-3. Kbh. 1898), som opbevares på Statsbiblioteket i Århus, har Blicher lavet en fortegnelse over de grønsager, som han dyrkede i sin køkkenhave. Denne haveplan er også gengivet i Knud Sørensens bog om St. St. Blicher. Blicher opregner følgende afgrøder fra sin over 150 år gamle køkkenhave:

Selvavlet

- I.** Ærter
- II.** Snitbønner
- III.** Kørvel

- IV. Dild
- V. Karse
- VI. Charløtløg

At købe

1. al slags Kaalfrø og Kaalrabi
2. Ræddiker
3. Rødløg
4. Porreløg
5. Pastinak
6. Persille
7. Selleri
8. Timian
9. Portulak
10. Spinat
11. Krus Salat
12. Gulerødder
13. Majroer
14. Hvideroer
15. Agurker
16. Sennep
17. Nasturtium
18. Peberrod
19. Pelargonia
20. Læggekartofler
21. Grønkaal
22. Hvidkaal
23. Savoykaal
24. Blomkaal
25. Spidskaal

Blichers fortegnelse over hans køkkenhaves afgrøder, som er fra 1844/45, har horticulturel interesse, da der kun er bevaret få haveplaner, som er mere end 150 år gamle. Ældre og berømt er pastor Begtrup's (Vistoft) haveplan fra 1751. Disse omfattende haveplaner er indgående beskrevet og diskuteret af Jens Reddersen (2011).

Køkkenhaven havde sikkert stor betydning, for med en stor børneflokk, forholdsvis ringe løn, men med et stort alkoholforbrug havde St. St. Blicher svære økonomiske problemer.

Foruden flere flotte træer vokser der i dag flere gamle prydplanter i haven: Rød Sct. Hansurt (*Hylotelephium telephium* ssp. *telephium*), Stor Singrøn (*Vinca major*), Bonderose (*Paeonia officinalis*), Ensidig Klokke

(*Campanula rapunculoides*), Stor Gyldenris (*Solidago gigantea*), Kejserkrone (*Fritillaria imperialis*), Bjerg-Knopurt (*Centaurea montana*) og Prikbladet Fredløs (*Lysimachia punctata*) samt Humle (*Humulus lupulus*)

Mellem den store Spentrup Kirke, præstegården og ved den gamle rytterskole finder vi "Blichers Mindestue", som er et absolut seværdigt museum. I museet findes en kopi af den side i Blichers kladdebog, hvori han opregner sin køkkenhaves afgrøder.

Tak

Jens Reddersen, Kim Elnef, Helle Bie Frisman og Åse Højlund Nielsen takkes for værdifuld hjælp. Helle Frisman takkes ikke mindst for sin oversættelse af Blichers haveplan.

Figurtekster

Fig. 1. Spentrup præstegårdslund set fra NNV, 2011.

Fig. 2. Spentrup præstegårdslund ved midten af april, 2011. De fleste småbiotoper i landsbyen, hvor levende fortidsminder kan vokse, er borte. Det gælder ofte gadekær, gamle levende hegn, diger og gærder, gadejord og andre små udyrkede pletter. Men kirkedigerne og præstegårdslundene er ofte bevaret. Deres flora af levende fortidsminder afspejler landsbyens gamle urtegårde. Lundene og kirkedigerne har meget længe været forholdsvis stabile samfund, og derfor kan de selv i dag være voksesteder for levende middelalderlige fortidsminder. Foto Hans Guldager Christiansen.

Fig. 3. Kloner af den fyldte Hvid Anemone (*Anemone nemorosa flore pleno*). 28. april 2011.

Fig. 4. Den fyldte Hvid Anemone (*Anemone nemorosa flore pleno*). 28. april 2011.

Fig. 5. Plettet Ingefær (*Arum alpinum* ssp. *maculatum*). Foto Hans Guldager Christiansen.

Fig. 6. Spentrup præstegård er opført i årene 1794-95 af Steen Steensen Blichers farbror, Peder Daniel Blicher. Gården er fredet i klasse B.

Fig. 7. Spentrup Kirke er usædvanlig stor.

Fig. 8. Et kig ind i præstegårdshaven.

Fig. 9. Blichers Mindestue.

Tabel 1. Reliktarterne i Spentrup præstegårdslund.

Almindelig Snepryd (*Scilla forbesii*) og Stor Snepryd (*Scilla luciliae*) forekommer også i lunden; men de er formentlig nyere kulturflygtninge.

Dansk Ingefær (*Arum alpinum* ssp. *danicum*)
Den gammeldags Pinselilje (*Narcissus poeticus* var. *recurvus*)
Den gammeldags Påskelilje (*Narcissus pseudonarcissus* var. *sylvestris*)
Dorothealilje (*Leucojum vernum*)
Erantis (*Eranthis hyemalis*)
Filtet Kongelys (*Verbascum thapsus*)
Fliget Brombær (*Rubus laciniata*)
Fyldt Hvid Anemone (*Anemone nemorosa flore pleno*)
Gul Anemone (*Anemone ranunculoides*)
Humle (*Humulus lupulus*)
Hæg (*Prunus padus*)
Italiensk Skilla (*Scilla italica*)
Kejserkrone (*Fritillaria imperialis*)
Klokke-Skilla (*Scilla non-scripta*)
Kost-Fuglemælk (*Ornithogalum umbellatum*)
Krans-Lilje (*Lilium martagon*)
Langstillet Lærkespore (*Corydalis solida*)
Marts-Viol (*Viola odorata*)
Perlehyacint (*Muscari botryoides*)
Plettet Ingefær (*Arum alpinum* ssp. *maculatum*)
Russisk Skilla (*Scilla sibirica*)
Skov-Tulipan (*Tulipa sylvestris*)
Skvalderkål (*Aegopodium podagraria*)
Stikkelsbær (*Ribes uva-crispa*)
Stor Nælde (*Urtica dioeca*)
Stor Konval (*Polygonatum multiflorum*)
Svaleurt (*Chelidonium majus*)
Sødkærm (*Myrrhis odorata*)
Vintergæk (*Galanthus nivalis*)
Vår-Krokus (*Crocus vernus*)

58. Kirkelandsbyen Falslev – et lokalitetseksempel

Bernt Løjtnant og Kim Elnef

Falslev er en lille kirkelandsby, som ligger mellem Assens og Norup 1 km syd for Mariager Fjord.

Under ekskursioner 1999-2007 er registreret i alt 40 reliktarter i Falslev. Det er usædvanligt mange, og det giver en pointsum på i alt 26. Østjyllands fornemste kulturbotaniske lokalitet, Kalø Slotsruin, rummer kun 26 reliktarter. Men da uforholdsmæssigt mange af Kaløs arter er meget gode indikatorer på middelalderligt havebrug (3-point-arter) får Kalø en pointsum på hele 43. Flertallet af Falslevs arter er derimod dårlige indikatorer på middelalderligt havebrug (0-point-arter). Derfor den relativt lave pointsum til Falslev. Falslevs pointsum er dog så høj, at Falslev kan siges at være af national kulturbotanisk betydning/af meget stor interesse.

Adskillige af Falslevs reliktarter er sjældne eller ualmindelige. Sjældne er således Læge-Hjertespannd (*Leonurus cardiaca*) og Hjertebladet Gåsefod (*Chenopodium hybridum*). Læge-Hjertespannd står i et halvt hundrede eksemplarer, hvilket er usædvanligt mange, nederst i præstegårdshaven. Her står de ved et stendige ned mod den idylliske Ådalsvej, som støder op til de brede enge ned mod den uregulerede Kastbjerg Å. Da det nævnte stendige blev omsat i 2003, dukkede der året efter en større bestand af Hjertespannd og Hjertebladet Gåsefod op ved diget. Hjertebladet Gåsefod er ligesom Læge-Hjertespannd en dvaleplante. Øvrige reliktarter ved diget er Svaleurt (*Chelidonium majus*), Døvnælde (*Lamium album*), Mørk Kongelys (*Verbascum nigrum*), Vedbend-Torskemund (*Cymbalaria muralis*) og Alm. Katost (*Malva sylvestris*). I et krat ved østenden af diget (ved den gamle og i dag næsten forsvundne fægang) står en større bestand af Dorothealilje (*Leucojum vernalis*).

Blandt Falslevs ualmindelige reliktarter skal fremhæves Pigæble (*Datura stramonium*) og Æselfoder (*Onopordum acanthium*). Både Pigæble og Æselfoder vokser på en lille skrænt ved Ådalsvej nr. 1. De to arter, som begge er dvaleplanter, dukkede frem, da vejen blev lagt om i 2004. Siden 2005 har de begge stået i lidt over en snes eksemplarer på skrænten foruden Alm. Katost (*Malva sylvestris*), Rundbladet Katost (*Malva neglecta*), Døvnælde (*Lamium album*), Stor Hundepersille (*Aethusa cynapium* var. *gigantea*) og Opium-Valmue (*Papaver somniferum*). De to sidstnævnte er også dvaleplanter. I 2007 stod der pludselig også en længere række tilfældigt indslæbte arter (efemerofyter) på skrænten, se afsnittet om fuglefrøarter nedenfor.

Falslevs byudvikling

Falslev er beliggende ca. 2 km øst for Assens, ca. 1 km vest for Norup og ca. 1 km syd for Mariager Fjord. Byen skråner mod syd ned til Kastbjerg Ådal, som tidligere var en gammel fjordarm til Mariager Fjord.

Byens navn nævnes første gang i 1371 som ”Falckløff” og senere i 1436 som ”Falsløff” ifølge ”Trap Danmark”.

Kirken, som lige har holdt 900 års jubilæum (2007), er ifølge Nationalmuseet fra

begyndelsen af 1100-tallet.

Ca. 800 m nordvest for Falslev ligger den lille hovedgård Ballegård, som nævnes første gang 1430. Ballegård har haft patronatsretten til Falslev Kirke.

Tuse Mølle, som er omtalt i 1482, ligger 300 m øst for Falslev ved Kastbjerg Å.

Falslev var, ifølge Chr. V's matrikel, i 1688 en by bestående af 8 gårde og 3 huse med jord, med et samlet dyrket areal på 210,6 tdr. land.

Da kalk er højtbeliggende ved Mariager Fjord, specielt omkring Assens, har dette medført, at der fra meget gammel tid har været talrige kalkbrud, både åbne og underjordiske. I 15-1600 tallet var der derfor mange kalkovne, hvori kalken blev brændt, og siden udskibet fra bl.a. Fladbjerg. Kalkbrænding kræver meget træ, så i 1693 blev der indført forbud mod kalkbrænding, fordi der stort set ikke var skov tilbage omkring Assens.

Kalken får dog igen betydning for området, da der i 1873 starter et industrieventyr lidt nord for Assens, med anlæggelsen af den første cementfabrik i Danmark, "Cimbria". I 1883 kom cementfabrikken "Dania" til og til sidst i 1907 "Kongsdal". Hele dette cementeventyr slutter i 1974.

I 1883 anlægges der en jernbane fra Randers til Hadsund, med en stationsbygning bl.a. i Norup, ca. 800 m øst for Falslev. Denne jernbane bliver nedlagt i 1969.

Ca. 500 m vest for Falslev Kirke har der ligget nogle fiskedamme, muligvis karpedamme, som muligvis har haft tilknytning til Mariager Kloster, der blev grundlagt i 1446. Disse fiskedamme blev sløjfet så sent som i begyndelsen af 1940'erne af August Baadsgaard (pers. comm.).

Lige syd for fiskedammene ligger der 5 hulveje op ad bakken. Dette vidner om en livlig trafik i fordums dage, muligvis med kvægdrift fra de frodige engarealer i Sydøsthimmerland over Hadsund til Randers, da der i den nærliggende skov er et længere stykke vej, som hedder "Randers-dalen".

Gennem studier af kort fra 1860 og fremefter ses det, at den industrielle og infrastrukturelle udvikling omkring Falslev, ikke har haft den store betydning for byudviklingen i Falslev. Falslev rummer i 2008, inden for byskiltene, 6 gårde og 11 huse. Set i forhold til, at der i 1688 var 8 gårde og 3 huse, må det siges at være en meget beskedent byudvikling, der er foregået gennem de sidste 320 år. Og denne mangel på udvikling ser ud til at fortsætte i fremtiden.

Hvorfor så kulturbotanisk rig?

Der er to årsager til, at der er registreret så mange reliktarter i Falslev. For det første findes der temmelig mange småbiotoper i landsbyen i form af grønne vejkanter, krat, udyrkede skrænter, brede hække, gamle hegn, stendiger og gadejord. Den væsentligste årsag til, at der er fundet så mange relikter er dog, at Falslev er grundigt undersøgt – mere end 20 gange. Og selv under de seneste års ekskursioner er der hver gang fundet 1-2 nye reliktarter. Om en lokalitet registreres som artsrig, er således i høj grad afhængig af undersøgelsesintensiteten.

Lokale fredningsbestræbelser

Kim Elnef aftalte i 2004 med præsten og graveren, at kronen og foden af præstegårdsdiget ned mod Ådalsvej ikke måtte slås, således at det rige reliktplanteflor her kunne bevares. Ikke desto mindre blev diget i 2007 – efter ordre fra menighedsrådet til graveren – flere gange behandlet med gasbrænder. Efter denne behandling så diget skrækkeligt grimt ud, og især Hjertespenden tog skade. Samtidig medfører behandlingen med gasbrænder, at diget bliver ustabil. Der er således fare for, at det kostbart nyistandsatte dige bryder sammen (Løjtnant 2007). Samtidig forsvinder levende kulturminde, som måske stammer helt tilbage fra middelalderen. Ifølge Kirkeministeriets anordninger og cirkulærer må kirkediger ikke behandles med gift, og det burde heller ikke være lovligt at behandle dem med gasbrænder.

Den lille skrænt ved Ådalsvej 1 med blandt andet Pigæble og Æselfoder er sikret efter aftale med ejeren.

Kim Elnef har desuden udarbejdet en folder om Falslevs rige reliktplanteflor.

Endelig har B.L. & K.E. skrevet en længere artikel om Mariager Kommunes reliktplanter (Løjtnant & Elnef 2007).

Sjældne fuglefrøarter

Den lille skrænt ved Ådalsvej nr. 1, hvor der efter vejoplægningen i 2004 har stået blandt andet Pigæble og Æselfoder, var i 2007 pludselig også voksested for en rig flora af sjældne, indslæbte arter, tabel 2.

Endnu i 1960'erne og 70'erne, da der fandtes utallige små og store ukontrollerede lossepladser – som B.L. har botaniseret meget på – var tabel 2's arter ikke nær så sjældne som i dag. De tilfældigt indslæbte arter i tabel 2, stammer ifølge ejeren af skrænten fra fuglefrø, som han om vinteren har spredt rundt i den tilstødende have.

Andre kulturbotanisk rige landsbyer

En lang række andre landsbyer er lige så kulturbotanisk rige – eller endda rigere – end Falslev.

Især en række landsbyer på småøer er forbløffende rige. Som eksempler kan nævnes Tunø, Endelave, Anholt, Helnæs, Agersø, Nyord, Bogø, Livø, Årø og især Christiansø og Hirsholm.

Men også en længere række landsbyer i Jylland og på de store øer er rige på reliktplanter. Blandt de ca. 300 landsbyer, som B.L. har undersøgt, kan nævnes Aunslev ved Ullerslev, Beder ved Århus, Besser, Brundby og Nordby på Samsø, Borup og Esby på Helgenæs, Agri og Vistoft på Mols, Dynt på Broager Land, Emborg og Boes ved Mossø, Frørup ved Ørbæk, Føns ved Lillebælt, Liltved ved Gl. Estrup, Mygind ved Clausholm, Orte ved Tommerup, Sct. Ols på Bornholm, Sondrup, Ålstrup og Toftum ved Søvind, Store Rise på Ærø, Vejlø ved Næstved, Vester Tirsted på Lolland og Østerballe ved Hasmark. I modsætning til Falslev er flertallet af de ovennævnte landsbyer kun undersøgt én gang. Hundredvis af landsbyer er ikke undersøgt; men mange af disse er uden al tvivl kulturbotaniske perler.

Tabel 1.

Oversigt over reliktplanter i Falslev. Arternes væsentligste anvendelser i gamle dage er angivet.

Akeleje (*Aquilegia vulgaris*) – Prydplante, lægeplante og snapseurt.

Alm. Hyld (*Sambucus nigra*) – Lægeplante, duftplante, vinplante, teplante, bifoderplante, bærbusk, prydplante og trolddomsplante.

Alm. Katost (*Malva sylvestris*) – Lægeplante, bifoderplante, køkkenurt og teplante.

Blodrød Storkenæb (*Geranium sanguineum*) – Prydplante og bifoderplante.

Dorothealilje (*Leucojum vernum*) – Prydplante, bifoderplante og lægeplante.

Døvnælde (*Lamium album*) – Lægeplante, bifoderplante, køkkenurt og farveplante.

Ensidig Klokke (*Campanula rapunculoides*) – Køkkenurt.

Erantis (*Eranthis hyemalis*) – Prydplante og bifoderplante.

Foder-Kulsukker (*Symphytum asperum* x *officinale*) – Foderplante, bifoderplante og lægeplante?

(Som levende fortidsminde er Foder-Kulsukker formentlig kun ca. 100 år gammel)
Glat Burre (*Arctium lappa*) – Køkkenurt, lægeplante og trolddomsurt.

Hjertebladet Gåsefod (*Chenopodium hybridum*) – Køkkenurt.

Klokke-Skilla (*Scilla non-scripta*) – Prydplante.

Korn-Valmue (*Papaver rhoeas*) – Lægeplante og hallucinogen plante.

Kost-Fuglemælk (*Ornithogalum umbellatum*) – Prydplante og køkkenurt.

Kræge (*Prunus domestica* ssp. *insititia*) – Frugttræ, bifoderplante, hegnsplante, vinplante, snapseurt og lægeplante.

Læge-Hjertespad (*Leonurus cardiaca*) – Lægeplante.

Læge-Jordrøg (*Fumaria officinalis*) – Lægeplante, trolddomsplante og hallucinogen plante.

Læge-Oksetunge (*Anchusa officinalis*) – Lægeplante og køkkenurt.

Marts-Viol (*Viola odorata*) – Prydplante, lægeplante, duftplante og bifoderplante.

Matrem (*Tanacetum parthenium*) – Lægeplante, prydplante, trolddomsplante, veterinærplante og krydderurt.

Moskus-Katost (*Malva moschata*) – Prydplante, lægeplante, bifoderplante og teplante.

Mørk Kongelys (*Verbascum nigrum*) – Teplante, bifoderplante, teknisk plante, prydblante, kosmetikplante, farveplante og lægeplante.

Opium-Valmue (*Papaver somniferum*) – Lægeplante, hallucinogen plante, prydblante og giftplante.

Peberrod (*Armoracia rusticana*) – Krydderurt, lægeplante, veterinærplante, køkkenurt og kosmetikplante.

Perlehyacint (*Muscari botryoides*) – Prydblante.

Pigæble (*Datura stramonium*) – Lægeplante, trolddomsplante, hallucinogen plante, giftplante og prydblante.

Pinselilje (*Narcissus poeticus* var. *recurvus*) – Prydblante, lægeplante og duftplante.

Rundbladet Katost (*Malva neglecta*) – Lægeplante, bifoderplante og køkkenurt.

Russisk Skilla (*Scilla sibirica*) - Prydblante.

Rød Stenurt (*Sedum spurium*) – Prydblante.

Skvalderkål (*Aegopodium podagraria*) – Køkkenurt og lægeplante.

Stor Hundepersille (*Aethusa cynapium* var. *gigantea*) – Lægeplante.

Stor Konval (*Polygonatum multiflorum*) – Prydblante og lægeplante.

Stor Nælde (*Urtica dioeca*) – Lægeplante, køkkenurt, teknisk plante, foderplante, trolddomsplante og farveplante.

Svaleurt (*Chelidonium majus*) – Lægeplante, farveplante, veterinærplante, trolddomsplante og hallucinogen plante.

Sæbeurt (*Saponaria officinalis*) – Prydblante, lægeplante og duftplante.

Toårig Natlys (*Oenothera biennis*) – Prydblante og køkkenurt.

Vedbend-Torskemund (*Cymbalaria muralis*) – Prydblante.

Vintergæk (*Galanthus nivalis*) – Prydblante, bifoderplante og lægeplante.

Æselfoder (*Onopordum acanthium*) – Lægeplante, køkkenurt og prydblante.

Tabel 2.

Oversigt over tilfældigt indslæbte arter (fuglefrøarter) på den lille skrænt ved Ådalsvej nr. 1. Alle arterne er i dag mere eller mindre sjældne. Hyppigst er Grøn Skærmaks, som er halvsjælden.

Almindelig Hanespore (*Echinochloa crus-galli*)

Blågrøn Skærmaks (*Setaria glauca*)

Bynke-Ambrosie (*Ambrosia artemisiifolia*)

Grøn Skærmaks (*Setaria viridis*)

Gul Sennep (*Sinapis alba*)

Kinajute (*Abutilon theophrasti*)

Kolbehirse (*Setaria italica*)

Opium-Valmue (*Papaver somniferum*)

Vild Durra (*Sorghum halepense*)

Tak

Tak til arkivleder Jørgen Andersen fra Lokalthistorisk Forening for Falslev og Vindblæs sogne for gennemlæsning og respons på afsnittet om Falslevs byudvikling.

Figurtekster

Fig. 1. Præstegårdsdiget ned mod Ådalsvej er rigt på levende fortidsminder, blandt andet Læge-Hjertespand (*Leonurus cardiaca*). Foto Kim Elnef 2008.

Fig. 2. Ved fægangen står en større bestand af Dorothealilje (*Leucojum vernum*) og Vintergæk (*Galanthus nivalis*). Foto Kim Elnef 2008.

Fig. 3. Skrænten syd for kirken rummer blandt andet Stor Hundepersille (*Aethusa cynapium* var. *gigantea*) og Mørk Kongelys (*Verbascum nigrum*). Foto Kim Elnef 2008.

Fig. 4. Den lille skrænt ved Ådalsvej nr. 1, hvor der blandt andet står Pigæble (*Datura stramonium*) og Æselfoder (*Onopordum acanthium*). Foto Kim Elnef 2008.

Fig. 5. Pigæble (*Datura stramonium*) som vinterstandere. Foto Kim Elnef 2008.

Fig. 6. Kirkediger kan være gode voksesteder for planterelikter. Men kirkedigerne ved Falslev Kirke står som trøstesløse golde mure. Sådanne diger er ikke i overensstemmelse med Kirkeministeriets digecirkulære. Foto Kim Elnef 2008.

Fig. 7. Falslev set fra syd, med Kastbjerg Ådal i forgrunden. Foto Kim Elnef 2008.

Fig. 8. De tidligere fiskedamme som muligvis er fra middelalderen. Det anes i vegetationen, hvor voldene til inddeling af dammene har gået. Foto Kim Elnef 2008.

Fig. 9. Hulvejene, som vidner om en livlig trafik i gamle dage. Foto Kim Elnef 2008.

Fig. 10. Kort fra 1860. Bemærk hedearealerne vest for Falslev og vest for Ballegård, som blandt andet skyldes kalkbrændingen ved Fladbjerg.

Fig. 11. Kort fra 1919. Bemærk at de tidligere hedearealer nu er begyndt at blive tilplantet. Samt nybebyggelser vest for Falslev, og Randers-Hadsund banen er anlagt.

Fig. 12. Kort fra 1990. Ved sammenligning med kortet fra 1860 ses det, at byen næsten har bevaret sin størrelse.

59. Langør fiskerleje – et lokalitetseksempel

I det lille kønne Langør fiskerleje på Samsø står salatplanten Alm. Katost (*Malva sylvestris*) og sjældenhederne Læge-Hjertespannd (*Leonurus cardiaca*) og Gærde-Kørvel (*Anthriscus caucalis*) blandt sildekasser og garn, og ved de små huse vokser lægeplanten Rød Tandbæger (*Ballota nigra*). På stejlepladsen, hvor fiskerne bereder deres garn, står køkkenurten og lægeplanten Rundbladet Katost (*Malva neglecta*). Hjertespannden er også en berømt lægeplante; men den sjoveste er Gærde-Kørvel. Vi ved nemlig ikke med sikkerhed, hvad den har været brugt til. Men mon ikke denne velduftende forårsurt har været brugt som køkkenurt – og måske også som lægeplante, ligesom dens nære slægtninge Have-Kørvel (*Anthriscus cerefolium*) og Spansk Kørvel (*Myrrhis odorata*).

Marietidslen

Den smukke Marietidsel (*Silybum marianum*) med de purpurrøde kurve og de hvidplettede blade er meget sjælden som relik.

Allerede oldtidens skribenter omtaler Marietidslen. Dioscorides skriver, at roden giver opkastninger, og Plinius, at dens mælkesaft renses galden. De berømte danske renaissancelæger Henrik Smid og Simon Paulli anvendte Marietidslen mod såvel brystsygdomme som mod gulsot og sting i siden. Smuk som den er, ser vi også somme tider Marietidslen anvendt som prydplante. Men som relikplante er den altså sjælden. I 1999 fandt forfatteren den dog i Arnager fiskerleje på Bornholm, og her står den stadig ifølge Tino Hjorth Bjerregaard. Også på Frederiksø står den. Første gang jeg så Marietidslen som relik var i 68, og det var netop i Langør fiskerleje, hvor den voksede tæt ved stejlepladsen. Siden har jeg forgæves eftersøgt den her. Men måske dukker den op igen, da Marietidslen er kendt for at være ustadig i sin forekomst.

The Order of the Thistle

Hermed en lille historie fra dengang vikingerne hærgede i Skotland:

Marietidsel: Fin er du.
Blussende rød
og et skørt med hvide pletter
efter Jomfru Marias mælk
som faldt på din særk.

Men du stikker, gør du!

Det gjorde du også dengang
i meget gamle dage.
Men du gemte dig i natten.

Vikingerne listed i land
med skæg og sværd og skjold,
men med bare fødder.
Du gemte dig i natten.

Så kom han, vikingen
med store bare fødder.
Han trådte på dit torneløv.
Han skreg som en såret hjort!

Og alle de gode skotter vågned,
og de greb til skarpe våben.
De skotter kæmped bravt,
og snart var sejren deres.

Sådan gik det til dengang
en tidsel den gav navn
til skottens fine orden:
”The Order of the Thistle.”

B. L. 2011

Måske var nogle af de omtalte vikinger stævnet ud fra Langør. I hvert fald er der flere tydelige vikingespor på Samsø, f.eks. Kanhavekanalen, som gennemskærer Samsøs smalleste del. Og lige uden for Langør i Stavns Fjord står der pælespærringer, og blot et par kilometer fra Langør ligger borgen Hjortholm, hvis alder dog er ukendt.

I alt højst 175 fiskerlejer i Danmark

Der findes næppe mere end ca. 175 fiskerlejer i Danmark, og 156 af disse er undersøgt. De fleste danske fiskerlejer er ganske små og knap nok erkendelige som fiskerlejer. De bittesmå fiskerlejer er fundet ved hjælp af Geodætisk Instituts Generalstabskort i 1:100 000, I-III, 1963.

Mange af fiskerlejerne rummer 10-20 reliktarter som f.eks. Mårup, Hesnæs, Snaptun, Sondrup, Hov ved Odder og Havnemark. De kulturbotanisk rigeste fiskerlejer er dog de bornholmske. På Bornholm findes i alt 16 fiskerlejer, og de fleste af disse er undersøgt. De rigeste bornholmske fiskerlejer er Bølshavn, Ypnasted, Snogebæk, Årsdale, Listed, Allinge, Arnager, Vang, Gudhjem, Melsted, Tejn, Teglkås og Helligpeder. Disse fiskerlejer er meget

rige, da de rummer 25-50 reliktarter.

Fiskerlejerne er formentlig alle middelalderlige, og det er sandsynligt, at mange af dem kan føre deres historie tilbage til oldtiden.

Mange af fiskerlejerne er ualmindeligt kønne og hyggelige, f.eks. en hel række af de fynske og bornholmske fiskerlejer. Særligt yndige fiskerlejer er foruden Langør også f.eks. Mårup, Havnemark, Hesnæs og Strandby på Ærø. I denne forbindelse kan også nævnes de kulturbotanisk ualmindeligt rige fiskerlejer Hirsholmene og Ertholmene. På Ertholmene (Frederiksø og Christiansø) er registreret 83 reliktarter. Mange af disse relikter skyldes dog Ertholmenes fæstninger.

Meget sørgeligt er det, at en længere række fiskerlejer er smadret af moderne marinaer, således at de hyggelige fiskerlejer er druknet i store lystsejlere, cement, beton, asfalt, pizzariaer, pølsevogne og grillbarer. Nogle blandt alt for mange eksempler er Juelsminde, Hov ved Odder, Anholt, Korshavn, Udbyhøj og Norsminde.

Typiske fiskerlejearter

En hel række arter er særligt hyppige i fiskerlejer.

Skarntyde (*Conium maculatum*) er især hyppig i fiskerlejer, da den gerne vokser på den nitrat- og fosfatrige bund, som findes i strandvoldenes evesamfund.

De ”stærke urter” som Have-Malurt (*Artemisia absinthium*), Kræge (*Prunus domestica* ssp. *insititia*) og Peberrod (*A Armoracia rusticana*) er særligt hyppige i fiskerlejer og afspejler fiskernes hang til det stærke. Have-Malurt giver en virkelig god dram, nemlig den stærke ”bjesk”. Også Krægen giver en fortræffelig kryddersnaps, og Peberrod sætter god og kraftig smag til smørebrødet.

Alm. Katost og Rundbladet Katost (*Malva neglecta*) er også særligt almindelige i fiskerlejer, måske fordi de er heliofile (solelskende). Ifølge litteraturen skulle den sjældne Liden Katost (*Malva pusilla*) også være særligt hyppig i fiskerlejer, bla. i de bornholmske. Forfatteren har dog ikke fundet Liden Katost i ét eneste fiskerleje. Rundbladet Katost minder meget om Liden Katost, og forfatteren tror, at de to arter er blevet forvekslet. Rundbladet Katost er f.eks. fundet i alle de bornholmske fiskerlejer.

Også Kongelys-arterne (*Verbascum nigrum*, *thapsus* og *densiflorum*) optræder særligt hyppigt i fiskerlejerne. På Bornholm findes den sjældne Kandelaber-Kongelys (*Verbascum speciosum*) i de store fiskerlejer Allinge

og Gudhjem.

De to berømte men sjældne farveplanter Farve-Vajd (*Isatis tinctoria*) og Farve-Reseda (*Reseda luteola*) er bemærkelsesværdigt almindelige i de bornholmske fiskerlejer.

Bukketorn (*Lycium barbarum*) er særligt hyppig i fiskerlejer, da den ynder tangblandet sandbund.

Figurtekster

Fig. 1. Marietidsel (*Silybum marianum*) fra Hans Guldager Christiansens have, hvor den dyrkes som en smuk og anderledes staude. Foto Hans Guldager Christiansen.

Fig. 2. Som i andre havne er der også tilfældigt indslæbte arter som Gærde-Valmue (*Papaver dubium*) og Lugtløs Kamille (*Tripleurospermum inodorum*). Tegning Jens Gregersen.

60. Herregården Skovsgårds levende fortidsminder – eksempel på populær lokalitetsbeskrivelse

Herregården Skovsgård på Langeland, som ejes af Danmarks Naturfond under Danmarks Naturfredningsforening, kan føre sin historie tilbage til 1400-tallet. Allerede i middelalderen var der haver ved Skovsgård. Adskillige af disse havers urter spredte sig i århundredernes løb som ukrudt til omgivelserne. Her kan vi så i dag finde dem som levende levn: levende fortidsminder. Disse levende fortidsminder kan sagtens være mere end 500 år gamle.

Skovsgårds levende fortidsminder

Rød Hestehov er en rigtig herregårdsplante. Den vokser i store bestande ved de fleste meget gamle herregårde, hvor den typisk står ved voldgraven. Rød Hestehov blev indført for måske mere end 700 år siden som et universalmiddel mod pest. Et gammelt navn for Hestehov er da også Pestilenzurt. Et andet gammelt navn er Tordenskræppe.

Filtet Kongelys blev både anvendt som lægeplante, teplante, farveplante, prydplante og som kosmetikplante. Det er således sikkert og vist, at Kongelysens saft ”strax borttager rynckerne udi panden hos gamle piger.” Sådan skriver Chr. IV's livlæge Simon Paulli i 1648. Rynkecremen er altså ikke kun et nymodens fænomen. Kongelys er også berømt for at levere en god brystte. Kongelys er en dvaleplante. Dens frø kan nemlig ligge i dvale i jorden i mere end 500 år og alligevel bevare spireevnen. Hvis der graves og frøene kommer op i iltrige lag, kan de spire. Sådanne planter, der pludselig spirer frem fra fortiden, er virkelig levende fortidsminder.

Bredbladet Klokke kan blive mere end meterhøj og bære mere end 15 meget store og smukt blå klokkeblomster. Der findes 150 middelalderlige prydplanter, og de hører til de bedste af slagsen, da de både er smukke og hårdføre. Ved Skovsgård står også Nikkende Fuglemælk og Skov-Forglemmigej som levende fortidsminder. De hører ligesom Bredbladet Klokke til Tipoldemors stauder.

Løgekarse er en glimrende krydder- og køkkenurt, og så er den tidligt fremme. Den har en fin karsesmag med et pift af Hvidløg. Hele planten kan spises, også de kønne hvide blomster, som pynter i salaten.

Rød Tandbæger er en berømt lægeplante. Desuden blev den sikkert anvendt som bifoderplante, da bierne meget gerne trækker på den. I meget gamle dage var honningavl langt vigtigere end i dag. For dengang kendte almenen ikke andre sukkerkilder end honning. Rørsukker fra Vestindien var alt for dyrt.

Glat Burre er ifølge de gamle læger god mod både ”fnat, gonorré og tynd hårvækst”. Den blev også brugt som potensmiddel: ”Den sætter en død mand på hesten”, som lægen Harpestræng skrev for 750 år siden. I gamle dage dyrkede man sin Viagra i forhaven. Burrens lange og kødfulde rod ligner en Pastinak, og ligesom denne, smager den fortrinligt. I Østen dyrkes Burre stadig som køkkenurt.

Den yndige Marts-Viol er en af middelalderens mange duftplanter. I gamle dage havde man ikke alle de parfumer, som vi omgiver os med i dag. Man havde kun blomsterne, og duftplanterne var derfor højt skattede. Natviol, Liljekonval, Pinselilje, Dorothealilje, Maj-Rose, Ambra, Balsam, Citronmelisse og Krusemynte er middelalderens bedste bud på duftplanter.

Humlen er ølbrygningsplanten frem for nogen. Men den er også både køkkenurt og lægeplante. De blancherede unge skud smager næsten finere end Asparges. Humlekopperne, som er hunblomsterstanden, indeholder meget lupulin, som er søvndyssende. Da man under 1. Verdenskrig løb tør for det bedøvende opium, fyldte man de sårede soldaters puder med humlekopper, og så kunne de lettere falde i søvn.

Hasselurt er en voldsomt effektiv lægeplante, for den ”udstøder fostre – døde som levende!” Og et rigtigt godt brækmiddel er den også. Hasselurt er sjældent som levende fortidsminde, men ved Skovsgård har den forvildet sig til en af lundene. I dag dyrker vi især Hasselurt som prydblade i Rhododendron-bedene.

Den kønne Singrøn med de blanke, dybgrønne blade og de mørkeblå blomster var meget anvendt som lægeplante. Den danske renæssancelæge Henrik Smid mener bestemt, at den uddriver leverens og blærens ”slimagtige væsker”. I dag er Singrøn en almindelig dyrket prydblade.

Citronmelissen står ydmygt som forvildet ved et af de gamle hegn. I nutiden dyrkes Citronmelisse ikke så meget. Det er dog en skam. Citronmelissen, som også lyder navnet Hjertensfryd, kan nemlig give enhver salat en liflig smag af citron. Og som teplante er den uovertruffen. Man putter blot en lille håndfuld friske blade i et højt glas og hældes kogende vand over – så er din te færdig. Christian den IV's Livlæge Simon Paulli fortæller i sin store lægebog fra 1648, at manges en Dannekvinde var forfalden til citronmelissete. Citronmelisse er sjældent som levende fortidsminde.

Alm. Katost med de store, røde kroner er en af de almindeligste levende fortidsminder. Katost var da også meget anvendt i middelalderen, både som salat- og spinatplante og som lægeplante. Som lægeplante blev katost anvendt mod alskens sygdomme. Den skulle især være god som slimløsende middel. Mod bistik skulle den også være god, og enhver vidste jo også, at den var uundværlig for barselskvinderne – især for de gamle førstegangsfødende.

Skønt så almindelige og måske derfor så foragtede, så er både Skvalderkål og Brændenælde fortræffelige spinatplanter. De er nemlig ikke kun hårdføre og højtydende men også både tidligt fremme, velsmagende og sunde. Såvel Skvalderkålen som Nælden er indført til Danmark i forhistorisk tid. Og netop fordi de begge er så fortrinlige, så har de været meget dyrket og anvendt gennem mere end tusinde år. Og det er en af grundene til, at de er så almindelige i dag. Så når haveejeren får øje på dette forhærdede ”ukrudt” i sin hæk, så er det altså meget gamle og værdifulde kulturplanter han stirrer på.

Hvor findes de levende fortidsminder?

Der findes ca. 600 meget store herregårde (hovedgårde) i Danmark, og der kan findes levende fortidsminder ved dem alle. Ved nogle herregårde kan der findes 20-50 forskellige arter af levende fortidsminder, f.eks. ved Kongsdal, Kattrup, Vedbygaard, Borreby, Holsteinborg, Brahetrolleborg, Holstenshus, Boller, Tirsbæk, Hoegholm og Kollerup. De levende fortidsminder kan også findes på alle de andre steder, hvor der

boede mennesker i middelalderen f.eks. ved klostre og borge og i landsbyer, fiskerlejer og købstæder. For i middelalderen dyrkede alle mennesker planter. Og de dyrkede planter til alle slags formål: lægeplanter, prydplanter, veterinærplanter, giftplanter, køkkenurter, hallucinogene planter, bifoderplanter, tekniske planter, frugttræer, bærbuske, kosmetikplanter, farveplanter, trolddomsplanter, teplanter, krydderurter, foderplanter, hegnsplanter, duftplanter og snapseurter.

De levende fortidsminder bør beskyttes

De levende fortidsminder fortæller meget om fortiden: sygdomsbehandling, husdyrsygdomme, overtro, madlavning, syltning, teer, honningavl, frugtavl, grøntsagsdyrkning, plantefarvning, ølbrygning, klædefremstilling, uldkartning, landbrug, havebrug og tøjvask. Alle krydderurterne, giftplanterne, prydplanterne, kosmetikplanterne, teplanterne, snapseurterne og de hallucinogene planter fortæller om lidenskaber.

De levende fortidsminder er fortidslevn helt på linie med de oldsager, som arkæologerne graver frem, og da de fortæller meget om fortiden, bør de overalt søges beskyttet.

Der er stor folkelig interesse for herregårdene og slottene

Denne lille artikel er et eksempel på en populær tekst om en herregårds levende fortidsminder. Tilsvarende tekster kan udarbejdes for flertallet af de øvrige 600 store herregårde og slotte. Dette ville slet ikke være irrelevant, eftersom en hel række godsejere netop i disse år forsøger at udarbejde et ”oplevelseskoncept” for deres smukke og historisk interessante gårde. Nogle eksempler er Clausholm, Egeskov, Tranekær, Kollerup og Borreby.

Der er en stor interesse i befolkningen og hos turisterne for at opleve herregårdene og slottene, hvilket ikke er så mærkeligt. For det første repræsenterer herregårdene og slottene en *meget* væsentlig del af vores bedste bygningsarkitektoniske arv. For det andet er der som regel knyttet mange spændende historier til de store herregårde og slotte, da slottenes ejere ofte har spillet en væsentlig rolle i Danmarkshistorien. De store parker kan også være usædvanligt smukke, og nogle er fornemme botaniske haver, f.eks. Hofmannsgave, Egeskov, Tranekær og Borreby. Endelig er der alt det fornemme inventar, som vi af og til også har mulighed for at se. Og skønt de levende fortidsminder kun er en flig af de store og gamle gårdes historie, så er det dog en væsentlig flig. Det var jo trods alt de gamle urter, som gennem århundreder skaffede gårdens folk mad, medicin og meget andet.

Oplysning om de levende fortidsminder ude på stederne gennem ekskursioner, foldere, kortborde, plakater og foredrag har ikke kun underholdningsværdi. Historisk relevant er dette oplysningsarbejde også, da de levende fortidsminder fortæller os meget om forhold, som var af fundamental betydning i vore forfædres liv. Desuden er denne oplysning af afgørende betydning for de levende fortidsminders fortsatte eksistens. Man kan jo ikke forvente, at folk skal interessere sig for noget, endsige beskytte noget, som de ikke kender til.

Det ville være nærliggende at udarbejde informations-materiale om f.eks. de nedenstående gårde, som allerede besøges af mange. I første omgang kunne man fremstille en lille trefløjet folder i sort-hvid. En sådan folder er billig at fremstille, og enkelte af de følgende gårde har allerede gjort det: Bangsbo, Boller, Borreby, Bygholm,

Clausholm, Dragsholm, Dronningholm, Egeskov, Gisselfeld, Gram Slot, Hindsgavl Slot, Holsteinborg, Knuthenborg, Kokkedal, Krabbesholm, Langesø, Liselund, Løvenholm, Marienborg, Rosenholm, Rungstedlund, Rydhave, Sostrup, Staarup, Tranekær, Valdemars Slot, Vallø, Willestrup og Ørslevkloster.

Øget information ville ikke mindst være relevant for de gårde, som er ejet af det offentlige. Eksempler på kulturbotanisk værdifulde, offentlige ejede herregårde og slotte er Augustenborg, Bernstorff, Fussingø, Gl. Estrup, Gråsten Slot, Hald Hovedgård, Herlufsholm, Hessel, Hofmannsgave, Kalø Hovedgård, Kronborg, Moesgård, Spøttrup og Sæbygaard.

Figurtekster

Fig. 1. Plettet Ingefær er ret sjælden. Ved Skovsgård har denne forårsbebuder dog forvildet sig til en lille lund. Ingefærens rodknolde kan spises, og den var derfor en af forgængerne for Kartofflen.

Fig. 2. Strudsvingen stod i gamle dage ofte som en frodig ring om stenhøjen. Som levende fortidsminde er den sjælden. Strudsvingens unge blade skulle efter sigende være spiselige.

Fig. 3. På en lav vejskrænt tæt ved Skovsgård står en smuk bestand af den berømte farveplante, Farve-Gåsefod, som farver smukt gult.

Fig. 4. Maj måneds Kejserkrone er en af de klassiske og allerflotteste af tipoldemors stauder.

Fig. 5. I gamle dage blev den kønne Moskus-Katost ikke blot anvendt som prydblant. Dengang havde den nemlig også anvendelse som både teplante og som lægeplante. Moskus-Katost er ret almindelig som levende fortidsminde. Vi ser den f.eks. ofte som forvildet på vejkanter, ved kirker og ved gamle gårde.

Fig. 6. Kost-Fuglemælk er en ældgammel prydblant og køkkenurt. Fuglemælken løg er nemlig spiselige. Kost-Fuglemælk er ret almindelig som levende fortidsminde, idet vi ofte finder den forvildet i landsbyer og ved kirker og herregårde. I haverne kan den sprede sig næsten lidt for villigt ligesom dens storesøster Nikkende Fuglemælk.

Fig. 7. Ru Kulsukker er næppe et levende levn fra middelalderen. Den er snarere et minde fra dengang for 100-130 år siden, da man forsøgte sig med Kulsukker som svinefoder.

Fig. 8. Gærde-Kartebolle stod også ved Skovsgård for mere end 60 år siden. Forfatteren er nemlig regelmæssigt kommet på Skovsgård lige siden sin barndom, da min far kendte ejeren. Da ejeren så langt senere testamenterede gården til Danmarks Naturfond under Danmarks Naturfredningsforening, foreslog forfatteren i en tale i Christiansborgs landstingssal til Danmarks Naturfredningsforenings repræsentantskab, at Skovsgård selvfølgelig burde overgå til økologisk drift. Det faldt absolut ikke i god jord hos alle dengang for mere end 30 år siden. Vores præsident, professor Valdemar Mikkelsen fra Landbohøjskolen blev direkte vred, og kaldte den slags for noget venstreorienteret pjatteri. Men Skovsgård blev ikke desto mindre den første danske herregård, som overgik til økologisk drift. – Hovedparten af de plantefund, som omtales i artiklen, er gjort i perioden 1960-75

61. Agersø – Storebælts kulturbotaniske perle

I Agersøs lille hyggelige by har tiden længe stået stille. Her kan man – forfrisket af havbrisen – i ro og mag slentre rundt i en lilleverden uden at blive forstyrret af biler eller anden larm. I de charmerende haver bugner de gammeldags æblesorter af frugt. Og Påskeliljerne står i rækker, mens de levende fortidsminder titter frem under de brede hække og på diger og gærder. Til Agersøs yndigheder hører også et rigt fugleliv og minsandten også en kro. Ved de krogede stræder står kasser med frugt, som vi frit kan spise løs af. Til de ydmyge lokaliteter hører fiskerlejet nede ved havnen. Blandt fiskekasserne står så de gamle urter: lægeplanten Tandbæger, salatplanten Katost og trolddomsplanten Burre. Henne ved det store gadekær sætter vi os på bænken, mens vi lytter til fuglene og den Grønbrogede Tudse, som bræger blandt Gråænder, Blishøns og Rørhøne. På vej ud mod fyret (ved Helleholm Vejle) ser vi mange vadefugle. Længst ude står en bautasten. En skanse findes også foruden to langdysser. Det angives, at den meget sjældne Klokkefrø findes på Agersø. Ved øens vestkyst ligger den store Skarpensten. Der er tale om en ”brødsten”, som altså vender sig, når den lugter friskbagt brød. Hvor kroen ligger i dag, lå tidligere kansler Johan Friis' ”lystslot” Agersøgård, som kansleren brugte som udgangspunkt for jagtudflugter og festivitas. Friis' pragtgård blev nedrevet i begyndelsen af 1800-tallet.

Garbo (1934a, b & 1938) meddeler fund af i alt 14 relikter fra Agersø: Svaleurt!, Enbo Galdebær!, Kors-Vortemælk!, Læge-Hjertespand, Bulmeurt, Citronmelisse, Nikkende Fuglemælk!, Bukketorn!, Rød Tandbæger!, Stor Nælde!, Skov-Løg!, Matrem!, Alm. Hyld! og Humle! Arter, som er forsynet med ! er også fundet af forfatteren, som i alt har registreret 73 relikter på Agersø. 73 relikter, hvoraf mange er ualmindelige eller egentligt sjældne, er forbløffende mange. De relikter, som forfatteren har fundet i Agersø By, er opført i tabel 1-4.

Mange sjældne arter

Forbløffende mange af Agersøs relikter er ualmindelige eller direkte sjældne. Halvsjældne er Pigæble, Panter-Gemserod, River, Kejserkrone, Brændende Kærlighed, Tårnurt, Sødskærm, Blodrød Storkenæb, Pengebladet Fredløs, Storblomstret Kodriver, Æselfoder og Bulmeurt. Egentlig sjældne er Citronmelisse, Kors-Vortemælk, Enbo Galdebær, Jødekirsebær, Rosen-Katost og Læge-Hjertespand. Det bør nævnes, at en

længere række af arterne er betydeligt hyppigere i det vestsjællandske end i Jylland. I Jylland er arter som f.eks. Skarntyde, Uldbladet Kongelys, Filtet Burre, Korn-Valmue, Rundbladet Katost, Rød Tandbæger og Kommen absolut ikke almindelige.

På grund af Agersøs rige reliktfloa aflagde en lille gruppe forskere fra NordGen (tidligere Nordisk Genbank) et besøg på øen i efteråret 2010. Under dette besøg foretog vi alt 30 indsamlinger af reliktplanter til genbanken.

Hvorfor så mange relikarter?

I alt 73 relikarter i en landsby er overraskende mange. Hvorfor er der så mange relikter på sådant et lille sted? Forklaringen er enkel: udbuddet af små levesteder er stort, og truslerne er få. På Agersø vandrer vi blandt gammeldags bønderhaver, hvor plejen flere steder er sjusket, således at de levende fortidsminder får leverum. Gode voksesteder for relikterne er også digerne og gærderne. Under de gamle, brede hække finder vi også adskillige gamle urter. Vejkanterne, gadejorden og de små krat er heller ikke elimineret af asfalt, fliser eller beton, og herbicider og gasbrænder anvendes ikke. Det er den lidt sjuskede pleje, som er forudsætningen for de mange småbiotoper, som igen er forudsætningen for reliktplanternes rige tilstedeværelse.

Mange gode indikatorer på middelalderligt havebrug

Agersøs sikkert rige middelalderlige kultur dokumenteres af de mange planterelikter, som er gode indikatorer på middelalderlig kultur. Blandt de bedste indikatorer er Kors-Vortemælk, Bulmeurt, Læge-Hjertespannd, Stolthenriks-Gåsefod og Enbo Galdebær. Disse arter er sjældne, og spreder sig kun lidt, hvorfor de oftest står tæt på det sted, hvor de oprindeligt blev dyrket. Gode indikatorer er også f.eks. Filtet Kongelys, Uldbladet Kongelys, River, Rundbladet Katost, Tårnurt, Sødskærm, Humle, Svaleurt, Kræge og Æselfoder. Selv en almindelig art som Alm. Katost er en god middelalderindikator. For det første ved vi, at Alm. Katost blev benyttet på forskellig måde allerede i middelalderen. For det andet finder vi næsten kun arten på meget gammel kulturbund. Vi finder den således næsten aldrig i halvkultursamfund som skov, hede, mose, eng og overdrev. Selv på yngre helkulturbund som f.eks. vejkanter ses den kun sjældent. På helkulturbunden i landsbyer og købstæder er det desuden påfaldende, at Alm. Katost næsten kun findes i de gamle bydele. Således finder man kun sjældent Alm. Katost i byernes og landsbyernes unge parcelhuskvarterer.

Almindelige arter, som let spreder sig, og som stadig dyrkes, er de dårligste

indikatorer. Eksempler er Alm. Hyld, Marts-Viol, Matrem, Pastinak, Klokke-Skilla, Akeleje, Erantis, Vintergæk, Dorothealilje, Judaspenge, Kost-Fuglemælk, Nikkende Fuglemælk, Stikkelsbær, Fingerbøl, Hvid Anemone, Peberrod og Opium-Valmue. Men findes der en længere række af disse arter på samme lokalitet, så indikerer de klart gammel kulturbund.

Ikke genfundne arter

Følgende af Garbos arter er ikke fundet af forfatteren: Bulmeurt, Læge-Hjertespannd, Stolthenriks-Gåsefod og Citronmelisse. Bulmeurt og Læge-Hjertespannd skal nok dukke op på et tidspunkt, da deres frø kan bevare spireevnen i flere hundrede år. Begge arter er således dvaleplanter. Stolthenriks-Gåsefod er derimod nok forsvundet. Også på adskillige andre gammelkendte lokaliteter for Stolthenriks-Gåsefod er arten forgæves eftersøgt. Arten synes således at være i hastig forsvinden.

I 1987 udgav Erik Wessberg en ø-flora for Agersø. Alle de reliktarter, som Wessberg har fundet på Agersø, er genfundet af BL.

Gærde-Kartebolle er ikke en kartningsplante

Gærde-Kartebolle (*Dipsacus fullonum*) vokser hist og pist som reliktplante, også på Agersø. Og vi er vist mange, som i skrift og tale har udråbt Gærde-Kartebolle som kartningsplante. Det er den dog ikke, hvilket den kyndige botaniker Torsten Krienke har overbevist mig om. Den rigtige kartnings-Kartebolle er Ægte Kartebolle (*Dipsacus sativa*). Prøv selv at mærk efter på de to Karteboller. Eller bedre: Gnid en Gærde-Kartebolle mod uldtrøjen. Der sker ingenting. Gærde-Kartebolles bløde børster bøjer sig blot blidt hen over ulden – uden at rive den op. Anderledes er det med den Ægte Kartebolle. Den Ægte Kartebolles stift tornagtige børster river hurtigt ulden op, så der snart sidder et helt lag uld på det lille hoveds stive børster.

Der er næppe tvivl om, at Ægte Kartebolle har været meget dyrket førhen. Johan Lange kan i sit værk, Kulturplanternes indførselshistorie, føre Ægte Kartebolle tilbage til begyndelsen af 1400-tallet, da den nævnes i det magiske håndskrift AM 187. Renæssancelægen Henrik Smid skriver i 1546, at Ægte Kartebolle er ”Den Tidzel som Klæde kardis med.” Gærde-Kartebolle kan Lange tilsvarende føre tilbage til 1450. Meget dyrket har Ægte Kartebolle været; men denne art har i modsætning til Gærde-Kartebolle ikke kunnet overleve som relik. Gærde-Kartebolle har altså næppe haft megen anvendelse som kartningsplante. Derimod er den en smuk staude og også en god biplante. Dagsommerfuglene og Humlebieerne elsker den, og vinterens Stillitser flokkes gerne om den. Som dekorationsplante er Gærde-Kartebolle uovertruffen.

Ø-landsbyer er særligt kulturbotaniske rige

Sammen med Erik Wessberg har forfatteren botaniseret på mere end 50 øer, jævnfør vore ø-floraer, som alle er lagt ud på nettet. Vi har ikke kun besøgt småøer, men også en del større øer som Agersø, Anholt, Endelave, Tunø, Fur, Svinø, Alrø, Livø og Egholm med flere. Efter vore mange ø-ekskursioner står det klart, at ø-landsbyerne generelt er betydeligt rigere på reliktplanter end landsbyerne i Jylland og på Fyn og Sjælland. Det skyldes, at "urbaniseringen" er svagere på de mindre øer. På disse mindre øer er anvendelsen af radikale midler som asfalt, beton, fliser, gasbrænder, gift og ligusterhække heller ikke nær så almindeligt som i "fastlands-landsbyerne." På småøerne finder vi således betydeligt flere grønne småbiotoper end på fastlandet. Det bør dog nævnes, at mens de fleste af fastlandets landsbyer kun er undersøgt 1-2 gange, så er ø-landsbyerne som regel undersøgt 3 eller flere gange. Undersøgelsesintensiteten har stor betydning. Agersø har forfatteren således registreret 5 gange i perioden 1995-2010. Og på hver ekskursion blev der fundet adskillige nye arter. Det var eksempelvis først på den fjerde og femte ekskursion til Agersø, at jeg fandt sjældenhederne Panter-Gemserod, Rosen-Katost, River og Kors-Vortemælk.

Aktuelt er truslerne mod Agersøs rige og spændende reliktplanta kun få og svage. Derfor kan vi forvente, at Agersø også vil være et frodigt kulturbotanisk miljø i de kommende årtier.

Tabel 1. Agersø-relikter, som i meget gamle dage især blev anvendt som lægeplanter.

Alm. Hyld (*Sambucus nigra*) – også en vigtig teplante

Alm. Katost (*Malva sylvestris*) – også en vigtig køkkenurt

Filtet Kongelys (*Verbascum thapsus*) – også teplante

Hæg (*Cerasus padus*) – også frugttræ

Korn-Valmue (*Papaver rhoeas*)

Kors-Vortemælk (*Euphorbia lathyris*)

Læge-Hjertespannd (*Leonurus cardiaca*) – ej fundet af forfatteren

Læge-Jordrøg (*Fumaria officinalis*)

Mørk Kongelys (*Verbascum nigrum*)

Opium-Valmue (*Papaver somniferum*)

Rundbladet Katost (*Malva neglecta*)

Rød Tandbæger (*Ballota nigra*)

Skarntyde (*Conium maculatum*)

Stor Hundepersille (*Aethusa cynapium* var. *gigantea*)

Uldbladet Kongelys (*Verbascum thapsiforme*) – også teplante og prydblante

Æselfoder (*Onopordum acanthium*) – også prydblante

Tabel 2. Agersø-relikter, som i meget gamle dage især blev anvendt som køkken- og krydderurter

Butbladet Skræppe (*Rumex obtusifolius*) – også læge- og trolddomsplante

Cikorie (*Cichorium intybus*) – også lægeplante

Citronmelisse (*Melissa officinalis*) – ej fundet af forfatteren

Filtet Burre (*Arctium tomentosum*) – også læge- og trolddomsplante

Glat Burre (*Arctium lappa*) - også læge- og trolddomsplante

Kommen (*Carum carvi*)

Liden Burre (*Arctium minus*) – også læge- og trolddomsplante

Løgekarse (*Alliaria petiolata*)

Pastinak (*Pastinaca sativa*) – også lægeplante

Peberrod (*A Armoracia rusticana*)

Skov-Løg (*Allium scorodoprasum*)

Skvalderkål (*Aegopodium podagraria*)

Stolthenriks-Gåsefod (*Chenopodium bonus-henricus*) - ej fundet af forfatteren

Stor Nælde (*Urtica dioeca*) – også lægeplante

Sødsøkærm (*Myrrhis odorata*)

Tårnurt (*Turritis glabra*)

Tabel 3. Agersø-relikter, som i meget gamle dage især havde anvendelse som pryddplanter

Akeleje (*Aquilegia vulgaris*)

Blodrød Storkenæb (*Geranium sanguineum*)

Brændende Kærlighed (*Centranthus ruber*)

Dorothealilje (*Leucojum vernum*)

Eng-Storkenæb (*Geranium pratense*)

Erantis (*Eranthis hyemalis*)

Fingerbøl (*Digitalis purpurea*)

Gammeldags Pinselilje (*Narcissus poeticus* var. *recurvus*)

Gammeldags Påskelilje (*Narcissus pseudonarcissus* var. *sylvestris*)

Gærde-Kartebolle (*Dipsacus sylvestris*)

Hulkrauet Kodriver (*Primula veris*)

Hvid Anemone (*Anemone nemorosa*)

Italiensk Skilla (*Scilla italica*)

Judaspenge (*Lunaria annua*)

Jødekirsebær (*Physalis alkekengi*)

Kejserkrone (*Fritillaria imperialis*)

Klokke-Skilla (*Scilla non-scripta*)

Kærmindesøster (*Omphalodes verna*)

Liden Singrøn (*Vinca minor*)

Natlys (*Oenothera* sp.)

Nikkende Fuglemælk (*Ornithogalum nutans*)

Panter-Gemserod (*Doronicum pardalianches*)

Pengebladet Fredløs (*Lysimachia nummularia*)

Rosen-Katost (*Malva alcea*)

Russisk Skilla (*Scilla sibirica*)

Storblomstret Kodriver (*Primula vulgaris*)

Sæbeurt (*Saponaria officinalis*)

Vintergæk (*Galanthus nivalis*)

Tabel 4. Agersø-relikter, som ikke havde hovedanvendelse som lægeplanter, køkkenurter/krydderurter eller som pryddplanter

Bukketorn (*Lycium barbarum*) – hegnsplante

Bulmeurt (*Hyoscyamus niger*) – trolddomsplante og hallucinogen plante –
ej fundet af forfatteren

Enbo Galdebær (*Bryonia alba*) – trolddomsplante

Hassel (*Corylus avellana*) – frugttræ

Hulkrauet Kodriver (*Primula veris*) – teplante og duftplante

Humle (*Humulus lupulus*) – ølbrygning

Kræge (*Prunus domestica* ssp. *insititia*) – frugttræ

Marts-Viol (*Viola odorata*) – duftplante

Matrem (*Tanacetum parthenium*) – vel især anvendt som insektmiddel

Pigæble (*Datura stramonium*) – trolddomsplante og hallucinogen plante

River (*Asperugo procumbens*) – anvendelse?

Stikkelsbær (*Ribes uva-crispa*) – bærbusk

Svaleurt (*Chelidonium majus*) – vel især anvendt som hallucinogen plante

Figurtekster

Fig. 1. Korn-Valmue (*Papaver rhoeas*). Tegning Jens Gregersen.

Jernkorset.

Preusseren så det.

Det var i 1813.

Krigsherren så det.

Det var i 1. og 2. Verdenskrig.

Korset i den ildrøde Valmue.

Korset sort i rødt.

BL 2011

Fig. 2. Hulkravet Kodriver (*Primula veris*) vokser ved gadekæret.

Storblomstret Kodriver (*Primula vulgaris*) er fundet i en enkelt lille lund.

Tegning Jens Gregersen.

Fig. 3. Glat Burre (*Arctium lappa*) står blandt andet ved havnen. Tegning Jens Gregersen.

Fig. 4. Storblomstret Kodriver (*Primula vulgaris*) og Hvid Anemone (*Anemone nemorosa*) dyrkes som pryddplanter i flere af haverne. Tegning Jens Gregersen.

Fig. 5. Humlen (*Humulus lupulus*) kravler i hegnene. Tegning Jens Gregersen.

Fig. 6 & 7. Cikorie (*Cichorium intybus*) står flere steder i byen. Tegning Jens Gregersen.

Fig. 8. Æselfoder (*Onopordum acanthium*) stod på en vejkant i byen.

62. En pragtfuld reliktplante-lokalitet på Bognæs (Roskilde Fjord)

Hans Guldager Christiansen & Bernt Løjtnant

I 2009 fortalte Hans Hinke os om en lokalitet på Bognæs-halvøen, hvor der skulle vokse en del reliktplanter. Det var Hans Hinkes far, som havde vist ham stedet. Det var for 60 år siden. Lokaliteten ligger på den vestvendte fjordskrænt syd for Bognæs Vesterskov. Den VSV-vendte skrænt er høj, stejl, skovbevokset og ret utilgængelig. Stedet er virkelig pragtfuldt.

For det første vokser der mere end 30 forskellige reliktplanter i området, heriblandt adskillige ualmindelige og sjældne arter. Og flere af arterne optræder oven i købet i større eller endda meget store bestande.

For det andet vokser der også en hel række ualmindelige og sjældnere arter, som er karakteristiske for det subkontinentale floraområde, således Langklaset Vikke (*Vicia tenuifolia*), Merian (*Origanum vulgare*), Læge-Stenfrø (*Lithospermum officinale*), Kantet Konval (*Polygonatum odoratum*), Blodrød Storkenæb (*Geranium sanguineum*) og Svalerod (*Vincetoxicum hirundinaria*). Ifølge Gravesen (1976) er der også fundet Soløje (*Helianthemum nummularium*) og Dansk Astragel (*Astragalus danicus*).

I nedenstående liste over Bognæs-skræntens planter har vi medtaget Merian, Læge-Stenfrø og Svalerod som mulige relikter. Men det er nok sandsynligt, at disse arter er naturligt vildtvoksende; det vil sige spontane, på skrænten. Også Hulkravet Kodriver og Hulsøvøb kan være spontane. De 5 nævnte arter har alle været anvendt som blandt andet lægeplanter.

For det tredje er der især fra Kongehøj, en gravhøj fra ældre bronzealder, en storslået udsigt over det vidt forgrenede fjordsystem. Højen er et vigtigt udsigtspunkt, hvorfra man kunne overvåge fjorden.

Reliktarterne

Følgende reliktarter er registreret i området, og særligt ved fjordskrænten:

Alm. Katost (*Malva sylvestris*): Mange steder.

Alm. Katteurt (*Nepeta cataria*): Sidst set af Hans Hinke for ca. 60 år siden. Arten voksede ca. 25 m SV for Kongehøj på den modsatte side af vejen. Her står i dag hvidblomstrede eksemplarer af Rød

Tandbæger (*Ballota nigra* ssp. *nigra*). Er der mon tale om en forveksling ?

Cikorie (*Cichorium intybus*): Hyppig på græsarealer mod syd.

Døvnælde (*Lamium album*): Hist og her.

Glat Burre (*Arctium lappa*): Adskillige steder.

Hulkravet Kodriver (*Primula veris*): Hist og her.

Hulsvøb (*Chaerophyllum temulentum*): Hist og her.

Humle (*Humulus lupulus*): Enkelte eksemplarer i skovkanten og ved P-plads.

Liden Burre (*Arctium minus*): Ikke langt fra P-plads.

Læge-Hjertespad (*Leonurus cardiaca*): Vokser i uhyre antal både ovenfor og nedenfor skrænten.

Læge-Hundetunge (*Cynoglossum officinale*): Står i pæne bestande både ovenfor og ved foden af fjordskrænten.

Læge-Oksetunge (*Anchusa officinalis*): Mange steder.

Læge-Stenfrø (*Lithospermum officinale*): Ca. 10 flotte eksemplarer langs skræntfoden.

Løgekarse (*Alliaria petiolata*): Talrig.

Marts-Viol (*Viola odorata*): Talrig.

Merian (*Origanum vulgare*): Hyppig langs det sydvendte skovbryn og langs hele skrænten.

Moskus-Katost (*Malva moschata*): Adskillige eksemplarer langs stranden.

Pomerans-Høgeurt (*Hieracium aurantiacum*): Adskillige langs det sydvendte skovbryn.

Ramsløg (*Allium ursinum*): Talrig.

River (*Asperugo procumbens*): Rigeligt til stede flere steder.

Rød Hestehov (*Petasites hybridus*): Rigeligt til stede flere steder.

Rød Tandbæger (*Ballota nigra* ssp. *nigra*): I tusindvis.

Skov-Løg (*Allium scorodoprasum*): Hist og her.

Skov-Tulipan (*Tulipa sylvestris*): I pæne pletter rundt på kystskrænten.

Skvalderkål (*Aegopodium podagraria*): Talrig.

Stikkelsbær (*Ribes uva-crispa*): En del eksemplarer.

Stolthenriks-Gåsefod (*Chenopodium bonus-henricus*): 3 eks. ca 25 m nord for Kongehøjen. Her så Hans Hinke den første gang for ca. 60 år siden.

Stor Nælde (*Urtica dioeca*): I mængde.

Svalerod (*Vincetoxicum hirundinaria*): Står talrigt flere steder langs foden af skrænten.

Tandfri Vårsalat (*Valerianella locusta*): ifølge Gravesen (1976).

Uldbladet Kongelys (*Verbascum densiflorum*): Enkelte eksemplarer.

Vintergæk (*Galanthus nivalis*): Et enkelt eksemplar.

Æselfoder (*Onopordum acanthium*): På strandengen SV for skoven, ifølge Hans Hinke.

Nord for Bognæsgård er der på strandengen fundet Vild Selleri (*Apium graveolens*) af Eigil Pløger, senest i 2009. Ved gården er der ifølge Gravesen (1976) set River og Bulmeurt (*Hyoscyamus niger*) i 1921. Disse fund indikerer, at Bognæsgård er en meget gammel gård.

Vinbjergsnegl er almindelig i området. Vinbjergsneglen er indført fra Sydeuropa, og denne store snegl, som kan transporteres over lange afstande i sin skal, var romernes ”dåsemad” på deres lange rejser (Frank Jensen, Naturhistorisk Museum – Århus, pers. comm.) Også vinbjergsneglen kan betragtes som et levende fortidsminde i Danmark.

Hvorfra stammer reliktplanterne ?

Gravhøjen ”Kongehøj”, der ligger lige nord for P-pladsen, vidner om, at der har boet mennesker i området allerede for flere tusinde år siden. Så gamle er reliktplanterne dog nok ikke. Mere sandsynligt er det, at reliktplanterne har forbindelse til den middelalderborg (Nebbe Slot), som ligger 2 1/2 km syd for Kongehøj og 4 km fra Bognæs Vesterskov. I de skriftlige kilder omtales denne borg for første gang i 1315 (Jantzen og Olsen 1998). 850 m NØ for skræntens nordlige del ligger en mindre gård, Bognæsgård. Denne gård, som er en enestegård og altså formodentlig middelalderlig, er det mest sandsynlige oprindelsessted for reliktplanterne.

En hel række forbavsende store reliktplante-bestande

En hel række af lokalitetens planterelikter optræder i forbavsende store bestande. Særligt falder de mange hundrede blomstrende skud af Læge-Hjertespannd i øjnene. Rød Tandbæger og Merian findes langs hele skrænten og i tusindvis.

Bognæs-skrænten med alle dens levende fortidsminder er unik. Vi kender således ikke til andre skrænter, som er så rige på reliktplanter. En undtagelse er den stejle skrænt neden for Kalø Slots køkkenfløj. Men denne skrænt udmærker sig ved, at den ligger klods op ad en middelalderborg. Bognæs-skrænten ligger derimod mere end 2 km fra den ovenfor omtalte borg, Nebbe Slot. Til gengæld er der kun en lille kilometer til enestegården Bognæsgård.

Det særligt solrige, tørre og varme Storebæltsklima favoriserer reliktplanterne

Når reliktplanterne forekommer så talrigt og så frodigt på denne lokalitet, så hænger det med stor sandsynlighed sammen med skræntens vestlige eksponering, som medfører høj solindstråling. Områdets Storebæltsklima (subkontinentalt klima) må også være af afgørende betydning, idet dette særligt solrige, tørre og varme klima er særligt gunstigt for reliktplanterne, som for størstedelens vedkommende oprindeligt stammer fra sydlige egne.

Stabile reliktbestande

Ude i landsbyerne og i fiskerlejerne og ude omkring alle gårdene er reliktplanterne truede – især på grund af biotopødelæggelse, overdreven renholdelse og på grund af naturlig uddøen. Men her på Bognæs-skrænten har de levende fortidsminder på grund af et gunstigt klima forholdsvis stabile bestande.

Figurer

Fig. 1. Den vestvendte fjordskrænt syd for Bognæs Vesterskov. Skræntens højde anes gennem træerne helt til højre. Foto Hans Guldager Christiansen.

Fig. 2. Kortudsnit, 1:25.000, af den sydlige del af Roskilde Fjord. Den omtalte skovbevoksede skrænt er markeret. Kort- og Matrikelstyrelsen 2011.

63. De levende fortidsminder i Mols Bjerges landsbyer

Nedenfor præsenteres de levende fortidsminder fra i alt 33 landsbyer. Det undersøgte område omfatter foruden det egentlige Mols Bjerge også halvøen Skødshoved, Helgenæs og Ebeltoft-halvøen.

Mols Bjerge er usædvanlig rig på levende fortidsminder. Mols Bjerge er således den egn af Østjylland, som er rigest på reliktarter. Kun Samsø landsbyer er omtrent så kulturbotanisk rige. Mols Bjerges særlige rigdom på levende fortidsminder skyldes to forhold. For det første er landsbyerne i Mols-området kun lidet urbaniserede. Det vil sige, at småbiotoper i form af diger, gærder, blomsterrige vejskrænter, frodige vejkanter, gadejord, gadekær, gamle hække og hegn og f.eks. smålunde i vidt omfang er bevaret. Desuden er mange af landsbyernes haver uplejede og kun lidet friserede. Der anvendes således kun et minimum af gift, asfalt, perlegrus og beton. For det andet ligger Mols i nær tilknytning til det subkontinentale område, hvor klimaet er særligt varmt, tørt og solrigt, hvilket reliktarterne netop ynder, da reliktarterne oprindeligt stammer fra sydligere egne.

Forbløffende mange sjældne arter

En helt forbløffende lang række af sjældnere arter er registreret i Mols-området:

Ambra (*Artemisia abrotanum*): Esby – sidst set i 1980'erne. Ambra er meget sjælden som relik.

Asparges (*Asparagus officinalis*): Knebelbro, Esby. – Asparges er ret sjælden som relik i Østjylland.

Asiatisk Kermesbær (*Phytolacca acinosa*): Strands, Skellerup, Landborup, Bjødstrup. Asiatisk Kermesbær findes kun hist og her i Østjylland.

Blå Anemone (*Hepatica nobilis*): Elsegårde. Blå Anemone er ret sjælden som relik i Jylland.

Bonderose (*Paeonia officinalis*): Egens Kirke. Bonderose er sjælden som relik.

Citronmelisse (*Melissa officinalis*): Esby. Citronmelisse er sjælden som relik.

Enbo Galdebær (*Bryonia alba*): Dråby. Enbo Galdebær er sjælden som relik i Jylland.

Forskelligbladet Fladbælg (*Lathyrus latifolius* ssp. *heterophyllus*): Grønfeld. Forskelligbladet Fladbælg er meget sjælden som forvildet i Jylland. Næppe et meget gammelt relik.

Grøn Mynte (*Mentha spicata*): Agri. Grøn Mynte er temmelig sjælden som gammelt relik i Østjylland.

Gærde-Kørvel (*Anthriscus caucalis*): Kalø Slotsruin, Dråby, Esby, Femmøller, Borup. Gærde-Kørvel er i øvrigt ret sjælden som relik i Østjylland.

Gyldenburre (*Arctium nemorosum* ssp. *pubens*): Kalø Slotsruin – sidst set i 1980'erne. Udryddet på grund af "naturpleje". Gyldenburre er ret sjælden i Jylland.

Gyldenlak (*Cheiranthus cheiri*): Fejrup/Stødov. Gyldenlak er ret sjælden som relik i Østjylland.

Hasselurt (*Asarum europaeum*): Tvede. Hasselurt er sjælden som gammelt relik.

Høst-Tidløs (*Colchicum autumnale*): Borup, Femmøller. Høst-Tidløs forekommer kun hist og her som relik i Østjylland.

Jødekirsebær (*Physalis alkekengi*): Esby. Jødekirsebær er ret sjælden som relik i Østjylland.

Kandelaber-Kongelys (*Verbascum speciosum*): Esby, Vistoft og mellem Basballe og Femmøller. Kandelaber-Kongelys er ret sjælden som relik i Jylland.

Katteurt (*Nepeta cataria*): Kalø Slotsruin. Katteurt er meget sjælden som gammelt relik.

Kejserkrone (*Fritillaria imperialis*): Fuglsø, Vistoft. Kejserkrone er ikke almindelig som gammel relik i Jylland.

Kransburre (*Marrubium vulgare*): Kalø Slotsruin og Esby. Begge steder sidst set i 1970'erne af Eiler Worsøe (pers. comm.). Kransburre er meget sjælden som gammelt relik.

Kæmpe-Turt (*Cicerbita macrophylla*): Agri. Kæmpe-Turt er sjælden i

Østjylland. Et meget gammelt relik?

Langbladet Ærenpris (*Veronica longifolia*): Egens Kirke. Langbladet Ærenpris er ret sjælden som relik.

Læge-Alant (*Inula helenium*): Esby, Vistoft, Ørby. Læge-Alant er temmelig sjælden i Jylland.

Læge-Hjertespannd (*Leonurus cardiaca*): Esby, Fuglsø, Dråby, Isgaard, Agri, Landborup, Kalø Slotsruin, Knebel Kirke, Borup, Ørby, Vrinner, Begtrup, Bjødstrup, Bogens, Dejret, Fejrups/Stødov og Rolsø Kirke. Læge-Hjertespannd forekommer hist og her i Østjylland; men i det undersøgte område er den ret almindelig.

Læge-Hundetunge (*Cynoglossum officinale*): Kalø Slotsruin, Isgaard, Esby. Læge-Hundetunge er ret sjælden i Østjylland nord for Århus.

Læge-Stenfrø (*Lithospermum officinale*): Ørby, Rolsø Kirke, Kalø Slotsruin, Agri. Læge-Stenfrø er temmelig sjælden i Østjylland.

Løvestikke (*Levisticum officinale*): Esby. Løvestikke er sjælden som relik.

Merian (*Origanum vulgare*): Havdrup. Merian er ret sjælden som relik.

Pigæble (*Datura stramonium*): Bjødstrup, Fejrups/Stødov. Pigæble forekommer kun hist og her som relik i Østjylland.

Porcelæns-hyacint (*Puschkinia scilloides*): Agri. Porcelæns-hyacint er sjælden som forvildet. Næppe et meget gammelt relik.

River (*Asperugo procumbens*): Kalø Slotsruin, Borup. River er ret sjælden i Østjylland.

Rosen-Katost (*Malva alcea*): Femmøller. Rosen-Katost er temmelig sjælden som relik.

Rundbladet Mynte (*Mentha suaveolens*): Tvede. Rundbladet Mynte er ret sjælden som relik i Jylland.

Rød Lungeurt (*Pulmonaria rubra*): Ørnbjerg Mølle. Rød Lungeurt er sjælden som forvildet. Næppe et meget gammelt relik.

Rød Tandbæger (*Ballota nigra*): Dråby, Kalø Slotsruin, Ørby, Boeslum, Haudrup. Rød Tandbæger er ret sjælden som relik i Østjylland nord for Århus; men i det undersøgte område er den hyppig.

Skarntyde (*Conium maculatum*): Strandkær, Femmøller, Kalø Slotsruin. Skarntyde er ret sjælden i Østjylland nord for Århus; men i det undersøgte område er den hyppig.

Sommer-Hyld (*Sambucus ebulus*): Rønde. Endnu først i 1980'erne også ved Møllerup Hovedgård og Kalø Hovedgård. Sommer-Hyld er meget sjælden.

Stinkende Nyserod (*Helleborus foetidus*): Dråby. Stinkende Nyserod er temmelig sjælden som relikv.

Stolthenriks-Gåsefod (*Chenopodium bonus-henricus*): Ørnbjerg Mølle, Basballe, Grønfeld. I Agri og ved Møllerup Hovedgård sidst set i 1980'erne. Stolthenriks-Gåsefod er blevet temmelig sjælden.

Surkirsebær (*Prunus cerasus*): Fejrup/Stødov. Surkirsebær synes at være sjælden som forvildet.

Sødkærm (*Myrrhis odorata*): Boeslum, Femmøller, Grønfeld, Knebelbro. Sødkærm forekommer kun hist og her i Jylland.

Toårig Natlys (*Oenothera biennis*): Vrinner. Toårig Natlys findes kun hist og her i Østjylland. Hyppigere er Kæmpe-Natlys (*Oenothera erythrosepala*).

Tusindstråle (*Telekia speciosa*): Agri, Vistoft, Skellerup. Tusindstråle forekommer kun hist og her som forvildet i Østjylland.

Tvebo Galdebær (*Bryonia dioeca*): Esby. Tvebo Galdebær er sjælden.

Tårnurt (*Turritis glabra*): Esby. Tårnurt forekommer kun hist og her i Østjylland.

Uldbladet Kongelys (*Verbascum densiflorum*): Ørby. Uldbladet Kongelys findes kun hist og her i Østjylland.

Venusvogn (*Aconitum napellus*): Femmøller. Venusvogn er ret sjælden som forvildet.

Æselfoder (*Onopordum acanthium*): Esby, Tillerup, Vistoft, Begtrup, Bjødstrup, Lyngsbæk, Skellerup. Æselfoder forekommer kun hist og her i Østjylland; men i det undersøgte område er den hyppigere.

Andre kulturbotanisk gode lokaliteter

Det er ikke kun Mols-områdets landsbyer, som er rige på levende fortidsminder. Områdets fornemste kulturbotaniske lokalitet er Kalø Slotsruin, som huser en lang række reliktarter, blandt andet den meget sjældne Katteurt, se artiklen ”Erik Menveds 4 tvangsborge”. Områdets hovedgårde (Møllerup, Kalø, Lyngsbæk, Rolsøgård, Kvelstrup og Isgaard) er også fine reliktplantelokaliteter. Ved Isgaard står f.eks. Læge-Hjertespand og Læge-Hundetunge. Præstegårdene er også et besøg værd. Særligt skal fremhæves den smukke Tved præstegård, hvor der vokser en snes reliktarter, se nedenfor. I udkanten af området finder vi også en enkelt møllegård, nemlig Ørnbjerg Mølle, som ligger så idyllisk i Skramsø Plantage. Her finder vi en længere række relikter, blandt andet sjældenhederne Stolthenriks-Gåsefod og Rød Lungeurt. Endelig er der købstaden Ebeltoft, som er usædvanlig rig på levende fortidsminder, f.eks. vokser den sjældne Enbo Galdebær i flere hegn.

Også kirkerne er kulturbotanisk rige

Mols-områdets gamle kirker er alle forholdsvis rige på relikter. Særligt skal fremhæves den smukt beliggende Egens Kirke, hvor der på vestskrænten står sjældenheder som Bonderose og Langbladet Ærenpris, se også artiklen ”Nyt om kirkeborge”.

Digerne ved kirkerne i Mols-området er i betydeligt bedre stand end i Østjylland i øvrigt. De fleste af kirkedigerne er således smukke, traditionelle kampestensdiger, som har den lovbefalede urterige kronetørv, jævnfør Løjtnant (2007).

En af de kulturbotanisk rigeste kirker var Vistoft Kirke. Under ekskursioner i 1981 blev noteret en usædvanlig lang række af relikter på og ved Vistoft kirkediger: Stor Hundepersille, Akeleje, Skvalderkål, Læge-Oksetunge, Glat-Burre, Ensidig Klokke, Vintergæk, Eng-Storkenæb, Natviol, Døvnælde, Læge-Hjertespand, Alm. Katost, Skov-Forglemmigej, Pinselilje, Matrem, Kost-Fuglemælk, Alm. Hyld, Sæbeurt, Stor Nælde, Bjerg-Stenurt, Rød Stenurt, Liden Singrøn og Marts-Viol. Men så blev digerne omsat i 1990'erne. Det er skam gjort smukt og professionelt; men desværre genanvendte man ikke den gamle kronetørvs jord. I stedet blev der anvendt dødt råjord til at efterdække digekronen. I 2007 blev der derfor kun gjort de følgende få fund af reliktplanter på og ved digerne: Akeleje, Læge-Oksetunge, Burre, Eng-Storkenæb, Alm. Katost, Alm. Hyld, Bjerg-Stenurt, Matrem, Liden Singrøn og Marts-Viol.

Ved flere af kirkerne er der enkelte ”skønhedspletter”, som bør udbedres.

Ved Dråby Kirke er digerne pæne markstensdiger; men de er uheldigvis ulovligt tilplantede med Hybenrose. Relikterne ved Dråby Kirke er blandt

andre Svaleurt, Alm. Katost, Løgekarse, Læge-Jordrøg, Kost-Fuglemælk og Rød Tandbæger. Men desværre slås både kronevegetationen og vegetationen ved foden af digerne. Mod syd står en grim betonmur, som burde erstattes af et klassisk kampestensgærde.

Relikterne ved Agri Kirke er blandt andre Porcelænsnyacint, Svaleurt, Rød Stenurt, Kost-Fuglemælk, Bjerg-Stenurt, Ensidig Klokke, Læge-Oksetunge, Nikkende Fuglemælk, Kæmpe-Turt og Skov-Forglemmigej. På præstegårdens diger står Kæmpe-Turt, Nikkende Fuglemælk, Porcelænsnyacint, Erantis, Marts-Viol, Skov-Forglemmigej, Ensidig Klokke, Pomerans-Høgeurt, Alm. Katost og Snepryd.

Helgenæs Kirke har stablede markstensdiger; men de er mod nord og vest ulovligt efterdækkede med sten. Følgende levende fortidsminder er registreret ved Helgenæs Kirke: Alm. Katost, Nikkende Fuglemælk, Marts-Viol, Kost-Fuglemælk og Vintergæk.

Ved Knebel Kirke er digernes kroner desværre kortklippede. Relikter er Alm. Katost, Læge-Hjertespad, Gærde-Kartebolle, Italiensk Skilla, Klokke-Skilla, Vintergæk, Akeleje, Hvid Stenurt, Rød Stenurt, Læge-Oksetunge og Marts-Viol. Ved den tilstødende præstegård og i præstegårdslunden står Asiatisk Kermesbær, Erantis, Hvid Anemone, Ensidig Klokke, Klokke-Skilla, Alm. Katost, Hæg, Nikkende Fuglemælk, Italiensk Skilla og Vintergæk.

Ved Vistoft Kirke, som er omtalt ovenfor, sprøjtes der ulovligt med gift ved digefoden.

Tved Kirkes diger er ulovligt efterdækkede med håndsten. Dige-kronen skal i stedet efterfyldes med jord fra digets nærmeste omgivelser, og kronen bør have lov til at udvikle en fritvoksende græs-urte-vegetation. Ved den smukke Tved præstegård og i lunden ved kirken er registreret Natviol, Nikkende Fuglemælk, Foder-Kulsukker, Dansk Ingefær, Vintergæk, Påskelilje, Erantis, Russisk Skilla, Hvid Anemone, Hæg, Skov-Forglemmigej, Alm. Katost, Butbladet Skræppe, Marts-Viol, Matrem, Akeleje, Natlys og Rød Hestehov.

Ved Rolsø Kirke slås vegetationen ved digerne unødigt meget. Relikter er Matrem, Læge-Hjertespad, Læge-Stenfrø, Marts-Viol, Italiensk Skilla, Stor Nælde, Stikkelsbær, Orientalisk Gemserod og den fyldte form af den gammeldags Påskelilje.

Kulturbotanisk er der særlige interesser knyttet til Vistoft gamle præstegård, for her havde pastor Begtrup i 1700-tallet sine berømte haver. Disse haver er grundigt beskrevet af Reddersen (2011). Der er dog næsten intet tilbage af den fordums havepragt. De gamle haver er gået totalt i forfald og fremstår i

dag som en sumpet og mørk kratskov. Kun Ribs og Hæg vidner om de tidligere så rige haver.

Nationalparken Mols Bjerge

Mols Bjerge er på grund af sin kultur- og naturhistoriske rigdom udpeget som en af landets få nationalparker. I den forbindelse er de levende fortidsminder ikke uvæsentlige, da de med alle deres sjove og spændende historier altid er godt stof for naturvejlederne. De levende fortidsminders rige kulturbotanik er eksempelvis fortræffeligt beskrevet i Harald Niensens bog "Lægeplanter og trolddomsurter". Måske burde vi også udarbejde en folder eller to om reliktpanterne. Den første kunne være en folder om Kalø Slots gamle urter, og den anden kunne omhandle de levende fortidsminder i Mols Bjerges landsbyer. I de omfattende plejeplaner for Mols Bjerge samt i frednings- og opkøbssagerne er der ikke taget særlige hensyn til områdets usædvanligt rige reliktfloa. Det er en mangel, som vi må prøve at råde bod på i vores fremtidige arbejde.

Den væsentligste trussel mod Mols Bjerges levende fortidsminder er uvidenhed. Landsbyernes Hjertespand eller kirkens Katost kan så nemt forsvinde ved en tilfældighed. Men de har jo altså borgerret, da de har stået måske henved 500 år eller måske længere på stedet. Ikke mindst naturvejlederne og måske nogle foldere kan give den nødvendige oplysning, som er en forudsætning for, at vi også i fremtiden kan glæde os over alle de levende fortidsminder i Mols Bjerge.

Metode

Alle lokaliteter er undersøgt mindst to gange, nemlig een gang i maj måned og een gang i juni/juli. Adskillige af lokaliteterne er undersøgt flere gange. Undersøgelserne er foretaget 2007-2011. Alle landsbyer inden for Molsområdet (inklusive Skødshoved og Ebeltoft- og Helgenæs-halvøerne) er undersøgt.

Landsbyernes levende fortidsminder

Agri: Den idylliske landsby, Agri, er usædvanlig rig på gamle plantereliker. Særligt skal fremhæves sjældenhederne Læge-Stenfrø, Læge-Hjertespand, Grøn Mynte, Tusindstråle, Porcelæns-hyacint og Kæmpe-Turt. Blandt de mere end 300 landsbyer, som forfatteren har undersøgt, er Agri en af de kulturbotanisk rigeste. Ud over de allerede nævnte arter er følgende levende fortidsminder registreret i Agri: Peberrod, Bjerg-Stenurt, Kræge, Mørk Kongelys, Stor Hundepersille, Læge-Jordrøg, Læge-Oksetunge, Akeleje,

Ensidig Klokke, Hulsvøb, Kæmpe-Natlys, Cikorie, Humle, Svaleurt, Natviol, Matrem, Skarntyde, Skov-Forglemmigej, Kost-Fuglemælk, Nikkende Fuglemælk, Rød Hestehov, Klokke-Skilla, Marts-Viol, Sæbeurt, Rød Stenurt, Rundbladet Katost, Alm. Katost, Butbladet Skræppe, Skvalderkål, Stor Nælde og Alm. Hyld. Endnu omkring 1981 fandtes Stolthenriks-Gåsefod også i Agri - den stod på en vejkant lige syd for præstegården.

Basballe: De få huse kan knap nok kaldes for en landsby. Men Basballe er medtaget, fordi den har så værdifuld en reliktfloora i form af sjældenhederne Stolthenriks-Gåsefod og Kandelaber-Kongelys. Den sidstnævnte står på en vejskrænt halvvejs til Femmøller. Stolthenriks-Gåsefod vokser på vejkanten i selve Basballe, og mens denne art sædvanligvis kun forekommer i få individer, så tæller Basballes bestand af Stolthenriks-Gåsefod mere end i alt 30 blomstrende individer.

Fra Basballe er der den vidunderligste udsigt over Mols Bjerge. I øvrigt er følgende levende fortidsminder registreret i Basballe: Glat Burre, Skvalderkål, Stor Nælde, Humle, Alm. Hyld, Ensidig Klokke, Moskus-Katost, Løgekarse, Læge-Oksetunge, Cikorie, Foder-Kulsukker, Alm. Katost, Mørk Kongelys, Stor Hundepersille og Bukketorn.

Også i **Begtrup** vokser den ellers temmelig sjældne Læge-Hjertespad foruden Æselfoder, som ikke er almindelig som relik i Østjylland. I øvrigt er følgende levende fortidsminder registreret i Begtrup: Stor Nælde, Læge-Oksetunge, Alm. Katost, Sæbeurt, Humle, Alm. Hyld, Akeleje, Glat Burre, Foder-Kulsukker, Rød Hestehov, Russisk Skilla, Judaspunge, Hvid Anemone, Cikorie, Butbladet Skræppe, Vintergæk, Kærmindesøster, Erantis, Dorothealilje, Liden Singrøn, Pastinak, Matrem, Løgekarse, Marts-Viol, Skov-Løg, Skvalderkål, Stor Hundepersille og Stikkelsbær.

Bjødstrup: Især bemærkes de sjældne arter Læge-Hjertespad, Pigæble og Æselfoder. Asiatisk Kermesbær er ikke almindelig; men i Mols-området er den hyppig. I Bjødstrup er i øvrigt registreret følgende levende fortidsminder: Erantis, Vintergæk, den gammeldags Påskelilje, Butbladet Skræppe, Stor Nælde, Skvalderkål, Alm. Hyld, Skov-Forglemmigej, Fingerbøl, Sæbeurt, Alm. Katost, Svaleurt, Løgekarse og Glat Burre.

Boeslum: Sødskærm og Rød Tandbæger er ret almindelige på Øerne. I Østjylland nord for Århus er de to arter dog ikke almindelige, nærmest halvsjældne. I øvrigt er følgende levende fortidsminder registreret i Boeslum: Alm. Katost, Kæmpe-Natlys, Stor Nælde, Ru Kulsukker, Skvalderkål, Marts-Viol, Alm. Hyld, Svaleurt, Dansk Ingefær, Italiensk Skilla, Nikkende Fuglemælk, Russisk Skilla, Butbladet Skræppe, Humle, Erantis, Stikkelsbær og Hvid Anemone.

Bogens: I dette lille idylliske samfund af huse forekommer Læge-Hjertespand flere steder. Denne art forekommer hist og her i Østjylland, mens den er temmelig sjælden – sjælden i Midt-, Nord- og Vestjylland. I Mols-området er Læge-Hjertespand ret almindelig. Den forekommer således i 13 af de 33 undersøgte landsbyer. I øvrigt er følgende levende fortidsminder registreret i Bogens: Stikkelsbær, Vintergæk, Glat Burre, Mørk Kongelys, Erantis, Judaspenge, Alm. Hyld, Fingerbøl, Skov-Forglemmigej, Russisk Skilla, Kræge, Svaleurt, Skvalderkål, Stor Nælde, Cikorie, Humle, Butbladet Skræppe, Alm. Katost, Læge-Oksetunge og Stor Hundepersille.

Borup: Borup er en særlig kulturbotanisk rig landsby. Her forekommer Læge-Hjertespand flere steder ligesom de ret sjældne arter Gærde-Kørvel, River, Æselfoder og Høst-Tidløs. Gærde-Kørvel er en ydmyg art, som let overses. Alligevel er den registreret flere steder i Mols-området. I øvrigt er følgende levende fortidsminder registreret i Borup: Læge-Oksetunge, Stor Nælde, Alm. Hyld, Mørk Kongelys, Kæmpe-Natlys, Sæbeurt, Bukketorn, Alm. Katost, Akeleje, Glat Burre, Liden Burre, Marts-Viol, Kræge, Matrem, Stor Hundepersille, Alm. Skt. Hansurt, Læge-Jordrøg, Stikkelsbær, Butbladet Skræppe, Russisk Skilla, Kost-Fuglemælk, Erantis, Døvnælde, Liden Singrøn, Vintergæk, Klokke-Skilla, Judaspenge og Vår-Krokus.

Dejret: Kun få reliktarter er registreret i Dejret: Cikorie, Alm. Katost, Stor Nælde, Stor Hundepersille, Skvalderkål, Butbladet Skræppe, Peberrod, Bukketorn, Kæmpe-Natlys, Glat Burre, Læge-Oksetunge, Erantis, Fingerbøl, Løgekarse og Læge-Hjertespand.

Dråby: Sjældenhederne Enbo Galdebær og Stinkende Nyserod vokser begge på en lav, buskkædet vejskrænt centralt i landsbyen, i øvrigt sammen med gode reliktarter som Svaleurt, Gærde-Kørvel, Alm. Katost, Læge-Hjertespand og Rød Tandbæger. Desuden er følgende levende fortidsminder registreret i Dråby: Læge-Oksetunge, Rød Stenurt, Bjerg-Stenurt, Fingerbøl, Sæbeurt, Nikkende Fuglemælk, Skov-Løg, Kærmindesøster, Mørk Kongelys, Løgekarse, Russisk Skilla, Skvalderkål, Stor Nælde, Alm. Hyld, Vintergæk, Liden Singrøn, Marts-Viol, Erantis, Glat Burre og Rød Hestehov.

Eg: I Eg er registreret følgende levende fortidsminder: Cikorie, Stor Nælde, Glat Burre, Foder-Kulsukker, Alm. Katost, Guldnælde, Skvalderkål, Ensidig Klokke, Butbladet Skræppe, Peberrod, Læge-Oksetunge, Fingerbøl, Matrem, Svaleurt, Judaspenge, Alm. Hyld og Marts-Viol.

Egens: Bemærkes skal især sjældenhederne Bonderose og Langbladet Ærenpris, som begge står nederst på den stejle skrænt ved kirkens vestside.

Ved Egens Havhuse står en større bestand af Gærde-Kartebolle samt Opium-Valmue og Glat Burre. I Egens er iøvrigt registreret følgende levende fortidsminder: Cikorie, Glat Burre, Alm. Katost, Skvalderkål, Svaleurt, Matrem, Marts-Viol, Stor Nælde, Hvid Stenurt, Læge-Oksetunge, Alm. Hyld, Sæbeurt, Bjerg-Stenurt, den gammeldags Påskelilje, Foder-Kulsukker, Skov-Løg, Kæmpe-Natlys, Ensidig Klokke, Humle, Stor Hundepersille, Butbladet Skræppe, Vintergæk, den gammeldags Pinselilje, Russisk Skilla, Dorothealilje, Perlehyacint og Pragt-Snerle.

Elsegårde: Ingen sjældne arter bortset fra Blå Anemone, som er ret sjælden som relik. I øvrigt er følgende levende fortidsminder registreret i Elsegårde: Hvid Anemone, Glat Burre, Skov-Forglemmigej, Stor Nælde, Russisk Skilla, Nikkende Fuglemælk, Skvalderkål, Alm. Hyld, Butbladet Skræppe, Rød Hestehov, Dansk Ingefær, Marts-Viol, Fingerbøl, Kærmindestøster, Erantis og Liden Burre.

Esby: Denne hyggelige fortelandsby er registreret i alt 7 gange fra 1978-2010. Adskillige sjældnere arter er registreret i Esby: Tvebo Galdebær, Ambra, Jødekirsebær, Tårnurt, Læge-Alant, Læge-Hjertespad, Løvestikke, Kandelaber-Kongelys, Gærde-Kørvel og Citronmelisse. Under ekskursioner i 2007 og 2010 blev der i øvrigt registreret følgende lange række af levende fortidsminder i Esby: Marts-Viol, Alm. Skt. Hansurt, Hvid Stenurt, Rød Stenurt, Matrem, Cypres-Vortemælk, Fingerbøl, Cikorie, Liden Singrøn, Stor Hundepersille, Læge-Oksetunge, Læge-Hundetunge, Rundbladet Katost, Alm. Katost, Mørk Kongelys, Asperges, Sæbeurt, Gul Lærkespore, Glat Burre, Liden Burre, Skvalderkål, Bredbladet Klokke, Løgekarse, Skov-Fladbælg, Bukketorn, Gul Daglilje, Liljekonval, Kræge, Humle, Æselfoder, Filtet Hønsetarm, Akeleje, Judaspenge, Alm. Hyld, Stor Nælde, Butbladet Skræppe, Ensidig Klokke og Skov-Forglemmigej. Esby er blandt de kulturbotanisk rigeste landsbyer.

Fejrup/Stødov: Læge-Hjertespad vokser flere steder. Desuden forekommer også sjældenhederne Gyldenlak, Pigæble og Surkirsebær. Kæmpe-Natlys finder vi også i denne hyggelige landsby. I ”Den nye nordiske Flora” angives Kæmpe-Natlys at være ret sjælden i Danmark, mens Toårig Natlys skulle forekomme hist og her. Ifølge forfatterens erfaringer er Kæmpe-Natlys dog ret almindelig, mens Toårig Natlys er ualmindelig. I øvrigt er følgende levende fortidsminder registreret i Fejrup/Stødov: Marts-Viol, Kost-Fuglemælk, Vintergæk, Cikorie, Nikkende Fuglemælk, Alm. Katost, Matrem, Alm. Hyld, Stor Nælde, Stikkelsbær, Erantis, Judaspenge, Liden Singrøn, Skov-Forglemmigej, Krokus, den gammeldags Påskelilje, Klokke-Skilla, Rød Hestehov, Skov-Løg, Læge-Jordrøg, Bukketorn, Mørk Kongelys, Skvalderkål, Ensidig Klokke, Rundbladet Katost, Læge-Oksetunge, Sæbeurt, Rød Stenurt, Kræge, Peberrod og Foder-Kulsukker.

Femmøller: Femmøller er en usædvanlig langstrakt landsby, som er karakteriseret ved sine fine møllegårde. Blandt Femmøllers sjældnere arter kan nævnes Venusvogn, Sødskærm, Høst-Tidløs, Skarntyde, Gærde-Kørvel og Rosen-Katost. I øvrigt er følgende levende fortidsminder registreret i Femmøller: Stor Hundepersille, Læge-Oksetunge, Glat Burre, Svaleurt, Cikorie, Ribs, Sæbeurt, Klokke-Skilla, Alm. Skt. Hansurt, Ru Kulsukker, Foder-Kulsukker, Skov-Forglemmigej, Kost-Fuglemælk, Rød Hestehov, Alm. Katost, Pengebladet Fredløs, Vintergæk, Gærde-Kartebolle, Humle, Judaspenge, Natviol, Eng-Storkenæb, Mørk Kongelys, Liden Singrøn, Marts-Viol, Ensidig Klokke, Stor Nælde, Matrem, Korn-Valmue, Hvid Anemone, Natviol, Løgekarse, Skvalderkål, Butbladet Skræppe, Vintergæk, Pomerans-Høgeurt, Opium-Valmue og Pastinak.

Fuglsø: Den ret sjældne Kejserkrone vokser i en lille lund, og Læge-Hjertespand står flere steder i landsbyen. I øvrigt er følgende levende fortidsminder registreret i Fuglsø: Marts-Viol, Erantis, Vintergæk, Russisk Skilla, Skov-Forglemmigej, Svaleurt, Alm. Hyld, Stor Nælde, Judaspenge, Fingerbøl, Hvid Anemone, Skov-Løg, Cikorie, Mørk Kongelys, Alm. Katost, Læge-Oksetunge, Rød Stenurt, Hvid Stenurt, Skvalderkål, Løgekarse og Butbladet Skræppe.

Grønfeld: Den sjældne Stolthenriks-Gåsefod står flere steder i landsbyen. På en lav vejskrænt vokser en større bestand, som tæller mere end 20 blomstrende individer. Den ualmindelige Sødskærm står også flere steder. Den smukke Forskelligbladet Fladbælg synes at være sjælden som forvildet. I øvrigt er følgende levende fortidsminder registreret i Grønfeld: Erantis, Skvalderkål, Stor Nælde, Butbladet Skræppe, Guldnelde, Vintergæk, Matrem, Alm. Hyld, Skov-Forglemmigej, Akeleje, Alm. Katost, Cikorie, Eng-Storkenæb, Løgekarse, Skov-Løg, Glat Burre, den gammeldags Pinselilje, Pastinak, Humle, Gærde-Kartebolle, Læge-Oksetunge, Stor Hundepersille, Læge-Jordrøg, Opium-Valmue, Peberrod, Ensidig Klokke og Bukketorn.

Handrup: Rød Tandbæger og Farve-Gåseurt er ualmindelige i Østjylland, mens Merian er ret sjælden som forvildet. I øvrigt forekommer følgende arter som levende fortidsminder i Handrup: Cikorie, Humle, Mørk Kongelys, Stor Nælde, Læge-Oksetunge, Peberrod, Ensidig Klokke, Bukketorn, Hvid Stenurt, Stor Hundepersille, Alm. Katost, Kræge, Stikkelsbær, Skvalderkål, Kærmindesøster, Svaleurt, Italiensk Skilla, Erantis, Alm. Hyld og Marts-Viol.

Kejlstrup: Kun de følgende arter er registreret som levende fortidsminder i Kejlstrup: Læge-Oksetunge, Cikorie, Glat Burre, Alm. Katost, Løgekarse, Skvalderkål, Humle, Stor Nælde og Alm. Hyld.

Knebel: Også i Knebel forekommer Læge-Hjertespad. I øvrigt er følgende levende fortidsminder registreret i Knebel: Cikorie, Stor Nælde, Glat Burre, Løgekarse, Liden Singrøn, Kæmpe-Natlys, Moskus-Katost, Alm. Katost, Have-Stokrose, Stor Hundepersille, Hvid Stenurt, Vintergæk, Alm. Hyld og Gærde-Kartebolle.

Knebelbro: I Knebelbro bemærkes de to ualmindelige arter Sødskærm og Asparges. I øvrigt er følgende levende fortidsminder registreret i Knebelbro: Guldnælde, Vintergæk, Stor Nælde, Skov-Forglemmigej, Alm. Hyld, Bukketorn, Alm. Katost, Peberrod, Skvalderkål, Humle, Natviol, Butbladet Skræppe, Foder-Kulsukker, Cikorie, Korn-Valmue, Glat Burre og Læge-Oksetunge.

Kongsgårde: I Kongsgårde er registreret følgende levende fortidsminder: Marts-Viol, Skvalderkål, Stor Nælde, Løgekarse, Alm. Katost, Alm. Hyld, Dansk Ingefær, Kost-Fuglemælk, Vintergæk, den gammeldags Påskelilje, Erantis, Judaspenge, Guldnælde, Læge-Oksetunge, Rundbladet Katost, Sæbeurt, Bukketorn, Skov-Løg, Cikorie, Mørk Kongelys, Glat Burre, Foder-Kulsukker, Liden Burre, Korn-Valmue, Butbladet Skræppe og Pragt-Snerle.

Landborup: I Landborup er registreret følgende levende fortidsminder: Judaspenge, Stor Nælde, Butbladet Skræppe, Skvalderkål, Marts-Viol, Italiensk Skilla, Vintergæk, Løgekarse, Alm. Katost, Læge-Hjertespad, Cikorie, Stor Hundepersille, Korn-Valmue, Alm. Hyld, Glat Burre, Læge-Oksetunge, Peberrod og Asiatisk Kermesbær.

Lyngsbæk: I Lyngsbæk er registreret følgende levende fortidsminder: Æselfoder, Stikkelsbær, Erantis, Butbladet Skræppe, Stor Nælde, Vintergæk, Glat Burre, Løgekarse, Stor Hundepersille, Cikorie, Fingerbøl og Filtet Kongelys.

Skellerup: I Skellerup er registreret følgende levende fortidsminder: Æselfoder, Tusindstråle, Alm. Katost, Læge-Oksetunge, Foder-Kulsukker, Skvalderkål, Stor Nælde, Glat Burre, Asiatisk Kermesbær, Opium-Valmue, Peberrod, Korn-Valmue, Alm. Hyld, Stor Hundepersille, Judaspenge, Kræge, Svaleurt, Stikkelsbær, Vintergæk og Erantis.

Strandkær: Omend Strandkær med sine blot 3 gårde knap er en landsby, så huser den dog flere gode indikatorer på middelalderlig havekultur: Skarntyde, Svaleurt, Glat Burre, Læge-Oksetunge, Stor Nælde, Løgekarse, Butbladet Skræppe, Ensidig Klokke, Vintergæk, Erantis, Stikkelsbær, Hulkravet Kodriver, Guldnælde, Alm. Hyld og den gammeldags Påskelilje.

Strands: I Strands er registreret følgende levende fortidsminder: Marts-Viol, Akeleje, Stor Nælde, Skov-Forglemmigej, Løgekarse, Vintergæk, Erantis,

Skvalderkål, Skov-Løg, Butbladet Skræppe, Glat Burre, Alm. Hyld, Korn-Valmue, Alm. Katost, Asiatisk Kermesbær, Æselfoder, Sæbeurt, Kæmpe-Natlys, Læge-Oksetunge, Stikkelsbær, Humle, Cikorie, Fingerbøl, Ensidig Klokke og Svaleurt.

Tillerup: I Tillerup er registreret følgende levende fortidsminder: Korn-Valmue, Læge-Oksetunge, Alm. Katost, Løgekarse, Skvalderkål, Stor Nælde, Humle, Glat Burre, Æselfoder, Butbladet Skræppe, Eng-Storkenæb og Skov-Forglemmigej.

Torup: I Torup er registreret følgende levende fortidsminder: Glat Burre, Korn-Valmue, Sæbeurt, Stor Nælde, Alm. Katost, Peberrod, Marts-Viol, Gærde-Kartebolle, Alm. Hyld, Butbladet Skræppe, Læge-Oksetunge, Læge-Jordrøg, Foder-Kulsukker, Svaleurt, Skvalderkål og Vintergæk.

Tved: Særligt skal bemærkes Rundbladet Mynte, som er sjælden. Også Hasselurt er sjælden som gammelt relik. I øvrigt er følgende levende fortidsminder registreret i Tved: Alm. Katost, Foder-Kulsukker, Erantis, Vintergæk, Skov-Forglemmigej, Stor Nælde, Skvalderkål, Alm. Hyld, Kost-Fuglemælk, Marts-Viol, Moskus-Katost, Natviol, Stor Hundepersille, Svaleurt og Sæbeurt.

Vistoft: I 2007 blev der fundet en stor bestand af den sjældne Læge-Alant ved en lille bivej. Men samme år blev denne flotte bestand fjernet gennem vejkanafskrælning. I øvrigt bemærkes sjældenhederne Kandelaber-Kongelys og Kejserkrone samt de ualmindelige arter Æselfoder og Tusindstråle. Desuden er følgende arter registreret som levende fortidsminder i Vistoft: Cikorie, Løgekarse, Ensidig Klokke, Gærde-Kartebolle, Glat Burre, Alm. Katost, Stor Nælde, Matrem, Bukketorn, Skvalderkål, Korn-Valmue, Alm. Hyld, Butbladet Skræppe, Rød Hestehov, Natviol, Svaleurt, Læge-Oksetunge, Stor Hundepersille, Kræge, Humle, Bjerg-Stenurt, Hvid Stenurt, Vintergæk, Stikkelsbær, Eng-Storkenæb, Marts-Viol, Russisk Skillå og Erantis.

Vrinnere: I Vrinnere er registreret følgende levende fortidsminder: Toårig Natlys, Læge-Hjertespend, Judaspenge, Vintergæk, Natviol, Skvalderkål, Stikkelsbær, Erantis, Rød Hestehov, Glat Burre, Stor Nælde, Alm. Hyld, Cikorie, Pragt-Snerle, Ensidig Klokke, Alm. Katost, Matrem, Butbladet Skræppe, Korn-Valmue, Judaspenge, Læge-Oksetunge, Humle, Stor Hundepersille, Peberrod, Løgekarse, Skov-Løg, Guldnelde og Filtet Kongelys.

Ørby: Især bemærkes Læge-Alant og Læge-Stenfrø samt Uldbladet Kongelys. Den sidstnævnte er ikke almindelig i Østjylland. I øvrigt er følgende levende fortidsminder registreret i Ørby: Læge-Oksetunge, Kræge,

Stor Nælde, Alm. Katost, Rød Tandbæger, Alm. Hyld, Matrem, Liden Burre, Glat Burre, Rundbladet Katost, Sæbeurt, Bukketorn, Fingerbøl, Alm. Skt. Hansurt, Cikorie, Akeleje, Skvalderkål, Dansk Ingefær, Sæbeurt, Døvnælde, Erantis, Judaspenge, Marts-Viol og Mørk Kongelys.

Sammenfatning

Mols er et særligt kulturbotanisk interesseområde på grund af sin usædvanligt rige reliktplanteflora, som inkluderer usædvanligt mange sjældnere arter. I den fremtidige administration og planlægning af Mols Bjerge Nationalpark bør der tages særlige hensyn til de levende fortidsminder, ligesom der gennem foredrag, ekskursioner og foldere bør oplyses om reliktplanterne, således at de får de bedste muligheder for at overleve på langt sigt.

Tak

Christina Løjtnant, Kim Elnef, Jens Reddersen og Molsarkivet i Knebel takkes for værdifuld hjælp.

Figurtekster

Fig. 1. Glat Burre (*Arctium lappa*) er en af de almindeligste levende fortidsminder. Tegning Jens Gregersen.

Fig. 2. Fladkravet Kodriver (*Primula elatior*) vokser ved Femmøller, men her er den dog næppe et relik. Tegning Jens Gregersen.

Fig. 3. Krydsningen mellem Hulkravet Kodriver og Storblomstret Kodriver (*Primula veris* x *Primula vulgaris*) står i en af Agris haver, men er ikke fundet som relik. Tegning Jens Gregersen.

Fig. 4. Hulvejen gennem den meget lille landsby, Basballe, hvor der står pæne bestande af den sjældne middelalderlige køkkenurt Stolthenriks-Gåsefod (*Chenopodium bonus-henricus*).

Fig. 5. Den lille vejskrænt centralt i landsbyen Dråby på hvilken der blandt andet vokser sjældenhederne Enbo Galdebær (*Bryonia alba*) og Stinkende Nyserod (*Helleborus foetidus*).

Fig. 6. Den sydvestvendte skrænt ved Egens Kirke, hvor der blandt andet vokser sjældenhederne Bonderose (*Paeonia officinalis*) og Langbladet Ærenpris (*Veronica longifolia*).

Fig. 7. Landsbyen Elsegårde. I forgrunden ved gadekæret en stor bestand af

Rød Hestehov (*Petasites hybridus*).

Fig. 8. Landsbyen Esby, som er meget rig på levende fortidsminder.

Fig. 9. Rolsø Kirke hvor der vokser de ualmindelige arter Læge-Hjertespannd (*Leonurus cardiaca*) og Læge-Stenfrø (*Lithospermum officinale*), som dog slås flere gange årligt.

Fig. 10. Tved præstegård, som er rig på levende fortidsminder.

64. En stump af Skanderborgs historie

I middelalderen var Skanderborg en stærk kongelig borg. I perioden 1562-74 befæstedes borgen til et moderne renæssanceslot, og i 1620 anlagde Chr IV en fæstningsvold omkring købstaden. Slottet blev nedrevet i slutningen af 1700-tallet, og i dag består kun kirken (fig. 1), som er en fløj af det gamle slot. Også byvolden er borte bortset fra en stump på 50 meters længde og 20 meters bredde ved Lillesøvej (fig. 2 og 3). I daglig tale kaldes stumpe for ”Volden ved Vestergade.” Ved volden står i dag et kortbord, som i korte træk fortæller om borgens og byvoldens historie.

Volden, som er fredet, henligger i dag i græs og vilde urter. Mod nord står et stort eksemplar af Småbladet Lind (*Tilia cordata*), og mod syd står et større Æbletræ (*Malus x domestica*) og et stort Pæretræ (*Pyrus x communis*).

Indenfor de seneste 15 år er der mod nord fremkommet megen opvækst af reliktpflanter Kræge (*Prunus domestica* ssp. *insititia*). Desuden findes der spredt på volden en smule opvækst af Skov-Ælm (*Ulmus glabra*), Brombær (*Rubus fruticosus*), Snebær (*Symphoricarpos* sp.), Rose (*Rosa* sp.) og Syren (*Syringa vulgaris*).

Hvad fortæller reliktarterne?

I sin Flora Danica fra 1648 behandler Simon Paulli flere af de reliktarter, som i dag vokser på fæstningsvolden. Vi kan tage 4 af de mest typiske reliktarter som eksempler, nemlig Enbo Galdebær (*Bryonia alba*), Svaleurt (*Chelidonium majus*), Alm. Katost (*Malva sylvestris*) og Læge-Oksetunge (*Anchusa officinalis*). Disse 4 arter behandler Paulli på side 29, 44, 282 og 31.

Fæstningsvoldens reliktarter fortæller, at de pågældende arter førhen har været almindelige i købstaden. Dette stemmer overens med Paullis oplysninger.

Enbo Galdebær er sjælden i nutidens Jylland. Ved midten af 1600-tallet – altså på den tid byvolden blev anlagt – synes den imidlertid at have været almindelig. Paulli skriver således om Galdebær: ”Vælsk Roe voxer besynderligen hos Planckeverck oc Gierder udi Hafuer, ja den ocsaa paa Marcken er at finde hos de Gierder, som ere om Vænger oc andre saadanne indelucte steder.” Paulli anbefaler Galdebær mod en længere række lidelser, ligesom den fremhæves som trolddomsplante.

Svaleurt findes i dag hist og her, men er dog ret almindelig i landsbyer og købstæder. Også ved midten af 1600-tallet var Svaleurt almindelig. Paulli skriver: ”Den store Chelidonie finder mand fornemmeligen paa gamle øde steder, paa Kierckegaarde hos eller ocsaa paa Murene; oc hvor der tilforn hafuer været bygt paa, seer mand den icke i mindre mangfoldighed at voxer, oc undertiden groer den vel ocsaa hos Gierder.” Svaleurt var en bredspektret medicin, og Paulli anbefaler blandt andet Svaleurt mod fnat og skurv, gulsot og ringorm.

Alm. Katost er i dag almindelig på middelalderlig kulturbund. Almindelig var den også for 360 år siden, idet Paulli skriver, at den: ”... lade sig finde paa Kierckegaarde, hos Veye paa Gader, hos Gierder oc andre saadanne Steder.” Også Katosten var en meget alsidig medicin, som blandt andet anbefales mod bylder, brandsår og bistik, mod smerter i maven og ved hård mave. Den var desuden uundværlig for ældre førstegangsfødende kvinder. Paulli omtaler den også som salatplante; men han pointerer, at man skal huske eddike, peber og olie.

Læge-oksetunge er i dag ret almindelig. Også for 360 år siden var den almindelig, idet Paulli skriver: ”Oxetunge groer vild paa Marcken, hos Veye oc Gierder, oc ved de Steene, som ligge udi Agger-Rene, oc kand mand end ocsaa see den ved Kirckegaarde: Item iblandt Torne oc Krat at voxer ofuerflødigen.” Læge-Oksetunge anbefales af Paulli som hjertemedicin og mod pest samt mod melankoli. Allerede Plinius berømmer Oksetunge for, at den blandet i vin gør sindet let.

Gode middelalder-indikatorer

Især Enbo Galdebær, Skarntyde og Rød Tandbæger er gode indikatorer på meget gammel kulturbund, ligesom også Svaleurt, Kræge, Alm. Katost og Filtet Kongelys især forekommer på steder med middelalderlig kulturbund. Under eet fortæller reliktpلانterne, at den bevarede stump af Skanderborgs byvold er flere hundrede år gammel.

Slotsbankerne

Når der er registreret så relativt få reliktarter (tabel 2) på voldene efter Skanderborg Slot, så skyldes det, at Slotsbankerne er ”friserede” og tæt plæneklippede. Forfatteren skal foreslå, at væsentlige dele af bankerne udlægges som blomstereng, som kun slås én gang i juli. Med en reduceret og mere nænsom pleje vil de levende fortidsminder få bedre livsvilkår. Samtidig vil myndighederne kunne spare mange penge.

Det er ikke kun ved Skanderborg Slot, at der bruges væsentlige ressourcer

på en unødvendig, anakronistisk og kulturbotanisk uheldig, intensiv pleje. Det samme gælder også for andre byslotte. Eksempler er Kronborg, Vordingborg, Nyborg, Sønderborg, Koldinghus og Ålborg.

Naturpleje

Den rigelige opvækst af Kræge mod nord bør holdes i ave. Da Krægen er et levende fortidsminde bør den ikke fjernes helt. Man kan med fordel lade et par buske stå, så de med tiden kan vokse op til mindre, frugt bærende træer. Men Krægens rodkud bør løbende fjernes.

Voldens øvrige buskopvækst af Skov-Ælm, Syren, Brombær og Snebær fjernes helt, mens de få, spredte roser bevares.

Mod nord findes et malplaceret garageanlæg, som er gravet ind i volden. Omkring garagen er plantet sirbuske, og vegetationen ved prydbuskene slås tæt. På grund af sirbuskplantningen og slåningen kunne den sjældne Enbo Galdebær og den ualmindelige Rød Tandbæger ikke genfindes under ekskursionen den 7. juni 2011. De to arter er sidst set under den forrige ekskursion i 2003. De malplacerede sirbuske bør fjernes, og den uheldige vegetationsslåning skal snarest ophøre. Dette er Skanderborg Museum orienteret om.

Tak

Museumsinspektør Helle Reinholdt takkes for god hjælp.

Tabel 1.

Relikterne på den bevarede stump af Skanderborgs byvold ved Lillesøvej.

Alm. Katost (*Malva sylvestris*)
Alm. Rejnfan (*Tanacetum vulgare*)
Bukketorn (*Lycium barbarum*)
Dansk Ingefær (*Arum alpinum* ssp. *danicum*)
Døvnælde (*Lamium album*)
Enbo Galdebær (*Bryonia alba*)
Eng-Storkenæb (*Geranium pratense*)
Filtet Kongelys (*Verbascum thapsus*)
Kræge (*Prunus domestica* ssp. *insititia*)
Læge-Oksetunge (*Anchusa officinalis*)
Rød Tandbæger (*Ballota nigra*)
Skarntyde (*Conium maculatum*)
Skvalderkål (*Aegopodium podagraria*)
Stor Nælde (*Urtica dioeca*)

Svaleurt (*Chelidonium majus*)
Syren (*Syringa vulgaris*)

Alm. Rejnfan kan være oprindeligt vildtvoksende (spontan) på stedet, og Eng-Storkenøb og Syren er formentlig nyere kulturflygtninge.

Tabel 2. **Reliktarter registreret på Slotsbanken ved Skanderborg Slotskirke i 1971, 1996, 2003 og 2011.**

Alm. Katost (*Malva sylvestris*) !
Bispehue (*Epimedium* sp., 1971)
Blå Anemone (*Anemone hepatica*) !
Døvnælde (*Lamium album*) !
Ensidig Klokke (*Campanula rapunculoides*) !
Erantis (*Eranthis hyemalis*)
Hulsvøb (*Chaerophyllum temulentum*)
Marts-Viol (*Viola odorata*) !
Nikkende Fuglemælk (*Ornithogalum nutans*) !
Ru Kulsukker (*Symphytum asperum*, 1971)
Skov-Forglemmigej (*Myosotis sylvatica*) !
Skvalderkål (*Aegopodium podagraria*) !
Stikkelsbær (*Ribes uva-crispa*)
Tandfri Vårsalat (*Valerianella locusta*)

Alle arterne er almindelige som relikter på nær Nikkende Fuglemælk, som kun findes hist og her i Jylland samt Blå Anemone, som er ret sjælden som relik. Arter mærket ! kan stamme helt tilbage fra middelalderen. Hulsvøb og Tandfri Vårsalat kan være oprindeligt vildtvoksende (spontane) på stedet. Bispehue, Erantis og Stikkelsbær kan være nyere kulturflygtninge. Det samme gælder ikke mindst Ru Kulsukker, som næppe er mere end 100 år gammel.

Figurtekster

Fig. 1. Skanderborg var en kongelig borg, som blev opført for ca. 800 år siden. I middelalderen var Skanderborg en af Jyllands stærkeste borge; kun Kalø var vel stærkere. I perioden 1562-74 befæstedes borgen til et moderne renæssanceslot. Slottet blev nedrevet i slutningen af 1700-tallet, og nu består kun kirken, som er en fløj af det gamle slot. Cirka 1620 anlagdes en jordvold omkring købstaden, og det er en stump af denne fæstningsvold, som er bevaret ved Lillesøvej/Vestergade. Akvarel Jens Gregersen.

Fig. 2. Den bevarede stump af Skanderborg fæstningsvold set fra syd. 7.

juni 2011.

Fig. 3. Den bevarede stump af Skanderborgs fæstningsvold set fra nord. 7. juni 2011.

Fig. 4. Læge-Oksetunge (*Anchusa officinalis*) ved Skanderborg Sø. Læge-Oksetunge er ligesom Alm. Katost (*Malva sylvestris*) og Svaleurt (*Chelidonium majus*) ret almindelig som relikv i det centrale østjyske, mens Filtet Kongelys (*Verbascum thapsus*), Kræge (*Prunus domestica* ssp. *insititia*) og Rød Tandbæger (*Ballota nigra*) findes hist og her. Enbo Galdebær (*Bryonia alba*) er sjælden i Jylland. Akvarel Jens Gregersen.

65. Fuglsang – et lille strædes blomster

Købstaden Mariager er rig på levende fortidsminder (se Løjtnant & Elnef 2007).

Højt i Mariager løber det lille stræde Fuglsang. Langs dette stræde, som kun er 215 meter langt, står ikke mindre end 29 forskellige arter af levende fortidsminder. Og så er det endda kun urterne fra de meget smalle vejrabatter, som er talt op.

Fra Fuglsang er der den smukkeste udsigt over købstaden (fig. 1).

Neden for følger en fortegnelse over de levende fortidsminder, som er registreret i Fuglsang i 2011:

Akeleje (*Aquilegia vulgaris*)
Butbladet Skræppe (*Rumex obtusifolius*)
Døvnælde (*Lamium album*)
Ensidig Klokke (*Campanula rapunculoides*)
Erantis (*Eranthis hyemalis*)
Filtet Kongelys (*Verbascum thapsus*)
Fingerbøl (*Digitalis purpurea*)
Gul Lærkespore (*Corydalis lutea*)
Klokke-Skilla (*Scilla non-scripta*)
Kost-Fuglemælk (*Ornithogalum umbellatum*)
Kæmpe-Natlys (*Oenothera erythrosepala*)
Liden Singrøn (*Vinca minor*)
Læge-Hjertespannd (*Leonurus cardiaca*)
Løgekarse (*Alliaria petiolata*)
Marts-Viol (*Viola odorata*)
Matrem (*Tanacetum parthenium*)
Merian (*Origanum vulgare*)
Moskus-Katost (*Malva moschata*)
Pinselilje (*Narcissus poeticus* var. *recurvus*)
Rejnfan (*Tanacetum vulgare*)
Rundbladet Katost (*Malva neglecta*)
Skov-Forglemmigej (*Myosotis sylvatica*)
Skvalderkål (*Aegopodium podagraria*)
Stinkende Nyserod (*Helleborus foetidus*)
Stor Nælde (*Urtica dioeca*)
Svaleurt (*Chelidonium majus*)
Tandfri Vårsalat (*Valerianella locusta*)

Vedbend-Torskemund (*Cymbalaria muralis*)
Vibeæg (*Fritillaria meleagris*)
Vintergæk (*Galanthus nivalis*)

Tipoldemors stauder

Selvfølgelig står der småflokke af Tipoldemors stauder i Fuglsangs rabatter. I de første uger af marts er det de tidligste forårsbebudere Erantis, Vintergæk og Marts-Viol. Disse tre arter har sikkert været dyrket som prydplanter siden de ældste tider.

I maj kom så den kønne blå Skov-Forglemmigej og den hvidblomstrede Kost-Fuglemælk foruden Pinseliljen. Kost-Fuglemælk er en løgplante. I Sverige var Kost-Fuglemælk en af de løgplanter, som man åd i hungerperioder. Pinseliljen er af den spæde, gammeldags type med ildrød bikrone. Eller som Chr. IV's livlæge, Simon Paulli så poetisk skrev for 350 år siden, så har den gammeldags Pinseliljes indre bikrone netop den "skønne" højrøde farve, som vi kender fra de små fjer "hvilcke sidde om Nebbit på Stillitshovederne". I maj kan vi også være heldige at finde den spraglede Vibeæg.

Højsommerblomstrende er den smukke Moskus-Katost. Katostens blomster leverer også en god te. Julibloomstrende er også den lille klatrende Vedbend-Torskemund med alle de små, blå blomster. Til de smukke sommerstauder hører også Liden Singrøn, Akelejen, Fingerbøllen og Kæmpe-Natlysen med de mægtige gule kroner.

Flere af Fuglsangs smukke urter er ualmindelige og meget sjælden er Vibeægen.

Du har dit eget husapotek

En hel stribe af Fuglsangs levende fortidsminder er berømte lægeplanter: Akeleje, Butbladet Skræppe, Døvnælde, Filtet Kongelys, Fingerbøl, Liden Singrøn, Læge-Hjertespad, Løgekarse, Marts-Viol, Matrem, Merian, Moskus-Katost, Pinselilje, Rejnfan, Rundbladet Katost, Stinkende Nyserod, Stor Nælde og Svaleurt.

Liden Singrøn med de smukt stålblå blomster uddriver ifølge den berømte renæssancelæge Henrik Smid "alskens slimagtige væsker". Og den kurerer også for vattersot. Singrønen skulle også være god for ørepine, ligesom den fremmer menstruationen.

Akelejen var også en populær lægeplante. Henrik Smid skriver i 1500-tallet

at ”hun haffuer mange kaastelige Dyder”. Akelejen skulle således være fortrinlig mod trangbrystethed, blodspytning, gulsot, skab, bylder i siderne og vattersot. Simon Paulli er dog ikke så glad for Akelejen. Paulli skriver således i 1648 ”at den større Skade end Gafn med sig fører” – Akelejen er nemlig giftig. Til lægeplanterne hører også den smukke Fingerbøl, og Fingerbøllen er stadig en af de bedste mediciner for ”det svage hjerte”. Færre ved, at Fingerbøllen også er et godt sårmiddel. Matrem er også en køn plante. Den er blevet kaldt for ”kvindernes urt”, da den skulle være god for underlivsproblemer. Et godt mølmiddel er Matrem også. Hvis man propper Matrem i dynen, så holder den effektivt lus og lopper borte. Og kommer man den i dragkisten, så holder den bevisligt klædemøl væk. Regnfanen er et effektivt ormemediel. Men pas på, for den er giftig. Som trolddomsplante var Regnfanen også meget anvendt. Sikkert er det, at hvis den unge pige lægger Regnfanblomster i en linnedpose under højre armhule, så er den attråede ungersvend straks leveret. Regnfanen kaldes også for ”den udødelige urt”. Carl von Linné fortæller således i 1700-tallet at lig, der indgnides med Rejnfan, ikke angribes af ”orm”.

Overraskende var det at finde et par sjældne middelalderlige lægeplanter, nemlig den temmelig sjældne Læge-Hjertespad og den sjældne Stinkende Nyserod. Stinkende Nyserod er så sjælden, at den ikke engang er med i de gængse feltfloraer. I den omtrent altomfattende ”Nye Nordiske Flora” er der dog et fint billede af den. Den svagt giftige Hjertespad blev især brugt imod menstruationsforstyrrelser. Mod nervøst hjerte blev den også brugt, og det er fra udtrykket ”hjertespadinger”, at planten har sit danske navn. Den meget giftige Nyserod blev især anvendt mod sindssygdomme. Så sent som i 1700-tallet anbefaler Linné Nyserod mod melankoli, mani og hysteri. De gamle grækere anvendte også planten mod slagtilfælde, vattersot, spedalskhed, koldfeber (malaria), kramper, tarmvrid og flere andre sygdomme. Både Hjertespaden og Nyseroden er kønne urter, som sagtens kan passes ind i staudebedet.

Skønne krydderurter

Fuglsang har også sine egne krydderurter. Til de milde og fine hører Vårsalaten, som allerede er tjenlig i april. I midten af april kan du også plukke de første spæde skud af Løgekarse, som har en behagelig karsesmag med et fint pift af hvidløg. Løgekarsens små, hvide blomster pynter i enhver salat. Til de stærke urter hører den temmeligt sjældne Merian, som er kendt som pizza-krydderurten. Merianen er også en køn staude.

Spis dit ukrudt!

Selvfølgelig står der også køkkenurter i Fuglsang. Blandt de bedste er Skvalderkål og Stor Nælde (Brændenælde). Begge er de tidlige, hårdføre,

højtydende, velmagende og sunde. Knap så kendt er den stærktsmagende Skræppe og den milde Døvnælde. De sprøde ungsrud af Døvnælden er gode i salaten. Det samme er Døvnældens honningsøde blomster. Ensidig Klokkes mange nøddestore rodknolde smager a lá hasselnødder. Ensidig Klokke kaldes også for Havepest.

Et kongeligt lys

Den op til 2 meter høje Filtede Kongelys var en rigtig altnulig plante.

Kongelys er for det første en køn og flot staude. Men ellers var det især som lægeplante, at Kongelysen blev anvendt. Af blomsterne fremstilles nemlig en god brystte. Som kosmetikplante blev Kongelysen også brugt, og allerede Simon Paulli skriver i 1648, at saften af Kongelysblomsterne ”strax borttager de Ryncker som ere udi Panden paa de gamle Piger.” En god farveplante er Kongelysene også, idet blomsterne farver smukt gult.

Kongelysens lange blomsterstand er lodden. Når blomsterstranden dyppes i beg og sættes i en krog ved indgangsdøren, så kan den virkelig lyse op som en kongeligt lysende fakkel. Derfor navnet Kongelys.

Jahmen?!

Svaleurt står frodigt i hele Fuglsangs længde, og denne gulblomstrede urt er ubetinget strædets almindeligste levende fortidsminde. Denne stærke trolddomsplante, som tjaldfolket kalder for ”Erstatningsopium” vidner om, at de gamle Mariagerborgere ikke så sjældent var ”skæve”. Måske har Svaleurten også været brugt som lægeplante. Svaleurstens gule mælkesaft farver huden gul. Derfor mente man, at den var god for sygdomme, som farvede huden gul, f.eks. leversygdomme. Som farveplante kan Svaleurten også anvendes, idet den gærede saft farver indigoblåt. Det er dog nok især som hallucinogen plante, at Svaleurten blev brugt. Hallucinogen er også den lille kønne og tilsyneladende så uskyldige Gul Lærkespore. Da den Gule Lærkespore er så almindelig i gamle haver, kalder jeg den for Husmodertjald. Og sandelig om ikke også Kongelysens frø virker hallucinogene, når de ryges.

Hallucinogene planter er altså ikke kun noget, som hørte til de glade 1960´ere og til de flippede 70´ere. Hallucinogene planter har tværtimod været anvendt siden de ældste tider. Og det fortæller Fuglsangs levende fortidsminder i rigt mål.

Fy! Ka´du så la´vær´!

Ikke mindre end henved halvdelen af strædets lodsejere giftsprøjter deres vejrabat. Det er forbløffende mange. Hvorfor er Fuglsangs beboere så giftglade? Det må betegnes som en alvorlig uskik, når private lodsejere anno 2011 anvender gift. Men det skyldes formentlig tankeløshed. Under alle omstændigheder bør giftsprøjtningen ophøre. I stedet burde husejerne være stolte over deres mange levende fortidsminder. Når giftsprøjtningen ophører, behøver man heller ikke at luge vejrabatten – og en sådan veltilrettelagt dovenskab har de fleste af os vel en indre tilbøjelighed til. Dog sker der ikke noget ved, om man f.eks. fjerner Mælkebøtter og diverse græsser.

Dyrk dine egne oldsager

Flertallet af Fuglsangs levende fortidsminder kan sagtens stamme helt tilbage fra middelalderen, og nogle kan måske endda være endnu ældre. Flere af strædets plantereliker har nemlig ikke været dyrket i flere hundrede år. Det gælder eksempelvis Svaleurten og Hjertespenden. Så når du overlader vejrabatten til sig selv, så dyrker du rent faktisk dine egne, værdifulde oldsager.

Moderne haveflygtninge

Adskillige af Fuglsangs forvildede blomster er formentlig ikke meget gamle levende fortidsminder men snarere moderne haveflygtninge. Det drejer sig om f.eks. Have-Stokrose, Lavendel, Hvid Stenurt, Fiksernellike, Hasselurt, Perlehyacint, Rød Stenurt og Russisk Skillia.

Figurtekster

Fig. 1. Udsigt over Mariager fra Fuglsang. Akvarel Per Sloth Carlsen.

Fig. 2. Stinkende Nyserod (*Helleborus foetidus*). Foto Kim Elnef.

Fig. 3. Marts-Viol (*Viola odorata*). Akvarel Jens Gregersen.

Fig. 4. Gul Lærkespore (*Corydalis lutea*). Tegning Jens Gregersen.

Fig. 5. Svaleurt (*Chelidonium majus*). Akvarel Kirsten L. Madsen.

Fig. 6. Den gammeldags Pinselilje (*Narcissus poeticus* var. *recurvus*). Figuren viser også den ret sjældne Skov-Tulipan (*Tulipa sylvestris*). Skov-Tulipan vokser ikke i Fuglsang; men den står ovre ved klosterkirken. Akvarel Jens Gregersen.

Fig. 7. Vibeæg (*Fritillaria meleagris*). Akvarel Jens Gregersen.

66. Nyt om kirkeborge

I Skalk nr. 2 fra 2010 har Hans Skov en artikel om kirkeborge.

Vi må huske, at tiderne i 1100-tallet og også i 1300-tallet var urolige. Venderne efterfulgte vikingerne som sørøvere i 1100-tallet, og også første halvdel af 1300-tallet var en urolig tid. Derfor er det ikke så mærkeligt, at flere kirker har forsvarsmæssige træk. Kirkerne var således det naturlige tilflugtssted for landbefolkningen i tilfælde af angreb, da kirkerne kunne give bønderne den nødvendige beskyttelse.

Skov fremhæver Malling, Mårslet og Odder kirker, da det længe har været kendt, at disse kirker har tydelige forsvarsmæssige træk. Kirkedigerne ved Odder og Mårslet er således ualmindeligt høje og massive. Odders sydlige dige er ikke mindre end 3-4 meter højt. Mallings vestdige er også en massiv og høj forsvarsmur, og uden for dette dige ligger en spidsgrav. Og mod syd står resterne af et forsvarstårn. Også rundkirkerne på Bornholm samt den fynske rundkirke i Horne og den jyske i Thorsager fremhæves, da de har tydelige fortifikationsmæssige træk. Endelig nævnes kirkerne i Karise og Store Heddinge, da også disse to kirker har befæstningstræk. Alle de nævnte kirker er eksempler på gudshuse, som også tjente som befæstede tilflugtssteder, når fjenden truede. Alle de ovenfor omtalte kirker er romanske. Hertil følger sig Tranebjerg Kirke på Samsø med sit mægtige tårn med skydeskår og skoldehuller, som muligvis er opført så sent som først i 1500-årene.

Skov omtaler også borgkapellerne; det vil sige de kirker, som er en del af en borg. Hertil hører ifølge Skov Hammershus, Københavns Slot, Søborg, Pedersborg ved Sorø, Dragsholm, Kalundborg, Vordingborg, Skt. Albert på Ærø, Gl. Brattingborg på Samsø, Skt. Clemens (den nuværende domkirke) i Århus og måske Vor Frelzers Kirke i Horsens. Til gruppen af borgkapeller hører vel også Skanderborg Slotskirke, som er den eneste bevarede del af den store middelalderborg, Skanderborg.

Hovedparten af Skovs artikel handler om de små, middelalderlige landsbykirker, og de romanske landsbykirker har da også flere fællestræk med borge. For det første er kvaderstens- / munkestensmurene metertykke. For det andet er de romanske kirkers vinduer små med minimalt indsyn. Til gengæld er udsynet maximalt. For det tredje kan fjenden beskydes fra tårnet og i påkommende tilfælde overhældes med kogende beg eller måske pyntes med latrin.

I tilfælde af angreb kunne landsbybeboerne søge tilflugt i kirkerne. Men malkekvæget kunne man ikke overlade til sig selv. Malkekvæget måtte altså

nødvendigvis med ind på kirkegården, og her holdt kirkediget dem inde. Græsdækket på kirkegården (se Løjtnant 2006 og denne bogs artikel om græskirkegårde) blev hurtigt trådt op. Men så var det så heldigt, at kirkegårdens træer kunne bruges til løvfodring, se Lange (1970) og denne bogs afsnit om løvfodring. De hyppigste kirkegårdstræer er i dag Ælm, Ask og Lind, og således har det meget længe været. De bedste træer til løvfodring – såvel sommer som vinter – er netop Ælm, Ask og Lind.

Kirker på borgbanker

Hans Skov omtaler en særlig type kirkeborge, nemlig de kirker, som står på en høj og stejl, menneskeskabt banke, en borgbanke. Skov nævner i den forbindelse Egens Kirke i Mols Bjerge, Tulstrup Kirke mellem Mallings og Skanderborg og Ølsted kirke nær Horsens. Også rundkirken Thorsager i det vestlige Djursland nævnes som eksempel på en kirke, der ligger på en stejl borgbanke.

De befæstede kirker Mårslet, Mallings og Odder samt borgkirkerne Egens, Tulstrup, Ølsted og Thorsager ligger alle i en afstand af mindre end 8 km. fra havet. Skov anfører nemlig, at 8 km. må være den maksimale afstand for et vellykket ”hit and run” angreb fra søsiden.

Jeg kan føje et par yderligere kirker til Skovs liste, nemlig Tvede, Visborg og Als kirker. Tvede Kirke i Kronjylland står på en høj og stejl, menneskeskabt borgbanke, som har stejle sider til alle 4 verdenshjørner. Også Visborg Kirke i Sydhimmerland står på en kunstig borgbanke, og kirken har til alle sider stejle skrænter. Als Kirke i det sydøstligste Himmerland er muligvis også en kirkeborg. I hvert fald afgrænses den mod øst af en overordentlig høj og stejl kystskrænt. Mod syd og nord står stejle, afgravede skrænter. Mod vest ligger i dag en kun svagt hældende skråning, som dog muligvis tidligere har været stejlere. Også Tvede, Visborg og Als kirker ligger i en afstand af mindre end 8 km. fra havet. Det samme gør Hundslund og Gosmer, som omtales nedenfor.

Skydeskår og indvendige løbegange

Skov omtaler ikke skydeskår i digerne eller indvendige løbegange ved digerne. Lange (1970) omtaler imidlertid skydeskår i digerne ved Holmstrup, Kundby, Føllenslev, Sæby ved Tissø og Allerslev kirker. Desuden nævner Lange Falling Kirke og Lyngby Kirke, som begge skulle have ”enkeltheder af fortifikatorisk art.” Udkigssten og en spærrebom nævner Lange fra Mårslet Kirke. Men hverken Skov eller Lange omtaler løbegange ved kirkedigernes indvendige fod. Ved Hundslund Kirke har jeg imidlertid fundet en stenlægning ved østdigets indvendige fod. Denne

stenbro er 16 meter lang, 0,9 meter bred og 10-25 cm. høj. Denne stenlægning tolker jeg som en løbegang. Vi må huske på, at middelaldermenneskerne ikke var nær så høje som nutidsdanskerne. Derfor kunne de have vanskeligt ved at kigge ud over et kirkedige, skønt dette måske kun var halvanden meter højt. Ved løbegangens nordlige ende ligger 3 større sten, som kan tolkes som udkigssten. Ved Gosmer Kirkes norddige ligger også en stenlægning. Denne stenlægning, som dog kun er få meter lang, kan muligvis tolkes som en rest af en løbegang. I øvrigt er Gosmer Kirkes nordlige stengærde ualmindeligt højt og massivt.

Det er sandsynligt, at man kan finde borgmæssige træk, f.eks. borgbanker, ved endnu flere kirker.

Planterelikter

Nedenfor følger floralister fra 11 af de omtalte kirker. Kirkeborgene på borgbanker er særligt kulturbotanisk rige, da den grønne borgbanke er et glimrende levested for planterelikter.

1. **Egens Kirke:** Stor Hundepersille, Løgekarse, Læge-Oksetunge, Akeleje, Hvid Stenurt, Hulsvøb, Alm. Katost, Kost-Fuglemælk, Moskus-Katost, Sæbeurt, Alm. Skt. Hansurt, Matrem, Filtet Kongelys, Marts-Viol, Alm. Hyld, Stor Nælde, Erantis, Bjerg-Stenurt, Vintergæk, den gammeldags Påskelilje, Klokke-Skilla, Svaleurt og Perlehyacint. Alle disse arter er ret almindelige som relikter. Hertil kommer den halvsjældne Cypres-Vortemælk og de sjældne planterelikter Have-Iris, Bonderose, Alm. Husløg og Langbladet Ærenpris.
2. **Gosmer Kirke:** Kun almindelige relikter: Alm. Katost, Svaleurt, Matrem, Stor Nælde, Skvalderkål, Hvid Stenurt og Rød Stenurt.
3. **Hundslund Kirke:** Almindelige planterelikter er Hvid Stenurt, Rød Stenurt, Skvalderkål, Døvnælde og Stor Nælde. I nyere tid forvildede havestauder er Høst-Anemone, Guldnælde, Bjerg-Knopurt, Prikbladet Fredløs og Fingerbøl. Hertil kommer Alm. Husløg, som blev plantet i 1990'erne.
4. **Malling Kirke:** Almindelige planterelikter: Ensidig Klokke, Skvalderkål, Syren, Stor Nælde, Rød Stenurt, Svaleurt, Hvid Stenurt, Bjerg-Stenurt, Matrem og Gul Lærkespore. Ualmindelige er Rundbladet Katost og Filtet Kongelys. Sjælden er Spindelvævs-Husløg, som står i en flot bestand. I 1980'erne også den temmelig sjældne Læge-Hjertespad.

5. **Mårslet Kirke:** Almindelige relikter er Matrem, Fingerbøl og Stor Hundepersille. Temmelig sjældne er Skov-Tulipan.
6. **Thorsager Kirke:** Almindelige relikter er Akeleje, Fingerbøl, Rød Stenurt, Natviol, Hundepersille, Humle, Svaleurt, Alm. Katost, Glat Burre, Læge-Oksetunge, Mørk Kongelys, Ensidig Klokke, Hvid Stenurt og Marts-Viol. Halvsjældne er Asiatisk Kermesbær og Merian.
7. **Tulstrup Kirke:** Almindelige er Foder-Kulsukker, Matrem, Marts-Viol, Kost-Fuglemælk, Mørk Kongelys, Stor Hundepersille, Svaleurt og Sæbeurt.
8. **Tvede Kirke:** Kun almindelige relikter som Alm. Katost, Vedbend-Torskemund, Rød Stenurt, Hvid Stenurt, Døvnælde, Stor Nælde, Ensidig Klokke, Alm. Hyld, Butbladet Skræppe, Marts-Viol, Skvalderkål, Svaleurt, Fingerbøl, Stor Hundepersille, Natviol, Matrem og Kost-Fuglemælk.
9. **Visborg Kirke:** Almindelige relikter er Alm. Katost, Klokke-Skilla, Rød Stenurt, Hvid Stenurt, Marts-Viol, Svaleurt, Fingerbøl, Døvnælde, Stor Nælde, Skvalderkål, Liden Singrøn, Alm. Hyld og Læge-Oksetunge. Hertil Ru Kulsukker, som ikke er et gammelt relik. Ualmindelige er Gul Havreblomme (stor bestand), Rundbladet Katost og Rød Tandbæger. De to sidstnævnte er halvsjældne i Himmerland.
10. **Ølsted Kirke:** Akeleje, Kost-Fuglemælk, Marts-Viol, Matrem, Rundbladet Katost, Stor Hundepersille, Svaleurt og Sæbeurt. Alle disse arter er almindelige planterelikter.
11. **Østerlars Kirke:** Ramsløg, Glat Burre, Ensidig Klokke, Svaleurt, Moskus-Katost, Matrem og Marts-Viol. Disse arter er almindelige eller ret almindelige som relikter.

PS: Umiddelbart efter at det redaktionelle arbejde med denne artikel var afsluttet, var jeg på en ekskursion til hjertet af Djursland. Stor var min forbavselse, da jeg stod over for Skarresø Kirke. Denne lille kirke ligger nemlig på en menneskeskabt borgbanke. Skarresøs borgskrænter er dog ikke så høje og stejle som Tvede og Visborgs skrænter, men dog alligevel markante, især mod nord. I det foranstående er det omtalt, at borgkirkerne alle ligger i en afstand af mindre end 8 km fra havet. Men Skarresø ligger dybt inde i Djursland, og det nærmeste havområde er Kalø Vig, som ligger lidt over 10 km. i luftlinie fra Skarresø. Et hurtigt kig på kortet afslører imidlertid, at havet (nemlig Kolindsund) for små tusind år siden gik næsten helt ind til Skarresø. Følgende relikter er fundet ved Skarresø Kirke:

Svaleurt, Marts-Viol, Mørk Kongelys, Liden Singrøn, Alm. Katost og Læge-Oksetunge.

Figurtekster

Fig. 1. Visborg Kirke i Sydhimmerland. Bemærk kirkebanken. Foto Kim Elnef 2011.

Fig. 2. Vestskrænten ved Visborg Kirke. Foto Kim Elnef 2011.

Fig. 3. Forfatteren blandt relikterne Filtet Kongelys og Gul Havreblomme ved Visborg Kirke. Foto Kim Elnef 2011.

Fig. 4. Moskus-Katost står ved flere af kirkeborgene. Akvarel Trine Theut.

Fig. 5. Tvede kirke. Bemærk kirkebanken.

67. Hvad blot 11 reliktarter fortæller om borgen Tårnborg ved Korsør

Keld Grinder-Hansen har skrevet afhandlingen: ”Hvor der handles, der spildes. Hvad 3300 mønter fortæller om Tårnborg ved Korsør” (Nationalmuseets Arbejdsmark 1994). Mønterne fortæller meget. Men det gør de blot 11 reliktarter ved Tårnborg også.

Olsen & Jantzen (1989) oplyser følgende om Tårnborg: en af de tidlige borge opført i slutningen af 1100-tallet, muligvis af Valdemar den Store. Den store borg var med til at beskytte Storebælt. Der har udspillet sig mange og dramatiske begivenheder omkring Tårnborg – adskillige konger var involveret. Borgens rolle var udspillet ved midten af 1400-årene. I området har der været bebyggelse fra 900-årene og frem til senmiddelalderen. Kirken står endnu. Der findes blandt andet rester af borgens ringmur og tårn.

De fleste af Tårnborgs relikter er her gode indikatorer på middelalderligt havebrug. Ruinen er således forholdsvis øde beliggende i dag. Det kan dog ikke udelukkes, at der har været bebyggelse med haver på stedet efter 1400-tallet. De fundne arter stammer dog formentlig fra den oprindelige borghave, da de kun står ved ruinen, og ikke nogen steder i omgivelserne, skønt de også skulle kunne vokse der.

Følgende ægte levende fortidsminder er fundet ved Tårnborg: Læge-Hundetunge (*Cynoglossum officinale*), Læge-Oksetunge (*Anchusa officinalis*), Marts-Viol (*Viola odorata*), Rød Tandbæger (*Ballota nigra* ssp. *nigra*) og Farve-Reseda (*Reseda luteola*). Hertil kommer de følgende arter, som formentlig er indigene levende fortidsminder: Liden Burre (*Arctium minus*), Tandfri Vårsalat (*Valerianella locusta*), Hulkravet Kodriver (*Primula veris*), Stor Nælde (*Urtica dioeca*), Alm. Sct. Hansurt (*Hylotelephium telephium* ssp. *maximum*) og Hvid Anemone (*Anemone nemorosa*).

I det følgende gives nogle få oplysninger om de enkelte arter. Mange flere oplysninger kan hentes fra de gamle lægebøger: Harpestræng (ca. 1300), Pedersen (1534), Smid (1546, 1577) og Paulli (1648). Floraerne fra Hornemann og Rafn til Den store Nordiske Flora samt Oeders Flora Danica giver også mange oplysninger ligesom den omfattende horticulturelle litteratur og botaniske litteratur i øvrigt. Særligt skal fremhæves værker som Blocks Horticultura Danica, Nordisk Illustreret Havebrugsleksikon, Brøndegaards Folk og Flora og Johan Langes værker (Ordbog over Danmarks Plantenavne og Kulturplanternes indførselshistorie) samt alle TBU-afhandlingerne foruden f.eks. Harald Nielsens fornøjelige, men også saglige bog: Lægeplanter og trolddomsurter.

1. Læge-Hundetunge (*Cynoglossum officinale*) er en berømt lægeplante, som også findes ved f.eks. Kalø Slot og Hindsgavl Slot. Arten indgår i Cynoglosspillen, som har været på markedet i over 500 år. Også anvendt som veterinærplante og som farveplante (roden farver rødt). Hundetunge er en af de bedste indikatorer på middelalderligt havebrug. Smid anbefalede et vinafkog mod forstoppelse, ligesom han anvender planten mod skaldethed og mod hundebid og bylder. Også den senere Paulli anbefaler Hundetunge mod bylder.

Det har længe været den almindelige antagelse, at middelalder-mennesket kun eller især dyrkede lægeplanter. Det skyldes imidlertid, at vi har langt størstedelen af vor viden om de gamle urter fra lægebøgerne (Harpestræng, Pedersen, Smid og Paulli). Johan Lange er dog flere steder inde på, at man selvfølgelig også dyrkede køkkenurter i middelalderen. Man dyrkede imidlertid ikke blot lægeplanter og køkkenurter i middelalderen. Som vi skal se, dyrkede man ved f.eks. Tårnborgh også planter som kunne anvendes som farveplanter, bifoderplanter, veterinærplanter, teplanter, duftplanter, foderplanter, prydplanter, trolddomsplanter og tekstilplanter. Det kan ikke udelukkes, at disse andre anvendelser har været lige så vigtige eller måske endda vigtigere end den medicinske og kulinariske anvendelse.

Ligesom mange andre urter, der er indført sydfra dør Hundetunge langsomt ud i Danmark. I dag forekommer Hundetunge dog stadig hist og her på Øerne, mens den er temmelig sjælden i Jylland. Tidligere var den dog betydeligt hyppigere end i dag, således som det f.eks. fremgår af Paullis beskrivelse fra 1648.

2. Marts-Viol (*Viola odorata*) er en typisk borgplante, idet den er fundet ved en længere række borge som f.eks. også Hammershus, Kalø, Gurre, Sprogø, Sjørring Vordingborg, Bønnet, Bastrup, Kærstrup, Gl. Borreby, Huneborg, Gl. Obdrupgård, Kalundborg og Gl. Brusgård.

Alle kender Marts-Viol, og vi holder alle af den, fordi den er så tidlig, køn og velduftende. Desuden er den en spredningsdygtig og sejlivet haveplante, hvorfor den har kunne overleve som relik. Det kan ikke udelukkes, at både Valdemar den Store, Christoffer I, Erik Klipping og Erik Menved har kigget på Tårnborghs Viol, når de besøgte borgen. Vi må huske på, at der dengang formentlig kun var nogle få snese prydelige arter i dyrkning, mens vi i dag har utallige. Lange (1999) omtaler således 5000 kulturplanter, hvoraf langt de fleste er prydplanter.

Det hævdes almindeligvis (f.eks. Lund 2000), at middelalder-mennesket kun dyrkede ”nytteplanter” og altså ikke ligegyldigheder som prydplanter og duftplanter. I Daglig Liv i Norden påstår Troels Lund ligefrem, at der slet ikke var haver ved borgene – sådan noget ligegyldigt pjank. Men man havde haver; det fortæller relikplanterne. Både kongerne, biskopperne og storbønderne havde haver ved deres borge, og de dyrkede ikke blot lægeplanter, men selvfølgelig også køkkenurter og Humle (*Humulus lupulus*) til ølbrygning. De dyrkede blandt andet også prydplanter og duftplanter. Ved f.eks. Gurre står en hel række af de allersmukkeste arter og ved Tårnborgh står altså Marts-Viol. Det er sandsynligt, at en lille skønhed som Marts-Viol har haft anvendelse som prydplante. Da den samtidig er en af de mest velduftende arter, er det sandsynligt, at den også har haft anvendelse som duftplante. Johan Lange (in litt.) påpeger, at duften for 100-200 år siden og før spillede en lige så stor (eller måske en større) rolle som blomstens udseende. Som så mange andre planter, havde Marts-Viol dog også medicinsk anvendelse. Således omtaler allerede Harpestræng Marts-Viol som lægeplante.

Marts-Viol kan således både have været anvendt som prydplante, duftplante og lægeplante. Så den fortæller meget om middelalderens borgliv: havedyrkning, sygdomme og lidenskaber. Den kan også have været anvendt som bifoderplante. Honningavl spillede således en betydelig rolle i middelalderen. Netop tidligt blomstrende arter er en mangelvare, og derfor er de særligt vigtige for bierne.

3. Stor Nælde (*Urtica dioeca*) var en højt skattet lægeplante. Smid (1546) sætter den ligefrem før bierne forrest i sin berømte lægebog, fordi den er så kostelig. Ved Tårnborg har man sikkert fulgt de mange medicinske råd, som Harpestræng foreskriver. Stor Nælde er også en af de bedste køkkenurter: smagfuld, højtydende, tidlig, let dyrkelig og sund. Stor Nælde havde også anvendelse som både veterinærplante, trolddomsplante og farveplante. Desuden kan den anvendes som svinefoder, ligesom den anvendtes til fremstilling af netteldug.

Brændenælden har været populær, for vi finder den som reliktplante ved adskillige borge. Her fortæller den ikke blot om den nødvendige lægeplanteavl og den ligeledes nødvendige avl af køkkenurter. Den fortæller også om husdyrsygdomme og om middelalder-menneskets stærke tro på urternes kraft, ligesom den beretter om kvindearbejde: plantefarvning og fremstilling af tekstiler.

I dag er Brændenælden og dens følgesvende Ensidig Klokke (*Campanula rapunculoides*) og Skvalderkål (*Aegopodium podagraria*) forkætrede: sådan var det ikke førhen.

4. Den indførte Farve-Reseda (*Reseda luteola*), der også lyder det flotte, gamle navn Vau, er en af de mest berømte farveplanter, idet den farver smukt gult. Arten er ikke almindelig, men står ved flere borge, f.eks. også Kalø, Vordingborg, Hammershus og Bastrup. Det tyder på, at den havde sin faste plads i borgenes haver. Farve-Reseda er en god indikator på middelalderligt havebrug.
5. Hvid Anemone (*Anemone nemorosa*) har i nogen grad været anvendt som lægeplante. Dette skal dog ikke tillægges for stor vægt; flere hundrede danske plantearter har således været anvendt som lægeplanter. Kun de færreste var dog meget anvendte og berømte lægeplanter. Det gælder f.eks. Læge-Hundetunge (*Cynoglossum officinale*), Læge-Oksetunge (*Anchusa officinalis*), Hulkravet Kodriver (*Primula veris*), Liden Burre (*Arctium minus*), Stor Nælde (*Urtica dioeca*) og Rød Tandbæger (*Ballota nigra* ssp. *nigra*), som alle findes ved Tårnborg. Det er nok mere sandsynligt, at Hvid Anemone blev dyrket som prydblade, køn og tidlig som den er. Måske har den også været anvendt som bifoderplante. Hvid Anemone er ikke en almindelig borgplante. Ved Bønnet Slotsruin står den dog sammen med mange andre gamle prydblade. Mange kender den uden den spæde, men vidunderlige duft, som Anemonen byder os, når vi stikker næsen dybt i buketten.
6. Hulkravet Kodriver (*Primula veris*) blev ikke blot anvendt som lægeplante. Den kunne også anvendes som både køkkenurt, teplante, prydblade, duftplante, farveplante og bifoderplante. Hulkravet Kodriver gav således middelalder-mennesket adskillige gode oplevelser. Men som så mange andre gamle kulturplanter, er den omtrent ”glemt” i dag.

Hulkravet Kodriver kan ligesom Hvid Anemone (*Anemone nemorosa*), Tandfri Vårsalat (*Valerianella locusta*) og Alm. Sct. Hansurt (*Hylotelephium telephium* ssp. *maximum*) være oprindelig vild (spontan) ved Tårnborg. Det er dog tankevækkende, at disse nyttige, ældgamle nytteplanter kun står ved ruinerne. I øvrigt genfindes arterne også ved en række andre borge.

7. Tandfri Vårsalat (*Valerianella locusta*) har en meget fin og mild smag, og den er

samtidig en af de tidligste urter. Ikke mindst de tidlige urter var skattede køkkenurter, ikke mindst i salater og supper. Den står også ved f.eks. Kalø Slot. Det er som nævnt ikke sikkert, at Tandfri Vårsalat blev dyrket ved Tårnborgh. Det er dog sandsynligt, at den blev udnyttet førhen, ligesom man i middelalderen anvendte også en lang række andre vilde planter som køkkenurter. Nogle af de mest oplagte eksempler fra Tårnborgh er Fandens Mælkebøtte (*Taraxacum vulgare*), Alm. Syre (*Rumex acetosa*), Tusindfryd (*Bellis perennis*), Muse-Vikke (*Vicia cracca*), Alm. Røllike (*Achillea millefolium*), Glat Vejbred (*Plantago major*), Vild Kørvel (*Anthriscus silvestris*) og Hvidmelet Gåsefod (*Chenopodium album*). Flere af disse fortræffelige urter har måske også været dyrket. De kan dog kun vanskeligt erkendes som reliktarter, altså som kulturlevn, da de er så almindelige som vildtvoksende. Alle de nævnte arter var kendte førhen. F.eks. var Røllike god, særlig i snaps, mod mavesmerter. Man mente også, at Røllike havde sårhelende virkning. Da Achilleus, der har givet navn til planten, sprængte sin sene, blev der efter sigende lagt Røllike på såret. For med sine findelte blade, måtte den være god til at få brudte ting til at vokse sammen. Lige så berømt er altnuligplanten Mælkebøtte. Den har blandt andet haft megen anvendelse som vanddrivende middel. På fransk kaldes Mælkebøtte for Pissenlit og i Frankrig er den stadig en skattet salatplante. Brøndegaard skriver adskillige sider om Mælkebøtte. Gåsefod har også været anvendt som menneskeføde siden oldtiden – den kendes fra moselig. Mælkebøtte og Gåsefod samt Syre og Vild Kørvel er alle blandt de bedste vilde køkkenurter (Løjtant 1998).

8. Liden Burre (*Arctium minus*). Burrerne (5 arter i Danmark) er fortrinlige køkkenurter. Det er den kraftige pælerod fra de enårige planter som spises. Man ved dog ikke med sikkerhed, om man førhen dyrkede Burre som køkkenurt. Men man dyrkede burrerne, hvilket dog kan have været som lægeplanter. Burrerne er da også nogle af de hyppigste reliktarter. Ved f.eks. Kalø står der skove af Burre, hvis ellers Den offentlige Naturpleje giver dem lov. De gamle læger skriver, at Burre er god mod fnat, gonore og tynd hårvækst. Burrerne har også ry som både veterinær- og trolddomsplanter. Man tillagde således ”Skræpperne” stor kraft. Både Harpestræng, Smid og Paulli berømmer Burren, og især Harpestræng, som har størst interesse i denne sammenhæng, anbefaler den mod en længere række lidelser. Burre står også frodigt ved Refshaleborg, som blev smadret af kåde karle med køller (bondeoprør) i 1256. Burrerne, Kongelysen (*Verbascum thapsus*) og Stor Hundepersille (*Aethusa cynapium* var. *gigantea*) fik de dog ikke slået ihjel. Simon Paulli skriver i 1648, at skønt denne Skræppe voxer overflødigen, skal man dog ikke anse den for ringe. Burre anvendes stadig som et middel mod hårtab. Men ligesom næsten al anden moderne naturmedicin, er det et levn fra signaturlæren – og altså noget sludder. Burren med de stride børster viser jo selvfølgelig, at den må være god, hvis man ønsker en tæt hårmanke. I øvrigt sætter Skræpper ”en død man på hesten” (Harpestræng). Man vidste udmærket, hvilke arter, der var gode potensmidler. Det er måske derfor, at Pastinak står ved Gl. Obdrupgaard og Persille ved Hammershus. Det er igen signaturlæren som spøger, idet de nævnte arter har en lang og stiv pælerod. Som køkkenurt anses Burre stadig for en delikatesse i Japan.
9. Rød Tandbæger (*Ballota nigra* ssp. *nigra*). Rød Tandbæger eller Sort Marrube er en berømt lægeplante ligesom dens nære slægtninge Kransburre (*Marrubium vulgare*), Læge-Hjertespann (*Leonurus cardiaca*) og Katteurt (*Nepeta cataria*). De 4 nævnte arter, der alle står ved Kalø Slot, omtales hos både Harpestræng, Smid og Paulli. Tandbæger genfindes også ved f.eks. Vordingborg, Kalundborg,

Engelborg og Bastrup. Rød Tandbæger og de øvrige meget anvendte lægeplanter ved Tårnborg fortæller, at man havde et større husapotek, i hvert fald ved alle de større borge. Ved de stærkeste borge har man rådet over et apotek på over 100 arter. Det gælder Bygholm, Kalundborg, Vordingborg, Bastrup, Kalø og Hammershus. Ved Kalø og Hammershus er der registreret henholdsvis 25 og ca. 53 reliktarter og man skal huske på, at det kun er de allermest sejlvivede arter, som har overlevet som relikter. Også ved f.eks. Bønnet, Ravnsborg, Jungshoved, Dronningholm, Gurre, Søborg, Ørkil, Hindsgavl, Vesborg, Tørring og Volstrup må man have haft større haver; det fortæller de forholdsvis mange relikter på disse steder. Selv på de allermest afsides og små borgøer som Sprogø, Hjelm, Borgø og Slotø, blev der dyrket en del urter. På de 4 nævnte småøer er registreret henholdsvis 11, 20, 10 og 12 reliktarter; altså omtrent så mange eller flere end ved Tårnborg. Med tanke på Tårnborgs anselige størrelse og dens fremtrædende rolle, kunne man have forventet et større antal reliktarter end blot 11 ved denne borg. Tårnborg er dog kun registreret 2 gange, og ved disse to ekskursioner er næppe fundet mere end måske 60% af stedets reliktarter. Desuden er den intensive naturpleje til skade for reliktarterne. Rød Tandbæger er en af de bedste indikatorer på middelalderligt havebrug.

10. Alm. Sct. Hansurt (*Hylotelephium telephium* ssp. *maximum*) har haft anvendelse som både køkkenurt, lægeplante, trolddomsplante og veterinærplante, og måske også som bifoderplante. Sct. Hansurt er ligesom Vild Kørvel (*Anthriscus silvestris*), Fandens Mælkebøtte (*Taraxacum vulgare*) og Burre (*Arctium* spp.) blandt de 14 arter, som det svenske militær anser for at være de vigtigste i forbindelse med overlevelse i naturen i Sverige (Løjtnant 1998). De 4 nævnte arter står alle ved Tårnborg, hvilket næppe er en tilfældighed.
11. Læge-Oksetunge (*Anchusa officinalis*) er både tilfældigt indslæbt og indført. Da den er almindelig og ikke stedfast, er den ikke nogen god indikator på middelalderligt havebrug. Ved f.eks. Kalø, der ligger så afsides, er den dog et sikkert middelalderlevn. Ved Tårnborg har man måske fulgt Harpestrængs råd om, at Læge-Oksetunge i vinafkog skærper hukommelsen. Harpestræng har også andre medicinske anvendelser ligesom Smid og Paulli. Arten kan også i nogen grad have haft anvendelse som farveplante, køkkenurt, bifoderplante og veterinærplante. Læge-Oksetunge er blandt de mange klassiske lægeplanter, som også anvendes i moderne naturmedicin, blandt andet mod depressioner. Som al anden medicin har Oksetunge og f.eks. heller ikke Perikon (*Hypericum perforatum*) ingen som helst virkning mod folkelidelsen depression. Troen kan dog som bekendt flytte bjerge – især når medicinen er dyr – og først virker efter 6 uger.

Planterne fortæller om de mere ydmyge sider af borglivet, ikke mindst kvindernes liv. Men også kongerne har drukket øllet, teerne og vinafkogene, spist maden og nydt snapsene, honningen, duftene og de skønne urter. Deres kjortel er måske af netteldug smukt farvet knaldgult og rødt med Farve-Reseda og Hundetunge. Mod hoste, tynd hårvækst, svigtende hukommelse, depression og hjertekvaler har de kunne vælge mellem et helt arsenal af lægeplanter. Skulle hesten blive syg var der også noget til den, og trolddomsplanterne var gode at have ved hånden, når det virkelig kneb. Alt dette og meget mere fortæller de blot 11 reliktplanter ved Tårnborg. Ved den kulturbotaniske rigeste borglokaltet i Norden, Hammershus, er der som nævnt registreret 53 reliktarter, og de fortæller tilsammen mangfoldige historier. Da det kun er de mest hårdføre arter, der har overlevet som relikter, må der have været en meget urterig have ved

Hammershus. Der har formentlig været tale om den største middelalderlige borghave i Norden. Kun ved Borgholm på Øland er der fundet omtrent så mange reliktarter, som ved Hammershus. Ved de øvrige meget store borge som Bygholm, Kalø, Bastrup, Kalundborg og Vordingborg er registreret 18 – 35 reliktarter. Dog er der kun fundet få relikter ved de store byborge som Kronborg, Korsør, Nyborg, Sønderborg, Nordborg, Koldinghus og Aalborg. Det skyldes, at disse slottes omgivelser er trimmede med nidkær renholdelse og plæneklipping. De levende fortidsminder skal dog nok være der, om end ikke andet som dvaleplanter. En del af reliktarternes frø kan således bevare spireevnen i flere hundrede år. Mange flere reliktarter er fundet ved nogle tidligere borge, som i dag er i privateje, f.eks. hovedgårdene Dragsholm, Volstrup, Gjorslev, Tranekær og Hoegholm. Det skyldes, at plejen på disse steder er mere sjusket. En længere række knap så kendte og overvejende mindre borge er også fine kulturbotaniske lokaliteter, således f.eks. Næsholm, Gl. Borreby, Engelborg, Refshaleborg, Ravnsborg, Gl. Broløkke, Kærstrup, Søbygård, Trøjborg, Tørring, Gl. Opdrupgård, Gl. Brusgård og Gl. Ågård.

Ved Tårnborg har der formentlig været haver i mindst 800 år. Det er sandsynligt, at haverne (køkkenhave, prydhave, frugthave, lægeplantehave og Humlehaven) har ligget centralt på borgvolden. For det første tyder de få og spredte oplysninger, som man har om middelalderlige borghaver, herpå. For det andet findes reliktarterne især på og ganske tæt på borgvolden. Dette gælder ikke blot Tårnborg men også for mange andre borge, i særlig grad Bastrup, Bygholm og Kalø.

Mens aldersdateringen af reliktplanterne ved Tårnborg er usikker, er den mere sikker ved en række andre borge. Således må de mange indførte lægeplanter ved Kalø være fra perioden 1313, da kong Erik Menved anlagde borgen, og ca. 1670, da borgen blev nedbrudt og forladt. Ved ca. 50 andre borge haves en tilsvarende nogenlunde sikker aldersdatering af reliktplanterne. Det kan f.eks. være Refshaleborg, som blev ødelagt i 1256, Kærstrup som blev fraflyttet i 1630, eller Bønnet som brændte år 1700. Ingen af de 3 borge blev genopført.

Bliver der gravet ved Tårnborg, vil der sandsynligvis dukke dvaleplanter frem af en række berømte lægeplanter som Bulmeurt (*Hyoscyamus niger*), Kongelys (*Verbascum* spp.), Læge-Jordrøg (*Fumaria officinalis*) og Skarntyde (*Conium maculatum*).

Kun 3 af de 11 reliktarter ved Tårnborg er i almindelig dyrkning i dag, således Marts-Viol (*Viola odorata*), Hvid Anemone (*Anemone nemorosa*) og i nogen grad også Hulkrevet Kodriver (*Primula veris*). De øvrige 8 hører til den hundredtallige flok af ”glemte” middelalderlige kulturplanter.

Dette var en kort gennemgang af Tårnborgs relikter. Artiklen kunne sagtens være længere; det kræver blot, at der graves lidt dybere i de mange kilder, hvoraf flere er meget rige på informationer. I øvrigt er der et halvt hundrede borge, som er levested for mere end 11 og op til 53 relikter. Disse borges urtekrøniker vil derfor blive endnu mere omfangsrige end Tårnborgs.

Figurtekster

Fig. 1. Læge-Hundetunge (*Cynoglossum officinale*) er en berømt læge og farveplante. Træsnit fra Simon Paulli: Flora Danica (1648).

Fig. 2. Marts-Viol (*Viola odorata*) er en af de hyppigste reliktarter. Den findes blandt

andet ved en række tidligt nedlagte borge. Arten havde især anvendelse som duftplante, prydplante og bifoderplante. Træsnit fra Simon Paulli: Flora Danica (1648).

Fig. 3. Stor Nælde (*Urtica dioeca*) eller Brændenælde er vores hyppigste relikrtart. Det fortæller, at planten var en populær haveplante i middelalderen. Brændenælde havde især anvendelse som køkkenurt, lægeplante, trolddomsplante og tekstilplante. Træsnit fra Simon Paulli: Flora Danica (1648).

Fig. 4. Hulkravet Kodriver (*Primula veris*) havde både anvendelse som lægeplante, duftplante, prydplante, bifoderplante, teplante og farveplante. Træsnit fra Simon Paulli: Flora Danica (1648).

Fig. 5. Den berømte læge og trolddomsplante Bulmeurt (*Hyoscyamus niger*) er en af de godt 22 arter af dvaleplanter, som kan forventes at dukke op, hvis der graves ved Tårnborg. Øm Klosterruin.

Fig. 6. Fandens Mælkebøtte (*Taraxacum vulgare*) er en af de vilde urter, som formentlig har været anvendt ved Tårnborg. Mælkebøtte havde både anvendelse som lægeplante, køkkenurt, trolddomsplante, farveplante og bifoderplante. Det var almindeligt, at planterne havde flere anvendelser. Haslund kirkedige.

Fig. 7. Ved Vitskøl Klosterruin står et kortbord (udarbejdet af Jens Chr. Schou og forfatteren, som fortæller om nogle af de mange relikter ved denne ruin. Sådanne kortborde kunne man måske også stille op ved nogle af de kulturbotanisk rigeste borge.

68. Nogle ukrudtsplanters kulturbotanik

Min forskning har vist, at danskerne allerede i middelalderen dyrkede flere hundrede forskellige plantearter. Alle disse arter har en rig kulturbotanik, da planterne havde mange forskellige anvendelser. De var både lægeplanter, køkkenurter, prydblomster, snapseurter, teplanter, vinplanter, duftplanter, krydderurter, bærbuske, frugttræer, hegnplanter, tekniske planter, bifoderplanter, farveplanter, hallucinogene planter, giftplanter, foderplanter, trolddomsplanter, veterinærplanter og kosmetikplanter. Over 250 af de middelalderlige kulturplanter kan træffes som levende levn på de steder, hvor de blev dyrket i gamle dage. De står i dag som ukrudt ved klostre, borge, hovedgårde, møllegårde, præstegårde og kirker og i landsbyer, fiskerlejer og købstæder. Disse levn kaldes for levende fortidsminder. De fleste levende fortidsminder er mere eller mindre sjældne; men nogle er også meget almindelige, f.eks. de arter som omtales nedenfor. De levende fortidsminder kan sagtens være middelalderlige – eller sandsynligvis ældre.

Brændenælden (*Urtica dioeca*) kan bruges til mange ting. Stænglernes taver kan forarbejdes til et meget fint klæde, som leder tanken hen på silke. I gamle dage skulle pigerne fremstille et vist antal skjorter og også linned af netteldug. Brændenælden er også en farveplante; den farver smukt grønt. Nælden er desuden et godt svinefoder. Som menneskeføde er den også fin, især som suppeurt. Størst anvendelse har Brændenælden dog haft som lægeplante. Den berømte renæssancelæge Smid sætter Nælden forrest i sin berømte lægebog, fordi den er så overmåde god. Brændenælden blev blandt andet brugt til at rense sår, ligesom den stiller tarmvrid og fremkalder sanselige lyster.

Burren (*Arctium lappa*) med de store skræppeblade og de stikkende frugter, som hænger fast i tøjet, blev anvendt til flere ting. De enårige planter har en lang og fyldig pælerod, som smager fint. Burren blev også anvendt som lægeplante. Ifølge de gamle læger er Burren god mod både fnat, gonorré og tynd hårvækst. Det sidste har noget at gøre med signaturlæren. Denne meget gamle teori går ud på, at Gud i sin uendelige visdom har givet menneskene et tegn på, hvad de forskellige planter er gode for. Planter med hjerteformede blade måtte eksempelvis være gode imod hjertesygdomme. På samme måde leder burrefrugternes mange stride børster tanken hen på en ungersvends frodige hårmanke. Derfor måtte Burren være god, om man lider af tynd hårvækst. Langt de fleste af den moderne naturmedicins råd bunder i denne forvrøvlede teori. Man kan således stadig købe hårlotion, som er tilsat Burre. Signaturlæren er også årsagen til, at lægen Harpestræng i 1200-tallet skrev, at Skræppen kunne "sætte en død mand på hesten". Det er på grund af, at den lange og stive pælerod kan give visse mindelser. I gamle dage dyrkede man sin Viagra i forhaven.

Døvnældens (*Lamium album*) fineste blade blev anvendt i salaten. Større blade og skud blev brugt som spinat, eller de koges som grøntsag. Bladene kan desuden tørres og anvendes som mel. 25% af en dej kan bestå af pulveriserede Døvnælde-blade. Døvnælde er også en god bifoderplante. I gamle dage var honningavl langt mere udbredt end i dag. For 150 år siden og før havde almuen jo ikke andre sukkerkilder herhjemme end honning, da rørsukker fra Vestindien var alt for dyrt. Blomsterne er da også rige på nektar, som børn til alle tider har suget op med et hult strå.

Havepest eller Ensidig Klokke (*Campanula rapunculoides*) var en af Kartoflens forgængere. Det var nemlig først op i 1800-tallet, at Kartofflen blev almindeligt dyrket.

Faktisk var det først under 1. Verdenskrig, at alle kredse indså Kartofflens store betydning som næringsmiddel. Ensidig Klokke sætter mange kastaniestore rodknolde, som smager fint a la hasselnødder. Som kulturplante kendes Ensidig Klokke helt tilbage fra vikingetiden. Man har således fundet Ensidig Klokke i Hedeby's kulturlag. Også bladene og blomsterne kan spises. De smukke blå klokkeblomster pynter i salaten.

Hylden (*Sambucus nigra*) leverer ikke blot sorte bær til saft og vin. Den leverer også blomster til te, og blomsterne var desuden et meget anvendt læge- og trolddomsmiddel. Der var næsten ingen grænser for, hvad Hylden kunne udrette. Hylden blev både anvendt som urindrivende, afførende og gynækologisk middel og som middel mod hovedpine, vattersot, vorter, podagra, halsbetændelse, mæslinger og spoleorm. En kendsgerning er det, at et udtræk af hyldebark virker afførende, og drikker man meget af det, får man opkastninger. Den velmagende hylde-te har desuden gennem århundreder været brugt som sveddrivende middel ved febersygdomme. Allerede Asa-læren udråbte Hylden som et helligt træ.

Læge-Jordrøg (*Fumaria officinalis*) var meget anvendt som lægeplante og skønt så lille klarer den både eksem og kramper i galdevejene, og den forstærker nyrefunktionen og fordøjelsesapparatet. I øvrigt er Jordrøg et udmærket hallucinogent middel, hvilket skyldes dens indhold af giftstoffet protopin. Måske skyldes det protopinet, at den tørrede Jordrøg er så populær som teplante. Jordrøg dukker næsten altid op, når der graves ved klostre, borge og i gamle bymidter. Det skyldes, at Jordrøgs frø kan bevare spireevnen i århundreder. Når frøene så ved gravning bringes frem til overfladen, kan de spire. Sådanne planter, der måske er 500 år gamle, er virkelig levende fortidsminder.

Mælkebøtten (*Taraxacum vulgare*) er det bedste vanddrivende naturlægemiddel. Franskmandene kalder den da også for Pissenlit. Chr. IV's livlæge Simon Paulli skriver i 1648, "at de som pleye at pisse under om natten, de skal holde sig fra denne urt og hendes brug". Især i Sydeuropa sætter man også Mælkebøtten meget højt som salatplante. Det er de unge, sprøde blade som anvendes, men også rødderne kan spises. Som lægeplante skulle den være god mod febersygdomme, hoste, bylder, øjensygdomme og som menstruationsfremmende middel. Mælkebøtten er usædvanlig rig på vitaminer. Den indeholder både A-, B-, C- og D-vitamin og indeholdet af A-vitamin er næsten dobbelt så stort som i Spinat, som ellers er den af alle dyrkede grøntsager, som indeholder mest A-vitamin. Mælkebøttens rensede blomster kan anvendes til vinfremstilling, og blomsterne giver også smag til øl. Mælkebøttens ristede rod er også brugt som kaffeerstatning, ligesom rødderne har været brugt til alkoholfremstilling.

Den gulblomstrede og stærkt duftende **Rejnfan** (*Tanacetum vulgare*) var meget anvendt som ormemiddel, og hertil er den effektiv. Den blev også anvendt som elskovsmiddel: den unge pige lagde Rejnfanblomster i en linnedpose og anbragte den under højre armhule. Herefter var den attråede unge mand leveret. Også som troldomsplante blev Rejnfan anvendt: hvis man anbragte sit barn i røgen fra Rejnfan, så kunne man være sikker på, at der ikke ville ske barnet noget som helst ondt. Det fortælles også, at lig der indgnides med Rejnfan, ikke går i forrådnelse. Det kunne være praktisk om vinteren, når frosten gjorde det vanskeligt at få den døde i jorden.

Medicinsk har **Skvalderkålen** (*Aegopodium podagraria*) været brugt mod podagra. Langt større anvendelse har Skvalderkål dog haft som køkkenurt. Skvalderkål er da også en meget fin spinatplante, ja faktisk er Skvalderkålen en af de allerbedste køkkenurter: tidlig, hårdfør, højtydende og velmagende. Så spis dit ukrudt: Skvalderkål, Mælkebøtte, Brændenælde og Ensidig Klokke. Først på sæsonen bruger man bladene i deres helhed.

Hen på sommeren, når bladene er blevet grove, ribbes de.

”Guds Grønne Køkken”, altså naturen, er rig på spiselige urter. Men de er ikke alle helt uskyldige. Alm. Syre (*Rumex acetosa*) har i århundreder, ja formentlig i endnu længere tid, været samlet og også dyrket som krydderurt. Og det til trods for, at den er temmelig giftig. Den indeholder oxalsyre. Så selvom den giver et dejligt, syrligt pift til salaten, så bør man ikke spise for meget af den.

Grøftekantens hvide juni-slør, den Vilde Kørvel (*Anthriscus silvestris*), er en fortrinlig køkkenurt. Roden er en stor, god og velsmagende grøntsag, og bladene er gode i suppen. De små men kønne blomster kommer vi i salaten. Og så er der altid masser af den. Ukyndige kan imidlertid forveksle den Vilde Kørvel med den dødeligt giftige Skarntyde (*Conium maculatum*). Skarntydens stængel er dog glat, blådugget og rødpletet og blomsterne er grønligt hvide. Kørvelens stængel er derimod furet, ikke blådugget og uden røde pletter. Desuden er blomsterne rent hvide. Men er du den mindste smule i tvivl, bør du lade planten stå. Skarntydens gift hedder coniin. Det er en gift, som lammer åndedrætssystemet. Men hjertet slår videre. Så du lider den frygteligste kvælningsdød – ved fuld bevidsthed. Og har du først indtaget giften, så er der ingen vej tilbage. Og der skal kun 2 små mundfulde til!

Cikorien (*Cichorium intybus*) med de smukke himmelblå kurve var helt uundværlig for de gamle. Medicinsk kunne den bruges for rigtig mange sygdomme. Cikorien var således en af de allermest bredspektrede mediciner. Desuden var Cikorien en af de absolut mest foretrukne salater. I dag kender vi også Cikorien som salatplante. ”Julesalaten” kan nemlig være Cikorie. Den ristede rod har desuden været brugt som kaffesurrogat. Så sent som først i 1960'erne blev Cikorie-kaffe solgt i vældige mængder som Rich's og Danmarks.

Vi har 6 forskellige **Kongelys**-arter i Danmark. Den almindeligste er den smukke Mørk Kongelys (*Verbascum nigrum*), som er en ældgammel kulturplante med mange anvendelser. De friske, kønt gule blomster overhældes med kogende vand. Glasset fyldes op med Hvid Martini og drinken sødes med honning. Alle tiders mod ru hals og grim hoste. Frøene blev så sent som under 1. Verdenskrig anvendt som en (ganske vist dårlig) erstatning for det bedøvende opium, og blomstersaften ”borttager strax Rynckerne udi Panden hos gamle Piger.” Sådan skrev Chr. IV's livlæge Simon Paulli allerede i 1648. Rynkecremer er altså ikke kun et nymodens fænomen. Man kan også fiske med Kongelys. Kastes de knuste frø i dammen, så kommer fiskene nemlig op med bugen i vejret. Endelig var Mørk Kongelys en af tipoldemors bedste stauder. Samtidig farver den kønt gult. Medicinsk havde den stor anvendelse. Teknisk plante er den også. Hvis den meterlange frugtstand dyppes i beg, kan stavene sættes i en ring ved indgangsdøren, og så kunne den lyse op som et rigtigt kongelys. Til dette formål er de 2-3 meter høje og stærkt fildede arter, Uldbladet Kongelys (*V. densiflorum*) og Filtet Kongelys (*V. thapsus*) særligt gode.

En anden giftig køkkenurt er **Pastinak** (*Pastinaca sativa*), som vi har svært ved at undvære i hønsekødsuppen. Man bør dog allerhøjest spise lidt (højest 200 gram) Pastinak én gang om måneden. Pastinakken indeholder nemlig mange thermostabile carcinogener, altså kræftfremkaldende stoffer, som ikke ødelægges ved kogning. Pastinak blev allerede meget tidligt dyrket herhjemme. Ved Vitskøl Klosters maleriske ruiner står Pastinak flot som et meget gammelt levende fortidsminde på og ved ruinerne. Her står den sammen med Brændenælde, Burre, Døvnælde, Ensidig Klokke, Hyld, Jordrøg, Mælkebøtte, Rejnfan, Skvalderkål, Syre, Vild Kørvel, Skarntyde, Cikorie og 4 Kongelys-arter,

foruden mere end en halv snes andre levende fortidsminder.

Den nyeste forskning har vist, at den danske kulturbotanik (etnobotanik) er umådelig rig – lige så rig som selv den græske, romerske og franske..

P.S: De ovenstående artsomtaler kunne sagtens være MEGET længere. Det kan du overbevise dig om ved at læse i f.eks. Brøndegaard (1978-80) og Nielsen (1965).

Figurtekster

Fig. 1. Ensidig Klokke (*Campanula rapunculoides*).

Fig. 2. Rejnfan (*Tanacetum vulgare*).

Fig. 3. Cikorie (*Cichorium intybus*).

69. Far'en er ukendt og mor'en er et skrog!

Ude langs landevejene står der ofte æbletræer. Der er tale om vilde frøæbler. Ofte står der også vildæbler langs de gamle jernbaner, for i gamle dage kunne togvinduerne åbnes, og så kunne resterne af æblet smides ud af vinduet. I grus- og mergelgrave kan der også stå vildæbler. Vildpærer er betydeligt sjældnere end vildæblerne – men ikke nær så sjældne, som det fremgår af floraerne.

Alle æbler og pærer og altså også alle de moderne sorter er opstået som frøæbler og frøpærer. Men selvom du udsår 1000 kerner af f.eks. et ”Filippa”, så er det ikke sikkert, at du får eet eneste ”Filippa”. Til gengæld får du 1000 andre vidt forskellige sorter, og mange af dem kan skam godt være gode. De gamle danske æble- og pæresorter er altså opstået som vildæbler og vildpærer derude i sognene. Nogle af disse frøsorter har været gode, og er så blevet fundet og taget i kultur. Sådanne er alle de gamle sorter opstået. De fleste af alle disse sorter har aldrig fået en særlig stor udbredelse. De er måske kun blevet dyrket i et enkelt sogn. De fleste af de gamle danske æble- og pæresorter er sådanne lokalsorter. Enkelte sorter har som f.eks. ”Filippa” og ”Ingrid Marie” fået udbredelse over hele landet. Sådanne sorter kaldes for landssorter. Langt de fleste af de gamle æble- og pæresorter blev fundet og navngivet i 1800-tallet. I modsætning til, hvad flere tror, så var en større del af de gamle danske æblearter ikke velsmagende. I ældre tid var det ”madæbler”, som havde prioritet. Disse madæbler var oftest hvinende sure. Til gengæld var de fortræffelige til most og f.eks. æblekage. Disse ”husholdningsæbler” var en vigtig del af kosten.

Vi ved ikke ret meget om herkomsten af landevejens vildæbler. Moren er jo dog nok et eller andet godt spiseæble. Men det er også den smule, som vi ved om vildæblernes herkomst. Vil vi vide mere, så må vi benytte os af DNA-analyser. Én ting ved vi dog med sikkerhed om vildæblet: *FAR`EN ER UKENDT OG MOR`EN ER ET SKROG!*

Æblet ”Josefine Kallehave”

For år tilbage var jeg kæreste med Jytte Kallehave, som bor i Beder lidt syd for Århus. En søndag morgen sov jeg længe. Så kom Jytte glædesstrålende hjem med en lille pose æbler. Det var nogle æbler, som hun havde plukket af et træ, som stod ude ved et busstoppested på Odder-landevejen. Pænt røde var de da. Men ellers var de ynkeligt små og noget vanskabte og plettede. Dog ikke så trist vanskabte som den pære vi fandt nogle uger senere. Velsmagende var denne pære, men sørgelig at se på. Derfor kaldte vi den for

”Nåsar’en” – det var dengang De Nattergale var på deres højeste. Men tilbage til Jyttes usle røde smågnallinger. Jytte var begejstret over sit fund og sagde bare: ”Prøv at smag på dem”! Det gjorde jeg så af ren og skær overbærende høflighed. Og de smagte faktisk godt! Det viste sig senere, da ”Josefine” kom i kultur, at den gav de skønneste æbler. Det var starten på vores fælles pomologiske eventyr.

Fra 1992 og en halv snes år frem kørte vi Jylland rundt på jagt efter vilde frøæbler og –pærer – og mirabeller og kræger. Vi kørte fra august til ind i november, og det passede jo fint med, at så var de fleste vilde orchidéer og også de fleste reliktpanter afblomstrede.

Gnallingen havde Jytte altså døbt ”Josefine”. Hun opkaldte den efter sit dengang lille barnebarn. Og den røde gnalling var jo faktisk også så lille, fin og rund. Sorten er i dag en landssort; det vil sige, at den sælges fra planteskoler i en større del af landet. Den kan købes under navnet ”Josefine Kallehave”.

Jytte har falkeøjne. Hun spotter nemt et æbletræ i vejkanthen på henved en halv kilometers afstand. Så måtte jeg bremse op, ud af bilen og så smage på æblerne. Vorherrebevares. De fleste vildæbler er altså ikke nogen nydelse – og slet ikke når de er umodne. Selv umodne æbler kan dog fortælle meget, for har de et vist syreindhold, så har de måske potentiale som gode spiseæbler. Men selv modne vildæbler smager oftest fortvivlende, da de fleste er melede og saftløse. På en forlænget weekend kunne det sagtens blive til over 50 prøvesmagninger. Somme tider kunne jeg ønske Jytte, min plageånd med alle de sure æbler, ned i helvede. Men der kan man jo hurtigt nok komme. Læs bare dette digt af Nis Petersen:

Hun kom med æbler –

Hans mor var altid klejn af vækst,
og aldrig blev hun stor;
men hun syntes endnu mindre, da
de tog ham med for mord.
-Jeg be’r for dig! sa’ hun.

Hun kom med æbler i et bylt
-tre æbler og en bøn.
-Du holdt engang af æbler! sa’ hun:
-røde æbler – søn.
-Giv mig en whisky! sa’ han.

-Tilgiv mig! sa’ hun med et smil,
skønt smilet vel var blegt.

-Jeg husker nok, du altid sa',
at de var bedre stegt!
-Det nå's i Helvede! sa' han.

Men en sjælden gang, eller måske ikke så sjældent, fandt vi et godt æble. Cirka hver tiende vildæble er nemlig ikke så ringe endda. Ganske mange vildæbler smager altså rigtigt godt. Dog ser de oftest tarvelige ud. Fysiske skader har de ofte og selvfølgelig skurv og måske også meldug, kræft, monilia og orm. Og tit er de noget gustne. Men ville man ikke blive lidt trist, hvis man mestendels indåndede svovldioxid og benzinderivater, og når rødderne maser rundt i tjærestoffer i noget stabilgrus, som vånder sig under traktose. Men er der tale om et velmagende æble, så tages der under alle omstændigheder nogle podekviste. Et års tid efter podningen placeres de bittesmå træer hos en frugtavler, og så skal du bare vente 5-6 år. Så skal du bare se. Det vilde frøæble er nu i frugtavlerens kyndige hænder og med hans nænsomme pleje blevet til de rene prydræer, som i oktober bugner af de skønneste og allermest velmagende frugter. Dette har vi oplevet adskillige gange. Det er en helt utrolig metamorfose, som finder sted. Fra at være vanskabt og ussel bliver frøæblet til det dejligste pryðæble. Frugtavlerne er de rene tryllekunstnere. Historien om "Josefine" bringer minder om H. C. Andersens "Den grimme Ælling." "Skønt født i en vejkant blev den til det dejligste æble." Men altså: "Josefine" er det smukkeste, ildrøde æble, som du kan se for dine øjne. Sødt er det også. Derfor er "Josefine" et førsteklases børneæble. For de små elsker jo søde, røde æbler, mens de ikke er meget for de noget sure æbler, som mange voksne ynder.

Pæren "Pernille Kallehave"

Vi har også markedsført en pæresort, nemlig "Pernille Kallehave". "Pernille Kallehave" er opkaldt efter Jyttes datter, Pernille. I pomologkredse er der tradition for at opkalde gode frugter efter piger. Tænk bare på pæren "Clara Friis". Vi kan også nævne æblerne "Filippa" og "Ingrid Marie", som begge er opkaldt efter døtre af fynske landsbyskolelærere. "Pernille" er ubetinget den bedste pære jeg kender. På modertræet er "Pernille" derimod som regel en sørgelig pendant til "Nåsar'en." Hos frugtavleren bliver frugten derimod velskabt og usædvanligt stor, og man kan slet ikke lade være med at bide i den – og så driver den dejligste og sødeste saft.

Det er ikke så ligetil at få markedsført en ny sort. For det første skal navnet accepteres og stadfæstes af flere offentlige institutioner, hvilket tager tid. Det er heller ikke nok, at frugterne er velskabte og smager godt. Det er næsten vigtigere, at sorten tåler sortering og samleband, og at den er holdbar. Det er desuden meget vigtigt, at den er robust og helst

resistent over for sygdomme som skurv, meldug, monilia og kræft. Desuden skal sorten naturligvis være frugtbar. At få afklaret alt dette kræver forsøgsvirksomhed, og den foregår ikke alene i Danmark men også i udlandet. Det tager let 5 år og det koster penge, og det koster også penge at have licens på sorterne. Mere end en snes andre forhold – altså egenskaber – skal også være opfyldt. Det er ikke mindst vanskeligt at finde en sort, som er modstandsdygtig over for skurv – og så at den altså også overholder en meget lang række andre forhold, som skal være opfyldt. Så selv om langt mere end 1000 hortonomer (på diverse forsøgsstationer), gartnere, botanikere og frugtavlere har prøvet at frembringe nye sorter, så er det ikke lykkedes for dem, på trods af, at de har haft 150 år til det. Lige bortset fra æblet ”Ingrid Marie” (”Filippa” sælges jo kun sjældent), så er alle de æbler og pærer (bortset fra pæren ”Clara Friis”), som vi køber, udenlandske sorter, især amerikanske. Og de er ikke nær så smukke og velsmagende som ”Josefine” og ”Pernille”. Et af de mest solgte æbler, nemlig ”Golden Delicious”, er efter min mening bedst egnet som kasteskyts, fordi det jo somme tider har ligget på kuldioxid-køl i flere år.

Vi har i øvrigt også fået afprøvet vores sorter af diverse kendte kokke, for at få afklaret om sorterne dur i køkkenet. Også grossister og frugthandlerne har givet deres besyv med.

Vores frugter bestod imidlertid alle prøverne, og i dag er æblesorten ”Josefine Kallehave” og pæresorten ”Pernille Kallehave” vidtudbredte. Det er faktisk ikke sket siden 1870'erne, at det er lykkedes at markedsføre sorter af æbler og pærer som landsorter. Nogle af de sidste sorter, som blev markedsført over størstedelen af landet, var ”Filippa” og ”Ingrid Marie” - og de er altså i dag henved 150 år gamle..

Hvis vi ellers havde haft tid og ressourcer til det, så kunne vi sagtens have markedsført yderlige en halv snes sorter. Adskillige andre frøæbler er dog navngivet, og en række af disse kan ses i ”Jyttes Pomet”. Det er en ualmindelig køn lille have, som ligger tæt op ad Horsens Rådhus. Jytte er født i Horsens, og da en større del af vores sorter er fundet langs landevejen Århus-Beder-Odder- Horsens, var det naturligt, at haven kom til at ligge i Horsens. Haven blev på festlig vis og med borgmestertale indviet i 1997. En rigtig dejlig have er det med alle dens æbletræer, som står så fint med deres navneskilte: ”Josefine Kallehave”, ”Marie Kallehave”, ”Johanne Kallehave” med flere.

Mirabellen ”Erland”

Jeg har altid haft et godt øje til mirabeller. Velsagtens fordi min far, som var hortonom, dyrkede en hel del forskellige slags i vores have i Fruens

Bøge. Lidt uden for Horsens ad Oddervejen fandt jeg så endelig en god mirabelle. Usædvanlig stor er den, og også usædvanlig saftig og velsmagende. Jeg vil mene, at den er bedre end selv "Magda Jensen", som er den mest vidtudbredte mirabellesort i Danmark. Det var faktisk min far, som for henved 70 år siden var hovedkraften bag markedsføringen af denne sort, som er opkaldt efter den husmandskone, som havde fundet sorten i et hegn ved sit nordfynske husmandssted. Jeg har opkaldt min nye mirabellesort efter min far. "Erland" er dog ikke forsøgt markedsført, da der ikke er noget nævneværdigt salg i mirabeller. Men uforskammet god er den.

"Blå Kræger og "Gul Havreblomme"

Kræger og ikke mindst de gulfrugtede kræger ("Gul Havreblomme") har jeg også kigget meget efter. Jeg blev derfor glad, da jeg fra min gamle kollega Finn Rasmussen hørte, at to kvindelige studerende ved Institut for Systematisk Botanik i København just havde skrevet speciale i kræger. Jeg kendte dem ikke, men vidste bare at de blev kaldt for "Sveskerne". Jeg skrev lidt sammen med dem. Desværre kendte de kun få fund af "Blå Kræge", og "Gul Havreblomme" kendte de kun fra dennes sorts danske "locus classicus", nemlig Øm Klosterruin. Her vokser i øvrigt også "Blå Kræge" og både den og "Gul Havreblomme" er her relikter, som med stor sandsynlighed stammer fra middelalderen. Krægerne er middelalderens blomster. Nå, men jeg kunne så fortælle Sveskerne, at "Blå Kræge" er ret almindelig som relik i morænejordsegnene, da den er hyppig i gamle hegn i og ved landsbyer og ved gamle gårde. Der er således næppe den hovedgård, møllegård eller præstegård, som ikke har eller har haft kræger i deres hegn. Men "Gul Havreblomme" var vist meget sjælden, troede jeg indtil midten af 90'erne. Jeg spurgte mine kyndige kollegaer nemlig professor Johan Lange og arboretforstander Søren Ødum, om de kendte til forekomster af "Gul Havreblomme" foruden den ved Øm. Det gjorde de ikke. Det var i 93. Så gik jeg ellers i gang med mine reliktplanteundersøgelser. Og jeg var altid på udkig efter kræger. Fra mine besøg ved Øm vidste jeg, at "Gul Havreblomme" er nem at kende, også alene på løvet. Selvfølgelig er de gule frugter det bedste sortskenetegn. "Gul Havreblommes" løv afgiver dog også gode kenetegn, for det er nemlig ikke mørkt blåligt grønt som hos "Blå Kræge", men derimod næsten lysegult. Derfor kan "Gul Havreblomme" nemt kendes, selv på afstand. Snart fandt jeg "Gul Havreblomme" på ganske mange nye steder. De første fund var fra en række landsbyer omkring Søvind. Der står f.eks. pæne bestande i den sydligste del af den lille landsby, Toftum. Og i de nærliggende landsbyer Haldrup og Sondrup og i Havmarken står den også. Lidt vest for Randers ud mod Ålum vokser "Gul Havreblomme" også flere steder. I landsbyer

og ved gårde omkring Mariager Fjord står den også hyppigt. Pæne bestande står f.eks. i Fladbjerg Fiskerleje og ved Hadsund Museum, som er indrettet i en gammel møllegård. Der er også et langt hegn af ”Gul Havreblomme” langs vejen til Hjerritsdal Mølle. Ved Søren Ryges nabos gård på Djursland står den største bestand af ”Gul Havreblomme”, som jeg kender. Den er på langt over 500 m². Det er i øvrigt forunderligt, at en stor busk, som på gode steder kan blive 6 meter høj, og som er let kendelig (og som er en ældgammel kulturplante) ikke er med i floraerne. I det store, videnskabelige pomet i Hørsholm, har de den heller ikke.

”Gul Havreblomme” har en ualmindelig fin blomme aroma. Holger Garner, som var den tidligere museumsleder ved Øm Klostermuseum, fortæller, at museet engang havde besøg af Prins Henrik. Da prinsen smagte ”Havreblommen” udbrød han glad, at det jo var den samme dejlige blomme, som han kendte fra sin barndom i Frankrig. Og det skal nok passe, for Øms Cisterciensermunke kommer jo netop via Vitskøl og Esrom klostre fra Frankrig.

Jeg fandt snart ud af, at den ”Blå Kræge” er variabel – ligesom de fleste andre gamle kulturplanter. Århundreders selektion er baggrunden for krægernes variation; og samtidig årsagen til, at en del kræger er rigtig gode. Nogle kræger er små og lidt sure, og andre er store og velsmagende. Særligt stor og dejlig er krægen på Skanderborgs fæstningsterræn, se artiklen. ”En stump af Skanderborgs historie.” Krægen på Skanderborgs fæstningsterræn kalder jeg for ”Chr. IV’s Kræge”. Der er næppe tvivl om, at ”Chr. IV’s Kræge” har relationer til Skanderborg Slot, som i middelalderen var en af Jyllands stærkeste borge. Krægen kan også, men kun sjældent, være lille og grøn. Tre steder har jeg fundet, hvad jeg mener er hybriden mellem Slåen og Kræge. Først fandt jeg den ved Kalø Slotsruin og siden ved hovedgårdene Fussingø og Brahetrolleborg.

De gamle danske æblesorter forsvinder

Podede æbletræer lever ikke så længe, måske kun 80 til 100 år. Såfremt en æblesort skal bevares, så skal den altså med jævne mellemrum podes igen. Men mange af det væld af klassiske æblesorter, om fandtes for blot 100 år siden, er allerede forsvundet. I dag findes der især gamle sorter i ældre bønderhaver. Endnu i 1980’erne, da jeg for Kulturhistorisk Museum i Randers ledte et større indsamlingsprojekt omkring gamle danske æbler, stødte vi hyppigt på gamle sorter ude i landbohaverne. I dag må flertallet af disse gamle træer være borte. Jytte og jeg var selvfølgelig altid på udkig efter gamle sorter. Og det lykkedes da også at finde nogle sorter, som fagfolk ellers troede allerede var uddøde.

”Bygholmæblet” og ”Markus”

Vi kom ofte i Bygholm Slotspark, som ligger i den vestlige udkant af Horsens. Denne park er nemlig ualmindelig smuk. Selvfølgelig spillede det også en rolle, at motten efter Kong Eriks Menveds store borg troner nok så flot netop i denne store park, se artiklen: ”Reliktplanterne ved Erik Menveds 4 tvangsborger.” Midt i parken og midt i en større børnelegeplads står der et mægtigt æbletræ, hvis nedre stammer børnene kurer ned af. Derfor er stammerne helt blankslidte. Dette træ bar altid masser af frugt, men vi kunne ikke nå æblerne; dertil var træet for højt. Men ned kom frugterne jo. I november lå der således altid en sand overflod af æbler på legepladsen. Og vi havde dem helt for os selv. Så fandt Jytte en dag i 94 ud af (v.h.a. mine pometologiske værker, som der findes 3 klassikere af), at der måtte være tale om ”Bygholmæblet”, som man ellers troede var uddødt. Nu skulle Jytte jo have sin egen horsensianske lille æblepark, og hun talte derfor med stadsgartneren om ”Bygholmæblet”. Hun slog på, at der var tale om et rigtigt Horsensæble. Minsandten om så ikke kommunens folk fik foranlediget, at ”Bygholmæblet” blev opformeret, således at der i dag står en hel flok mindre ”Bygholmæbler” i parken. Journalisterne fik nys om sagen, og de skrev romantiske artikler i Horsens Folkeblad om Jyttes ”Bygholmæble”. Siden da har det ikke været muligt at finde æbler under det gamle træ. Legepladsen er altid som støvsuget for æbler.

Kønt er ”Bygholmæblet” ikke, men derimod grønt med nogle kedelige brunrøde tegninger. Men det smager godt. Det er kraftigt i smagen lidt a la madæblet ”Belle de Boskoop”. ”Bygholmæblet” er også et fint madæble, f.eks. fortræffelig til æblekage. Samtidigt er det langtidsholdbart.

Vi fandt flere gamle sorter, f.eks. ”Albækia” i landsbyen Albæk (det blev fældet i 96). Nævnes skal også ”Markus”. Vi kom af og til ude ved Vær Kirke, da denne kirke er ualmindeligt smukt beliggende. Blot et par bøsseskud fra Vær Kirke ligger der en lille skov i en lavning, og i kanten af denne skov lå der et mægtigt æbletræ. Måske ligger det der endnu, men allerede i 90’erne sang det på sidste vers. Træet bar hvert år utallige, store røde æbler, som har en rigtig god smag. Med hjælp fra Pometets folk fandt vi ud af, at der måtte være tale om sorten ”Markus”. Denne sort er formentlig uddød i dag.

Der findes dog stadig en del gamle sorter ude i landbohaverne. I sommeren 2010 fandt jeg eksempelvis en hel række gamle sorter på Agersø, se artiklen: ”Agersø – Storebælts kulturhistoriske perle”. Det haster med at få indsamlet og oppodet sådanne gamle sorter. Det er ikke forkert at sige, at de gamle sorter af æbler og pærer, som er opstået i naturens eget laboratorium, er en slags levende fortidsminder. Og som

andre levende fortidsminder har de et særligt behov for at blive beskyttet og bevaret, hvilket bedst sker i de danske haver.

Vildæbler er almindelige ved landevejene og ved jernbanerne. Ved jernbanen i Langå og ved jernbanen mellem Horsens og Østbirk står flere steder hele grupper af vildæbler, og vi har også ved flere landeveje fundet steder, hvor der står 5-10 æbletræer og måske også et enkelt pæretræ inden for blot 1000 m². På vejstrækningen mellem Beder og Horsens står eksempelvis mere end 150 vildæbler men kun en halv snes pærer.

Du kan forholdsvis let selv finde et godt vildæble. Du skal blot prøvesmage måske 25 vildæbler, så skal der nok være et par som er gode. Om vinteren tager du så podekviste og poder vildæblet op. Og husk, at din nye sort bliver meget, meget kønnere i haven end ude ved vejen.

”Slotshylden”

Alm. Hyld står overalt. Den særlige varietet med fligede blade (Fligetbladet Hyld eller Persillehyld) er derimod sjælden som relik. Faktisk kender jeg den kun fra to præstegårdslunde syd for Mariager samt fra Gram Slot. Ved Gram Slot står der et stort eksemplar ved voldgraven. Hyld er trolddomsplanten frem for nogen, og det er nok sandsynligt, at en gammel Hyld, som står ved et gammelt slot, og som oven i købet ser anderledes ud, er særligt kraftfuld. Gram Slots ”Slotshyld” er opformeret i et mindre antal, og det kan nævnes, at den i potte bliver fin som bonsai. Dyrkes ”Slotshylden” på friland, så er den rigt frugt bærende.

”Klosterbærret”

Surkirsebær kan optræde som relik, men kun sjældent. I 93 kendte jeg ikke til forvildede forekomster af Surkirsebær, og mine botaniker-venner (professor Johan Lange og arboretforstander Søren Ødum) kendte heller ikke til relik-forekomster af SurKirsebær. Men i 94 fandt jeg så Surkirsebær ved Øm Klosterruin og ved Æbelholt Klosterruin, og i 95 fandt jeg den også ved Ørslevkloster. Desværre synes Surkirsebærrene at være forsvundet fra Øm og Æbelholt, men ved Ørslevkloster stod den endnu i 2010. ”Klosterbærrets” sortrøde frugter er overordentlig aromatiske. Dog skal bærrene være næsten overmodne, ellers er de sure.

Denne omtale af relikterne ”Klosterbærret”, ”Slotshylden” og krægerne skal afsluttes med en pointering af, at de gamle æble- og pæresorter også er en slags levende fortidsminder, som har særlige bevaringskrav.

Figurtekster

Fig. 1. ”Josefine Kallehave”. Akvarel Jens Gregersen.

Fig. 2. Jytte Kallehave ved Tvilum Klosterkirke.

Fig. 3. Mirabellen ”Magda Jensen” i forfatterens barndomshave. Foto Erland Løjtnant.

70. Græskirkegården – den oprindelige kirkegårdstype

Bernt Løjtnant & Hans Guldager Christiansen

Græskirkegården er den oprindelige kirkegårdstype i Danmark. Den moderne kirkegårdstype, som vi alle kender, er kun 80-100 år gammel. Det var altså først i løbet af 1900-tallet, at den moderne kirkegårdstype med alle de små, firkantede gravsteder blev indført. Poulsen (2003) efterlader det indtryk, at der ikke længere findes græskirkegårde i Danmark. Løjtnant (2006) kunne imidlertid meddele fund af ikke mindre end 30 græskirkegårde. Nedenfor omtales yderligere 10 græskirkegårde:

1. ***Romlund Kirke:*** Størstedelen af kirkegårdens friarealer er udlagt i græs, og græsarealerne dominerer kirkegårdsbilledet. Gravstederne henligger for størstedelen i græs, og der er kun en smule jord omkring gravstenene, hvor der står lidt blomster. Græsset slås som plæner. Kirkegården er som helhed et smukt forbillede for andre, da kirkegården er hyggelig og stemningsfuld. Kirkegården er omgivet af løvtræer. Mod vest er der en 5 m bred kratbræmme. Digerne mod øst, syd og vest er små, tørre diger med sten eller Vedbend på kronen. Relikter: Natviol, Toårig Natlys, Skvalderkål, Stor Nælde, Marts-Viol, Kristtorn, Butbladet Skræppe og Liden Singrøn. Romlund Kirke ligger lidt vest for Viborg.
2. ***Fiskbæk Kirke:*** Også ved Fiskbæk Kirke er størstedelen af friarealerne udlagt i græs. Gravstederne er små firkantede haver som på andre moderne kirkegårde. Ingen træer. I øvrigt er der især græs på den nye kirkegård. Græsset slås som plæner. Mod nord, vest og syd er der gamle, traditionelle stengærder, hvis kroner er efterdækket med grus. Det nye kirkegårdsafsnit mod øst er omgivet af smalle, grimme betonmure. Mod nord findes en 4 m bred, uslået bræmme uden for diget. Mod vest og syd et ca. 30-75 m bredt, uslået græsareal. I de uslåede græsarealer vokser adskillige reliktarter. Mod syd vokser således en meget stor bestand af en smuk, lyserød, fyldt rose, som er velduftende. Rosen tilhører formentlig Klit-Rose-komplekset. Mod syd er der også større bestande af Natviol og af Moskus-Katost. Øvrige relikter: Sæbeurt, Syren, Akeleje, Døvnælde, Skvalderkål, Hæg, Hvid Stenurt, Rød Stenurt, Stor Nælde, Klokke-Skilla, Marts-Viol, Skov-Forglemmigej og den ret sjældne Rød Skt. Hansurt. Fiskbæk Kirke ligger lidt nordøst for Viborg.

Det er interessant, at Romlund og Fiskbæk kirker er beliggende i det

samme pastorat som Vorde Kirke, hvis græskirkegård er beskrevet i Løjtnant (2006). At disse 3 kirker har græskirkegårde skyldes nyligt afdøde pastor Øllgaard, som havde hentet inspirationen til græskirkegårdene i Norge.

3. **Gudsageren i Christiansfeld:** I lange rækker ligger talrige, helt ens gravstensplader. Langt de fleste af de grimme, rektangulære betonplader er uden indskrift. Eneste oplivende moment er lange rækker af Lind. De største stier er grusdækkede. I øvrigt er størstedelen af kirkegården giftsprøjtet og derfor dækket af mos. Kirkegården er uendeligt trist og grim. Det kan gøres bedre! Den ulovlige bredsprøjtning med gift skål ophøre, og gravpladsen bør udlægges i græs. Det nye kirkegårdsafsnit er allerede udlagt i græs, og her står der lidt blomster ved gravpladerne, som også bærer indskrifter. Det nye kirkegårdsafsnit er langt mere tiltalende end det ældre afsnit af kirkegården. Kirkegården er omgivet af lave hække. Da kirkegården er forholdsvis ung forekommer der ingen relikter bortset fra Stor Nælde og Skvalderkål.
4. **Højerup Gamle Kirke:** Kirken er bygget på Stevns Klint ca. 1350. I 1928 skred et stort stykke af klinten i havet, og koret styrtede ned. Kirken blev lukket allerede i 1910, da man kunne se, hvad vej det ville gå.

Kirkegården er ca. 40 x 60 m. Hele kirkegården er dækket af græs, undtagen en perlegrusbelagt sti fra kirkegårdens indgang til kirkens indgang. Rundt om kirken er der et bælte dækket af strandsten, se fig. 2. Gravminderne er fra sidst i 1800-tallet og først i 1900-tallet. Det yngste gravminde er fra 1920. Gravstenene er alle ret beskedne. Jernkors og sorte kors findes ikke.

På kirkegården står tre ret store kastanietræer, som dog er mindre end 100 år gamle. Der er også 5 Taks-bevoksninger, hvoraf den højeste er ca. 9 m høj.

Kirkedigerne er opbygget af stevnsk kridtsten ligesom kirken. Kirkediget mod syd virker ældst; det har ukløvede kampesten i bunden og flade betonsten på kronen. Vest- og østdiget er opbygget på samme måde, men har røde teglsten på kronen. Mod nord er diget fjernet, så den tilstødende park og kirkegården her smelter sammen. Kun mod vest er der en stump dige tilbage. Diget er således ikke afsluttet, og det hele ser ikke ud til at være gjort færdigt. På ydersiden af digerne mod syd og vest er der et bredt perlegrusbelagt bælte, som er helt uden planter. Udenfor kirkediget mod øst, altså mod havet, vokser Merian, Alm. Katost og Rejnfan. Under trappen til havet er der

også Gærde-Kartebolle.

Blandt de vilde urter i kirkegårdens græsarealer kan nævnes Bellis, Hvidkløver, Mælkebøtte, Glat Vejbred, Gul Kløver, Alm. Fuglegræs, Skærm-Vortemælk, Svinemælk, Hyrdetaske, Brunelle, Plæne-Ærenpris og Storkronet Ærenpris. I kirkegårdens buskadser findes relikterne Alm. Akeleje, Stor Nælde, Marts-Viol, Alm. Hyld, Merian og Matrem. Ved indgangen til kirken står et krat af Skovranke. En stor Kær-Storkenæb vokser nær indgangen til kirkegården.

Kirkegårdens åbning – det manglende dige – mod parken nord for kirken, virker underligt og er næppe færdiggjort. I øvrigt er kirke og kirkegård på dramatisk vis præget af Stevns Klint og den voldsomme historie, som stedet har været udsat for.

5. **Græsholmens pestkirkegård:** På Græsholmen (Ertholmene) findes en pestkirkegård fra 1684, som er græsdækket. Ifølge Lars Abrahamsen er den dominerende græsart Fløjlsgræs. Lars oplyser videre, at der findes lidt Brombær og Alm. Hyld blandt de få gravsten.
6. **Kolerakirkegården på Frederikssø:** Kirkegården er udlagt i græs og urter, som slås én gang om året. De dominerende planter er Vild Kørvel, Stor Nælde og mod nord også Døvnælde. Kirkegården er 10 m bred og 40 m lang og er omgivet af mure sat i kløvet kamp. Mod øst afgrænses kirkegården af den ydre fæstningsmur. Der er ikke gravminder eller træer. Mod nord, syd og øst er der bygget ”kasser”, som er fyldt op med jord, således at man havde noget jord at begrave folk i. Kasserne er bygget af flækkede kampesten og er 1½-2 m. høje. Kirkegården fremstår frodigt grøn og præsentabel.

Kirkegården plejes med høslet i august måned, og materialet fjernes. Relikter: Stor Nælde, Døvnælde, Alm. Katost, Alm. Hyld, Rød Tandbæger, Skvalderkål og den sjældne Kruset Rejnfan. Inden for en afstand af 25 m fra kirkegården vokser også Cikorie, Kræge, Læge-Hundetunge og den temmelig sjældne Rundbladet Mynte samt den meget sjældne Havrerod.

Søeborg (1915), Bulmer (1916) og Kofoed (1961) beretter meget om Græsholmens pestkirkegård og især om Kolerakirkegården på Frederikssø.

7. **Holsteinborg Kirkegård:** Holsteinborg Kirkegård blev indviet 1817 i et skovstykke. Helhedspræget som skovkirkegård bliver opretholdt - blandt andet med de århundred- gamle ege. Den mest kendte af egne

er egetræet ved lensgreve Holstein til Holsteinborgs familiegravsted. Her blev lensgreve Frederik Adolph Holstein-Holsteinborg begravet i 1836. Det var denne lensgreve, som i 1810 stiftede den første sparekasse, og Egen blev da brugt som logo for sparekassen. Denne mægtige Eg (fig. 5 og 6) kaldes derfor for Sparekasseegen. Den gik ud i 2000, men kirkeejeren har besluttet, at den med al sin skulpturelle symbolik skal have lov til at blive stående – samtidig med at to nye egetræer skyder op igennem den udgæede ruin. Udover Sparekasseegen står der også 7 andre, store ege på kirkegården. Disse ege er henved 150 år gamle. Derudover en Blodbøg som er mindst 100 år gammel.

Ejeren af Holsteinborg Kirke og kirkegård er ejeren af Holsteinborg Gods.

Kirkegården er ca. 70 x 100 m. Hele kirkegården er udlagt i græs, på nær en perlegrusbelagt sti. Ved et enkelt gravsted er der også perlegrus.

Holsteinborgs gravsted (fig. 7) er særligt imponerende. Et andet smukt gravsted har jernkæde mellem granitsten. I øvrigt findes to sorte jernkors og også ”halve kartofler” og andre almindelige gravsten. Blandt andet også et gravsted for familien Stage med bl.a. Georg og Mads Stage. Derudover er mange almindelige borgere fra sognet begravet på kirkegården.

Kirkegården afgrænses ud mod vejen af et trådhegn. På de øvrige tre sider står lave stendiger.

Kirkegården, som er placeret i det åbne herregårdslandskab, er meget velholdt og domineret af Sparekasseegens træruin og af de øvrige store træer. Græsdækket over hele kirkegården er bemærkelsesværdigt og smukt. Græsset slås som plæner, og som eksempler på dets vilde arter kan nævnes Bellis, Blød Hejre, Gul Kløver, Ensidig Klokke, Mælkebøtte, Lancet- Vejbred og Brunelle. Kirkegården og dens nærmeste omgivelser er voksested for en forbløffende lang række relikter: Humle, Italiensk Skilla, Svaleurt, Liden Burre, Dansk Ingefær, Gul Anemone, Vintergæk, Ensidig Klokke, Skov-Burre, Alm. Hyld, Skvalderkål, Liden Singrøn, Stor Nælde, Skovranke, Erantis og en art af Kongelys samt en større bestand af den ualmindelige Panter-Gemserod. Diget, som fortsætter mod nord fra kirkegårdens nordvestlige hjørne, ser gammelt ud. Netop dette diges formentlig høje alder kan være årsag til, at der ved diget findes en længere række relikter.

8. **Sønderho Ny Kirkegård/Sømandsmonumentet:** Christina Løjtnant (B. Løjtnants datter) har oplyst os om, at der findes 2 græskirkegårde i Sønderho på Fanø. Den ene (den gamle kirkegård) er omtalt af B. Løjtnant (2006). Om den anden kirkegård, Sønderho Ny Kirkegård, fortæller Christina: Kirkegården ligger i den nordlige udkant af Sønderho. Kirkegården, som er 80 x 100, 80 x 55 m, er udlagt i græs. Kirkegården, som er anlagt i 1923, benyttes stadig til begravelser. Der er en flisebelagt sti fra det sydøstlige hjørne til midten. Der er træer på kirkegården; de fleste er relativt små og under 100 år gamle. Der er en randbeplantning af Røn og Eg og andre unge træer og brombærkrat. Det ældst fundne gravminde er fra 1889. Der er mindre gravsteder omkring nogle af gravene. Ingen jernkors er noteret. Der er ud over druknede søfolk også begravet soldater på kirkegården. Kirkegården er fin og fredfyldt – ”et godt sted til kratluskning efter fugle.” Gamle urter: Skvalderkål, Kristtorn, Kongelys (formentlig Mørk Kongelys), Alm. Skt. Hansurt og Liljekonval.

Centralt på den græsgroede kirkegård er i 1947 indrettet en mindelund for omkomne sømænd, tegnet af havearkitekt Johannes Tholle. Et monument af bronze, udført af billedhugger Mathilius Schack Elo, viser en siddende Fanøkvind med en pige og en dreng; drengen spejder med hånden over øjnene. Bronzegruppen er opstillet som en del af et cirkulært anlæg bestående af 21 rejste kampesten med navnene på forliste sømænd fra Sønderho, omkommet på havet eller døde i fremmed havn siden 1872.

9. & 10. På nettet har vi checket hvad der står under ”gamle kirkegårde”. Heraf fremgår det, at **Lønne Gamle Kirkegård** og **Vignæs Gamle Kirkegård** er græskirkegårde.

Rindby Gamle Kirkegård: I den første artikel (Løjtnant 2006) om græskirkegårde er beskrivelsen af Rindby Gamle Kirkegård mangelfuld, da B. L. ikke selv havde undersøgt den. Christina Løjtnant kan imidlertid supplerende fortælle, at kirkegården ligger syd for Nordby ved den lille Rindby bebyggelse. Kirkegården er 40 x 45 m, og den benyttes stadig til begravelser. Kirkegården er udlagt i græs, og der er kun mindre gravsteder omkring gravene. Ingen jernkors noteret, og ingen ”kendisser” observeret. Der er ingen stier og kun enkelte træer. Der har været en randbeplantning; men den er nu fjernet og erstattet af et grimt raftehegn. På grund af raftehegnet virker kirkegården åben og udsat. Ingen reliktarer observeret.

Rubjerg Gamle Kirkegård: Rubjerg Gamle Kirkegård er en af de gamle opgivne kirkegårde, som behandles af Løjtnant (2006), og det angives i denne artikel, at der findes et par gravminder på denne

kirkegård. Gravstenene er overgroede og forvitrede; men på en af gravstenene kan man dog tydeligt læse, at personen døde den 31. april. Som bekendt er der dog kun 30 dage i april. Det er lærer Erik Hammer, som har oplyst om denne besynderlighed. Erik Hammer fortæller videre, at de efterladte gerne ville have teksten på gravstenen ændret. Det skulle stenhuggeren imidlertid have hele 2 kr. for dengang i 1877 – og det var efter sigende for meget for de efterladte.

Skt. Enders Kapel: Kirkegården Skt. Enders Kapel i Oksby Sogn i det sydvestligste Jylland henligger muligvis i græs. Stedet kaldes også for Kapelbanken og er en 60 x 70 meter stor og tilnærmelsesvist firkantet banke, hvor der skulle stå en del nåletræer og buske. Det bør undersøges, hvorvidt banken henligger i græs. Efter sigende har der stået et kapel på banken. Indtil midten af 1800-tallet er pladsen blevet anvendt som gravplads for strandvaskere.

Børsmose Kirke: Jens Gregersen har fortalt os, at kirkegården ved Børsmose Kirke lidt vest for Oksbøl i Sydvestjylland er en græskirkegård. Børsmose kirkegård bør undersøges.

Færøernes græskirkegårde

Alle kirkegårde på Færøerne henligger i græs. Dog er der en smule perlegrus på Havnar Kirkjas kirkegård, Færøernes domkirke, som ligger centralt i Tórshavn. Figurene 10-13 viser 4 andre færøske græskirkegårde.

De traditionelle kirkegårde er alt for dyre i drift – græskirkegårde er langt billigere at drive

På tekst-tv den 7. juli 2008 kunne man læse:

”Det er hundedyrt, at der pusles, rives, klippes og nippes så meget på de folkekirkelige kirkegårde”, skriver Politiken.

Indtægterne dækker kun en tredjedel af udgifterne. I 2005 var underskuddet 831 mio. kr., som blev betalt af kirkeskatten – altså af skatteborgerne.

På landsplan i 2005 slugte udgifterne til kirkegårdsansatte 42 % af alle lønudgifter i de lokale kirkebøsser.

”Kirkegårdene er den røde lampe, der står og blinker klarest, når vi taler om folkekirkens økonomi, for det hele er løbet løbsk på de danske kirkegårde” siger Kirkefondens sekretær, Kaj Bollman.

Alle disse økonomiske problemer kan løses ved at omlægge kirkegårde til græskirkegårde.

Det bemærkes specielt, at vinterdækningen med gran er særligt arbejds- og omkostningskrævende. Der er ingen horticulturæl begrundelse for denne dyre grandækning. Al denne overflødige, kostbare og dystre grandækning er man helt fri for på græskirkegårde, hvor der ikke er egentlige gravsteder, men blot lidt blomster ved gravstenene.

Mange har ikke råd til at blive begravet!

Det er uforskammet dyrt at blive begravet på en traditionel kirkegård. Da det berører 5 millioner danskeres slunkne pengepung følger her et par ord om begravelsespriser. På tekst-tv den 20. juli 2011 kunne man læse: ”En begravelse kan hurtigt løbe op i 30.000 kr., når først bedemand, blomsterhandler og krematorium er betalt. Men så er der regningen for dødsannoncen i avisen. Alene den kan sagtens koste 3000 kr.” Nu er vi så oppe på 33.000 kr. Hertil kommer gravstenen, som altid er kostbar. Den samlede pris er nu på betydeligt over 40.000 kr. Men denne pris kan reduceres betydeligt, hvis begravelsen foregår på en græskirkegård uden egentlige gravsteder.

Besøg et par græskirkegårde – du bliver ikke skuffet!

Græskirkegårde er behagelige at færdes på. Det bløde, grønne græs, som breder sig som et væg til væg tæppe, er rarere at gå på end det altid knasende perlegrus. Samtidig er græskirkegårde langt mere harmoniske, fredfyldte og hyggelige end de traditionelle kirkegårde. Endelig er det væsentligt at påpege, at det er langt billigere at blive begravet på en græskirkegård end på en traditionel kirkegård.

Besøg et par græskirkegårde – du bliver ikke skuffet. I Jylland kunne du f.eks. besøge Buderup Ødekirke i Himmerland, Råbjerg Kirke i Vendsyssel og Trans Kirke i Vestjylland. I det sydlige Jylland kan det anbefales at besøge Sønderho Kirke. I Østjylland er Rolsø Ødekirke og Støvringgård Kirkegård altid et besøg værd. I det nordlige Midtjylland kan det anbefales at besøge Romlund og Vorde kirker. På Sjælland skal Holsteinborg Kirkegård, Højerup Gamle Kirke og Gl. Aunsø Kirke anbefales. (Fra det fynske område er der endnu ikke registreret græskirkegårde).

Tak

Christina Løjtnant, Erik Hammer, Lars Abrahamsen, Jens Gregersen, Tino Hjorth Bjerregaard og Kim Elnef takkes for værdifuld hjælp.

Figurtekster

Fig. 1. Gl. Højerup Kirke. Foto Hans Guldager Christiansen 2011.

Fig. 2. Gl. Højerup Kirke. Foto Hans Guldager Christiansen 2011.

Fig. 3. Holsteinborg Kirkegård ligger 1 km NØ for Holsteinborg Gods.

Fig. 4. Indgangspartiet til Holsteinborg Kirkegård. Foto Hans Guldager Christiansen 2011.

Fig. 5. Kirkegården og Sparekasseegen set fra syd. Foto Hans Guldager Christiansen 2011.

Fig. 6. Sparekasseegen set fra øst. Foto Hans Guldager Christiansen 2011.

Fig. 7. Holstein-Holsteinborgs familiegravsted ved foden af Sparekasseegen. Foto Hans Guldager Christiansen 2011.

Fig. 8. Kolerakirkegården på Frederikso. Foto Tino Hjorth Bjerregaard.

Fig. 9. Kolerakirkegården på Frederikso. Foto Tino Hjorth Bjerregaard.

Fig. 10. Kirkegården i Tjørnuvík. Foto Hans Guldager Christiansen 2008.

Fig. 11. Kirken i Sandur med to flotte eksemplarer af Bjørnerod ved graven. Foto Hans Guldager Christiansen 2008.

Fig. 12. Græskirkegården ved Landavegur, Torshavn med Natviol. Foto Hans Guldager Christiansen 2008.

Fig. 13. ”Rundkirke” i Haldarsvík. Græskirkegården anes. Foto Hans Guldager Christiansen 2008.

71. Perler !

De levende fortidsminder finder vi på utallige steder. Talrige af disse steder er perler – såvel historisk som kulturbotanisk og landskabeligt. En del af stederne er velkendte. Mange af stederne er dog ukendte for de fleste, skønt de er perler. Nedenfor omtales 200 fine kulturbotaniske lokaliteter, som er beviset på, at der findes mangfoldige steder, som er et besøg værd, hvis man er historisk og botanisk interesseret.

Agernæs fiskerleje: Det lille fiskerleje, Agernæs, er knapt synligt i terrænet. Men den gamle havekultur har efterladt planterelikter, nemlig Alm. Katost og Rød Tandbæger foruden den ret sjældne Have-Malurt. Den sidstnævnte er særligt hyppig i fiskerlejer, og den fortæller, at fiskerne sætter pris på en god og stærk dram. (Agernæs ligger ved Helnæs på Sydfyn).

Aggersborg Kirke: På digerne ved Aggersborg Kirke, hvorfra der er den smukkeste udsigt over Limfjorden og den mægtige vikingeborg, Aggersborg, vokser blandt andet Matrem, Cypress-Vortemælk, Stor Hundepersille, Alm. Husløg, Filtet Kongelys, Alm. Katost, Skov-Løg og Marts-Viol samt Merian, som er ret sjælden som relik. (Aggersborg Kirke ligger 3 km vest for Aggersund).

Agri: Højt i nationalparken Mols Bjerge ligger landsbyen Agri, som er en rigtig hyggelig lille landsby. Ikke mindst henne ved kirken og ved gadekæret vokser der mange levende fortidsminder som f.eks. Skarntyde, Rød Hestehov, Sæbeurt, Humle, Natviol og Kræge foruden sjældenhederne Porcelænshyacint, Kæmpe-Turt og Læge-Hjertespad. (Agri ligger centralt i Mols Bjerge).

Alling Klosterruin: Blandt de mange landklostre er Alling det allermest malerisk beliggende. Her er både skov, sø og eng og ved ruinen står en kolossal, flerstammet Ask. Spredt mellem de lave ruiner står overraskende de middelalderlige duftplanter Natviol og Hulkravet Kodriver foruden Mørk Kongelys, Svaleurt, Alm. Hyld, Læge-Jordrøg, Skvalderkål, Stor Nælde, Løgekarse og Døvnælde. Nede ved søbredden finder vi skove af Kalmus. (Alling Klosterruin ligger ved østenden af Alling Sø i Midtjylland).

Alrø By og Hjarnø: I den umådeligt langstrakte vejforteby Alrø står de levende fortidsminder hist og pist. Heriblandt flere ”gode” reliktarter; det vil sige arter, som er gode indikatorer på middelalderligt havebrug: Dansk Ingefær, Læge-Jordrøg, Humle og Alm. Katost. Et enkelt sted står også den sjældne Jødekirsebær.

Øen Alrø ligger i det smukke Horsens Fjord landskab sammen med de andre

øer Vorsø og Hjarnø. Vorsø er et lukket naturvidenskabeligt reservat med masser af Skarver, Hejrer og Råger – og Havørn. Hjarnø er en fin lille ø med lillebitte færge, beskeden landsby, nuttet kirke, skibssætninger, stor Hættemågekoloni og ertebølleboplads langs kysten. Ved kirkediget står blandt andet Klokke-Skilla, Pinselilje, Alm. Katost og Sæbeurt. I den lille landsby står som vanligt Fingerbøl, Alm. Katost, Italiensk Skilla, Matrem, Cikorie, Sæbeurt og Humle.

Anholt By: Anholt By er rig på levende fortidsminder. Vi finder blandt andet sjældnere arter som Bredbladet Klokke, Skarntyde, Langstillet Lærkespore, Pigæble, Panter-Gemserod, Cypress-Vortemælk, Bulmeurt og Grøn Mynte.

Antvorskov Klosterruin: Ved Antvorskovs maleriske ruiner finder vi en længere række relikter: Alm. Katost, Asparges, Døvnælde, Ensidig Klokke, Filtet Burre, Filtet Kongelys, Gul Lærkespore, Liden Burre, Læge-Oksetunge, Marts-Viol, Rød Tandbæger, Stor Hundepersille og Uldbladet Kongelys. Øverst på ruilmurene vokser den meget sjældne Bleg Kongelys. (Antvorskov Klosterruin finder du i den sydøstlige udkant af Slagelse).

Arnager: Arnager er blandt Bornholms række af kulturbotanisk rige fiskerlejer. Blandt Arnagers relikter skal blot nævnes sjældenhederne Farve-Vajd, Have-Malurt og Marietidsel. (Arnager ligger ved Bornholms sydside ca. 7 km ØSØ for Rønne).

Arreskov Slot: På stendigerne ved Arreskov Slot finder vi blandt andet Humle, Stor Hundepersille, Filtet Burre, Dansk Ingefær, Svaleurt, Cikorie, Skarntyde, Løgekarse, Alm. Katost, Skov-Forglemmigej, Rød Hestehov og Marts-Viol. (Arreskov Slot ligger ved Arreskov Sø 3 km NV for Korinth på Sydfyn).

Asserstrup: Ved denne kønne herregård (altså en hovedgård) finder vi blandt andet Svaleurt, Rød Tandbæger, Dansk Ingefær, Stor Hundepersille, Dorothealilje, Alm. Katost og Marts-Viol. I udkanten af den lille park ligger ruinerne efter det middelalderlige Asserstrup, og ved denne stensatte borgruin står Dansk Ingefær, Svaleurt og Alm. Katost. (Asserstrup ligger 6 km NNV for Nakskov).

Ballegård: Ballegård er en fin lille hovedgård. Her står blandt andet Humle, Alm. Katost, Italiensk Skilla, Pengebladet Fredløs, Ramsløg, Svaleurt og i visse år også Hjertebladet Gåsefod og Læge-Jordrøg. (Ballegård ligger mellem Sdr. Hadsund og Mariager).

Bangsbo: Bangsbo er en rigtig køn lille herregård, som er åben for publikum. Rundt ved gårdens længer står blandt andet Vintergæk, Påskelilje

og den ret sjældne Panter-Gemserod. (Bangsbo ligger i den sydvestlige udkant af Frederikshavn).

Barritskov: I parken til Barritskov står sjældenheden Hvid Foldblad samt en større bestand af den ret sjældne Skov-Tulipan. Desuden blandt andet Glat Burre, Løgekarse, Dansk Ingefær, Sødkærm, Kost-Fuglemælk, Alm. Lungeurt og Klokke-Skilla. Centralt i parken ligger ruinerne efter Gl. Barritskov, som blev revet ned i 1914. (Barritskov ligger ved nordsiden af Vejle Fjord ca. 6 km vest for Juelsminde).

Basballe: Den lillebitte ”landsby”, Basballe ligger højt og isoleret i Mols Bjerge med den fornemste udsigt over bjergene. Spredt mellem husene står flere steder bestande af den sjældne Stolthenriks-Gåsefod, som er en af de bedste middelalderlige køkkenurter. På vejkannten mellem Basballe og Femmøller står en lille bestand af den ualmindeligt flotte Kandelaber-Kongelys. (Basballe ligger i den nordlige del af Mols Bjerge ikke langt fra Femmøller).

Bastrup Stenhus: Hvidernes fyrstelige anlæg, Bastrup Stenhus, er en af de ældste og smukkeste beliggende borge. Da borgen blev nedlagt allerede tidligt, er borgens relikter henved 800 år gamle, se listen over relikter i artiklen om levende oldtidsminder. Inden i det massive borgtårn vokser landets tætteste bestand af den meget sjældne minibregne Murrude. (Bastrup Stenhus ligger ved Bastrup Sø ca. 4 km vest for Farum).

Besser: Samsøs landsbyer er både hyggelige og kønne og forholdsvis rige på levende fortidsminder. I Besser finder vi blandt andet Akeleje, Skov-Løg, Stor Hundepersille, Peberrod, Asparges, Rød Tandbæger, Ensidig Klokke, Svaleurt, Cikorie, Gærde-Kartebolle, Humle, Judaspenge, Alm. Katost, Sødkærm, Kost-Fuglemælk, Opium-Valmue, Matrem, Filtet Kongelys, Marts-Viol og den meget sjældne Læge-Stregbælg. I en af haverne dyrkes gamle lægeplanter og andre gamle urter, og flere af disse har forvildet sig til havediget ved vejen: f.eks. Havrerod, Læge-Hundetunge og Læge-Hjertespan. (Besser ligger på Samsø 5 km nordøst for Tranebjerg).

Birkelse: Ved den store og flotte hovedgård, Birkelse, er blandt andet fundet følgende levende fortidsminder: Fingerbøl, Pastinak, Humle, Filtet Kongelys, Svaleurt, Judaspenge, Sæbeurt og Gærde-Kartebolle samt store bestande af Foder-Kulsukker. (Birkelse ligger 1 km sydvest for Aabybro i Vendsyssel).

Bjørnkær: Bjørnkær er et ualmindeligt smukt eksempel på en større ridderborg, for her er både volde og grave og både gård- og tårnbanke. Spredt i borgens skovklædte næromgivelser står en hel række gode indikatorer på middelalderligt havebrug: Ribs, Stikkelsbær, Humle og

overraskende mange eksemplarer af den smukke Bredbladet Klokke, som vi også kender fra de store borge Bygholm og Viborg. Og overalt kryber Vinbjergsneglen som endnu et minde om borglivet for mere end 600 år siden. (Bjørnkær ligger lønligt i åben skov nær Hov syd for Århus).

Boes: Boes er en usædvanligt velbevaret og smuk lille landsby med planterelikter som Kræge, Æselfoder, Filtet Kongelys og Læge-Kulsukker, som er sjælden i Midtjylland. (Boes ligger nær Øm ved Mossø).

Boller Slot: Ved renæssanceslottet Boller vokser en længere række planterelikter: Bleg Kongelys, Kalmus, Skvalderkål, Lodden Løvefod, Løgkarse, Hvid Anemone, Glat Burre, Liden Burre, Peberrod, Svaleurt, Panter-Gemserod, Ensidig Klokke, Fingerbøl, Vintergæk, Humle, Døvnælde, Guldnælde, Sødskærm, Pinselilje, Påskelilje, Nikkende Fuglemælk, Rød Hestehov, Fladkravet Kodriver, Stikkelsbær, Butbladet Skræppe, Alm. Hyld, Klokke-Skilla, Tusindstråle, Stor Nælde og Marts-Viol. I skoven lige nord for parken står flere store bestande af den sjældne Strudsvinge. Boller Slots park er åben for offentligheden. (Boller Slot ligger ved sydsiden af Horsens Fjord ca. 4 km øst for Horsens).

Borreby Slot: Borreby Slot er ikke alene en ualmindelig smuk herreborg. I parken, som er åben for publikum, finder vi usædvanligt mange levende fortidsminder som f.eks. Filtet Burre, Kandelaber-Kongelys, Ramsløg, Alm. Katost, Stor Hundepersille, Svaleurt, Rød Tandbæger, Skarntyde, Læge-Hundetunge, Stikkelsbær, Panter-Gemserod, Opium-Valmue, Udbladet Kongelys, Rundbladet Katost og Høst-Tidløs. (Borreby ligger ca. 3 km syd for Skælskør).

Brahetrolleborg: Brahetrolleborg er en af Fyns største hovedgårde. Oprindeligt var Brahetrolleborg et kloster, og bygningsmæssigt er Brahetrolleborg landets største og fineste Cistercienserkloster. Her finder vi en længere række relikter som Kalmus, Stor Hundepersille, Rød Tandbæger, Svaleurt, Cikorie, Skarntyde, Humle, Gærde-Kartebolle, Alm. Katost, Rød Hestehov, Kræge og den sjældne Bølgekrønet Storkenæb. Ved herregården står også Grøn Mynte, Kors-Vortemælk og Galnebær; men de er flygtninge fra en for længst nedlagt moderne klosterhave. (Brahatrolleborg ligger på Sydfyn mellem Fåborg og Kværndrup).

Brejninggård: I Brejninggårds park, som er åben for publikum, står en stor bestand af Dorothealilje. Under et kortvarigt besøg blev desuden fundet Hæg, Stor Konval, Moskus-Katost og Kalmus. (Brejninggård ligger ved Spjald ca. 13 km øst for Ringkøbing).

Brundby: Brundby er forbavsende rig på planterelikter. Nogle eksempler er Skov-Løg, Stor Hundepersille, Ramsløg, Akeleje, Glat Burre, Peberrod,

Asparges, Dansk Ingefær, Matrem, Rød Tandbæger, Bredbladet Klokke, Cikorie, Skovranke, Blodrød Storkenæb, Bukketorn, Judaspenge, Rundbladet Katost, Alm. Katost, Kræge, Skov-Forglemmigej, Asiatisk Kermesbær, Butbladet Skræppe, Italiensk Skilla, Liden Singrøn og Marts-Viol foruden sjældnere arter som Citronmelisse, Æselfoder, Nedliggende Springknap og Stolthenriks-Gåsefod. (Brundby ligger et par km syd for Tranebjerg på Samsø).

Buderup Ødekirke: Hist hvor sognevejen fra Støvring slår en bugt ligger Buderup Ødekirke. Denne kønne kirke er til alle sider omgivet af græs. Ved Buderup Kirke finder vi nemlig en af de bedst bevarede græskirkegårde. I det bløde græs står spredte, smukke gravmonumenter og et eksemplar af sorgens træ: en Hængeask. På de velbevarede kampestensgærder står et mindre antal levende fortidsminder som Sæbeurt, Skt. Hansurt, Mørk Kongelys, Bjerg-Stenurt, Hvid Stenurt, Læge-Oksetunge, Marts-Viol, Matrem, Rød Stenurt og Vintergæk. (Buderup Kirke ligger i den sydøstligste udkant af Støvring ca. 1 km fra hovedgården Buderupholm).

Bygholm Slotsruin: Lidt afsides i Bygholms park ligger Bygholm Slotsruin. Kun den vældige borgbanke er tilbage efter den borg, som Kong Erik Menved anlagde i 1313. Relikter: Hvid Anemone, Skvalderkål, Bredbladet Klokke, Dansk Ingefær, Døvnælde, Stor Nælde, Løgkarse, Gul Anemone, Liden Burre, Fladkravet Kodriver, Hulkravet Kodriver, Alm. Hyld, Panter-Gemserod, Humle, Påskelilje, Marts-Viol, Stor Hundepersille, Svaleurt, Rød Hestehov, Hæg, Ribs, Stikkelsbær og Klokke-Skilla. Bygholms dejlige og store park er åben for publikum. (Bygholm ligger i den vestlige udkant af Horsens).

Bynkel Mølle: Ved den smukke Bynkel Vandmølle vokser blandt andet de levende fortidsminder Hundepersille, Glat Burre, Humle, Rød Tandbæger, Alm. Katost, Rød Hestehov, Sæbeurt og Marts-Viol. Humle og Rød Hestehov er særligt karakteristiske for vandmøllegårde, da begge arter ynder fugtig-våd bund. (Bynkel Mølle ligger ved Sulkendrup på Fyn).

Bølshavn: Det lille, hyggelige fiskerleje, Bølshavn, er ligesom det nærliggende Ypnasted forbavsende rigt på levende fortidsminder. Blandt de ualmindelige og sjældnere arter kan nævnes Vild Purløg, Skov-Tulipan, Have-Malurt, Farve-Vajd, Farve-Reseda og Stinkende Nyserod foruden almindeligere arter som f.eks. Cikorie, Alm. Katost, Kræge, Pomerans-Høgeurt, Humle, Filtet Kongelys, Rød Tandbæger, Æselfoder, Ramsløg og Svaleurt. (Bølshavn ligger på det nordøstlige Bornholm).

Bønnet Slotsruin: Bønnet omtales første gang i 1364. Chr. IV's søn, kronprinsen, brugte Bønnet som jagtslot, og han ansatte en lystgartner. Denne lystgartner skulle forsyne slottet med ”smukke blomster og andre

kostelige vækster og frugter.” Bønnet brændte ned til grunden i 1700, og blev ikke genopført. Men den dag i dag kan vi genfinde ikke mindre end 36 af kronprinsens ”kostelige vækster”. Nogle eksempler er Akeleje, Dansk Ingefær, Hasselurt, Rød Tandbæger, Bredbladet Klokke, Svaleurt, Skovranke, Erantis, Italiensk Skilla, Klokke-Skilla, Rundbladet Mynte, Sødskærm, Nikkende Fuglemælk, Kræge, Stikkelsbær, Sæbeurt, Matrem, Læge-Kulsukker og Marts-Viol. (Bønnet ligger 3 km vest for Hesnæs på det østligste Falster).

Børglum Kloster: Ved det mægtige Børglum Kloster er blandt andet registreret Alm. Katost, Kost-Fuglemælk, Marts-Viol, Natviol og Pastinak. (Børglum Kloster ligger mellem Løkken og Vrå i Vendsyssel).

Clausholm: Clausholm er vist Jyllands fineste eksempel på en barok-hovedgård. Parken er ikke mindre fornem, og med rette berømt for sine fontæner. Relikter er der også, men vist kun almindelige arter som Svaleurt, Alm. Katost, Rød Hestehov, Marts-Viol, Humle, Løgekarse og forårsbebuderne Vintergæk, Erantis, Dorothealilje, Klokke-Skilla, Påskelilje og Pinselilje. Clausholms park er åben for publikum. (Clausholm ligger ca. 11 km sydøst for Randers).

Dragsholm: Ved det flotte Dragsholm står blandt andet Panter-Gemserod, Alm. Katost, Natviol, Ramsløg, Svaleurt, Rød Hestehov, Marts-Viol og Skov-Forglemmigej. Dragsholm fremstår i dag som en stor herregård, men var oprindeligt en borg, hvis historie kan føres helt tilbage til 1100-tallet. I parken, som er åben for publikum, står et stort krat af Rhododendron, som er mageløst smukt i juni-juli. (Dragsholm ligger nær Nekselø Bugt ca. 5 km fra Fårevejle Stationsby).

Dronningholm: Højt på det store, grønne voldsted står der mandshøje pragteksemplarer af den smukke Uldbladet Kongelys. Ved voldstedet står desuden Rød Hestehov, Cypres-Vortemælk, Natviol, Rød Tandbæger, Cikorie, Glat burre, Læge-Oksetunge og Løgekarse. Kongeborgen Dronningholm er en usædvanlig stor og flot borgruin. Dronningholm nævnes første gang i 1342 og borgen forfaldt efter 1540'erne. (Dronningholm ligger ved bredden af Arresø ca. 2 km øst for Frederiksværk).

Drost Peders Høj: Op og ned og ud og ind går det rask gennem det krogede egekrat. Endelig dukker den op – en stor massiv motte. I borgens nærhed står flere steder Fingerbøl, og på selve borgbanken vokser blandt andet Stikkelsbær, Ribs og Marts-Viol. Fingerbøl er blandt andet fundet ved enkelte klostre og klosterruiner, men her kan den være eftermiddelalderlig. Drost Peders Høj blev formentlig forladt for henved 600 år siden, så med fundet af Fingerbøl ved denne fjerne borg er Fingerbøllens danske historie

ført flere hundrede år tilbage i tiden. (Drost Peders Høj ligger nær Mønsted Kalkgruber, hvorfra der er skiltet til borgen).

Dybvad: Denne lille men ualmindeligt fine hovedgård markeres på afstand af Rød Hestehov, som står i ”skove”. I haven finder vi Gærde-Kartebolle foruden den smukke Krans-Lilje. Andre relikter er Glat Burre, Hvid Anemone, Gul Anemone, Alm. Katost, Storkonval og Filtet Kongelys. (Dybvad finder du ca. 6 km syd for Odder).

Dyreborg Havn: Nok et hyggeligt fynsk fiskerleje. Relikter er der ikke mange af; men vi finder ikke overraskende typiske fiskerlejearter som Peberrod, Skarntyde, Humle og Alm. Katost. (Dyreborg ligger på Horne Land ved Sydbyn).

Egeskov Slot: Ved den ualmindeligt flotte herreborg, Egeskov Slot, er blandt andet registreret følgende levende fortidsminder: Hvid Anemone, Akeleje, Dansk Ingefær, Plettet Ingefær, Svaleurt, Rød Hestehov, Italiensk Skilla, Matrem, Filtet Kongelys og Marts-Viol. Egeskovs park, som blandt andet er kendt for sine flotte eksemplarer af sjældne træarter, er åben for publikum. (Egeskov er beliggende 3 km vest for Kværndrup på det sydlige Fyn).

Endelave By: Endelave By er en sjælden hyggelig landsby. Langs de smalle stræder finder vi en lang række relikter, f.eks. ualmindelige og sjældne arter som Hasselurt, River, Citronmelisse, Grøn Mynte, Æselfoder, Merian, Cypres-Vortemælk, Høst-Tidløs, Farve-Reseda, Stolthenriks-Gåsefod og Løvtikke foruden mange mere almindelige levende fortidsminder. Endelave By er en af de landsbyer, hvor der er registreret allerflest levende fortidsminder.

Engelborg: Når man langt ude i Nakskov Indrefjord hopper i land på den lille Slotø lander man i Bulmeurt, Katost, Tandbæger og Hundepersille. Disse arter står nemlig på strandbredden. Planterne er ganske vist kun et par cm. høje, da Slotø's vegetation er bidt kraftigt ned af får. Engelborg var et befæstet skibsværft. (Slotø ligger i Nakskov Indrefjord ca. 5 km vest for Nakskov).

Esby: Hvad angår dejlig natur står Helgenæs ikke tilbage for det nærliggende Mols Bjerge. Særligt kulturbotanisk rig er Esby. Her finder vi blandt andet sjældnere arter som Jødekirsebær, Tvebo Galdebær, Kandelaber-Kongelys, Tårnurt og Læge-Hjertespad foruden en lang række almindelige relikter. (Esby ligger centralt på Helgenæs).

Eskilsø Klosterruin: Eskilsø Klosterruin ligger på den lille ø, Eskilsø. Klosteret blev fraflyttet 1176; men klosteret fortsatte som ladegård. Rundt

om på øen står en hel række gamle urter. Særligt iøjnefaldende er Uldbladet Kongelys, Æselfoder og Læge-Hundetunge. Til de mere ydmyge arter hører Gærde-Kørvel, Vild Selleri og River. Ved ruilmurene står den særdeles sjældne reliktplante Kransburre. (Eskilsø ligger i Roskilde Fjord lidt sydvest for Jyllinge).

Faldsled fiskerleje: Også Faldsled fiskerleje er hyggeligt, og vi finder igen de typiske fiskerlejearter Peberrod, Rød Tandbæger, Glat Burre, Cikorie, Skarntyde, Bukketorn og Alm. Katost. (Faldsled fiskerleje ligger et par km nord for Horne Land på Sydfyn).

Femmøller: I denne langstrakte landsby, som har navn efter sine fine vandmøller, finder vi blandt andet gode relikter som Venusvogn, Alm. Katost, Rød Hestehov, Stor Hundepersille, Gærde-Kartebolle, Humle, Svaleurt, Sødskærm, Cikorie, Pengebladet Fredløs, Høst-Tidløs og Pomerans-Høgeurt. (Femmøller ligger i den nordlige ende af Mols Bjerger mellem Rønde og Ebeltoft).

Fjellebroen: Rundt langs den fynske kyst ligger det ene lille yndige fiskerleje efter det andet. Fjellebroen er eet af dem, og her står levende fortidsminder som Rød Hestehov, Alm. Katost, Cikorie, Peberrod, Glat Burre og Stor Hundepersille. (Fjellebroen ligger 4 km syd for Vester Åby på Sydfyn).

Fuglsang: Ved den store og flotte hovedgård, Fuglsang, er der registreret Dansk Ingefær, Hvid Anemone, Rød Tandbæger, Cikorie, Skovranke, Humle, Alm. Katost, Skov-Forglemmigej, Kost-Fuglemælk, Rød Hestehov, Hulkravet Kodriver, Stor Konval, Hæg, Mørk Kongelys, Hundepersille og Marts-Viol. Fuglsangs store og usædvanligt smukke park er åben for publikum. (Fuglsang ligger på det østligste Lolland mellem Nysted og Sundby).

Fussingø Slot: Det smukke Fussingø Slot ligger flot i de mest naturskønne omgivelser ved Fussing Sø. Rundt om den hvide hovedbygning finder vi smukke arter som Tusindstråle, Fingerbøl og Filtet Kongelys. Nede bagerst i den lille park vokser den sjældne Skov-Storkenæb. Parken er åben for publikum. (Fussingø Slot ligger ca. 10 km vest for Randers).

Føns: Føns er en fin lille landsby med gode relikterarter som Svaleurt, Rød Tandbæger, Cikorie, Læge-Jordrøg, Alm. Katost, Rundbladet Katost, Humle, Natviol, Stor Hundepersille og den ret sjældne Læge-Hjertespan. (Føns ligger ved Føns Vig og Gamborg Fjord ca. 10 km SØ for Middelfart).

Gamborg fiskerleje: Gamborg er nok et ualmindeligt smukt og hyggeligt fiskerleje med nogle typiske relikterarter som Skarntyde, Alm. Katost, Kræge,

Cikorie, Ensidig Klokke og Peberrod. (Gamborg fiskerleje ligger ved Gamborg Fjord 5 km SØ for Middelfart).

Gammel Borreby: Gammel Borrebys store, flotte og usædvanligt smukt beliggende borgbanke huser blandt andet Ramsløg, Stikkelsbær, Filtet Burre, Dansk Ingefær og Svaleurt foruden duftplanterne Marts-Viol og Natviol. Gl. Borreby blev forladt 1556. Parken er åben for publikum. (Gl. Borreby ligger i den sydvestlige udkant af Borreby Slots park. Slottet finder du 3 km syd for Skælskør).

Gjessinggård og Bidstrup: Gjessinggård er en prægtig hovedgård – eet stokværk mindre end den ligeledes fornemme herregård Bidstrup. Der er ikke offentlig adgang til de to herregårde. Bidstrup kan dog beses fra sognevejen, mens det er vanskeligt at få adgang til Gjessinggård, da der ikke er offentlig adgang ad den vej, som fører til gården. Ved Gjessinggård er registreret Filtet Kongelys, Læge-Jordrøg, Skovranke, Alm. Katost, Matrem, Vedbend-Torskemund, Skov-Forglemmigej og Ensidig Klokke. Ved Bidstrup er tilsvarende registreret Rundbladet Mynte, Sæbeurt, Hvid Anemone, Alm. Katost, Svaleurt, Løgkarse, Filtet Kongelys, Matrem Humle, Stor Hundepersille og en stor bestand af Nikkende Fuglemælk. (Gjessinggård er beliggende 8 km øst for Spentrup nord for Randers og Bidstrup ligger 3 km sydøst for Laurbjerg godt 15 km sydvest for Randers).

Gl. Aagaard: Aagaards store borgbanke er allerede fra midten af marts dækket af et grønt tæppe af Dansk Ingefær - en berømt læge- og trolddomsplante, som også blev anvendt som køkkenurt. Ved Aagaard vokser Ingefæren langt norden for sit naturlige udbredelsesområde i Danmark, og på Aagaards borgbanke er den derfor et klassisk levende fortidsminde. Voldstedets anden dominant er den gammeldags Stikkelsbær med små, hårede, gule og velmagende frugter. (Aagaard ligger i Han Herred umiddelbart syd for Fjerritslev).

Gl. Brusgård: I det tidlige forår blomstrer alle voldstedets urter rigt: Erantis, Vintergæk, Påskelilje, Dorothealilje og Klokke-Skilla. Senere på sommeren finder vi gamle urter som Svaleurt og Alm. Katost i en skov af Brændenælder, som dog kun dominerer voldstedets vestside. Stedets Lodden Løvefod er måske ikke så gammel, og det samme gælder sikkert Høst-Tidløs. Brusgård nævnes første gang i 1393. Omkring 1590 anlægges voldstedet tæt ved den nuværende hovedbygning. (Brusgård ligger 7 km SØ for Randers).

Gl. Estrup: Gl. Estrup er hjemstedet for Jysk Herregårdsmuseum og for Dansk Landbrugsmuseum. Inden den store landbrugshistoriske have blev etableret er registreret følgende levende fortidsminder: Alm. Katost, Blodrød Storkenæb, Bredbladet Klokke, Erantis, Glat Burre, Humle,

Klokke-Skilla, Liden Burre, Liden Singrøn, Læge-Jordrøg, Læge-Oksetunge, Marts-Viol, Nikkende Fuglemælk, Stor Hundepersille, Svaleurt, Sødskærm, den gammeldags Påskelilje, Dorothealilje, Filtet Kongelys, Høst-Tidløs, den gammeldags Pinselilje, Rød Hestehov og den meget sjældne Rapunsel-Klokke. (Gl. Estrup ligger 2 km vest for Auning på det vestligste Djursland).

Gl. Haxholm: Haxholms ellers flotte voldsted huser ikke mange reliktarter, da voldstedet er tæt gnavet ned af får. I den våde voldgrav kommer fårene ikke, og her står lidt Kalmus. I en dam lidt nord for ruinen vokser en stor og tæt bestand af Kalmus. På voldstedet vokser også den indførte Fliget Brombær foruden almindeligheder som Døvnælde, Skvalderkål, Butbladet Skræppe og Stor Nælde. Hver for sig er disse arter ikke gode middelalder-indikatorer. Men tilsammen indikerer de klart gammel kulturbund. Renæssanceslottet Haxholm blev opført 1594 og nedbrudt 1765. (Haxholm ligger nær Houbjerg syd for Randers).

Gl. Skørping: Landsbyen Gl. Skørping med den fine kirke er en køn lille landsby, som er forholdsvis rig på levende fortidsminder som f.eks. Kalmus, Stor Hundepersille, Ensidig Klokke, Svaleurt, Fingerbøl, Natviol, Judaspenge, Moskus-Katost, Rød Hestehov og Marts-Viol. (Gl. Skørping ligger nær Skørping Stationsby og Støvring i det centrale Himmerland).

Gram Slot: Tæt ved renæssanceslottets voldgrav står et eksemplar af den sjældne Persillehyld, som også kaldes Fligetbladet Hyld. Persillehyld er en særlig varietet af Alm. Hyld med fligede blade. Parken er åben for publikum. (Gram Slot ligger i Gram By mellem Haderslev og Ribe).

Grubbe Vandmølle: Usædvanligt mange af Fyns vandmøller er restaurerede og i fineste stand. Grubbe Mølle er en af dem. Her står blandt andet de levende fortidsminder Svaleurt, Kræge, Cikorie, Glat Burre, Rød Tandbæger, Stor Hundepersille og Alm. Katost. (Grubbe Mølle ligger ved Svanninge Bakker på Sydfyn).

Gudhjem: Den pragtfulde Kandelaber-Kongelys præger bybilledet i Gudhjems gamle bydel. Og på klippevæggene falder en anden smuk sjældenhed i øjnene, nemlig Gyldenlak. Spredt på vejkanter og skrænter finder vi en længere række relikter som f.eks. Ramsløg, Akeleje, Svaleurt, Cikorie, Gærde-Kørvel, Fingerbøl, Natviol, Humle, Alm. Katost, Skov-Forglemmigej og Farve-Reseda foruden sjældenheder som Knold-Vortemælk og Studenternellike. (Gudhjem ligger centralt på Bornholms nordside).

Gyllingnæs: Hovedgården Gyllingnæs ligger langt ude på landet. Under besigtigelsen i 99 var den gamle have under radikal omlægning.

Bemærkelsesværdigt er en meget stor bestand af Liden Singrøn samt den sjældne reliktplante Venusvogn. Andre levende fortidsminder er Stor Hundepersille, Akeleje, Fingerbøl, Gærde-Kartebolle, Natviol, Kranslilje, Stor Konval, Matrem og Marts-Viol samt Ramsløg og Dansk Ingefær. De to sidstnævnte vokser her nær deres naturlige nordgrænse i Danmark. (Gyllingnæs Hovedgård ligger på Gyllingnæs ca. 5 km syd for Gylling).

Gunderslevholm: Gunderslevholms store have strækker sig med allé og græsplæner ned til Susåen. Fra hovedgården løber kilometerlange stendiger og levende hegn ud i landskabet. Gunderslevholms stendiger er nogle af landets flotteste, og på de usædvanligt høje og brede gærder står relikter som Skarntyde, Bukketorn, Uldbladet Kongelys, Rød Tandbæger, Svaleurt, Alm. Katost, Filtet Burre og Filtet Kongelys. I parken finder vi blandt andet Hæg, Dansk Ingefær, Dorothealilje, Gul Anemone, Hulkravet Kodriver, Hulrodet Lærkespore, Hvid Anemone, Italiensk Skilla, Nikkende Fuglemælk, Russisk Skilla, Sødskærm, Svaleurt og Tusindstråle. På parkens voldsted vokser eksempelvis Hæg, Gul Anemone, Humle, Hvid Anemone, Marts-Viol, Rød Tandbæger, Sæbeurt, Sødskærm, Strudsvinge og Svaleurt. (Gunderslevholm ligger 5 km syd for Glumsø).

Hagenskov Slotsruin: Hagenskov er en mægtig slotsruin. Slottet omtales første gang i 1251 og brændte 1741. Hagenskov ligger ualmindeligt smukt i et sjældent idyllisk landskab. Blandt voldstedets relikter kan nævnes Rød Hestehov, Alm. Katost, Skarntyde, Stor Hundepersille, Stikkelsbær, Vedbend-Torskemund, Humle og den sjældne Storbladet Rejnfan, som er hyppig langs den lille vej, som fra vandmøllen fører forbi voldstedet hen til Grevinde Danners lille gård. (Hagenskov ligger ca. 8 km sydøst for Assens på det sydvestlige Fyn).

Hakenør: Borgen Hakenør, som ligger så flot ved Lillebælt, blev opført inden for perioden 1259-86 og nedbrudt kort efter 1572. Sammen med borgen Hindsgavl på Fynssiden beherskede den Lillebælt. Det er ikke mange relikter, som vi finder her, men Skarntyde vokser i antal på engen neden for borgen. Øverst på motten finder vi blot Alm. Katost. Såfremt motten ryddes for den tætte buskopvækst vil der sandsynligvis dukke flere relikter op. (Hakenør ligger 3 km øst for Skærbæk).

Hald-borgene: Ved Hald Sø finder vi flere borge, som ligger ualmindeligt smukt ved sø og skov.

Ved det ældste Hald, Brattingsborg, er kun registreret Døvnælde; men denne borg er da også 7-800 år gammel.

Det næstældste Hald er Gammelhald eller Niels Bugges Hald, og her står der overraskende Solbær i voldgraven.

Ved det tredje Hald, som kaldes for Hald Slot eller Jørgen Friis Hald, står Skarntyden nok så flot øverst på kanonvolden. Her ved Hald Slot er desuden registreret Skvalderkål, Døvnælde, Ribs, Liden Burre, Stor Nælde, Kommen, Alm. Hyld og Alm. Rejnfan.

Den yngste ruin er Daas Hald, som ligger godt skjult i vegetationensdækket nederst i parken til den nuværende Hald Hovedgård. Ved Daas Hald er registreret Butbladet Skræppe, Natviol, Nikkende Fuglemælk, Døvnælde, Stor Nælde, Skvalderkål og den sjældne Slangeurt.

Ved den nuværende Hald Hovedgård vokser blandt andet Filtet Kongelys, Svaleurt, Natviol, Stor Hundepersille, Liden Burre, Fingerbøl, Alm. Katost, Strudsvinge, Hæg, Klokke-Skilla og Læge-Hjertespand. Der er fri adgang til borgene og til Hald Hovedgårds park. (Hald finder du ved Hald Sø ca. 5 km SV for Viborg).

Hammershus: Hammershus er ubetinget vores største og flotteste middelalderlige borgruin. Og så er den mageløst beliggende i klippelandskabet. Relikterne er usædvanligt mange, nemlig et halvt hundrede forskellige, f.eks. sjældnere arter som Bulmeurt, Læge-Hjertespand, Havrerod, Have-Malurt og Vild Berberis. De mange relikter står på pædagogisk vis langs ruinernes mure. (Hammershus, som er åben for publikum, ligger på Hammeren allernordligst på Bornholm).

Hanstedgård: I haven til den lille hovedgård, Hanstedgård, står Svaleurt, Judaspenge, Alm. Katost, Læge-Jordrøg og overraskende også sjældenhederne Enbo Galdebær og Grøn Mynte. (Hanstedgård ligger i den nordlige udkant af Horsens).

Havnemark fiskerleje: Havnemark er et ganske lille fiskerleje; alligevel findes der ikke så få levende fortidsminder på dette smukke sted. Adskillige af stedets relikter er endda ualmindelige eller ligefrem sjældne; nemlig Bulmeurt, Farve-Reseda og Læge-Hjertespand. Hertil kommer mere almindelige arter som Alm. Katost, Bukketorn, Cikorie, Filtet Burre, Filtet Kongelys, Læge-Hundetunge, Mørk Kongelys, Pastinak, Peberrod, Ribs, Rundbladet Katost, Skarntyde, Skov-Løg, Skvalderkål, Stor Hundepersille, Stor Nælde, Sæbeurt og Udbladet Kongelys. (Havnemark ligger yderst på nordsiden af Asnæs).

Helledis Voldsted: En ganske lille motte. Men Humlen og Kalmus vidner om dengang for mange år siden, da den lokale ridder herskede på stedet. (Helledis ligger i Vesløs i Thy).

Helnæs By: På langs af den langstrakte og hyggelige landsby, Helnæs, løber

et mægtigt stengærde. Ved dette gærde står en længere række reliktarter som f.eks. Rød Tandbæger, Svaleurt, Skarntyde, Læge-Hundetunge, Humle, Læge-Hjertespannd, Rundbladet Katost, Æselfoder, Kræge, Opium-valmue, Sæbeurt og Udbladet Kongelys. Alt i alt en kulturbotanisk rig landsby med mange smukke levende fortidsminder. (Helnæs er en lille halvø mellem Assens og Fåborg).

Herlufsholm: Herlufsholm Slot og Kirke ligger højt over Susåen. Fra de smukke bygninger strækker sig enorme græsplæner ned mod Susåen. Klosteret blev flyttet fra Næstved og hertil i 1200-tallet. I dag rummer bygningerne gods og kostskole. Rigt og pompøst. Parken er åben for publikum. Relikter: Venusvogn, Akeleje, Hæg, Alm. Katost, Bredbladet Klokke, Citronmelisse, Dansk Ingefær, Dorothealilje, Fladkravet Kodriver, Gul Anemone, Hulrodet Lærkespore, Humle, Italiensk Skilla, Læge-Jordrøg, Matrem, Nikkende Fuglemælk, Rød Hestehov, Sæbeurt, Sødskærm og f.eks. også Solbær, Ensidig Klokke og Liden Singrøn. (Herlufsholm ligger i den nordlige udkant af Næstved).

Herschensgave: I Herschensgaves park findes en stor bestand af den temmelig sjældne Bølgekronet Storkenæb. Desuden blandt andet Stor Hundepersille, Hvid Anemone, Peberrod, Glat Burre, Løgekarse, Dansk Ingefær, Plettet Ingefær, Akeleje, Ensidig Klokke, Liljekonval, Fingerbøl, Læge-Jordrøg, Natviol, Alm. Katost, Kranslilje, Skov-Forglemmigej, Kost-Fuglemælk, Påskelilje, Klokke-Skilla, Italiensk Skilla, Liden Singrøn og den ret sjældne Hvid Hestehov. (Herschensgave ligger ca. 6 km sydøst for Skanderborg).

Hesnæs Fiskerleje: Overalt langs de danske kyster og især i Østjylland og på Øerne og ikke mindst på Bornholm ligger de ældgamle fiskerlejer som perler på en snor. Og mange af dem er naturperler, og ikke sjældent er de betagende idylliske og fredfyldte. Hesnæs er sådan en perle. I de hyggelige og grønne omgivelser står blandt andet den ret sjældne Læge-Kulsukker foruden mere almindelige reliktarter som Rød Tandbæger, Alm. Katost, Sæbeurt, Mørk Kongelys, Marts-Viol og Ensidig Klokke. (Hesnæs ligger på det østligste Falster).

Hindsgavl: Ved denne smukt beliggende hovedgård er blandt andet fundet Løgekarse, Ramsløg, Hvid Anemone, Dansk Ingefær, Panter- Gemserod, Hæg og Rød Hestehov. Ikke langt fra herregården, hvis park er åben for publikum, ligger den store borgruin Hindsgavl. Sammen med borgen Hakenør på Jyllandssiden beherskede Hindsgavl Lillebælt. Ruinen efter Hindsgavlborgen ligger højt og majestætisk på en stor morænebanke. Ved ruinen er registreret Alm. Katost, Bulmeurt, Dansk Ingefær, Kost-Fuglemælk, Læge-Hundetunge, Skarntyde og en art af Burre og Kulsukker. Der er fri adgang til borgen. (Hindsgavl ligger ud til Lillebælt ca. 2 km vest

for Middelfart).

Hirsholmene: Hirsholmene er et kulturbotanisk rigt fiskerlejesamfund, og et af de dejligste. Her vokser adskillige reliktarter, som ellers er sjældne i det nordligste Jylland: River, Læge-Hjertespad, Bulmeurt, Have-Malurt og Skarntyde foruden f.eks. Glat Burre, Rundbladet Katost, Alm. Katost og Filtet Kongelys. (Hirsholmene ligger i Kattegat ca. 5 km fra Frederikshavn).

Hjerritsdal Mølle: Mangfoldige gange er jeg blevet forbløffet over de gamle møllegårdes hyggelige charme. Ofte ligger disse vandmøller, som for flertallets vedkommende kan føre deres historie tilbage til højmiddelalderen, langt ude på landet. Men altid ved en rislende bæk. Et godt eksempel herpå er Hjerritsdal Mølle. Vi finder denne nyrestaurerede mølle ved at køre sønden ud ad en lille grusvej. Efter et par kilometers kørsel gennem en voldsom dyb kløft, som er omgivet af de smukkeste lyngbakker, dukker møllen så pludselig op i al sin yndighed. Relikter er der ikke mange af, faktisk kun to. De er dog begge meget sjældne. Ved møllebygningen stod (i hvert fald indtil møllens restaurering) Seksradet Stenurt, og ved bækken neden for møllen vokser den ualmindeligt velduftende Kæmpe-Mynte (*Mentha x villosonervata*). (Hjerritsdal Mølle ligger på nordsiden af Mariager Fjord 2 km SSV for Valsgård).

Hoegholm: Ved hovedgården Hoegholm er fundet en længere række relikter: Liden Burre, Rød Tandbæger, Glat Burre, Svaleurt, Mangefrøet Gåsefod, Rød Gåsefod, Løgkarse, Bredbladet Klokke, Gærde-Kartebolle, Erantis, Læge-Jordrøg, Vintergæk, Dorothealilje, Rundbladet Katost, Humle, Moskus-Katost, Alm. Katost, Sødskærm, Pinselilje, Påskelilje, Nikkende Fuglemælk, Rød Hestehov, Stikkelsbær, Klokke-Skilla, Marts-Viol, Døvnælde og Butbladet Skræppe foruden de allestedsnærværende Stor Nælde, Alm. Hylde og Skvalderkål. Når listen over arter er så lang, så hænger det sammen med, at Hoegholm er undersøgt 7 gange. I middelalderen var Hoegholm en stærk borg. (Hoegholm ligger på Djursland ca. 15 km sydvest for Grenå).

Hofmannsgave: Hofmannsgave er en mindre hovedgård med en mindre park, som er åben for publikum. Om end ikke så stor, så er parken dog unik, da den huser en hel række flotte eksemplarer af sjældne træarter. Blandt relikterne kan nævnes Glat Burre, Dansk Ingefær, Rød Tandbæger, Skovranke, Vedbend-Torskemund, Sødskærm, Stikkelsbær og Marts-Viol. (Hofmannsgave ligger 6 km NØ for Otterup på Nordfyn).

Holckenhavn: I den store og smukke park ved det flotte Holckenhavn er registreret følgende levende fortidsminder: Filtet Kongelys, Hulkravet Kodriver, Høst-Tidløs, Vedbend-Torskemund, Klokke-Skilla, Liljekonval, Løgkarse, Marts-Viol, Nikkende Fuglemælk, Ribs, Rød Hestehov,

Skovmærke, Skov-Forglemmigej, Svaleurt og den sjældne Hvid Foldblad. Parken er åben for publikum. (Holckenhavn er beliggende 2 km syd for Nyborg).

Holsteinborg: Holsteinsborgs prægtige park er åben for publikum. Om foråret myldrer parken med kønne løgvækster. Hen på sommeren falder sjældenheder som Vår-Brunrod, Lundgylden og Læge-Springknap i øjnene. (Holsteinborg Gods ligger ved Holsteinborg Nor midtvejs mellem Skælskør og Karrebæksminde).

Holstenshus: Ved denne store og smukke hovedgård finder vi en længere række relikter som f.eks. Dansk Ingefær, Svaleurt, Høst-Tidløs, Fingerbøl, Humle, Svaleurt, Moskus-Katost, Rød Hestehov, Nikkende Fuglemælk, Fladkravet Kodriver, Skov-Forglemmigej, Dorothealilje, Akeleje, Liden Burre, Løgkarse, Hvid Anemone, Stor Hundepersille og den sjældne Bølgekronet Storkenæb. Parken er åben for offentligheden. (Holstenhus ligger ved Diernæs ca. 5 km NØ for Fåborg).

Hundslund Kloster: I parken til det store Hundslund Kloster finder vi en længere række relikter, f.eks. Strudsvinge, Læge-Baldrian, Dorothealilje, Fingerbøl, Kost-Fuglemælk, Svaleurt, Matrem, Nikkende Fuglemælk, Rød Hestehov, Humle, Pastinak, Filtet Burre, Bredbladet Klokke, Døvnælde, Butbladet Skræppe, Russisk Skilla og Skov-Forglemmigej. (Hundslund Kloster ligger i Dronninglund i Vendsyssel).

Hverringe: Rundt om denne store, hvide hovedgård finder vi blandt andet Skarntyde, Stor Hundepersille, Peberrod, Erantis og Vintergæk samt den sjældne Vår-Brunrod. (Hverringe ligger på Hindsholm ca. 5 km NØ for Kerteminde).

Jensgård: Ved den lille fine hovedgård, Jensgård, er registreret en længere række plantereliker: Ramsløg, Hvid Anemone, Akeleje, Dansk Ingefær, Fingerbøl, Erantis, Vintergæk, Strudsvinge, Sødskærm, Hulkravet Kodriver, Stikkelsbær, Italiensk Skilla, Klokke-Skilla, Matrem, Marts-Viol og de gammeldags varieteter af Pinselilje og Påskelilje. (Jensgård ligger ved sydsiden af Horsens Fjord 3 km øst for Glud).

Jungshoved: Jungshoved er blandt Sjællands prægtigste voldsteder. Ved denne store, middelalderlige borgruin, der ligger så smukt ved Bøgestrømmen, vokser oven i købet en del relikter som f.eks. Hulkravet Kodriver, Døvnælde, Marts-Viol, Rød Tandbæger, Solbær, Stikkelsbær, Vintergæk og Stolthenriks-Gåsefod. Ved den nærliggende kirke vokser også adskillige relikter: Akeleje, Alm. Katost, Erantis, Glat Burre, Klokke-Skilla, Matrem, Pinselilje, Påskelilje og den sjældne Grøn Nyserod. Det var omkring Jungshoved, at Gjøngehøvdingen huserede og regerede.

(Jungshoved ligger ca. 7 km sydøst for Præstø).

Jægerspris Slot: Ved Jægerspris Slot er blandt andet fundet Akeleje, Ensidig Klokke, Foder-Kulsukker, Glat Burre, Humle, Judaspenge, Læge-Oksetunge, Marts-Viol, Nikkende Fuglemælk, Panter-Gemserod, Ramsløg, Rød Tandbæger, Skovranke, Svaleurt, Sødskærm, Læge-Hjertespannd og Uldbladet Kongelys. Parken er åben for offentligheden. (Jægerspris Slot ligger i Horns Herred ca. 5 km nordvest for Frederikssund).

Kalundborg Slotsruin: Ved Kalundborg Slot er fundet rigtig mange relikter, blandt andet Filtet Burre, Asparges, Svaleurt, Rød Tandbæger, Bulmeurt, Læge-Hundetunge, Cikorie, Rundbladet Katost, Alm. Katost, Nikkende Fuglemælk, Rød Skt. Hansurt, Matrem Uldbladet Kongelys, Hundepersille, Læge-Oksetunge og sjældenhederne Grøn Nyserod, Læge-Springknap, Hjertebladet Gåsefod og Mur-Gåsefod.

Kalø Slotsruin: Kalø Slotsruin har en pragtfuld beliggenhed, og ruinen har også en enestående relik flora. På den stejle havskrænt nedenfor ruinen vokser relikterne side om side: Læge-Hjertespannd, Rød Tandbæger, Læge-Hundetunge, Skarntyde, Alm. Katost, Rundbladet Katost, River, Gærde-Kørvel og Glat Burre foruden den meget sjældne Katteurt. (Kalø ligger ved sydsiden af Djursland 3 km syd for Rønde).

Kattrup: Ved hovedgården Kattrup er registreret Stor Hundepersille, Akeleje, Glat Burre, Filtet Burre, Peberrod, Rød Tandbæger, Ensidig Klokke, Svaleurt, Skovranke, Læge-Hundetunge, Fingerbøl, Alm. Katost, Sødskærm, Matrem, Liden Singrøn og Marts-Viol. (Kattrup ligger 5 km SV for Jyderup i Vestsjælland).

Kirken på Hirsholmene: Midt i det idylliske fiskerleje med de utallige måger og terner ligger den meget anderledes kirke. Kirkegården er meget lille og udlagt i græs, og spredt i græsset står flere meget gamle og smukke gravsten. Relikter: Bukketorn, Ensidig Klokke, Foder-Kulsukker, Humle, Liljekonval, Påskelilje og Sødskærm. (Hirsholmene ligger i Kattegat ca. 5 km fra Frederikshavn).

Valdemar den Stores borg på Sprogø: Det er svært at komme derud. Men står man først helt på toppen af den stejle banke åbenbarer der sig en fantastisk udsigt. Allerøverst på borgens tårnbanke vokser en større bestand af Rundbladet Katost samt også flere eksemplarer af den ret sjældne Bulmeurt, blandt andet i den meget sjældne bleggule form, var. *pallida*. (Sprogø ligger i Storebælt mellem Sjælland og Fyn).

Kokkedal: Ved dette smukke hvide slot står den sjældne Springknap foruden de sædvanlige arter Alm. Katost, Svaleurt, Løgkarse og Marts-Viol.

Parken og slottet er åben for publikum. (Kokkedal ligger i Han Herred 5 km SV for Brovst).

Koldinghus: Bankerne omkring Koldinghus er tætklippede. Derfor er relikterne vanskelige at få øje på. Flere steder står dog Alm. Katost, Marts-Viol og Rød Hestehov. Koldinghus er desuden hjemsted for den meget sjældne Slangerod. Koldinghus er åben for publikum.

Kolind præstegård: Kolind er en fin præstegård. Under et forårsbesøg i den store og smukke have blev registreret Høst-Tidløs, Nikkende Fuglemælk, Judaspenge, Klokke-Skilla, Dansk Ingefær, Erantis, Vintergæk, Påskelilje, Svaleurt, Hæg, Skov-Forglemmigej, Russisk Skilla, Rød Hestehov, Stor Konval, Dorothealilje, Liljekonval og sjældne relikter som Løvtikke og Grøn Mynte. (Kolind ligger centralt på Djursland).

Kongsdal: Ved den store og smukke hovedgård, Kongsdal, er registreret en længere række plantereliker: Skov-Løg, Læge-Oksetunge, Akeleje, Peberrod, Glat Burre, Rød Tandbæger, Ensidig Klokke, Svaleurt, Læge-Jordrøg, Natviol, Humle, Pengebladet Fredløs, Alm. Katost, Sødskærm, Pastinak, Rød Hestehov, Ribs, Stikkelsbær, Marts-Viol, Sæbeurt, Uldbladet Kongelys og den sjældne Vår-Brunrod. (Kongsdal ligger mellem Mørkøv og Undløse på Sjælland).

Korshavn: Korshavn ligger smukt ved Fyns Hoved, og nogle plantereliker er der også: Asparges, Bukketorn, Cikorie, Skarntyde, Læge-Hundetunge og Alm. Katost. Ved havnen stod i hvert fald frem til 80'erne også den meget sjældne Klæbrig Limurt, som dog ikke er en reliktplante. På skrænten bag Jægerhotellet står andre botaniske specialiteter som Trekløft-Alant, Dansk Astragel og Langklaset Vikke. (Korshavn ligger ved nordspidsen af Hindsholm ca. 2 km ØSØ for Fyns Hoved).

Korselitse: Korselitse er en usædvanlig stor og smuk hovedgård. I den store park, som er åben for publikum, finder vi blandt andet Kalmus, Skov-Løg, Skovmærke, Svaleurt, Humle, Krans-Lilje, Skov-Forglemmigej, Fladkravet Kodriver, Hulkravet Kodriver, Klokke-Skilla og Marts-Viol. (Korselitse ligger på Falster ca. 9 km øst for Nykøbing Falster).

Kronborg: Hvor renæssanceslottet Kronborg står i dag lå tidligere middelalderborgen Krogen, og flertallet af de følgende relikter stammer formentlig fra Krogens tid: Læge-Oksetunge, Peberrod, Svaleurt, Bulmeurt, Rundbladet Katost, Alm. Katost, Æselfoder, Farve-Reseda og Alm. Skt. Hansurt. (Kronborg, som er åben for publikum, ligger ved Øresund i Helsingør).

Kyholm gamle kirkegård: Kyholm er en lille smuk ø lige uden for Stavns

Fjord ved Samsø. Hele den lille kirkegård er udlagt i græs. På øen var en karantænestation, og i perioden 1810-1859 blev i alt 83 mennesker begravet på Kyholm. Relikter: Bukketorn, Klokke-Skilla, Kost-Fuglemælk, Skvalderkål og Stor Nælde.

Kærstrup: Valdemars Slot er mageløst og velkendt. Men udenfor en snæver kreds af kulturhistorikere er der vist ikke mange, som kender Valdemars Slots forgænger, den vældige borgruin Kærstrup. Kærstrup blev nedbrudt og forladt i 1630. Borgruinen ligger som en stor skovklædt knold midt i en kornmark. På ruinens volde og i gravene står relikterne side om side: Stikkelsbær, Fjeld-Ribs, Skov-Abild, Kræge, Dansk Ingefær, Italiensk Skilla, Dunet Gedeblad, Humle, Dorothealilje, Løgekarse og Glat Burre foruden skove af Stor Nælde - og Vinbjergsneglene kravler blandt de røde brokker af munkesten. (Kærstrup ligger centralt på Tåsinge).

Ladby Kirkeruin: Ladby Kirkeruin er en af de kulturbotanisk interessante kirkeruiner, for her vokser sjældenheder som Læge-Hjertespannd og Tvebo Galdebær foruden mere almindelige levende fortidsminder som Alm. Katost, Ensidig Klokke, Kost-Fuglemælk, Læge-Oksetunge, Marts-Viol, Matrem, Mørk Kongelys, Rød Tandbæger, Stor Hundepersille og Svaleurt. (Ladby ligger et par kilometer nordvest for Næstved).

Langesø: Langesø Slots ualmindeligt dejlige park er åben for publikum, og her finder vi blandt andet Svaleurt, Erantis, Fingerbøl, Vintergæk, Hvid Anemone, Påskelilje, Pinselilje og Filtet Kongelys. (Langesø ligger ved Morud knap 15 km vest for Odense).

Lerchenborg: I parken til dette store slot er registreret Stor Hundepersille, Skov-Løg, Ramsløg, Glat Burre, Filtet Burre, Dansk Ingefær, Ensidig Klokke, Cikorie, Pengebladet Fredløs, Alm. Katost, Sæbeurt, Matrem og den ret sjældne Skov-Tulipan. (Lerchenborg ligger ved foden af Asnæs umiddelbart syd for Kalundborg).

Lilleborg: Lilleborg er en borg fra 1100-tallet, som blev ødelagt 1259. Her finder vi blandt andet Ramsløg, Blå Anemone, Liljekonval, Guldnælde, Skov-Forglemmigej, Mørk Kongelys, Alm. Skt. Hansurt, Hulkravet Kodriver, Svaleurt, Læge-Oksetunge, Korn-Valmue og en art af Burre. (Lilleborg ligger i den vestlige del af Almindingen på Bornholm).

Lille Lyngby: Lille Lyngby er en køn landsby, og den er usædvanligt rig på levende fortidsminder. Under et kortvarigt aftenbesøg blev der fundet følgende lange række af relikter: Stor Hundepersille, Ramsløg, Læge-Oksetunge, Filtet Burre Akeleje, Rød Tandbæger, Ensidig Klokke, Svaleurt, Farve-Gåseurt, Judaspenge, Natviol, Cikorie, Humle, Alm. Katost, Korn-Valmue, Skov-Forglemmigej, Sødskærm, Sæbeurt, Æselfoder, Pastinak,

Kruspersille, Ribs, Stikkelsbær, Alm. Skt. Hansurt, Matrem, Uldbladet Kongelys og Marts-Viol. Flere besøg på forskellige tider af året vil formentlig kunne mere end fordoble antallet af relikter. Herefter vil Lille Lyngby kunne få status som en af de kulturbotanisk rigeste landsbyer. (Lille Lyngby ligger ved sydøstbredden af Arresø i Nordsjælland).

Lillemølle: Lillemølle er en af de ret mange fine fynske vandmøller, og her vokser Hundepersille, Svaleurt, Cikorie, Skovranke, Vedbend-Torskemund, Humle, Mørk Kongelys, Marts-Viol og Rød Hestehov, som Jens Lind kaldte for Herregårdsplanten. Men fugtigbundsplanten Rød Hestehov kunne lige så vel kaldes for Mølleplanten, da den også er karakteristisk for vandmøller med deres mølledamme. (Lillemølle ligger ved Refsvindinge ca. 6 km sydvest for Nyborg).

Liltved: Skønt lille, er landsbyen Liltved usædvanligt rig på levende fortidsminder. Nogle eksempler er Æselfoder, Matrem, Læge-Oksetunge, Kræge, Judaspenge, Sæbeurt, Alm. Katost, Døvnælde, Akeleje, Natlys, Opium-Valmue, Marts-Viol, Rundbladet Katost, Skov-Forglemmigej, Humle, Svaleurt, Liden Singrøn, Stor Hundepersille, Glat Burre, Læge-Jordrøg, Filtet Hønsetarm og den ret sjældne Gærde-Kørvel. Ved fægangen til hovedgården Gl. Estrup vokser Rød Tandbæger, Læge-Hjertespannd og Skarntyde. (Liltved ligger på det vestlige Djursland knap 3 km sydvest for den store hovedgård Gl. Estrup).

Livø By: I Livøs usædvanlige lille by er registreret en lang række planterelikter, blandt andet ualmindelige og sjældne arter som Venusvogn, Bulmeurt, Læge-Hjertespannd, Rundbladet Katost, Lodden Mynte, Gul Anemone og Læge-Hundetunge. Og tæt på færgelejet står den sjældne Strand-Hornskulpe, som dog ikke er en reliktplante. (Livø ligger i Livø Bredning i Limfjorden).

Løgumkloster: Rundt om klosteret og den store klosterkirke vokser en længere række relikter, blandt andre Svaleurt, Tusindstråle, Butbladet Skræppe, Døvnælde, Marts-Viol, Humle, Filtet Kongelys, Stor Hundepersille, Fingerbøl, Liden Burre, Læge-Jordrøg og Mørk Kongelys foruden sjældenhederne Enbo Galdebær, Bulmeurt og Læge-Hjertespannd. (Klosteret ligger i Løgumkloster i Sønderjylland).

Løjstrup Hovedgård: Så kan vi vist ikke komme dybere ind i skoven! Men så ligger den der, den lille hovedgård Løjstrup. En prydelig gård, som er bemærkelsesværdig ved at være voksested for en sjælden varietet. Nemlig den gulblomstrede varietet af den sjældne Læge-Kulsukker. Kulsukkeren står ved den sydlige voldgrav. Andre relikter er Løgekarse, Døvnælde, Læge-Baldrian, Svaleurt, Nikkende Fuglemælk, Dansk Ingefær, Alm. Katost, Skov-Forglemmigej, Akeleje, Opium-Valmue, Ribs, Tusindstråle, Liden

Burre og Marts-Viol. Den gule Kulsukker kender forfatteren kun fra 2 andre steder, nemlig brønden ved Hammershus og en købstadshave i Allinge. Sjovt er det, at allerede Simon Paulli i 1648 omtaler den gule Læge-Kulsukker som typisk for de ”fornemme købstadshaver.” (Løjstrup ligger 2 km SØ for Langå).

Malling Kirke: Malling Kirke er Jyllands bedst bevarede kirkeborg, for den byder både på en spidsgrav mod vest og på pæne rester af et forsvarstårn mod syd. Det vældige vestdige er desuden usædvanligt stort og massivt, næsten muragtigt. Ved kirken står flere sjældne relikter. Således træffer vi Læge-Hjertespand. Men da renholdelsen er sirlig, ser vi den ikke hvert år. Hjertespand er imidlertid en dvaleplante, hvis frø kan bevare spireevnen i århundreder, så den er ikke så nem at få bugt med. Det samme gælder til en vis grad Rundbladet Katost, der i visse år står ved syddiget. På østdigets krone står Mallings kulturbotaniske specialitet, nemlig smukke puder af den sjældne Spindelvævs-Husløg, som er så mageløst god til at holde hekse og trolde på sikker afstand. (Malling finder du midtvejs mellem Århus og Odder).

Mariager Klosterkirke: Ved denne imponerende, store, hvide klosterkirke er blandt andet registreret Dorothealilje, Kost-Fuglemælk, Mørk Kongelys, Marts-Viol, Blå Anemone, Moskus-Katost, Natviol, Alm. Skt. Hansurt, Ensidig Klokke, Stor Hundepersille og Svaleurt. (Mariager Klosterkirke ligger i Mariager bys sydlige del).

Maribo Klosterruin: Ved Maribo Klosterruin står følgende levende fortidsminder: Kost-Fuglemælk, Butbladet Skræppe, Dorothealilje, Liden Burre, Marts-Viol, Matrem, Mørk Kongelys, Ramsløg, Ensidig Klokke, Stor Hundepersille og Svaleurt. (Maribo Klosterruin ligger centralt i Maribo By).

Melsted: Melsted er et kulturbotanisk rigt fiskerleje, hvor vi finder ”gode” relikter som Purløg, Have-Malurt, Rød Tandbæger, Svaleurt, Alm. Katost, Humle, Kræge og Uldbladet Kongelys. (Melsted ligger ved Gudhjem på Bornholm).

Moesgård: I Moesgårds store og smukke park, som er åben for offentligheden, finder vi blandt andet Løgkarse, Ramsløg, Hvid Anemone, Gul Anemone, Liden Burre, Skovmærke, Fingerbøl, Storkonval, Fladkravet Kodriver, Hæg, Klokke-Skilla, Matrem, Tusindstråle, Læge-Baldrian, Påskelilje, Marts-Viol, Liden Singrøn, Natviol, Vintergæk, Pengebladet Fredløs, Humle, Alm. Katost, Erantis, Skov-Forglemmigej, Sødskærm og den ret sjældne Bølgekronet Storkenæb. (Moesgård ligger i Moesgård-skovene lidt syd for Århus).

Nordborg Slot: Ved Nordborg Slot finder vi blandt andet Hundepersille,

Ensidig Klokke, Stikkelsbær, Løgekarse, Matrem, Marts-Viol og selvfølgelig Stor Nælde og Skvalderkål. (Nordborg Slot ligger i Nordborg på det nordlige Als).

Nordby: Den smukke landsby, Nordby, huser ganske mange levende fortidsminder: Læge-Oksetunge, Hundepersille, Løgekarse, Glat Burre, Liden Burre, Peberrod, Dansk Ingefær, Rød Tandbæger, Ensidig Klokke, Svaleurt, Cikorie, Fingerbøl, Natviol, Humle, Judaspenge, Alm. Katost, Rundbladet Katost, Kost-Fuglemælk, Korn-Valmue, Opium-Valmue, Ribs, Stikkelsbær, Sæbeurt, Matrem, Mørk Kongelys, Marts-Viol, Have-Stokrose og sjældnere arter som Enbo Galdebær, Lundgylden, Persille, Pigæble, Gyldenlak og Læge-Hjertespan. (Nordby ligger centralt på Samsøs "nordø").

Norsminde Fiskerleje: I dette lille fiskerleje står snapseurterne igen, nemlig Kræge og Have-Malurt, og nede ved vandet vokser der store bestande af den oprindeligt vilde Strand-Malurt. Andre relikter er Tusindstråle, Sæbeurt og Peberrod. (Norsminde finder du cirka midtvejs mellem Århus og Hov).

Nr. Vosborg: Nr. Vosborg er Vestjyllands største og også fornemste hovedgård. Den lille park, som er åben for publikum, huser prægtige bestande af Strudsvinge, foruden en lang række relikter som Uldbladet Kongelys, Glat Burre, Filtet Kongelys, Alm. Katost, Løgekarse, Ramsløg, Høst-Tidløs, Sødkærm, Dansk Ingefær, Fingerbøl, Hvid Anemone, Humle, Klokke-Skilla, Ribs, Storkonval, Rød Hestehov og den sjældne fyldte form af Svaleurt. Nr. Vosborgs forgænger, Gl. Vosborg, ligger ude i engene. Intet er synligt over grønsværen; men muldvarpeskuddene er røde af munkestensstumper. (Nr. Vosborg ligger 3 km syd for Vemb i det vestligste Jylland).

Nyborg Slot: Ved det smukke og imponerende Nyborg Slot finder vi blandt andet gode relikter som Rød Tandbæger, Humle, Matrem, Alm. Katost, Sødkærm og Rød Hestehov. Nyborg Slot er åben for publikum.

Nyord: Nyord er kun registreret en enkelt gang – og kun overfladisk, da jeg brugte al for megen tid med at drikke kaffe og spise lagkage i en alt for hyggelig gårdhave. Men køn og frodig er Nyord, og dens gadekær er som taget ud af lærebogen: her er Grøn Frø og store botaniske sjældenheder som Dyndurt og Vejbred-Vandaks. (I Jens Gregersen og min bog "Blomsternes Danmark" er der en illustration af Nyords gadekær). Relikterne står hist og pist i de hyggelige småtræder: Løgekarse, Akeleje, Peberrod, Rød Tandbæger, Svaleurt, Erantis, Judaspenge, Bukketorn, Læge-Jordrøg, Rundbladet Katost, Alm. Katost, Skov-Forglemmigej, Kost-Fuglemælk, Kræge, Stikkelsbær, Italiensk Skilla, Matrem og Marts-Viol foruden sjældenhederne Læge-Hjertespan og Citronmelisse. (Nyord ligger på øen af samme navn, og denne lille ø ligger ved det nordligste Møn).

Nysted og Ålholm Slot: Nysted er en fin og hyggelig lille by, som støder op til Ålholm, som er en af de fornemste middelalderborge. Slottets historie skriver sig helt tilbage til 1100-tallet, så den er altså lige så gammel som selv Dragsholm og Tranekær. Ved havnen står den sjældne Læge-Stokrose og i Ålholms park sjældenhederne Galnebær og Læge-Kulsukker. Andre levende fortidsminder i Nysted er Stor Hundepersille, Filtet Kongelys, Løgkarse, Ramsløg, Rød Tandbæger, Bredbladet Klokke, Svaleurt, Skarntyde, Humle, Strandkarse, Alm. Katost, Rød Hestehov og Sæbeurt. (Nysted ligger på det sydøstligste Lolland).

Næsholm: Borgen Næsholm, der rejser sig så kønt men ensomt af engen, blev anlagt 1278/79 og blev ødelagt ved midten af 1300-årene. De klassiske levende fortidsminder Skarntyde og Rød Tandbæger er altså meget gamle relikter hér på dette øde sted. Ved ruinen står også den ret sjældne Læge-Baldrian, som også i nutiden anvendes som lægeplante. Sammen med Humlens lupulin bliver Læge-Baldrian'ens valerianaolie anvendt som et mildt sovemiddel. Næsholm er en af de bedst bevarede, middelstore middelalderborge, og den er undersøgt grundigt arkæologisk. (Næsholm ligger 3 km vest for Nykøbing Sjælland).

Ormslev præstegårdslund: I april-maj myldrer det med gamle urter i denne præstegårdslund. Eksempler er Hvid Anemone, tæpper af Klokke-Skilla, Dansk Ingefær, Plettet Ingefær, Bredbladet Klokke, Svaleurt, Erantis, Vintergæk, Guldnælde, Strudsvinge, Sødskærm, Påskelilje, Kost-Fuglemælk og Russisk Skilla. (Ormslev ligger i den vestlige udkant af Århus).

Orte: Denne typiske fynske landsby er kun registreret en enkelt gang. Alligevel er der fundet en forbavsende lang række levende fortidsminder i denne lille landsby. Eksempler er Hundepersille, Akeleje, Peberrod, Glat Burre, Liden Burre, Ensidig Klokke, Svaleurt, Skarntyde, Fingerbøl, Bukketorn, Gærde-Kartebolle, Humle, Moskus-Katost, Alm. Katost, Pastinak, Rød Hestehov, Stor Konval, Kræge, Matrem, Liden Singrøn og Mørk Kongelys. På en vejkant stod overraskende den sjældne Stolthenriks-Gåsefod. (Orte ligger mellem Aarup og Tommerup på Fyn).

Overgård: Overgård er regionens største hovedgård og i den store park finder vi blandt andet Ru Kulsukker, Ramsløg, Stor Hundepersille, Glat Burre, Bredbladet Klokke, Alm. Katost, Æselfoder, Rød Hestehov, Ribs, Bispehue, Italiensk Skilla, Liden Singrøn, Skarntyde, Stor Singrøn, Stikkelsbær og Marts-Viol. (Overgård ligger ved sydsiden af Mariager Fjord ca. 5 km fra fjordens udmunding i Kattegat).

Oxholm: Ved den smukke hovedgård Oxholm, som oprindeligt var et kloster, finder vi adskillige levende fortidsminder: Dansk Ingefær, Filtet

Kongelys, Kost-Fuglemælk, Marts-Viol, Ramsløg, Rød Hestehov og f.eks. Stor Hundepersille. (Oxholm ligger i Han Herred ca. 4 km SSØ for Brovst).

Palsgård: Palsgårds park er åben for offentligheden, og her finder vi blandt andet Løgekarse, Ramsløg, Dansk Ingefær, Rød Hestehov, Klokke-Skilla, Stikkelsbær og Marts-Viol. (Palsgård ligger 5 km nord for Juelsminde).

Pillemark: De fleste af Samsøs landsbyer er rige på levende fortidsminder. I Pillemark finder vi blandt andet Skov-Løg, Glat Burre, Ensidig Klokke, Svaleurt, Skovranke, Humle, Bukketorn, Rundbladet Katost, Alm. Katost, Skov-Forglemmigej og Matrem. I et hegn står den sjældne Enbo Galdebær frodigt. (Pillemark ligger på det sydligste Samsø).

Randlev præstegård: Smukkere kan en præstegård vist ikke være, og så er haven også smuk og endda forholdsvis rig på relikter: Læge-Jordrøg, Erantis, Svaleurt, Guldnælde, Dansk Ingefær, Liljekonval, Vintergæk, Stikkelsbær, Dorothealilje, Hvid Anemone, Skov-Forglemmigej, Storkonval, Påskelilje, Natviol, Alm. Katost, Liden Singrøn, Pinselilje, Perlehyacint, Klokke-Skilla, Langstillet Lærkespore, Gærde-Kartebolle, Judaspenge, Kost-Fuglemælk og Russisk Skilla. (Randlev ligger 4 km SØ for Odder).

Ravnsborg: Ravnsborg var et fordums magtcentrum, og denne mægtige kongsborg ligger umådeligt flot med en fantastisk udsigt over Smålandshavet. Efter lollandske forhold ligger Ravnsborg usædvanligt højt på en stor moræneknold. Relikterne står spredt over hele borganlægget, hvis murrester gemmer sig under grønsværen. Hvor råjorden træder frem, kan man være heldig at finde trolddomsplanten Bulmeurt. Lige så giftig er Skarntyde, som plejer at stå på de tangklædte volde nede ved stranden. I krattene står Humlen som et levende bevis på, at der blev brygget øl på denne borg for henved 500 år siden. Andre relikter er Alm. Katost og Filtet Kongelys. Ravnsborg blev nedrevet i begyndelsen af 1500-årene. (Ravnsborg ligger på det allernordligste NV-Lolland).

Refshaleborg: De største kongeborge som Kalø, Kalundborg, Vordingborg og Hammershus kender de fleste, og disse fire borge er alle rige kulturbotaniske lokaliteter. Der er dog henved et halvt hundrede andre borge, som også er fine kulturbotaniske lokaliteter. Én af dem er den store borg, Refshaleborg, som blev ”smadret af kåde karle med køller” (et bondeoprør) så tidligt som i 1256. Men de vilde bønder fik ikke slået det hele ihjel. For næsten en snes af de kulturplanter, som borgherren og hans mænd dyrkede i borghaven, har overlevet som relikter. I dag er disse urter altså næsten 800 år gamle levende fortidsminder. Det drejer sig om ølbrygningsplanten Humle og om lægeplanterne Stor Hundepersille og Filtet Kongelys. Glat Burre og Dansk Ingefær var både lægeplanter og

køkkenurter. I april/maj blomstrer den lille gammeldags Påskelilje (var. *sylvestris*) i hundredvis på den nærliggende ø, Lille Borgø. (Refshaleborg ligger på øen Borgø i Maribo Sø).

Ranglemølle: Ranglemølle er en gammel vandmølle, og her vokser en forbavsende lang række relikter: Cikorie, Dorothealilje, Filtet Burre, Matrem, Natviol, Pastinak, Peberrod, Rød Hestehov, Rød Tandbæger, Skarntyde, Uldbladet Kongelys og f.eks. Jødekirsebær. Kun få møller er så kulturbotanisk rige som Ranglemølle. (Ranglemølle ligger ved Jyderup på Sjælland). - For få år siden blev haven restaureret, hvilket medførte, at de fleste reliktplanter forsvandt.

Ribe: Ribe er kendt for sine mange fine, gamle huse. Relikter rummer den dog også, oven i købet store sjældenheder som Tvebo Galdebær og Slangeroed. Hertil kommer mere almindelige arter som Dansk Ingefær, Løgkarse, Glat Burre, Stor Hundepersille, Ensidig Klokke, Bredbladet Klokke, Kalmus, Svaleurt, Fingerbøl, Natviol, Filtet Kongelys, Læge-Jordrøg, Humle, Strudsvinge, Alm. Katost, Opium-valmue, Rød Hestehov, Kræge, Stikkelsbær, Matrem, Sødskærm og Marts-Viol foruden ret sjældne arter som Bulmeurt, Løvestikke og Rundbladet Mynte.

Rimsø præstegård: Rimsø er landets ældste præstegård, da bygningerne kan føre deres historie tilbage til 1593. Rimsø præstegård fremstår som alle andre præstegårde i ualmindelig smuk stand. Den store have, som kryber op til kirkegården (hvor der minsandten ligger en kæmpehøj) rummer en del almindelige relikter: Ensidig Klokke, Svaleurt, Alm. Katost, Æselfoder, Kost-Fuglemælk, Sæbeurt, Marts-Viol, Erantis, Vintergæk, Pinselilje, Nikkende Fuglemælk, Ribs, Påskelilje og Russisk Skilla. (Rimsø ligger på det nordøstlige Djursland ca. 12 km NNV for Grenå).

Rodstenseje: Rodstensejes park rummer en del relikter – især ude i de uglejede hjørner: Hvid Anemone, Skovmærke, Fingerbøl, Erantis, Vintergæk, Dorothealilje, Judaspenge, Matrem, Rød Hestehov, Russisk Skilla, Stor Konval, Liden Singrøn og Marts-Viol foruden sjældenhederne Hasselurt, Pebertræ og Skov-Tulipan. (Rodstenseje ligger 2 km syd for Odder).

Rolsø Kirke: Den lillebitte Rolsø Ødekirke, som kun består af den tidligere kirkes våbenhus, ligger smukt og højt hævet over den lille hovedgård, Rolsøgård. Kirkegården ved Rolsø er en græskirkegård, og spredt i græstæppet og på stendigerne står levende fortidsminder som Marts-Viol, Alm. Katost og Matrem foruden sjældnere arter som Læge-Hjertespande, Orientalisk Gemserod, Tårnurt og Læge-Stenfrø. (Rolsø Kirke ligger i den nordvestligste del af Mols Bjerge ud mod Kalø Vig).

Rosenvold Havn: Ved den lille, idylliske Rosenvold Havn, der ligger så smukt ved Vejle Fjord nær Rosenvold Slot, er registreret Løgekarse, Ensidig Klokke, Bukketorn, Liden Singrøn, Alm. Katost og en art af Burre. I det gamle hegn langs sognevejen vokser Dansk Ingefær. (Rosenvold Havn ligger ved nordsiden af Vejle Fjord lidt øst for Rosenvold Slot).

Rosenvold Slot: Ved det smukke Rosenvold Slot finder vi blandt andet Løgekarse, Hvid Anemone, Dansk Ingefær, Glat Burre, Guldnælde, Skov-Forglemmigej, Rød Hestehov, Stor Konval, Alm. Lungeurt, Stikkelsbær, Klokke-Skilla, Matrem, Liden Singrøn og Marts-Viol. (Rosenvold Slot ligger ved nordsiden af Vejle Fjord midtvejs mellem Vejle og Juelsminde).

Rygård: Hvis Tornerose virkelig boede på et slot – så må det have været Rygård, som ligger som et rigtigt prinsesseslot for enden af den lange grusvej. Vi ved så beskæmmende lidt om Torneroses drikkevaner. Men øl må hun have drukket, for Humlens ranker hænger stadig så pyntelige i hegnene. Men ellers er det småt med relikter. For det første er Rygårds ”park” den mindste af slagsen i kongeriget. Og for det andet kryber de dyrkede jorder klods op ad det lille renæssanceslot. (Rygård ligger lidt nordvest for Hesselager på Sydøstfyn).

Rømø Kirke: Den særprægede Rømø Kirke ligger midt i Rømøs vildsomme klitnatur. Kirkegården er en græskirkegård, som derfor ånder fredfyldt af grønt græs – og ikke af kedeligt knasende perlegrus. Relikterne er få og omfatter kun Ensidig Klokke, Kost-Fuglemælk og Sæbeurt foruden de allestedsnærværende Skvalderkål og Stor Nælde.

Råbjerg Kirke: Råbjerg Kirke ligger helt alene ude i ødemarken ved foden af Råbjerg Mile. Hele kirkegården er udlagt i græs, og i denne glemselens kåbe står så de smukke gravsten. Relikterne omfatter Akeleje, Fingerbøl, Klit-Rose, Klokke-Skilla, Liljekonval, Moskus-Katost, Påskelilje, Rød Stenurt, Skt. Hansurt, Skov-Løg, Studenternellike, Sæbeurt og den sjældne Romersk Rejnfan.

Saltø: Ved den meget gamle hovedgård, Saltø, er blandt andet registreret Glat Burre, Filtet Burre, Rød Tandbæger, Svaleurt, Skovranke, Alm. Katost, Pastinak, Stikkelsbær, Uldbladet Kongelys og Marts-Viol. (Saltø ligger ca. 6 km vest for Næstved).

Sandvig-Allinge: Sandvig-Allinge er ligesom Gudhjem og Svaneke usædvanligt rig på relikter. Fra Sandvig skal blot nævnes Gyldenlak, Løvstikke, Æselfoder, Bredbladet Persille, Svaleurt, Akeleje, Cikorie, Natviol, Judaspenge, Sødskærm og Matrem. Fra Allinge kan nævnes sjældnere arter som Gyldenlak, Have-Malurt, Citronmelisse, Farve-Reseda og Læge-Kulsukker. (Sandvig-Allinge ligger ved nordspidsen af Bornholm).

Schackenberg Slot: I den bevarede del af den gamle park finder vi blandt andet den temmelig sjældne Skov-Tulipan foruden Glat Burre, Løgekarse, Liden Burre, Rød Hestehov, Læge-Jordrøg, Solbær og Tusindstråle. (Schackenberg ligger i nær tilslutning til den særegne, mindre by Møgeltønder).

Sct. Ols Kirke: Ved den smukke Sct. Ols Kirke vokser en forbløffende lang række relikter som f.eks. Dansk Ingefær, Svaleurt, Natviol, Matrem, Filtet Kongelys og Marts-Viol foruden sjældnere arter som Kalmus, Skov-Tulipan, Sødskærm og Krans-Lilje. (Sct. Ols Kirke ligger på Nordbornholm ca. 5 km syd for Allinge).

Sebber Klosterkirke: I lunden ved Sebber Kirke vokser blandt andet Alm. Katost, Bredbladet Klokke, By-Skræppe, Filtet Kongelys, Kost-Fuglemælk, Liden Burre, Natviol, Rundbladet Katost, Alm. Skt. Hansurt og Stor Hundepersille. (Sebber Kirke ligger ca. 6 km VSV for Nibe).

Selsø Slot: I maj lyser tusinder af Skov-Tulipan gult mellem slottet og kirken. Ved slottet står desuden Ramsløg, Læge-Oksetunge, Svaleurt, Pastinak, Ribs, Stikkelsbær, Udbladet Kongelys, Marts-Viol, Ensidig Klokke, Skov-Forglemmigej og Matrem. (Selsø Slot ligger i Horns Herred ca. 3 km øst for Skibby).

Sjørring Volde: Sjørring Volde er et af Nordjyllands største og flotteste voldsteder. Borgen blev opført i tidlig middelalder og formentlig allerede opgivet engang i 1300-årene. Ved de mægtige volde er Bulmeurt fundet som dvaleplante. De græsklædte volde huser i dag kun få reliktarter, f.eks. Marts-Viol. (Sjørring Volde ligger ca. 6 km vest for Thisted i Thy).

Skagen tilsandede kirke: Kun tårnet stikker op af sandet. Klimaet på Skagens Gren er barskt og sandet er karrigt. Overraskende er det derfor at se reliktplanten Skarntyde står i småklynger i det hvide sand. (Skagens tilsandede kirke står ca. 2 km SV for Skagen By).

Skovsgård: Ved hovedgården Skovsgård finder vi blandt andet Løgekarse, Hvid Anemone, Glat Burre, Rød Tandbæger, Bredbladet Klokke, Skovranke, Skov-Forglemmigej, Kost-Fuglemælk, Rød Hestehov, Stikkelsbær og Marts-Viol. Skovsgårds park er åben for offentligheden. (Skovsgård ligger på det sydlige Langeland).

Skovgårde Voldsted: Skovgårde er en stor og smuk ruin efter et renæssanceslot. Blandt stedets levende fortidsminder kan nævnes Svaleurt, Løgekarse, Døvnælde, Skov-Forglemmigej, Storkonval, Hulkravet Kodriver, Butbladet Skræppe og Stor Nælde samt Merian og Sødskærm, som begge er

sjældne på egnen. (Skovsgårde ligger ud til landevejen ved Tustrup på Norddjursland).

Slusegårdens Mølle: Ved den flotte Slusegårdens Mølle er blandt andet registreret Æselfoder, Rundbladet Katost og Have-Malurt. Slusegårdens Mølle er en turistattraktion, som er åben for publikum. (Slusegårdens Mølle er beliggende på det sydligste Bornholm 4 km sydøst for Pedersker).

Sophiendal og Veng Kirke: Rundt ved hovedgården Sophiendal finder vi blandt andet Akeleje, Liden Burre, Alm. Katost, Hæg, Ribs og Mørk Kongelys. Ved den nærliggende, smukke Veng Kirke, som er bygget i engelsk stil, vokser Kost-Fuglemælk, Liljekonval, Marts-Viol, Mørk Kongelys, Vintergæk, Stor Hundepersille, Matrem, Ensidig Klokke og Svaleurt. Sidst jeg var der, sad der nok så smukt en Natugle i kirketårnets glamhul. (Sophiendal og Veng Kirke ligger knap 10 km NNV for Skanderborg).

Spøttrup: Ved den vældige men dystre middelalderborg, Spøttrup, vokser en længere række relikter: Alm. Katost, Dansk Ingefær, Høst-Tidløs, Krans-Lilje, Pinselilje, Påskelilje, Ramsløg, Rød Hestehov, Glat Burre, Filtet Burre, Liljekonval, Løgkarse, Butbladet Skræppe, Vintergæk, Stikkelsbær, Nikkende Fuglemælk, Svaleurt, Russisk Skilla, Døvnælde, Farve-Gåseurt, Moskus-Katost, Fingerbøl og de ret sjældne arter Skov-Tulipan og Spansk Skilla. Den sidstnævnte forekommer i flere store bestande, som er et smukt syn i maj. I øvrigt forekommer også arter som Sødskærm, Læge-Springknap, Rapunsel-Klokke, Rød Tandbæger, Læge-Alant, Have-Malurt, Pindsvine-Kartebolle og Enbo Galdebær, som alle har forvildet sig fra den moderne borghave. (Spøttrup ligger i Salling ca. 2 km vest for Rødding).

Stadil Kirke: Blandt vrimlen af små landsbykirker er Stadil Kirke en af de kønneste, og også en af de kulturbotanisk mest interessante. Kirken er desuden smukt udsmykket, og den ligger oven i købet ualmindeligt smukt ned mod Stadil Fjord. Stadil Kirke er hjemsted for flere sjældne levende fortidsminder. Overalt i hegn og på diger står den sjældne, fyldte form af Svaleurt, som vi i 2010 også fandt ved den nærliggende hovedgård, Nr. Vosborg. Det er en eksklusiv varietet, som forfatteren ellers kun kender fra Tranekær Slot på Langeland. (I de forløbne 7 år har forfatteren set varietetten på et yderligere antal lokaliteter). Udvendigt ved syddigets vesthjørne står en anden sjælden varietet, nemlig den fyldte form af den sjældne rose, Maj-Rose. På syddigets udvendige side står endnu en overraskelse, nemlig en stor bestand af Alm. Husløg, som sikkert er et gammelt reliket hér. Uden for syddiget står minsandten også en større bestand af Rød Skt. Hansurt, som er et ualmindeligt smukt syn i august-september. Rundt om ved digerne står så alle de andre relikter: Humle, Klokke-Skilla, Natviol, Liljekonval, Fingerbøl, Matrem, Stikkelsbær, Akeleje og Marts-Viol. (Stadil Kirke ligger

ved nordsiden af Stadil Fjord i det vestligste Jylland).

Stagsevold: Stagsevold er et smukt eksempel på et restaureret voldsted med volde og grave. Stagsevold ligger dybt inde i Stagsrode Skov, som er en af landets største naturskove. Da Stagsevold i så mange år har ligget i dyb skygge, er der ikke registreret reliktplanter. På den østvendte flanke stod der til gengæld i 1998 et smukt blomstrende eksemplar af den meget sjældne orchidé, Stor Gøgeurt. (Stagsevold ligger i Stagsrode Skov lidt nord for Store Bjergfald).

Strandby Fiskerleje: Et af de mindste fiskerlejer, men alligevel med en lille stribe gode levende fortidsminder: Peberrod, Rød Tandbæger, Cikorie, Skarntyde, Humle, Rundbladet Katost, Alm. Katost og Strandkarse. Strandkarse er en fin krydderurt; dog slet ikke så stærk som Peberrod. (Strandby ligger i den nordøstlige udkant af landsbyen Ommel på Ærø).

Strandkær: Strandkær er en stor, firlænget bindingsværkgård, som anvendes som biologisk feltlaboratorium af Århus Universitet. Skønt jordbunden omkring gården er sandet, finder vi adskillige relikter: Alm. Katost, Liden Burre, Erantis, Svaleurt, Ensidig Kløkke, Skov-Løg og Humle. Ved vestlængen vokser Skarntyde, som er ret sjælden i denne egn af landet. (Strandkær ligger centralt i Mols Bjerger).

Stridsmølle: Stridsmølle er en af de kulturbotanisk rigeste vandmøller. Her finder vi blandt andre Filtet Burre, Læge-Oksetunge, Cikorie, Rød Tandbæger, Alm. Katost, Peberrod, Kræge og Marts-Viol foruden typiske møllearter som Kalmus og Humle. (Stridsmølle ligger ved Jyderup på Sjælland).

Store Rise: Store Rise er et godt eksempel på Ærø's hyggelige landsbyer. Her finder vi typiske relikter som Svaleurt, Rød Tandbæger, Humle og Kræge, og her ved kirken finder vi den meget sjældne Slangeroed. (Store Rise ligger centralt på Ærø).

Stubber Klosterruin: Langt, langt ude på den mørke hede ligger de maleriske ruiner efter Stubber Kloster, som ligger i naturskønne omgivelser ved Stubbergård Sø. Jens Lind fandt for knap 100 år siden Cypres-Vortemælk ved ruinerne. Forfatteren fandt dog kun almindelighederne Døvnælde og Stor Nælde. (Stubber Klosterruin ligger ca. 3 km ØSØ for Sevel).

Støvringgård: I den velholdte park til den smukke renæssance-hovedgård, Støvringgård, står Marts-Viol og Svaleurt almindeligt. Almindelig er også den ellers ualmindelige Plettet Ingefær. Et enkelt sted står den sjældne Hvid Foldblad. Ned mod den kolossale Blodbøg breder sig et sikkert meget

gammelt krat af fyldt Maj-Rose. Fra Maj-Rosen er der et kig ud over de grønne enge, hvor Jyske Heste græsser. (Støvringgård ligger ca. 12 km øst for Randers).

Støvringgårds Kirkegård: Denne lille kønne, græsklædte kirkegård hører til hovedgården Støvringgård. Kirkegården ligger smukt omgivet af skov. Relikter: Døvnælde og Mørk Kongelys. (Støvringgård Kirkegård ligger syd for hovedgården ved vejen mod Albæk og Randers).

Svaneke: I denne hyggelige og velbevarede lille by får Høst-Tidløs, Svaleurt og den Ensidige Klokke lov til at stå ved havehegnet, og i hækken vokser Marts-Viol, Alm. Katost, Matrem, Tandbæger og Kost-Fuglemælk. Kræge er almindelig i de gamle hegn, og Humlen får lov til at kravle, som den vil, og dens ranker er da også pyntelige. Og flotte er i hvert fald Have-Stokrosen, Panter-Gemseroden, Judaspengen, Kransliljen, Fingerbøllen, Kartebollen, Sødkærmen og Kongelysene, hvor de står som forvildede ved husmure, på rabatter, langs stier, på vejkanter og rundt om p-pladserne, og på andre små, udyrkede pletter. Ikke mindre end 68 relikter er registreret i Svaneke, hvilket er rekord for en købstad, og disse mange levende fortidsminder præger i høj grad og på smukkeste vis bybilledet. Blandt Svanekes mange ualmindelige og sjældne relikterarter kan nævnes Bredbladet Klokke, Cypress-Vortemælk, Bredbladet Persille, Citronmelisse, Farve-Reseda, Have-Malurt, Kejserkrone, Løvestikke, Kors-Vortemælk, Romersk Rejnfan, Tusindstråle, Panter-Gemserod, Rundbladet Mynte, Sporebaldrian, Knold-Vortemælk, Skov-Tulipan og Bulmeurt foruden Jernurt, som i Danmark nu kun kendes fra Svaneke. (Svaneke ligger på Bornholms nordøstligste hjørne).

Svanninge: I landsbyen Svanninge ved de smukke Svanninge Bakker finder vi almindeligheder som f.eks. Glat Burre, Svaleurt, Cikorie, Rød Tandbæger, Humle, Rundbladet Katost, Rød Hestehov, Kræge, Peberrod, Skov-Løg, Læge-Oksetunge og Ensidig Klokke foruden den ret sjældne Læge-Hjertespand. (Svanninge ligger på Sydfyn ca. 3 km nord for Fåborg).

Sønderborg Slot: Ved det vældige Sønderborg Slot finder vi kun Hundepersille, Svaleurt og Alm. Katost, da slottets næromgivelser er sirligt rengjorte.

Sønderho Kirke: Sønderho's særprægede kirke ligger i den unikke landsby, Sønderho, med alle de fredede huse fra skibsfartens tid. Hele kirkegården er udlagt i græs, som breder sig harmonisk som et væg til væg tæppe. Mange af gravminderne er meget gamle, og adskillige er både særprægede og smukke. Relikterne omfatter Kost-Fuglemælk, Døvnælde, Perlehyacint og Påskelilje. (Sønderho ligger på Fanø).

Teglgårds Mølle: Dybt inde i Rold Skov og ikke langt fra Frueskoindhegningen ligger den idylliske Teglgårds Mølle. Ved den rislende kildebæk står overraskende den sjældne Lodden Mynte og den gammeldags Stikkelsbær med de små, gule, hårede og velsmagende frugter. (Teglgårds Mølle ligger ved den lille vej, som fra nord løber mod syd langs Lindenberg Å hen til indhegningen med Fruesko).

Thamdrup Kirke: Den usædvanligt højtliggende Thamdrup Kirke huser en del levende fortidsminder. I krattet ved diget står eksempelvis Stor Hundepersille, Fingerbøl, Natviol, Matrem, Skov-Forglemmigej, Sæbeurt og Marts-Viol. Tæt ved kirken ligger Thamdrup Bisgård, som dog er fattig på relikter. Til gengæld er det en ualmindelig køn lille herregård. (Thamdrup Kirke er beliggende ca. 5 km VNV for Horsens).

Thorsager præstegård: Thorsager præstegård er kun undersøgt én gang, men under denne ene ekskursion blev der registreret en imponerende lang række levende fortidsminder: Svaleurt, Judaspenge, Erantis, Russisk Skilla, Skvalderkål, Matrem, Fingerbøl, Vintergæk, Dorothealilje, Hvid Anemone, Påskelilje, Ribs, Nikkende Fuglemælk, Humle, Pinselilje, Dansk Ingefær, Alm. Katost, Guldnælde, Stikkelsbær og Løgekarse foruden ualmindelige og sjældne relikter som Gul Anemone, Sødskærm, Kejserkrone og Blå Anemone. Både Gul Anemone og Sødskærm er ret sjældne som relikter i Østjylland nord for Århus, mens de er almindeligere i Sydøstjylland og på Øerne. (Thorsager er beliggende sydvestligt på Djursland).

Tirsbæk Slot: I alt er der sidst i 1990'erne registreret et halvt hundrede forskellige reliktarter i parken ved Tirsbæk Slot, og det er rekord. En større del af disse levende fortidsminder er dog formentlig forsvundet i forbindelse med Realdanias totalrestaurering af parken. Men måske findes de store sjældenheder Pebermynte, Kvæsur og Rapunsel-Klokke stadig i parken. Under alle omstændigheder er der tale om et sjældent smukt sted, og parken er åben for offentligheden. (Tirsbæk ligger ved nordsiden af Vejle Fjord umiddelbart øst for Vejle).

Tranekær By: I landsbyen Tranekær, som ligger nedenfor det imponerende Tranekær Slot, står en frodighed af reliktplanter: Alm. Katost, Cikorie, Glat Burre, Gærde-Kartebolle, Humle, Kræge, Marts-Viol, Matrem, Natviol, Peberrod, Rød Tandbæger, Skovranke, Tusindstråle, Italiensk Arum og den sjældne fyldte form af Svaleurt. (Tranekær By finder du halvvejs mellem Rudkøbing og Lohals på Langeland).

Tranekær Slot: Tranekær er ubetinget Det Sydfynske Øhavs største og også flotteste (og vel det ældste) slot. Rundt om ved det store slot finder vi Stor Hundepersille, Glat Burre, Dansk Ingefær, Ensidig Klokke, Svaleurt, Cikorie, Rød Tandbæger, Skovranke, Vedbend-Torskemund, Gærde-

Kartebolle, Humle, Pengebladet Fredløs, Alm. Katost, Kræge, Merian, Tusindstråle og Mørk Kongelys. Kalmus står i voldgraven. Dele af Tranekærs store park er åben for publikum. (Tranekær ligger mellem Rudkøbing og Lohals på Langeland).

Trans, Ferring og Fjaltring kirker: Den ”forsvundne” kirkegårdstype, græskirkegården, er ikke helt forsvundet endnu. Tre fornemme eksempler på denne oprindelige kirkegårdstype finder vi nemlig ved Trans, Ferring og Fjaltring kirker i det allervestligste Jylland. Disse stemningsfulde kirkegårde er også specielle ved, at gravstederne er hegnede af hvide stakitter, hvilket i dag kun ses på ganske få andre kirkegårde. Kirkedigerne ved de 3 kirker huser også relikter, hvilket er beskrevet i tidsskriftet ”Fra Kvangård til Humlekule” Nr. 36 fra 2006. (Trans, Ferring og Fjaltring kirker ligger ved Vestkysten ca. 11 km SV for Lemvig).

Thingbæk Mølle: Ved Thingbæk Mølle, som ligger så smukt ved Rold Skov, er registreret følgende levende fortidsminder: Filtet Kongelys, Natviol, Svaleurt, Humle, Læge-Oksetunge, Ensidig Klokke og Mørk Kongelys. Thingbæk Vandmølle støder op til de store Thingbæk Kalkminer, som er åbne for publikum. (Thingbæk ligger ca. 6 km syd for Støvring).

Toftum: Toftum er en ganske lille landsby, som putter sig bag landevejen. I Toftum synes tiden at have stået stille – i lang tid. Derfor er rigdommen på levende fortidsminder stor: Svaleurt, Alm. Katost, Vintergæk, Erantis, Stor Hundepersille, Dansk Ingefær, Kost-Fuglemælk, Judaspenge, Dorothealilje, den gammeldags Påskelilje, Akeleje, den gammeldags Pinselilje, Liden Singrøn, Spansk Skilla, Klokke-Skilla, Gul Anemone, Blå Anemone, Fingerbøl, Marts-Viol, Alm. Lungeurt, Blå Kræge, Cikorie, Ensidig Klokke, Filtet Kongelys, Humle, Læge-Oksetunge, Matrem, Opium-Valmue, Skov-Løg, Skvalderkål, Stor Nælde og Sødskærm foruden krat og hegn af den ualmindelige Gul Havreblomme. Listen er så lang, fordi denne lille afsides og ydmyge landsby er et af forfatterens yndede udflugtsmål. (Toftum ligger ved Søvind mellem Odder og Horsens).

Tranebjerg Kirke: I lunden ved den usædvanligt store og flotte Tranebjerg Kirke vokser blandt andet de levende fortidsminder Dansk Ingefær, Dorothealilje, Kost-Fuglemælk, Ribs og Klokke-Skilla. (Tranebjerg ligger centralt på Samsøs sydlige halvdel).

Trudsholm: Trudsholm er en mindre renæssance-hovedgård, hvor der ved voldgraven langs de lange og smukke bindingsværklænger står skove af Rød Hestehov. I lunden mod nord vokser måske landets største og tætteste bestande af de smukke arter Dorothealilje og Kranslilje. Hist og pist står også den kønne Skov-Tulipan, som er sjælden i Nordjylland. (Trudsholm

ligger ca. 7 km syd for Hadsund).

Trøjborg: I Sønderjylland ligger borgruinerne betydeligt tættere end i det øvrige Jylland. Den flotteste og mest maleriske ruin er Trøjborg. Overalt på de store, røde ruinvægge kravler den lille Vedbend-Torskemund, og rundt om voldgraven står Rød Hestehov, Liden Burre, Alm. Katost, Humle, Døvnælde og Strudsvinge. Og som næsten altid finder vi også Stor Nælde, Alm. Hyld, Butbladet Skræppe og Skvalderkål. Alle er de med til at fortælle om dette gamle steds havebrug. Trøjborg forfaldt efter midten af 1800-tallet. (Trøjborg ligger ved Visby ca. 11 km NV for Tønder).

Tunø By: At gå rundt i Tunø By er dejligt hyggeligt. Derudover er Tunø By ligesom Endelave By blandt de 10 landsbyer, hvori der er registreret flest levende fortidsminder, blandt andet sjældnere arter som River, Høst-Tidløs, Studenternelike, Soløje-Alant, Læge-Hjertespan, Løvtikke, Grøn Mynte, Æselfoder, Citronmelisse og Lodden Mynte. Hertil kommer en lang række almindeligere relikter.

Tved præstegård: Ved den store og meget smukke Tved præstegård, der ligger så dejligt ved Knebel Vig, finder vi en længere række levende fortidsminder, blandt andet rigtblomstrende kolonier af Natviol og Nikkende Fuglemælk. Andre relikter er Dansk Ingefær, Hvid Anemone, Hæg, Skov-Forglemmigej, Alm. Katost, Butbladet Skræppe, Matrem, Akeleje, Natlys, Skov-Løg, Cikorie, Kræge, Stor Hundepersille, Glat Burre og Læge-Oksetunge foruden sjældenhederne Jødekirsebær og Rundbladet Mynte. (Tved ligger ved Knebel Vig i den sydvestlige udkant af Mols Bjerge).

Tvilum Klosterkirke: Ved den mægtige Tvillum Klosterkirke, der ligger som en brutal klods i landskabsbilledet, finder vi sjældenhederne Have-Iris, Peberskærm og Læge-Hjertespan foruden f.eks. Alm. Katost, Kost-Fuglemælk, Nikkende Fuglemælk og i visse år også den ret sjældne og ustadige Bulmeurt. (Tvilum Klosterkirke ligger ca. 10 km NØ for Silkeborg).

Tvis gamle kirkegård: Tvis gamle kirkegård ligger smukt ved den gamle vandmølle og Tvis Å. Hele kirkegården er udlagt i græs. Relikter: Alm. Katost, Døvnælde, Ensidig Klokke, Kost-Fuglemælk, Nikkende Fuglemælk, Påskelilje, Storkonval og Strudsvinge. (Tvis kirkegård ligger et par kilometer øst for Holstebro).

Tyrrestrup: Ved den lille fine hovedgård, Tyrrestrup, står en længere række relikter: Kalmus, Ramsløg, Gul Anemone, Akeleje, Skov-Løg, Glat Burre, Liljekonval, Hvid Anemone, Vintergæk, Humle, Skov-Forglemmigej, Påskelilje, Stikkelsbær, Liden Singrøn og ”herregårdsplanten” Rød Hestehov. (Tyrrestrup finder du nær Haldrup ca. 6 km ØNØ for Horsens).

Ypnasted: Ypnasted er et kulturbotanisk rigt fiskerleje. Fremhæves skal de sjældne arter Stolthenriks-Gåsefod og Farve-Vajd. (Ypnasted ligger ved Bornholms nordside midtvejs mellem Gudhjem og Svaneke).

Valdemars Slot: Valdemars Slot er et mageløst smukt herresæde. I den lille park finder vi blandt andet følgende relikter: Ramsløg, Løgekarse, Glat Burre, Dansk Ingefær, Skarntyde, Læge-Hundetunge, Gærde-Kartebolle, Hulkrauet Kodriver, Skov-Tulipan, Nikkende Fuglemælk og Alm. Katost. (Valdemars Slot ligger på Tåsinge).

Vardehus Slotsbanke: Vardehus Slotsbanke er en smuk, middelalderlig borgbanke. Borgen er grundigt undersøgt et par gange, men jeg har kun fundet én reliktplante, nemlig Kalmus, som står smukt i voldgraven. (Vardehus ligger i Varde).

Vedbygård: Ved den meget gamle hovedgård, Vedbygård, finder vi en stor bestand af den sjældne og flotte Læge-Alant. Her står den sammen med en anden mandshøj, gulblomstret kurvplante, nemlig Tusindstråle. Ved Vedbygård står også ualmindelige relikter som Æselfoder, Farve-Reseda og Pigæble. Mere almindelige er Stor Hundepersille, Rød Tandbæger, Ensidig Klokke, Svaleurt, Læge-Jordrøg, Alm. Katost, Sødskærm, Opium-Valmue, Pastinak, Stikkelsbær, Marts-Viol, Mørk Kongelys. Vedbygårds have er åben for publikum. (Vedbygård er beliggende ved Ruds Vedby i Vestsjælland).

Vejerslev Klosterkirke: Ved den smukke Vejerslev Klosterkirke finder vi en længere række relikter. Eksempler er Sæbeurt, Svaleurt, Matrem, Liden Singrøn, Russisk Skilla, Skov-Forglemmigej, Stor Hundepersille, Kost-Fuglemælk, Fingerbøl og de kønne ualmindeligheder Himmelblå Skilla og Krans-Lilje. (Vejerslev ligger 4 km vest for Thorsø og ca. 5 km nord for Fårvang).

Vesborg: Middelalderborgen Vesborg knejser højt på Samsøs sydvestligste spids. Fra borgen er der en formidabel udsigt over Bælthavet mod Fyn og Sjælland. Fyrtårnet er placeret på borgens tårnbanke, og rundt om dettes fod står en meget sjælden reliktplante, nemlig Have-Skorzoner. Ved Vesborg finder vi desuden Skarntyde, Æselfoder, Læge-Hundetunge, Alm. Katost og Matrem foruden River og Bulmeurt, som begge er ret sjældne.

Vestervig Klosterkirke: Danmarks største landsbykirke, siger man. Men det er ikke en helt almindelig landsbykirke, da der er tale om en klosterkirke. Ved indgangen til kirkegården står en større bestand af Rød Hestehov, og mere ydmygt langs vestdiget finder vi blandt andet Akeleje, Alm. Katost, By-Skræppe, Ensidig Klokke, Klokke-Skilla, Kost-Fuglemælk, Liden

Singrøn, Marts-Viol, Russisk Skilla, Skov-Forglemmigej, Stor Hundepersille og flere andre levende fortidsminder. (Vestervig Kirke ligger i det sydligste Thy ca. 5 km øst for Agger).

Viby Kirke: Viby Kirke er med af 2 grunde. For det første er kirken åben. For som den kvindelige graver siger: ”Selvfølgelig skal Guds hus være åbent!” – Og endnu er der da heller ikke nogen, som er smuttet med den flotte sølvlysestage. For det andet huser diget en bestand af den sjældne reliktplante, Vår-Brunrod. På digerne og i hegn finder vi en længere række andre levende fortidsminder: Stor Hundepersille, Glat Burre, Filtet Burre, Peberrod, Rød Tandbæger, Cikorie, Svaleurt, Humle, Vedbend-Torskemund, Bukketorn, Alm. Katost, Opium-Valmue, Matrem og Marts-Viol. (Viby Kirke står på Hindsholm ca. 6 km nord for Kerteminde).

Villestrup: Villestrups dejlige park er åben for offentligheden. I parken finder vi blandt andet Hvid Anemone, Vintergæk, Strudsvinge, Skov-Forglemmigej, Marts-Viol, Rød Hestehov, Alm. Katost og Svaleurt samt Fladkravet Kodriver, som er ret sjælden som relik. (Villestrup ligger ca. 12 km nordvest for Hadsund).

Visborggård: I Visborggårds usædvanligt fine park er registreret følgende relikter: Hvid Anemone, Liden Burre, Vintergæk og de gammeldags varieteter af Pinselilje og Påskelilje. I den store sø, som på smukkeste vis støder op til parken, vokser Kalmus. Visborggårds park er åben for publikum. (Visborggård ligger 4 km nordøst for Hadsund i det sydligste Himmerland).

Vissing: Den lille landsby, Vissing, er blot én af talrige landsbyer, hvor der kan findes en forbavsende rigdom af middelalderlige levende fortidsminder – også sjældne arter. Til de sidstnævnte hører Læge-Hjertespad og Tårnurt, som står ved kirken, og Jødekirsebær og Stolthenriks-Gåsefod, som vokser på en af vejkanterne. Andre gamle relikter er Stor Hundepersille, Løgekarse, Svaleurt, Judaspenge, Skov-Forglemmigej, Matrem og Marts-Viol. (Vissing ligger knap 5 km nordvest for Hadsten).

Vitskøl Klosterruin: Ved Vitskøl maleriske ruiner finder vi blandt andet Læge-Hjertespad, Glat Burre, Alm. Katost, Svaleurt, Filtet Kongelys, Natviol og Sødkærm. På murkronerne plejer at stå den meget sjældne Bleg Kongelys foruden Pastinak og Læge-Stenfrø. (Vitskøl ligger ud til Limfjorden ca. 12 km syd for Løgstør).

Voldsted: Voldsted er ubetinget Danmarks fornemste eksempel på en fortelandsby; det vil sige en landsby, hvor gårdene ligger i ring om forten, som her er et stort gadekær omgivet af enge, hvor ænder, gæs og føl græsser. Relikter er der også: Læge-Oksetunge, Liden Burre, Peberrod,

Asperges, Natviol, Moskus-Katost, Matrem, Mørk Kongelys og Skarntyde, som er ret sjælden i Himmerland. Voldsteds gadekær er botanisk berømt. For det første huser det en af landets meget få bestande af Dyndurt, som er en af vores allermindste blomsterplanter. Gadekæret kranses desuden af en stor bestand af den smukke Brudelys, som også er sjælden – i hvert fald i Himmerland. Og ikke nok med det. En lille kalkskrænt i byens nordlige udkant huser botaniske specialiteter som Bitter Mælkeurt, Stivhåret Kalkkarse og Smalbladet Ensian. (Voldsted ligger i Himmerland 5 km NØ for Støvring).

Vordingborg Slotsruin: Ved denne mægtige ruin findes en usædvanlig lang række relikter, blandt andet sjældnere arter som Enbo Galdebær, Bulmeurt, Læge-Springknap, Farve-Reseda og Bleg Kongelys. Hertil kommer en lang række almindeligere arter som f.eks. Alm. Katost, Cikorie, Dansk Ingefær, Ensidig Klokke, Læge-Oksetunge, Nikkende Fuglemælk, Påskelilje, Rundbladet Katost, Rød Tandbæger, Stor Hundepersille, Svaleurt, Uldbladet Kongelys og Kalmus.

Vridsløse kirkeruin: Vridsløse kirkeruin er endnu en af de kulturbotanisk interessante græskirkegårde med forekomst af Akeleje, Kost-Fuglemælk, Rød Tandbæger, Svaleurt og den på Sjælland sjældne Læge-Hjertespan. (Vridsløse ligger umiddelbart nord for Næstved).

Vår: Den lille hovedgård, Vår, var en behagelig overraskelse, da vi endelig fandt den langt fra alfarvej. Allerede på afstand lyste den Filtede Kongelys som et guldgult spyd på det vældige stengærde. Den lille, dunkle park huser en større bestand af den prægtige Bredbladet Klokke, som er en af de smukkeste repræsentanter for tipoldemors stauder. Andre relikter er Stor Hundepersille, Glat Burre, Alm. Katost, Marts-Viol og Rød Hestehov. (Vår ligger i det allernordligste Himmerland ca. 8 km VNV for Sebbesund).

Wedellsborg: I den store park til det flotte Wedellsborg er registreret følgende relikter: Løgekarse, Ramsløg, Dansk Ingefær, Læge-Hundetunge, Matrem, Fingerbøl, Vintergæk, Humle, Rød Hestehov og de gammeldags varieteter af Pinselilje og Påskelilje. Wedellsborgs park er åben for publikum. (Wedellsborg ligger på det vestlige Fyn mellem Middelfart og Assens).

Æbelholt Klosteruin: Ved de spektakulære ruiner efter Æbelholt Kloster står dvaleplanterne Uldbladet Kongelys, Bulmeurt, Æselfoder, Stor Hundepersille og Rød Tandbæger foruden Læge-Hundetunge og Ensidig Klokke. (Æbelholt Klosteruin ligger umiddelbart vest for Hillerød).

Æroskøbing: I denne kønne og hyggelige lille købstad løber der en offentlig sti langs vandet. Langs denne smukke sti finder vi blandt andet Rød

Tandbæger, Svaleurt, Skovranke, Strandkarse, Judaspenge, Rundbladet Katost, Alm. Katost, Opium-Valmue og den sjældne Citronmelisse.

Øm Klosterruin: De fleste af Øms ”relikter” er falske levende fortidsminder, som stammer fra den moderne klosterhave, eller som er udplantet på ruinområdet, f.eks. Filtet Kongelys. Bulmeurten er dog ægte, og denne ret sjældne art plejer at stå rigeligt mellem ruinerne. (Øm ligger ved nordsiden af Mossø).

Ørnbjerg Mølle: Den idylliske Ørnbjerg Mølle ligger isoleret dybt inde i Skramsø Plantage på Djursland. Ved den lille vandmølle vokser to sjældenheder, nemlig Stolthenriks-Gåsefod og Rød Lungeurt foruden mere almindelige relikter som Butbladet Skræppe, Liden Burre, Skov-Forglemmigej, Liljekonval, Læge-Oksetunge, Marts-Viol, Mørk Kongelys, Rød Hestehov og Stor Hundepersille. (Ørnbjerg Mølle ligger i Skramsø Plantage ca. 5 km SØ for Feldballe).

Ørslevkloster: Ualmindeligt fredfyldt men også smukt og oven i købet også rigt på reliktplanter ligger Ørslevkloster et godt stykke udenfor alfarvej. Først var Ørslev et kloster. Siden blev det en stor herregård, og i dag benyttes de store bygninger som refugium. Rundt om i den vildsomme men også charmerende park finder vi hyppigt den sjældne og kønne Skov-Tulipan. Ofte står Tulipanen og titter op over de store flader af Ramsløg med sine klart gule blomster. Til sjældenhederne hører også Gul Havreblomme og Surkirsebær. Ualmindelige levende fortidsminder er Tusindstråle, Filtet Kongelys, Rundbladet Katost og By-Skræppe. Almindeligheder er Rød Hestehov, Døvnælde, Løgekarse, Stor Hundepersille, Humle, Stor Konval, Marts-Viol, Alm. Katost, Skov-Løg, Læge-Jordrøg, Fingerbøl og Matrem. (Ørslevkloster ligger ca. 15 km nordvest for Viborg).

Ålborghus: I de tætklippede plæner ved Ålborghus er kun fundet Hundepersille, Ensidig Klokke, Alm. Katost og Marts-Viol.

Ålstrup: I den lille landsby Ålstrup er fundet en usædvanligt lang række plantereliker, blandt andet gode relikterarter som Rød Hestehov, Skarntyde, Svaleurt, Humle og Soløje-Alant. (Ålstrup ligger 10 km syd for Odder).

Årsdale: Fiskerlejet Årsdale er meget rigt på levende fortidsminder, blandt andet sjældnere arter som Gyldenlak, Farve-Reseda, Læge-Kulsukker og Citronmelisse. (Årsdale ligger på Bornholms østkyst mellem Svaneke og Nexø).

Årø By: Som så mange andre ø-landsbyer er også Årø By både køn og hyggelig, og i den lille by er registreret ganske mange relikter som f.eks.

Rød Tandbæger, Skarntyde, Rundbladet Katost, Æselfoder, Opium-Valmue og Kræge foruden sjældnere arter som Pigæble, Læge-Kulsukker, Jødekirsebær og Stolthenriks-Gåsefod. (Årø ligger i Lillebælt ud for Haderslev).

Figurer

Fig. 1. Ved Fussingø Slot vokser blandt andre Tusindstråle, Filtet Kongelys og Skov-Storkenæb.

Fig. 2. Ved middelalderborgen Spøttrup finder vi en længere række levende fortidsminder.

72. Man dræber ikke en digter ved at myrde ham

”Den blå Anemone” Kaj Munk

Hvad var det dog der skete?
Mit vinterfrosne hjertes Kwarts
maa smeltes ved at se det
den første dag i marts.
Hvad gennembrød den sorte Jord
og gav den med sit sølvblå Flor
et stænk af Himlens Tone?
Den lille Anemone,
jeg planted der i fjor.

På Lolland jeg den hentede,
et Kærtegn fra min fødeø.
Saa gik jeg her og ventede
og tænkte, den må dø;
den savner jo sit skovkvarter,
sin lune Luft, sit fede Ler,
i denne fjendske Zone
forgaar min Anemone,
jeg ser den aldrig mer.

Nu staa den der og nikker
saa sejersæl i Jyllands grus
ukuelig og sikker
trods Ensomhed og gus,
som om Alverdens Modgang her
har givet den et større Værd,
en lille Amazone
og dog min Anemone
som Søens Bølge skær.

Hvad var det dog der skete?
mit Hjerte koldt og haardt som Kwarts
det smelter ved at se det
den første Dag i Marts
jeg tænkte: "Evig skiltes ad
min Sjæl og Glæden", da jeg sad
i Vintrens grumme Done.
Nu gør min Anemone

mit Hjerte atter glad.

For denne rene farve
den er mig som en Vaarens daab,
den la' r mig nyfødt arve
en Evighed af Håb.
Saa bøjer jeg mig da mod Jord
og stryger ømt dit Silkeflor,
en Flig af naadens trone.
Du lille Anemone,
hvor er din Skaber stor!

Det er ikke kun forfatteren, som synes at Kaj Munks digt "Den blå Anemone" er et dejligt digt. "Den blå Anemone" er det tidlige forårs sang, som vi hører gang på gang i radioen i marts-april.

Kaj Munk blev som bekendt myrdet af Gestapo i 1944. Kaj Munk lever dog videre i sin poesi, skuespil og romaner.

De fleste tænker nok ikke på, at Anemoner kan optræde som meget gamle relikter. Men det kan de. Hvid Anemone er ret almindelig som relik i og ved gamle haver, mens Blå Anemone og Gul Anemone begge er ret sjældne som gamle relikter. Men set under ét, møder vi altså hyppigt Anemoner som relikter.

Forfatteren har fået 8 forskellige kunstnere til at male Anemoner, nemlig Jens Gregersen, Lars Abrahamsen, Jens Overgaard Christensen, Kirsten L. Madsen, Trine Theut, Nils Rasmussen, Thomas Nielsen og Anette de Jonquères. Kun få af billederne har tidligere været publiceret. Det gælder figur 7, som har været brugt i "Blomsternes Danmark" af Gregersen & Løjtnant og figur 2, 12, 18, 21 og 25, som er blevet publiceret i "Blomsterne omkring os" af Overgaard Christensen & Feilberg.

Fig. 1. Den Blå Anemone malet af Jens Gregersen efter et eksemplar fra Stagsrode Skov. Stagsrode Skov ligger ved nordsiden af Vejle Fjord, og denne kystnære naturskov rummer stedvis pæne bestande af Blå Anemone. Blå Anemone kan imidlertid også optræde som relik. Den Blå Anemone er jo en af vore allerældste prydplanter. Allerede professor Simon Paulli fortæller i sin Flora Danica fra 1648, at folk henter den i skoven og planter den ind i deres haver. Som gammel prydplanterelikt ser vi en sjælden gang den Blå Anemone på kirkediger. I 1967 fandt jeg den således på Tolstrup kirkes dige. Ved Vive kirke lidt vest for Hadsund står den Blå Anemone flot ved vestdiget. På den græsklædte banke neden for kampestensgærdet står den Blå Anemone sammen med en længere række af andre forårsbebudere som Hvid Anemone, Russisk Skilla, Klokke-Skilla, Himmelblå Skilla,

Erantis, Vintergæk, Marts-Viol, Skov-Forglemmigej og Kost-Fuglemælk.

Fig. 2. Blå Anemone malet af Jens Overgaard Christensen.

Da den Blå Anemone sikkert har været dyrket som prydblante siden de ældste tider, ser vi den ikke så sjældent som prydblanterelev, og som gammel bondehaveplante er den almindelig. Ved Vedersø Kirke, hvortil Kaj Munk indplantede den fra sin hjemstavns på Lolland, har jeg dog ikke kunnet genfinde den. Som gammel prydblanterelev står Blå Anemone f.eks. i Kolind præstegårdshave og i Ørum præstegårdslund. På borgbanken ved Skanderborg Slotskirke står den også.

Fig. 3. Dette foto af Blå Anemone er med til at fortælle, at den Blå Anemone stadig er en skattet haveplante. Den Blå Anemone blev dog også anvendt som lægeplante i gamle dage. Den Blå Anemones bladundersider er leverbrune. Derfor mente man – ifølge signaturlæren – at den måtte være god for leversygdomme, som jo kan farve huden gulligbrun. Den blev således spist eller drukket med vin eller øl for gulsot. Kogt i sellerisaft blev den drukket mod malaria. Mod for kraftig menstruation blev den knust og lagt som omslag på kønsdelene. Desuden blev den Blå Anemone anvendt mod både nederløb og tarmbrud og som gurglevand for hede i hals og svælg.

Som et lægeplanterelev står Blå Anemone frodigt ved Mariager Klosterkirke, nemlig i kirkegårdens nordlige hegn. Her har den sikkert stået siden 1400-tallet.

Som vildtvoksende findes Blå Anemone hist og her på Øerne og i Østjylland, mens den mangler i Vestjylland og er sjælden i Midt- og Nordjylland. Så langt mod nord som på Mariagerregnen er den Blå Anemone dog slet ikke sjælden som vildtvoksende. Når man en solrig dag sidst i marts kører ad den smukke vej fra Mariager til Hadsund, så står der et par steder Blå Anemoner i tusindtal i den sydlige vejkant. Vejkanten kan være helt blå af Anemoner. Den Blå Anemone vokser også på en havskrænt mindre end to kilometer fra Mariager centrum, og planterne er hér op imod en halv meter i diameter, og de skyder gerne mere end 100 blomster i vejret. Også i Buderupholm Skov i det centrale Himmerland er Blå Anemone hyppig, f.eks. i det område af skoven, hvor de store orchidé-sjældenheder Fruesko og Rød Skovlilje vokser.

Fig. 4, 5 & 6. Den Blå, Hvide og Gule Anemone malet af Trine Theut. Alle de 3 Anemoner har uden tvivl også været anvendt som bifoderplanter, skønt det ikke er dokumenteret i litteraturen. Vi må dog ikke glemme følgende: Indtil for ca. 150 år siden var sukker fra sukkerroer ukendt. Den første danske sukkerfabrik blev nemlig først anlagt i 1872. Man havde ganske vist

rørsukker fra Vestindien; men det var dyrt og derfor forbeholdt de rige. Men det er jo ikke kun de rige, som lejlighedsvis har en sød tand. Så var det imidlertid så heldigt, at man havde Honningbien. Det er da også veldokumenteret, at honningavl var meget almindeligt for blot 100 år siden og før. Omtrent hver eneste gård havde sine egne stader. De danske biavlere har dog altid haft et problem med det lunefulde og ofte kolde forår. I den vilde danske flora er der nemlig ikke ret mange planter som blomstrer i det tidligste forår. Men det gør netop Anemonerne til overflod. Og skulle der ikke være en løvskov med Anemoner i nærheden, så har man hentet Anemonerne ind til haven. En længere række af de tidligste blomstrende reliktarter har formentlig ikke blot været anvendt som prydplanter men også som bifoderplanter. Gruppen af tidligt blomstrende bifoderplanter omfatter foruden de 3 Anemoner også de følgende arter, som alle kan optræde som gamle relikter: Liljekonval, Skovmærke, Hæg, Vår-Krokus, Vintergæk, Erantis, Dorothealilje, Panter-Gemserod, Kodriver, Perlehyacint, Påskelilje, Pinselilje, Fuglemælk-arterne og Skilla-arterne foruden Skov-Tulipan og Vår-Brunrod.

Fig. 7. Anemoner og Kodriver (*Primula*) malet af Jens Gregersen i Ajstrup Krat ved Mariager Fjord.

Forår ved Mariager fjord

Nis Petersen

To gyldne sommerfugle fandt hinanden,
og otte gyldne vinger bar dem bort;
en lillebitte skovmus fandt en anden,
og de - nå ja, de fristedes af fanden,
og livet er så altfor, altfor kort.

Madonna riede med silkestråde
så fermt, at der føg trevler trindt omkring.
To spætter koblede så spættekåde,
at gøgen dydelig tog fat og spå'de'
dem reden fuld af spættekåde ting.

Der skød primula og anemoner,
og der skød gøgeurt af jordens lænd
- der kom hundreder af millioner
af muntre, lattermilde blomsterkoner
og muntre, lattermilde blomstermænd.

For det var forår, og der var larmen
i hver en lysning af solens værk,

og på en græspude midt i varmen
sad smedens tøs knuppet op for barmen
og sy'de løs på en lille særk.

Nis Petersen skriver om Primula og Anemoner på Mariageregnet, og det er netop hvad Jens Gregersens billede viser. Det vrimler da også med Anemoner rundt om i Mariageregnet skove. Særligt rige på Hvide Anemoner er de gamle stævningssskove Ajstrup Krat og Havkær Skov, hvor Anemonetæppet er sluttet og næsten knæhøjt. I disse skove er der også mange Primulaer (Kodrivere), og vi kan også finde tusinder af Anemonevældets aristokrat, nemlig orchideen Tyndakset Gøgeurt, som Nis Petersen omtaler i vers 3. I Ajstrup Krat er Anemonetæppet lige så tæt som i Ermelunden, hvor der er optalt 7½ million blomstrende Hvide Anemoner på én hektar. Som gammelt reliket har vi fundet den Hvide Anemone ved Mariager Kloster, i Dommerhaven ved klosteret og i Udbynder præstegårdshave. Den gule Anemone står som reliket i Kastbjerg kirkelund, som ikke ligger langt fra Mariager.

Fig. 8. Hvid Anemone malet af Kirsten L. Madsen.

Særligt i præstegårdslundene er Hvid Anemone almindelig som reliket. I en enkelt af disse sikkert middelalderlige lunde vokser den sjældne fyldte form af Hvid Anemone, nemlig i Spentrup præstegårdslund. St. St. Blicher var præst i Spentrup, og da Blicher var haveinteresseret, var det måske ham, som oprindeligt har dyrket denne kønne plante. Første gang (det var vist i 1959) jeg så den fyldte Hvide Anemone var ved det lille Liselund Slot på Møn. Her skulle den efter sigende være plantet af H. C. Andersen, som jo var rigtig blomsterglad. St. St. Blicher & H. C. Andersen – så kan poesiens blomst Hvid Anemone (se fig. 13 og 14) ikke komme i finere selskab. Især ikke da den Hvide Anemone også var Johan Ludvig og Johanne Louise Heibergs ynglingsblomst. – Den fyldte Hvide Anemone er også fundet i to præstegårdshaver, nemlig Mørke og Hvilsager.

Fig. 9. Hvid Anemone malet af Lars Abrahamsen.

At Hvid Anemone er en ældgammel prydblant fremgår af, at den er en af de mest typiske bondehaveplanter. Forfatteren har således mange gange set den i større bestande i gamle bønderhaver og herregårdsparker. Også ved præstegårde og f.eks. møllegårde er den en af de almindeligste relikter. Særligt i lunden nede bagerst i haven kan vi finde den som stjerne-tæpper.

Fig. 10. Hvid Anemone malet af Kirsten L. Madsen.

Også den Hvide Anemone er en kendt lægeplante. I sin herlige bog

”Lægepanter og trolddomsurter” skriver den kyndige farmaceut Harald Nielsen: ”I medicinen har planten været brugt som blæretrækkende og hudirriterende middel, da det var god latin, at sygdomme kunne kureres ved at trække ”de onde væsker” ud af kroppen.”

Simon Paulli anbefaler følgende middel mod malaria: Vil man undgå at få feber, så plukker man om foråret tavs 3 Anemoner og spiser dem. (Det er en barsk kur, eftersom Anemonens indhold af ranunculucin gør den modbydeligt bitter og snerpende.) I de gamle dage var malaria en almindelig sygdom. Der findes da også en hel række råd fra det ganske land om malaria. I Vestjylland skulle man sige ”Hvivilis, hvivilis bold. Gud fri mig for æ kold,” og derefter spise 3 Anemoner. ”Kold” kommer af koldesyge, som er det gamle navn for malaria.

Fig. 11. Hvid Anemone tegnet af Kirsten L. Madsen.

Hvid Anemone har også været anvendt som kosmetikplante. Hertil skulle bruges Anemonevand, som man laver ved at knuse en håndfuld Anemoner i en kop vand. Dette Anemonevand skulle være godt til at fjerne fregner med, ligesom det skulle kunne blege den solbrændte hud. I middelalderen og i renæssancen og også senere var det ikke fint at være solbrændt. De fattige kvinder var solbrændte, eftersom de dagen lang puklede i mark og have. Derfor var det finere at være bleg – jævnfør slottenes og herregårdenes utallige oliemalerier af fine fruer og frøkener, der alle som én er sygeligt ligblege.

Fig. 12. Hvid Anemone malet af Jens Overgård Christensen.

Du har sikkert prøvet at stikke næsen dybt i en buket nyplukkede Anemoner. Det er en skøn duft – ikke stærk men bare så dejlig. I den forbindelse må vi ikke glemme; at man i gamle dage satte blomsternes duft lige så højt eller måske endda højere end blomsternes udseende, eftersom man dengang slet ikke havde alle de kunstige dufte, som vi omgiver os med i dag. Vel var det nok den Hvide Anemones fortræffeligheder som prydblant og som lægeplante, som er årsagerne til, at vi finder den så hyppigt som relik. Men dens rolle som duftplante (og som biplante og kosmetikplante) må ikke undervurderes. Både duftplanterne og biplanterne er anvendelsesgrupper, som hidtil har fået en stedmoderlig behandling af både botanikere og historikere. Men forfatteren er overbevist om, at disse anvendelsesgruppers betydning har været større end som så, og han kan underbygge sit synspunkt med, at der findes forbavsende mange relikarter, som ikke alene dufter fint, men som også udbyder rigeligt med nektar og pollen i det tidlige forår, da bierne særligt savner vilde blomster at trække på.

Fig. 13. Hvid Anemone malet af Jens Gregersen.

Den Hvide Anemone er et symbol, så smukt som man kan ønske. Ligesom Liljen og Rosen er Anemonen poesiens blomst.

Ingeborg Marie Sick kalder Anemonerne for ”små jomfruer i brudelin” og C. Raunkiær skriver: ”Flokke af Hvide Anemoner, der som flokke af rødkindede småpiger stod og svingede i den svale forårsluftning,” og Arthur Arnholz kalder Anemonerne for ”en knipling over skovens bund.” Kai Hoffman skriver tilsvarende: ”Anemone, hvide stjerne, med det milde skær af guld.” Og Knud Poulsen følger trop med: ”Anemoner små, hvis hvide ho’der hænger som trætte børn, der længes efter søvn og senge.” Om ”Anemonernes klokkestimer” (Knud Wiinstedt) skriver Karen Plovgård, at ”De vil leve, blomstre, plukkes, inden skovens løvtag lukkes.”

Fig. 14. Hvid Anemone malet af Jens Gregersen.

Du forårets pigesmil.
Din duft er fin som
forårsgrøde
forårs kåde.
Vi lægger os på dit stjernetæppe.
Vi er klædt i hvidt.
Forårs bryllup.
Forårs fest.

Fig. 15. Hvid Anemone malet af Thomas Nielsen.

Den Hvide Anemone har også haft en smule anvendelse som dyrlægeplante: ”Hvid Anemone og olie gnides i hestens øjne mod keratitis.” Anemonen kan dog også være skadelig for dyrene, da den får skyld for at give kvæget blodpis. For os mennesker er Anemonen svagt giftig, og på grund af bitterstoffet ranunculucin er den absolut uspiselig. Men for Rådyret er den en lækkerbiskken. Om vinteren er den Hvide Anemones stivelsesrige jordstængler Rådyrets foretrukne føde.

Fig. 16. Hvid Anemone malet af Kirsten L. Madsen.

Der er skrevet masser af digte, hvori den Hvide Anemone nævnes. Der er også digte, som ikke er skrevet til den Hvide Anemone, men som godt kunne være det. Det var dog nok Vintergækken som Minna Kristensen havde i tankerne, da hun skrev dette nysselige digt:

”En lille fræk forvoven tøs
med lysegrønne trusser
i sneen stod og hundefrøs

om sine bare fusser.”

Fig. 17. Hvid Anemone malet af Thomas Nielsen.

Den Hvide Anemones blomstringstid er forholdsvis kort, nemlig fra midten af marts til lidt ind i maj måned. Som vegetativ, det vil sige uden blomster, står den i meget længere tid, nemlig fra maj til ind i november/december.

En sjælden gang er der en enkelt Anemone som blomstrer blandt de tusinder af grønne blade i november. Dette er et af de kønneste eksempler på remontering, jævnfør kærlighedssangen ”Jeg plukker Anemoner i november.” Remontering er et spørgsmål om daglængde. Anemonen blomstrer ved en bestemt daglængde, og i marts/april er dagen kort. Og lige så korte er dagene i november, og så kan nogle Anemoner blive ”snydt” og blomstre.

Fig. 18. Gul Anemone malet af Jens Overgård Christensen.

Ligesom både den Blå og den Hvide Anemone har Gul Anemone været anvendt som både prydblade, bifoderplante og som lægeplante. Gul Anemone er dog langt sjældnere som både bondehaveplante og som reliktplante end Hvid Anemone. Mindre end en snes gange har jeg set den som relik; men det skyldes måske også, at hovedparten af mine ekskursioner har ligget fra ultimo maj til ind i august, da den Gule Anemone er afblomstret og kun er svært kendelig fra Hvid Anemone.

Fig. 19. Gul Anemone, Troidænder og Bjerg-Vipstjert ved Hansted Vandmølle malet af Jens Gregersen.

Gul Anemone ynder fugtig næsten våd bund. Som relik er den derfor især fundet i og ved møllegårdshaver, som f.eks. her ved Hansted Vandmølle. Ved f.eks. Moesgård Skovmølle står den også.

Gul Anemone er ret almindelig på Øerne og i Østjylland op til omkring Århus. Nord for Århus er den sjælden som oprindelig vildtvoksende. Og nord for Randers er den meget sjælden som vild. Når vi derfor finder Gul Anemone dybt inde i Rold Skov i det skovdistrikt, som hedder Buderupholm, så er den nok en kulturflygtning. Går vi en snes meter videre, så kommer vi da også til den mest idylliske middelalderlige vandmølle, nemlig Teglgårds Mølle. Ved denne mølle står også den sjældne Lodden Mynte som relik foruden Eng-Storkenæb og den gammeldags Stikkelsbær. Og kun nogle få hundrede meter herfra blomstrer Frueskoen.

Fig. 20. Svovlgul Anemone (*Anemone nemorosa* x *ranunculoides*) malet af Anette de Jonquères.

Svovlgul Anemone er hybriden (krydsningen) mellem Hvid Anemone og Gul Anemone. Den Svovlgule Anemone er sjælden, og det er den af flere årsager. For det første er Hvid og Gul Anemone bestøvningsbiologisk delvis adskilte, da Gul Anemone blomstrer en halv snes dage senere end Hvid Anemone. For det andet er der også en økologisk barriere, da Gul Anemone kræver mere frodig og fugtig bund end Hvid Anemone. For det tredje er de to Anemoner også plantegeografisk delvist adskilte, idet Gul Anemone mangler i størstedelen af Midt-, Vest- og Nordjylland. Men de tre barrierer er ikke hundrede procent effektive. Derfor kan vi en sjælden gang møde hybridene. Det eksemplar, som Anette har malet, er fra Charlottenlund Skov. I sit lange botanikerliv har forfatteren kun set den Svovlgule Anemone få gange. Jeg husker tydeligt, da jeg første gang så den sjældne krydsning. Det må have været omkring 1952, og det var i Davindeskoven lidt SØ for Sanderumgård. Her stod den i en frodig Aske-Bøgeskov med Fladkravet Kodriver, Blå Anemone, Skælrod og Tyndakset Gøgeurt.

Fig. 21. Blegblå Anemone (*Anemone apennina*) malet af Jens Overgård Christensen.

Længe troede vi, at den Blegblå Anemone var en bornholmsk specialitet, som naturligt var indvandret til øen. Der var dog også tvivlere. Der var nemlig nogle, som snarere mente, at den bornholmske ”nationalblomst” er en haveflygtning. Men nu har bornholmeren Finn Hansen endelig givet os, hvad jeg tror er sandheden. I bladet ”Natur på Bornholm” fra 2006 og 10 fortæller Finn os om denne lille yndigheds bornholmske historie.

Blegblå Anemone har en begrænset udbredelse på Bornholm. Den findes nemlig kun i nogle frodige skove i Østermarie Sogn omkring Maglegård. Gården Maglegård spiller en nøglerolle, men for at forstå den, må vi bevæge os hele 500 år tilbage i tiden, nemlig til første halvdel af 1500-tallet, da Bornholm var lagt i lænker under Lybækkernes åg. Dengang i 1532 rejste en adelig yngling ved navn Peder Oxe på en dannelsesrejse til udlandet. Hans voksne ledsager var en fremtrædende lærd middelalder-personlighed ved navn Kristiern T. Morsing. Herr Morsing, som senere blev professor i medicin ved Københavns Universitet, var blandt andet kyndig i botanik. Dannelsesrejsen, som varede i 5 år, gik blandt andet til Italien. Om rejsen også omfattede Appenninerne, hvor den Blegblå Anemone vokser almindeligt som vild, ved Finn Hansen ikke. Det er dog ikke usandsynligt.

Flere steder i denne bog har jeg beskrevet, at det var almindeligt, at rejsende studerende og lærde hjembragte værdifulde planter fra deres rejser. Finn Hansen er inde på det samme, nemlig at Peder Oxe og den højlærde Morsing sendte vores lille yndighed hjem.

I 1553 købte Peder Oxe, som nu var blevet rigsråd, 30 gårde på Bornholm, og én af disse gårde var Maglegård. Det er som tidligere nævnt netop i skovene omkring Maglegård, at den Blegblå Anemone har sin bornholmske hovedudbredelse. Det er sandsynligt, at Peder Oxe har udplantet den Blegblå Anemone i sine bornholmske haver og skove. Hvis denne historie er sand, så kan vi hermed konkludere, at den bornholmske ”nationalblomst” er et relik!

Fig. 22. Opret Kobjælde (*Pulsatilla vulgaris*) malet af Jens Gregersen. Ajstrup Krat ved Hadsund.

Kobjælden ligner hverken den Hvide eller den Blå Anemone. Den internationalt kendte danske botaniker Tyge W. Böcher skrev en fin lille bog, som har titlen. ”Anemoner fortæller naturhistorie.” I denne bog henregner Böcher Kobjælderne til Anemonerne. Også Carl von Linné henførte Kobjælderne til Anemonerne. I dag mener de fleste botanikere dog, at Kobjælderne er så fjernt beslægtet med Anemonerne, at de fortjener at blive henført til deres egen slægt, *Pulsatilla*.

Inden for de senere år er det også blevet almindeligt at henregne den Blå Anemone til en særlig slægt. Den Blå Anemone skal så ikke længere hedde *Anemone hepatica* men derimod *Hepatica nobilis*. Mange amatørbotanikere tror, at de mest moderne navne også er de rigtigste. Så enkelt er det dog ikke. Det er ganske enkelt ikke alt nyt, som er bedre end det gamle. Jeg mener f.eks., at den Blå Anemone er så nært beslægtet med den Hvide og den Gule Anemone, at den fortsat bør henregnes til samme slægt som disse to arter, altså til Anemone-slægten.

En ny tids relikter

Fig. 23. Nikkende Kobjælde (*Pulsatilla pratensis*) malet af Jens Gregersen. Muldbjergerne.

De vigtigste naturtyper er engene, kærene, hederne, overdrevene og gærdselsskovene, og de er skabt af landbruget. Men i løbet af de seneste 100 år har landbruget udryddet de selv samme naturtyper igen. Det er sket gennem dræning, opdyrkning, sprøjtning, gødskning og tilplantning. Og de enge, heder og overdrev, som ikke længere anvendes til høslet eller ekstensiv græsning, gror til. Resultatet er, at utallige af de planter, sommerfugle og fugle, som var almindelige for 100 år siden, er blevet sjældne i dag. En stor del af arterne er ligefrem truet af udryddelse.

I dag ligger naturen som isolerede øer i et hav af bygmarker, rapsmarker og faste gødskede kulturgræsgange. Og de vilde planter og dyr lever isolerede som relikter i de få og små tiloversblevne naturstumper.

Listen over udryddelsestruede planter og dyr er efterhånden meget lang og omfatter mange hundrede arter.

Men selv de knap så truede arter fremstår i dag kun som relikter: Engblomme, Vibefedt og Maj-Gøgeurt som var almindelige for blot 50 år siden, står i dag som isolerede relikter i de få tiloversblevne ugødskede græsningsenge. Ulvefødderne og Vår-Kobjælde er blevet meget sjældne i de sidste små hedearealer. Opret og Nikkende Kobjælde, som før var almindelige, skal man nu lede længe efter på overdrevene.

Utallige plantearter er i dag relikter i de sidste naturstumper, hvor de er de sidste kulturbotaniske vidnesbyrd om en svunden landbrugskultur, hvis afvikling begyndte i slutningen af 1800-tallet og som endeligt ophørte i 1950'erne.

Fig. 24. Den meget sjældne fligede form af Nikkende Kobjælde. Skindbjerglund.

Fig. 25. Vår- Kobjælde (*Pulsatilla vernalis*) malet af Jens Overgård Christensen.

Vår-Kobjælde er næsten udryddet, og står nu kun som relik på et par jyske heder, f.eks Vind Hede.

Vår-Kobjælde er truet, og det samme er bøgeskoven med dens Anemone-mylder. Stadig flere gamle løvskove omdannes til trøstesløse nåleskove og til juletræsplantninger. Hvis du gerne vil have, at dit barnebarn skal have nem adgang til en dejlig bøgeskov med millioner af Hvide Anemoner, så er det på høje tid, at vi får en bøgelo. Eller måske skulle vi kalde den for en Anemone. Altså en lov som siger, at Bøg skal erstatte Bøg, når skoven fældes.

Fig. 26. Hvid Anemone malet af Nils Rasmussen.

Det var Nils, som var min skolekammerat fra 1. klasse, og vi var endda sidekammerater. Og minsandten om ikke Nils nu arbejder som kunstner.

Til dette alternative billede af Hvid Anemone også en alternativ tekst:

Min forlovede er så glad,
ja faktisk pjattet, min Anemone.
Derfor er denne afhandling skrevet til og
tilegnet dig "Min Anemone".

Bernt Løjtnant
November 2017

73. Reliktplanterne bør bevares og beskyttes bedre

Som det blandt andet fremgår af forordet og af artiklen ”Nyt om levende fortidsminder” er der mange og vægtige grunde til at værne om reliktplanterne. Og det er forfatterne magtpåliggende at påpege, at de levende fortidsminder er fortidsminder, som bør bevares. Ved nogle klosterruiner og ved mange borge kan vi se det smukkeste samspil mellem reliktplanter og ruin. Eksempler er Antvorskov Klosterruin, Æbelholt Klosterruin, Kalø Slotsruin, Vordingborg Slotsruin, Hammershus og Christiansø. Også ved talrige slotte og hovedgårde og rundt om i mange landsbyer, fiskerlejer og købstæder indgår de levende fortidsminder i spændende kulturmiljøer, som reliktplanterne er med til at understrege og supplere.

Som Jens Lind, Jens Østergaard, Johan Lange, Eiler Worsøe, Lise Tillge, Søren Ødum, Svend Thorsen, Ulla Pinborg, Bent Søholm Jepsen, Hans Guldager Christiansen, Birger Prehn, Tino Hjorth Bjerregaard og Peder Lütken alle har sagt og skrevet, bør vi beskytte og bevare de levende fortidsminder, som fortæller os så meget om en svunden tid.

In situ bevaring

Det er ved klostrene og ved borgene, i landsbyerne og på de øvrige middelalderlige voksesteder, at reliktplanterne hører hjemme. Her bør de stå og lyse op og fortælle historie om vores forfædres liv og færd. Plejen skal her være så autentisk som muligt i forhold til stedets historie. Generelt skal plejen være ekstensiv, og der bør udarbejdes en plejeplan, som også tager hensyn til stedets reliktplanteflora, se artiklen ”Plejeforslag for reliktplantelokaliteter”. I denne artikel kan man læse om forslag til pleje for kategorierne ruiner, gårde, landsbyer og fiskerlejer, kirker, præstegårdslunde og købstæder. I bogen her gives der også en række eksempler på konkrete forslag til pleje af navngivne ruiner, se artiklen ”Ny strategi for plejen af ruiner.” Plejen bør generelt ekstensiveres i forhold til den intensive pleje, som finder sted mange steder i dag. F.eks. bør de kortklippede plæner erstattes af blomsterenge, som blot slås en enkelt gang i juli. Radikale indgreb i form af gift, får, kunstgødning, buskrydder og plæneklipping bør undgås, da de er ødelæggende for reliktplanterne.

Ex situ bevaring

NordGen er den offentlige nordiske institution, som indsamler og sikrer

genetiske ressourcer inden for kulturplanter og husdyr. På forfatterens foranledning har NordGen indsamlet talrige reliktplanter. I betragtning af de kulturhistoriske og økonomiske interesser, der kan være forbundet med reliktplanterne, bør dette arbejde intensiveres, se artiklerne ”Original middelaldermad”, ”De middelalderlige prydblomster og duftplanter bør have en renaissance”, ”Genbrug af gamle gener” og ”Nyt om levende fortidsminder”.

Reliktplante-lokaliteternes aktuelle fredningsstatus

1. **Ruiner** (især kloster- og borgruiner) er alle fredede. I de ældre fredningsklausuler er der sædvanligvis ikke omtalt plejemuligheder. I praksis er det dog i de fleste tilfælde muligt for det offentlige at foretage pleje.
2. **Haver** (herregårds- og slotsparker, møllegårds-, præstegårds-, købstads-, landsby- og fiskerhaver) fredes ikke ofte. Men det kan lade sig gøre, og flere fornemme herregårdsparker og f.eks. også nogle præstegårdshaver er da også fredede. Den bedste og billigste måde at få beskyttet havernes reliktplanter på er dog oplysning, oplysning og atter oplysning i form af f.eks. fjernsynsudsendelser, bøger, foldere, plakater, foredrag, ekskursioner, kurser o.s.v. I dette afgørende oplysningsarbejde spiller ikke blot undervisningsinstitutionerne en stor rolle. Det samme gør ministerierne, kommunerne, museerne og interesseorganisationer som Dansk Botanisk Forening, WWF Verdensnaturfonden, Biologiforbundet og ikke mindst Danmarks Naturfredningsforening.
3. **Kirkedigerne og præstegårdslundene** er ifølge Kirkeministeriet fredede i henhold til den kirkelige lovgivning. Denne lovgivning er i det store og hele god. Uden at det bliver nødvendigt med de store sværdslag, kan den dog blive endnu bedre, se BLs lille bog: ”Kirkens grønne guide”.

Den kirkelige lovgivning er som nævnt god. Ude i sognene kniber det dog med at få de gode intentioner gennemført i praksis. Kirkeministeriet kunne dog ligesom de svenske kirkelige myndigheder udgive en ”Noahs Ark” (en lille bog) omhandlende kirkegårdenes store kultur- og naturhistoriske interesser. Et symposium herom kunne også afholdes.

4. **Vejkanterne** huser af og til smukke bestande af reliktarter, også sjældnere arter. Det kan f.eks. være Læge-Kulsukker (*Symphytum officinale*), Læge-Alant (*Inula helenium*) eller Stolthenriks-Gåsefod (*Chenopodium bonus-henricus*). Hvis man kontakter vejbestyrelsen er

denne vist altid villig til at skåne de pågældende småpletter med sjældne arter.

Oplysning om reliktplanterne

Viden er en forudsætning for, at reliktplanterne kan blive beskyttet. Både institutioner (NordGen, Naturstyrelsen, Kulturarvsstyrelsen, Kirkeministeriet, museer og kommunerne) og interesseorganisationerne må tage på sig at viderebringe viden om reliktplanter til publikum. I det hele taget finder jeg, at det bør være almen viden at kende til planterne, og at der skal oplyses bredt om den meget store nytte og glæde, som vi har af planterne. Under alle omstændigheder er oplysning af afgørende betydning, såfremt reliktplanterne skal blive beskyttet og bevaret bedre.

Undervisningsinstitutioner fra grundskole til universiteter har også et ansvar for at udbrede kendskab til planterne, herunder til reliktplanterne. Det står næppe klart for alle skolens afgangselever, at det er planter, der producerer det meste af den mad vi spiser, og den ilt vi indånder. Meget af det tøj, vi går i og den medicin, vi indtager, kommer også fra planter. Mange vil også have glæde af et større arts-kendskab blot for bedre at kunne nyde planterens skønhed og dufte.

Naturstyrelsen, Kulturarvsstyrelsen, museer og Kirkeministeriet samt kommunerne og interesseorganisationerne må tage på sig at forvalte også de værdier, som har med de levende fortidsminder at gøre. F.eks. har de kirkelige myndigheder i årtier været træge med hensyn til at tage vare på de levende fortidsminder på trods af en god lovgivning. Også andre interesserede sig for området. En mindre kreds af museer har påbegyndt en indsamling og bevaring af gamle pryddplanter (Ravn 2009), og initiativet hilses velkomment.

Der er en del litteratur om emnet, se litteraturlisterne. Og det er håbet, at også denne bog vil kunne bidrage til den nødvendige oplysning om reliktplanterne.

Hvad kan du gøre for de levende fortidsminder?

Du kan først og fremmest undlade at bruge herbicider i haven. Dernæst skal du undersøge din have og dine næromgivelser for relikter. Og så skal du såmænd bare lade planterne stå i fred.

Du kan også blande dig i den måde dit kirkeanlæg, specielt kirkedigerne behandles på. Renholdelsen er ofte unødigt nidkær – jævnfør: ”Kirkens grønne guide”.

Finder du interessante arter eller smukke samfund af levende fortidsminder, så kan man næsten altid indgå en ”frivillig fredning” med ejeren.

Du kan registrere de levende fortidsminder ved en række af områdets kirker, borge, klostre, herregårde og møllegårde o.s.v. og agitere for de levende fortidsminders bevaring over for ejere og myndigheder.

I de grønne foreninger kan du arbejde målrettet for de levende fortidsminder.

Skulle du finde sjældne arter af levende fortidsminder, så bør fundet indberettes til:

**Att. Dansk Herbarium
Botanisk Have
Statens Naturhistoriske Museum
Københavns Universitet
Gothersgade 130
1123 København K**

eller til:

**Bernt Løjtnant
Platanvej 61 ^{2h}_t
8930 Randers NØ
Tlf. 86 40 29 40.**

Hvor i Danmark findes flest reliktpanter?

Bornholm er klart det område i landet, hvor der findes flest reliktpanter. På Bornholm er en hel række lokaliteter således af national eller ligefrem af international værdi for reliktpanter. Herefter følger Sydhavsøerne med Samsø. Så kommer Sjælland, Fyn og det østlige Sønderjylland. Knap så rig på reliktarter er Østjylland. Færre findes nord for Limfjorden og endnu færre i Midtjylland og færrest i Vestjylland.

Denne generelle klassificering er dog ikke ensbetydende med, at der ikke kan findes gode reliktplantelokaliteter i de fattigere egne. I Østjylland har vi således fornemme lokaliteter som hovedgårdene Kollerup, Hoegholm, Kalø Slot og Bygholm Slot. I Vestjylland har vi også rige lokaliteter som f.eks. Ribe købstad, Nr. Vosborg og Stadil kirke. Nævnes kan også det meget rige fiskerlejesamfund Hirsholmene ved Frederikshavn. I øvrigt er kirkerne i Midt-, Vest- og især i Nordjylland rigere på relikter end i resten af landet. Fornemme eksempler er Tvilum og Råbjerg kirker. Glemmes må heller ikke

de rige klostersonfund i Midtjylland.

Ingen egne af landet – bortset fra hedesletterregionerne – er således fattige på relikter.

I gennemsnit er der kun 2-3 km. imellem reliktplante-lokaliteterne med 5 eller flere arter af levende fortidsminder. Desuden udgør reliktplanterne henved 90% af den danske flora, og mange af arterne er ovenikøbet forholdsvis almindelige.

Reliktplanterne præger således i høj grad det danske landskab, og derfor vil du kunne finde levende fortidsminder næsten uanset hvor du bor.

Hvordan bestemmer man de mange relikter?

De 250 reliktarter kan ind imellem være vanskelige at bestemme. Heldigvis har vi i dag en række glimrende floraer. God er ”Den store Nordiske Flora.” Langt de fleste arter kan bestemmes ved hjælp af Bo Mossbergs fremragende illustrationer. God er også ”Den nye Nordiske Flora”, hvori langt de fleste forvildede arter er beskrevet og illustreret på allerbedste vis.

Figurtekster

Fig. 1. Skrækkeligt ser det ud, når kirkedigerne sprøjtes. Endnu værre er det, at diget nu snart bryder sammen, da planterne ikke længere holder på jorden mellem stenene. Jorden skyller ud, og diget skrider ud og bryder sammen. Det kan nemt koste betydeligt over 1 million at bygge nye diger. Samtidig har man ødelagt et fortidsminde (nemlig diget), og man har udryddet levende fortidsminder. Heldigt er det ej heller, at kirkens mænd er lovbrydere. Det har nemlig været forbudt at bruge gift på og ved landsbykirkerne siden 1981. Haslund Kirke 1987.

Fig. 2. Ifølge Kirkeministeriets digecirkulære skál digekronen være efterdækket af græstørv – hvori der jo ofte står urter. Dige-kronen må således ikke være tilplantet med buske eller stauder. Den må heller ikke være dækket af råjord, perlegrus eller håndsten, ligesom digekronen ikke bør omdannes til et staudebed. Malling Kirke 1989.

Fig. 3. En af de skrækkelige (og ulovlige) ”murer-mesterrestaureringer”, som der findes én eller flere af ved de fleste fynske og jyske kirker. Sådanne mure er, som salig provst Exner sagde, fortrinlige omkring en mødding – men ikke omkring en kirkegård.

Alle mure og også alle de nye små, tørre stendiger (det vil sige diger uden jordfyld) bør rives ned og erstattes af traditionelle stengærder. I Jylland og på Fyn er det traditionelle kirkedige et stort og massivt kassegærde med jordfyld, som har en tæt græs-urte-tørv på kronen. Falslev Kirke 2001.

Fig. 4. Et korrekt kirkedige. Det er ikke nødvendigt at slå digekronens vegetation. Dette dige er usædvanligt rigt på reliktpanter. Tvilum Kirke 1995.

Fig. 5. De små ynkelige, moderne tørre stendiger og muremesterrestaureringerne finder vi især ved kirkegårdens sydside, hvor folk færdes. Mod nord har de oprindelige stengærder fået lov til at stå. Men den gode stemning generes af de sædvanlige dynger af affald og af det skrækkelige perlegrus, som de fleste kirkegårde i dag er plastret til i.

Fig. 6. Malling Kirkes vstdige er sat som en kolossal forsvarmur.

Fig. 7. Stadil Kirkes østdige er af en sjælden type. Bemærk at diget er sat i søsten, som flugter i mange rækker.

Litteratur

- Albøge, G., 2003: Blicher og samfundet.
- Bertelsen, T., 2003: Værkstedstraditioner, mesterrelation og byggherre. – Hikuin 30: 7-24.
- Block, H. Rasmussen., 1647: Horticultura Danica. – København.
- Bolvig, A., 1994: Kalkmalerier i Danmark. – København.
- Bolvig, A., 2003: Den ny billedbibel. – København.
- Bratberg, E., 2005: En tusenårig kulturplante. – Nordiske GEN ressenser 4: 12-13.
- Bremness, L. 1992: Krydderplanter. - København
- Broby Johansen, R., 1948: Den danske billedbibel i kalkmalerier. – København.
- Bruun, E. & B. Christensen, 1997: Klassiske lægeplanter. – København.
- Brøndegaard, V. J., 1978-80: Folk og Flora. – København.
- Bulmer, J., 1916: Kristiansø. – Bornholmske Samlinger. Tiende Bind. Rønne.
- Bøssing Christensen, O., 2008: Klimaændringer nu og i fremtiden: Hvad klimamodeller fortæller os. – Flora og Fauna 113: 87-91.
- Carlsson, Å. & S. Hultengren (red.), 2009: Kyrkogården – en Noas Ark.
- Christensen, C., 1924-26: Den danske Botaniks Historie. Bibliografi. – København.
- Cowling, R. M. & W. J. Bond, 1991: How small can reserves be? – Biological Conservation 58: 243-256.
- Crane, E. (ed.), 1975: Honey. A comprehensive study. – London.
- Cutler, A., 1991: Nested faunas and extinction in fragmented habitats. – Conservation Biology 5: 496-505.
- Dahl, K., 1995: Fredede områder i Danmark. – København.
- Dalsgaard, J., G. Bjarnason og M. Gaard, 2006: Landbúnaður. I: Fosaa, Gaard og Dalsgaard (red.), 2006: Føroya Náttúra, Lívfrøðiligt margfeldi. - Føroya Skúlabókagrunnur.
- Dehnen-Schmutz, K., 2000: Nichteinheimischen Pflanzen in der Flora mittelalterlicher Burgen. - Diss. Bot. 334. Stuttgart.
- Dich Hjorth, T., 2003: Levende fortidsminder ved bornholmske kirker. – Bornholmske Samlinger 2003: 257-266.
- Dowdeswell, W.H., 1987: Hedgerows and verges. – London.

- Eriksson, O., 1993: Att förutsäga utdöenden – några synpunkter på populationsekologi och artbevarande. – Svensk Botanisk Tidskrift 87: 169-176.
- Faurholdt, N. & B. Løjtnant, 1990: Interessante levende fortidsminder fra Østsjælland. – URT 1990 (4): 120-125.
- Fischer-Benzon, R.v., 1894: Altdeutsche Gartenflora. – Leipzig.
- Frandsen, K., 2003: Præstegårdshaver i Danmark. – Viborg.
- Frederiksen, S., F. N. Rasmussen & O. Seberg., 2006: Dansk flora. – København.
- Fredskild, B., 1969: Nordboplanter. Vikingernes ukrudt. - Naturens Verden 1969: 21-28.
- Garbo, A., 1934a: Fra Agersø i Storebælt. Iagttagelser og Overvejelser. – Naturens Verden 18: 11-20.
- Garbo, A., 1934b: Om gamle lægeplanter på en lille ø, Agersø i Storebælt. – Farm. Tid. 44: 555-564.
- Garbo, A., 1938: Agersø i Store Bælt med nabøen Omø gennem tiderne. – København.
- Garner, H., 1982: Relikt- og lægeplanter ved Voer Kloster/Klostermølle. Calmus rapport no. 18A. Delrapport til Kloster Mølle Udvalget. – Miljøministeriet.
- Garner, H., 1991: Klosterplanter. – Øm Kloster Museum.
- Gartner, C., 1694: Horticultura. - København.
- Gilpin, M. E. & M. E. Souléj, 1986: Minimum viable populations: Processes of species extinction. – Conservation Biology 1986: 19-34.
- Goodman, D., 1987: How do any species persist? – Conservation Biology 1 (1): 59-62.
- Gravesen, P. 1976: Oversigt over botaniske lokaliteter. 1. Sjælland. - Fredningsstyrelsen, København.
- Guldager Christiansen, H. & B. Prehn, 1988: Dvale- og munkeplanter ved Kalundborg Slotsruin. – Flora og Fauna 94: 79-86.
- Guldager Christiansen, H. & A. M. Fosaa, 2009: Færøernes ældste kulturplanter. – Frodskaparrit 2009: 129-150.
- Hansen, A., 1954: Er *Senecio paludosus*, *Veronica praecox*, *Cerastium pumilum* og *Leonurus marrubiastrum* uddøde i Danmark. – Bot. Tidsskr. 50: 180-184.
- Hansen, H.A., 1976: Heksens urtegård. – København.
- Hansen, K. (red.), 2004: Dansk Feltflora. – København.
- Harpestræng, H., ca. 1300: Gamle danske urtebøger, stenbøger og kogeboøger. Ved

- Marius Kristensen 1908-20. – København.
- Hauberg, P., 1933: Christiern Pedersens lægebog. – Malmø 1533. – København.
- Hauberg, P., 1936: Harpestreng Liber Herbarum. – København.
- Hauberg, P., 1982: Theriaca. – København.
- Haugaard Steffensen, M., 2008: Vandhaven. – Haven 2008 (1): 10-17.
- Havebrugshistorisk Selskab 1987: Historiske haver i Danmark. – København.
- Helgason A., S. Sigurðardóttir, J. Nicholson, B. Sykes, E.W. Hill, D.G. Bradley, V. Bosnes, J.R. Gulcher, R. Ward and K. Stefánsson 2000: Estimating Scandinavian and Gaelic Ancestry in the Male Settlers of Iceland. – Am. J. Hum. Genet. 67(3): 697-717.
- Hertle, B., P. Kiermeier & M. Nickig., 1995: Blomsterhaven. Dansk udg. v. G. B. Petersen. – København.
- Hinge, T. & J. Skriver, 2007. Moesgård Skovmølle. – Højbjerg.
- Hjorth, Bjerregaard T., 2004: Levende fortidsminder. – Natur på Bornholm 2: 44-47.
- Hlava, B. et al., 1987: Plantekosmetik. – København.
- Holm, E., 1977: Planternes evige vandring. – København.
- Hornemann, W. J., 1796: Forsøg til en dansk oeconomic Plantelære. – København.
- Hornemann, W. J., 1821: Forsøg til en dansk oeconomic Plantelære. 3. udg. – København.
- Houkjer, N., 2006: De danske øer. En lystrejse til Danmarks småøer. – København.
- Høiland, K., 1995. Truete kulturbetingede planter i Norge. 2. Gårdstun. – Norsk institutt for naturforskning. Oslo.
- Ingelög, T. et al. (red.) – uden årstal: Floravård i jordbrukslandskapet. Skyddsvärda växter.
- Institut for landskabsplanlægning 1999: Ta vare på gamle prydblister. – Oslo.
- Israelsson, L., 2002: Køkkenhaven. Den grønne arv – København.
- IUCN 1994: IUCN Red List Categories. – Gland.
- Jantzen, C. & R. A. Olsen, 1998: Voldsteder i Danmark. Sjælland og Lolland-Falster. – Skippershoved.
- Jantzen, C. & R.A. Olsen, 1999: Voldsteder i Danmark. Jylland 1. – Skippershoved.
- Jensen, H.A., 1985: Catalogue of late- and post-glacial macrofossils etc. – Danmarks

Geologiske Undersøgelse. Serie A, nr.6.

Jensen, H.A., 1986: Seeds and other Diaspores in Soil Samples etc. – Biologiske Skrifter 26.

Jensen, H. A., 2004: Bibelens planteverden. – København.

Jensen, J., 1989: Ruderal sites and other urban areas, in Vestergaard, P. & K. Hansen: Distribution of vascular plants in Denmark. - Opera Botanica 96: 69-72.

Jeppesen, J., 2006: Skrinet fra Haldum. – Skalk 2006 (3): 6-12.

Jeppesen, J., 2007: Haldum Kirke. – Årsberetning 2006, Moesgaard Museum: 18-21.

Jessen, K., 1935: Lilifloernes Udbredelse i Danmark. – Bot. Tidsskr. 43: 67-132 & 16 sider kort.

Jørgensen, H. & F. Rune, 2005: Træer og buske. – København.

Jørgensen, J.A. & B. Thomsen, 2000: Gyldendals bog om danske klostre. – København.

Karg, E.S. (ed.), 2007: Medieval food traditions in northern Europe. – København.

Kirkevold, R.E. & T. Gjessing, 2003: Den store biplanteboken. – Asker.

Kjærboelling, N., 1843: Frilands-Blomstergartneriet. – København.

Kjølseth, E., 1988: Træk af Sottrup sogns præstehistorie 1526-1666. – Årsskrift for Sottrup Sogn 1988: 72-82.

Kofoed, A. E., 1961: Christiansøs historie. – Bornholms Historiske Samfund. Rønne.

Kristensen, M., 1908-20: Harpestræng. – København.

Kristinsson, H. 1998: A Guide to the Flowering Plants & Ferns of Island. – Mál og Menning.

Kylling, Peder, 1688: Viridarium danicum. – København.

Køie, Aa. & M. Køie., 1939: Udbredelsen af Geraniaceæ, Araceæ, Lemnaceæ og Droseraceæ. – Bot. Tidsskr. 45: 73-109.

Lange, J., 1886-88: Haandbog i den danske Flora. 4. udg. – København.

Lange, J., 1959: Ordbog over Danmarks Plantenavne I. – København.

Lange, J., 1966: Primitive plantenavne. – København.

Lange, J., 1969: Levende fortidsminder. – Nationalmuseets Arbejdsmark 1969: 57-74.

Lange, J., 1970: Vore gamle kirkegårdes og alleers træer, set i kulturhistorisk perspektiv. – Dansk Dendrologisk Årsskrift 1970 (3)2: 103-139.

- Lange, J., 1975: Reliktplanter omkring Ørslevkloster. – Ørslev Kloster: 39-45. Viborg.
- Lange, J., 1992: Ordbog over Danmarks plantenavne. 2. udg. – København.
- Lange, J., 1997: ”Klosterplanter” før klostre byggedes i Norden. – Fra Kvangård til Humlekule 27: 18-23.
- Lange, J., 1999: Kulturplanternes indførselshistorie i Danmark. 2 udg. – København.
- Larris, S., 1979: Forbyd Hallucinogener? forbyd naturen at gro. Hallucinogenologi. – Ryomgård.
- Larsen, B., 1999: Temanummer om Mariager Fjord. En fjorddals historie. – Geologi nyt fra GEUS nr. 4.
- Larsen, V., 1997: Haldum Kirke. (Hefte på 56 sider om Haldum Kirke. Heftet kan købes i kirken for 25 kr.)
- Leed, B., 1999: Danskernes mad i middelalderen - smag selv. – København.
- Lerche Trolle, A. (uden årstal): Kalkmalerier i Østjylland. – Århus.
- Lind, J., 1915: Levende planter som fortidsminder. – Historisk Aarbog for Skive og Omegn 7: 131-136.
- Lind, J., 1918: Om Lægeplanter i danske Lægebøger og Klosterhaver. – København.
- Lind, J., 1931: Klosterhaven i Øm. – Aarbøger udgivne af Historisk Samfund for Aarhus Stift 24.
- Lotus, Sumo: 1995: Aromaterapi, 6. oplag
- Lund, A., 2000: Guide til dansk havekunst. – København.
- Lütken, P., 1997: Hammershusklippens flora. – Bornholmske Samlinger III, 11: 165-174.
- Lægård, S., 2007: Hirsholmenes flora gennem hundrede år. – Flora og Fauna 113 (3): 55-66.
- Løjtnant, B., 1983: Levende fortidsminder ved middelalderklostre. – Antikvariske Studier 6: 287-293.
- Løjtnant, B., 1983: ”Museumsgården”. – Kulturhistorisk Museum, Randers 1-16.
- Løjtnant, B., 1984 (red.): Spredningsøkologi. – København.
- Løjtnant, B., 1996: Levende fortidsminder ved middelalderborge. – Kasketlot 110: 1-32.
- Løjtnant, B., 1997: Glenstrup Klosterruin. – Gejrfuglen 33 (2): 30-31.
- Løjtnant, B., 1997. Simon Paullis Flora Danica 1648. – URT 1997: 56-58.

- Løjtnant, B., 1998: Levende fortidsminder. – Folder. Mariager Museum.
- Løjtnant, B., 1998: Naturens køkkenurter. – Kaskelot Nr. 119: 1-32.
- Løjtnant, B., 2000: Levende fortidsminder på Vordingborg Slotsruin. – Folder. Vordingborg Kommune.
- Løjtnant, B., 2003: Bønnet Slots reliktarter. - Fra Kvangård til Humlekule Nr.33: 23-27.
- Løjtnant, B., 2006: Registrering af græskirkegårde. - Fra Kvangård til Humlekule Nr. 36: 21- 45.
- Løjtnant, B., 2007: Aldersrekorder for reliktplanter. - Fra Kvangård til Humlekule Nr.37: 4-14.
- Løjtnant, B., 2007: Bevaringsværdige gén-pools af reliktplanter. - Fra Kvangård til Humlekule Nr. 37: 33-37.
- Løjtnant, B., 2007: Gamle varieteter som levende fortidsminder. – URT 2007 (3): 115-119.
- Løjtnant, B., 2007: Kirkens grønne guide. - Gejrfuglen 43: 1-16.
- Løjtnant, B., 2007: Levende fortidsminder. – Gejrfuglen 2007 (3): 1-45.
- Løjtnant, B., 2007: Levende levn. – Skalk 2007 Nr. 4: 11-15
- Løjtnant, B., 2007: Mange kirker er stadig gode reliktplante-lokaliteter. - Gejrfuglen 2007 (3): 21-24.
- Løjtnant, B. 2008: Dvaleplanter. – Fra Kvangård til Humlekule Nr. 38: 27-32.
- Løjtnant, B., 2008: Kollerup hovedgårds levende fortidsminder. – Fra Kvangård til Humlekule Nr. 38: 39-45.
- Løjtnant, B., 2008: Kronborgs levende fortidsminder. – Naturens Verden 91 (5): 29-31.
- Løjtnant, B., 2008: Slangemyrder. – URT 2008 (2): 73-74.
- Løjtnant, B. (in press): Fussingø's levende fortidsminder. – Gejrfuglen.
- Løjtnant, B. & K. Elnef, 2007: Totalregistrering af reliktplanter i Mariager kommune. – Gejrfuglen 44 (3): 25-45.
- Løjtnant, B., H. Guldager Christiansen, N. Faurholdt & B. Prehn, 1995: In situ bevaring af levende fortidsminder. – URT 1995: 112-117.
- Løjtnant, B. & B. Moeslund, 1992: Diger og gærder – biologisk belyst. – Skov- og Naturstyrelsen, Hørsholm. 256 pp.

- Løjtnant, B., B. K. Stephensen & H. Tranberg, 2007: Vår-Brunrod: om udbredelse og anvendelse. – URT 2007: 98-103.
- Løjtnant, B., H. Tranberg & E. Wessberg, 1994: Mejlø – en ø-floraliste med noter. – Randers.
- Løjtnant, B. & E. Worsøe, 1977: Foreløbig status over den danske flora. - Rep. Bot. Inst. Univ. Aarhus 2. 1-341. - Aarhus.
- Løjtnant, B. & E. Worsøe, 1993: Status over den danske flora. – København.
- Löve, Á. 1983: Flora of Iceland – Almenna Bókafélagid, Reykjavík.
- Matthew, B. & P. Swindell, 1994: Politikens bog om blomsterløg og knolde. – København.
- Mentz, A. & C. H. Ostenfeld., 1924-27: Billeder af Nordens Flora. Tillægsbind. 2. udg. – København.
- Mikkelsen, M., 2008: Klimaforandringen – en udfordring for dansk naturforvaltning. - Flora og Fauna 113: 141-146.
- Mossberg, B. & L. Stenberg., 1994: Den Store Nordiske Flora. Dansk udg. v. J. Feilberg & B. Løjtnant. – København.
- Mossberg, B. & L. Stenberg, 2005: Den Nye Nordiske Flora. Dansk udgave ved Jon Feilberg. – København.
- Naturrådet, 2001: Invasive arter og GMO'er. – København.
- Nielsen, H., 1965: Lægeplanter og trolddomsurter. – København.
- Nielsen, H., 1980: Eksotiske lægeplanter og trolddomsurter. – København.
- Nilsson, C. & G. Grelsson, 1995: The fragility of ecosystemes. A review. – Journal of Applied Ecology 32: 677-692.
- Nygaard Kristensen, T., 2008: Økologiske, fysiologiske og genetiske konsekvenser af klimastress. - Flora og Fauna 113: 103-110.
- Olesen, A., 1986: Spis dit ukrudt. – Land & By Skrifter, Møn.
- Olesen, A., 1996: De glemte køkkenurter. – København.
- Olesen, A., 2005: Henrik Harpestrengs urter. - Århus.
- Olesen, A., : Uden årstal: En skøn lystig ny. Henrick Smid 1546. – Århus.
- Olsen, R.A., 1996: Borge i Danmark. – København.
- Olsen, R.A. & C. Jantzen., 1998: Voldsteder i Danmark. Sjælland og Lolland-Falster. – Rønde.

- Ouren, T., 1972: Ballastplasser og ballastplanter i Aust-Agder. – *Blyttia* 30: 81-100.
- Ouren, T., 1979: Ballastplasser og ballastplanter i Ostfold. – *Blyttia* 37: 167-179.
- Ouren, T., 1979: Ballast places and ballast plants in the province of Vestfold. – *Norsk Geografisk Tidsskrift* 33: 143-157.
- Ouren, T., 1986: Ballastplanter i Risør/Sønderled, levende kulturminner fra seilskiptiden. – *Årsskrift – Sønderled og Risør* 1986: 296-306.
- Paulli, 1648: *Flora Danica*. Det er dansk Urtebog. – København. Udgivet med kommentarer ved Johan Lange og V. Møller-Christensen, 1971. Rosenkilde og Bagger.
- Pedersen, A. (red.), 1936: *Nordisk illustreret Havebrugsleksikon*. – København.
- Pedersen, A., 1958: Cruciferernes udbredelse i Danmark. – *Bot. Tidsskr.* 54: 191-304.
- Pedersen, A., 1961: Planter med nordlig udbredelse i Jylland. - *Flora og Fauna* 67: 26-47.
- Pedersen, A., 1962: Det xerotherme floraelement ved de sydlige indre farvande. - *Flora og Fauna* 68: 17-42.
- Pedersen, A., 1968: Chenopodiaceernes og Amaranthaceernes udbredelse i Danmark. – *Bot. Tidsskr.* 63: 205-288.
- Pedersen, A., 1969: Labiaternes og Verbenaceernes udbredelse i Danmark. – *Bot. Tidsskr.* 69: 285-379.
- Pedersen, A. & J. Chr. Schou, 1989: *Nordiske Brombær*. – AAU Reports 21. Bot. Inst. Aarhus.
- Pedersen, Chr., 1514: *Vocabularium ad usum Dacorum*. – Paris 1510, Köln 1514.
- Pedersen, Chr., 1533: *En nøttelig legebog foar Fattige och Rige Unge och Gamle*.
- Pedersen, Chr., 1533: *Om Urte Vand till ath Lege alle honde Sotter oc Siugdomme*.
- Pedersen, Chr., 1912: *Bidrag til en Fremstilling af Danmarks Havebrug i det 16. og 18. Hundredår (1500-1800)*. – København.
- Pedersen, H., 1928: *De danske Landbrug. Christian V's Matrikel 1688*. – København.
- Poulsen, N. J., 2003: *De græsklædte grave*. – *Nationalmuseets Arbejdsmark* 2003: 49-65.
- Pollard, E., M.D. Hooper & N.W. Moore, 1974: *Hedges*. – Glasgow.
- Poppendieck, H.-H., 1996: *Historische Zierpflanzen in Schleswig-Holsteinischen Gärten und Parkanlagen*, in: Buttlar, A. & M.M. Meyer (Hrsg.): *Historische Gärten in Schleswig-Holstein*: 60-74. – Heide: Boyens & Co.
- Poppendieck, H.-H., 1996: *Stinzenpflanzen in Schleswig-Holstein und Hamburg*, in

- Buttlar, v.A. & M.M. Meyer (Hrsg.): Historische Gärten in Schleswig-Holstein: 676-681.
- Poppendieck, H.-H. et al., 2001: Die vom Aussterben bedrohten, stark gefährdeten und sehr seltenen Farn- und Blütenpflanzen von Hamburg. – Hamburg.
- Poppendieck, H.-H., 2003: Verwilderte Zierpflanzen als Botanischer Kulturdenkmäler. – Grüner Anzieger 2 (03): 42-43.
- Prehn, B. & H. Guldager Christiansen: 1994: Gamle kulturplanter ved de vestsjællandske landsbykirkegårde. – URT 1994 (3): 74-80.
- Rasmussen, Block, 1647: Horticultura Danica. - København.
- Rasmussen, R., 1952: Føroya Flora. - Skúlabókagrunnur Løgtingsins, Tórshavn.
- Raunkiær, C., 1895-99: De danske Blomsterplanters Naturhistorie. I. Enkimbladede. – København.
- Ravn, H., 2009: Bevaring af den levende kulturarv. Indsamling af prydblplanter på de danske museer. – Langelands Museum.
- Reddersen, J., 2011: Den reformivrige pastor Begtrupps lægeplantehave ved Vistoft præstegård 1751. – URT 2011: 82-90.
- Roesdahl, E. 2008: Vikingernes verden. – Gyldendal.
- Rostrup/Jørgensen, 1973: Den danske flora. – København.
- Ridley, H. N., 1930: The Dispersal of Plants throughout the World. – Ashford.
- Schiøler, Aa., 1990: Berberis-fejden. – Skalk 1990 (1): 32.
- Schou Jensen, A., 1991: Botaniske kulturrelikter. (Thesis). – København.
- Schouw, J. F., 1844: Bemærkninger over en Samling af Blomstertegninger i den kongelige Kobberstiksamling. – København.
- Skaarup, B. & H. Jacobsen, 1999: Middelaldermad. Kulturhistorie, kilder og 99 opskrifter. – København.
- Skov, H., 2010: Kirkeborge. – Skalk 2010 Nr. 2: 25-30.
- Skov- og Naturstyrelsen, 2008: Udkast til handlingsplan for invasive arter. – København.
- Skriver, J., 2004: Skovmøllen ved Moesgård. – Århus Stifts Årbøger 2004: 7-32.
- Smid, H., 1546: En skøn loestig, ny Urtegaardt - Malmø.
- Smid, H., 1577: Henrik Smiths Lægebog I – VI.
- Stoltze, M. & S. Pihl (red.), 1997: Rødliste 1997. – København.

- Stoltze, M. & S. Pihl (red.), 1998: Gulliste 1997 over planter og dyr i Danmark. – København.
- Svenning, J.-Chr., S. Normand & F. Skov, 2008: Konsekvens af den globale opvarmning for den danske flora og vegetation. - Flora og Fauna 113: 111-120.
- Svensson, R. & M. Wigren, 1986: A survey of the history etc. – Acta Univ. Upp. Symb. Bot. Ups. XXV: 4 – Uppsala.
- Søeborg, E., 1915: Et besøg på Christiansø. – Bornholmske Samlinger. Niende Bind. Rønne.
- Søholm Jepsen, B., 1982: Middelalderlige urter omkring klostret i Løgum. – Løgumkloster – Studier 4: 109-116.
- Søholm Jepsen, B. & B. Løjtnant, 1982: Kirkedigernes kulturplanter er levende fortidsminder, der må bevares. – Lolland-Falsters Stiftsårbog 1982: 78-88.
- Sønderjyllands Amt (uden årstal): Levende hegn på Løjt. – Sønderborg.
- Sørensen, F. Th., 1997: Svaleurt, *Chelidonium majus* L. i Danmark. – Fra Kvangård til Humlekule Nr. 27: 32-45.
- Sørensen, K., 1984: Steen Steensen Blicher: Digter og samfundsborger.
- Tillge, L., 1967: Primitivformer etc. – Thesis.
- Tillge, L., 1971: Løg- og knoldplanter i Danmark. – Medd. Havebrughist. Selskab 1: 9-28.
- Tillge, L., 1972: Introduced and later fugitive bulb and corm plants in Denmark. – Den Kgl. Vet. og Landbohøjskole. Årsskrift 1972: 179-220.
- Tonn-Petersen, A., 1991: Østjyske landsbyer. – Århus Amtmuseumsråd.
- Trap, J. P., 1963: Danmark, 5 udg. Randers Amt VII. – København.
- Tyler, T. & K.-A. Olsson, 1996: Floraförändringar i Skåne 1938-1996. – Sv. Bot. Tidskr. 91: 143-185.
- Vestergaard, P. & K. Hansen, 1989: Distribution of vascular plants in Denmark. – Opera Botanica 96.
- Viborg, E., 1793: Forsøg til systematiske danske Navne af indenlandske Planter. – Videnskabernes Selskab Ordbog.
- Wasson, R. G., 1969: Soma. Divine mushroom of immortality.
- Worsøe, E., 1979: Stævningskovene. – København.
- Worsøe, E., 1990: Mols Bjerge. – Rønde.

Worsøe, E., 1995: Hegn. – Esbjerg.

Ærenlund Pedersen, H. & C. Lange, 1996: Rams-Løg – en indigen spredningsaggressiv plante. – URT 1996: 46-51.

Ødum, S., 1964: Levende fortidsfund. – Skalk 1964 nr.4: 18-26.

Ødum, S., 1965: Germination of ancient seeds. – Dansk Botanisk Arkiv 24 (2).

Ødum, S., 1978: Dormant seeds in Danish ruderal soils. – Hørsholm.

Østergaard, J., 1957: "Middelalderplanter" på Vordingborg Slotsbanke. – Historisk Samfund for Præstø Amt, Årb. 1957: 73-79.

Østergaard, J., 1957: Nogle "middelalderplanter" i Københavns Amt. – Bot. Tids. 53: 379-382.

Østergaard, J., 1957: Nogle "middelalderplanter" ved ruinen Bastrup Stenhus. – Horticultura 11: 178-180.

Østergaard, J., 1958: Nogle "middelalderlige" planter i Fjends Herred. – Flora og Fauna 64: 197-202.

Østergaard, J., 1958: Skanderborg Slotshave og humlehave gennem 55 år 1569-1623. – Horticultura 12: 131-141.

Østergaard, J., 1958: Urter d.v.s. Lægeurter ved klosteret Eskilsø og Æbelholt Kloster. – Bogen om Æbelholt Kloster 118-120.

Østergaard, J., 1959: Medicinske planter fra Antvorskov Klosterhave. – Farm. Tid. 69: 177-180.

Østergaard, J., 1959: Medicinske planter fra Vitskøl Klosterhave. – Fra Himmerland og Kjær herred 1959: 103-114.

Østergaard, J., 1960: Træk af Knardrup Klosters historie og om planteminder fra dets have. – Årsskr. udg. af Hist. f. Værløse Kommune 1960: 12-23.

Østergaard, J., 1960: Klosterhaven – "Æbelholt Klostermuseum". – Nationalmus. Blå bøger 2. udg.: 47-53.

Østergaard, J., 1969: Klosterhaven. – Æbelholt Klostermuseum. 4 udg.: 51-56.